

Країна Пагранічча

Змест

Слова да чытача	11

НязБылая Айчына	15

Беларусь як суб'ект уласнай гісторыі	15
Не гарады і не вёскі	18
Гэтай зямлі не хапае свята. Наваградак — Менск	21
Еўропа і Расея: дзе месца Беларусі?	25
Праз песню жыве Беларусь! Уражанні немужычнага гледача ад конкурсу бардаў.....	31
Скарына прыязміўся ў Лідзе.....	34
Бацькі нянавісці (ліст у рэдакцыю).....	37
Год страты ў краіне парадоксаў	39
Прага ізноў прымае Францішка Скарыну	41
Вуліца, поле, Вялікае Княства.	43
“Куй, куй, каваліку...”	45
25 сакавіка. Воля, масла і хлеб	46
Масток да гісторыі краю	48
Гародня — Кракаў. Падарожжа па каралеўскіх мясцінах	51
Дотык да жывой гісторыі.....	55
Беларуска-чэшскае сваяцтва	57
Апошні з беларускіх магіканаў	61
Экспедыцыя да Беларусі.....	63
Чалавек, які стварае сусвет.....	65
Вобраз сучаснага беларуса.....	68
Выжыванне беларускасці.....	69
Тэксты, напісаныя для сайта “Беларускі партызан” у 2011—2012 гг.	
Свая чужая краіна	72
Турма — як бяда.....	73
Лукашэнка перамог!	78
Як жыць, то жыць для Беларусі!	79

Гавару па-руску — адчуваю здраду.....	81
Тарас і Парнас	82
Падарожжа па Беларусі. Нарысы	91
Гомельшчына. Найстарэйшая вёска Беларусі	92
Берасцейшчына. Апошні прытулак апошняга караля Рэчы Паспалітай.....	96
Гарадзеншчына. Карабель і Гальшаны.....	100
Віцебшчына. Полацкая перліна беларускага дойлідства	104
Магілёўшчына. Востраў жывой мінуўшчыны.....	108
Меншчына. Прыгарад, старэйшы за сталіцу	117

Майстар — наш продак 123

Скарбніца старажытных рэчаў.....	123
Як шукалі мірскую ратушу.....	130
На наваградскіх пагорках	137
Паселішчы на рэчцы Ашмянцы	146
Мястэчкі каля замкаў	152
Зроблена рукамі продкаў	156
Керамічны посуд	158
Кафля	162
Будаўнічыя матэрыялы, хатнія рэчы	166
Вырабы з металу.....	167
Вырабы са шкла.....	172
Каменныя і касцяныя вырабы	174
Заканчэнне.....	175

Гарадзенскі замак..... 180

Узнікненне і росквіт паселішча на беразе Нёмана.....	180
Крыжацкая навала.....	187
Слаўны рыцар Давыд Гарадзенскі	193
Бітва з крыжакамі працягваецца	196

Міжусобныя звады — і крыжакі ў замку.....	197
Замірэнне Вітаўта і Ягайлы	199
Замак Вітаўта	201
Замак Стэфана Баторыя	203
Міналі стагоддзі	206

Каралеўна мая, Гародня..... 215

Каралеўскі горад з губернскім лёсам	215
На мяжы славянскага свету	216
Божа, уратуй Каложу!.....	220
Гародня і пачатак Вялікага Княства Літоўскага.....	224
Гародня і Ордэн	228
Школа кіравання Вітаўта	231
Горад майстроў.....	235
Каралеўская ўлюбёніца.....	239
Барокавы лёс	242
Самы знакаміты эканом.....	247
Самота караля Станіслава	249
У кіпцюрах візантыйскага арла	251
За вольнасць Айчыны.....	253
Гародня Максіма.....	257

Тэўтонскі ордэн ад Ерусаліма да Грунвальда 264

Уступ	264
Стварэнне і ўстрой Ордэна братаў–рыцараў Тэўтонскага дому	
Дзеvy Марыі ў Ерусаліме.....	265
З палестынскіх пяскоў у прускія лясы.....	273
Бойкі з Літвой і Польшчай.....	283
Набліжэнне да Вялікай вайны	292
Ваенная кампанія 1409 г. і падрыхтоўка новай.....	297
Грунвальдская выправа	307

Жыццяпіс вялікіх князёў літоўскіх 328

МІНДАЎГ. ПАЧАТАК ВЯЛІКАГА ГАСПАДАРСТВА 328

Міндаўг (гады жыцця: мяжа XII—XIII стст. — 1263 гг.;	
гады гаспадарання: каля 1248—1263 гг.)	328
Літва — краіна лесу	329
Кар’ера першабытнага ваяра	338
Пачатак Вялікага Княства. Першыя выпрабаванні	346
Каралеўства Літва (1253—1260 гг.)	357
Справа зроблена	364
Заканчэнне	367

АД ВОЙШАЛКА ДА ВІЦЕНЯ (1264—1315 гг.).

ВЫПРАБАВАННЕ НА ТРЫВАЛАСЦЬ 369

Уступ	369
Вялікае Еўрапейскае перасяленне	370
Транята (1263—1264 гг.).	
Кароткі трыумф узурпатара	374
Войшалк (1264–1267 гг.). Інтэлігент на троне	378
Шварн (1267–1270 гг.). Далёка ад Радзімы	388
Трайдэн (1270–1282 гг.). Надзейны стырnavы	394
“Цёмныя” гады (1282—1292 гг.)	404
Пукувер (каля 1292—1295 гг.) і Віцень (1295—1315 гг.).	
Пачатак вялікай дынастыі	411
Віцень (1295–1315 гг.)	413
Заканчэнне	419

ГЕДЫМІН (1316—1341 гг.)

КАРАЛЕЎСТВА ЛІТВЫ І РУСІ 420

Уступ	420
Пачатак гаспадарання	420
Дыпламатычны марш на захад	431
Няўдалы каталік	444
Першы ліцвінска-польскі саюз	451

Кароль Літвы і Бела́й Ру́сі	457
Выпрастаная спружына.....	465
Тастамент Гедыміна.....	472
Заканчэнне.....	477

ВЯЛІКІ КНЯЗЬ ВІТАЎТ 479

Літва — яго Радзіма	479
Сталенне героя.....	489
Улада вышэй за ўсё.....	495
Руплівец гаспадарства	498
Вялікая бітва.....	508
Шлях да Еўропы	515

Слова да чытача

Аўтару пашчасціла жыць у трох эпохах, якія ў паскораным тэмпе змянялі адна другую. Па-першае, нарадзіўся і правёў дзяцінства ў традыцыйнай беларускай вёсцы (вопыт, вельмі карысны для гісторыка); па-другое, вучыўся і сталаёў у індустрыяльным грамадстве; па-трэцяе, у свядомым узросце заспеў пачаткі грамадства постіндустрыяльнага. Паралельна з дарастаннем змяняліся і палітычныя сістэмы — ад постсталінізма Хрушчова (пра якога нічога не памятаю з-за малых летаў), савецкай стагнацыі Брэжнева да беларускай незалежнасці і лукашызму.

У канцы 70-х гадоў XX ст., дзякуючы найперш сустрэчы з Алегам Трусавым, выявілася ідэя, якой не шкада было аддаваць жыццёвыя сілы — беларускае Адраджэнне. Гэта не перашкаджала, а наадварот, дапамагала ў звычайных чалавечых справах — сяброўстве, каханні, спорце, навуцы і г.д.

Імпульс да пісання ненавуковых тэкстаў даў светлай памяці Міхась (Міхал Міхалыч) Чарняўскі, які, глянуўшы газетныя нататкі пра раскопкі ў Ашмянах, злавіў мяне ў калідоры акадэмічнага Інстытута гісторыі і сказаў: “Ты павінен пісаць.”

Гэты зборнік узнік пасля рубяжа 50-годдзя, з прапаноў Валеркі Булгакава. Аказалася, што рэгулярнае пісанне нават пры малых тэмпах (дзве старонкі ў дзень — выдатны вынік) прыводзіць да немалых аб’ёмаў.

У першы том увайшлі выбраныя ненавуковыя (ці не цалкам навуковыя тэксты): публіцыстыка, эсэ, навукова-папулярныя працы.

Другі том складзецца з чыста навуковых працаў — ад манаграфій да рэцэнзій і дыскусій. Адбіраліся тыя тэксты, якія, на думку рэдактара, могуць быць цікавыя не толькі іх аўтару. Навуковыя тэксты падпісваюцца поўным імем — Аляксандр, мастацкія і публіцыстычныя — скарачаным — Алесь.

Гэтае выданне, напэўна, можна аднесці да жанру справаздач. Традыцыйная частка справаздачы —

працоўная аўтабіяграфія:

Краўцэвіч Аляксандр Канстанцінавіч

Нарадзіўся 13 верасня 1958 г. на Гарадзеншчыне ў вёсцы Лупачы Мастоўскага раёна ў сям’і настаўніцы і селяніна. Пасля заканчэння васьмігодкі ў 1973 г. паступіў у Гарадзенскі тэхнікум фізічнай культуры, вучоба ў якім планавалася як першы этап падрыхтоўкі да кар’еры ваеннага марака. Аднак пасля заканчэння тэхнікума планы памяняліся. Дыплом з адзнакай дапамог паступіць на гістарычны факультэт Белдзяржуніверсітэта.

Падчас навучання ў універсітэце (1976—1981 гг.) сфармаваліся навуковыя інтарэсы — цікавасць да археалогіі і гісторыі сярэднявечнай Беларусі, — а таксама грамадская пазіцыя, менавіта, удзел у працы на беларускае культурнае адраджэнне. І тое і другое адбывалася пад непасрэдным уплывам вядомага археолага і палітыка Алега Трусава, які стаў для студэнта з правінцыі настаўнікам у навуцы і жыцці. Дзякуючы Алегу Трусаву адбылося свядомае вяртанне да беларускай мовы і культуры пасля перапынку, выкліканага пераездам па заканчэнні вясковай беларускай школы ў русіфікаваны горад.

У час летніх вакацый выязджаў у складзе студэнцкага будаўнічага атрада на будаўніцтва 4-га калійнага заводу ў Салігорску (1978 г.), а пазней (1979, 1980 г.) на будоўлю Байкала–Амурскай магістралі (Якуція). Ад 1980 г. пачаўся актыўны ўдзел у археалагічных экспедыцыях Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута (кіраўнік Алег Трусаў). Гэтыя экспедыцыі, якія цягнуліся па чатыры–пяць месяцаў ад вясны да восені, сталі для некалькіх сотняў студэнтаў розных беларускіх вучэльняў не толькі добрай археалагічнай практыкай, але адначасова школай беларускасці і месцам адпачынку ад савецкага таталітарызму і будзённай шэрасці канцавога перыяду брэжнеўскай эпохі.

Пасля заканчэння ўніверсітэта ў 1981 г., дзякуючы дыпламу з адзнакай, з’явілася магчымасць паступлення ў аспірантуру без неабходнага ў такіх выпадках двухгадовага працоўнага стажу.

Навучанне ў аспірантуры (1981—1984 гг.) Інстытута археалогіі АН СССР у Маскве стала выдатнай (найлепшай з усіх!) прафесійнай школай, дзякуючы беспасрэдным кантактам са многімі вядомымі вучонымі: Леанідам Аляксеевым, Святланай Плятнёвай, Валянцінам Сядовым, Расціславам Разенфельдам, Даротай Беленькай. Падрыхтоўкай кандыдацкай дысертацыі “Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV — XVII стст. (планіроўка, культурны слой)” кіраваў акадэмік Барыс Рыбакоў (абарона адбылася ў тым жа Інстытуце ў сакавіку 1988 г.).

Пасля заканчэння аспірантуры пачалася праца: у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі на пасадзе малодшага навуковага супрацоўніка аддзела археалогіі (1985—1987 гг.), потым у Беларускам рэстаўрацыйна-праектным інстытуце (начальнік аддзела архітэктурна-археалагічных даследаванняў, 1987—1990 гг.), у архітэктурна-рэстаўрацыйным кааператыве “Арк” (загадчык аддзела археалогіі, 1991—1993 гг.), на пасадзе намесніка старшыні Дзяржаўнай інспекцыі аховы гісторыка-культурнай спадчыны (1993 г.), першага прарэктара Гарадзенскага дзяржуніверсітэта (1994—1995 гг.). Увесь гэты час займаўся навуковай дзейнасцю, выдаў некалькі кніг.

У сакавіку 1995 г. па прычыне змены палітычнай сітуацыі ў краіне пакінуў пасаду прарэктара і паступіў у дактарантуру БДУ (1995—1998 гг.). У 1996 г. перарваў навучанне ў дактарантуры ў сувязі з навуковай стажыроўкай у Ягелонскім універсітэце ў Кракаве (люты 1996 — травень 1997 г., кіраўнік — прафесар Ежы Выразумскі). За час гэтай стажыроўкі быў падрыхтаваны асноўны тэкст доктарскай дысертацыі “Вялікае Княства Літоўскае ў другой палове XIII — пачатку XIV ст.: генезіс дзяржавы па пісьмовых і археалагічных крыніцах” (манаграфія “Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага”). Абарона дысертацыі адбылася 4 снежня 1998 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі.

З 1999 г. пачаліся рэгулярныя выклады ў польскіх вышэйшых вучэльнях. У 2001 г. абраны старшынёй выканкама Рады Беларускага гістарычнага таварыства. Ад 1998 г. рэдагаванне ў Гародні навуковага гістарычнага і краязнаўчага часопіса “Гістарычны Альманах”.

Ад лютага 2005 г. сябра Саюзу беларускіх пісьменнікаў.

Бібліяграфія асноўных прац:

Майстар наш продак. Мн.: Народная асвета, 1990. 88 с.

Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой. Мн.: Навука і тэхніка, 1991. 171 с.

Стары Мір. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. 85 с. (у сааўтарстве з Г.М.Якшук)

Тэўтонскі ордэн ад Ерусаліма да Грунвальда. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. 46 с.

Гродзенскі замак. Мн.: Юнацтва, 1993. 47 с.

Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка. Мн.: Навука і тэхніка, 1994. 152 с. (у сааўтарстве з Н.І.Здановіч і А.А.Трусавым)

Вялікі князь Вітаўт. Мн.: Юнацтва, 1998. 48 с. іл.;

Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мн.: Беларуская навука, 1998. — 208 с. (другое выданне: Жэшаў 2000; польскае выданне: Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Białystok, 2003; чацвёртае выданне, на беларускай мове: Беласток, 2008);

Міндаўт — Mindauh. Пачатак гаспадарства. Мн.: Мастацкая літаратура, 2005. — 163 с. іл.;

Рыцары і дойліды Гародні. Уроцлаў, 2009. — 105 с. іл. (увайшлі тры ранейшыя, наноў адрэдагаваныя: “Гарадзенскі замак”, “Вялікі князь Вітаўт”, “Майстар — наш продак”);

Белорусы: нация Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2011. — 212 с. (у сааўтарстве з А.Смалянчуком і С.Токцем);

Гедымін (1316 — 1341). Каралеўства Літвы і Русі = Hiedymīn. (1316 — 1346). Kingdom of Lithuania and Rutenia”. Мн.: Татарнікава С.Ю., 2012. — 152 с. іл.

Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. Ад пачатку гаспадарства да каралеўства Літвы і Русі (1248 — 1341 г.). Гародня — Уроцлаў, 2013. — 185 с., карта.

НязБылая Айчына

Беларусь як суб'ект уласнай гісторыі

Гэтая краіна мае цьмяную і незразумелую гісторыю. І сёння даволі распаўсюджаным застаецца погляд, што яна ніколі не мела ўласнай дзяржаўнасці і заўсёды ад некага залежала: ці то ад Летувы, ці ад Польшчы, ці ад Расеі. Уяўленне пра Беларусь выключна як пра аб'ект палітычнай і культурнай экспансіі з боку мацнейшых суседзяў яшчэ нядаўна падзяляла большасць саміх беларусаў. Стэрэатып масавай свядомасці прадстаўляе беларусаў як народ без гісторыі, без арыстакратыі, як сялянскую нацыю, якая крыж-накрыж то паланізавалася, то русіфікавалася.

Аднак застаецца фактам, што гэты край так і не стаў ні Расеяй, ні Польшчай і сёння мае ўласную дзяржаўнасць. Праўда, дзяржаўнасць гэтая няпэўная, слабая, і яе існаванне ўвесь час знаходзіцца пад пагрозай. Тым больш дарэчы задацца пытаннем: чаму так ёсць? Якая гэтаму прычына? Ці быў калі-небудзь беларускі народ творцам сваёй гісторыі? Калі не быў, то адкуль ён узняўся на Зямлі?

Край, які сёння называецца Беларусь, спрадвечу быў і застаецца краінай мяжы. Беларускае памежжа — з'ява шматпланавая і ўніверсальная. Яна пачынаецца ўжо ад самой прыроды. Тэрыторыя Беларусі — памежная раслінная зона, дзе гэтак званая еўрапейская тайга (сасновыя бары і яловыя гушчары) паступова пераходзіць у ліставы еўрапейскі лес. Мяжа водападзелу паміж балтыйскай і чарнаморскай воднымі сістэмамі перасякае ўсю краіну вялікай дугой ад паўднёвага захаду да паўночнага ўсходу.

Беларусь — гэта чатырохкратная прыродна-этнічна-культурна-палітычная мяжа. Пагранічча — нязменны стан і лёс, шчасце і трагедыя гэтай зямлі на працягу больш чым тысячы гадоў, ад глыбокай старажытнасці да самых апошніх дзён. Сённяшні няпэўны стан беларускай дзяржаўнасці — вынік і праява гэтага пагранічча.

Спрадвечу па лініях водападзелаў праходзіла мяжа паміж невядомымі плямёнамі, якія сёння навукоўцы называюць археалагічнымі культурамі. Дзесьці ад сярэдзіны 1-га тыс. н.э. на тэрыторыі сучаснай Беларусі пачаўся пагранічны кантакт паміж

балцкім і славянскім этнічнымі масівамі. Гэты кантакт аказаўся самай буйной гістарычнай з’явай у краіне на працягу паўтары тысячы гадоў і працягваецца да сённяшняга дня.

Пазней тая самая тэрыторыя становіцца паграніччам паміж двюма цывілізацыямі: візантыйскай і заходнееўрапейскай. У канцы X ст. ад Візантыі было прынята хрысціянства па ўсходнім абрадзе. Пісьмовасць, мураваная архітэктура, дзяржаўная ідэалогія — усё да Полацкага, Смаленскага, Турава–Пінскага княстваў ішло з поўдня праз Кіеў ад Візантыі. У XI ст. у Полацку паўстала першая беларуская мураваная пабудова — Сафійскі сабор. У XII ст. на базе візантыйскай архітэктурнай традыцыі ў краіне ўзнікла ўжо некалькі ўласных школаў мураванага дойлідства, самая цікавая з якіх сфармавалася ў Гародні — славянскім фарпасце сярод балцкага мора.

У выніку катастрофы сярэдзіны XIII ст., калі мангольская навава разбурыла ўсю этна–палітычна–культурную сістэму Усходняй Еўропы, візантыйская арыентацыя аказалася перарванай назаўсёды. Яшчэ адной прычынай таму было аслабленне, а потым і ліквідацыя візантыйскай дзяржавы. Знешнепалітычныя ўмовы паскорылі складанне ў Панямонні ў балта–славянскай кантактнай зоне новага біэтнічнага дзяржаўнага ўтварэння — Вялікага Княства Літоўскага, арыентаванага на Заходнюю Еўропу. У межах гэтай дзяржавы і адбылося фармаванне сучаснага беларускага народа.

У новы і навейшы час Беларусь стала паграніччам між Польшчай і Расеяй, аб’ектам жорсткай барацьбы паміж мацнейшымі суседзямі. Палякі называлі яе Усходнімі Крэсамі, расейцы — Северо–Западным краем.

Ці быў калі–небудзь народ, насяляючы гэтую зямлю, творцам уласнай гісторыі? Адказ на гэтае пытанне знаходзіцца хутчэй не ў сферы навуковай, а ідэалагічнай. Сёння беларускі народ не мае лагічна сфармуляванай і пісьмова аформленай гісторыі не таму, што для гэтага няма падставаў у мінулым. Галоўная прычына адсутнасці такой гісторыі палягае на няўдачы барацьбы за незалежную беларускую дзяржаву ў пачатку XX ст. Пасля Першай сусветнай вайны незалежнасць атрымалі многія еўрапейскія народы, у тым ліку прыбалтыйскія, якія ніколі раней не мелі ўласнай дзяржаўнасці. Летувісы, латышы, эстонцы за дваццаць гадоў незалежнасці між сусветнымі войнамі паспелі стварыць не толькі традыцыі дзяржаўнасці, але і сваю гістарычную навуку.

Беларусь жа была падзелена між Польшчай і камуністычнай Расеяй. То была таксама адна з трагедый народа пагранічча. Незалежная Беларуская Народная Рэспубліка існавала ўсяго дзевяць месяцаў. Але яна змусіла расейскіх бальшавікоў стварыць хоць бы прывід беларускай дзяржавы. Гэтая прывіднасць захоўваецца і сёння, хоць яшчэ мае шанец ператварыцца ў рэальную з'яву.

Беларускі народ варта прызнаць суб'ектам гісторыі ўжо таму, што ён здолеў зрабіцца народам. Сёння ўжо не трэба даводзіць, што яго мова не дыялект расейскай ці польскай, а сам ён не адгалінаванне расейскага ці польскага племя. Культурная актыўнасць беларусаў праявілася і ў тым, што яны на працягу тысячы гадоў асімілявалі мясцовых балтаў і пры гэтым арганічна засвойвалі элементы балцкай культуры. Прычым гэты працэс не спыніўся нават пасля страты беларускай культуры дамінуючай ролі ў рэгіёне на карысць культур польскай і расейскай. Этнаграфічныя даследаванні паказваюць, што беларусізацыя мясцовых летувісаў на беларуска-летувіскай мяжы працягвалася нават у другой палове ХХ ст.

Сёння на міжнародным узроўні афіцыйна прызнана, што Вялікае Княства Літоўскае было беларуска-летувіскай дзяржавай. У гэтай дзяржаве беларусы мелі ўсе магчымасці для культурнага і нацыянальнага развіцця. Беларуская мова была дзяржаўнай. У 1516 г. Францішак Скарына з Полацка выдаў на ёй першую ўсходнеславянскую друкаваную кнігу.

Памежжа выпрацавала на Беларусі своеасаблівы тып культуры, важнейшай адметнасцю народа стала яго талерантнасць, цярпімасць да іншых культур і народаў. Гэты народ ніколі не культываваў рэлігійную нецярпімасць, беларусы ніколі не рабілі жыдоўскіх ці якіх іншых пагромаў. Беларусь сёння з'яўляецца адзінай краінай у свеце, дзе дзяржаўнымі адначасова прызнаны святы і праваслаўныя, і каталіцкія. Выхадцы з гэтага народа нязмерна ўзбагацілі культуру суседзяў-расейцаў, не кажучы ўжо пра палякаў. Талерантнасць і кампраміс — вось дзве асноўныя рысы грамадскага жыцця беларусаў, якіх яны спрабуюць трымацца і зараз і якія невядома ці гарантуюць поспех у справе пабудовы моцнай дзяржавы. Адметнасцю працэсу стварэння ўласных дзяржаў у суседніх народаў была агрэсіўнасць адносна суседзяў. Варта ўспомніць, як па-антырасейску і антыпольску праявіўся летувіскі нацыянальны рух у канцы ХІХ — пачатку ХХ ст., або ўзгадаць нацыянальную палітыку польскіх улад на Усходніх Крэсах у 20–30-я гады ХХ ст.

Ці ўдасца беларусам збудаваць сваю дзяржаву без такой, магчыма, апраўданай агрэсіўнасці? Вось цяжкае пытанне. Ці можна выканаць гэтую справу на аснове спрадвечных беларускіх прынцыпаў: талерантнасці і кампрамісу? На сённяшні момант яны толькі спрыяюць устанаўленню ў краіне аўтарытарнага рэжыму Лукашэнкі.

Было б занадта проста тлумачыць усю гісторыю дзесяцімільённага народа выключна адным яго пагранічным становішчам. Але тое, што яно аказала магутны ўплыў на гісторыю Беларусі, сумненняў не выклікае. Пагранічча стала адным з важнейшых чыннікаў беларускай гістарычнай традыцыі, якая не можа змяніцца за некалькі гадоў ці дзесяцігоддзяў. Беларусь была і застаецца краінай пагранічча.

Акрамя названых вышэй прынцыпаў талерантнасці і кампрамісу беларуская гістарычная традыцыя ўключае яшчэ шматвекавую еўрапейскую арыентацыю. Ад гэтага таксама няма куды падзецца. Таму вяртанне на сваю еўрапейскую дарогу выглядае справай надзвычай верагоднай. А гэта значыць, Беларусь яшчэ будзе жыць.

Друкеўца паводле публікацыі ў: “Биржа информации”. 1999. № 24 (69). 17 чэрвеня. С. 4. Тэкст быў напісаны для польскага часопіса “Borussia” і апублікаваны пад назвай Białoruś jako podmiot własnej historii // Borussia. 1997. Nr 15. S. 18—20.

Не гарады і не вёскі

Даўнія мястэчкі — сёння звычайныя паселішчы, якіх мястэчкамі ніхто не называе. Некаторыя з іх выраслі да гарадоў і гарадскіх пасёлкаў, іншыя завуцца вёскамі. Жывуць тут такія ж, як усюды, людзі. Стаяць такія ж, як усюды, дамы. Такія, ды не зусім. Калі ўважліва прыгледзецца, то можна прыкмеціць рэшткі старой забудовы: моцныя цагляныя дамкі са стромкімі дахамі, што некалі шчыльна, як зубы ў роце, цясніліся вакол плошчы, там-сям яшчэ трымаюцца, дзе па адным, а дзе і цэлымі групамі. І жыхары — памяркоўныя дзядзькі і цёткі — пры ўсім іх вясковым абліччы паводзяць сябе так, што адразу відаць: яны жывуць у цэнтры. Давялося бачыць у мястэчку Пяскі на Гарадзеншчыне, як падчас спрэчкі ў чарзе каля крамы адна мясцовая цётка наступала грудзмі на немясцовую і голасна пытала: “Гэта я, местаквая, не вазьму, а ты, вясковая, вазьмеш?!”

Многім нашым мястэчкам ужо па пяцьсот год, і калі тут добра агледзішся, пачынаеш разумець, што ў іх больш за ўсё прываблівае амаль непрыкметны на першы погляд дух даўніны. Ён адчуваецца і ў гэтых вась старых, але моцных яшчэ дамах–мураванках, і ў вуліцах–дарогах. Вуліцах, што няспынна пяцьсот гадоў бягуць у адных і тых жа кірунках, па адных і тых жа мясцінах. Не ведаю, як каго, але мяне, напрыклад, хвалюе ўсведамленне, што па той самай узбочыне, па якой я зараз крочу, менавіта па тым самым месцы некалькі соцень гадоў назад шаргацелі поршні і лапці, боты і чаравікі даўніх людзей — нашых продкаў.

Я не выпадкова настойваю на дакладнасці месца. Навукова ўстаноўлены факт: мястэчкі захавалі старажытнае месцазнаходжанне і вулічную планіроўку. Яна надзвычай простая і ў аснове сваёй мае перакрываўанне дзвюх старажытных дарог, што ў межах паселішча становяцца вуліцамі. У цэнтры каля перакрываўання абавязкова знаходзіцца плошча. Яе неад’емная прыналежнасць — касцёл ці цэркаўка або і тое, і другое разам. Усё проста і рацыянальна. Вуліцы скразныя, каб не затрымліваць падарожнікаў, якім няма патрэбы спыняцца. Плошча ўмяшчальная, каб падчас кірмашоў хапіла месца ўсім ахвотным. А прыязджала сюды на кірмаш многа ўсялякага людз: гандляры з гарадоў, як беларускіх, так і замежных, сяляне з навакольных вёсак, шляхта з фальваркаў, падарожнікі, артысты з батлейкай. Мясцовыя гандляры імкнуліся пасяліцца побач з плошчай, каб гандляваць прама з хаты. Таму і забудова вакол плошчы такая шчыльная, што месцамі паміж дамамі нават кату цяжка пралезці.

Мястэчкі як сацыяльна–эканамічная з’ява — сведчанне багацця і гнуткасці формаў вытворчых адносінаў чалавечага грамадства. Гэта былі не гарады, але і не вёскі. Жыхары займаліся сельскай гаспадаркай і, акрамя таго, валодалі якім–небудзь рамяством ці вялі гандаль. Паводле вызначэння гісторыкаў, мястэчкі займалі прамежкавае становішча паміж горадамі і вёскай, выконвалі ролю цэнтраў сельскіх ваколіц.

У апошнія гады мне давалося праводзіць археалагічныя раскопкі панямонскіх мястэчак Гальшаны і Любча. Гэта адны з першых археалагічных даследаванняў мястэчак на Беларусі, таму і пытанняў напачатку было многа. Які тут культурны слой, ці захоўваюцца ў ім дрэва, скура і іншыя арганічныя матэрыялы? Якія старажытныя рэчы могуць трапіцца? Ці адрозніваецца археалагічны матэрыял мястэчак ад гарадскога? Гальшаны і Любча — мястэчкі няпростыя. І хоць розніліся яны памерамі (у Любчы

ў XVII ст. было паўтары сотні дамоў, у Гальшанах менш), але абодва паселішчы з'яўляліся рэзідэнцыямі буйных феадалаў — гаспадароў гэтых і многіх іншых мястэчак і вёсак. У XV—XVI стст. тут былі пабудаваны мураваныя замкі, якія ў руінах захаваліся да нашых дзён. Ішоў час, гаспадары змяняліся, пералік іх імёнаў складаецца ў доўгі спіс магнацкіх родаў Вялікага Княства Літоўскага: Гальшанскія, Кішкі, Радзівілы, Сапегі і інш.

Вось, нарэшце, вызначаны месцы раскопак, акрэслены на зямлі прамавугольнікі шурфоў і раскопаў, зняты дзірван. Самы хваляючы момант у экспедыцыі — пачатак раскопак, калі рыдлёўка першы раз уваходзіць у цёмны, трохі вільготны слой — скарбніцу старажытных рэчаў. Далёка не заўсёды трапляюцца такія знаходкі, як, напрыклад, срэбныя ці залатыя манеты, ювелірныя вырабы. І не ўласны іх кошт цікавіць археолага. Бывае, старажытны гаршчок яму значна важнейшы за кавалак каштоўнага металу. Навуковая каштоўнасць даўніх рэчаў, хай яны зроблены са звычайнай гліны, каменю, або чорнага металу, заключаецца ў той гістарычнай інфармацыі, якую ўтрымліваюць гэтыя рэчы. Інфармацыя самая разнастайная: звесткі пра тэхналогію вытворчасці кавальскіх вырабаў, керамічнага посуду, пра побыт жыхароў, гандлёвыя сувязі і г.д. Самыя шматлікія знаходкі з мястэчак — кавалкі глінянага кухоннага і сталовага посуду. Тут гаршкі, міскі, талеркі, кубкі, макотры, рынкі, збаны. Па такой разнастайнасці посуду можна меркаваць, што старажытныя мястачкоўцы ўмелі паесці не толькі многа, але і прыгожа. Знаходкі кафлі сведчаць пра высокі ўзровень майстэрства рэзчыкаў (выразалі формы) і кафляроў. У Гальшанах знойдзены фрагменты найбольш старажытных гэтак званых гаршковых кафлінаў XV—XVI стст., а таксама кавалак формы для вырабу больш позняй карабковай кафлі. У Любчы самая цікавая знаходка — паліхромная кафля-медальён XVII ст. з выявай таўсташчокага вусатага твару нейкага шляхцюка. Здзіўляюць простыя і адначасова дасканалыя формы знойдзенага шклянога посуду (бутэлькі, кварты, шклянцы, чаркі, келіхі). Менш трапілася металічных вырабаў (цвікі, нажы, дзвярныя завесы, падкоўкі на абутак).

Археалагічныя матэрыялы, сабраныя падчас раскопак, не вызначаюцца арыгінальнасцю ў параўнанні са знаходкамі гарадоў. Увогуле складаецца ўражанне, што значных адрозненняў паміж бытавымі рэчамі мястачкоўцаў і гараджан не было. Зразумела, матэрыял з горада і багацейшы, і больш разнастайны. Напрыклад, паліхромная кафля ў мястэчках — рэдкасць, для гарадоў

жа знаходкі такіх кафлін (нашмат даражэйшых за аднаколерныя зялёныя) — звычайная з’ява. Гэта зразумела, бо ў гарадах жыло больш багатых людзей, якія маглі прыдбаць дарагую шматколерную кафлю. Тое самае можна сказаць і пра шклянныя ці керамічныя імартны посуд. Праўда, нельга забываць, што археалагічныя даследаванні мястэчкаў толькі пачынаюцца, а ў гарадах яны ідуць ужо дзясяткі гадоў. Таму пакуль рана рабіць якія-небудзь абгульняючыя высновы наконт матэрыяльнай культуры мястэчак. Для гэтага ў нас няма падстаў. Несумненна толькі тое, што мы, нарэшце, наважыліся перагарнуць яшчэ адну невядомую старонку найцікавейшай кніжкі, якая называецца гісторыяй Радзімы.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Чырвоная змена. 1986. № 206 (12437). 26 кастрычніка. С. 4.

Гэтай зямлі не хапае свята. Наваградск — Менск

На Наваградск падае дождж, не спыняецца ні на хвіліну, і не хочацца даваць веры, што некалькі дзён таму тут усё было інакш. Цешылі вока сакавітыя фарбы народных строяў і вераснёўскае сонца. Усе рухаліся, спявалі, танцавалі, гаманілі — было свята. Цяпер жа раз’ехаліся госці, наваградчане вярнуліся да сваіх будзённых спраў. І мне здаецца, мала хто зразумеў, якая гэта была незвычайная падзея і для наваградчан, і для гасцей, і для Беларусі.

Але спачатку аб тым, як усё адбылося. Адкрываліся адразу два музеі і адзін помнік. З боку мясцовых улад і Міністэрства культуры ўсё было зроблена як след. Задзейнічалі лепшыя сілы. Гэта адчулася ўжо ў пятніцу 11 верасня, калі ў якасці вядучага вачэрняй імпрэзы да мікрафона выйшла сама Зінаіда Бандарэнка. У гэты ж дзень прайшла прадстаўнічая навукова-краязнаўчая канферэнцыя. Прысутныя пачулі эмацыйны аповяд Міколы Ермаловіча аб Міндаўгу і Наваградку, выступ яго маладога апанента гісторыка Вячаслава Насевіча, грунтоўныя даклады Вячаслава Чамярыцкага, Міхася Спірыдонава і шмат каго яшчэ. Пасля абеду адбылося ўрачыстае адкрыццё гісторыка-краязнаўчага музея. Яно стала сапраўдным зорным часам, кульмінацыяй жыцця старэйшага яго супрацоўніка Ніны Пятроўны Шурак, якая ўклала ў музей сваю душу і ўспрымала яго адкрыццё як свята глыбока асабістае. І людзі гэта зразумелі і прынеслі чалавеку шчырае віншаванне і падзяку. Упрыгожыў вечар гарадзенскі фальклорны ансамбль “Гуды”, які адразу захапіў публіку сваёй прафесійнасцю

і адначасова беражлівымі і паважлівымі адносінамі да народных спеваў і строяў.

Найвышэйшы момант урачыстасці прыйшоўся на наступны дзень — суботу 12 верасня, калі адкрывалі помнік, а затым і музей Міцкевіча. Прыбылі міністр культуры, старшыня парламенцкай камісіі па культуры, адукацыі і захаванні гістарычнай спадчыны, госці з суседніх краін. Ля помніка паставілі раяль і размясцілі аркестр, было шмат фота— і тэлеаператараў. Усё ўрачыста, узнёсла і зладжана. Пранікнёна гаварыў Ніл Гілевіч, выступалі акцёры, пісьменнікі, аўтар помніка Валяр’ян Янушкевіч. Непадалёк ад мяне прысеў на мармуровую агароджу высокі, велічнага выгляду стары. “То Радзівіл!” — шапнуў знаёмы краязнавец.

Пра помнік даводзілася да і пасля свята чуць розныя меркаванні. Вядома ж, у кожнага свой густ. Больш хвалілі, але гаварылі, што і месца няўдала выбрана, і з фонам зліваецца, і камень на пастамент не падыходзіць, і жэст бронзавага Міцкевіча не рамантычны, а барочны. Аднак на правах невыпадкавага госця, які меў час дэтальна агледзець твор і неаднойчы пасядзець каля яго, рызыкну засведчыць, што Наваградак можна павіншаваць з гэтым помнікам, і месца выбрана ўдала — непадалёк ад замка і ўбаку ад гарадской мітусні. Сюды можна прыходзіць і без перашкод аставацца сам—насам з Паэтам.

А ўрачыстасці доўжыліся каля варот музея, якім стала адноўленая сядзіба Міцкевічаў. Зрываўся ад хвалявання голас дырэктаркі Ліліі Уладзіміраўны Усэнкі, выступаў міністр культуры, а нехта з палякаў, скарыстаўшы момант, умудрыўся прачытаць цэлы даклад. Абодва музеі, і гістарычны і Міцкевіча, ад ганку да гарышча былі запоўнены наведвальнікамі, на старадаўняй плошчы адбывалася нешта накшталт кірмашу, на сцэне ля Дома культуры спявалі і танцавалі — ішло свята. У парку цешылі дзяцей дынамічны вясёлы тэатр лялек з Гародні і менш дынамічны ды больш сур’ёзны лялечны тэатр з Віцебска. Сапраўдным фіналам стаў гала—канцэрт на Замкавай гары, які доўжыўся ад 8 да 10 гадзін вечара. Уражвала адмыслова змайстраваная сцэна, акружаная гарой гука— і светаапаратуры. Міністэрства культуры вяло справу ўсур’ёз і сабрала адпаведных выканаўцаў: дзяржаўны канцэртны аркестр, ансамблі народнай музыкі “Свята” і “Купалінка”, “Вера—сы”, саліравалі Ліка Ялінская і Андрэй Хлястоў. Гледачы запоўнілі не толькі агромністую замкавую пляцоўку, але і старажытныя валы, насыпаныя па яе перыметры. Трэба заўважыць, што наваградчане

літаральна разрываліся паміж святам і бульбай — была субота і цэлы дзень сонца ў самы бульбяны сезон. Канцэрт удаўся, і людзі не шкадавалі, што прыйшлі.

Ужо з'явіліся першыя водгукі ў прэсе. Яны досыць сціплыя, і гэта яшчэ адзін знак неразумення значнасці наваградскіх святаў. Гуляючы ў гэтыя дні па горадзе, усюды сустракаў знаёмыя твары менчукоў, прыехаўшых сюды за тым жа. Мне шкада менскіх і іншых гасцей, якія ўсе паехалі ў той жа дзень, у суботу, многія яшчэ да пачатку канцэрта. Не паспеўшы аддаліцца як след ад мегаполіса, ачу- няць ад яго смогавых абдымкаў, яны зноў рынуліся назад да яго ў свае будзённыя клопаты. Я ж застаўся і радуюся. Застаўся таму, што ведаю — апынуўшыся тут, патрэбна зрабіць шмат спраў, без якіх прыезд у Наваградак губляе сэнс. Ды гэтыя справы нельга рабіць сярод людскога тлуму. Па-першае, трэба выйсці на вал Замкавай гары, аднаму або ў кампаніі прыемных людзей, пажадана пад вечар, і пасядзець тварам на поўнач, у той бок, дзе адразу пад гарой за паркам пачынаюцца неабсяжныя палі. Замкавая гара — найвышэйшая кропка Наваградскага ўзвышша, і з яе добра відаць, як уніз і ўдалеч адно за другім збягаюць бясконцыя пагоркі і далінкі. Кажу-чы сухавата-выразнай мовай гісторыка, тут мае месца захаванне прасторавай сувязі гістарычнага цэнтра з навакольным ландшаф-там. Пасядзеўшы на вале Замкавай гары тварам на поўнач, мож-на адчуць гэтую сувязь. Па-другое, каб яшчэ мацней памянёную сувязь адчуць і зразумець, трэба прайсціся па дарозе на Літоўку і паназіраць, як вырастае Замкавая гара з велічнымі вежамі па меры аддалення ад горада. Па-трэцяе, патрэбна з'ездзіць на возера Свіцязь ды пахадзіць па яго беразе, паглядзецца ў яго люстэрка разам з векавымі дубамі, як гэта колісь рабіў Міцкевіч. Ды яшчэ шмат чаго трэба зрабіць. Схадзіць у госці да Якава Уладзіміравіча Пратасевіча, які вынайшаў сваю тэорыю наконт прыроднага беларускага патрыятызму і, больш паўвека таму скончыўшы На-ваградскую беларускую гімназію, з лёгкасцю сыпле лацінскімі тэрмінамі. Варта наведаць фарны касцёл, дзе ў XV ст. браў шлюб Ягайла Альгердавіч, а яшчэ, папрасіўшы дазволу ў рэстаўратараў, залезці ў самую макаўку-вежу дамініканскага касцёла і глянуць на Наваградак з вышыні птушынага палёту. Усё гэта патрэбна рабіць без паспешлівасці. Тады сапраўды маеш шанец далучыцца да патаемнай сілы гэтай зямлі і адчуць яе абранасць. Я самым сур'ёзным чынам прыйшоў да пераканання, што гэтая зямля абрана Усявышнім. Наваградак вылучаецца нават сваім кліматам.

Сапраўды, на кліматычных картах горад і ваколіцу пакрывае цёмна-зялёная пляма, якая выразна выдзяляецца на светла-зялёным фоне суседніх раёнаў. Тут урадлівыя глебы, і нездарма менавіта ў гэтым месцы яшчэ ў канцы Х ст. нашыя продкі заснавалі паселішча, якому быў наканаваны незвычайны лёс. Абранасць і надалей лунала над Наваградкам. Менавіта гэтаму гораду выпала стаць ля вытокаў беларускай і летувіскай дзяржаўнасці, закласці пачаткі гістарычнай еднасці двух народаў. Горад заўжды заставаўся ў шэрагу буйнейшых месцаў беларуска-літоўскага гаспадарства. А колькі слаўных імёнаў дала свету гэтая зямля! Услед за Адамам Міцкевічам назавём Тамаша Зана, Ігната Дамейку, Яна Чачота, Уладзіслава Сыракомлю, Барыса Кіта і многіх, многіх іншых.

Зараз, з пачаткам адраджэння беларускай дзяржаўнасці, старажытная сталіца зноў можа выявіць свету свой непаўторны твар. Тая акалічнасць, што пры Саветах Наваградак не падымаўся вышэй раённага цэнтра, — таксама праяўленне абранасці. Здавалася б, недахопы: аддаленасць ад буйных транспартных магістраляў, адсутнасць буйных прадпрыемстваў — у сапраўднасці выяўляюцца як вартасці і выгоды. Гэтая аддаленасць і адсутнасць азначала амаль поўную адсутнасць міграцыі, з дапамогай якой будавалася новая супольнасць — савецкі народ, і што бокам зараз вылазіць малдаванам, эстонцам і шмат каму яшчэ. У Наваградку жыве мясцовы люд, і ён заставаўся адным з нямногіх (я ведаю яшчэ толькі Слонім) беларускіх гарадоў, дзе ніколі, нават у самыя “інтэрнацыянальныя” часы, нікога не здзіўляла і не шакіравала беларуская мова. Няма буйных прадпрыемстваў — значыць, няма буйнога будаўніцтва і шырокапамернага “упарадкавання” гістарычнага цэнтра, што на справе азначала ліквідацыю апошняга. Відавочна, па шчаслівай выпадковасці (ці і тут праявілася абранасць?) сучасная забудова размясцілася ў асноўным па схілах пагоркаў і не загрувашчае, не “душыць” гістарычны цэнтр.

Непаўторны горадабудаўнічы воблік, слаўная гісторыя, імя Адама Міцкевіча, адсутнасць буйных прадпрыемстваў — усё гэта стварае рэальныя падставы ператварэння Наваградак ў буйнейшы турыстычны цэнтр краіны. Замкавая гара — ідэальная пляцоўка для мнагалюдных фестываляў. Архітэктары-рэстаўратары з творчай майстэрні Сяргея Багласава ў Менску ўжо працуюць над канцэпцыяй рэстаўрацыі гістарычнага ядра горада. Акрамя таго, адзін з наваградчан, які займае пасаду саветніка прэзідэнта ЗША па праблемах астранаўтыкі, — гаворка ідзе пра прафесара астранаўтыкі Барыса

Кіта — хоча зрабіць родны Наваградак універсітэцкім горадам. Накшталт Оксфарда ці Кембрыджа. Не трэба недаверліва ўсміхацца, бо гэтая прапанова зыходзіць з Паўночнай Амерыкі.

У суботу 12 верасня вечарам пасля канцэрта наваградчане пакідалі Замкавую гару трохі агаломшаныя. Яны ніяк не чакалі такой увагі і павагі да іх невялікага гарадка. Чуліся рэплікі, што такога ў Наваградку не паўторыцца больш ніколі. Але ўсё ж, няхай не адразу, наваградскія жыхары адчулі і зразумелі, што можа быць і такое, калі дзяржава існуе для людзей, а не наадварот... Праз гэтыя два нядоўгія святочныя дні наваградчане разам з усімі гасцямі зрабілі важкі крок да набыцця пачуцця ўласнай годнасці як чалавечай, так і нацыянальнай. Вось у чым бачацца незвычайнасць і значнасць наваградскіх святкаванняў.

Гэтай зямлі не хапае свята. Дык давайце яго рабіць.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Літаратура і мастацтва. 1992. № 46 (3664). 13 лістапада. С. 16.

Еўропа і Расея: дзе месца Беларусі?

Павел Мікалаевіч Мілюкоў (1859—1943 гг.) — урадженец Масквы, выпускнік і выкладчык Маскоўскага ўніверсітэта, вядомы нам з падручнікаў гісторыі як лідар партыі расейскіх канстытуцыйных дэмакратаў (кадэтаў).

Але ж ён вядомы ў свеце і як выбітны гісторык. У Расеі працы Мілюкова, дзякуючы намаганням яго праціўнікаў — балышавікоў, — у савецкі час не друкаваліся і ўсяляк замоўчваліся.

Дзве асноўныя працы гісторыка: “Главные течения русской исторической мысли” і “Очерки по истории русской культуры” — шмат разоў перавыдаваліся. Напісаныя яшчэ ў XIX ст., яны ўражваюць сваім высокім навуковым узроўнем, глыбінёй і яснасцю выкладання. Пасля знаёмства з імі пераконваешся, што афіцыйная савецкая інтэрпрэтацыя расейскай гісторыі — крок назад у развіцці гістарычнай навукі. П. Мілюкоў успрымае Расею не ў якасці нейкай асобнай адметнай цывілізацыі (як, напрыклад, філосафы рускай ідэі), а лічыць яе часткай еўрапейскага рэгіёна. Таму, паводле Мілюкова, еўрапейскія гістарычныя працэсы адбываліся і ў Расеі, але толькі са значным спазненнем.

Развіццё эканомікі Расеі, станаўленне інстытутаў феадалізму, фармаванне дзяржавы, яе будова падаецца ў яго працах

у параўнанні з Еўропай. Гісторык аналізуе ў гэтым кантэксце і месца Беларусі. Якое яно? Гэтаму прысвечаны наш артыкул. Чытача, напэўна, зацікавяць погляды Мілюкова на развіццё дзяржавы, якая з XVIII ст. і да апошніх часоў панавала над Беларуссю.

П. М. Мілюкоў выразна паказаў, як па замове расейскіх уладароў ствараўся міф пра Маскву як спадкаемцу Кіева і Рыма і, адпаведна, абгрунтоўваліся прэтэнзіі на ўсе ўсходнеславянскія землі, а затым і на сусветнае панаванне. Распрацаваны яшчэ ў XV—XVII стст., гэты міф быў выкарыстаны Карамзіным, ад яго пайшоў далей і дажыў да нашага часу. Цытуем з “Главных течений русской исторической мысли”: *“У выкладанні Карамзіна падзеі ўдзельнага перыяду (XII—XIII стст.) паказваюцца так, быццам на Русі было толькі адно вялікае княжанне, таму маскоўскі князь аказваецца часам адказным за падзеі, якія адбываліся ў цалкам незалежнай ад Масквы вобласці.*

Гэты пункт гледжання служыў вельмі зручным сродкам, каб размясціць рускую гісторыю ў выглядзе адной лініі, на якой Масква з’яўляецца натуральным працягам Кіева”.

Гістарычная схема, прыведзеная Карамзіным, праходзіць амаль без зменаў праз літаратуру XVIII ст. Вось як апісвае яе П. Мілюкоў: *“У аснове гэтай схемы ляжала тлумачэнне хады гісторыі з асабістых прыёмаў княскай палітыкі. Воля князёў кінула Расею ў бяздонне пагібелі, і тая ж воля ўзнесла яе на верх велічы. З гэтага асноўнага прыцыпу з лагічнай паслядоўнасцю развівалася цэлая сістэма рускай гісторыі. Перыяд першапачатковага адзінства і магутнасці ў Кіеве; затым памылковыя распадаржэнні князёў аб раздзеле; аслабленне і раздрабленне Русі як наступства раздзелаў; татарскае іга, незалежнасць Літвы і паўночных рэспублік як наступства аслаблення і раздраблення; нарэшце, адмена раздзелаў і, як следства адмены, аб’яднанне і ўзмацненне Расеі, звяржэнне іга, знішчэнне рэспублік і падпарадкаванне Літоўскай Русі — такія паслядоўныя звёны гэтага ланцуга, незвычайна шчыльна паяднаныя паміж сабой”.*

Такі погляд склаўся ў Маскве ў канцы XV ст. падчас княжання там Івана III. На ім грунтаваліся прэтэнзіі на ўсе ўсходнеславянскія землі. *“Памкненні Масквы на “ўсю Русь” заяўляліся, праўда, расейскімі дыпламатамі асцярожна і не адразу, але з такой*

настойлівасцю і паслядоўнасцю, якія былі б немагчымы без загадзя абдуманай сістэмы”.

У 1493 г. Іван III адкрыта прыняў тытул у адпаведнасці са сваімі памкненнямі: “государь всея Руси,” — і “гаспадар літоўскай Русі” беспаспяхова пратэстуе супраць гэтага новаўвядзення.

Паступова ў Маскве выспявала ідэя выступіць у ролі спадкаемцы Візантыйскай Імперыі. Для гэтага прыдумляліся “гістарычныя” падставы і рабіліся наўмысныя фальсіфікацыі. Вось некалькі цытатаў з Мілюкова.

“Ідэя прысвоіць сабе спадчыну другога Рыма ўпершыню складаецца ў Маскве, як вядома, у сферы рэлігійных адносінаў”. “Пасля падзення Візантыі сусветна-гістарычнае прадстаўніцтва праваслаўя само сабой пераходзіла да адзінага ацалелага ў свеце праваслаўнага гаспадара — маскоўскага. Да ідэі рэлігійнага прадстаўніцтва не замарудзіла далучыцца і другая ідэя — прадстаўніцтва палітычнага”.

“З пачаткам XVI ст. у маскоўскім гістарычным ужытку з’явілася легенда, паводле якой візантыйская спадчына яшчэ Уладзіміру Манамаху была непасрэдна перададзена візантыйскім імператарам Канстанцінам Манамахам”.

Іван IV правёў перамовы з канстанцінопальскім патрыярхам, каб той склаў грамату, якая б пацвердзіла гэта. “З дапамогай рускіх грошай перамовы закончыліся згодай; патрыярх у 1561 г. прыслаў саборную грамату, і толькі ў наш час стала вядома, што сабора для гэтай мэты ён і не думаў склікаць, а саборныя подпісы проста падрабіў”. Да таго ж у грамаце было напісана не зусім тое, чаго хацелі ў Маскве. Тады гэты дакумент “выправілі”.

Другая праца П. М. Мілюкова “Очерки по истории русской культуры” атрымала шырокую вядомасць ва ўсім свеце. У ёй даследчык на падставе глыбокага аналізу разнапланаванага матэрыялу выразна паказваў агульны ход расейскай гісторыі і давёў яго да сучаснага яму часу. У выніку чытач услед за аўтарам працы прагназаваў ход падзей. І, трэба адзначыць, прагнозы П. Мілюкова шмат у чым спраўдзіліся.

П. Мілюкоў выказаўся адносна моўнай блізкасці беларусаў з расейцамі наступным чынам: “З аднаго боку, паміж імі так

имат агульнага, што многія лічылі і лічаць беларускую мову адным з паўднёва-рускіх “наречий”. З другога боку, у беларускай мове ёсць такія карэнныя асаблівасці, якія прымушаюць вылучыць яе ў асобную групу, раўнапраўную велікарускай і маларускай”.

Цяпер пра месца Беларусі ў сістэме Заходняй Еўропа — Расея. “На паўднёвым захадзе [Русі — А.К.] цэнтр цяжару перасунуўся да гэтага часу — пасля гвалту, утворанага татарамі, — далей на поўнач, у літоўскія землі. Разам з тым пачаўся ўплыў суседняй Польшчы, якая наспела зрабіцца феадальнай у заходнееўрапейскім сэнсе. Феадальныя элементы з тых часоў пачалі хутка ўзмацняцца ў заходнерускім грамадстве. Склаўся кампактны клас мясцовай арыстакратыі, які спецыяльным “прывілеем” 1447 г. канчаткова вызваліўся ад княскага суда і княскіх падаткаў. Такім чынам, на літоўска-рускім захадзе палітычная эвалюцыя ўвайшла ў заходнееўрапейскую каляіну”.

Калі карыстацца больш сучаснай тэрміналогіяй, то землі Беларусі ўвайшлі ў заходнееўрапейскі гісторыка-культурны арэал, ці, паводле А. Дж. Тойнбі, у заходнееўрапейскую цывілізацыю.

Да такой жа высновы мяне прывялі асабістыя даследаванні ў галіне гісторыі матэрыяльнай культуры. Пачынаючы з XIV ст., у матэрыяльнай культуры Беларусі акрэсліваецца арыентацыя на Заходнюю Еўропу, што выразна прасочваецца праз археалагічныя матэрыялы. З Еўропы да нас прыходзяць новыя катэгорыі матэрыяльнай культуры — такія, напрыклад, як кафля, дахоўка, вялікапамерная цэгла. Многія знойдзеныя ў нас рэчы маюць там блізкія аналагі.

А што ж Расея? Феадальныя працэсы там запазняліся, і недастатковае развіццё феадальных элементаў аблягчыла ў далейшым, паводле П. Мілюкова, узмацненне цэнтральнай улады. Вось некалькі цытат: “Усюды эканамічнае жыццё народаў пачыналася з так званай натуральнай гаспадаркі ці такой, якая вырабляе свае прадукты для самой сябе і сама ўсе іх спажывае. Але ў Заходняй Еўропе ўжо пры пераходзе ад Сярэдніх вякоў да Новага часу, з XIV ст., пачаўся распад гэтай натуральнай гаспадаркі і адбывалася паступовая замена яе менавай гаспадаркай, пры якой кожны вытворца стварае не ўсё для сябе, а выбірае якую-небудзь адну спецыяльнасць, патрэбную

для ўсіх, і прадукты сваёй працы, канешне, ужо больш дасканалыя, абменьвае на патрэбныя для сябе прадукты працы іншых спецыялістаў”. “Папярэдні нарыс павінны быў ужо падрыхтаваць чытача да таго, што ў гістарычным жыцці Расеі ўсе гэтыя з’явы, якія суправаджаюць эканамічны рост краіны, ён сустрэне значна менш развітымі і запозненымі ў параўнанні з Заходняй Еўропай”. “Менавіта элементарны стан эканамічнага “фундамента” выклікаў у нас у Расеі гіпертрафію дзяржаўнай “надбудовы” і абумовіў моцнае адваротнае ўздзеянне гэтай надбудовы на сам “фундамент”. “У Расеі дзяржава мела агромністы ўплыў на грамадскую арганізацыю, тады як на Захадзе грамадская арганізацыя абумовіла дзяржаўны лад”.

У Вялікім Княстве Літоўскім ураду даводзілася звяртацца за спецыяльным дазволам да буйных землеўладальнікаў кожны раз, калі былі патрэбны грошы ці жаўнеры. “Для атрымання згоды давялося запрашаць гэтых магнатаў на агульны з’езд ці “сейм”. Гэты сейм хутка пераўтварыўся ў сапраўдны парламент: магнатаў запрашалі кожнага асобна, але акрамя іх выбіраліся яшчэ прадстаўнікі і ад сярэдняга правінцыйнага дваранства. Паступова правы гэтага “вялікага сейму” пашыраліся, так што, акрамя згоды на прызначэнне падаткаў, сейм браў таксама ўдзел у выданні законаў і нават у вядзенні замежнай палітыкі. Правы ж каралёў адпаведным чынам скарачаліся.

Следствам усяго гэтага было тое, што цэнтральная ўлада аказалася занадта слабай, каб арганізаваць дастаткова моцную абарону краіны, калі такая абарона стала асабліва неабходнай. Гэта быў час бясконцай барацьбы на ўсіх межах, выключаючы польскую. Туркі і татары нападалі з поўдня; тэўтонскіх рыцараў даводзілася адбіваць з поўначы, а з усходу маскоўскія князі пагражалі заваяваць тэрыторыю былых паўднёва-рускіх княстваў, сваю “вотчыну”. Літоўскім князям прыйшлося рабіць феадалам і дваранству ўступку за ўступкай, каб толькі атрымаць ад іх грошы, рэкрутаў і наёмных жаўнераў. Усё гэта атрымлівалася з цяжкасцю, давалася дваранствам неахвотна, позна і ў недастатковай колькасці. Феадальны тып дзяржавы аказваўся непрыдатным не толькі для задачы нацыянальнага аб’яднання, але нават і дзеля ўласнай самаабароны. Усюды на захадзе задача аб’яднання вырашалася на развалінах феадальнага ладу, а літоўска-рускай дзяржаве

давалася, наадварот, развіць феадальны лад для задавальнення патрэб узнікшай дзяржавы.

У Расеі развіццё пайшло іншым шляхам. “А для пераўтварэння ў ваенна-нацыянальную дзяржаву ёй [Маскве — А.К.] гэтак жа, як Літоўскай Русі, патрэбны былі салдаты і грошы. Але яна дабілася таго і другога зусім іншымі сродкамі, чым літоўска-рускае княства. Маскоўскаму князю не давалася ўступаць у барацьбу з колькі-небудзь моцнымі феадальнымі элементамі. Таму ён браў урокі палітычнага мастацтва не ў Польшчы і Заходняй Еўропе, а ў Візантыі і ў паўднёвых славянаў, магчыма, нават у Турцыі”. “Еўрапейскае грамадства і дзяржава будавалася, так бы мовіць, знізу ўверх. Цэнтралізаваная дзяржаўная ўлада там сапраўды з’явілася як вышэйшая надбудова над панярэдне сфармаваным сярэднім слоём феадальных землеўласнікаў, які, у сваю чаргу вырас на шчыльным нізінным слоі сялянскага насельніцтва. У нас жа, асабліва ў паўночна-ўсходняй Русі, грамадства будавалася зверху ўніз. Цэнтральная палітычная ўлада замацавала ваенна-служылы клас, які заняў месца адсутнай — ці занадта слабой — мясцовай зямельнай арыстакратыі”.

П. М. Мілюкоў бадай першым з расейскіх гісторыкаў адмоўна аднёсся да заваяўнага характару расейскай палітыкі. Ён крытыкаваў балканскую палітыку імперыі і “рух на ўсход”. “Яшчэ больш небяспечным аказаўся хуткі наступальны рух Расеі ў Азіі. Не разлічыўшы сілы, матэрыяльныя і ваенныя, сваіх карэнных вобласцяў, мы змарнавалі ў сібірскіх пустынях і ў Маньчжурый сродкі, патрэбныя нашаму цэнтру, і ў выніку самі стварылі элементы аднаго з найвялікшых крызісаў, цераз якія калі-небудзь прайшла Расея”.

Я ўсё больш пераконваюся, якая магутная рэч — гістарычная традыцыя. У прыватнасці, непамерныя выдаткі Савецкага Саюза на абарону былі ўласцівы яшчэ Расейскай Імперыі, а раней — Маскоўскай дзяржаве. Вось выкладкі П. Мілюкова: “У другой палове мінулага стагоддзя [XVIII ст. — А.К.] утрыманне арміі і флоту складала 45—50 працэнтаў усяго расходу, у першай палове нашага [XIX ст. — А.К.] — 42—43 працэнты, а ў апошнія пяцідзясяцігоддзе гэтая прапорцыя спускаецца да адной трэці ўсіх дзяржаўных трат”.

Мне як гісторыку, вядома ж, даводзілася разважаць над ідэяй палітычнай еднасці ўсходніх славян. Яна, у сваю чаргу, грунтуецца на ідэі гістарычнай і этнічна-культурнай еднасці. Простая і адначасова псіхалагічна прывабная (“жыць адной сям’ёй”), гэтая ідэя заўжды мела і мае шмат прыхільнікаў. Аднак знаёмства з яе ўвасабленнем на практыцы, якое мела месца ў нашай гісторыі, прымушае паставіцца да азначанай ідэі па меншай меры крытычна. Аб’яднанне ўсходніх славян адбылося шляхам анексіі Беларусі і Украіны з боку Расейскай Імперыі і не прынесла нашым народам нічога, акрамя ўзмацнення сацыяльнага ды яшчэ нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту.

Гістарычныя шляхі беларускага і расейскага народаў былі рознымі, у чым яшчэ раз пераконвае праца П. Мілюкова. На ўсходзе і захадзе ўсходнеславянскага арэалу склаліся дзве розныя па характары дзяржавы, два розныя грамадствы.

Гэтая розніца (як культурная, так і этнічная) аказалася настолькі вялікай, што на працягу двух стагоддзяў нават з дапамогай надзвычай жорсткай асіміляцыйнай палітыкі не ўдалося цалкам зліквідаваць беларускі этнас.

Відавочна, за гэтую сваю жывучасць беларускі народ атрымаў ад Бога яшчэ адзін, магчыма, апошні шанец на адраджэнне праз аднаўленне сваёй дзяржаўнай незалежнасці.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Культура. 1993. 1 сакавіка. С. 4—5.

Праз песню жыве Беларусь! Уражанні немузычнага гледача ад конкурсу бардаў

17—19 лютага ў менскім Доме літаратара прайшоў першы рэспубліканскі конкурс беларускай бардаўскай песні. Мне ўдалося трапіць толькі на другі (праўда, самы галоўны) тур (18 лютага). Аднак і адной вечарыны хапіла, каб абудзіць да жыцця незвычайнае салодка-пранізлівае пачуццё свята, тым больш дарагое сярод сёлетняй такой паскуднай, прабачце, зімы.

Пачатак быў аб’яўлены на 18-ю гадзіну. Пасля дваццаціхвіліннай прамаруды, як гэта бывае ў Доме літаратара, дзея пачалася... Журы заняло свае месцы ў першым радзе, з’явіліся вядучыя. Потым на сцэну пачалі выходзіць канкурсанты, і на публіку ў залу памкнуў магутны паток сапраўды (без усялякіх перабольшванняў)

высокае культуры. Гледачы былі беззваротна апанаваныя, захопленыя гэтым патокам і... чатыры гадзіны праяцелі, як імгненне.

У другім туры выступалі 17 (дакладней 16 — адзін не прыйшоў) лепшых выканаўцаў, адабраных пасля першага тура. Дзве песні ацэньваліся па пяцібальнай сістэме (калі выконваўся твор на чужыя словы, то максімальнай ацэнкай былі 4 балы). Кожны ўдзельнік конкурсу — несумненна, яркая індывідуальнасць — сваё з’яўленне на сцэне ператвараў у маленькую падзею, якія ўсе зліліся ў адну вялікую дзею. Вядома, галоўная заслуга ў гэтым належыць нашай бардаўскай эліце: Вользе Цярэшчанка, Леры Сом, Віктару Шалкевічу, Алесю Камоцкаму, Алегу Атаманаву, Эдуарду Акуліну і іншым.

Увогуле ўся вечарына праходзіла ў лепшым стылі Дома літаратара — нязмушанасць, адсутнасць казённай афіцыйнасці. Усё міла, па-хатняму, адно дапасоўвалася да другога, нават некаторыя хібы ў правядзенні.

Амаль кожны бард лічыў патрэбным сказаць перад выступам некалькі адметных слоў, падмацаваць такім чынам уражанне ад песні. Неадназначна і журы, і публіка ўспрынялі просьбу Алеся Камоцкага не даваць яму ўзнагародаў, а пакінуць іх маладзеішым. Мне, напрыклад, у гэтым выступе пачуўся не зусім сціплы “мэтрызм”. Пасля нядоўгай заміні журы прызнала такую просьбу некарэктнай і вырашыла ацэньваць “патрыярха” нароўні з астатнімі. Здавалася, інцыдэнт на гэтым закончаны, але ён меў свой працяг, які стаўся адной з кульмінацый падзеі і дадаў ёй эмацыйнасці ды разнастайнасці. Ясна, гэтая імпрэза мелася праходзіць па даволі прастай сюжэтнай схеме сяброўскай вечарыны з кранаючымі бардаўскімі спевамі. Аднак нечакана выявілася дадатковая сюжэтная лінія з элементамі буфанады, якую выдатна правёў адзін з сяброў журы — Анатоль Сыс. Мне прыемна было бачыць, што спадар Сыс не толькі паэт, але валодае вартасцямі цыркавога артыста са здольнасцямі да імправізацыі. Яго лінія паралельнага сюжэту была выканана бліскуча: спачатку праяўлялася на заднім плане па-за галоўным сюжэтам, потым на момант выйшла на перадні план, захапіла ўсю ўвагу гледачоў і адразу знікла зусім, каб не замінаць фіналу асноўнай дзеі. Выглядала гэта так: насуплены Сыс з нястрыжанай барадой, у мешкаватым шэрым пінжаку і шырокіх зялёных штанах раз-пораз заходзіў і выходзіў з залы абавязкова па сцэне; усім канкурсантам ставіў самыя нізкія ацэнкі, г.зн. выклікаў на сябе

ўвагу, але не замінаў асноўнай дзеі. І вось журы ацэньвае выступ А. Камоцкага. Сыс упершыню паставіў пяцёрку, а найніжэй Камоцкага ацаніў Леанід Дранько–Майсюк — на тройку. Настаў момант кульмінацыі. Спадар Анатоль, устаўшы з месца з грамавым крыкам “Хто паставіў тройку?!", у некалькі замахаў шпурляе ў залу кардонкі з выявамі лічбаў–балаў, імкліва, нахіліўшы тулава ўперад, выходзіць на сцэну, на імгненне затрымліваецца ля мікрафону, вымаўляе ў яго заключную рэпліку: “Цяпер судзіце!” — і гэтаксама напорыста пакідае залу. Гледачы былі ў захапленні, асаблівыя ўражанні атрымала група маладых амерыканцаў у суседнім са мной радзе — яны ажно вішчалі ў экстазе і доўга не маглі супакоіцца.

Конкурс жа спакойна працягваўся далей. Фінал, як яму і належыць, быў магутным, яго зрабілі два апошнія па спісе ўдзельнікі: Алег Атаманаў і Эдуард Акулін, якія і занялі два першыя месцы. Трэцяе прысудзілі гамяльчанцы Вользе Цярэшчанка.

Шчыра сказаўшы, я для сябе не вырашыў, наколькі вартая справа такія конкурсы. З аднаго боку — гэта сапраўды магчымасць сабраць усіх лепшых творцаў жанру, з другога — конкурсныя хваляванні перашкодзілі некаторым аўтарам выявіць сябе ў найбольшай моцы. У бакавушцы каля сцэны я прыняў удзел у суцяшэнні свайго земляка гарадзенца Віктара Шалкевіча. Трохі разбэшчаны перамогамі, адчуўшы, што тут не зусім “пайшло”, гэты самы мой любімы бард кідаўся ва ўсе бакі і лямантаваў: “Усё, еду дадому! Усё, іду на цягнік! На конкурсы болей не паеду!” Але ж на гэты конкурс прыехалі амаль усе. А можа, лепей стварыць нейкі прэстыжны фэст для бардаў без абавязковых першых–другіх месцаў, бо ацэньваць творцаў па балах... — я спачуваю сябрам журы. Цьмяна ўяўляю, як можна параўноўваць і ацэньваць, напрыклад, “брудны беларускі блюз” В. Шалкевіча, вытанчаную лірыку Э. Акуліна, магутна эмацыйна зараджаныя песні Л. Сом і В. Цярэшчанкі, філасофскую лірыку А. Атаманава.

Дарэчы, на дзіва, у глядзельнай зале заставаліся вольныя месцы. Магчыма, таму, што не было афішаў? Анонсу ў “ЛіМе” аказалася недастаткова.

Як бы там ні было, але збор у адным месцы такой колькасці асобаў–творцаў, якія гадуець, твораць, ткуць жывую тканіну высокай нацыянальнай культуры, уражае і будзіць надзею нават у маёй рацыянальна–скептычнай душы — Беларусь жыве!

Тут друкуецца арыгінал тэкста, які ў пераапрацаваным варыянце быў надрукаваны ў: Літаратура і мастацтва. 1993 г. № 12 (3682). 19 сакавіка. С. 4.

Скарына прыязмліўся ў Лідзе

Ліда — дзіўны горад, прычым дзіўны даўно, ад самых сваіх пачаткаў — гэта значыць, ад XIV ст. І ўзнікла гэтае паселішча не так, як іншыя гарады, а менавіта: у дзіўным месцы сярод балот на невысокай пляцоўцы між рачулкамі Лідзея ды Каменка. Нідзе і блізка не відаць нічога падобнага да велічных ўзвышшаў Наваградка, ваўкавыскай Шведскай гары з Замчышчам, адхонаў нёманскіх берагоў у Гародні. Гісторыкам давялося паламаць галаву над тым, як нікому не вядомая вёсачка XIV ст. вырасла пазней у горад і ўвайшла ў ганаровы шэраг такіх значных цэнтраў, як Наваградак, Гародня, Ваўкавыск, Слонім, а ў апошнія часы і абагнала многія з іх.

Штуршком да рэзкага ўздыму паселішча стала, па ўсёй верагоднасці, узвядзенне тут у 20-я гады XIV ст. магутнага мураванага замка. Паўстаў ён на невялікай пляскатай выспе пры зліцці дзвюх названых балоцістых рачулак, якія, зліўшыся, стварылі балота, ужо зусім непраходнае. Гэтая акалічнасць якраз і прыцягнула ўвагу будаўнікоў, што мелі свой канкрэтны інтарэс: узвесці ўмацаванне найбольш прыдатнае для абароны ад крыжакоў Тэўтонскага ордэна — слынных майстроў ваеннай справы. Лідскі замак збудаваны па ўзоры крыжацкіх — нашыя продкі ўмелі вучыцца нават у ворагаў. Балоты не давалі магчымасці падцягнуць пад сцены замка цяжкія абложныя машыны, якія маглі шпурляць камяні дыяметрам да паўметра, але дальнабойнасцю не вызначаліся. Толькі з паўночнага боку можна было падысці да замка сухім месцам, але сцяна тут мае больш за два метры таўшчыні, і ніякія катапульты ёй не страшныя.

Зразумела, што людзі пачалі патроху сяліцца бліжэй да замка, пад абаронай яго надзейных муроў. Так пашыраўся горад, і балота не магло спыніць яго рост. Балотную праблему кардынальна вырашылі ў 70-я гады дваццатага стагоддзя. Балоты паасушвалі, меншую з дзвюх рачулак — Каменку — пусцілі праз бетонныя трубы і засыпалі тоўстым пластом зямлі. Горад разрастаецца, і зараз на Гарадзеншчыне ён другі па велічыні пасля абласнога цэнтра. Паралельна росту горада расце і гонар лідчан. То яны захацелі, каб іх “крэпасць” стала першым цалкам адрэстаўраваным беларускім замкам (і блізкія ўжо да гэтага), то ўзялі і пераплюнулі сам стольны

Менск, прычым у справе надзвычай прэстыжнай, у якой сталіцы ніяк нельга саступаць. Тым больш, што галоўны праспект Менска носіць імя Францішка Скарыны. Так, лідчанае адкрылі ў сваім горадзе помнік Скарыну і прычым без лішняй сціпласці зрабілі гэтую акцыю падзей нацыянальнага маштабу. Зараз на Беларусі два помнікі Скарыну: у Полацку і Лідзе. Менчукі ж з вялікім размахам правялі ў сябе конкурс на лепшы праект помніка, абралі самы варты і на гэтым прыпыніліся: грошай, кажучь, няма!

“Ліда-93” — так называлася свята горада, прысвечанае Дню Незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Адкрыццё помніка Скарыну было задумана (і здзейснена) як кульмінацыя святкаванняў. Арганізатары нетаропка і ўмела падводзілі публіку да патрэбнага моманту і пачалі цырымонію адкрыцця толькі а палове адзінаццатай вечара. А пачалося святкаванне ў 12 гадзін дня ў нядзелю 25 ліпеня. Увесь дзень бронзавая постаць першадрукара, надзейна ахутаная белым пакрывалам, узбуджала цікаўнасць святочнага натоўпу.

Свята было на ўсе густы. Кожны мог выбраць відовішча сабе па душы, бо паспець адразу ўсюды было немагчыма. Хто збіраўся вакол фальклорных гуртоў, хто ішоў глядзець на сучасную эстраду. Народ тоўпіўся каля памоста, на якім з поўнай аддачай шчыравалі артысты тэатра “Хрыстафор”. У сваёй манеры, блізкай да расейскага скамароства, з характэрнымі фрывольнымі жартамі і прыколамі, яны выклікалі бурную рэакцыю шматлікіх глядачоў. Прыцягнуты сюды выбухамі гучнага рогату, я ледзь не спазніўся на адкрыццё “Вернісажу” — мастацкай выставы. Тут сабралася публіка больш вытанчаная, спяваў менскі дзяржаўны камерны хор. Шмат было харошых светлых твараў, адзначаных, што называецца “пячаткай інтэлекту”. Выстава сапраўды цікавая. Мяне больш за ўсё ўразілі працы шкляроў.

Яшчэ паспеў паласавацца лідскім півам (хоць і не вялікі аматар, але быць у Лідзе і не каўтнуць знакамитага мясцовага піва, то потым лепш не паказвацца на вочы сябрам) у кампаніі з сімпатычнай карэспандэнткай усюдыснай “Звязды”. Пасля адведаў канцэрт “майстроў эстрады”, які праходзіў на стадыёне з сумнай назвай “Абутнік”. Сядзеў на драўлянай лаўцы ў самай людскай гушчы і назіраў за лідчанами з намерам зразумець ні многа ні мала — што для іх гэтае свята. Па дарожках стадыёна пад грукат і лямант майстроў эстрады шпацыравалі ганарлівыя расфуфыраныя дзяўчаты (іх думкі і настроі для мяне вечная загадка), шпарка

праходзілі групкамі хлопцы з заклапочанымі тварамі (іх клопат якраз лёгка разгадваецца), прагульваліся больш сталыя лідчукі з дзецьмі і жонкамі. У многіх былі даволі індывідуальныя твары, хоць, пэўна, аб гэтым дні яны яшчэ доўга будуць успамінаць. Праз нейкі час я, здаецца, зразумеў, чаго не хапае гэтаму маштабнаму і добра арганізаванаму свята. Справа вось у чым: людзі ўспрымаюць яго як свята, арганізаванае для іх (і гэта добра, бо раней рабілі для справаздачы), але яшчэ не могуць адчуваць яго як свята іх саміх.

Мне бачыцца тут традыцыйна савецкая адарванасць уладаў ад народа. Магчыма, рана ці позна гэтая адчужанасць будзе зліквідавана, і мы тады пабачым на вуліцах нашых гарадоў сапраўды народныя свята, да якіх людзі загалі спецыяльна рыхтуюцца, прыдумляюць розныя імпрэзы, наладжваюць карнавальныя шэсці; півавары ўсіх пояць півам бясплатна, садоўнікі сыплюць кветкамі і г.д. Шлях наш да гэтага няпросты, але мы мусім яго прайсці. І ў мяне няма ні слова папроку да арганізацыйнага камітэту лідскага свята — справа была задумана і зроблена прыгожа, з размахам.

Як заўжды, першымі распачалі дзейнасць навукоўцы: гісторыкі, археолагі, краязнаўцы. За суботу 24 ліпеня і раніцу 25-га праведзены аж два навуковыя зборы: гісторыка-краязнаўчая канферэнцыя і сімпозіум “Археалогія Лідчыны”, прысвечаны памяці Міхася Ткачова. Доклады і паведамленні ахоплівалі гісторыю Лідчыны ад першабытных часоў да апошняй вайны, сярод іх былі выступы па-сапраўднаму важныя і цікавыя. Не абышлося без непаразумення, калі адзін не надта далікатны польскі госць выказаўся, што, маўляў, у Лідзе ніколі не было беларусаў, так, нейкія “тутэйшыя”.

Адчытаўшы свой даклад, гуляў па горадзе, паглядаючы, ці добра зараслі ямы ад маіх археалагічных шурфоў, якімі яшчэ восем гадоў таму намацаваў самае старажытнае паселішча на месцы сучаснай Ліды. Тады сенсацыі не атрымалася, толькі пацвердзілася летапіснае датаванне — XIV ст. Схадзіў паглядзець на замкавыя мury, сярод якіх не быў ужо больш года. Згонярам цяпер успамінаю кароткую лекцыю, прачытаную двум лідскім рабацям, якія, убачыўшы цікавасць да замка, прынялі мяне за навічка-турыста. Моцна пакрыўджаны, я рвануўся даказаць, што ведаю пра гэты замак больш за ўсіх жыхароў Ліды, разам узятых. Распавёў, як узводзілася гэтае магутнейшае па тых часах умацаванне, як з блізкіх

і далёкіх палёў звозілі каменне на будаўніцтва. Расказаў, як у 1392 г. спалохаўся і ўцёк з замка ягоны абаронца князь Дзмітры Карыбут разам са сваімі воямі — ноччу таемным выйсцем у паўднёвай сцяне, а потым праз замаскіраваную ў балоце гаць, кінуўшы крыжакам увесь назапашаны рыштунак і зброю. Расказаў, як мы некалькі гадоў раскопвалі культурны пласт у замкавым двары пад аховай міліцыі і сапёраў — тут падчас апошняй вайны закапалі больш за тысячу мін і снарадаў; як знайшлі конскі чэрап з глыбока ў белую косць увагнанай арбалетнай стралой XIV ст... Відаць, ім спадабаўся аповяд, бо мужыкі доўга дзячылі і ад шчырага сэрца падзяліліся са мной астатнім — далі хлебтануць нейкага мясцовага віна з надпісам “Агеньчык” на этыкетцы...

Амаль за гадзіну да пачатку цырымоніі адкрыцця помніка разам з яго аўтарам Валяр’янам Янушкевічам і невялікай кампаніяй менскіх мастакоў пайшлі займаць месца. Удалося размясціцца не бліжэй як за 30 метраў ад памоста, збудаванага побач з помнікам. Людзі стаялі шчыльнай сцяной, ды яшчэ падыходзілі новыя і новыя натоўпы. Урэшце сабраўся ці не ўвесь горад. На нашыя галовы і за каўняры сыпалася кара са ствалоў і галін дрэваў, на якіх гронкамі вісела дзятва. Потым высветлілася, што на гэтым месцы нічога не чуваць. І толькі з цяжкасцю праціснуўшыся за спіны Скарыны і прамоўцаў, мы пачалі нешта бачыць і добра ўсё чуць. Гадзіну ішла цырымонія, гадзіну ўсё нарастала нецярпліва-радаснае чаканне. Калі, нарэшце, Валеры Янушкевіч моцнай рукой скульптара сарваў пакрывала з постаці беларускага генія і над людскімі галавамі рассыпаліся шматкаляровыя агні феерверка, я закрычаў адным голасам з усімі людзьмі. Хто ведае, можа, такім крыкам абуджаецца нацыя?

А потым гарэлі свечкі. Яны атачылі Скарыну колам трапяткога святла, вырываючы яго постаць з навакольнай цемры. І я паабяцаў сабе кожны раз, прыязджаючы сюды, ставіць свечку да помніка Скарыну.

Бо напачатку было слова...

Друкуецца паводле публікацыі ў: Літаратура і мастацтва. 1993 г. № 34 (3704). 27 жніўня. С. 2—3.

Бацькі нянавісці (ліст у рэдакцыю)

Мне не зразумела, чаму ўва мне імкнуцца абудзіць нянавісць. Кому гэта трэба і навошта? Я не хачу жыць нянавісцю: гэта

разбуральная сіла. Але пачынае калаціцца сэрца і сціскаюцца кулакі ад адной згадкі... Няўжо гэта адбываецца на *маёй* зямлі і ў *маёй* дзяржаве?

Я маю пэўны досвед, як даваць адпор усялякай набрыдзі, што ўздумае здзекавацца з мяне, *маёй* мовы і *маёй* зямлі. У брэжнеўскія і паслябрэжнеўскія часы працавала правіла: “Будзь напагатове і нікому не спускай”. І я прымушаў у рэшце рэшт усю гэтую шваль праглынуць назад іхняе “колхознік” або “говорите по-нормальному”. З мяне не смяяліся ва ўніверсітэце і ў аспірантуры, бо я, вясковы хлопец, мог гаварыць па-расейску не горш, а вучыўся лепш, чым усе гэтыя “культуртрэгеры”. У 1987 г., калі ў мяне нарадзілася дачка і ў ЗАГСе адмовіліся выпісаць пасведчанне аб нараджэнні на беларускай мове (якая была адной з дзяржаўных), я ўрэшце прымусіў тоўстую цётку з фельдфебельскім голасам на маіх вачах парваць стары і выпісаць новы дакумент. Але тое было ў часы “інтэрнацыяналізму” і курсу на зліццё нацый.

Летась, у 1994 г. я аддаў сваю Вераніку — жыхара незалежнай Беларусі — у менскую беларускую гімназію № 103, што на вул. Каліноўскага. Добрая школка, паглыбленае вывучэнне ангельскай мовы, дзетак адбіралі па конкурсе, і ў класе сабраліся роўныя — тыя, хто змог адужаць тэсты. Малой падабалася вучыцца там, і задоўга да сёлетняй восені яна рыхтавалася да другога класа: ранец, кніжачкі, пантофлікі, гольфікі... І толькі прывёўшы дзіцёнка ў 2-гі клас, я даведаўся, што гэта ўжо не беларуская гімназія, і выкладаць будуць усё па-расейску.

Хто асмельваецца жартаваць такія жартачкі: у Беларусі, з беларускім правадзейным грамадзянінам, дарослым мужчынам, якому 36 гадоў і які можа пастаяць за сябе, у тым ліку і фізічна? Як такое можа быць у *мяне* на радзіме, у *маёй* дзяржаве? Ад адной думкі пра такое прыніжэнне пачынае калаціцца сэрца і сціскаюцца кулакі. Няўжо нехта думае, што такое даруецца?! Што я дарую слёзы *маёй* дзяўчынкі, якая, дастаўшы беларускія кніжкі, раптам даведася, што яны ўжо непатрэбныя? Мне, прабачце, пляваць, што 28 бацькоў з 30-ці напісалі заявы аб пераводзе выкладання на расейскую мову. Гэта іх праблемы. Яны зрабілі свой выбар год назад, аддаўшы дзетак у беларускі клас, а цяпер іх падштурхнулі змяніць гэты выбар. Чаму? Гэта называецца “роўнымі магчымасцямі”? Гэта называецца “свабодным выбарам”?

Чаму не палічылі патрэбным хоць бы вытрымаць знешнюю прыстойнасць у дачыненні да прадстаўніка карэннай нацыі?

Я ж не амерыканскі індзеец у ЗША, а беларус у Беларусі. Чаму не падзялілі клас, чаму ўрэшце не папярэдзілі загадзя? Ці я ўжо не чалавек толькі таму, што гавару па-беларуску? Няўжо людзі, якія гэта зрабілі, лічаць, што ім такое пройдзе беспакarana? Іх не турбуе, што яны сеюць нянавісць? Дарэмна. Беларус доўга церпіць, але не тапчыце бруднымі ботамі па душы. Нянавісць не можа быць абстрактнай. Яна скіраваная на канкрэтны аб'ект, яна заўсёды персаніфікаваная... Ведайце меру, панове-таварышы. Не будзіце нянавісці, якая патрабуе выйсця. Я не хачу нікога ненавідзець. Дайце мне жыць у маёй краіне, не спрабуйце рабіць з мяне раба. Позна.

Я патрабую ў адпаведнасці з Канстытуцыяй і вынікамі рэфэрэндуму забяспечыць маёй дачцы магчымасць працягу навучання на беларускай мове ў гімназіі № 103 г. Менску.

Алесь Краўцэвіч, гісторык, старшы лейтэнант запасу.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Свабода. 1995. № 38. 23 верасня. С. 3.

Год страты ў краіне парадоксаў

Калі адным выразам акрэсліць, чым быў мінулы год для Беларусі, то яго можна назваць годам страты. Страты людзей (смяротнасць перавышала нараджальнасць), страты дабрабыту (працягваўся спад вытворчасці), страты міжнароднага аўтарытэту (невывучанне падпісанай дамовы аб ліквідацыі зброі і асабліва забойства амерыканскіх пілотаў на паветраным шары). Нарэшце, за мінулы год Беларусь страціла частку сваёй дзяржаўнасці.

У 1995 г. мы па-ранейшаму жылі ў краіне парадоксаў. Напрыклад, кожную раніцу а 6-й гадзіне прачыналіся пад матыў: “Нас аб’яднала Леніна імя, партыя к шчасцю вядзе нас у паход...” Другі парадокс: Беларусь — нейтральная дзяржава — выказала прэтэнзіі на святовае панаванне, устаўіўшы ў свой герб зямную кулю ці, інакш кажучы, “глобус Беларусі”. Як ні дзіўна, у нашай краіне дзейнічаюць афіцыйна зарэгістраваныя палітычныя арганізацыі, якія, без усялякага сумневу, маюць на мэце ліквідацыю гэтай дзяржавы: ЛДП, “Белая Русь”, “Саюз афіцэраў”, ПКБ, “Народны рух” і да т.п. Самае цікавае, што Камітэт дзяржаўнай бяспекі ніяк іх не пераследуе, не разганяе і ўвогуле вонкава ніяк не рэагуе.

Выклікае здзіўленне таксама, што першая службовая асоба дзяржавы актыўна займаецца разбурэннем дзяржаўнай ідэалогіі, якая яшчэ не паспела як след сфармавацца. Забарона “незалежніцкіх падручнікаў” — яскравейшы таму прыклад.

Поўнай ліквідацыі дзяржавы, як ні дзіўна, успрацівіўся ўсходні сусед, да якога наша кіраўніцтва так імкнулася далучыцца. Аказалася, Расеі пакуль не надта дарэчы новая губерня. Ёй патрэбны хутчэй пратэктарат, паўдзяржава–марыянетка, якая пры гэтым мае голас у міжнародных арганізацыях. Расеі выгадны перманентны крызіс беларускай дзяржаўнасці, што яна і будзе рэгулярна арганізоўваць. Другія суседнія народы (як і многія расейцы) успрымаюць Беларусь як “саўковы запаведнік” і імкнуцца ад нас адгарадзіцца. З Летувай мы не мелі дзяржаўнай мяжы тысячу гадоў, усю нашу гісторыю. Памятаю, студэнтамі ездзілі з Менску ў Вільню папіць кавы. Зараз туды трапіць цяжэй, чым у Кітай.

Не глытнуўшы як след свабоды, Беларусь атрымала ўдар пад дых. Ганебнейшым і, больш таго, гістарычна злавчынным дзеяннем было прыгнячэнне беларускай мовы. Гэта паставіла першага прэзідэнта Беларусі ў адзін шэраг з расейскім царом Мікалаем II і графам Мураўёвым.

“Апушчэнне” беларускай мовы яшчэ болей паменшыла шанцы на захаванне ў гістарычнай прасторы этнічнага ўтварэння пад назовам “беларускі народ”. Праз усе стагоддзі страты дзяржаўнасці асновугэтай этнічнай агульнасці захоўвала сялянства, якое заўжды складала большасць насельніцтва. Пасля разбурэння савецкай уладай беларускай вёскі з яе традыцыйнай сістэмай маральных каштоўнасцей адзіная надзея на выжыванне палягае ў дзяржаве. Вось чаму кажу: “Няхай жыве кожны грамадзянін–незалежнік, будзь ён хоць хадэкам, хоць камуністам”.

Найвялікшай маральнай каштоўнасцю года (і самай дэфіцытнай) было пачуццё ўласнай годнасці ў службоўцаў і журналістаў. Тут прыклад мужчынам паказала слабая жанчына — намеснік міністра адукацыі Таццяна Галко, якая выступіла ў “справе падручнікаў”, ведаючы, што яе чакае пасля гэтага.

Беларусы перасталі спяваць (п’яныя гарланні не ў лік), натоўпы на вуліцах і ў транспарце сталі яшчэ больш шэрымі. Жыццярадасныя і ўсмешлівыя твары — неверагоднае відовішча ў нашых гарадах.

У цэнтры сталіцы ўзнікла ўстанова, якая ў мяне асабіста асацыіруецца з “ведамствам страху”. Мне страшна праходзіць каля будынка на вуліцы Маркса ў Менску, дзе столькі гадоў спакойна хадзіў у бібліятэку, калі там быў ЦК КПБ і пазней Вярхоўны Савет. Цяпер ужо не скароціш шлях па дарожцы каля вугла дома,

уюды надпісы: “Проход возле здання воспрещен”, — і ты ідзеш у абыход з непрыемным халадком у душы і імкнешся не рабіць рэзкіх рухаў.

На фоне стратаў нават маленькі набытак здаецца вялікай удачай, і адсюль такая радасць з нагоды абрання новага Вярхоўнага Савету. Аднак патрыёты беларускай дзяржавы, вітаючы факт захавання парламента, неяк забываюць пра ўдзельную вагу ў ім людзей, якія негатыўна ставяцца да самой ідэі беларускай дзяржаўнасці.

Застаецца актуальным сумны жарт Уладзіміра Караткевіча пра тое, што беларусу, каб яму не занадта добра жылося, Бог вырашыў даць самае горшае ў свеце начальства.

Аднак чалавек можа быць шчаслівы і ў часы самага цяжкага крызісу. Падставай для аптымізму можа быць выслоўе “не бывае лёгкіх часоў”. Давайце ўспомнім, хіба нам лёгка было дзесяць гадоў таму пры Савецкім Саюзе? Ці лічылі мы тады, што маем “лёгкі час”? Самым аптымістычным маім здзіўленнем з’яўляецца тое, што Беларусь яшчэ жыве і мае ўласную дзяржаўнасць. Нейкіх шэсць гадоў таму ў беларускую дзяржаву верыў толькі дзядзька Зянон Пазняк і, можа, яшчэ некалькі чалавек. Але ж яна ёсць! У нас ёсць і выгоднае геаграфічнае становішча на перакрываванні Еўропы. Як можна жыць на транзіце між Усходам і Захадам, добра давялі нашыя продкі, найперш магільёўцы.

Жадаю мужчынам у новым годзе адчуць шчасце стварэння, шчасце працы, якая прыносіць плён. Жанчынам жадаю найперш знайсці разуменне і падтрымку з боку мужчын ва ўсіх тонкасцях іх эмацыянальнага стану і духоўнага жыцця.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Пагоня. 1995. 22—28 снежня 1995 г. № 48 (147). С. 2.

Прага ізноў прымае Францішка Скарыну

Неардынарная падзея навейшай беларускай гісторыі можа застацца невядомай для саміх беларусаў. Адкрыццё ў Празе памятнай дошкі і помніка Францішку Скарыну, мякка кажучы, не афішавалася на Беларусі. Аб завяршэнні шматгадовай падрыхтоўчай працы і вызначанай даце напачатку ведалі толькі лукашэнкаўскія чыноўнікі.

Ганна Сурмач — старшыня Згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”, шмат папрацаваўшая на справу ўшанавання

вялікага беларуса, — даведлася пра імпрэзу выпадкова, праз уцечку інфармацыі з Міністэрства культуры (прыехаць у Прагу спадарыня Сурмач змагла з дапамогай Фонду Сораса). Пятро Краўчанка — старшыня парламенцкай камісіі па замежных справах, які яшчэ ў бытнасць міністрам замежных спраў арганізоўваў падзею, — прыехаў за свой кошт, бо не быў нават уключаны ў склад афіцыйнай дэлегацыі. “Гэта вялікая знявага для мяне!” — заявіў спадар Краўчанка. “Забыліся” запрасіць прафесара Мальдзіса — дырэктара Нацыянальнага культурна-асветніцкага цэнтра імя Францішка Скарыны. Выдатны скарыназнаўца саматугам дабрацца не змог. Падобна, паласа адчужэння паміж уладамі і культурнай Беларуссю сёння набывае характар франтавой паласы.

Афіцыйную Беларусь прадстаўлялі тры члены ўрада: віцэ-прэм’ер, міністр замежных спраў, міністр культуры, — а таксама пасол, які і веў рэй. Грамадскасць складалася з супрацоўнікаў пасольства, журналістаў беларускай рэдакцыі радыё “Свабода”, чэшскіх сяброў, выпадковых мінакоў і нешматлікіх беларускіх грамадзян, якія змаглі дабрацца ў Прагу пад выглядам турыстаў. Сярод апошніх — прадстаўнік БНФ Віктар Івашкевіч. Чэхі трымалі транспарант з надпісам “Беларускія дэмакраты, мы з вамі!” і час ад часу выкрыквалі лозунгі-пратэсты супраць уціску свабоды на Беларусі. Лунала некалькі бел-чырвона-белых сцягоў і небаракам-кісялёўцам¹ давядзецца паламаць галаву над тым, як выказаць іх з афіцыйнага тэлерэпартажа.

Спачатку 31 кастрычніка 1996 г. а 14-й гадзіне па пражскім часе адкрывалі памятную скарынаўскую дошку, умацаваную на сцяне Кліменцінума — нацыянальнай бібліятэкі Чэхіі ў самым цэнтры Прагі. Аўтару твора — менскаму скульптару Алесю Дранцу — не надта шанцуе са Скарынам у сённяшняй Беларусі. Напачатку 90-х гадоў гэты таленавіты малады майстар выйграў прадстаўнічы конкурс на лепшы помнік Скарыну ў Менску і каторы год чакае, пакуль урад знойдзе грошы на яго ўстаноўку.

Другая частка падзеі распачалася а 15-й гадзіне непадалёк ад каралеўскага замка на Градчанах, дзе Скарына калісьці працаваў вучоным-батанікам чэшскага караля. Недзе тут знаходзіцца і магіла нашага першадрукара, якую ніяк не ўдаецца знайсці. Граў ваенны аркестр, бронзавую фігуру вялікага беларуса (аўтар помніка — Эдуард Астаф’еў) атачала ганаровая варта ў парадных

¹ Кісель — тады кіраўнік беларускага тэлебачання.

строях і з начышчанай да бляску зброяй. Пад шум прамоваў мы паціху тлумачылі цікаўным пражанам, чаму сцягі над нашымі галоўамі зусім не падобныя на той чырвона-зялёны, які трымаюць салдаты варты. Чэхі выказалі шмат павагі да Скарыны і зусім мала — да лукашэнкаўскіх міністраў. Чэшскі консул у Катавіцах, пачуўшы, што мы з калегам едзем на адкрыццё помніка Скарыну, адразу ж выпісаў нам прапускны ліст да пагранічнай варты. З віцэ-прэм'ерам і міністрамі ўрада Лукашэнкі сустрэўся толькі намеснік міністра культуры Чэхіі. Дэмакратычная Чэхія дэманстравала розніцу сваіх адносінаў да беларусаў і да рэжыму дыктатара. Беларусам сёння хораша дыхаецца ў Празе, таксама як і некалькім пакаленням беларускай эміграцыі ў пачатку XX ст., таксама як і вялікаму Францішку Скарыну ў XVI ст. Прага прымае і сагравае нас, наталяе адвечную беларускую прагу да глытка волі. Тут святыя нашы магілы. На Старых Альшанскіх могілках — Пётра Крачэўскі, Юры Захарка, Міхась Забэйда-Суміцкі...

Цяпер у свеце ёсць тры помнікі вялікаму Беларусу: у Полацку, Лідзе і Празе. Будзе так, што і сталічны Менск на галоўнай сваёй вуліцы — праспекце Францішка Скарыны — паставіць яму помнік. Але хіба не пры гэтай уладзе...

Друкуецца паводле публікацыі ў: Ніва. 24 лістапада 1996. № 47. С. 5.

Вуліца, поле, Вялікае Княства...²

16-га траўня ў Гародні адкрылася новая выстава жывапісных твораў **Уладзіміра Кіслага**. Выставу прыняў пад сваё крыло Дзяржаўны музей гісторыі рэлігіі, дзе Уладзімір Нікадзімавіч Кіслы працуе ўжо 18 гадоў, у тым 16 з іх — мастаком-рэстаўратарам.

Валодзя Кіслы нарадзіўся і доўга рос на беразе Нёмана ў вёсцы Дубна пад Мастою. Гэты перыяд, які цягнуўся цэлых сямнаццаць гадоў, наклаў незмывальны адбітак на ўсё наступнае жыццё творцы. Непаўторныя нёманскія краявіды, разасланыя пад высокім дубненскім берагам, сталі неад'емнай часткай жывапісу “дзядзькі Кіслага”. На ўсё жыццё, на ўсё падзеі свету і сусвету ён і зараз глядзіць з пазіцыі жыццёвага і эмацыйнага вопыту, набытага там — у дзяцінстве. На гэтай пазіцыі трымаецца моц і жывучасць беларускай вясковай інтэлігенцыі вось ужо больш за стагоддзе. Пакуль ёсць гэты нёманскі бераг, пакуль стаіць на ім вёска Дубна,

²З песні Віктара Шалкевіча

датуль будзе трымацца фізічная і творчая сіла мастака і асобы Уладзіміра Кіслага.

Па новай выставе відаць, што мастак застаецца верны свайму непаўторнаму творчаму стылю, акрэсленне якога як “рамантычна-гістарычны” выглядае толькі блеклым адбіткам сапраўднай з’явы. Праз свае творы Валодзя Кіслы гаворыць з намі пра гісторыю зямлі і гісторыю людзей, якія на гэтай зямлі жывуць. Краявід і дасканала дапасаваная да яго старая цэркаўка, ці касцёлік... Паўразбураныя муры... Анёл грае на дудцы ў старым парку, а з-за шатаў дрэў выглядаюць бела-бялуткія вежы Нясвіжскага замку...

У творах Валодзі Кіслага выразна прысутнічае даўняя туга па занябаным краі і прыдушаным чужынскай навалай народзе, які ніяк не можа выбіцца на людскую дарогу. Жывапісная творчасць Кіслага — адзін з важнейшых участкаў яго асабістага змагання за свой народ, за абуджэнне яго душы з дапамогай хараства роднай зямлі і роднай гісторыі.

На адкрыцці выставы сабралася шмат людзей, імёны некаторых вядомых ўсёй Беларусі. Паэтка Данута Бічэль-Загнетава, навуковец і грамадскі дзеяч Аляксандр Мілінкевіч, палітык Сямён Домаш, паэт Алесь Чобат... Прыйшлі людзі самых розных узростаў, поглядаў і заняткаў. Сабраў іх не толькі мастак Уладзімір Кіслы. Гарадзенская інтэлігенцыя аддавала даніну павагі асобе, чалавеку, які ўжо амаль два дзясяткі гадоў займае адметнае месца ў культурным жыцці горада. Яго майстэрня ў старым базылянскім кляштары, запоўненая старажытнай мэбляй, абразамі, інструментамі, непаўторнымі пахамі сушаных зёлак і мастацкіх фарбаў, гасцінна і цёпла свеціцца жоўтым аконным святлом ў любую пару і надвор’е. Людзі здаўна прыходзілі сюды па глыток духоўнасці і беларускасці. Не адмаўлялася нікому, ці то сябар заходзіў пагрэцца і паскардзіцца на долю, ці бабуля-вартаўніца прасіла патачыць кухонны ножык на адмысловым рэстаўрацыйным варштаце, ці то крадком забягаў працаўнік суседняга абкаму кампартыі, каб трохі адпачыць ад камунізму і ўспомніць родную мову.

Колькі тут перагаворана, перадумана і перажыта! Яшчэ добра памятныя гучныя крокі і голас Міхася Ткачова, пад якім гнулася і рыпела масіўнае старое крэсла і ад з’яўлення якога адразу становілася цесна ў немалой па плошчы працоўні. Тут беражліва захоўваюцца лісты Уладзіміра Караткевіча, тут у залатых руках майстры-рэстаўратара адраджаюцца жывапісныя палотны і ажываюць старадаўнія рэчы.

А ў вольных хвілі — выщечкі па гарадзенскіх ваколіцах у пошуках новых краявідаў. Праца кожны дзень, у будні і святы, праца, канца якой не відаць, гэтаксама як і пакуль не відаць вялікай за яе ўдзячнасці. Праца, якая ніколі не прападзе, якая заўсёды дасць плён. Праца, якая ратуе, дапамагае пазбыцца тугі па народзе, якога няма, векавечнай несканчальнай беларускай тугі па Вялікім Княстве...

Друкуецца паводле публікацыі ў: Пагоня. 1997 г. 23—29 траўня. № 21 (220). С. 7.

“Куй, куй, каваліку...” З нагоды выставы Юрася Мацко “Крыжы Беларусі”

Юрась Мацко — мастак-каваль і гарадзенец па нараджэнні, месцы жыхарства і перакананні. Яго творчасць даўно перарасла гарадскі ды рэгіянальны маштабы і стала ўсебеларускім побыткам. Аднак мы з поўным правам можам пахваліцца, што яна ад пачатку належыць менавіта нашаму гораду. Выйдзіце ў цэнтр Гарадні і ўважліва аглядзіцеся навокал. Там веснічкі, там шылда, а вось і цэлая брама (як, напрыклад, на сутыку вуліц Ажэшкі, Савецкай і Віленскай) — усе выкаваныя Юрасём рэчы цалкам натуральна і арганічна ўліваюцца ў архітэктанічнае асяроддзе старога горада. У гэтай арганічнасці і выяўляецца сапраўдны прафесіяналізм і інтэлігентнасць творцы. Ён не спрабуе канкурыраваць з даўнімі гарадзенскімі кавалямі, а далікатна і па-майстэрску аднаўляе іх страчаны плён.

Дух старой Гарадні яшчэ жывы, хоць наш горад хварэе. Ён хворы на ўладу. Самыя вялікія страты і самыя балючыя раны старому гораду нанеслі мясцовыя ўлады. Узяць хоць бы вынесеную ў паветра ў 1961 г. Фару Вітаўта. А каб узнесці будынак аблвыканкама і пляц Леніна, быў знішчаны цэлы квартал гістарычнага цэнтра і ладны кавалак гараднічанскага краявіду. У другой палове 80-х гадоў праз так званую рэканструкцыю знішчылі не адну, не дзве, а некалькі дзясяткаў цікавейшых твораў мастацтва — гарадзенскія кафляныя печы XVIII—XIX стст. Сёння таксама можна заўважыць каля любога “рэстаўраванага” будынка выламаны нажыва каваны кранштэйн ад навесу над парталам ці паламаную фігурную балконную агароджу. Гэтыя кавалачкі, дэталі Старога Горада, з якіх і складаецца непаўторная гарадзенская атмасфера, ратуе як толькі і дзе толькі можа мастак-каваль Юрась Мацко.

Сённяшнія кіруючыя людзі Гародні — вартыя нашчадкі ўлад эпохі “развітога сацыялізму”. Замест падтрымкі і шанавання ўнікальнага майстра — пераслед за розніцу ў палітычных поглядах. Абуральная крывадушная пастанова “аб немэтазгоднасці” дзейнасці майстра як прыватнага прадпрымальніка, ліквідацыя прадпрыемства, арышт грашовага рахунку... Ад гэтага ўсяго тхне плябействам самага маргінальнага кшталту.

Поспех Юрася Мацко як творцы адбыўся праз супадзенне некалькіх шчаслівых абставін. Акрамя дараванага прыродай мастацкага бачання свету, тут яшчэ прафесійныя веды і практычны вопыт архітэктара-рэстаўратора. Але самае галоўнае — мастаку адкрыты доступ да багацейшай скарбніцы гэтай зямлі: яе гістарычна-культурнай традыцыі. Збор твораў “Крыжы Беларусі” ў галерэі “Тызенгаўз” яшчэ раз сведчыць: культурная і мастацкая творчасць на Беларусі магчымая толькі праз далучэнне да спадчыны гэтай зямлі. Мы дзвесце гадоў былі ў Расеі, і за ўвесь гэты час на Беларусі не паўстала ніводнай вартай з’явы расейскай культуры. Расейская культура на Беларусі не творацца, яна сюды прыносіцца звонку. Усё значнае ў культуры і мастацтве ў нас вырасла на тутэйшай глебе, на культурнай традыцыі сумежжа цывілізацый, аналагаў якой у свеце няма. Творчасць Юрася Мацко як найдакладней укладаецца ў гэтую традыцыю і ўспрымаецца як яе неад’емная частка. Паслухайце толькі назвы: “Крыж паганьскі”, “Шлях вуніі”, “Калядны крыж”... Рэчы, нярэдка даволі масіўныя, здзіўляюць грацыёзнай лёгкасцю лініяў і формаў. Майстэрства валодання матэрыялам — чорным і навугляроджаным жалезам — па-сапраўднаму ўражае. Часам здаецца, што тут не абышлося без чарадзеяства.

З самай далёкай старажытнасці, ад часоў, калі людзі навучыліся здабываць жалеза, кавалі карыстаюцца рэпутацыяй чарадзеяў, якія трымаюць у сваіх руках лёсы звыклых людзей. Калі толькі каваль захоча, то раздзьмухае агонь у сваім сонечным горане і скуе для нас шчаслівую падкову. Куй, куй, каваліку...

Друкуецца паводле публікацыі ў: Пагоня. 22 студзеня 1998 г. № 5 (282). С. 7.

25 сакавіка. Воля, масла і хлеб

Гэты дзень з’яўляецца святам № 1 незалежнай Беларусі. Аднак уладамі РБ ён святочным не прызнаецца. Людзі, якія ўвасабляюць

беларускую ўладу, не хочуць прызнаць, што іх кіруючыя пасады існуюць толькі дзякуючы падзеі, якая адбылася ў гэты дзень 81 год таму. Устаўная грамата аб стварэнні незалежнай дзяржавы — Беларускай Народнай Рэспублікі — яскравы прыклад сілы і жыццязольнасці слова. Здавалася б, усяго толькі ліст паперы, голая дэкларацыя, слова, прамоўленае ў пустэчу. Але чаму ж гэтае слова не заглухла за восем дзясяткаў гадоў? Чаму “голая” дэкларацыя 25 сакавіка 1918 г. праз 72 гады пераўтварылася ў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларусі? Чаму расейскія бальшавікі, пачуўшы гэтае слова, замітусіліся з пераўтварэннем “Северо-Западного края” ў БССР? Чаму ўрад Кебіча так дамагаўся перадачы яму паўнамоцтваў ад эміграцыйнага ўрада БНР?

Нядаўна мы даведаліся, што не такая ўжо “голая” была тая дэкларацыя, не такое “пустое” слова. Беларускі гісторык з Беластока Алег Латышонак дакументальна засведчыў, што за незалежнасць Беларусі ў 1918—1924 гг. змагалася са зброяй у руках адных толькі добраахвотнікаў больш за 10 тыс. чалавек.

Незалежнасць не з’яўляецца каштоўнасцю сама па сабе. Яна тады нечага вартая, калі дапаможа народу арганізаваць нармальнае, спакойнае, дабрабытнае жыццё, захавае яго этнічна-культурную непаўторнасць. Адзін мой знаёмы кажа: “А навошта тая незалежнасць? Яе на хлеб не намажаш!” Гэты мой знаёмец, аднак, не змог адказаць на наступнае пытанне: “А хто табе намажа масла на хлеб, апрача самога сябе? Можа, Расея?” Дай Бог, каб расейцы хоць самыя з сабой разабраліся ды наладзілі элементарны жыццёвы лад. Гэтая агромністая краіна дае ўнікальны прыклад дзяржавы, дзе народ галадае, седзячы на незлічоных прыродных багаццях. Такі стан — то трывалая гістарычная традыцыя гэтай па-азіяцку цэнтралізаванай, мілітарызаванай дзяржавы.

Як гісторык ведаю сілу і трываласць гістарычнай традыцыі. Краіна Беларусь узнікла і сфармавалася паводле традыцыі не азіяцкай, а еўрапейскай. Дзвесце гадоў таму Беларусь адарвалі ад Еўропы, адгарадзілі ад яе расейскімі штыкамі. Зараз прыйшоў час вяртацца туды, бо іншай дарогі няма. Нас там не вельмі чакаюць, але гатовы дапамагаць на ўзаемавыгадных умовах. Як гэта рэалізуецца ў жыцці, добра відаць на прыкладзе суседзяў: Польшчы ды Летувы. Яны на практыцы давялі, як незалежнасць можа дапамагчы грамадзянам мець на стале і хлеб з маслам, і кілбаску з кетчупам. Небыццё не пагражае польскай ды летувіскай мовам.

Кіраўніка краіны, які цягне Беларусь да злучэння з Расеяй, патрэбна мяняць. Утапічна-настальгічныя мары пра адраджэнне савецкай імперыі варта пакінуць ветэранам партыі і вайны. Для іх гэта засталася, можа, адзінай кампенсацияй за мізэрныя пенсіі. А нам трэба карміць дзяцей і забяспечваць ім надзейную будучыню.

Буду галасаваць і ўсімі сіламі падтрымліваць тую ўладу, якая паверне нас да Еўропы. А прызнанне дня 25 сакавіка афіцыйным дзяржаўным святам стане галоўнай прыкметай таго, што мы выйшлі на добрую дарогу. Ведаю як гісторык — такі дзень настане!

Друкуецца паводле публікацыі ў: Биржа информации.

25 марта 1999 г. № 12.

Масток да гісторыі краю (Міхась Скобла. *Дзярэчынскі дыяруш. Менск: Беларускі кнігазбор, 1999. 272 с.*)

Дзярэчын — мой край, маё мястэчка. У гады дзяцінства пашчаслівіла заспець знакамітыя дзярэчынскія кірмашы. Тады, у канцы 60-х, яны яшчэ захоўвалі своеасаблівую атмасферу старажытнага беларускага таргавішча. Праўда, зразумеў гэта намнога пазней, калі ўжо тых кірмашоў не стала.

Мая вёска Лупачы цягнула да гэтага мястэчка. Туды да царквы выбіраліся цётка Зіна і бабуля Настуля, туды ездзілі дзядзькі з вёскі па важныя закупы, звычайна падчас кірмашоў. Дзед Сёмка апавядаў то страшныя гісторыі пра кірмашовых злодзеяў, то смешныя — пра кірмашовыя прыгоды. Як аднойчы сярод тлуму яму непрыкметна разрэзалі кажух на грудзях, дзе ў кішэні былі захаваны грошы, якія таксама аказаліся парэзанымі. Як спрытны ашуканец прадаў аднаму вяскоўцу каня, прывязанага да возу, на якім спаў падгулялы праўдзівы гаспадар каня і калёсаў.

І цяпер яшчэ ад аднаго ўспаміну смакуюць у роце цукеркі-падушачкі, залатыя цукровыя пеўнікі на палачках, сметанковыя лёды, ад якіх дранцвела нёба. Ніколі пасля не еў такіх смачных лёдаў... Выдатна памятаю тысячагалосы гоман са звонкім-звонкім адметна беларускім фанетычным ладам, калейдаскоп твараў, ашаламляльны для хлопчыка з лясной вёскі, дзе не часта пабачыш новага чалавека. Памятаю краязнаўчы музей, што мясціўся ў камяніцы каля месца былога палацу Сапегаў. Цяпер не стала ні камяніцы, ні музея, не ведаю нават калі і чаму.

Напачатку 80-х гадоў у Расейскім ваенна-гістарычным архіве ў Маскве выпадкова натрапіў на план Дзярэчына 1850 г. і перанёс яго на кальку, змяляваў амаль механічна, хоць тады не меў на тое ніякай выразнай патрэбы. Але праз 16 гадоў копія спатрэбілася — для “Дзярэчынскага дыярушу”.

“Дыяруш” напісаны дзярэчынцам, і гэтая акалічнасць наклала на кнігу невынішчальны адбітак, напоўніла яе пяшчотай, настоенай на глыбокіх дзіцячых уражаннях. Асабістыя эмацыйныя адносіны да аб’екта і здаровы сэнс у інтэрпрэтацыі гістарычных крыніц — вось, напэўна, галоўныя прычыны, якія вызначылі несумненны поспех аўтара.

Паэт Міхась Скобла напісаў кнігу не пра гісторыю населенага пункту — знакамітага ў мінулым мястэчка, — а пра гісторыю яго людзей. Калі аўтар звяртаецца да нейкіх статыстычных матэрыялаў (а гэта здараецца даволі часта), то найперш для таго, каб выявіць, якое значэнне тыя матэрыяльныя факты мелі для жыцця дзярэчынцаў. Напэўна, гэта галоўнае, што адрознівае яго працу ад безлічых савецкіх выданняў кшталту “Масты”, “Ашмянны”, “Шчучын” і да т.п. Адрознівае яшчэ і таму, што тыя тэксты пісаліся калабарантамі, а гэты — патрыётам Краю.

“Дыяруш” можна лічыць узорам гістарычнага нарысу, бо яго тэкст пададзены па-мастацку літаратурна і дастаткова прафесійна з пункту гледжання гістарычнай навукі. Скоблавыва інтэрпрэтацыі дакументальных крыніц вызначаюцца карэктнасцю і добрай мерай здаровага сэнсу, чаго часта не хапае і прафесійным гісторыкам. Напрыклад, аўтарская этымалогія назвы мястэчка ад слова “дзярэча”, што азначала выдабыванне пчалінага рою з калодаў, выдаецца намнога бліжэйшай да рэчаіснасці за жучкевіцкае “драчун” (адкуль толькі Жучкевіч выкапаў маскоўскага забіяку ў самым цэнтры гістарычнай Літвы?!).

Па-майстэрску выкарыстаны метады аналогіі для высвятлення рэпертуару сапежынскага тэатра ў Дзярэчыне. Не маючы прамых сведчанняў, аўтар з вялікай ступенню верагоднасці аднавіў яго па захаваных звестках пра пьесы, пастаўленыя ў тэатры ў Ружанах і па вопісе драматургічных твораў з фамільнай бібліятэкі Сапегаў. Атрымалася зграбна і пераканаўча.

Варта адзначыць добрую карэктарскую падрыхтоўку выдання, што сведчыць пра прафесійнасць выдавецтва і выгодна выдзяляе

яго сярод іншых новапаўсталых за апошнія гады. Не шкодзяць агульнаму ўражанню ад кнігі некалькі дробных памылак, як недакладнае датаванне праекта карчмы на адной з ілюстрацый ці не зусім зразумелае мастацкае афармленне вокладкі.

Аўтар ствараў “Дыяруш” пра людзей старога Дзярэчына ў першую чаргу для сучасных дзярэчынцаў. Інтэлігентная публіка з Менску ўспрыме гэтую кнігу як чарговую добрую працу пра адну з беларускіх мясцінаў. А ў Дзярэчыне хто асабліва ведае зараз пра былую славу сваёй сённяшняй вёскі, калі пра яе і напамінкаў амаль не засталася — знішчаныя, як той сапежынскі палац, канфіскаваны за паўстанне 1830 г. і абрабаваны расейскім царом (Мікалай I асабіста правяраў спісы вывезеных каштоўнасцей!).

Выдаецца важным таксама, што Міхась Скобла перакінуў масток ад сучаснасці да мінулага найперш для маладых дзярэчынцаў. Мяркуючы па зараду эмоцый, аўтар не пацярпеў ад страты рамантычнай веры ў “мудры народ”, якую ад рэферэндумаў 1995—96 гг. да сёння не можа перажыць частка беларускай інтэлігенцыі. Не пацярпеў, бо ніколі падобных ілюзій не меў. Наш сялянскі народ (дарэчы, як і сяляне ўсіх народаў) стагоддзямі прывык вырашаць праблемы штодзённага выжывання, за якімі мала месца высокім імкненням да дзяржаўнай незалежнасці, роўнасці і свабоды. Пісьменнікаў ці мастакоў вясковая грамадская думка найчасцей лічыць гультаямі, дармаедамі, якія маюць лёгкі хлеб, пэцкаючы паперу. У 1863 г. беларускія сяляне лавілі паўстанцаў Каліноўскага па лясх і выдавалі іх царскім войскам. У нас гэта яшчэ можна было неяк вытлумачыць рэлігійнай ці “этнічнай” розніцай сялянаў і паўстанцаў. Аднак тое ж самае і нават ў больш страшных праявах адбывалася ў Польшчы, напрыклад, падчас т.зв. Кракаўскага паўстання, калі польскія сяляне-католікі лавілі па галіцыйскіх лясх польскіх паўстанцаў-католікаў і выдавалі іх аўстрыякам, а яшчэ часцей забівалі на месцы.

Праблемы заваёвы і захавання дзяржаўнасці вырашае эліта. Новую польскую дзяржаву ў 1918 г. збудавала эліта, у тым ліку і з Беларусі, якая пайшла ў легіёны Пілсудскага і падтрымала іх матэрыяльна. Нам такой эліты па вядомых прычынах забракавала. І нам сёння яе патрэбна ствараць, бо не маем іншага выйсця. Ствараць і з сялянскіх дзетак таксама, а навука гісторыі радзімы, роднай мясціны — адзін са спраўджаных для таго сродкаў.

Амаль адначасова з выйсцем у свет “Дыярушу” яго галоўны фундатар Валянцін Дубатоўка, ясная справа, стопрацэнтавы дзярэчынец, размясціў у дзярэчынскім касцёле памятную шыльдзу

ў гонар таго абрабаванага маскалямі паўстанца Каэтана Сапегі. Ды яшчэ запрасіў на яе адкрыццё галаву роду Сапегаў — князя Севярына. Прыехаў стары князь з далёкай Кеніі на радзіму, пастаяў на ёй, пахадзіў з непакрытай галавой, а для назіраўшых за ім дзярэчынцаў то быў яшчэ адзін масток — да ўласнай годнасці, якая заўсёды пачынаецца з павагі да сваёй гісторыі.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Наша ніва. 2000 г. № 14 (171). 3 красавіка. С. 8.

Гародня — Кракаў. Падарожжа па каралеўскіх мясцінах

Не жадаю вяртання БССРаўскай стабільнасці з многіх прычынаў, але найперш таму, што яна атаясамліваецца са стабільнасцю “жалезнай заслоны”. Памятаю тое прыкрае пачуццё крыўды і злосці, якое бывае пасля адкрыцця доўгага і бессаромнага падману тваёй асобы, перажытае, калі ўпершыню трапіў у Польшчу ў 1992 г. Ходзячы і разглядаючыся па вуліцах Любліна, з вялікім здзіўленнем пабачыў, што тутэйшыя жыхары тварамі, строямі і захаваннем вельмі падобныя да людзей на вуліцах маёй Гародні і зусім не падобныя да мінакоў на вуліцах Масквы, куды лёс неяк закінуў мяне на цэлыя тры гады. Але ж мяне, як і ўсіх беларусаў, ад першага класа вучылі якраз наадварот, што то маскавіты — нашыя браты і менавіта яны вызвалілі нас ад чужынцаў–палякаў! Чаму ж тады ў Любліне, Торуні ці Кракаве пачуваешся вольна і камфортна, амаль як у Гародні, а ў Маскве — быццам адзінокі човен сярод неспакойнага і агрэсіўнага мора?

Пасля таго першага кантакту з атмасферай жыцця гарадоў па–за заходняй мяжой канчаткова і беспаваротна паверыў у пяцьсот гадоў супольнай гісторыі з палякамі, пра якія дагэтуль ведаў толькі з разумных навуковых кніжак.

Адхіленне заслоны на нашай заходняй мяжы дапамагло многім беларусам пазбыцца комплексу заніжанай нацыянальнай вартасці. У кантактах з жыхарамі вольнага свету выразней выяўляецца наша гістарычная да яго прыналежнасць. Са мной гэта адбылося ў Кракаве. Год і тры месяцы, пражытыя там, лічу найлепшым часам свайго жыцця.

Не трэба было далёка ехаць, каб параўноўваць сваю беларускую ментальнасць з сусветнай, у Кракаве яна на кожным кроку,

у літаральным сэнсе побач. Мой сусед па інтэрнаце нарвежац Айрыён увасабляе паўнату еўрапейскай годнасці і самапавагі (бывалую нашую камендантшу ён пераканаў адным сказам у неабходнасці займаць асобны пакой: “у нас у Нарвегіі ўсе маюць асобнае жылло”) і адначасова напоўнены да болю знаёмай беларускай унутранай стрыманасцю. Мне ўжо здаецца, што такое спалучэнне пачуцця годнасці ды стрыманасці і ёсць праўдзівая еўрапейская ментальнасць. Але ж не, побач на занятках польскай мовай сядзяць італьянцы, на іх і следу няма нарвежска-беларускай стрыманасці, але нікому не прыходзіць у галаву аспрэчваць іх еўрапейскасць. Працавітыя, як мурашкі, і гасцінныя, як беларусы, увесь час у руху, яны без бачнай напругі могуць гаварыць на чатырох мовах адначасова. Любяць расейскую культуру (большасць з іх філолагі-славісты), але ад расейцаў іх адрознівае ўсё тое ж выразна адчувальнае пачуццё годнасці, якое праяўляецца ў адказнасці за свае дзеі і словы, колькі б іх ні вымаўлялася за рэкордна малую адзінку часу.

Англічанін Эрык, два тыдні як упершыню прыехаў у Польшчу, ведаючы па-польску сорак словаў, без усялякіх комплексаў гаворыць на гэтай мове і дасягае сваёй мэты — мы яго разуме-ем. З ірландкай Сарай, якая па-польску не ведае ані слова, можна паразумецца праз беларускі фальклор. Паслухаўшы паўгадзіны нашых песні, дзяўчына расчырванелася і раптам пачала спяваць у адказ сваё на старажытнай кельцкай мове.

Бразільянка Вера, мая сяброўка, неяк прамаўляе: “Алехандро, паехалі жыць у Бразілію!” — і, убачыўшы, што яна не жартуе, думаю адначасова: “А што я там буду рабіць, у той чортавай Бразіліі?!” Цяпер адзіным напамінам пра Бразілію застаецца газета на партугальскай мове, у якой Вера надрукавала мой артыкул пра Беларусь.

Тутэйшыя палякі не падобныя да гарадзенскіх. Ад першых жа кантактаў з “кракусамі” са здзіўленнем пабачыў, што з імі намнога лягчэй паразумецца, чым з нашымі палякамі, па той простае прычыне, што кракаўскія цябе прымаюць за роўнага сабе чалавека.

Прыемна хадзіць па вуліцах Кракава, дзе можна рухацца без небяспекі быць папхнутым ці аблаяным. Люблю шум Галоўнага рынку вечарам, калі даходзіш туды пехатой, і кожны вечар шум гэты не падобны да шуму напярэдадні. Асаблівая раскоша тут летам, амаль штодня на плошчы перад старымі крамамі “Сукенніцамі” адбываюцца розныя планаваныя і непланаваныя фэсты ды канцэрты. Нейк з маёй дачкой Веранікай праходзілі

праз пляц да кавярні з намерам паабедаць, але натыкнуліся на еўрапейскі фестываль дзіцячых танцавальных суполак. Абышлі пляц, стракаты ад рознакаляровых строяў усіх народаў Еўропы, і неяк няпланова затрымаліся каля македонцаў. Толькі праз чатыры гадзіны ўспомнілі, што былі галодныя.

На жаль, беларусаў на гэтым фестывалі не знайшлося. Але напамінкі пра Беларусь у Кракаве сустракаюцца на кожным кроку. Выява “Пагоні” на музеі Чартарыйскіх, “Працы Археолёгічнай камісы” з 20-х гадоў у акадэмічнай бібліятэцы. А ў бібліятэцы Ягелонскага ўніверсітэта ўласнаручны надпіс Мікалая Улашчыка на выданых ім тамах беларуска-літоўскіх летапісаў: “Ягелонцы ад удзячнага чытача”. Можа, і я сядзеў на тым самым месцы, на якім дваццаць гадоў да мяне працаваў наш вялікі гісторык.

З немкай Верай выбраліся на Ракавіцкія могілкі шукаць магілу Алеся Гаруна. Пасля дзвюх гадзін блуканняў па самым знакамітым польскім некропалі адмовіўся ад далейшых пошукаў, вырашыўшы наступным разам пачаць з адміністрацыі. Немка, раздражнёная адсутнасцю выніку і нерацыянальна, на яе думку, патрачаным часам (на тое яна і немка), больш са мной туды не хадзіла. Праз некалькі месяцаў на Дзяды, калі адміністрацыя ад раніцы да вечару выдае інфармацыю ўсім наведвальнікам, вярнуўся сюды з гарадзенскім сябрам Валодзем Хільмановічам. Кампутар адмовіўся даваць звесткі пра Аляксандра Прушыньскага, але нашае расчараванне ніяк не перадалося супрацоўніцы адміністрацыі. Кабета спытала пра год смерці Гаруна, палезла ў шафу і выцягнула агромністую аўтэнтычную кнігу запісаў з 1920 г. Пасля 15 хвілін праглядання натрапілі на запіс выцвілым ад часу атрамантам: “Аляксандер Прушыньскі, бялорускі ўжэнднік войсковы”. Узброеныя дакладным планам могілак з пазначаным крыжыкам месцам пахавання, прыйшлі туды і знайшлі добра дагледжаную магілу з каменем-помнікам (беластоцкія беларусы пастараліся) і дзвюма запаленымі свечкамі. То тутэйшыя людзі, паводле мясцовай традыцыі, ушанавалі адзінокую магілу побач з кладамі сваіх блізкіх.

На ўроку польскай мовы на пытанне выкладчыка, як адчуваю сябе ў Кракаве, адказваю, што амаль як дома, бо тут усюды на відных месцах мае землякі. На Галоўным рынку стаіць бронзавы Адаш Міцкевіч (каля якога не раз прызначаў спатканні), перад уваходам у Вавельскі замак сядзіць на кані Тадзік Касцюшка, у Вавельскай катэдры спіць князь Ягайла недалёка ад свайго сына Казіміра — адным словам, куды ні павернешся — усюды свае. Выкладчык-паляк

пасля такога адказу трохі сумеўся, а суседзі па партах — немцы, амерыканцы, ды італьянцы — потым доўга высвятлялі пра Міцкевіча з Касцюшкам — беларусы яны ці палякі.

Вельмі хутка ў гэтым горадзе адчуваеш сябе праўдзівым еўрапейцам, і ўжо еўрапейскімі вачамі разам з кракавянамі глядзіш на двух расейскіх падпалкоўнікаў, якія нетаропка перасякаюць галоўны пляц. Таўставатыя, з нетутэйшымі нават не тварамі, а выразамі твараў, у агромністых фуражках з задранымі да неба вярхамі, яны выглядаюць пасярод Кракава дзівоснымі істотамі з іншага, экзатычнага, свету. Нават выхаваныя кракавяне не могуць адразу схаваць сваё здзіўленне на такое відовішча, што толькі больш бянтэжыць бедных расейцаў.

Мой Кракаў — гэта мае сябры, археолагі з Вавельскага музея, з якімі мы яшчэ ў 1989 г. у Волчыне пад Бярэсцем даследавалі апошнюю магілу апошняга караля Рэчы Паспалітай; гэта цёця Галя ці пані прафесар Бурштыньска, карэнная гарадзенка, што пакінула нашу краіну адразу пасля заканчэння Другой сусветнай вайны; гэта мае гарадзенскія сябры — сям’я Гардзеевых, якія прыехалі сюды вучыцца, напісалі і абаранілі дысертацыі па гісторыі Беларусі, і ў доме якіх заўжды ёсць свежыя гарадзенскія навіны, а часта і агульныя гарадзенскія знаёмыя (не сумняваюся, што Юрык Гардзееў зараз слухае беларускую “Свабоду”).

Мой Кракаў — гэта сімпатычная навуковая фундацыя імя братоў Снядэцкіх, дзякуючы якой без лішніх матэрыяльных клопатаў цэлы год і тры месяцы хадзіў на працу ў Ягелонскую бібліятэку, дзе напісаў асноўны тэкст кнігі пра пачаткі Вялікага Княства Літоўскага.

Кракаў — Гародня, Гародня — Кракаў, шлях ад аднаго каралеўскага месца да другога, рэгулярна распачаты паштоваю службаю ад 60-х гадоў XVI ст., амаль на стагоддзе раней, чым сцвярджала дыктарка беларускага тэлебачання, якая пачаткі беларускай пошты звязала з паўстаннем маскоўскай “ямской службы” ў стагоддзі XVII. Шлях, перарваны расейска-бальшавіцкай “жалезнай заслонай”, якая зараз прыўзнятая, але ці надоўга? Хто ведае, якім тэрмінам праштэмпеляваны сённяшні беларускі “Дазвол на выезд”?!

Друкуецца арыгінал эсэ, напісанага для перадачы “Дазвол на выезд” Беларускай службы Радыё Свабода. Надрукавана са скаротамі і праўкамі ў: Наша ніва. 26 сакавіка 2001 г. № 13 (222). С. 4.

Дотык да жывой гісторыі

*(Дубатоўка Валянцін. Архіпелаг Сапегаў.
Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 2002)*

Каб напісаць твор на гістарычную тэму, аўтару патрэбныя, як найменш, тры рэчы. Па-першае, разуменне чалавечага жыцця, інакш называнае пачуццём здаровага сэнсу. Па-другое, добра мець гістарычную адукацыю. Па-трэцяе, неабходна быць адказным і сумленным перад гісторыяй. Каб не тварыць паводле прыняццю “а хто праверыць, як там яно было насамрэч?”

Каб напісаць добры гістарычны твор, патрабуюцца дадаткова: эмацыйныя адносіны да аб’екта даследавання плюс літаратурныя здольнасці.

Аўтару гэтай кнігі можна закінуць адсутнасць толькі адной з пералічаных умоваў, а менавіта — сістэмнай гістарычнай адукацыі. Усе астатнія бачацца выразна, некаторыя, можа, нават і ў гіпертрафіраваным выглядзе. Бізнесмен, які выжывае ў рэаліях Беларусі на мяжы 2—3 тысячагоддзяў н.э., несумненна, разумее, што і як чыніцца-дзеецца ў гэтым жыцці. Адказнасць і хрысціянская сумленнасць чалавека, які на ўласныя сродкі будзе беларускі праваслаўны храм, нікім яшчэ не аспрэчвалася, прынамсі, у коле нашых агульных знаёмых. Паэт, аўтар нявыдадзенага пакуль зборніка вершаў, ладная нізка з якога знайшла сабе прытулак пад вокладкай гэтай кнігі, можа гадзінамі захоплена расказаць пра гісторыю роду Сапегаў,— а гэта азначае, што і дзве астатнія ўмовы ў наяўнасці.

Ці дастаткова ўсяго гэтага для кампенсцыі недахопу сістэмнай гістарычнай адукацыі і ці атрымалася кніга — кожны чытач вырашыць сам. А паколькі сярод гэтых чытачоў ваш пакорны слуга апынуўся адным з першых, то рызыкну выказаць некаторыя свае прыватныя меркаванні.

Чытач знойдзе ў кнізе Валянціна Дубатоўкі жывы апавед пра гісторыю беларускага магнацкага роду Сапегаў — ад пачаткаў да жыццярысу сённяшняга яго патрыярха. Гэта кніга не пра гісторыю ўзбагачэння, здабывання маёнткаў, тытулаў і пасадаў. Аўтар закранае больш важнае: працу і службу на карысць Айчыне, канкрэтныя справы, будоўлі, ахвяры, за якія да гэтай пары Сапегі яшчэ не дачакаліся ўдзячнасці ад нашчадкаў-беларусаў.

Няма рэчы больш страшнай і небяспечнай для жыцця народа, чым страта калектыўнай памяці, адарванне ад сваёй гісторыі.

Беларусаў свядома і мэтанакіравана адрывалі і адсякалі ад іх гісторыі больш за дзвесце гадоў, на працягу панавання на нашай зямлі Расійскай Імперыі і яшчэ страшнейшай імперыі савецкай. Страшна чытаць у кнізе радкі пра сённяшніх дзярэчынцаў, якія абыякава ходзяць па падмурках сапегаўскага палаца, разбуранага саветаі, і карыстаюцца прыбіральняй на руінах касцёла, не ведаючы нават і ніколі не чуўшы імёнаў людзей, якія калісьці зрабілі з гэтага Дзярэчына “малы Версаль”.

Галоўная сутнасць кнігі Валянціна Дубатоўкі — пратэст супраць бяспамяцтва беларусаў. Хіба не яно, гістарычнае бяспамяцтва, сталася тым спажывным асяроддзем, на якім выраслі ракавыя пухліны лукашызму? Аўтар выконвае сваю місію, нармальную місію інтэлігента, выбаўляючы суайчыннікаў з цянятаў дзікунства.

Валянцін Дубатоўка мае асабістыя сімпатыі да Сапегаў, і гэта ўвядочніваецца на кожнай старонцы яго кнігі. Гэтыя сімпатыі не маюць нічога агульнага з нейкай матэрыяльнай выгодай ці разлікам, а выступаюць як даніна павагі і захаплення старажытным беларускім арыстакратычным родам, які так шмат зрабіў для нашай зямлі.

Праробленая Дубатоўкам праца грунтуецца на добрым веданні спецыяльнай літаратуры і ўласных архіўных пошуках. Яна, зразумела, не развязае ўсе пастаўленыя праблемы, не адказвае на ўсе ўзніклыя пытанні. Спецыялісты, несумненна, з нечым пагодзяцца, з чымсьці паспрачаюцца, вакол нечага падысцуюць.

На мой погляд, у гэтай кнізе прысутнічае галоўнае, што дазваляе ацаніць яе не толькі як прымальную, але і пажаданую для чытання. А менавіта — уласцівы аўтару здаровы сэнс і пачуццё меры пры адбудове гістарычных канструкцый і фармулёўцы меркаванняў ды гіпотэз. Без гэтых якасцей не можа быць гісторыка, хоць ты вучы чалавека ў самых лепшых універсітэтах свету.

Такая кніга не магла б з’явіцца, калі б аўтар не валодаў здольнасцю глыбока перажываць даўно мінулыя падзеі і пачуцці даўно памёрлых людзей на тым самым эмацыйным узроўні, як і падзеі свайго асабістага жыцця. Менавіта дзякуючы гэтай здольнасці аўтара вяльможная спадарыня Клію дазволіла яму дакрануцца да жывой тканіны гісторыі, што выпадае далёка не кожнаму, нават прафесійнаму гісторыку.

Зычу табе, шаноўны чытач, прыемных уражанняў і добрай навукі ад гэтай кнігі!

Друкуецца паводле публікацыі ў: Дубатоўка Валянцін. Архіпелаг Сапегаў. Мн.: Беларускі кнігазбор 2002. С. 3—6.

Беларуска–чэшскае сваяцтва

“Чэхі — гэта акуратныя беларусы!” — выснова майго сябры Вадзіма Родчанкі пасля трох тыдняў нашай працы на археалагічным раскопе ў самым сэрцы Чэхіі каля Празскага граду. Чэшскія сябры, пабываўшы на Беларусі, казалі, што беларусы ім падаюцца больш блізкімі і свойскімі за палякаў — бліжэйшых суседзяў ды сваякоў па прыналежнасці да моўнай групы заходніх славян. Гісторыку лёгка знайсці гэтаму простае тлумачэнне. Менталітэт і беларускага, і чэшскага народаў фармаваўся на аснове традыцыйнай сялянскай культуры, бо эліта аказалася асіміляванай і страчанай, польска–расейская ў нас і анямечаная ў чэхаў. Шматлікая польская шляхта, падмацаваная не менш шматлікай апалечанай “пане–браццый” з Украіны, Беларусі ды Летувы, навязала польскаму народу свае ўзоры ментальнасці і манеры паводзінаў. На цэнтральным вакзале польскай сталіцы да цябе падыходзіць бомж, як дзве кроплі вады падобны да свайго менскага суродзіча, такі ж фіялетавы і пахучы і з той самай мэтай, але кантакт пачынае цалкам інакш, шляхетным “Пшэпрашам пана...” Тое ўжо сядзіць у крыві, дакладней, у падсвядомасці як трывалы нацыянальны стэрэатып. Мы з чэхамі трохі прасцейшыя, бо сялянскія. Неяк назіраў, як у пражскім метро людзі тлумачылі дарогу вясковай бабульцы і пры гэтым ставіліся да яе без следу гарадской вышэйшасці, рыхтык як нашыя вясковыя людзі да суседскай паважанай цёткі.

Напэўна, з тым гістарычным беларуска–чэшскім падабенствам звязаны асаблівыя беларуска–чэшскія адносіны ў навейшы час. Пасля Першай сусветнай вайны Чэхаславацкая Рэспубліка дапамагала беларусам, якім не ўдалося абараніць сваю незалежную дзяржаву. Урад БНР на эміграцыі ў Празе, навучанне беларускіх юнакоў ды дзяўчатаў, якіх пасля заканчэння беларускіх гімназій у Польшчы не дапускалі ў польскія вышэйшыя вучэльні. Але затое іх прымалі ва ўніверсітэты чэшскія! Старыя Альшанскія могілкі, на якіх пахаваны беларускія дзеячы Крачэўскі, Заяц, Забэйда. Сёння ў нейкіх сотнях метраў ад іх магілаў знаходзіцца канцавы прыпынак пасажырскага аўтобусу Менск — Прага. Каторы ўжо год з яго рэгулярна выходзяць беларусы, каб пазнаёміцца з адным з прыгажэйшых гарадоў свету, нават не здагадваючыся, што знаёмства з Прагай варта пачынаць менавіта адсюль.

Асаблівасць сённяшніх чэшска–беларускіх адносін выявілася для мяне ўжо пры атрыманні візы ў чэшскім пасольстве. У консульскім аддзеле ў двух акенцах відны дзве пані: адна расейская, другая беларускамоўная. Вольным было акенца расейскае, і тамтэйшая кабета выправіла мяне назад у горад рабіць ксеракопіі з дакументаў. Але пакуль запаўняў анкету, то зарыентаваўся ў розніцы дзвюх плыняў да двух акенцаў і скіраваўся да другога — беларускага. І тут высветлілася, што ўсё можна ўпарадкаваць на месцы: і ксеракс зрабіць, і добрую парадку атрымаць. Вось ужо трэці дзясятак гадоў як фармальна перайшоўшы на беларускую мову, маю з таго рэгулярныя выгоды: то дзіця возьмуць у добры садок ля самага дому, пачуўшы мову, то стары глушак на аўтамабілі майстар зробіць як новы амаль задарма, то знойдзецца даўно і безнадзейна праданыя білеты на цягнік. Прыемнае і адначасова прыкрыватае пачуццё ўзаемадапамогі беларускай дыяспары ва ўласнай краіне. Беларуская пані з чэшскага пасольства, пажадаўшы шчаслівай дарогі, падкрэсліла на развітанне, што ў іх у пасольстве ўсё разумеюць беларускую мову.

Раніцай якраз на 25 сакавіка, у 85-ую гадавіну БНР выбіраюся з цягніка на галоўным вакзале Прагі з надзеяй паўдзельнічаць у святкаваннях, пабачыць эміграцыю, Івонку Сурвілу, Васіля Быкава. Аднак уся ўрачыстасць адбылася на тры дні раней, прымеркаваная да вольнага суботняга дня. Ілля Глыбоўскі, супрацоўнік фундацыі “Чалавек у бядзе”, якая запрасіла мяне ў Прагу з лекцыяй, прапаноўвае схадзіць на пікет ля беларускага пасольства. Ілля — высокі хударлявы хлопец, па адукацыі інжынер–сістэматык, належыць да новай, зусім мне невядомай хвалі беларускай эміграцыі. Ледзьве ўратаваўшыся ад арышту ў Менску, няблага ўладкаваўшыся ў Празе, Ілля напоўнены чаканнем і надзеяй на вяртанне дадому і верыць, што неўзабаве гэта стане магчымым. Натуральна, тады, калі абваліцца рэжым. Мяне таксама надзвычай цікавяць тэрміны. Ніводная краіна Цэнтральна–Усходняй Еўропы (за выключэннем Чэхаславацчыны) не мінула ў сваёй гісторыі перыяду аўтарытарнага рэжыму. Пасля Першай сусветнай вайны новаствораныя, а таму нетрывалыя дэмакратыі неўзабаве пачалі саступаць месца рэжымам “цвёрдай рукі” з дамінаваннем выканаўчай улады, абмежаваннем палітычных і грамадзянскіх свабодаў. Ад 1923 да 1935 года дэмакратыя знікла ў шырокім абсягу ад Фінляндыі да Грэцыі, а таксама на Іберыйскім паўвостраве. Чарга Беларусі прыйшла на 80 гадоў пазней і таксама неўзабаве пасля стварэння тут першай

парламенцкай рэспублікі. Адметнасцю нашага рэжыму з'яўляецца яшчэ адсутнасць ідэалагічнай апоры ў нацыяналізме (апошняе хіба прымірыла б з ім шмат каго з беларускіх патрыётаў). Другая сусветная вайна знішчыла еўрапейскія аўтарытарызмы (у краінах савецкага блоку ім на змену прыйшлі таталітарызмы), але ў дзвюх краінах, якія не бралі ў вайне ўдзелу, аўтарытарныя рэжымы пратрымаліся аж да 1974 г. у Партугаліі і да 1975 г. у Іспаніі. Сумная перспектыва для Беларусі, нават калі суцяшаць сябе аргументамі накшталт хутчэйшай хады найноўшай гісторыі, нашмат вышэйшай інфармаванасці грамадства ды глабальнасці эканамічнага працэсу.

У пікеце ля пасольства Беларусі, дакладней, пасольства Лукашэнкі, сабралася разам са мной і трыма ўкраінцамі трынаццаць чалавек. Уся акцыя цягнулася каля 15 хвілінаў і выклікала шчымлівае пачуццё шкодабы і безнадзейнасці. Здавалася, ніхто з удзельнікаў не верыў у тое, што робіць, і дакладна не ведаў, навошта ён сюды прыйшоў. “Жыве Беларусь” вымаўлялася два разы не крыкам, нават не гучным голасам, а хутчэй мармытаннем пад нос. Сапраўды, як падумаць, навошта 25 сакавіка прыходзіць са сцягамі ды плакатамі да лукашэнкавых слугаў? Каб далучыць іх да нашага свята?!

Другі амаль абавязковы візіт — на радыё “Свабода”. Перад будынкам загарада з бетонных блокаў і ўзброены патруль аховы. Тут амерыканскі аб'ект, ідзе вайна ў Іраку, улады асцерагаюцца арабскіх тэрарыстаў. Трое атлетычных дзецюкоў у чорнай уніформе, маленькія аўтамацікі на іх грудзях выглядаюць як цацачныя, таму не будзяць такой трывогі, як выгляд “калашнікавых” на нашых міліцэйскіх патрулях. Але неспакой адчуваецца і тут — адзін з ахоўнікаў безупынна аглядае ў бінокуляр вокны і дахі навакольных будынкаў, ды і пра чэшскія быццам цацачныя пісталеты-кулямёты трохі ведаю, якія яны хуткастрэльныя — бачыў у кіно.

Хвілін пятнаццаць ахоўнік высвятляў, ці сапраўды на “Свабодзе” ёсць асоба, да якой я кіруюся. Ён раз-пораз тэлефанаваў у будынак, але чалавек з названым мной прозвішчам ніяк не знаходзіўся, што, напэўна, выклікала насцярогу ды падазрэнні. Урэшце высветлілася, што названая мною журналістка сапраўды працуе ў беларускай рэдакцыі “Свабоды”, толькі цяпер завецца не спада-рыня Ціхановіч, а пані Каварова. Мяне ачысцілі ад падазрэнняў, правялі праз выкрывальнік металу і дапусцілі ў сярэдзіну будынка былога чэхаславацкага парламенту.

На “Свабодзе” за чатыры гады быццам нічога не змянілася, можа толькі больш людзей прысутныя на працы, ды рытм больш

напружана–працоўны. А так усё як звычайна, ніхто не выказвае эмоцый з нагоды сустрэчы, не кожны знаёмы вітаецца, відаць, добра ўжо надакучылі госці з гістарычнай радзімы. Цікавасць выяўляе толькі той, хто спадзяецца запоўніць табой трохі эфірнага часу. Згадзіўшыся ўвайсці ў ”My life” Вольгі Караткевіч, ”у праграму, не ў рэальнае жыццё”, як сумленна папярэджвае журналістка (потым перадумала), з палёгкай пакідаю адмыслова пільнаваны будынак амерыканскай ”Свабоды”, каб прайсціся па чэшскай Празе.

Рухаюся па вуліцы прыгожага еўрапейскага горада, заглыбляюся ў яго вечаровую атмасферу, трапляю ў плынь нейкай дзівоснай ціхай радасці, пачынаю незаўважна для сябе ўсміхацца на ўвесь рот і раптам, падняўшы вочы, бачу, як мая па-ідыёцку шчаслівая ўсмешка перакінулася на дзяўчыну, якая прабягала побач і выпадкова зазірнула мне ў твар. Дзяўчына ляціць сабе далей, усмешка на яе гошым тварыку паволі прытухае, але яна нясе некуды ў веснавую Прагу нашыя паяднаныя душы.

Я свой у гэтым горадзе, бо ў мяне тут ёсць блізкія людзі. Пажскія археолагі Здэнек Драгун, Міхал Трымль, Івана Багачова падабаюцца цудоўным спалучэннем еўрапейскай грунтоўнасці ды славянскай эмацыйнасці. Мы працавалі разам на раскопе, а нішто так не выяўляе і не збліжае людзей, як ”поле”, няхай яно і знаходзіцца ў цэнтры еўрапейскай сталіцы. Мае пажскія сябры ад самага пачатку знаёмства гасцінныя ды зычлівыя, але першы прыемны кантакт з імі не мог бы мець аніякага працягу, каб не выкананыя абяцанкі прыслаць артыкул ці знайсці патрэбную інфармацыю. Калі мы з Вадзікам Родчанкам першы раз працавалі на асобным раскопе ў Празе, да нас амаль кожную гадзіну наведваўся нехта з чэшскіх калегаў, каб павітацца, перакінуцца слоўцам і адначасова паглядзець, як даюць сабе рады гэтыя не выпрабаваныя яшчэ людзі. Кантрольныя візіты цалкам спыніліся пасля таго, як нам удалося адкрыць і зачысціць, не парушыўшы ніводнай костачкі, дрэнна захаванае пахаванне культуры шнуравой керамікі бронзавага веку з поўным наборам пахавальнага інвентару.

Падчас тыднёвага побыту на Беларусі ў 1997 г. мае чэшскія сябры, уражаныя нашымі Ленінымі на пляцы кожнага горада ды мястэчка, да таго ж яшчэ сустрэчай з віцэбскім вертыкальшчыкам (той захацеў пабачыцца з віцэ–мэрам Прагі — археолагам, які быў у складзе чэшскай групы), усю наступную ноч не маглі заснуць. Раніцай я прыйшоў да іх і, пабачыўшы нявыспаных

сумныя твары, пацікавіўся, што здарылася. “Мы ўсю ноч думалі і дыскатувалі, як можна дапамагчы вашай краіне!” — кажуць. “Ну і як, прыдумалі?” — пытаюся з надзеяй. “Не!” — быў кароткі адказ.

Сустракаемся зноў у Празе 25 сакавіка і ў наступныя некалькі дзён дамаўляемся пра далейшыя пляны, успамінаем былыя справы. Здэнек Драгун не толькі загадчык аддзела археалогіі Прагі, але і паэт, які прычыніўся да літаратурнага чэшска-беларускага супрацоўніцтва, пераклаўшы словы песні Віктара Шалкевіча “Тарадоцкі раманс”. Віця вельмі любіць чэшскі варыянт свайго шлягеру і амаль на кожным канцэрце пасля беларускага “Калі на захадзе забліскаюць зарніцы...” спявае тое самае па-чэшску.

Пасля развітальнага шпацыру па Празе пакідаю чэшскую сталіцу з пачуццём гонару за гэтую славянскую краіну, якая неад’емна належыць да высокай еўрапейскай цывілізацыі. Значыцца, і Беларусь мае шанец, але хіба толькі пасля таго, як славяне-беларусы стануць такімі ж акуратнымі, як славяне-чэхі.

*Друкуецца паводле публікацыі ў: Новы Час, 2003 г. № 11 (16).
Жнівень. С. 12.*

Апошні з беларускіх магіканаў

Мікалая Мікалаевіча Улашчыка буду памятаць і ўспамінаць кожны раз з душэўным хваляваннем да канца свайго жыцця. Нашыя некалькі сустрэчаў мелі месца ў Маскве ў 1982—83 гадах падчас майго навучання ў аспірантуры акадэмічнага Інстытута археалогіі. Гэтая ўстанова мясцілася ў адным будынку з Інстытутам гісторыі СССР, дзе працаваў Улашчык. Акрамя сустрэчаў і размоваў у акадэмічных калідорах, пашчасціла два разы пабываць у яго кватэры непадалёк ад Беларускага вакзала (мяркую, што гэтая недалёкасць не была выпадковаю).

Асоба Мікалая Улашчыка мяне прыцягвала і хвалявала з некалькіх прычынаў. Найперш, надзвычай рэдкім для самой Беларусі спалучэннем у адной асобе навукоўца найвышэйшага ўзроўню і адначасова беларускага інтэлігента. Нават звычайная для сапраўдных інтэлігентаў даступнасць і лагоднасць у кантактах з людзьмі ва Улашчыка была не такая, як у маскоўскіх інтэлектуалаў. Перада мной сядзеў, гаварыў, звяртаўся да мяне жывы класік беларускай гістарыяграфіі, доктар навук і адначасова мудры вясковы дзядзька, нечым няўлоўна падобны да маіх суседзяў-дзядзькаў з роднай вёскі. Акрамя таго, гэты чалавек паходзіў

“адтуль” — з 20-х–30-х гадоў. Ён жыў побач з тытанамі: Купалам, Коласам, Ігнатоўскім, Ластоўскім,— чуў, бачыў, памятаў іх. Ён сам быў дзіцём той “беларусізацыі”, выпускніком гістарычнай школы Белдзяржуніверсітэта, адзіным яе вучнем, які не толькі здолеў фізічна выжыць у сталінскіх засценках, але выйшаў з іх не зламаны псіхічна. (Яшчэ тады заўважыў выразнае падабенства Мікалая Мікалаевіча з былымі сталінскімі вязнямі з майго інстытута. Усе яны былі падцягнутыя, хударлявыя, без выступаючых жыватоў і вызначаліся моцным пачуццём гумару. Псіхалагі сцвярджаюць, што ад апошняга залежала выжыванне.)

Гэта быў чалавек, які большасць свядомага жыцця пражыў на чужыне, бо не мог вярнуцца на радзіму, яго туды проста не пускалі. Ён сам мне расказваў, што Масква для яго — чужая зямля, што шмат гадоў запар ён прасіўся ў кіраўніцтва Белдзяржуніверсітэта прачытаць на гістарычным факультэце курс лекцый па крыніцазнаўству гісторыі Беларусі і яму (лепшаму ў свеце спецыялісту!) кожны раз адмаўлялі па якой-небудзь прыдуманай прычыне. “Хутка я ўжо фізічна не змагу гэта зрабіць”, — жаліўся Мікалай Мікалаевіч.

Таксама шмат гадоў Улашчык прасіў прыслаць яму ў аспіранты беларускага хлопца, каб перадаць чалавеку, кроўна звязанаму з роднай зямлёй, усё, што сам ведаў і ўмеў. Таксама безвынікова. Пазней знаёмы працаўнік Музея гісторыі Акадэміі навук Беларусі распавёў мне пра тое, як у 70-я гады ў Менску група “беларускіх” гісторыкаў пратэставала (і дамаглася свайго) у прэзідэнта Акадэміі супраць пераезду на працу ў Менск “нацдэма” Улашчыка, пра што ўжо мелася канкрэтная дамоўленасць.

Сіла духу гэтага чалавека, які не толькі здолеў выжыць у выгнанні, але яшчэ плённа працаваў і так шмат зрабіў для сваёй Айчыны,— для мяне заўсёды маральны ўзор і жыццёвы прыклад. Наш кантакт і далучэнне да яго жыццёвай сілы да сённяшняга дня мне дапамагае і падтрымлівае ў жыцці. Дзякуючы сустрэчам з Мікалаем Улашчыкам, без асаблівых псіхалагічных праблем перажыў крызіс 1995 г., калі ў шмат якіх беларускіх адраджэнцаў (нават такога ўзроўню, як Васіль Быкаў) пахіснулася вера ў добрую будучыню сваёй краіны. Мікалай Улашчык меў сілу выжываць і працаваць у нашмат горшых умовах. Значыць, і мы здолеем. Будзем жыць і працаваць надалей, і з намі будзе жыць Беларусь!

Друкуецца паводле публікацыі ў: Улашчак Н. Н. Деревня Вицковщина 1880—1917 гг. Историко-этнографический очерк.

Экспедыцыя да Беларусі

*7 жніўня спаўняецца
50 гадоў Алегу Трусаву*

Алег Анатольевіч Трусаў падараваў мне Беларусь, гэтаксама як дзясяткам, а можа, сотням іншых студэнтаў менскіх вышэйшых вучэльняў у канцы 70–х і ў 80–х гадах мінулага стагоддзя. Не ўсе з іх прынялі гэты дар, нехта, вярнуўшыся з трусаўскіх экспедыцый, зноў звывкла занывраў у вычышчаную ад беларускасці атмасферу беларускай сталіцы. Але шмат хто зноў і зноў прасіўся на наступнае лета ў чарговы археалагічны выезд куды–небудзь у Мірскі, Лідскі, Гарадзенскі, Крэўскі, Мазырскі, Чачэрскі ці які іншы замак, мястэчка, палацавую сядзібу... А той–сёй прыбіваўся да экспедыцыі надаўжэй, часам на ўсё жыццё, вось як Ігар Чарняўскі, пазней мы з Нінай Здановіч, Алесь Кушнярэвіч, Генадзь Сагановіч, Ірэна Ганецкая, Ала Сташкевіч. Хоць даўно ўжо не існуе той аддзел архітэктурнай археалогіі Беларускага рэстаўрацыйна–праектнага Інстытуту і няма экспедыцыі, якой кіраваў Алег Трусаў, але мы працягваем жыць у ёй і з ёй...

Алег Трусаў пачаў ствараць сваю Экспедыцыю з 1976 г., адразу як бліскуча закончыў гістарычны факультэт БДУ і выбраў месца працы — археолагам у Навукова–рэстаўрацыйных праектных майстэрнях. Хлапец ва ўзросце 22 гадоў свядома і планавана пачаў фармаваць уласную навуковую школу, вышукваючы, прывабліваючы, выпрабоўваючы ў “полі” студэнтаў–гісторыкаў.

А летам падчас археалагічных вандровак да нас далучаліся студэнты–архітэктары, мастакі, філолагі, гэтаксама як матэматыкі, фізікі, тэхнолагі. Адмыслова з Гомеля прыязджалі Алесь Бяляцкі з Эдзікам Акуліным. На раскопках Мірскага замка выпрабоўваўся Вінцук Вячорка. Паглядзеўшы, як гэты гарадскі хлопец, нягледзячы на крывавае мазалі на руках, дзень за днём апантана ірваў рыдлёўкай мацерыковую гліну на замкавым падворку, я паверыў у яго канчаткова і беспаваротна.

Трусаўская Экспедыцыя была выспай беларускасці, маленькай краінай, дзе ўсё адбывалася па–беларуску: і гаворка, і песні, і палявая дакументацыя на раскопе. Там мы ратаваліся

ад гнятлівай шэрасці “развітога сацыялізму”, не чыталі савецкіх газет, не слухалі савецкага радыё, а толькі радыё “Свабоду” і “Радыё Ватыкану”. Там была свабода і чысціня духу, мы не проста здабывалі з зямлі археалагічныя артэфакты, але працавалі на Беларусь, выяўляючы, апрацоўваючы і публікуючы атрыбуты сярэднявечнай і новачаснай беларускай матэрыяльнай культуры. Задача ставілася Трусавым вельмі дакладна — праз еўрапейскасць матэрыяльнага атачэння нашых продкаў давесці беларусам, што мы заўжды былі Еўропай, а не Расеяй. Кожны атрымаў у распрацоўку навуковую тэму, што пазней вылілася ў дзясяткі і сотні публікацый. Ніна Здановіч стала найлепшым у краіне спецыялістам па кераміцы IV—XVIII стст., Алесь Кушнярэвіч напісаў выдатную кнігу пра беларускую готыку, мне дасталася тэма пра гарады і замкі Беларускага Панямоння, Геннадзю Сагановічу — пра кавальскія вырабы, Ірэне Ганецкай — пра дэкаратыўную кераміку. Кожны атрымаў таксама даўжэзны спіс спецыяльнай літаратуры, якую павінен быў прапрацаваць і здаць Трусава па ёй нешта накшталт іспыту.

Сам Алэг Анатольевіч стаў пачынальнікам беларускай архітэктурнай археалогіі, распрацаваў спецыяльную метадыку археалагічнага вывучэння і выдаў добры дзясятак кніг па гісторыі архітэктуры.

Асаблівасцю “шэфа” было заўсёднае імкненне выглядаць старэйшым, сталейшым, паважнейшым кіраўніком. Адсюль амаль заўсёдная барада, якая паволі змяншалася па меры фактычнага сталення (ў трыццаць гадоў яна мела даўжыню амаль да пояса). Адсюль вымаганне ад нас, не нашмат за яго малодшых, звяртацца да яго па імю і імю па бацьку.

Адыход Трусава ў палітыку непазбежна меў вынікам адыход ад навукі (на шчасце, часовы). Заняпала экспедыцыя, мы разышліся па новых месцах працы... Але мы ні пра што не забыліся, і самае важнае забралі з сабой.

Алэг Анатольевіч, наш Шэф, даў нам галоўнае, чаго не хапае маладосці і што яна так настойліва свядома ці несвядома шукае. Трусаў даў пачуццё служэння справе. Ён падараваў нам Беларусь.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Наша ніва. 2004. № 29 (387). 6 жніўня. С. 14.

Чалавек, які стварае сусвет

50 гадоў Уладзіміру Кісламу — вядомаму беларускаму мастаку, рэстаўратару і адраджэнцу

Куды б лёс ні закінуў гэтага чалавека, ён нідзе не прападзе. Не толькі таму, што Валодзя Кіслы — майстра, пра якіх людзі кажуць: “Залатыя рукі”. Найважнейшае — ён мае ўнікальную здольнасць гарманічна ўваходзіць у навакольнае асяроддзе і змяняць яго пад сябе, рабіць часткай уласнага сусвету. Вось Валодзя атрымлівае новую майстэрню (ужо пятую на маёй памяці) у старой камяніцы, мо сто гадоў не рамантаванай, і імгненна стварае ў ёй сваю непаўторную атмасферу. Над уваходам з’яўляецца адмысловы казырок, з якога звісае на ланцужку сялянскі гліняны збан з сушанымі кветкамі — нібы фірмовы знак мастацкага густу на фоне глянцавых рэклам эпохі глабалізацыі. Некалькі прыступак угару, адчыняеш дзверы — і акунаешся ў воблака зёлкавых пахаў... Над дзвярмі, па сценах развешаны высушаныя, звязаныя ў пучкі лекавыя і духмяныя травы, з якіх робіцца сапраўдная беларуская гарбата (менавіта так, ад лацінскага слова *herba* — *трава*, а не нейкі кітайска-расейскі “чай”). А яшчэ пах фарбаў, воску, мёду, на аснове якога Валодзя прафесійна варыць сапраўдны рэстаўрацыйны асятровы клей. Бо Валодзева прафесія — мастак-рэстаўратар, і ў гэтай іпастасі ён выступае ўжо амаль трыццаць гадоў. Майстэрня застаўленая абразамі, царкоўнай скульптурай ды разьбой і проста старымі рэчамі, якія Валодзя недзе набыў, а часцей падабраў знявечанымі і кінутымі людзьмі, а потым ажывіў, прыклаўшы свае залатыя рукі. Абавязковая старая канапа, засцеленая тканай вясковай радзюжкай, на якой так файна пасядзець за размовай, папіваючы каву або гарбату.

Валодзева майстэрня, як кожны цэнтр любога сусвету, мае магутную сілу гравітацыі, якая прыцягвае шмат чаго, часамі нават тое, што гаспадару і не хацелася б мець. Валодзя вечна наракае на выпадковых людзей, якім нешта ад яго патрэбна, найчасцей энергетычнага падсілкавання і душэўнага адпачынку ў цэнтры яго чароўнага і заваражальнага сусвету. Гэтыя людзі ўломваюцца ў любы час, нібыта па пільнай справе, без папярэджання, бывае, у самы творчы момант, які больш ніколі не паўтарыцца, і гадзінамі пампуюцца энергіяй з гаспадара, бо той нікому не можа адмовіць па прычыне праклятай генетычнай беларускай гасціннасці. А потым безнадзейна шкадуе забраны ад працы час і скардзіцца

сябрам, якія якраз стараюцца заранёў дамовіцца пра сустрэчу і лішні раз без дай прычыны не заходзяць.

Творчыя моманты бываюць не толькі ў Кіслага–рэстаўратара, але і ў адметнага і непаўторнага мастака. Праз сваю незвычайную псіхічную і душэўную арганізацыю Валодзя дакладна патрапіў у вельмі рэдкі ў нашыя часы жывапісны жанр, які б я акрэсліў як беларускі гістарычны рамантызм. Гісторыя ў яго карцінах паўсюдная, пачынаючы ад нацюрмортаў з лугавымі кветкамі, дзе абавязкова прысутнічае якая–небудзь старадаўняя рэч, да фантастычных краявідаў з гатычнымі або рэнесансавымі замкамі. Нярэдка яна ўвасоблена ў археалагічным артэфакце (фрагменце металёвай рэчы ці ўзорнай кафліны з археалагічнага раскопу), інкруставаным ці то ў раму, ці ў саму кампазіцыю карціны. Беларускасць праяўляецца не толькі ў дакладна схопленых стылевых асаблівасцях мясцовай готыкі ды рэнесансу, але і ў тэхніцы малявання, якая нібы перанятая з твораў мясцовай жывапіснай школы XVI–XVII стст. Некаторая няправільнасць перспектывы, выяваў чалавечых постацяў толькі падкрэслівае адметнасць і эмацыйную напругу, выдатна перададзеную самабытнымі тутэйшымі мастакамі. Ад карцін Кіслага вее рамантычнай тугой мінулых эпох, якая перадаецца праз агульную каляровую танальнасць, то неязную светла–празрыстую і адначасова замгленую, нібыта пакрытую вэлюмам, то кантрасную гульню ценю і святла — цёмных мінулых стагоддзяў са светлымі плямамі нашых пра іх ведаў. У яго гістарычна–рамантычных творах няма кантрасу паміж элітарнай шляхецкай і традыцыйнай сялянскай культурай — усё гарманічна сінтэзуецца: магнацкі замак з сялянскай хатай, гарадская кафля з вясковым збанком. Мастак не толькі ведае, але і адчувае сваім унікальным артыстычным чуццём, як у нас усё было чатырыста гадоў таму: усе, ад сялянаў да вялікіх князёў, былі ліцвінамі–беларусамі, і ўсе гаварылі на адной — сваёй мове.

Дар незвычайна абвостранага пачуццёвага ўспрымання прыносіць не толькі адныя радасці ды творчыя эмоцыі, ён можа стаць і вялікім цяжарам пад ціскам смутных рэалій жыцця. Далікатна збудаваная нервовая сістэма не можа спачываць у стане раўнавагі. Тое, што нас мала кранае або пакідае абыхавымі, у Кіслага выклікае буру эмоцый. Неяк у Гародні ўлады праводзілі вучэнні па грамадзянскай абароне — трэніравалі сігналы трывогі. Дык вось, калі адначасова ўключыліся і зараўлі ўсе завадскія гудкі, гарадзенцы не звярнулі на гэта асаблівай увагі ды працягвалі

звыклыя справы, і толькі адзін Кіслы выскачыў са сваёй майстэрні на вуліцу з крыкам “Што? Дзе?”, напэўна адчуўшы канец свету.

Чырвоныя яблык летняга сонца толькі-толькі паказаў свой крайчык над “зубчатым краем бору”, а па светла-роснай траве нёманскага лугу ўжо працягнулася цямнейшая зялёная паласа дакладна ў кірунку ад вёскі да ракі. Вёска называецца Дубна, а паласу пакідаюць, збіваючы з травы расу, босыя хлапечыя ногі. Вунь ужо пад самай стужкай вады, дакладна абазначанай клубамі цёплай пары, відны хлапчук з вудамі ў руках. Ногі яго заледзянелі ад халоднай расы, але спіну ўжо лашчаць першыя сонечныя праменьчыкі, і Валодзя спяшаецца — будзе добрая рыбалка...

Рыбацкія выправы — заўсёдная і неад’емная частка жыцця і творчасці Валодзі Кіслага. У любую хвіліну і ў любое надвор’е, калі Кіслы адчуе, што яго эмацыйныя рэзервуары пусцеюць, ён ускоквае ў аўтамабіль і едзе на падзарадку да вады і лесу, за горад, найчасцей на радзіму, пад Масты, да свайго Дубна, там, дзе ў Нёман уліваецца Рось. Мінае некалькі гадзін, або, калі дазваляе час, то і дзён, і вось ужо Кіслы кіруе назад у Гародню, матор нясе, вочы блішчаць, у багажніку злоўленая рыба і схопленыя жыўцом родныя краявіды на эцюдах. І зноў выпраменьвае энергію на любімую справу і на кожнага, хто апынецца ў зоне яго ўздзеяння. А зона гэтая пакрывае не адну Гародню, сягае нашмат далей. Траплялі ў яе Уладзімір Караткевіч, Ларыса Геніюш, Аляксей Карпюк, відныя замежныя госці і царкоўныя іерархі, і нават засталіся матэрыяльныя сляды апошняга вялікага князя літоўскага і караля польскага Станіслава Панятоўскага (што гэта за сляды — тайна да пары да часу, вядомая пакуль толькі найбольш давераным асобам). Звыклыя гарадзенцы рознага веку, патрапіўшыя пад гравітацыю Кіслага, не раз выходзілі з яе ўжо не “населеніем”, а беларускімі грамадзянамі. І так ужо некалькі дзясяткаў гадоў — рэдкая ў наш час стабільнасць. Сам Кіслы кажа: “Як рэстаўратар люблю ўсё старое — старыя рэчы, старую машыну, старую жонку...” Сяржук Сокалаў-Воюш, неяк падымаючы чарку ў самым цэнтры кіслаўскага сусвету, сказаў нібы жартоўны тост: “Давайце вып’ем за тое, каб у Гародні вуліца

Горкага называлася вуліцай Кіслага”. У кожным жарце ёсць доля жарту.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Наша слова. 2006. № 52 (788). 27 снежня. С. 3.

Вобраз сучаснага беларуса

Што такое сучасны беларус? На гэтае пытанне сёння можна пачуць неадназначныя, часам супярэчлівыя адказы. Мой адказ: “Гэта асоба, якая акрамя таго, што лічыць сябе беларусам, карыстаецца беларускай мовай **у прыватным жыцці**”. На канферэнцыі ў Польшчы ад жыхаркі Магілёва (філолаг — кандыдат навук) давялося пачуць, што яна “*класічная беларуска, бо не валодае беларускай мовай, а гаворыць па-расейску*”. Трэба было яе зачапіць эмацыянальна, і я не знайшоў лепшага спосабу, як паблажліва-лекарскім тонам заявіць магілёўскай даме, што да яе выпадку больш падыходзіць слова не “класічная”, а “паталагічная”.

Часам нават ад высокавучоных замежных спецыялістаў можна пачуць меркаванне, што беларусы — асаблівая нацыя, бо не хочуць сябе адчуваць нацыяй. На самой справе гэта памылковая выснова, бо беларусы — тыповы народ Цэнтральна-Усходняй Еўропы, які трапіў у даволі нетыповую і надзвычай неспрыяльную гістарычную сітуацыю. Апошнія дзвесце гадоў не маючы ўласнай дзяржаўнасці, гэты народ перажываў надзвычай моцны асіміляцыйны ціск як з усходу, так і з захаду. Найстрашнейшым ударам у найноўшай гісторыі было фізічнае вынішчэнне сотняў тысяч прадстаўнікоў нацыянальнай інтэлігенцыі ў часе сталінскіх рэпрэсій і ў ліхалецці Другой сусветнай вайны. Месца расстраляных і загінуўшых занялі прыезджыя з Расеі, і менавіта яны кіравалі і вучылі нашых бацькоў і нас саміх. Зараз маем такую сітуацыю, якую маем.

Я перакананы, што калі б беларускія інтэлігенты з хвалі беларусізацыі 20-х гадоў засталіся жывыя, сёння б мы не мелі Лукашэнкі. Бо гэтыя тысячы адукаваных людзей былі б усюды: у адміністрацыі, адукацыі, войску, паліцыі. Вельмі верагодна, Сашу Лукашэнку вучыў бы не Трашчанок, а адзін з тых забітых Сталіным беларусаў, і вучань меў бы імя не Саша, а Алесь і ніколі б не дапусціўся русіфікацыі роднага краю.

Лічу, што для акрэслення беларуса трэба стасаваць тыя ж крытэрыі, што і для прадстаўнікоў іншых “нармальных”

народаў. Галоўнай прыкметай сучаснага беларуса, як і летувіса, паляка, украінца ці расейца з'яўляецца **родная мова**. Таму расейскамоўныя беларусы — гэта беларусы не нармальныя. Аднак сярод іх трэба таксама адрозніваць тых, хто адчувае, часам на ўзроўні падсвядомасці, гэтую сваю ненармальнасць. Яны не супраць нацыянальнага адраджэння, гатовыя аддаваць дзяцей у беларускія школы, але не маюць сілаў супрацьстаяць рэальнасці — агрэсіўнай антыбеларускасці. З гэтымі людзьмі трэба супрацоўнічаць, прыцягваць да сябе і дапамагаць. У гісторыі вядомыя падобныя прыклады, напрыклад, у XIX ст. нямецкамоўныя арыстакраты ў Чэхіі фінансавалі чэшскія школы.

Беларусы сёння складаюць меншасць у сваёй краіне, і тым больш цяжка ім заставацца беларусамі. Для гэтага патрэбныя вялікія намаганні, прычым штодня і амаль кожную хвіліну, каб супрацьстаяць расейскамоўнаму асяроддзю і заставацца ў беларускай культурнай прасторы. Нас меншасць, але за намі праўда. Расейскамоўныя беларусы — савецкія людзі з характэрнай па-двойнай свядомасцю: нібы патрыёты, але сваё не ведаюць. Многія з іх стаміліся ад гэтай падвойнасці і хочуць быць самімі сабой усюды. Упэўнены: прыйдзе час — і мы дамо ім такую магчымасць.

Тэкст друкуецца ўпершыню, напісаны ў 2007 г.

Выжыванне беларускасці

Захаванне культурнай спадчыны ў Беларусі — надзвычай забытая і складаная праблема. Сёння мы маем у спадчыне не толькі постімперскую сітуацыю, але ва ўмовах незалежнай дзяржавы далей развіваецца БССРаўская мадэль культурніцкай палітыкі ў гэтай галіне.

Мэтай такой палітыкі была канчатковая русіфікацыя Беларусі. Сутнасць — трансфармацыя калектыўнай свядомасці беларусаў праз адлучэнне іх ад гістарычных культурных каштоўнасцяў. Найлепшыя прыклады — дзейнасць у Беларусі кінематографу і рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры. У савецкія часы галоўнай задачай палітыкі ў гэтых галінах культуры было недапушчэнне існавання беларускага кіно і недапушчэнне існавання сістэмы рэстаўрацыі архітэктурных помнікаў. Прычына — высокаэфектыўнае візуальнае ўздзеянне на масавую свядомасць мастацтва кіно і архітэктурных помнікаў, якія б напаміналі пра еўрапейскае мінулае беларусаў.

У выніку нават экранізацыя класікаў беларускай літаратуры праводзілася (як праводзіцца і зараз) па-расейску. Напрыклад, экранізацыя твораў Уладзіміра Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”, “Паром на бурнай рацэ”, Васіля Быкава “Знак бяды” і шмат іншых. У экранізацыі аповесці Элізы Ажэшкі “Хам” гераіня-полька гаворыць па-польску, а беларускі селянін — па-расейску!

У галіне рэстаўрацыі помнікаў архітэктуры задачай савецкай культурніцкай палітыкі было недапушчэнне іх практычнага аднаўлення. У савецкія часы сфармаваліся неблагія кадры архітэктараў-рэстаўратараў (сканцэнтраваныя ў Беларускім рэстаўрацыйна-праектным інстытуце), а таксама гісторыкаў і археолагаў, якія забяспечвалі гістарычнае абгрунтаванне праектаў аднаўлення помнікаў. Аднак няблага распрацаваныя праекты ў абсалютнай большасці выпадкаў не рэалізаваліся. Асноўная прычына — недахоп спецыяльных будаўнічых матэрыялаў. Невялікая Летува даўно мае ўласны завод па вытворчасці спецыяльнай цэглы (напрыклад, гатычнай, буйнога фармату, нервюйнай і інш., неабходнай для рэстаўрацыі помнікаў архітэктуры), а ў тры разы большая краіна Беларусь не мае такой цагельні да сённяшняга дня. У выніку рэстаўрацыйныя працы ў нас зацягваюцца на дзесяцігоддзі, а адкрытыя, з разабранымі дахамі помнікі паступова разбураюцца. Яскравыя прыклады — аднаўленне Лідскага замка XIV ст. і сядзібы Міхала Клеафаса Агінскага ў Залесці (Смаргонскі раён), якое цягнецца ўжо каля трыццаці гадоў. Напрыклад, адноўлены Лідскі замак планавалася пусціць у культурны зварот у 1985 г., аднак яго рэстаўрацыя не закончаная і сёння, мінуўшы чвэрць стагоддзя. Не рабілася і не робіцца ніякіх захадаў па падрыхтоўцы кадраў будаўнікоў-рэстаўратараў. Сёння ў Беларусі цяжка знайсці спецыяліста, які б мог выкласці арачнае скляпенне (ды яшчэ няма спецыяльнай нервюйнай цэглы) ці выканаць іншую спецыфічную рэстаўрацыйную працу.

У сучаснай Беларусі пры адсутнасці кантролю над дзейнасцю ўладаў, якія па ўсёй краіне вызначаюцца надзвычай нізкім інтэлектуальным узроўнем, рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры пераўтварылася ў прафанацыю, і яшчэ ўзмацнілася іх знішчэнне. Рэстаўрацыйныя працы ў Беларусі можна праводзіць любая будаўнічая арганізацыя, а ёй прасцей знесці нейкі стары будынак і на яго месцы ўзвесці макет з сілікатнай цэглы і бетону. Так, у вежы Лідскага замка можам убачыць плоскія бетонныя перакрыцці замест цагляных арачных сярэднявечных скляпенняў, а таксама

бетонны лесвічны пралёт, перанесены з панэльнага дома. Сучаснае беларускае начальства не мае нават цьмянага ўяўлення пра значэнне і важнасць захавання аўтэнтычнасці помніка. Як прыклад можна прывесці разрэкламаванае аднаўленне Мірскага замка, дзе ўжо цяжка пабачыць што-небудзь гістарычнае, а сам помнік успрымаецца як цацачны макет сярэднявечнага замка.

Захаванне культурнай спадчыны, несумненна, не з'яўляецца прыярытэтам палітыкі лукашэнкаўскай уладнай сістэмы, нават увогуле не з'яўляецца прадметам палітыкі. Калі і можна прасачыць нейкую сістэму, то хутчэй гэта поўнае дамінаванне прымітыўных ўтылітарных падыходаў, калі помнік лягчэй знесці ды збудаваць на яго месцы паркоўку, гатэль, рэстаран, забаўляльны цэнтр. Заканадаўства па ахове помнікаў ніякага значэння не мае. Прыклад — “рэканструкцыя” гістарычнага цэнтру Гародні ў 2005—2006 гг., якая вялася пад асабістым кантролем кіраўніка вобласці Уладзіміра Саўчанкі. Задачай было — выкласці цэнтральную плошчу бетоннай пліткай і правесці шырэйшыя вуліцы дзеля руху транспарту, таму знішчалася ўсё, што можна, у тым ліку культурны слой на глыбіню да чатырох метраў. Пры гэтым гістарычны цэнтр нібыта знаходзіцца пад аховай дзяржавы.

Праблемай Беларусі з'яўляецца таксама дамінаванне масавай культуры не ў беларускай, а ў расейскай форме. Масавая культура — з'ява, якая спадарожнічае дэмакратыі. Мы ж атрымалі масавую культуру без дэмакратыі. У выніку пад знакам пытання становіцца не толькі беларуская элітарная культура, але ўвогуле беларуская культура і найперш яе галоўны сродак — беларуская мова. Сёння яшчэ існуе высокая беларуская культура, але яна ізалявана ад грамадства, развіваецца нібыта ў рэзервацыі, пакінута на самазабеспячэнне.

Беларускія культурныя дзеячы, у першую чаргу пісьменнікі, не дапускаюцца да сродкаў масавага пераказу, да сустрэчаў з чытачамі, да дзяржаўных выдавецтваў, выкідваюцца са школьных праграм і г.д. Парушана рэпрадуктыўная функцыя беларускай культуры — праз ліквідацыю беларускага сярэдняга і вышэйшага школьніцтва. Задача рэалізатараў такой культурніцкай палітыкі — зноў жа, як і ў савецкія часы, відавочная: русіфікацыя.

Менавіта такія праявы культурніцкай палітыкі ў межах фармальна незалежнай Рэспублікі Беларусь дазваляюць акрэсліць яе не як нацыянальную, а хутчэй як акупацыйную, з мэтай нівеліроўкі беларускай ідэнтычнасці.

Друкуецца паводле публікацыі ў: Захаваанне нацыянальнай самабытнасці ў кантэксце развіцця міжкультурнага дыялогу: матэрыялы прэзентацыі–смінара “Як захаваць культурную самабытнасць у кантэксце развіцця міжкультурнага дыялогу?”, Мінск, 2 чэрвеня 2010 г. Мінск: РІВШ, 2010. С. 60—62.

Тэксты, напісаныя для сайта “Беларускі партызан” у 2011—2012 гг.

Свая чужая краіна

Заўсёды ганарыўся Беларуссю. Калі вучыўся ў Маскве, то ўся тысячная грамада жыхароў інтэрната ведала: у гэтым пакоі жыве Саша–беларус. У адрозненне ад Юры Шпакоўскага з Менска ці Тумялевіча з Віцебска... Калі менскае “Дынама” стала чэмпіёнам Саюзу, то грузіны, таджыкі, армяне, абхазцы некалькі дзён хадзілі віншаваць менавіта мяне. Так я стаў нацыяналістам.

Зараз не магу пазбавіцца прыкрага адчування, што мая краіна перастала быць маёй. Непрыемна жыць пад прэсам дыскрымінацыі толькі таму, што ты ў Беларусі гаворыш па–беларуску. Не магу адправіць дзіця ў беларускую гімназію, бо яе няма. Не магу купіць календарыка з назвамі месяцаў па–беларуску — па той жа прычыне. Не магу паслухаць добрую беларускую песню па радыё, бо яе забаранілі.

Гляджу часам тэлевізар і трасу галавой, каб абудзіцца — ці гэта сон, ці ява? На экране афіцыйны прэзідэнт загадвае дапытаць апазіцыю па справе выбуху ў менскім метро, каб знайсці замоўцаў. У якой нармальнай краіне такое магчыма?

Міністр унутраных спраў распавядае, як шукалі і знайшлі выканаўцаў. Дзядзька з манерамі і выглядам калгаснага брыгадзіра (спецыяльная селекцыя), толькі апрануты ў мешкаватую генеральскую форму, гаворыць гэтаксама і тымі самымі словамі, як пра Плошчу — 19 (як прафесійна спрацавалі органы, як апазіцыя назапашвала зброю, якую не знайшлі). І я яму не веру! Не магу верыць, пры ўсёй нянавісці і агідзе да злачынцаў, падклаўшых выбуховую прыладу. Я баюся, што могуць пацярпець невінаватныя людзі, таму што не маю ні кроплі веры ў справядлівасць лукашэнкаўскай праўнай сістэмы і яе вернасць закону. Ужо загадана раздаць ордэны баявым аператыўнікам, куды там чакаць канца следства, не кажучы ўжо пра рашэнне суда! Цынічна

выціскаецца ўсё магчымае для сваіх канкрэтных палітычных інтарэсаў. Часам гэта прарываецца вярбальна. Як сказаў адзін лукашыст, пасля выбуху склаўся “спрыяльны клімат” для выдання Беларусі крэдыту.

Што сталася з маёй краінай?

14. 04. 2011 г.

Турма — як бяда

На вуліцы Вялікага Ноўгарада да мяне падышоў чалавек і папрасіў грошай. Мужчына сярэдніх гадоў, бедна, але чыста апрануты, гладка паголены твар, ніжняя губа дрыжыць ад прыніжэння. Даў хутчэй і пайшоў далей пад уражаннем аргумента, праз які чалавек меў атрымаць грошы ад мінака: “Я недавно вышлел из мест заключения...” На Беларусі гэта апошняя прычына жабраваць грошы. Ну там, “пагарэлі”, “абакралі”, “збіраю на білет дадому”, але не — “Дайце грошай, бо я выйшаў з турмы!”

У расейскай ментальнасці турма ўспрымаецца як бяда, прыроднае няшчасце, такое выхаванне ад стагоддзяў мелі нашыя суседзі ў маскоўскай дзяржаве. Беларусы стагоддзямі выходзіліся на Статуце, таму вязніцу ўспрымаюць як заслужанае пакаранне за парушэнне закону. “Ні за што ў турму не садзяць!” — тыповая беларуская рэакцыя.

Але ўвага! Літаральна на працягу жыцця аднаго пакалення за кіраванне аднаго толькі прэзідэнта можа быць пераадолена і зліквідавана гэтая цывілізацыйная беларуска-расейская розніца. Уся лукашэнкаўская судовая сістэма стала вялікай нацыянальнай бядой. На працягу 16 гадоў нам ледзь не кожны дзень дае прыкрае дасведчанне: “Закон у Беларусі — нішто!” Людзі ідуць у турму нізавошта, толькі за тое, што нязгодныя, ідуць па сфабрыкаваных абвінавачваннях, прычым сфабрыкаваных тупа і прымітыўна. Чатыры гады строгага рэжыму чалавеку толькі за тое, што быў на Плошчы. А дзе тыя, хто біў вокны і дзверы дома ўраду? Спраўныя гэбісты з пракурорамі, пакажыце хоць аднаго!?

Спіс нявінна засуджаных на Беларусі можа скласці ўжо цэлую энцыклапедыю. Як гісторык кажу, такая энцыклапедыя будзе створана, і ў яе ўвойдуць таксама прозвішчы тых, хто заводзіў людзей у несправядлівую турму. І пачатак такой энцыклапедыі ўжо ёсць — спіс неўязных у Еўропу.

27. 04. 2011 г.

**З мамай Нінай
Сцяпанаўнай і малодшым
братам Мішам.
в. Лупачы. 31.03.1968 г.**

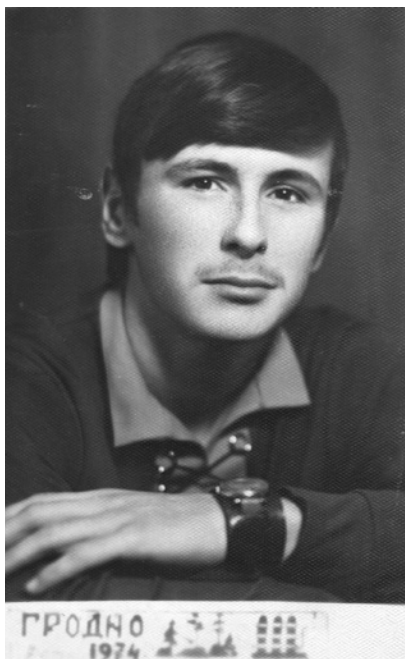
Сярэдзіна 1960–х. З сябрам і сваяком Толікам Лупачом. в. Лупачы

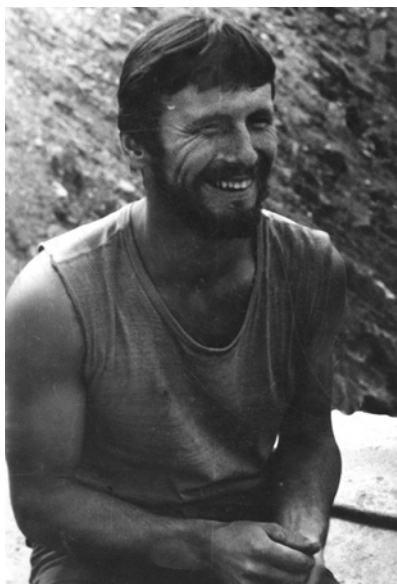
Бабулі Настуля (Настасся Іллінічна) Краўцэвіч і Марынка (Марына Лук'янаўна) Сарока

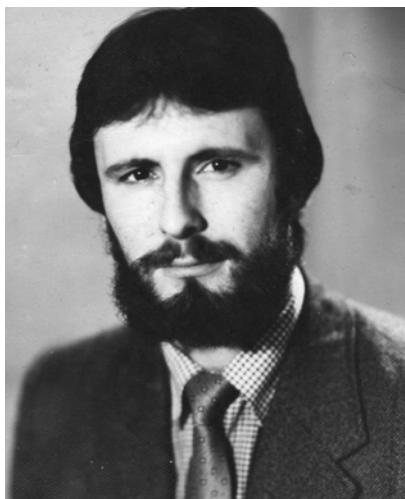
З братам Дзімам, мамай Нінай Сцяпанаўнай, бацькам Канстанцінам Сямёнавічам і братам Мішам. в. Лупачы. Лета 1976 г.

**Студэнт Гарадзенскага
тэхнікума фізічнай культуры**

**У студэнцкім будатрадзе
на Байкала-Амурскай
магістралі. г. Нерунгры. Якуція.
Ліпень-жнівень 1980 г.**

**Аспірант Інстытута археалогіі
АН СССР. г. Масква. 30.12.1982 г.**

**А. Краўцэвіч у шурфе ў г.п. Мір.
1983 г.**

Алег Трусаў і Ірына Ганецкая

Жнівень 1983 г., г.п. Мір, пры раскопках сядзібы ганчара XVII ст.

Лукашэнка перамог!

У польскім горадзе Торунь калісьці назіраў, як мясцовыя людзі рыхтуюцца да сустрэчы з папай Янам Паўлам II. Найперш здзівіў мой калега з тамтэйшага ўніверсітэту, крытычна настроены да касцёла: выкупіў квітку на сустрэчу для ўсёй сям’і. Потым я ішоў па вуліцы і ўбачыў гаспадара крамы, які мыў сваю вітрыну, а калі гадзіны праз чатыры вяртаўся, той самы немалады чалавек, стоячы на лесвіцы, яшчэ ўсё старанна цёр ужо нябесна зіхоткае вітрыннае шкло. І так увесь горад, бо заўтра меўся быць польскі папа... Адчуў зайздрасць да палякаў, бо яны маюць такія маральны аўтарытэт, такую з’яву, што аб’ядноўвае, цэментуе ўсю нацыю ад прэзідэнта з прэм’ерам да самага апошняга апазіцыянера. А ў нас? Можа, Васіль Быкаў? Несумненна варты, але ці аб’ядноўвае?

А яшчэ палякаў аб’ядноўваюць поспехі іх спартоўцаў і іх мова, якую нават бароніць спецыяльная дзяржаўная праграма. Аказваецца, усе нацыі ў нашай цэнтральна-ўсходняй частцы Еўропы стварыла мова. У XIX — першай палове XX ст. пераможна прабіла сабе дарогу мадэрновая ідэя нацыі як супольнасці носьбітаў адной мовы. А там, дзе не прабіла, як на Беларусі, то няма і нацыі. Чэхі ў 1848 г. падчас Вясны народаў бязмерна здзівілі сваіх немцаў, калі выдалі: “Чэх — гэта той, хто гаворыць па-чэшску!” У выніку маем цудоўную краіну Чэхію, а не шараговую зямлю Багемію ў Нямецчыне. У Летуве пачатку XX ст., па сведчанні Чэслава Мілаша, чалавек мог нават з дакументамі ў руках даказваць, што ён летувіс ад дзеда-прадзеда, але калі не ведаў мовы, летувісам яго ніхто не прызнаваў. У выніку маем цікавую краіну, хай сабе і не такую багатую (але не бяднейшую за нашу) з самабытнай культурай, якую надалей цэментуе, зноў жа, мова.

Лукашэнка ніколі не змяняў сваю палітыку адносна беларускай мовы і культуры. Наш нацыянальны цэмент ён планава і метадычна разбаўляў пясочкам. Найперш знішчана нацыянальная адукацыя, вычышчана ад мовы кіно, тэлебачанне і FM-радыё (успомніце апошнюю гісторыю з “Аўтарадыё”, што круціла зашмат песняў па-беларуску). Ужо пры нібыта беларускамоўным міністры культуры паціху перавялі на расейскую справаводства ў бібліятэках. Цікава, што сказаў бы Якуб Колас, пабачыўшы расейскамоўны лагатып акадэмічнай бібліятэкі свайго імя? Пасведчанне кіроўцы мне замянялі — запіс ужо па-расейску. Дзіця

КДБіста, які дапытваў Някляева, пачуўшы беларускую мову ў садку, прыняло яе за англійскую. І самае галоўнае, на расейскую ўсё больш пераходзіць эліта, якая дэкларуецца як апазіцыйная і дэмакратычная і хоча будаваць новую Беларусь. Аб'яднаная грамадзянская партыя, праўда, не пераходзіць, яна заўсёды і была расейскай. Як гаворыць сусед па блогу сп. Балыкін, ён нават задаволены існуючай у Беларусі культурніцкай сітуацыяй: “Нам необходимо выражать интересы людей, которые видят и понимают необходимость изменений, но при этом не считают, что такие изменения связаны в первую очередь с культурным возрождением. Основными достоинствами современного белорусского общества я лично считаю мультикультурализм, полиязычность, поликонфессиональность и толерантность народа”. Можа, хто падкажа бліжэйшы прыклад дабрабытнай дэмакратычнай краіны, збудаванай не на нацыянальна-культурнай аснове? Хіба не Прыднястроўе... Дарэчы, ці выпадкова, што менавіта АГП на прэзідэнцкія выбары высунула самага... цяжка знайсці акрэсленне... нікчэмнага кандыдата?

Апускаючы ўсе маральныя аспекты, кшталту ўнікальнасць мовы, культурная каштоўнасць у скарбніцы чалавецтва, светлая памяць тысячаў, аддаўшых за яе жыццё (хоць для эліты гэта хіба не пустыя словы), варта ўсё-такі глянуць на практычны бок справы. Мова можа нас сцэментавать, і ад эліты залежыць, ці так будзе. Нават па каментах інтэрнаўтаў адчуваецца сумота расейскамоўных беларусаў па сваёй мове. Мне бачыцца ў гэтым праява не да канца нават усвядомленага імкнення да самапавагі, перажывання пачуцця ўласнай годнасці, спрадвечнага беларускага імкнення “людзьмі звацца”. Каму, як не эліце, быць у гэтым першымі? Бо адзіным аргументам расейшчыны ў беларуса, дакладна акрэсленым Сяргеем Дубаўцом, з’яўляецца — “так удобнее”. Мы цяпер невядома хто. Дрэйф у бок буйнога ўсходняга суседа ўсё большы. Калі прачытаў, што ў Менску адзін кіроўца страляў у другога з-за непаразумення на дарозе, адразу думка — як у Маскве... Па вуліцах беларускіх гарадоў ездзяць машыны з георгіеўскімі стужкамі на антэнах, і іх шмат. Лукашэнка перамог?

22. 06. 2011 г.

Як жыць, то жыць для Беларусі!

Спяткотны поўдзень ліпеня 1983 г. Мы ляжым на мураве каля археалагічнага раскопу ў самым цэнтры старажытнага места Мір.

Час пачынаць працу, але сонца жарыць так, што нават у цені густой грушы найдрабнейшы рух вымагае неймавернага высілку. Юрык Лямбік мармыча пад нос: “Алесік, падай грушку”. Алесь Бяляцкі ляжыць на спіне, рукі шырока раскінутыя, вочы заплюшчаныя, мармыча ў адказ: “Вось зараз усё кіну і пайду падаваць табе грушу!” А нам ляготна нават засмяяцца... А яшчэ з лёгкай рукі Бяляцкага хітом экспедыцыі стала іранічнае “адчаюга будзь–будзь!”, зноў жа адра-саванае Лямбіку, які дзякуючы сваёй неймавернай худобе штодня здабываў нам гарачыя булкі з суседняга хлебапакарнага цэху.

Алесь Бяляцкі з Эдзікам Акуліным адмыслова прыезджалі ў нашу Мірскую экспедыцыю ажно з Гомеля, таму што ў нас амаль у самым сярэдку БССР была Беларусь. Мы не слухалі савецкае радыё (Вінцук Вячорка ўсё лавіў “Акіянам” беларускую “Свабоду” ды “Радыё Ватыкану”), не чыталі савецкіх газет; у нас усё было па–беларуску: і дакументацыя на раскопах, і прызнанні дзяўчатам... Мы былі шчаслівыя тым, што нашае існаванне мела сэнс — службы Радзіме насуперак казённай шэрасці расейска–савецкага “разьвітога сацыялізму”. Бяляцкі ж нават сярод “ідэйных” беларусаў выдзяляўся цэласнасцю асобы — як кахаць, то адну дзяўчыну, як жыць, то для адной Беларусі.

Археалагічная экспедыцыя, на нашым слэнгу “поле”, вельмі хутка выяўляе нутро кожнага, хто туды трапіў. Як ні цяжка ў тое паверыць, але і ў наш век кансумпцыі і “ідэйнага” прагматызму (“па колькі нам дасі чырвонцаў, калі мы пойдзем за табой”) ёсць такія людзі, якія жывуць дзеля Радзімы, ад якіх проста вее маральнай чысцінёй і якія выклікаюць падсвядомую глыбокую раздражнёнасць у антыподаў — “ідэйных прагматыкаў”. Калі жывеш “як усе” і сутыкаешся з такімі асобамі, як Пазняк ці Бяляцкі, узнікае моцны маральны дыскамфорт, які ў адных стымулюе самаачышчэнне, а ў другіх — імкненне “апусціць” да свайго ўзроўню. Вось апошнія пад рознымі нікамі і вычвараюцца ў пошуках шкурнага прагматызму ў Пазняка ці Бяляцкага...

Бяляцкі ў турме за тое, што любіць і без боязі бароніць сваю Радзіму і людзей, якія яе ўвасабляюць. Як спадкаемца нацдэмаў 20—30–х гадоў мінулага стагоддзя... Прагрэс у тым, што яго ўжо нельга расстраляць на падворку менскай турмы ці ў Курапатах, як бы таго ні хацелася чалавеку з ментальнасцю сталініста тых праклятых 30–х. Няма ані драбіны сумнення — прагрэс пойдзе далей, дастаткова далёка, каб яны памяняліся месцамі.

25. 12. 2011 г.

Гавару па-руску — адчуваю здраду

Неяк супала з мовай. Латышы праводзілі рэферэндум — быць расейскай ці не быць другой дзяржаўнай, у Беларусі 21 лютага — Дзень роднай мовы. У Латвіі 75% за латышскую, толькі ў калісцы беларускамоўнай Латгаліі большасць — за расейскую. Цікава.

Латышоў русіфікоўвалі праз каланізацыю: 48% некарэннага насельніцтва пад канец Савецкага Саюза — няпроста было дасягнуць. У нас такое рабілася на захадзе краіны, бо там савецкая ўлада з’явілася на чвэрць стагоддзя пазней, таму народ тут жыў “какой-то нерусский”. Напрыклад, збудавалі ў Гародні тонкасуконны камбінат і прывезлі амаль увесь калектыў з Расеі — ад прыбіральшчыцы да дырэктара, ды адразу ўсім кватэры, каб не паўцякалі з чужбіны.

Латышскі досвед — прыклад таго, што нікуды не падзецца ад мадэрновай канцэпцыі нацыі: **“супольнасці людзей, якія гавораць на адной мове”**. А ў нас нават “свае” тэарэтыкі з’явіліся (у ЕГУ іх скапленне назіраецца), якія дзеля ўласнай зручнасці прыдумалі пра нас, беларускамоўных: **вы этнічныя нацыяналісты**, а тое — учарашні дзень, затое мы, расейскамоўныя, — **нацыяналісты палітычныя**, сучасныя людзі, сапраўдныя патрыёты Беларусі. Ды не, аказваецца, не зусім так. Вось як латышы (і не толькі латышы) мабілізаваліся за сваю мову... Што б ні спявалі лукашыцкія прапагандысты пра латвійскую бядоту, але людзі там жывуць нашмат лепш за грамадзянаў Беларусі. І свабоды там непараўнальна болей, а гэта таксама нечага каштуе, можа нават болей, чым рэгулярная “чарка ды шкварка”.

21 лютага на радыё “Культура” слухаў вывед са студэнткай журфаку, якая ладзіць на факультэце дні беларускай мовы. Удлівая дыктарка прыстала да дзяўчыны з пытаннем: *“Аксана, чаму Вы беларускамоўная?”*. Адказ быў прыблізна такі, што і ў мяне больш трыццаці гадоў таму, толькі я не ўмеў так дакладна сфармуляваць, як гэтая разумная дзяўчына: *“Я магу фізічна размаўляць па-расейску, але пры гэтым увесь час маю адчуванне здрады”*. Хораша быць у адным народзе з такой дзяўчынай!

21. 02. 2012 г.

Тарас і Парнас

Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX—XXI вв. Мн.: Харвест, 2013. — 544 с.: илл.

Гістарыяграфічная творчасць Анатоля Тараса дастаткова тыповая для нашага часу і адначасова новая ў беларускай прас-торы. Тыповая тым, што ў познеіндустрыяльную эпоху стала да-волі лёгка (танна, хутка, без рэдактуры і рэцэнзавання) выдрука-ваць кнігу і гэтай справай шмат хто пачаў займацца. Навізна для Беларусі ў тым, што літаратура такога тыпу ў нашай краіне з’яві-лася не так даўно і прадстаўленая не надта колькасна. Маюцца на ўвазе працы па гісторыі, напісаныя непрафесійнымі гісторыкамі, і набыўшыя пэўны розгалас. Апрача А.Тараса, тут можна згадаць хіба працу В.Дзеружынскага.

Калі на беларускім кніжным рынку пачалі адна за другой з’яўля-цца кніжкі па гісторыі Беларусі (ад 2006 г.), аўтарам ці складальні-кам якіх быў Анатоль Тарас, гісторыкі аднесліся да гэтага стрымана. Прынамсі ніводнай рэцэнзіі ці якой друкаванай рэакцыі з боку пра-фесійных гісторыкаў мне не трапілася (толькі даволі адмоўна аца-ніў творчасць А.Тараса мовазнаўца і літаратар Пётра Садоўскі — [sadoski.livejournal, 02/04/2012.com](http://sadoski.livejournal.com/02/04/2012.com); [nv-online.info, 15/01/2013](http://nv-online.info)).

Аднак прайшло ўжо некалькі гадоў як А.Тарас пачаў друка-ваць кнігі і часопісы на гістарычную тэматыку ды весці актыўны менеджмент сваёй прадукцыі і ўласнай асобы: праз канферэн-цыі, публічныя лекцыі, інтэрв’ю, стварэнне розных арганізацый. У пэўны момант А.Тараса стала занадта шмат у публічнай прас-торы, каб надалей яго ігнараваць. Якраз з’явілася зручная для ана-лізу аб’ёмная праца — квінтэсэнцыя гістарыяграфічнай творчасці гэтага ўжо сталага векам аўтара (у 2014 г. юбілей — 70 гадоў), пад назвай “Кароткі курс гісторыі Беларусі” (тут відочная аналогія з вядомым творам Іосіфа Сталіна).

У прадмове да кнігі аўтар папярэджвае пра сваё суб’ектыўнае бачанне мінуўшчыны, менавіта, пра беларускую гісторыю ён піша, выбіраючы ў кожным канкрэтным выпадку адзін з некалькіх варыянтаў “апісання мінулага”, які яму здаецца найбольш праў-дападобным (с. 3).

Ад самага пачатку чытання кнігі непрыемна ўражвае агуль-ная танальнасць апавяду. На чытача адразу выплэскаецца хваля

агрэсіі. Катэгарычнасць аўтарскага тону часам мяжуе з апломбам, а вастрыня крытыкі іншых поглядаў і непрыемных аўтару асобаў набліжаецца да лаянкі (праз такія выразы як “болтуны”, “трусы”, “нерасторопные и трусливые выходцы из деревень”, “продажные твари”). Расейская імператрыца Кацярына II, ад якой, паводле А.Тараса, ягоны продак атрымаў пацверджанне шляхецтва (aljans.by/library/anatol-taras-rasskazyvayet-o-syebye) — “нямецкая шлюха” і г.д. Дастаецца і сваім, як гісторыкам, палітыкам так і “беларускім адраджэнцам”. Агрэсія струменіць ва ўсе бакі, выліваецца за межы краіны і абрынаецца на суседзяў. Паводле А.Тараса, большасць польскіх гісторыкаў, журналістаў, палітыкаў, пісьменнікаў лічаць Беларусь усяго толькі ўсходняй ускраінай Польшчы, а беларусаў — часткай польскага народа (с. 10). Гісторыкі Летувы мэтанакіравана падтасоўваюць факты і меркаванні, “*часто вообще пишут откровенную ложь*” (с. 11). Найгоршая з усіх — расейская гістарыяграфія (с. 13–15). З украінскай гістарыяграфіяй аўтар, здаецца, не паспеў пазнаёміцца, але дае дыхту і украінцам. Паўстанцы Налівайкі “*были убийцами и садистами, вырождаками рода человеческого, охваченными манией всеобщего разрушения и сеяли вокруг себя только смерть!*” (с. 246). Казакі Хмяльніцкага — бандыты (с. 263).

З першай старонкі Уводзінаў можна здагадацца пра цьмянае разуменне А.Тарасам метадалогіі гістарычнай навукі, якую ён блытае з канцэпцыяй гісторыі, таму смела яднае канцэпцыю цывілізацый Арнольда Тойнбі з тэорыяй этнагенезу Льва Гумілёва (с. 5).

Ад пачатку і да канца кнігі амаль на кожнай старонцы сустракаюцца дробныя і буйныя недакладнасці, памылкі, неабгрунтаваныя, часам проста фантастычныя высновы, адзін толькі пералік якіх займе з дзесятак старонак. Таму тут буду казаць толькі пра некаторыя з іх, найбольш характэрныя.

Спецыяльная гістарычная адукацыя, якой відавочна бракуе А.Тарасу, бывае карысна яшчэ тым, што дапамагае адрозніваць сапраўды навуковыя тэксты ад несапраўдных. Адчуваецца, што сп. Анатоць чытаў усё без разбору, а потым пераносіў у свае творы выбранае паводле ўласнага разумення. Адсюль абазнаны чытач знойдзе ў яго кнізе шмат дзіўных і недарэчных сцвярджэнняў адносна этнічнай і рэлігійнай гісторыі Беларусі. Напрыклад, крывічы (паводле прафесара Георгія Штыхава — “*усходнеславянскія этнічныя супольнасці (пранароднасці)*” (Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

С. 107.), у А.Тараса: “*восточные балты бассейнов Двины и Днепра, славянизовавшиеся в процессе общения с варягами*” (с. 35) Варагі ў А.Тараса “*носители славянской культуры*” (с. 40); яны прынеслі славянскую мову, якую з замкаў і гарадоў пераймала мясцовае насельніцтва (с. 49). Аднак: “*Вплоть до XIV в. кривичи–полочане говорили на своем диалекте балтского языка. Их жрецы использовали особый тайный язык. Правящая верхушка (русь) — говорила на диалекте славянского языка*” (с. 87).

Па А.Тарасу дрыгавічы — балты, бо палілі нябожчыкаў (с. 50). Мовай радзімічаў таксама быў адзін з яцвяжскіх дыялектаў (с. 56). Самыя яцвягі — нашчадкі готаў (с. 54, 105); “літва” — адно з яцвяжскіх плямёнаў, а ў старажытнасці гэтым словам называлі воінскую дружыну (с. 104 — 105). Да XIV ст. нашыя продкі выкарыстоўвалі рунічнае пісьмо (с. 72), а Русь была варажскай яшчэ ў XV—XVI стст. (с. 178).

Паводле А.Тараса, нашыя продкі ў старажытнасці прыносілі ў ахвяру багам людзей (с. 67); хрышчэнне крывічоў і дрыгавічоў пачалося на 150 — 200 гадоў раней, чым жыхароў Кіеўшчыны (с. 70). Аўтар сцвярджае, што асноўная частка ВКЛ “*исповедовала христианство арианского толка — еще со времен Полоцкого княжества с его варяжскими князьями*” (с. 155, 220). А ў сённяшнім заняпадзе беларускай мовы вінаватыя заводы і фабрыкі (с. 507).

Няпраўда, што ў Наваградку панавала хрысціянства з моманту заснавання г.зн. з канца X ст. (с. 109). Паводле дакладных даных археолагаў, хрысціянства з’явілася ў гэтым горадзе, як і ў астатніх панямонскіх гарадах, у другой палове — канцы XI ст. (Гуревич Ф.Д. Древние города Белорусского Понеманья. Мн.: Полымя, 1982. С. 19).

Чынгіз-хан не ствараў самай вялікай дзяржавы ў гісторыі і яна не была большай за Брытанскую імперыю (с. 113). Мангола-татарскія заваёвы склаліся ў самую буйную ў гісторыі сухапутную дзяржаву, а самай вялікай была якраз Брытанская імперыя, над якой “*ніколі не заходзіла сонца*”.

Няпраўда, што вялікі князь літоўскі Трайдэн быў “*свирым язычником и при нем происходили гонения на христиан*” (с. 128). Трайдэн меў трох праваслаўных братоў і помсціў за іх смерць галіцка-валынскім князем.

Няпраўда, што ад 1316 да 1492 г. ніхто не захапіў у ВКЛ “*ні пядзі зямлі*” (с. 136). Жамойць не аднойчы перадавалася Ордэну;

Галіччыну і Валынь неаднаразова забіралі палякі, прычым Галіччыну забралі назусім; на ўсходняй мяжы шэраг земляў заняла Масква. Вайна за Галіцкую і Валынскую землі не скончылася ў 1377 г. (с. 143).

Няпраўда, што ў XV ст. адна (большая колькасць) частка праваслаўных феадалаў стала пераходзіць у каталіцтва, другая — на службу ў Маскоўскую дзяржаву. Масква пасля 1405 г. не была “*фактычна вассалом Литвы*” (с. 152).

Няпраўда, што слынная зямельная рэформа ў ВКЛ “Валочная памера” была адной з прычынаў, якая запавольвала развіццё ў ВКЛ буржуазных адносінаў (с. 259).

Няпраўда, што з сярэдзіны XVIII ст. адбываўся ўстойлівы рост эканомікі ВКЛ у аграрным і мануфактурным сектарах (с. 325—326). Гаспадарка Рэчы Паспалітай не выбралася з рэгрэсу пасля Паўночнай вайны да канца стагоддзя.

Паводле А.Тараса, усю беларускую справу сапсавалі ідэолагі беларускага адраджэння, якія “*заведомо сужали социальную базу белорусской государственности*”, бо не звярталіся да прадпрыемальнікаў, фінансістаў, гандляроў, землеўладальнікаў (с. 429). Гэта няпраўда, бо звярталіся.

Па меры азнаямлення з тэкстам працы, усё больш выяўляюцца прычыны не толькі ў гістарычнай але і ў агульнай адукацыі аўтара. Напрыклад, А.Тарас сцвярджае (с. 139), што падляшскія гарады, якія Гедымін далучыў да ВКЛ: Берасце, Камянец, Кобрын, Драгічын, Бельск, Мельнік, Беласток, Супрасль і Заблудава сёння знаходзяцца ў Польшчы ў Беластоцкім, Люблінскім і Холмскім ваяводствах. Тут спалучыліся як яўная няўважлівасць у выпадку першых трох гарадоў, так і недасведчанасць аўтара адносна рэшты, бо ў Польшчы яшчэ ў 1999 г. праведзена рэформа адміністрацыйнага падзелу і апошнія шэсць з названых гарадоў знаходзяцца ў Падляшскім ваяводстве.

Кур’ёзам выглядае сцвярджанне аўтара (с. 397), што цар Мікалай II у 1899 г. дазволіў шляхце і мяшчанам каталіцкай веры, якія асабіста займаліся земляробствам, купляць зямлю плошчай не больш 60 дзесяцін, г.зн. па А.Тарасу — 660 кв. м. Тут нібыта дробная, але характэрная для ўзроўню аўтарскай ведаў недакладнасць. Проста А.Тарас не мае паняцця пра гаспадарчую гісторыю, таму няправільна перавёў тагачасную адзінку вымярэння плошчы — дзесяціну ў сучасную метрычную як “*амаль 11 кв.м (10, 9254)*”.

У сапраўднасці дзесяціна мела плошчу трохі больш за гектар — 1,0925 га. Адсюль добры для канца XIX ст. зямельны надзел (больш за 60 га) у А.Тараса паменшыўся ў 1000 разоў да памераў дачнай дзялкі савецкай эпохі.

У тэксце шмат дробных, на першы погляд, недакладнасцяў, якія зноў жа вынікаюць з-за недахопаў адукацыі і сведчаць пра агульную нізкую культуру працы. Так, дзядзінец — гэта не проста “земляны вал з палісадам” (с. 88) — а ўмацаваны адміністрацыйны цэнтр горада, дзе жыў князь з сям’ёй і дружнай. У 1385 г. Вітаўт не быў вялікім князем літоўскім (с. 96). Наваградак упершыню ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах не ў 1040 г., а ў 1249/50 г. і яго не закладалі воі кіеўскага князя Яраслава (с. 96, 108—109). Касцёл “Цела Хрыстова” ў Нясвіжы збудаваны не ў замку, а ў горадзе (с. 262). Нельга караля Прусіі XVIII ст. называць кайзерам (с. 328, 376), а камуністаў XX ст. — “сацыяльнай групай” (с. 445).

А.Тарас блытае ініцыялы, імёны, навуковыя ступені беларускіх гісторыкаў (с. 62, 190, 303), карыстаецца іх тэкстамі без спасылак. Характэрны прыклад з цікавым вобразам, створаным праф. А.Смалянчуком (менавіта, пра ўражанне, што аб польска-савецкай вайне 1919—1920 г. нібыта пішуць не два беларускія гісторыкі, а чырво-наармейцы Тухачэўскага ў перапынках паміж баямі) — А.Тарас вобраз перапісаў, а пра аўтарства загадаць “забыўся” (с. 440).

Маюцца памылкі, часам істотныя, у падпісах да ілюстрацый. Верхнюю царкву на Старым замку ў Гародні, узведзеную ў гатычным стылі ў канцы XIV — пачатку XV стст., А.Тарас пераносіць у XII ст., называе “нямецкай архітэктурай” і прыводзіць як доказ адсутнасці ў той час праваслаўя (с. 72).

Малюнак Камянецкай вежы з ваколіцай называе рэканструкцый Смяленскага замка ў XV ст. (с. 171). На адной з картаў, падпісанай “ВКЛ у канцы XVI ст.”, у складзе ВКЛ паказаныя украінскія землі, адыйшоўшыя да Польшчы яшчэ ў 1569 г. (с. 234).

А.Тарас дрэнна арыентуецца і ў найноўшай гісторыі, у тым ліку, у развіцці нацыятворчых працэсаў ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. Ён рэзка выступае супраць русіфікацыі (с. 351, 447—449, 457, 469, 493, 507), але адначасова асуджае беларускі г. зв. этнічны нацыяналізм і процістаўляе яму г. зв. дзяржаўны нацыяналізм ужо ў XIX ст. (с. 411—412). Апошні не мог тады існаваць, як не магла з’явіцца нават мара пра беларускую дзяржаву. І тут А.Тарас сам сабе супярэчыць: “К концу XIX века беларусы четко определили

себя как отдельный народ — со своим языком, своей культурой и своей особой ментальностью” (с. 397), а праз некалькі гадоў у яго “беларусы в начале XX века стремились не беларусами, а «людьми звацца»” (с. 434). А яшчэ праз некалькі дзесяткаў гадоў, ужо пры жыцці А.Тараса: “... язык наших предков умер!” (с. 469).

Пасля прачытання кнігі А.Тараса застаецца даволі сумнае ўражанне і пацвярджаецца выснова — гэта твор дылетанта. Для мяне лектура названай кнігі была нагодай яшчэ раз праверыць дакладнасць прыкметаў, па якіх хутка, за некалькі хвілінаў, разпазнаецца праца дылетанта. Вось яны ў табліцы:

Першасныя прыкметы дрэннай кнігі па гісторыі Беларусі:	Кніга А.Тараса
Адсутнасць гістарычнай адукацыі (навуковай ступені) ў аўтара	так
Адсутнасць навуковага рэдактара і рэцэнзентаў	так
Катэгарычнасць выказванняў	так
Адсутнасць спасылак на працы іншых аўтараў	так
Расейская мова	так

Гэтыя прыкметы не спрацоўваюць паасобку, але спраўджаюцца ў комплексе. Ёсць шмат цікавых даследчыкаў-краязнаўцаў без спецыяльнай адукацыі (у адной Гародні ведаю шэраг такіх асобаў). Ці паводле вымаганняў жанру, як у выпадку гістарычнага эсэ, могуць адсутнічаць спасылкі і інш. Прафесійны літаратар можа дасканалы разумець і ведаць гісторыю — прыклад таму, светлай памяці Кастусь Тарасаў. Я ўжо не кажу пра выдатныя творы Уладзіміра Арлова (ён якраз мае спецыяльную гістарычную адукацыю). Бывае, што наяўнасць рэдактара і рэцэнзентаў не стварае бар’ера для няякаснай прадукцыі, напрыклад, калі аўтар — афіцыйны гісторык-прапагандыст (яго маркерам можа быць расейская мова).

У выпадку з кнігай А.Тараса прыкметы спрацавалі дакладна. Увогуле, яна прыпамінае курсавую работу стараннага, але недасведчанага яшчэ студэнта, якому трэба вылоўліваць “блохі” у тэксце, правіць памылкі, стыль, карацей кажучы, вучыць. Хоць у біяграфічнай нататцы аўтар прадстаўляецца прафесарам і доктарам навук “па інфармацыйных тэхналогіях”, але гэтыя

званне і ступень “клубныя”, іх надае сваім сябрам адна грамадская арганізацыя.

Па невядомай прычыне гарачы беларускі патрыёт А.Тарас бэсціць, не выбіраючы словаў, “адраджэнцаў” як пачатку 20 ст. так і сучасных (што не перашкаджае яму сёння ладзіць ім-прэзы ў сядзібе БНФ “Адраджэнне”). Нават прыцягвае да гэтай справы аднаго з адраджэнцаў і не абы якога — Янку Купалу, які, як здаецца А.Тарасу, “... *предвидел печальную судьбу Беларускаго Народного Фронта, а также той кучки нынешних болтунов, что называют себя «змагарамі за нацыянальнае Адраджэнне»*” (с. 427). Цяжка пагадзіцца з заявай (мне яна здалася нават цынічнай), што беларусы нічога не дамагліся ўласнымі намаганнямі. Маўляў, шмат людзей выводзіў БНФ на дэманстрацыі пад бел–чырвона–белымі сцягамі, але гэта, паводле А.Тараса, абсалютна нічога не значыла: “... *независимость свалилась на белорусов внезапно, словно мешок картошки на голову человека в погребѣ*” (с. 526). А.Тарас не памятае, што Дэкларацыю Незалежнасці не прывёз чыноўнік з Масквы ці яшчэ адкуль, а дамагліся дэпутаты ад БНФ пры падтрымцы многатысячнага сходу беларусаў пад бел–чырвона–белымі сцягамі.

Аднак сп. А.Тарас умее не толькі аблаяць БНФ і “адраджэнцаў”, але і пахваліць каго трэба: “*Официальная идеология независимой Беларуси в настоящее время постепенно становится на платформу государственного национализма. Это — правильный курс*” (с. 530). А тэкст з апошняй старонкі вокладкі ягонай кнігі нібы наўпрост перанесены з перадавіцы “Советской Белоруссии”: “*Мы, белорусы, восстановили свою древнюю государственность и уверенно движемся в будущее*”. Сапраўды, няпросты чалавек — Анатоль Яфімавіч Тарас.

Сімпатыю некаторых беларускіх патрыётаў да твораў і асобы А.Тараса выклікае ягоная патрыятычная (аж да ультрапатрыятычнай) рыторыка. Аднак добра вядома, што такая рыторыка не заўсёды працуе на карысць справы, яна можа стаць шкоднай — антырэкламай, калі суправаджае прадукт дрэннай якасці. Працы А.Тараса перапоўненыя патрыятычнымі лозунгамі, але напісаныя на нізкім, дылетанцкім узроўні, не падтрымліваюць, а хутчэй дыскрэдытуюць беларускі патрыятызм як у самой краіне, так і за межамі.

Узгадваецца эпізод са знакамітым героем Яраслава Гашэка, калі на пачатку першай святовай вайны зуха–жаўнера Ёзафа Швейка вязуць у інвалідскім вазку па вуліцах Прагі, а ён размахвае мыліцамі

і крычыць: “На Бялград!” У Гашэка Швейк такім спосабам (які дазваляе пазбегнуць адказнасці) свядома здзекуецца з аўстрыйскага патрыятызму. Ці свядома тое самае робіць з беларускім патрыятызмам А.Тарас, сказаць не магу, толькі канстатую факт.

Прычыны ідэалагічных супярэчнасцяў у творах А.Тараса выяўляюцца пасля знаёмства з ягонай аўтабіяграфіяй, дзе змешчаныя праграмныя дэкларацыі. З іх вынікае, што галоўная мэта пісанняў гэтага аўтара — дарабіць да пенсіі (aljans.by/library/anatol-taras-rasskazyvayet-o-syebye). А.Тарас стварае і друкуе свае кнігі (ужо больш за сотню) дзеля даходаў з іх продажу. Не бачу ў гэтым нічога заганныга, але маю адну прэтэнзію да аўтара — ён гандляр несумленны. А.Тарас, не выбіраючы сродкаў, спрабуе ўпіхнуць нам няякасны тавар. За ўсімі ідэйнымі дэкларацыямі праглядаецца прасты (з налётам цынзму) камерцыйны разлік. А.Тарас заўважыў, што ў незалежнай Беларусі ёсць запатрабаванне на гісторыю — кінуў пісаць кнігі пра баявыя адзінаборствы (мода мінула), пачаў пісаць пра гісторыю. Грамадзяне незалежнай краіны жадаюць патрыятычных твораў — калі ласка, А.Тарас — выступае як ультрапатрыёт. Беларускае грамадства моцна русіфікаванае — А.Тарас піша па-расейску, а для ідэалагічнага абгрунтавання аб’яўляе беларускую мову мёртвай. Выданню і асабліва продажу кнігаў могуць зашкодзіць улады — А.Тарас бэсціць апазіцыю і падхваляе ўладу. А для саліднасці сваёй асобы прыпісвае “левыя” навуковыя ступені і званні. Пры ўсім гэтым у стылі літаратурнага Хлестакова (або рэальнага Лукашэнкі) сам верыць у тое, што ў даны момант гаворыць:

“Поэтому не случайно в Европе принято отмечать (выделять) тех людей, которые вносят весомый вклад в процесс создания новых текстов.

Я — один из них. Многие мои книги приобрели большую известность, вызвали массу откликов, удостоились печатных отзывов и рецензий. Известность я получил исключительно в результате своей литературной деятельности. Никаких других причин нет.”

З’ява не новая. Знакамітая наша паэма “Тарас на Парнасе”, напісаная больш за сотню гадоў таму і да сёння жывая не толькі мовай, але і зместам, згадвае аднаго такога марнага, але пладавітага і імпэтнага да Парнасу аўтара:

*“Нясе вялікі мех пан гэты,
Паўным-паўнюсенька набіт.*

Усё там кніжкі ды газеты,

Ну, як каробачнік які!”*

*(*каробачнік — вандроўны дробны гандляр, па-расейску “коробейник”).*

На Парнас той пан не патрапіў. Сёння таксама не ўсе беларусы даюць сябе абдурыць. У коле маіх знаёмых і іх знаёмых не знайшлося ніводнага, хто б набыў “Краткий курс” А.Тараса, наяўны ва ўсіх кнігарнях. Пасля распытаў удалося выявіць аднаго пакупніка і пазычыць у яго кнігу за сотні кіламетраў ад дому.

Мы, гісторыкі, вінаватыя перад беларусамі за тое, што не спраўляемся са сваёй місіяй — гістарычнай асветай грамадства. Абудзіўшы ў суайчыннікаў цікавасць да сваёй гісторыі, стварыўшы попыт, мы яго не задавальняем. Можам знайсці шэраг аб’ектыўных тлумачэнняў (тут і наша малалікасць і немагчымасць пражыць з прафесіі; і тое, што нашыя працоўныя месцы часта займаюць прапагандысты; тут і прэсія рэжыму з пераходам у рэпрэсіі і г.д.), але ўсё гэта не вызваляе з адказнасці. Ніякія “адмазкі” не праходзяць, бо тут важыцца лёс краіны — быць ёй ці не быць. Не маем выйсця, мусім рабіць сваю справу ў любых умовах, а канкрэтна на сённяшні дзень — пісаць сінтэзы і папулярныя працы. Інакш нашае месца пачнуць займаць эрзац-гісторыкі са сваёй эрзац-гісторыяй.

“Ну, словам, многа тут народу

Сабралась лезці на Парнас:

Былі паны, было і зброду,

Як часам і на свеце ў нас”.

Упершыню апублікавана на сайце газеты
“Наша Ніва” 24 красавіка 2014 г.

Падарожжа па Беларусі. Нарысы

Сёння мы падарожнічаем па ўсім свеце. За кароткі час цягніком, аўтамабілем, а яшчэ хутчэй самалётам чалавек можа перанесціся на другі канец зямлі і наведаць егіпецкія піраміды або храмы старажытнай цывілізацыі майя ў Паўднёвай Амерыцы.

Аднак у імкненні пабачыць далёкія экзатычныя краіны беларусы часта забываюць пра цуды сваёй роднай зямлі. Адбываецца так таму, што мы яшчэ дрэнна ведаем сваю краіну.

Мэтай нашага падарожжа стануць адведзіны малавядомых беларускіх мясцінаў, якія маюць сваю непаўторную прыгажосць, адметнае гістарычнае мінулае і могуць прывабіць нават самага патрабавальнага турыста.

Уступ

Галоўная прывабнасць Беларусі для падарожнікаў крыецца ў яе прыродзе і гісторыі. Непаўторная натуральная прыгажосць і багацце нашай краіны складваліся на працягу многіх тысячагоддзяў, дзякуючы яе размяшчэнню на паграніччы рэльефных і раслінных зонаў, а таксама на памежжы розных культур, якія перакрываўваліся, перамешваліся, уплывалі адна на адну і ўрэшце зліліся ва ўнікальную беларускую культуру.

Беларусь — сапраўдная краіна памежжа. На яе тэрыторыі сустракаюцца два паясы расліннасці: шыльнікавыя (хваёвыя) лясы мяшаюцца з гаямі высакародных ліставых дрэваў, і пояс мяшаных лясоў займае ўсю прастору Беларусі.

Калісьці вельмі даўно, больш за дзве з паловай тысячы гадоў таму, а менавіта ў VI ст. новай эры, на землі сучаснай Беларусі прыйшлі славяне. Яны пасяліліся побач з мясцовымі людзямі, які належалі да моўнай групы балтаў, мірна суіснавалі, супрацоўнічалі, перадавалі ім сваю культуру і засвойвалі культуру мясцовых плямёнаў. У выніку гэтага мірнага суіснавання і актыўнага супрацоўніцтва славянаў з балтамі і сфармаваўся беларускі народ.

Каб зразумець, што Беларусь не малая краіна, дастаткова параўнаць прыроду і рэльеф розных яе куткоў. Вельмі адметны рэльеф Віцебшчыны: сасновыя пушчы, пясчаныя дзюны, прарэзаныя ніткамі азёраў шырынёй у некалькі соцен метраў і даўжынёй часам у дзясяткі кіламетраў. Зусім інакш выглядае Гарадзеншчына з яе дагледжанымі палямі і ланцугамі акругленых пагоркаў. Па-свойму адметныя Берасцейшчына з яе плоскімі раўнінамі

і лісцевымі лясамі ды гомельскае Падняпроўе з неабсяжнымі паплавамі і плаўнымі лініямі краявіду. Каб ўсё гэта ацаніць і параўнаць, абавязкова трэба ўсюды пабываць і ўсё пабачыць на ўласныя вочы.

Гомельшчына

Найстарэйшая вёска Беларусі

Падарожжа па беларускай гісторыі варта пачынаць з Гомельшчыны, дакладней, з вёскі Юравічы Калінкавіцкага раёна, яшчэ дакладней — з высокага рачнога адхону на яе ўскраіне. Пастаяўшы на гэтым пясчаным абрыве над Прыпяццю, можна потым з поўным правам казаць: “Маё падарожжа па Беларусі пачалося дакладна з таго самага месца, адкуль распачалі яго першыя людзі на беларускай зямлі”. Самае старажытнае паселішча на Беларусі (па археалагічнай тэрміналогіі — “стаянка”) першабытнага чалавека ў вёсцы Юравічы мае ўзрост у 26 тыс. гадоў.

Першыя людзі на зямлі былі вандроўнікамі. Іх вандроўкі не мелі рамантычнага характару з мэтай адведвання новых мясцінаў і перажывання новых уражанняў. Прычына іх была вельмі простая і праявітая — яны вандравалі ў пошуках ежы. Іх паляўнічыя і збіральніцкія ўгоддзі паступова бяднелі, і прыходзіў час, калі трэба было шукаць новыя, багацейшыя на дзічыну мясціны. Дакладней было б назваць першабытных людзей не вандроўнікамі, а валацугамі.

Міналі стагоддзі і тысячагоддзі. Людзі хоць і вельмі павольна, але паступова ўдасканальвалі свае прылады і спосабы палявання. Часамі яны затрымліваліся на якім-небудзь асабліва зручным месцы на некалькі ці болей гадоў. Будавалі сабе жыллё-сховішча, выкарыстоўваючы вялізныя косці ўпаляваных імі мамантаў і іншых буйных жывёл. Тут жа выраблялі свае прылады працы: з дрэва, косці, крэменю. За час існавання такіх часовых паселішчаў, якія археолагі назвалі стаянкамі з-за іх недаўгавечнасці, вакол жылляў накопліваліся косткі ад з’едзеных жывёлаў, адыходы вытворчасці і іншае смецце. Паступова ўтвараўся пласт цёмнай зямлі, які сёння археолагі называюць культурным слоём і старанна даследуюць.

Чалавек прыйшоў на нашу зямлю з поўдня ўслед за ледавіком, які паволі адсоўваўся на поўнач. Следам за ільдамі рухаліся жывёлы, якія актыўна размнажаліся ў новых, цяплейшых, умовах

сярод неабсяжных травяных раўнін. За жывёламі прыйшлі людзі, якія палявалі на іх, каб здабыць сабе ежу. Здабычай першабытных людзей маглі быць самыя розныя жывёлы, як буйныя, так і меншыя: маманты, шарсцістыя насарогі, зубры, коні, аўцабыкі, алені, мядзведзі, ваўкі, лісіцы, пясцы, зайцы і інш.

Першыя стаянкі першабытных людзей на Беларусі знойдзены археолагамі каля вёсак Юравічы Калінкавіцкага раёна і Падлужжа (стаянка называецца Бердыж) Чачэрскага раёна. Першая з’явілася каля 26 тыс. гадоў назад, у эпоху г.зв. позняга палеаліту (старэйшага веку каменя). Трохі “маладзейшая” (мінімум на тры тысячы гадоў) стаянка Бердыж (каля вёскі Падлужжа), якая існавала па розных даных 23 ці 15 тысячагодзяў назад.

Стаянкамі гэтыя паселішчы названы таму, што людзі пасяляліся тут часова, пакуль у наваколлі была магчымасць здабыць дзічыну. Але раней ці пазней надыходзілі горшыя часы, і вось як апісвае гэта спецыяліст-археолог: “Вычарпаны паляўнічыя ўгоддзі. Усё менш здабычы прыносілі мужчыны. Асцярожныя звяры адчувалі блізкасць людзей і заўсёдную небяспеку на шляху да вадапою, паляўнічыя сцежкі і пасёлкі пачалі абыходзіць далёка бокам. Чалавек пераважаў розумам, але і звярыныя інстынкты не падводзілі. Над племенем навісла злавесная пагроза голаду. Як ні цяжка пакідаць абжытыя мясціны, рашэнне старэйшых: “Трэба адыходзіць” — успрымалася адзінадушна” (з кнігі Алены Калечыц “Першыя людзі на зямлі Беларусі”. Мінск, 1997. С. 30). Ранейшае месца стаянкі пакідалася, і людзі адыходзілі ў новыя мясціны з ненапалоханымі і таму бяспечнымі звярамі — месцаў такіх тады хапала. Прымітыўнымі прыладамі і зброяй, зробленай з падручных матэрыялаў, у першую чаргу з каменя, косці і дрэва, старажытныя паляўнічыя здабывалі магутных звяроў. Найбольш эфектыўным было загоннае паляванне, калі крыкамі, палаючымі паходнямі статак звяроў заганялі на край абрыву або ў якое балота і параненых ці загразлых дабівалі дзідамі і камянямі. Такім чынам старажытным людзям удавалася ўпаляваць нават такога волата, як мамант. Рэшткі мамантаў — разнастайныя косці ці біўні — знаходзяцца па ўсёй тэрыторыі нашай краіны. Цікавая гісторыя здарылася ў 1926 г. з археолагам Канстанцінам Палікарповічам падчас адной з яго экспедыцый. Ідучы па беразе ракі Сож, археолог убачыў каля вёскі Падлужжа пастуха, які сядзеў ля крынічкі на вялікім валуне. Падчас размовы Палікарповіч звярнуў увагу на дзіўны выгляд каменя, на якім прымасціўся пастух, і раптам

пабачыў, што гэта залеплены шэрай зямлёй і глінай велізарны чэрап маманта! Так была адкрыта другая з самых старажытных стаянак першабытных людзей у нашай краіне — Бердыж.

За час шматгадовых археалагічных раскопак на Юравіцкай стаянцы археолагі знайшлі вялікую колькасць касцей буйных жывёлаў, найперш мамантаў, а таксама быка, каня і іншых, больш дробных жывёлаў. Спецыяльнымі аналізамі было ўстаноўлена, што косці належаць 15—20 мамантам. Усе яны былі маладога ўзросту, гэта значыць жыхары паселішча былі здольны ўпаляваць жывёлу маладую, поўную сілы, ростам у 4 м і вагой да 2 тон! Некаторыя згрувашчанні камянёў і буйных касцей археолагі ацанілі як рэшткі жылля — першага ў нашай краіне. А ўсяго на найстаражытным паселішчы Беларусі жыло каля 20 чалавек, і існавала яно толькі некалькі гадоў.

Пад націскам наступаючага ледавіка з яго невыцярпнымі халадамі людзі адступілі і надоўга пакінулі будучую беларускую зямлю. Вярнуліся яны толькі праз некалькі тысячагоддзяў следам за ўжо адступаючым ледавіком. То былі ўжо часы мезаліту ці сярэдняга каменнага веку, калі людзі дасканалы авалодалі выдатнай зброяй далёкага бою — лукам са стрэламі. Яны таксама былі паляўнічымі і пераходзілі з месца на месца следам за жывёлай і карысталіся лёгкімі пераноснымі жыллямі, пакрытымі скурамі ўпаляваных жывёлаў.

Ад таго часу людзі ўжо назаўсёды засталіся на беларускай зямлі. У ваколіцах Юравіч узніклі стаянкі новага каменнага веку — неаліту. Сёння археолагі і мясцовыя жыхары нярэдка знаходзяць дасканалы адшліфаваны каменны сякеры тых часоў, а таксама наступнай эпохі — бронзавага веку. Найважнейшым здабыткам эпохі неаліту стала ўменне вырошчваць харчовыя расліны і гадаваць свойскую жывёлу. Менавіта ўзнікненне земляробства і жывёлагадоўлі лічыцца самай буйной рэвалюцыяй у гісторыі чалавецтва, бо людзі тады перайшлі ад збору прадуктаў, створаных прыродай, да ўласнай іх вытворчасці. У неаліце пачалася эканоміка чалавечага грамадства.

У VII—VIII ст. да н.э. мясцовыя жыхары навучыліся плавіць жалеза з мясцовай балотнай руды. Пачалася новая эпоха — жалезны век. Гэтая эпоха працягваецца да сённяшняга дня, бо сучасная цывілізацыя існуе на падставе шырокамаштабнага выкарыстання гэтага металу і яго сплаваў.

Дзякуючы новым прыладам працы, адзін чалавек мог вырабіць прадуктаў харчавання больш, чым спажываў сам. Утвараліся лішкі прадукцыі, і з'явіліся людзі, якія імкнуліся гэтыя лішкі прысвоіць, каб стаць багацейшымі. Пашыраліся войны паміж плямёнамі, мэтай якіх была вайсковая здабыча: жывёла, зерне і палонныя-рабы, якія маглі іх прадукаваць. Па гэтай прычыне тагачасныя жыхары Юравічаў збудавалі гарадзішча — умацаванае паселішча, у якім хаваліся і бараніліся ад ворагаў жыхары навакольных вёсак-селішчаў.

Нарэшце ў сярэдзіне першага тысячагоддзя нашай эры з поўдня на Палессі з'явіліся славянскія перасяленцы, якія паступова зжыліся з мясцовымі людзямі. Пачало фармавацца племянное аб'яднанне, вядомае па летапісных звестках як дрыгавічы. Гэта былі ўжо прамыя продкі беларусаў.

На землях дрыгавічоў у IX—X стст. утварылася адна з першых беларускіх дзяржаў — Тураўскае княства. У канцы X ст. да гэтых мясцінаў дайшло хрысціянства. Паводле мясцовых паданняў, у Юравічах была збудавана царква, адна з самых старажытных на Беларусі. У тыя часы, як мяркуюць даследчыкі, і ўзнікла сучасная назва паселішча — Юравічы, — што азначала “суседзі”, “саўдзельнікі”, “падуладныя”, “дзеці”.

Вялікае па тых часах паселішча не абмінулі і мангола-татары ў сярэдзіне XIII ст. Юравічы, па ўсёй верагоднасці, былі захоплены і спалены, пра што сведчаць сляды пажарышча і косці людзей, знойдзеныя археолагамі падчас раскопак.

У першыя дзесяцігоддзі XIV ст. Палессе ўвайшло ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая вялікая і магутная дзяржава, аднак, не заўсёды магла абараніць палескую зямлю ад рабаўнічых набегав татараў, якія працягваліся амаль да сярэдзіны XVI ст. Неаднаразова ад тых наездаў цярпелі Юравічы: паселішча гарэла, а жыхары, што не паспелі ўцячы, траплялі ў татарскі палон. Аднак вёска паступова разбудоввалася і ў XVII ст. атрымала нават статус мястэчка. У другой палове гэтага стагоддзя ў Юравічах уладкаваліся езуіты, якія ў сярэдзіне наступнага XVIII ст. узвялі тут велічны мураваны касцёл Раства Прасвятой Багародзіцы.

Міналі гады і стагоддзі, змяняліся ўлады, мястэчка то разбудоввалася, то знішчалася ў пажары чарговай вайны, каб потым зноў адбудавацца. Сёння Юравічы — звычайная беларуская вёска на Палессі, якіх шмат у нашай краіне. Аднак

яна назаўжды засталася ў гісторыі як месца пасялення першых жыхароў Беларусі.

Дадатковая літаратура:

Ісаенка У. Ф. Юравічы над Прыпяццю. Мн.: Арты-Фэкс, 2000.

Калечыц А. Г. Першыя людзі на зямлі Беларусі. Мн.: Беларусь, 1997.

Берасцейшчына

Апошні прытулак апошняга караля

Рэчы Паспалітай

У трыццаці пяці кіламетрах на паўночны захад ад Берасця знаходзіцца невялікае мястэчка са “звярынаю” назваю — Воўчын. Яно знакаміта сваім касцёлам XVIII ст., а яшчэ тым, што тут нарадзіўся, а таксама знайшоў апошні прытулак апошні кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст Панятоўскі.

Воўчын паводле пісьмовых дакументаў вядомы з XVI ст. і амаль усю сваю гісторыю быў прыватным уладаннем беларускіх магнатаў. У XVI ст. у ім валадарылі Солтаны, пазней Гасеўскія, пасля па чарзе Слушкі, Сапегі, Флемінгі і, нарэшце, магнаты ўкраінскага паходжання — Чартарыйскія. У 20-х гадах XVIII ст. Канстанцыя Чартарыйская выйшла замуж за Станіслава Панятоўскага (бацьку караля) і прынесла ў пасаг Воўчын. Новы ўладальнік у 1729 г. збудаваў мураваны касцёл Святой Тройцы замест ранейшага драўлянага. У ім, па ўсёй верагоднасці, і быў ахрышчаны будучы кароль, які нарадзіўся ў 1733 г.

Воўчынскі касцёл — помнік позняга барока, збудаваны на італьянскі ўзор. У плане ён мае выгляд васьмікутніка. У цэнтры над купалам узвышалася невялікая вежа-званіца з гадзіннікам (рэдкасць для тагачасных мястэчкаў), на верхавінах чатырох сценаў стаялі чатыры скульптуры евангелістаў. У 1866 г. расейскія ўлады перарабілі касцёл у царкву. Гмах перабудавалі, каб надаць выгляд, падобны да царквы, і асвяцілі ў 1876 г.

З 1918 г., калі Берасцейшчына была занята польскімі войскамі, помнік зноў зрабілі касцёлам. У 20-я гады пачаўся збор сродкаў для яго рамонту, але правесці адбудову не паспелі, бо пачалася Другая сусветная вайна... Пахаванне караля ў касцёле было разрабавана, пасля вайны сам касцёл стаяў занядбаны, у ім пачалі складваць хімічныя ўгнаенні, якія паступова раз’ядалі мury.

Менавіта ў гады вайны адбылося знікненне караля Станіслава з Воўчына, якое да гэтага часу застаецца таямніцай, нягледзячы на шматгадовыя пошукі гісторыкаў, археолагаў і журналістаў. Афіцыйна абвешчана і надрукавана, што пошукі скончыліся поспехам, аднак у рэальнасці не ўсё так проста.

Спачатку трэба высветліць, чаму кароль Станіслаў Панятоўскі быў пахаваны ў сябе на радзіме, а не там, дзе належала каралям — у афіцыйнай каралеўскай усыпальні на замку ў Кракаўскім Вавелі?

Кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі папраўдзе спазнаў горкі лёс. Яму было наканавана перажыць уласную дзяржаву. Вывешаны адмовіцца ад кароны ў 1795 г., калі рэшткі Рэчы Паспалітай былі ўжо падзелены паміж двума еўрапейскімі і адным азіяцкім драпежнікамі, ён нейкі час быў вымушаны жыць у Пецярбургу, дзе і сканаў у 1798 г. Яго пахавалі там жа, у расейскай сталіцы, у касцёле Святой Кацярыны, з каралеўскімі шанаваннямі (сам былы кароль, пэўна, успрыняў бы тое шанаванне як здзек).

Праз 140 гадоў, ужо ў савецкія часы, труну з яго цэлам раптоўна забралі з касцёла і павезлі ў Польшчу. Яснага тлумачэння гэтай справе, якая аказалася неспадзеўкай і для саміх палякаў, ніхто не дае, таму спрабуем яе праясніць самастойна. Улетку 1938 г. Савецкаму Саюзу патрабавалася згода палякаў прапусціць праз сваю тэрыторыю савецкія войскі для абароны Чэхаславацкіны ад гітлераўскай Германіі. Як вядома, дамовіцца з польскім урадам не ўдалося (палякі баяліся, што Чырвоная Армія, ступіўшы на іх зямлю, ужо з яе не сыдзе), хоць Сталін і прыкладаў намаганні ў гэтым кірунку. Відавочна, адным з яго крокаў быў жэст з вяртаннем палякам труны з прахам іх караля. Разгубленасць, якую выклікаў гэты падарунак у Польшчы, тлумачыцца стаўленнем тагачаснага польскага грамадства да асобы Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Нашага земляка лічылі здраднікам, які прывёў да пагібелі Рэч Паспалітую. Адсюль, відавочна, і таямнічасць пры перавозцы труны, і адсутнасць хоць якой-небудзь урачыстай сустрэчы, і рашэнне змясціць прах караля не на Вавелі, а на яго радзіме ў сціплым Воўчыне.

9 ліпеня 1938 г. у Стаўбцах (тады ў складзе Польшчы) польскія чыгуначнікі атрымалі ад савецкіх калегаў вагон з трунай і не ведалі, што з ім рабіць. Не ведалі гэтага і ваяводскія ўлады ў Наваградку. Пасля запыту да Варшавы адтуль прыйшоў загад адправіць вагон у Берасце. Потым труну без усялякіх урачыстасцей і нават патаемна перавезлі ў Воўчын і пакінулі ў спешна падрыхтаваным касцёле.

Калі ў 1939 г. пачалася вайна, на Берасцейшчыну прыйшлі савецкія войскі, ксёндз з касцёла ўцёк, потым пачалася вайна нямецка-савецкая. Пакінутая без нагляду труна ў крыпце была разрабавана, а пасля вайны доўгі час ніхто не цікавіўся ні касцёлам, ні каралеўскім пахаваннем. Толькі ўвосень 1988 г. гарадзенскія краязнаўцы Алесь Мілінкевіч, Уладзімір Кіслы і гісторык Міхась Ткачоў прыехалі ў Воўчын агледзець месца пахавання нашага караля. У занядбаным воўчынскім касцёле з абваленым дахам яны знайшлі рэшткі труны і кавалкі тканіны з яе абіўкі. На тканіне залатымі ніткамі былі вышытыя каралеўскія арлы, якія на грудзях мелі яшчэ выяву “цёлка” — родавага знаку Панятоўскіх.

Вестка пра знаходку дасягнула Польшчы, была падхоплена там сродкамі масавай інфармацыі і дала пачатак кампаніі за вываз каралеўскага праху ў Польшчу. У БССР воўчынская знаходка цікавасці не выклікала. Пра яе не пісалі газеты, маўчала радыё і тэлебачанне, хаця справаю займаліся ўлады на самым высокім узроўні. Тагачаснае кіраўніцтва Беларусі з гатоўнасцю дапамагло палякам вывезці ўсё знойдзеныя ў Воўчыне рэчы. Пра інтарэсы Беларусі ў гэтай справе гаворкі не ўзнікала. Чыноўнікам не прыходзіла ў галаву, што Станіслаў Аўгуст Панятоўскі быў і вялікім князем літоўскім, што ён — частка нашай гісторыі, што кароль, урэшце, нарадзіўся ў Беларусі.

У траўні-чэрвені 1989 г. былі наладжаны адмысловыя археалагічныя даследаванні касцёла Св. Тройцы ў Воўчыне, якія правяла сумесная беларуска-польская экспедыцыя, у якой мне давалося прадстаўляць беларускі бок. З Польшчы на раскопкі прыехалі археолагі з музея на Вавелі Збігнеў П’яноўскі і Януш Фірлет. Дзялянкі працы былі падзеленыя: палякі старанна прасейвалі пясоку крыпце, а беларусы вывучалі помнік: высвятлялі глыбіню падмуркаў, шукалі рэшткі ганкаў і касцельнай агароджы. Рабочыя вычысцілі касцёл ад абваленых перакрыццяў і даху. Высветлілася, што падмуркі касцёла трывалыя, без расколінаў і пашкоджанняў. Сутарэнне-крыпта маецца толькі ў адным куце помніка. З паўднёвага боку касцёла былі адкрыты рэшткі ганка ад першапачатковага ўваходу. Вялікі падворак быў акружаны грунтоўнаю агароджаю, ад якой захаваліся толькі падмуркі больш чым мятровай глыбіні. Былі таксама расчышчаны дарожкі, выкладзеныя шчыльна падагнанымі васьмікутнымі керамічнымі пліткамі. Дарожкі гэтыя вялі ад уваходаў касцёла да весніцаў у агароджы.

Польскія археолагі, акрамя фрагментаў драўляных дошак ад дзвюх трунаў (у 1938 г. труна XVIII ст. была ўстаўлена ў большую для перавозкі), знайшлі шматлікія кавалкі тканіны (у тым ліку з каралеўскімі арламі), кавалак шпору XVIII ст., фрагмент шпагі, абутковую падкоўку, шмат цвікоў. Усе гэтыя рэчы з дазволу беларускага ўрада былі адразу ж вывезены ў Польшчу (раскопкі скончыліся 12 жніўня, а рэчы перададзены ўжо 13 жніўня 1989 г.). Праз спецыяльны хімічны аналіз выяўленых у крыпце дробных фрагментаў костак польскія спецыялісты прыйшлі да высновы, што, сапраўды, тут знаходзілася пахаванне Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

Справа афіцыйна падыходзіла да завяршэння. Рэчы з каралеўскага пахавання склалі ў адмысловую труну, зробленую на ўзор труны з 1798 г. Праўда, паставілі яе чамусьці не на Вавелі, як абавязвала традыцыя, а ў каралеўскім замку ў Варшаве. У Польшчы, акрамя шматлікіх газетных публікацый, выйшлі дзве кнігі, прысвечаныя каралю і яго пахаванню. Гарадзенцы, з лёгкай рукі якіх пачалася ўся справа, атрымалі кожны па ордэне “Заслужоны для культуры польскай”. У Беларусі панавала ціша. Атрымлівалася, што апошні прытулак караля цяпер у Варшаве.

Са звестак газетных артыкулаў, радыё і тэлебачання вынікала, што прах караля знойдзены і перазахаваны ў Варшаве. Аднак гэта не зусім дакладна. Польскія археолагі не знайшлі на месцы пахавання ніводнай цэлай каралеўскай костачкі, хоць прасеялі праз сіта некалькі цэнтнераў пяску. Калі б косці з крыпты выкідвалі рабаўнікі, то хоць што–небудзь засталася б. А так складваецца ўражанне, што нехта іх спецыяльна старанна падбіраў. Як лічыць адзін з адкрывальнікаў каралеўскага пахавання ў Воўчыне мастак–рэстаўратар Уладзімір Кіслы, нейкі добры чалавек сабраў з разрабаванай труны і перазахаваў недзе непадалёк прах нашага апошняга караля і вялікага князя. Відаць, лёсам наканавана яму застацца на радзіме і Воўчын стаўся яго апошнім прытулкам. Таму, каб наведаць магілу апошняга караля Рэчы Паспалітай, трэба ехаць не ў Варшаву, а ў мястэчка Воўчын Камянецкага раёна Берасцейскай вобласці.

Дадатковая літаратура:

Краўцэвіч А. Апошні прытулак апошняга караля Рэчы Паспалітай // Спадчына. 1994. № 6. С. 88—91.

Гарадзеншчына

Карабель і Гальшаны

Бёска Гальшаны — неверагоднай прыгажосці мясціна, дзе во-
лей лёсу надзвычай гарманічна спалучыліся прырода і гісторыя.
Гэтае старажытнае мястэчка размешчана сярод маляўнічых
пагоркаў Ашмянскага ўзвышша. На самай высокай і прыгожай
гары ў 1,5 км ад Гальшанаў па дарозе на Баруны знаходзіцца га-
радзішча пад рамантычнай назвай “Карабель”. Менавіта адсюль
належыць пачынаць адведзіны Гальшанаў. Трэба пешкі падня-
ца на самую верхавіну і глянуць на мястэчка з вышыні птушы-
нага палёту. Пад нагамі, далёка ўнізе выстраіліся акуратныя ме-
стачковыя дамкі і сярод іх велічны гмах касцёла, а трохі далей,
на ўскраіне, заўважныя руіны знакамітага Гальшанскага зам-
ка. З вяршыні Карабля Ашмяншчына відная, можа, на некалькі
дзясяткаў кіламетраў вакол. Калі глядзіш, як збягаюць у далечы-
ню адзін за адным плаўна закругленыя галовы пагоркаў–капіцаў,
а па небе следам за імі нясуцца чароды аблокаў, то тады фізічна
адчуваеш, як круціцца зямны шар пад тваімі нагамі.

Само гарадзішча даследавалася археолагамі, якія адкрылі, што
жыццё тут віравала ў далёкім сярэднявеччы — у XII—XIV стст.
Паводле легенды, на Караблі ў XIII ст. знаходзіўся замак кня-
зя Даўмонта. Гэты чалавек увайшоў у гісторыю не толькі Літвы
ды Беларусі, але і Пскоўскай рэспублікі. У 1263 г. ён забіў
заснавальніка Вялікага Княства Літоўскага Міндаўга, а потым, ра-
туючыся ад помсты Міндаўгавага сына Войшалка, уцёк у Пскоў.
Там Даўмонт хрысціўся пад імем Цімафей і доўга служыў на па-
садзе князя — кіраўніка пскоўскай дружыны. Аднак ёсць пэўныя
сумненні ў яго дачыненні да Гальшанаў. Паводле крыніцаў,
Даўмонт быў князем у Нальшанах — гістарычнай вобласці, якая
знаходзілася ў іншым месцы, далей на поўнач, ажно за Вільняй.
Гальшаны ж знаходзіліся ў гістарычнай Літве, дзе самым магут-
ным князем у сярэдзіне XIII ст. быў Міндаўт. Ён княжыў у На-
ваградку, але меў таксама ўласнае радавое ўладанне ў Літоўскай
зямлі. Гарадзішча Карабель каля Гальшанаў магло быць яго рада-
вой рэзідэнцыяй. Вядомыя нам пісьмовыя крыніцы, па меншай
меры, не супярэчаць такому меркаванню, а магутныя абарончыя
насыпы на непрыступнай гары добра пасуюць нашаму ўяўленню
пра рэзідэнцыю магутнага кунігаса. Ды і мясціна надта ж прыго-
жая! Можа, навукоўцы–гісторыкі яшчэ скажуць сваё слова, тады

з гэтай гары можна будзе пачынаць вандроўку па тэрыторыі самай магутнай дзяржавы ў гісторыі Беларусі.

Паўночная частка сучаснай Гарадзеншчыны знаходзіцца бліжэй да Вільні, чым да Гародні. З даўніх часоў жыхары Ашмянаў, Гальшанаў, Крэва і іншых навакольных мясцовасцей выбіраліся ў Вільню па закупы або ў пошуках працы. Новая дзяржаўная мяжа, усталяваная ў пачатку 90-х гадоў XX ст., перарвала больш чым тысячагадовыя сувязі гэтай часткі Віленшчыны са сваёй сталіцай, і цяпер тутэйшыя людзі больш кіруюцца да Менску, бо да яго таксама шмат бліжэй, чым да свайго абласнога цэнтру.

З даўніх часоў у гэтых мясцовасцях жылі побач беларусы і летувісы, а ўся зямля Віленшчыны разам з Наваградчынай і Гарадзеншчынай называлася Літвой. Менавіта гэтая Літва была ядром і галоўнай цэнтральнай вобласцю беларуска-літоўскага гаспадарства — Вялікага Княства Літоўскага. Ужо ў найноўшыя часы ў XX ст. назва “Літва” перамясцілася на поўнач і замацавалася за нашымі паўночнымі суседзямі, якія самі сябе называюць “летувяі — летувісы”, а сваю краіну завуць “Летува”. Таму, каб адрозніць гістарычную Літву ад сучаснай, суседняй нам краіны, беларускія гісторыкі і пісьменнікі часта называюць апошнюю па-вядле яе саманазвы “Летува”.

Беларускія землі ад ранняга сярэднявечча былі звязаны з буйнейшым у свеце культурным цэнтрам, менавіта візантыйскай дзяржавай, якая размяшчалася ў басейне Чорнага і Міжземнага мораў. Адтуль да нас прыйшло хрысціянства і традыцыя будаўніцтва мураваных храмаў. На Беларусі ўжо ў XII ст. было некалькі дзясяткаў гарадоў. Усяго гэтага летувісы яшчэ не мелі, таму ахвотна пераймалі ад беларусаў іх уменні і традыцыі. У тые часы, калі Вялікае Княства толькі стваралася і набірала сілу (адбывалася тое ў XIII—XV стст.), тут, на тэрыторыі сучасных Астравецкага, Ашмянскага, Смаргонскага раёнаў, уперамешку адна ля другой мірна суіснавалі беларускія і летувіскія вёскі. Дзяўчаты і хлопцы з розных паселішчаў знаёміліся, браліся шлюбам, нараджалі дзетак, і так паўставалі вёскі са змешаным насельніцтвам. Тады беларуская мова і культура былі нашмат больш развітыя за летувіскія. Летувісы аж да XVI ст. не мелі ўласнага пісьма і карысталіся толькі размоўнай летувіскай мовай. Беларуская мова стала дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім, на ёй пісаліся ўсе дзяржаўныя дакументы, а таксама літаратурныя творы і летапісы.

Мясцовыя летувісы, якія жылі побач з беларусамі, паступова засвойвалі беларускую мову, а іх дзеці і ўнукі гаварылі ўжо толькі

па-беларуску. На працягу некалькіх стагоддзяў беларуская мова распаўсюдзілася на былых летувіскіх землях далёка на поўнач ад Вільні.

Нават яшчэ ў 50-я гады XX ст. этнаграфічныя экспедыцыі сустракалі людзей на паграніччы Летувы і Беларусі, якія казалі: “Нашы дзяды гаварылі па-літоўску, бацькі ведалі колькі дзясяткаў літоўскіх словаў, а мы ўжо гаворым па-простаму, па-беларуску”.

У XIII ст., калі пачыналася Вялікае Княства Літоўскае, беларуска-летувіская этнічная мяжа праходзіла ў ваколіцах Гальшанаў. Археалагі мяркуюць, што каля Карабля пачыналася таксама само мястэчка Гальшаны. Ля падэшвы гары выяўлена селішча — сярэднявечная вёска, якая існавала адначасова з замкам. Потым у XV ст., калі на нашых землях распачаўся гаспадарчы ўздым, паселішча перанеслася трохі ўбок, на скрыжаванне гандлёвых дарог. Там было зручна праводзіць гандаль на спецыяльна выдзеленай для той мэты плошчы ў цэнтры мястэчка, каля самага скрыжавання шляхоў.

Менавіта ў XV ст. пачалася гісторыя большасці беларускіх мястэчак. Само слова “мястэчка” з’явілася ў той самы час для абазначэння невялікага гарадка, а дакладней, паселішча, якое займала прамежкавае становішча паміж горадам і вёскай і было эканамічным цэнтрам некалькіх дзясяткаў навакольных вёсак. Тут у выходныя дні адбываліся таргі, на якія з’язджаліся сяляне, каб прадаць свае прадукты і закупіць рэчы, неабходныя ў гаспадарцы. Самая далёкая вёска ад мястэчка знаходзілася на адлегласці, якую можна было праехаць возам за паўдня, каб да наступлення цемры гаспадар мог вярнуцца дадому. Некалькі разоў на год у мястэчку праводзіліся вялікія кірмашы з удзелам купцоў далёкіх гарадоў і краін.

Гальшаны ўнікальныя тым, што тут захавалася амаль уся гістарычная забудова — вельмі рэдкі выпадак на Беларусі. Калі ў пачатку 80-х гадоў мінулага стагоддзя я прыехаў сюды праводзіць першыя ў сваім жыцці самастойныя археалагічныя раскопкі, то сутыкнуўся з нечаканай праблемай — у цэнтры вакол плошчы не было вольнага месца! Мураваныя местачковыя дамы, многія з якіх маюць добрую пару стагоддзяў узросту, стаяць шчыльнымі шэрагамі, пакідаючы між сабой толькі месца для праходу ў двор. Некаторыя з тых дамоў можна пазнаць на фотаздымках гальшанскіх вуліц з XIX ст. Калі б не асфальт на дарозе ды сучасныя лініі электраперадач, то смела можна казаць, што, трапіўшы ў Гальшаны, адразу пераносішся ў мінулае на паўтара стагоддзя назад.

Над усім местачковым цэнтрам узвышаецца незвычайны сілуэт вялікага касцёлу Яна Хрысціцеля — галоўнага будынка былога францысканскага кляштар. Касцёл збудаваны ў першыя дзесяцігоддзі XVII ст. і належыць да першых помнікаў архітэктуры барока на Беларусі. Яго масіўныя тоўстыя сцены, прарэзаныя невялікімі закругленымі ўверсе вокнамі, надаюць храму суровы сярэднявечны выгляд. Гэты касцёл мала падобны да ўзнёслых пакручастых будынкаў беларускага ці віленскага барока, якое сфармуляваў амаль праз сто гадоў. Касцёл добра захаваўся, як і прыбудаваны да яго кляштар. Да канца 70-х гадоў XX ст. у касцёле захоўваўся незвычайны саркафаг аднаго з уладальнікаў Гальшанаў — Паўла Сапегі. На веку гэтай труны—саркафага ляжыць, падклаўшы руку пад галаву, высечаны з граніту Сапега, побач тры яго жонкі. У 1978 г. саркафаг перавезлі ў Музей старабеларускай культуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

У адрозненне ад мястэчка, значна горш захаваўся знакаміты Гальшанскі замак, разбураны ў гады савецкай улады. У свой час гэта была адна з найпрыгажэйшых магнацкіх рэзідэнцый у краіне, і яшчэ пасля апошняй вайны ў замку жылі людзі. Але мясцовыя камуністычныя ўлады вырашылі помнік разабраць, каб з яго цэглы зрабіць клуб. Тутэйшыя людзі апавядаюць, што клуб з замкавай цэглы аказаўся нетрывалым і ўвесь час працякаў, а тыя начальнікі, ініцыятары бурэння помніка, і непасрэдныя выканаўцы вельмі хутка пасля паўміралі. Сітуацыя вельмі падобная да разбурэння замка, апісанага ў рамане Уладзіміра Караткевіча “Чорны замак Альшанскі”. Дарэчы, сам пісьменнік прызнаваўся, што мястэчка трапіла ў раман, менавіта “некаторыя рэчы, дэталі, рысы, агульны настрой...”

Гальшаны ад самых старажытных часоў былі прыватным уладаннем. Адсюль паходзіць вядомы ў гісторыі Беларусі род князёў Гальшанскіх. Князі Гальшанскія займалі самыя высокія пасады ў дзяржаве і радніліся з вялікімі князямі і каралямі. Соф’я Гальшанская выйшла замуж за старога ўжо Ягайлу (яна была маладой дзяўчынай, а Ягайла меў далёка за 70 гадоў) і стала пачынальніцай дынастыі Ягелонаў. Другая князеўна Гальшанская была апошняй жонкай вялікага князя Вітаўта. XV ст. — час найбольшага росквіту роду Гальшанскіх. У тыя часы ў Гальшанах нават два разы збіралася нарада князёў і баяраў дзеля выбару кандыдата на трон Літвы.

У другой палове XVI ст. маёнтак Гальшаны, дзякуючы шлюбным сувязям, перайшоў ва ўладанне другога знакамітага

беларускага роду — Сапегаў. Збудаваны Сапегамі ў канцы XVI — пачатку XVII ст. замак спалучаў у сабе рысы магутнага абарончага збудавання і магнацкай рэзідэнцыі. Агромністы трохпавярховы будынак з магутнымі скляпеннямі і глыбокімі падваламі займаў плошчу 90 x 78,5 м. Па кутах над сценамі ўзвышаліся шасцігранныя вежы, яшчэ адна вежа прыкрывала браму. Насупраць яе на процілеглым краі двара знаходзілася капліца. Паводле правілаў тагачаснага абарончага будаўніцтва, на значным аддаленні ад сценаў замак быў акружаны валамі, бастыёнамі і глыбокім ровам з вадой. Якраз гэтыя ўмацаванні былі галоўным элементам абароны — яны маглі супрацьстаяць артылерыйскаму абстрэлу і не давалі ворагу магчымасці абстраляць сам замак зблізку. Здавалася, тагачасныя архітэктары і інжынеры прадумалі і прадугледзелі ўсё, каб забяспечыць свой твор ад згубы. Аднак усе іх намаганні і дасканалыя тэхнічныя рашэнні не змаглі абараніць помнік ад сучаснага варварства. Мясцовыя ўлады, моцна парушыўшы замак, потым зрабілі ў яго сценах кароўнік. Замкавыя руіны сёння ўяўляюць сумнае відовішча, асабліва на фоне добра захаванага мястэчка, і служаць не так помнікам архітэктуры, як сведчаннем чалавечага дзікунства.

Каб аднавіць замак, трэба шматгадовая вялікая і дарагая праца, але калі-небудзь яна будзе ўсё-такі зроблена, і да Гальшанаў пацягнуцца яшчэ большыя і шматлікія турыстычныя экскурсіі з далёкіх і бліжніх краёў.

Дадатковая літаратура:

Корзун Э. С. Гольшаны. Мн.: Полымя, 1987.

Віцебшчына

Полацкая перліна беларускага дойлідства

На ўскарыне самага старажытнага горада Беларусі ацалела невялікая царква, якую сёння часта называюць царквой Еўфрасінні Полацкай. Аднак яе сапраўдная назва — Спаса-Праабражэнская. Гэта адзіны помнік старажытнай беларускай архітэктуры, які захаваўся ў адносна добрым стане. Царква ўнікальная як шэдэўр полацкай архітэктурнай школы XII ст. Ва ўсёй Беларусі помнікаў архітэктуры XII ст. засталася на паверхні зямлі толькі два. Каля трох дзясяткаў іншых тагачасных храмаў ляжаць у руінах, іх

адкрываюць і даследуюць археолагі. Акрамя полацкай царквы, адносна добра захавалася яшчэ знакамітая Барысаглебская царква на Каложы ў Гародні. Яна таксама была збудавана ў XII ст., але захавалася нашмат горш за полацкую: ацалелі толькі часткі сценаў, ды і тыя не на ўсю вышыню. Даследчыкі да гэтага часу не могуць дакладна рэканструяваць выгляд яе даху і купалоў.

Гэтыя два помнікі, размешчаныя ў процілеглых кутках краіны, аб'ядноўваюць толькі ўзрост і прыналежнасць да візантыйскай будаўнічай традыцыі. А ва ўсім астатнім яны вельмі розняцца паміж сабой, бо належаць да розных беларускіх архітэктурных школ. У іх розная тэхніка муроўкі: роўнаслойная цагляная кладка ў Каложы і адметная полацкая тэхніка са схаваным радам у Спаскім храме (пра тэхніку муроўкі трохі пазней). У іх розная кампазіцыя ўнутранай прасторы. Полацкая царква больш блізкая да тыповых сярэднявечных пабудоваў, яе скляпенні падпіраюцца вялізнымі, вельмі масіўнымі слупамі. У гарадзенскай царкве слупы нашмат танчэйшыя, ды яшчэ круглыя, таму выглядаюць яшчэ танчэйшымі, што, аднак, не перашкодзіла ім трывала прастаяць больш за 800 гадоў. Гарадзенская Каложа вылучаецца яшчэ небывалым багаццем упрыгожвання фасаду рознакаляровымі паліванымі пліткамі і шліфаванымі камянямі. Затое яе равесніца ў Полацку непараўнальна багацей упрыгожана фрэскамі, кожная з якіх унікальная ўжо таму, што належыць да самых старажытных у краіне. А да таго ж яшчэ фрэскавы роспіс выкананы на высокім мастацкім узроўні.

Імя будаўніка Каложы застаецца невядомым. А імя полацкага архітэктара, які збудаваў знакамітую Спаскую царкву, трапіла ў летапісы і таму вядома кожнаму адукаванаму беларусу. Яно ўвайшло ў гісторыю архітэктуры не толькі праз пабудову цудоўнага храма, але і як аўтара новай архітэктурнай канструкцыі — г.зв. падкупальнага барабана.

Тэхніка цаглянай муроўкі з “утопленным ці схаваным радам” з’явілася па прычыне квадратнай формы цэглы. Такая тонкая (3,5—4,5 см) цэгла, якая называлася плінфай, выраблялася ў Візантыі і адтуль была перанятая на землі Русі. Каб муроўка была трывай, трэба было рабіць г.зв. перавязку, г.зн. швы на сутыку цаглянаў не павінны супадаць па вышыні. Інакш сцяна магла патрэскацца па гэтых швах і з часам зусім разваліцца. Таму кожны другі рад плінфы быў як бы ўтоплены ў глыбіню сцяны. Атрыманыя ў такі спосаб шчыліны замазваліся белай рошчынай, і фасад храма выглядаў як чаргаванне белых і чырвоных палосаў.

Калі замест квадратнай цэглы пачалі вырабляць прамавугольную, неабходнасць у схаваным радзе адпала і такая кладка перастала ўжывацца ў іншых землях Русі акрамя Полацка. Тут яна засталася як бы фірмовым полацкім знакам.

У XII ст. на паўночнай ускраіне Полацка ў мясцовасці Сяльцо быў заснаваны жаночы Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр. Яго заклала знакамітая беларуская асветніца святая Еўфрасіння Полацкая. Яна паходзіла з мясцовага княскага роду і была ўнучкай Усяслава Чарадзея. Называлася Прадславай, а Еўфрасінняй стала, калі прыняла манаскія шлюбны.

Спаса-Праэбражэнскую царкву збудаваў манах-будаўнік па імені Іаан, спецыяльна запрошаны Еўфрасінняй. Гісторыкам удалося ўстанавіць, што Іаан збудаваў у Полацку некалькі храмаў, па меншай меры тры: акрамя царквы Спаса, яшчэ Барысаглебскую і царкву Параскевы ў Бельчыцкім манастыры пад Полацкам. Яго архітэктурная творчасць мела вялікі ўплыў на архітэктурную тагачаснай Русі, якая складалася з беларускіх, расейскіх і ўкраінскіх земляў. Асноўным яго вынаходніцтвам было выкладанне спецыяльнай цаглянай платформы пад аснову купала царквы. Як прызналі маскоўскія даследчыкі, яго творчасць мела значны ўплыў на развіццё архітэктury Маскоўскай Русі.

Дойлід Іаан ад самага пачатку задумаў зрабіць нешта незвычайна прыгожае, і гэта яму ўдалося. Спаская царква лічыцца вяршыняй архітэктурнай творчасці полацкіх дойлідаў. Галоўнай задумай яе творцы было паказаць імкненне храма ўвышыню, да Бога. Для гэтага патрэбна было значна павысіць цыліндрычную аснову купала — г.зв. барабан, на якім трымаўся купал. Архітэктар Іаан прыдумаў пабудову спецыяльнай асновы — п'едэсталу — пастаменту, на які і паставіў падкупальны барабан. Адначасова былі абніжаныя часткі будынка, якія выступалі за сцены, як напрыклад апсіда (выступ ва ўсходняй частцы храма для размяшчэння алтара). Уся пабудова набыла выгляд грацыёзнай, памкнёнай у нябёсы вежы. Але каб сцены вытрымалі цяжар падкупальнага п'едэсталу, майстар зрабіў іх вельмі тоўстымі, а сутарэнні царквы падпёр таксама тоўстымі слупамі. Унутраная прастора храма зменшылася і набыла выгляд, падобны да падземных, высечаных у пячорах раннехрысціянскіх храмаў на тэрыторыі Рымскай Імперыі. На хорах (верхняя частка будынка царквы, дзе размяшчаўся царкоўны хор падчас богаслужэнняў) да нашых дзён захаваліся два невялікія памяшканні, спецыяльна збудаваныя для Еўфрасінні і яе сястры Еўпраксіі.

За доўгія стагоддзі храм перацярпеў многа рамонтаў і перабудоваў. Апошняя, праведзеная расейскімі ўладамі ў 1832 г., значна змяніла знешні выгляд царквы. Акрамя таго, расейцы збудавалі побач агромністую Праабражэнскую царкву, якая загрузвае прастору і, нягледзячы на свае памеры, не ідзе ні ў якое параўнанне па сваіх архітэктурных і мастацкіх вартасцях з беларускай перлінай.

Не менш за храм унікальныя яго фрэскі. За доўгі час жыцця Спаскай царквы яны аказаліся пахаванымі пад слямі тынкоўкі і пазнейшых роспісаў. У XIX ст. іх дарэшты замалявалі новымі алейнымі роспісамі, якія не маюць мастацкай вартасці. Ад 20-х гадоў мінулага стагоддзя пачалося паступовае і асцярожнае раскрыццё старажытных фрэсак, якое працягваецца да сённяшняга дня. Выявілася, што ўнутраная паверхня храма ад долу да самага верху пакрытая роспісамі — выявамі святых.

Тэхніка фрэскавага роспісу патрабуе хуткасці выканання, бо фарбы наносяцца на сырую тынкоўку, і трэба паспець усё намаляваць, пакуль тынкоўка не высахла. Мастакі, якія распісвалі полацкі храм, выдатна справіліся са сваім заданнем. Выкарыстоўваючы фарбы сіне-блакітнага, зялёнага, чырвона-карычневага колераў, колеру вохры з адценнямі, полацкія творцы дасягнулі высокамастацкіх, выразных, эмацыйных і адначасова строгіх выяваў шматлікіх святых. Яны глядзелі на вернікаў, што прыйшлі ў храм, з усіх бакоў і з усіх сценаў, і ад гэтых спакойных дапытлівых позіркаў нельга схавацца, як нельга схавацца ад свайго сумлення. На паўднёвай сцяне цэнтральнай часткі выдзяляецца сваім дасканалым натхнёным тварам святая манашка, і многія даследчыкі лічаць, што гэта і ёсць выява самой Святой Еўфрасінні.

Спаская царква доўгі час была месцам захавання нацыянальнай беларускай святыні — крыжа Св. Еўфрасінні, выкананага па яе замове ювелірам Лазарам Богшам. Крыж некалькі разоў забіралі з храма захопнікі, але кожны раз ён вяртаўся на сваё месца. Толькі ў савецкія часы камуністы вывезлі яго ў Магілёў, каб такім чынам спыніць паломніцтва да яго шматлікіх вернікаў. Падчас Другой сусветнай вайны ў 1941 г. крыж прапаў з Магілёва, і далейшы лёс яго не вядомы.

Калі ўвайсці на манастырскі падворак, што на вул. Фрунзе ў Полацку, то па левай руцэ ад дарогі ў вочы адразу кідаецца агромністы гмах мураванай царквы, які загрушвае двор і дамінуе над усімі

іншымі пабудовамі. Але не варта звяртаць на яго асаблівай увагі. Гэта адна з соцень цэркваў расейскай праваслаўнай царквы, збудаваных на нашых землях у XIX — пачатку XX ст. Сапраўдная перліна беларускай архітэктурнай спадчыны сціпла прытулілася трошкі далей, у глыбіні падворка. Яна — найбольшае, што вартае тут увагі. Можа, пашчасціць сустрэць каля яе мастака-рэстаўратара Уладзіміра Ракіцкага, які амаль стала тут пасяліўся менавіта дзеля гэтай не надта вялікай цэркаўкі. Ён адкрывае на яе сценах новыя фрэскі і адначасова ахоўвае адкрытыя раней. На жаль, храм выкарыстоўваецца для богаслужэнняў, у ім пастаянна гараць свечкі дрэннай якасці, якія даюць чад, тут збіраюцца натоўпы людзей. Усё гэта не спрыяе, а наадварот, шкодзіць захаванню ўнікальных фрэскавых кампазіцый. Варта некаму працерціся бокам па сцяне — і ўнікальная нацыянальная спадчына можа быць парушана або страчана зусім.

Захаваць нашу перліну ва ўсёй яе прыгажосці можа толькі рэжым поўнай кансервацыі з абмежаваным і кантраляваным доступам турыстаў.

Дадатковая літаратура:

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. Москва: Наука, 1966.

Еўфрасіння Полацкая / Аўтар-укладальнік У. А. Арлоў. Мн.: Польша, 2000.

Хозеров И. М. Белорусское и Смоленское зодчество XI — XIII вв. Мн.: Навука і тэхніка, 1994.

Магілёўшчына

Востраў жывой мінуўшчыны

На самым усходзе Беларусі, непадалёк ад мяжы з Расеяй, на маляўнічых пясчаных пагорках размясціўся прыгожы гарадок Мсціслаў. Сёння гэта звычайны раённы цэнтр Магілёўскай вобласці, а ў мінулым — сталіца немалого княства, потым ваяводства ў Вялікім Княстве Літоўскім. Сюды не пракладзена чыгунка (чыгуначная лінія абмінула горад у 20 км), дабрацца можна толькі аўтобусам ці аўтамабілем, таму гэты горад не надта вядомы турыстам. Мала хто ведае, што тут у старым горадзе захавалася цікавая гістарычная планіроўка, а таксама ўнікальныя помнікі гісторыі і архітэктурны.

Гісторыя горада пачыналася з умацаванага паселішча на высокім узвышшы, якое сёння называецца Замак.

Самыя старажытныя рэчы, знойдзеныя тут падчас шматгадовых археалагічных раскопак, датуюцца X—XI стст. А трохі далей на паўночны ўсход амаль на самым абрывістым беразе ракі Віхры (прытока Сожа) знаходзіцца ўзвышша Дзявочая гара — месца нашмат большае за старажытнае паселішча — гарадзішча ранняга жалезнага веку, якое існавала з I стагоддзя да нашай эры да I стагоддзя новай эры. Яго збудавалі людзі плямёнаў гэтак званай днепра-дзвінскай культуры, якія паводле сваёй мовы належалі да балтыйскай моўнай сям’і. Гэтае гарадзішча не мела ніякіх адносінаў да будучага горада і спыніла сваё існаванне задоўга да яго ўтварэння.

Паводле старажытных летапісаў, горад (у тыя часы так называлі абгароджанае ўмацаваннямі паселішча) заснаваў смаленскі князь Расціслаў Мсціславіч дзесьці паміж 1127 і 1159 гг. і назваў яго Мсціславам, відавочна, у гонар свайго бацькі, да якога адносіўся з вялікай павагай і нават называў яго святым. Па мсціслаўскіх мясцінах тады праходзіла паўночная мяжа племяннога аб’яднання радзімічаў, якое стала адным з трох (яшчэ былі крывічы і дрыгавічы) складных частак беларускага народу. Радзімічам не ўдалося ўтварыць уласнай дзяржавы, і ў пачатку XII ст. іх тэрыторыя ўвайшла ў склад Смаленскага княства, створанага крывічамі.

Месца для горада было выбрана адмыслова: яго дзядзінец (умацаваны цэнтр, дзе жыў князь з сям’ёй і дружнай) быў акружаны глыбокімі ярамі, што рабіла яго амаль непрыступным. Пачатак горада аказаўся ўдалым, хутка вакол дзядзінца пачало разрастацца паселішча гандляроў і рамеснікаў. З часам і яно стала ўмацаваным, абнесенае насыпным земляным валам з драўлянымі парканам, пераўтварылася ў “вакольны горад” (умацаванае паселішча гараджанаў у сярэднявеччы).

На мсціслаўскай Замкавай гары некалькі дзесяцігоддзяў праводзіў археалагічныя раскопкі званы маскоўскі археолаг Леанід Аляксееў. Ён адкрыў там культурныя напластаванні таўшчынёй каля 4 м. У пластах чорнай зямлі, пачынаючы з глыбіні 1—1,2 м, выдатна захоўваецца дрэва і іншыя арганічныя рэчывы: косць, скура, тканіна, зерне і г.д. Некаторыя драўляныя пабудовы XIII ст., раскрытыя археолагамі, захаваліся на вышыню да 10 вянцаў! Шматлікія старажытныя рэчы, знойдзеныя падчас раскопак, засведчылі багатую матэрыяльную культуру, далёкія гандлёвыя сувязі старажытных мсціслаўцаў, якія сягалі аж да Паўночнай Еўропы, Візантыі і Блізкага Усходу. Сярод знаходак касцяныя

пласціны з аздобы розных рэчаў і зброі, упрыгожаныя дасканалай разьбой, шахматныя фігуркі з дрэва і косці (цікава, што шахматных фігурак XII—XIII ст. на землях Беларусі знойдзена больш, чым у Расеі і Украіне), складныя крыжы—энкаліпіёны, пісала (пісальнік на навошчанай дошчачцы), жаночыя падвескі—ўпрыгожванні, шклянныя бранзалеты і нават кавалак шклянога келіха з надпісам па—арабску.

У Мсціславе знойдзена адна з двух адкрытых на Беларусі берасцяных грамат, шырока вядомых у той час на землях Вялікага Ноўгарада. Грамата датуецца XIII ст., і хоць захавалася не цалкам, на кавалку бярозавай кары можна разабраць імя нейкага Сямёна і згадку пра цэны на пшаніцу. Цэны на хлеб цікавілі і цікавяць людзей заўсёды, як у сярэднявеччы, так і сёння.

Пасля сярэдзіны XIII ст. мангольскае нашэсце перамяніла ўсю міжнародную сітуацыю ва Усходняй Еўропе. На беларускім Панямонні паўстала і пачала ўзмацняцца новая дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае. Хутка яе ўплывы дасягнулі Мсціслаўшчыны. Смаленскае княства слабела і не магло супернічаць з Літвой. Мсціслаў са сваімі землямі ўвайшоў у склад новай беларускай дзяржавы ў сярэдзіне XIV ст., у часы гаспадарання вялікага князя Альгерда. Мсціслаўшчына надалей заставалася ўдзельным княствам, толькі ім ужо кіравалі нашчадкі вялікіх князёў літоўскіх. Смаленскія князі спрабавалі вярнуць сваё даўняе ўладанне, але не дасягнулі поспеху, а потым і іх дзяржава ўвайшла ў склад Вялікага Княства Літоўскага.

Знакамітым чалавекам свайго часу быў мсціслаўскі князь Сямён Лінгвен (сын вялікага князя Альгерда), які княжыў тут амаль паўвеку ў 1377—1423 гг. Менавіта ён у Грунвальдскай бітве камандаваў мсціслаўскім, аршанскім і смаленскім палкамі, якія фактычна вырашылі перамогу нашых войскаў над крыжакамі. Калі Вітаўт заманьваў крыжакоў у пагоню спецыяльным манеўрам — удаванымі ўцёкамі, то пакінуў прыкрываць фланг палкі на чале з Лінгвенам. Яны амаль усе паляглі ў страшнай сечы, але задачу сваю выканалі: далі Вітаўту час перастроіць ліцвінскае войска і ўдарыць па рассыпаных варожых шэрагах.

Урэшце расейцам удалося—такі здабыць горад і замак, але толькі ў сярэдзіне XVII ст., падчас трынаццацігадовай вайны паміж Расеяй і Рэччу Паспалітай (1654—1667 гг.). Сляды роспачнай абароны і падзення Мсціслаўскага замка захаваліся да сённяшніх дзён. У горадзе схаваліся тысячы людзей, якія, пачуўшы пра прыход

маскавітаў, цэлымі сем’ямі збегліся сюды з усіх ваколіц. Летам 1654 г. маскоўскае войска атачыла горад і замак, пачало абстрэльваць з гармат і раз за разам праводзіць штурмы. Калі расейцам удалося прарвацца праз гарадскія ўмацаванні, большая частка ацалелых жыхароў сабралася на замку. Але пасля інтэнсіўнага гарматнага абстрэлу расейцы штурмам захапілі замак і выразалі амаль усіх, каго там знайшлі. Адзін са сведкаў пазней апавядаў, што з-пад трупай выцягвалі ацалелых і адпраўлялі ў палон у Маскву.

У мсціслаўскім кармеліцкім касцёле да нашага часу захавалася жывапісная выява гэтай падзеі, названай “трубяцкой разнёй” па прозвішчы аднаго з маскоўскіх ваяводаў, штурмаваўшых замак. А сёння падчас раскопак на замку археолагі па ўсёй яго плошчы знаходзяць слой чорнай абгарэлай зямлі, насычаны вугаллем ад згарэлых замкавых пабудоваў і касцямі людзей, палеглых тут 22 ліпеня 1654 г.

У тую вайну горад яшчэ не раз пераходзіў з рук у рукі. У 1660 г. расейскі цар Аляксей Міхайлавіч прыслаў загад ваяводзе Рапніну, які стаяў у Мсціславе з войскам, разбурыць і спаліць увесь горад, каб болей тут ніякія людзі не сяліліся. Страты Мсціслава ў той вайне былі такімі вялікімі, што ацалелых мсціслаўцаў доўгі час яшчэ клікалі “недасекамі”. Горад прыйшоў у заняпад, але ацалелы, і людзі працягвалі тут сяліцца.

Не ўсе палонныя мсціслаўцы бяспследна загінулі ў Расеі. Сярод іх было шмат высокапрафесійных майстроў-рамеснікаў (таму іх і вязлі найперш у саму Маскву). Малады мсціславец-палоннік Сцяпан Палубес стаў адным з заснавальнікаў расейскага кафлярства. Яго дэкаратыўныя паліхромныя вырабы дагэтуль захоўваюцца ў маскоўскіх музеях і на фасадах цэркваў.

Падчас Паўночнай вайны (Расея ваявала супраць Швецыі ў саюзе з Рэччу Паспалітай, Даніяй і Саксоніяй) у 1708 г. расейскія войскі, адступаючы перад шведамі цераз Мсціслаў, дарэшты знішчылі ўмацаванні горада і яго замка.

У 1772 г. па першым падзеле Рэчы Паспалітай Мсціслаў увайшоў у склад Расейскай Імперыі, і пачаўся новы этап яго гісторыі. На плане горада, складзеным расейцамі ў 1773 г., пазначана дзесяць храмаў: мураваных цэркваў (шэсць) і касцёлаў (тры) і драўляная ўніяцкая царква. Ад таго часу да нас дайшлі толькі некалькі тых пабудоваў: кармаіцкі касцёл (XVII—XVIII стст.) і ансамбль езуіцкага кляштара (XVII—XIX стст.).

У кармеліцкім Успенскім касцёле захавалася каля 20 фрэскавых кампазіцый, сярод якіх партрэты фундатараў і батальныя сцэны (у тым ліку захоп Мсціслава расейскімі войскамі ў 1654 г.). Будаўніцтва мураванага езуіцкага касцёла і калегіума на месцы ранейшага драўлянага адбывалася ў 30–я–40–я гады XVIII ст. Велічныя барокавыя гмахі і сёння ўраджаюць падарожнікаў, нягледзячы на перабудовы XIX ст. дзеля пераўтварэння касцёла ў праваслаўную царкву — сабор Св. Мікалая. Гэтаксама існуючая сёння царква Аляксандра Неўскага была ўзведзена ў 1870 г. на падмурках разбуранага кляштара бернардынаў. Такіх кардынальных перабудоваў не перацярпеў праваслаўны Тупічэўскі манастыр, заснаваны ў горадзе ў 1641 г. Ён разбудоўваўся і пасля заняцця Мсціслава расейцамі і ў XIX ст. меў ужо тры царквы, званіцу і шэраг манастырскіх і гаспадарчых пабудоў.

За час расейскага панавання сам горад перажыў кардынальную перапланіроўку: замест гістарычнай барочнай сеткі выгнутых вулачак паўстала кампазіцыя ў класічным стылі. Горад быў разбіты на прамавугольнікі, створаныя ўзаемнаперпендыкулярнымі вуліцамі. Паўстаў шэраг новых пабудоў: Траецкая царква, слабодская царква, пажарная вышка, гандлёвыя рады, будынак павятовага вучылішча, мураваныя жылыя і гаспадарчыя пабудовы. Шмат гэтых будынкаў XIX ст. захавалася да нашага часу. Усе гэтыя пабудовы XVII—XIX стст., а таксама велічнае ўзвышша старажытнага замка, складаюцца ў непаўторны горадабудаўнічы ансамбль.

У Мсціслаў трэба прыязджаць не на адзін дзень, каб пазнаёміцца з гэтым горадам, адчуць яго непаўторную атмасферу. Трэба пахадзіць па замкавым ўзвышшы і Дзявочай гары, пакупацца ў Віхры, пакаштаваць знакамітых мсціслаўскіх яблыкаў. Трэба нетаропка пагуляць па яго вуліцах, паразмаўляць з людзьмі. Гэты куточак Беларусі, аддалены ад магістральных дарог, і сёння застаецца востравам мінуўшчыны, дзе ў атачэнні старадаўніх гістарычных будынкаў размерана і павольна працякае жыццё, так не падобнае да мітусні сучасных мегаполісаў. Мсціслаў — гэта цэлы горад-музей, у якім захоўваюцца не толькі матэрыяльныя помнікі, але і дух мінулай эпохі.

Дадатковая літаратура:

Трусаў А. А., Баравы Р. В. Помнікі старажытнага Мсціслава. Мн.: Полымя, 1985.

Ткачоў М. А. Старажытны Мсціслаў. Мн.: Полымя, 1992.

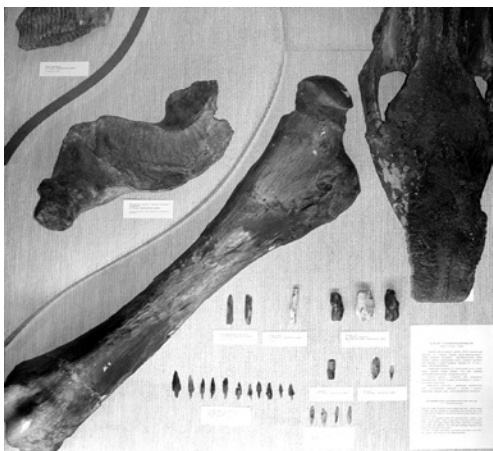
Воўчынскі касцёл — месца спачынку апошняга караля Рэчы Паспалітай. Стан 2009 г.

Гальшанскі замак

**Шараговая забудова
Гальшан**

**Косці жывёлаў і прылады працы
жалезнага века — 14–10 тыс. год таму**

Францысканскі касцёл у Гальшанах

Жытло чалавека перыяду неаліта – каля 5 тыс. год таму (макет)

Меншчына

Прыгарад, старэйшы за сталіцу

Зусім недалёка ад беларускай сталіцы, у 30 хвілінах дарогі электрычкай, знаходзіцца, здавалася б, усім добра вядомы гарадок пад назвай Заслаўе. З вокнаў цягніка здалёк відаць макаўка былога кальвінскага збору, якая сігналізуе прыбліжэнне да гэтага знанага, але ўсё—такі многім невядомага прыгарада Менска.

Заслаўе — то адзін з нямногіх на Беларусі прыкладаў, калі добра вядома паходжанне назвы паселішча. Паданне, створанае яшчэ ў X ст. і занатаванае летапісцам у XII ст., сведчыць, што горад назвалі па імені князя Ізяслава — сына полацкай княжны Рагнеды і кіеўскага князя Уладзіміра. Сюды, на самую далёкую ўскраіну Полацкай зямлі на мяжы са старажытнай Літвой, Рагнеда была выслана разам з сынам пасля няўдалага замаху на жыццё свайго мужа.

Калі Уладзімір быў яшчэ ноўгарадскім князем і пасватаўся да Рагнеды, то тая адмовіла. Як перадаў старажытны летапісец, Рагнеда быццам бы адказала: “Не хачу рабыніча разудзі, а Яраполка хачу”. Яраполк, тагачасны кіеўскі князь, таксама хацеў парадніцца з магутным полацкім уладаром і прыслаў сватоў да Рагнеды. Па старадаўнім звычаі, кабета, выходзячы замуж, у першую шлюбную ноч здымала з ног мужа абутак. Уладзімір быў пазашлюбным сынам вялікага кіеўскага князя Святаслава і жанчыны з чэлядзі. Таму Рагнеда і назвала яго рабынічам.

Каля 980 г. Уладзімір захапіў Полацк, згвалціў Рагнеду на вачах бацькі, потым забіў яго і забраў княжну ў жонкі. Усходнія славяне тады яшчэ былі язычнікамі, і акрамя Рагнеды Уладзімір меў яшчэ некалькі жонак і вялікі гарэм. Гордай палачанцы было за што помсціць. Па словах летапісца, Рагнеда наракала, што ён занядаў яе і сына Ізяслава. Яна спрабавала забіць Уладзіміра ў сне, але той прачнуўся і перахапіў руку з нажом.

Паводле звычаю, муж мусіў забіць жонку, якая замахвалася на яго жыццё. Уладзімір загадаў Рагнедзе рыхтавацца да смерці. Але калі ён прыйшоў па яе жыццё, з кута выйшаў малы Ізяслаў з мячом у руках і сказаў: “Не думай, бацька, што ты тут адзін”. Уладзімір не стаў забіваць жонку на вачах у сына і, параіўшыся з баярамі, адаслаў яго з маці назад у Полацкую зямлю, але не ў сталічны горад, а ў маленькае паселішча ля самай мяжы Полаччыны з Літвой. Ад таго часу гэтае паселішча стала называцца

Ізяслаўлем. Князь Ізяслаў стаў пачынальнікам новай дынастыі полацкіх князёў, якія смяротна варагавалі з Кіевам.

Летапіснае апісанне тых далёкіх драматычных падзеяў можна палічыць фантастычным, асабліва выслоўі і дыялогі дзеючых асобаў. Сярэднявечныя летапісцы мелі звычай ажыўляць сухое апісанне здарэнняў прыдуманымі выказваннямі і размовамі. Але застаецца фактам, што полацкая дынастыя Ізяславічаў сапраўды змагалася з Кіевам, г.зн. меў рацыю летапісец, калі пісаў: “Ад таго часу меч уздымаюць унукі Рагвалода на ўнукаў Яраслава” (Яраслаў Мудры — сын Уладзіміра і брат Ізяслава).

Напамінкі пра няшчасную Рагнеду і сёння яшчэ можна спаткаць у Заслаўі, напрыклад, у назве невялікіх рэчак — прытокаў Свіслачы, якія завуцца Чарніцай і Княгінькай.

Назва горада — адзінае, што дакладна перадалі нам сярэднявечныя летапісцы. Аднак у летапісах няма ніякіх звестак пра час заснавання Заслаўя. Таямніцу паходжання і развіцця горада ў далёкім сярэднявеччы дапамаглі раскрыць шматгадовыя археалагічныя раскопкі. Выявілася, што сучасны прыгарад Менска старэйшы за самую сталіцу. Заслаўе пачыналася з неўмацаванага паселішча на беразе Свіслачы недалёка ад упадзення ў яе маленькай рачулкі Чарніца. Даследчыкі мяркуюць, што ў гэтым паселішчы знаходзіўся адміністрацыйны цэнтр ваколіцы, які ў сярэднявеччы называўся “пагост”. Сюды сяляне з навакольных вёсак звозілі даніну для князя.

У апошнія дзесяцігоддзі Х ст. непадалёк ад гэтага паселішча (2 км на захад ад Свіслачы) на ўзгорку быў збудаваны ўмацаваны замак ці, як тады казалі, горад, вядомы сёння пад назвай “гарадзішча Замэчак”. Гэта было першае ўмацаванне горада. Для лепшага мацавання землянога насыпу на месцы будучага вала ставілі драўляныя зрубы або проста забівалі бярвенні, а потым на іх ужо насыпалася зямля. Па верху вала праходзіла драўляная баявая агароджа з байніцамі. Па рэштках гэтых канструкцый, знойдзеных археолагамі, зроблена рэканструкцыя ўмацаванняў Замэчка. І сёння яшчэ добра відаць насып магутнага землянога вала, які ўтварае амаль дасканалае кола дыяметрам больш за 70 м. Дапоўненае яшчэ шырокім ды глыбокім ровам, драўлянымі абарончымі канструкцыямі на вяршыні вала, гэтае паселішча ў сярэднявеччы было сапраўды непрыступным замкам.

Археалагічныя раскопкі на самым гарадзішчы і на размешчаным побач курганным могільніку паказалі, што тут

жылі добра ўзброеныя прафесійныя воіны з сем’ямі. Магчыма, менавіта ў гэты толькі што збудаваны ці яшчэ недабудаваны замак Уладзімір і выслаў каля 985 г. Рагнеду з Ізяславам. Мэтай пабудовы ўмацаванага паселішча Замэчак было, на думку гісторыкаў, забеспячэнне пагранічнага рубяжа Кіеўскай дзяржавы. Замак быў збудаваны дакладна на водападзеле паміж нёманскай Бярэзінай і дняпроўскай Свіслаччу і, напэўна, не выпадкова. Тут размяшчаўся адзін з волакаў знакамітай гандлёвай дарогі з поўначы на поўдзень Еўропы — адно з адгалінаванняў шляху “з варагаў у грэкі”. Волак ад слова “валачыць” — так называлася месца, дзе рачныя караблі ўручную перацягваліся (валакліся) цераз вяршыню водападзелу з рэчкі адной воднай сістэмы ў другую. Умацаванае паселішча на месцы волака забяспечвала кантроль (збор мыта) і абслугу (рабочая сіла для валачэння караблёў, ахова падарожных і г.д.) адной з важнейшых гандлёвых артэрыяў сярэднявечнай Еўропы.

У XII ст. жыццё на Замэчку спынілася, а новыя абарончыя збудаванні паўсталі (у канцы XI — пачатку XII стст.) ужо ў паселішчы на беразе Свіслачы, там, дзе сёння здалёк віднеецца макаўка кальвінскага збору (цяпер праваслаўная царква). Гэтае месца мясцовыя людзі называюць па-рознаму: “Вал”, “гарадзішча Вал” і “Замак”.

Новазбудаванае ўмацаванне ў XII ст. стала адміністрацыйным цэнтрам — дзядзінцам — месцам пражывання князя з сям’ёй і дружнай. Пад абаронай дзядзінца ў яго наваколлі хутка разрастаўся пасад.

Падзеі, звязаныя з пачаткамі горада, высылкай сюды княгіні Рагнеды з сынам, адбываліся за некалькі гадоў да прыняцця ў Кіеўскай Русі хрысціянства. Увёў новую рэлігію бацька Ізяслава князь Уладзімір Краснае Сонейка ў 988 г., пакінуўшы старых багоў, адмовіўшыся ад мнагажонства, і ў далейшым ён быў прылічаны да ліку святых Рускай Праваслаўнай Царквы. Даволі хутка па тых часах — на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў — хрысціянская рэлігія запанавала і ў Заслаўі. У XI ст. паступова знікае старажытны звычай пахавання памерлых у курганах, бо хрысціянскія святары змагаліся з гэтым “паганскім” звычаем. Але за дахрысціянскі час існавання паселішча тут паспелі ўтварыцца не менш дзесяці курганных могільнікаў, на якіх яшчэ ў XIX ст. заставалася каля тысячы курганоў. Да нашага часу ацалела каля чатырохсот курганных насыпаў.

Жыццё горада не было спакойным, ён неаднаразова цярпеў падчас феадальных войнаў паміж кіеўскімі і полацкімі князямі ў XII ст. Найбольш страшным было разбурэнне і разрабаванне ў 1127 г. кіеўскімі войскамі, калі Ізяслаўль здаўся на той ўмове, што горад не будзе разрабаваны. Але пераможцаў не ўдалося ўтрымаць, горад быў спустошаны і спалены, а жыхары, якія супраціўляліся, — пабітыя. У адным тагачасным курганным пахаванні археолагі адкрылі парэшткі жанчыны, на чэрапе якой віднеліся сляды ад сечаных ці колатых ранаў, нанесеных мячом ці баявой сякерай, а таксама сляды ад удара кап'я, а можа, кінжала ці стралы.

Аднак, нягледзячы на разарэнні, горад актыўна развіваўся, асабліва ў XII і XIII стст., да самага мангольскага нашэсця. Археалагічныя матэрыялы паказваюць шырокія і далёкія гандлёвыя сувязі паселішча. Тут знойдзены рэчы, вырабленыя ў Паўночнай Еўропе ў краінах вікінгаў, на Каўказе, у Заходняй Еўропе, а таксама ў Міжземнамор'і, Візантыі, Персіі.

Ужо пад канец XIII ст. Заслаўе разам з Менскам трапілі пад уплыў, а потым увайшлі ў склад новай беларуска-ліцвінскай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага. Некалькі дзесяцігоддзяў горад заставаўся дзяржаўным уладаннем, пакуль не стаў прыватнай уласнасцю аднаго з князёў Гедымінавічаў — Яўнута. У 1345 г. вялікага князя літоўскага Яўнута Гедымінавіча пазбавілі ўлады яго браты Альгерд і Кейстут Гедымінавічы. Яўнута выехаў у Маскву, але потым вярнуўся, памірыўся з братамі і атрымаў ва ўладанне Заслаўе. Менавіта ад яго пачаўся род князёў Заслаўскіх, якія мелі герб “Леў”. Заслаўскія валодалі горадам амаль два стагоддзі. Прапраўнук Яўнута Міхал Іванавіч, ажаніўшыся з князёўнай Мсціслаўскай, пачаў і сам пісацца як Мсціслаўскі. Яго пляменніца Ганна ў 1537 г. выйшла замуж за полацкага ваяводу Яна Глебавіча. Заслаўе перайшло да Глебавічаў, якія тут гаспадарылі да канца 60-х гадоў XVII ст. Сёння ў зборах заслаўскага музея захоўваецца шыкоўная паліваная кафля з гербам сына Ганны — Яна Янавіча Глебавіча.

Горад і маёнтак Заслаўе то дзяліліся паміж некалькімі ўладальнікамі, то зноў пераходзілі да аднаго ўласніка.

У XVI ст. былі кардынальна зменены ўмацаванні замка. Развіццё артылерыйскай зброі ў гэты час прывяло да змены абарончых сістэмаў гарадоў і замкаў. Ранейшыя мураваныя ці драўляныя сцены лёгка разбіваліся сканцэнтраваным артылерыйскім агнём. У канцы XV ст. у Італіі была вынайдзена

новая сістэма абароны замкаў. Галоўнай яе часткай былі бастыёны — збудаваныя з зямлі і аблямаваныя каменнем выступы, злучаныя землянымі валамі—курцінамі па ўсім перыметры абароны. На бастыёнах размяшчалася артылерыя абаронцаў, якая магла весці флангавы абстрэл абложнікаў, якія ішлі на штурм курцінаў.

Замак князёў Глебавічаў у Заслаўі стаўся адным з першых на Беларусі, абароненых па бастыённай італьянскай сістэме. Замак заняў плошчу 200 x 100 м і быў аддзелены ад пасада вялікім ровам, напоўненым вадой, якая дастаўлялася сюды праз сістэму ставоў на Свіслачы і Чарніцы.

Пад прыкрыццём аднаго з бастыёнаў у паўднёва-ўсходнім куце размяшчалася мураваная двухпавярховая брама са сценамі таўшчынёй да 2 м. З яе да горада вёў драўляны мост, частка якога падымалася ланцугамі і прыціскалася да варотаў брамы. Каля заходняй сцяны археолагі адкрылі мураваны з цэглы тунель шырынёй 80 см, вышынёй 1,2—1,3 м і даўжынёй каля 20 м. З брамы ў яго вядзе вертыкальны калодзеж, а канец тунэля выходзіць у замкавы роў. Гэтае выйсце перакрыта тоўстымі жалезнымі кратамі, якія былі ўмураваны ў сцены пры іх пабудове. Гэта значыць, што краты былі спецыяльна запланаваны будаўнікамі. Мяркуюцца, тунэль ужывалі як падземны ход, турму ці яшчэ як дрэнажную канструкцыю.

Другая, паўночная ці малая брама, значна меншая памерамі, была збудавана насупраць галоўнай у паўночнай сцяне—курціне.

Адначасова з кардынальнай перабудовай замка на ім быў узведзены пратэстанцкі кальвінскі храм. XVI ст.— то, як вядома, час росквіту на нашых землях рэфармацыі, якую падтрымалі многія беларускія магнаты, у тым ліку і Глебавічы. Гэты помнік ацалёў да нашых дзён, і менавіта яго вежу вышынёй у 35 м першай заўважаюць падарожнікі, пад'язджаючы да горада. У XVII ст. па меры наступлення каталіцкай контррэфармацыі збор стаў касцёлам Св. Міхала Архангела. У канцы XVIII ст. прыйшлі расейцы і ў XIX ст. зрабілі касцёл Спаса—Праабражэнскай царквой. У часы БССР у храме мясціўся музей рамёстваў і народных промыслаў, а ў 1990 г. яго будынак зноў перададлі праваслаўнай царкве.

Мала хто ведае, што каля паўночнай курціны археолагі раскапалі руіны яшчэ аднаго храма—капліцы (даўжыня — 7,7 м шырыня — каля 4,7 м), збудаванага ў першай палове XVII ст. Ад яго ацалелі толькі падмуркі, і ніхто не ведае, як ён называўся, калі і пры якіх абставінах быў разбураны.

Як і многія іншыя гарады Беларусі, Заслаўе пацярпела ад маскоўскіх войскаў падчас вайны 1654—1667 гг. Даследчык Заслаўя археолаг Юры Заяц адкрыў на тэрыторыі замка і пасаду сляды пажараў таго часу і мяркуе, што хутчэй за ўсё тады былі разбураны цагляныя брамы і палац на тэрыторыі замка. Пасля маскоўскага наезду замкавыя ўмацаванні ўжо не абнаўляліся.

Выгоднае размяшчэнне Заслаўя — блізкасць да сталіцы, адметнае гістарычнае асяроддзе, маляўнічасць мясцовага рэльефу — зрабілі яго месцам улюбёнага адпачынку менчукоў. Ад 80-х гадоў мінулага стагоддзя тут ладзяцца купальскія святы, традыцыйна збіраючы шмат моладзі і сталічнай інтэлігенцыі. У 1986 г. быў заснаваны гісторыка-культурны запаведнік “Заслаўе”, які аб’яднаў каля двух дзясяткаў аб’ектаў, размешчаных па ўсім горадзе і яго ваколіцах. Акрамя ўмацаванага гарадзішча “Замэчак”, бастыённага замка, у яго ўвайшлі таксама старажытныя курганныя могільнікі з гарадской ваколіцы, тэрыторыя сярэднявечнага гарадскога пасада, паперня XVI—XVII стст., сядзіба графа Антона Пшыздецкага (XVIII—XIX стст.), былы фарны касцёл Св. Марыі (XVIII ст.), вадзяны млын, дом эканомы (XIX ст.) і інш.

Акрамя існуючых гістарычных помнікаў, недалёка ад чыгуначнай станцыі створаны спецыяльныя этнаграфічныя комплексы “Млын” і “Кузня”, дзе сабраны будынкі і музейныя экспазіцыі, прысвечаныя важным традыцыйным беларускім промыслам. Быў час, калі рэканструювалі паравы млын (збудаваны ў пачатку XX ст.) нармальна працаваў, толькі ўжо не на пары, а на электрычнасці. Людзі з навакольных вёсак у пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя прывозілі сюды на памол збожжа. Да млына імкнуліся ўдзельнікі шматлікіх экскурсій, захопленыя рэальнасцю і сапраўднасцю дзеі. Гэта не была нейкая мастацкая інсцэніроўка ці кіназдымкі — тут музейшчыкі папраўдзе, на поўным сур’ёзе ажыўлялі гісторыю.

Дадатковая літаратура:

Заяц Ю. А. Заславль X—XVIII веков. Мн.: Навука і тэхніка, 1987.

Заяц Ю. А. Заславль в эпоху феодализма. Мн.: Навука і тэхніка, 1987.

Тэкст напісаны ў 2004 г. на замову выдавецтва “Мастацкая літаратура”, не публікаваўся.

Майстар — наш продак

Наша гаворка — пра звычайныя на першы погляд рэчы. На самай справе, што можа быць незвычайнага ў гліняных гаршках, місках, талерках, пячной кафлі або жалезных падкоўках на боты?

Але ёсць адна акалічнасць, праз якую названыя рэчы аказваюцца не такімі звыклымі, як здаецца. Справа ў тым, што зроблены гэтыя гаршкі, міскі, падкоўкі 400—500 гадоў назад. Калі параўноўваць, напрыклад, посуд сучасны і старажытны, то адразу відаць, што ён адрозніваецца і формай, і аздабленнем, і матэрыялам, з якога зроблены. А даўняя кафля настолькі непадобная да сучаснай, што распазнаць яе можа толькі спецыяліст. Часта такія простыя рэчы — адзінае, што засталася ад старажытнага паселішча. Праз іх вывучэнне навукоўцы здабываюць разнастайную гістарычную інфармацыю. Тут звесткі пра развіццё рамяства, гандлю, пра эканамічныя адносіны ў старажытным грамадстве, пра духоўную культуру нашых продкаў і г.д.

Мы раскажам вам пра тое, як старажытныя рэчы здабываюцца, як яны вырабляліся, што могуць паведаміць аб далёкім мінулым. Гаворка пойдзе галоўным чынам пра рэчы XIV—XVII стагоддзяў. Гэта вельмі цікавы час, бо якраз тады, у XIV—XVII стагоддзях, адбывалася фармаванне беларускага народа.

Скарбніца старажытных рэчаў

Абсалютная большасць археалагічнай інфармацыі здабываецца праз вывучэнне культурнага слоя. Вобразна кажучы, тут закапаны хлеб археолага. А ўвогуле, што гэта такое культурны слой? У чым яго каштоўнасць? Культурны слой — прынятая ў археалогіі назва пласта зямлі на месцы ўсіх чалавечых пасяленняў, які ўтрымлівае сляды ці рэшткі дзейнасці чалавека: старажытныя збудаванні, рэчы, будаўнічае і гаспадарчае смецце, попел з печаў і вогнішчаў і г.д.

Нічога не знікае намарна. Людзі і падзеі далёкага мінулага, аб якіх мы не маем пісьмовых звестак, не згінулі без слядоў. Толькі далёкія сляды гэтыя трэба знайсці. Магчымасць пошукаў (часта адзіную) нам дае культурны слой. Менавіта ў ім

часткова захаваўся важны прадукт дзейнасці даўніх людзей, які немагчыма вывучыць ніякімі іншымі сродкамі, акрамя археалагічных. Гэта матэрыяльная культура. Да яе належыць усё, што створана чалавекам і мае матэрыяльнае ўвасабленне, ці, калі казаць прасцей, усё, што зроблена чалавекам і што можна памацаць рукамі.

Вядома, толькі з дапамогай археалогіі нельга вывучыць усю матэрыяльную культуру, бо не ўсе рэчы трапляюць у зямлю. А тыя, што трапілі, не ўсе захаваліся. У сваю чаргу тыя, што захаваліся, не ўсе адкапаны археолагамі. Рэчы ж, знойдзеныя археолагамі, не ўсе дастаткова поўна вывучаны.

Няцяжка здагадацца, што культурны слой цікавіць нас толькі таму, што ў ім захоўваюцца старажытныя рэчы. Капаць “пустыя”, без знаходак, культурныя наслаенні — часцей за ўсё марная трата часу. Але, з другога боку, для археолага вельмі важна тое, каб рэч была знойдзена ў культурным слоі ў працэсе археалагічных раскопак, а не была прынесена невядома адкуль. “Чаму гэта важна? — спытае чытач. — Гліняны збан ёсць гліняны збан, і якая розніца, выкапаны ён рыдлёўкай археолага ці каўшом экскаватара”. Розніца ёсць, мы растлумачым яе крыху пазней, а пакуль просім чытача паверыць нам на слова.

На месцы існавання любога паселішча зямля паступова “падрастае” за кошт адкладання культурнага слоя. Хуткасць яго нарастання залежыць ад працоўнай актыўнасці, колькасці жыхароў на паселішчы, ад роду іх заняткаў, ад кліматычных умоваў. Накапленне зямлі праходзіць непрыкметна, але вынікі яго бываюць даволі значнымі. Мяркуйце самі: культурны слой на Старым замку ў Гародні дасягае таўшчыні больш за 9 м, на менскім Замчышчы — 8, у Віцебску 9—11, у Бярэсці — 7, у Слоніме — 5 м. Такі ж малюнак і ў іншых старажытных беларускіх гарадах. Можна падлічыць, з якой прыблізна хуткасцю ідзе гэты працэс. Так, у Гародні пасяленне на Старым замку з’явілася ў X стагоддзі. Атрымліваецца, што сярэдня хуткасць нарастання культурнага слоя — каля 0,9 см у год. Гэта, вядома, грубая прыкідка, таму што накапленне зямлі праходзіць вельмі нераўнамерна. У межах аднаго паселішча таўшчыня наслаенняў можа значна вагацца. У нашых мястэчках, напрыклад, найбольшай магутнасці яны дасягаюць у цэнтры ля плошчы (тут самая шчыльная забудова).

Як жа ўтвараецца культурны слой? Як адбываецца гэты няспынны непрыкметны рух, хуткасць якога вымяраецца

сантыметрамі ў стагоддзе, а вынікам становяцца шматмятровыя пласты зямлі?

Уявім сабе такі малюнак. Шмат гадоў таму назад, прыкладам, тысячу, група людзей выбрала сабе месца для жылля. Не будзем гадаць, што прымусіла іх пакінуць ранейшае жылло. Вось яно — абранае месца. Гэта пагорак з плоскай вяршыняй на высокім абрывістым беразе вялікай ракі каля ўпадзення ў яе ракі маленькай. І ў малой рэчкі таксама стромкія берагі. Толькі вузкай перамычкай можна трапіць на гэты пагорак-мыс, які густа парос вялізнымі соснамі. Амаль ідэальнае месца для жылля ў тыя небяспечныя часы, калі толькі ўмацаванне паселішча ў цяжкадаступным месцы магло гарантаваць адносную бяспеку жыхарам. І вось ссечаны хвой, расчышчана пляцоўка, пабудавана жыллё. Вакол будынкаў жаўцее на сонцы тоўсты слой сасновых трэсак. Гэта і ёсць першае культурнае наслаенне. Паступова трэскі цягнуець, пакрываюцца зямлёй, якую прыносяць вятры і людзі на падэшвах. За некалькі дзясяткаў гадоў на паселішчы нарастае невялікі слой цёмнай зямлі, у якім дзе-нідзе знаходзяцца згубленыя або кінутыя рэчы — будучыя археалагічныя знаходкі.

Але вось мірнае жыццё перарываецца нападам ворагаў. Пасёлак спалены, і на месцы будынкаў засталіся толькі чорныя плямы пажарышчаў. Праз нейкі час сюды зноў прыйшлі людзі, выраўнялі месца і пабудавалі новыя дамы. Пачаўся новы этап утварэння культурнага слоя. У гэты раз, ссечаныя з тоўстых, абчасаных па баках бяргавых дамы стаялі даўжэй, і іх ніжнія вянцы аказаліся закрытымі зямлёй. Калі гэтыя будынкi адслужылі свой час і іх разабралі, то не сталі выкопваць засыпаныя бяргавыя, а проста на старых месцах паставілі новыя дамы. У некаторых нашых гарадах нарастанне слоя ішло з такой хуткасцю, што за час існавання будынкаў (30—40 гадоў) пад зямлёй заставаліся 5—6, а то і болей вянцоў! Гэта 1—1,2 м. Слой закрываў нават частку дзвярнага праёма. Неверагодна, скажаце вы. А як жа тады адчыняліся дзверы? Цяжка сказаць, але, што такое магчыма, кожны ахвотны можа пераканацца на ўласныя вочы, калі пачынае ў Бярэсці ў музеі “Старажытнае Бярэсце”. Тут у павільёне экспануецца ўчастак сярэднявечнага горада, у культурным слоі якога археолагам Пятром Лысенкам знойдзены рэшткі будынкаў у 10—12 вянцоў! Каб можна было ўваходзіць у такую пабудову, патрэбна расчысціць прастору перад дзвярыма.

Уважлівы назіральнік даволі лёгка вызначыць культурныя наслаенні на фоне карэнных слаёў зямной паверхні. Культурны

слой адрозніваецца ад жоўтых, чырвоных, белых пластоў пяску, гліны, суглінку сваім шэрым, блізкім да чорнага колерам. У нашых гарадах і мястэчках пераважаюць светла-шэрыя і цёмна-шэрыя насленні. Спрактыкаванаму воку няцяжка заўважыць у іх праслойкі вуголля (сляды вогнішча ці пажару). На цёмным фоне прыкметна выдзяляюцца жоўтыя і чырвоныя праслойкі пяску, гліны, цэгля, а яшчэ лепш — белай вапны. Такія пласты пяску або гліны ў цёмных насленнях таксама лічацца культурным слоём, бо яны занесены сюды чалавекам. Напрыклад, старажытныя валы, якія большай часткай складаюцца з пяску і гліны, — той жа культурны слой, бо гэтыя абарончыя насыпы зроблены рукамі чалавека. Карэнныя пласты зямлі, на якіх залягаюць культурныя насленні, археолагі называюць мацерыком.

На розных помніках бывае розны па характары культурны слой. Напрыклад, у мураваных замках ён насычаны шматлікімі праслойкамі будаўнічых матэрыялаў, якія засталіся ад будаўніцтва, рамонтаў і перабудоў. У гарадах і мястэчках культурны слой у асноўным светла-і цёмна-шэры. Чаргаванне разнастайных слаёў і праслоек у культурным пласце называецца стратыграфіяй. Гэтак жа завецца і вывучэнне гэтых праслоек. Асноўная задача стратыграфіі — вызначэнне часу і высвятленне абставін утварэння кожнай праслойкі.

Вось мы стаім на дне раскопу каля адной з яго сценак. Сценка гэтая — вертыкальны разрез культурнага слоя ад дзённай паверхні да мацерыка. Дзённая паверхня на мове археолагаў — сучасны ўзровень паверхні зямлі. Няхай гэта будзе адзін з раскопаў на тэрыторыі Мірскага замка. Правёўшы позіркам знізу ўверх ад чырвонай глінянай падсыпкі ўнізе да зялёнай траўкі наверх, мы ў адно імгненне ўявім працэс, які адбываўся тут на працягу аж 500 гадоў. Са старажытных дакументаў нам вядома, што будаўніцтва замка пачалося ў канцы XV — пачатку XVI стагоддзя. Папярэдне, каб атрымаць роўную будаўнічую пляцоўку, сюды была навезена гліна з пяском, а потым выраўнана паверхня будучага замкавага двара. Вось гэтая падсыпка вылучаецца ў ніжняй частцы разрэзу. Але пад ёй відны цёмны культурны слой. Адкуль ён тут? Пасля таго, як гэты слой быў выяўлены і даследаваны, высветлілася, што да будаўніцтва замка на гэтым месцы знаходзілася паселішча. Па рэчах, якія трапіліся ў слоі (гаршко-вая кафля, гаршкі, шпоры), стала зразумелым, што яно існавала ў другой палове XV стагоддзя і загінула, відавочна, у часе пажару.

Пра гэта сведчыць праслойка вугалю (як вызначаецца датаванне рэчаў, гаворка пойдзе ніжэй).

Вось непасрэдна на слоі падсыпкі залягаюць вапна, кавалкі цэгля і дахоўкі. Гэта свой адбітак пакінуў першы этап будаўніцтва замка. Менавіта такую цэглу і такую дахоўку выкарыстоўвалі нашы дойліды ў канцы XV — пачатку XVI стагоддзя. Па характары насланняў, якія залягаюць вышэй, можна меркаваць, што жыццё замка было неспакойнае і багатае на падзеі. Светла-шэры слой насычаны рэшткамі будаўнічых матэрыялаў, якія накіпіліся падчас шматлікіх дабудоваў, перабудоваў і рамонтаў. Перад намі своеасаблівы летапіс. Каб яго прачытаць, спатрэбілася настойлівая шматдзённая праца цэлага калектыву даследчыкаў. І нават у гэтым амаль аднародным, на першы погляд, слоі ўдалося выдзеліць праслойку рамонтна замкавага палаца канца XVI — пачатку XVII стагоддзя, будаўніцтва 2-й паловы XVIII стагоддзя і інш. Зрабіць гэта дапамаглі знаходкі цэгля, дахоўкі, кафлі.

А вось для параўнання раскоп на адлегласці 500 м ад замка, закладзены на тэрыторыі гарадскога пасёлка Мір. Сценка раскопу па колеры значна адрозніваецца ад замкавай. Сярэднявечны культурны слой тут чорнага, цёмна-шэрага і светла-шэрага колераў. Стракатыя праслойкі гліны, вапны, пяску сустракаюцца даволі рэдка, многа іх толькі ў самых верхніх слаях XIX — пачатку XX стагоддзя. У гэты час вялося найбольш актыўнае мураванае будаўніцтва ў пасёлку.

Вывучэнне культурнага слоя шляхам раскопак мае адну немалаважную асаблівасць — яго нельга паўтарыць, як, напрыклад, фізічны ці хімічны дослед. Любы даследаваны ўчастак культурных насланняў знішчаны назаўсёды. Таму метадыка археалагічных раскопак накіравана на тое, каб у ходзе даследаванняў атрымаць як мага больш інфармацыі. Працэс раскопак адлюстроўваецца ў спецыяльнай дакументацыі. Яна павінна складацца так, каб праз любы час спецыяліст, які не прымаў удзелу ў раскопках, мог па дакументацыі аднавіць іх ход з найбольшай яснасцю. У такім выпадку заўсёды можна праверыць правільнасць вывадаў, зробленых аўтарам даследаванняў.

Археалагічны раскоп — не проста вялікая яма прамавугольнай або квадратнай формы. Ён разбіваецца на квадраты (памерам, звычайна, два на два метры), кожны з якіх мае свой нумар. Гэта робіцца, каб дакладней азначыць месца кожнай знаходкі. Напрыклад, у квадраце № 3 знайшлі кавалак глінянай талеркі.

Варта напісаць на ім “кв. 3” — і любому стане зразумелым, у якім месцы раскопу гэта адбылося. Каб яшчэ больш удакладніць месца знаходкі, ад двух бакоў квадрата па восі каардынатаў вымяраецца адлегласць да адкапанай рэчы.

Чым глыбей залягае знаходка, тым яна старажытнейшая. Раскопкі вядуцца па пластах таўшчынёй звычайна 20 см. Здымаюцца, старанна перабіраюцца або прасейваюцца 20 см культурнага слоя, затым наступныя 20 см — і так да мацерыка. Кожны пласт атрымлівае нумар зверху ўніз.

На кожнай знаходцы (ці на бірачцы да яе), акрамя нумара квадрата і пласта, скарочана пішацца назва помніка, год раскопак і нумар раскопу. Увесь надпіс можа выглядаць, напрыклад, так:

Аш. 85

Р. 2 пл. 7 кв. 3

Ён расшыфроўваецца проста: Ашмяны, 1985 год, раскоп № 2, пласт № 7, квадрат № 3. Гэты надпіс дае магчымасць вызначыць дакладнае месца знаходкі праз любы час пасля правядзення раскопак. Веданне месца і глыбіні залягання знойдзенай рэчы — неабходная інфармацыя для яе навуковай апрацоўкі. Можа быць і так, што на знаходцы ставіцца толькі нумар, а ўсё астатняе пад гэтым нумарам запісана ў спецыяльнай кнізе — калекцыйным вопісе. Рэчы без такога “пашпарта” напалову трацяць навуковую каштоўнасць. Археалагічны шурф адрозніваецца ад раскопу толькі меншымі памерамі, капаецца гэтак жа, як раскоп.

Ход раскопак пастаянна фатаграфуецца і замалёўваецца. Акрамя таго, вядзецца дзённік, ужо згаданы калекцыйны вопіс, вопіс індыўідуальных знаходак. У дзённіку апісваецца працэс раскопак дзень за днём, пласт за пластом. У апісанні звесткі аб характары культурнага слоя, знаходках, іх датаванні і г.д. У калекцыйны вопіс заносзяцца ўсе знаходкі, а ў вопіс індыўідуальных знаходак — найбольш цікавыя рэчы.

Методыка раскопак — вельмі далікатная рэч, на розных помніках яна мае сваю спецыфіку. Уласныя асаблівасці маюць раскопкі беларускіх гарадоў і мястэчак. Складанасць іх заключаецца, галоўным чынам, у шчыльнай сучаснай забудове. Старажытныя цэнтры гарадоў і мястэчак, за рэдкім выключэннем, адыгрываюць значную ролю ў жыцці сучасных пасяленняў. Тут размешчаны жылыя дамы, дзяржаўныя ўстановы, грамадскія пабудовы.

Праведзены тэлефонныя кабелі, водаправод, каналізацыя. У такіх выпадках бывае цяжка знайсці месца для раскопак.

Перад даследчыкамі стаяць важныя задачы вывучэння матэрыяльнай культуры жыхароў, высвятлення часу засялення розных раёнаў паселішча, пошук помнікаў архітэктуры, якія не захаваліся на паверхні зямлі, і інш. Да таго моманту, калі рыдлёўка археолага ўваткнецца ў культурны слой, неабходна правесці вялікую і карпатлівую падрыхтоўчую працу ў архівах і бібліятэках. Асноўная задача падрыхтоўкі — вызначэнне месцаў, найбольш прыдатных для раскопак. Гарады і буйныя мястэчкі ў канцы сярэднявечча займалі значную плошчу, часам у 2—3 дзясяткі гектараў. Не ўсе ўчасткі тэрыторыі паселішчаў аднолькава прыгодныя для раскопак. Напрыклад, калі пачнеш капаць на старажытным агародзе, то толькі марна патраціш час, бо слой там пусты. Праз вывучэнне старых планаў, гравюр, дакументаў высвятляецца размяшчэнне старажытных вуліц і пабудоў, што неабходна археолагам для арганізацыі навуковых даследаванняў.

Адна з асноўных і самых складаных задач археалагічнай навукі — датаванне знойдзеных рэчаў, вызначэнне часу іх вырабу. Рашэнне гэтай задачы дасягаецца з дапамогай сістэмы супастаўленняў, назіранняў з выкарыстаннем метадаў гістарычных, а таксама прыродазнаўчых навук. Ужо тое, што мы ведаем глыбіню знаходкі, мае пэўнае значэнне. Рэчы, якія залягаюць глыбей, больш старажытныя, чым тыя, што выяўлены вышэй. Праўда, ёсць верагоднасць перакопу, калі ў выніку якіх-небудзь ранейшых земляных работ рэчы пераблытваюцца, перамешваюцца. Археолог многае гатовы аддаць, абы толькі працаваць з непатрывожаным культурным слоём, без ямаў і перакопаў. Часам ёсць даволі надзейныя сродкі вызначэння цэласнасці слоя. Напрыклад, сярод цёмных наслаенняў залягае паласа жоўтай гліны ці пяску. Калі гэтая паласа непарушаная, то непарушаны і слой пад ёй.

Ужываюцца такія складаныя метады датавання знаходак, як, напрыклад, дэндрахраналагічны. Яго сутнасць у тым, што па гадавых кольцах на дрэве можна дакладна сказаць, у якім годзе гэта дрэва спілавалі. І калі мы раскапалі драўляны зруб, зроблены з бярвенняў, спілаваных, напрыклад, у 1504 г., то можна сцвярджаць, што рэчы, знойдзеныя ў зрубе і побач з ім у тым жа слоі, датуюцца пачаткам XVI стагоддзя. Калі такія ж рэчы знойдзены ў іншым месцы, мы ўжо ведаем, як іх датаваць. Часам лёс падносіць археолагам падарункі. Чаго варта, напрыклад,

знаходка шматколернай кафлі ў Мірскім замку, на якой стаіць дата вырабу: 1583. Бывае, на кафлінах сустракаецца цэлы надпіс на лацінскай мове: “Anno Domini 1627”, які перакладаецца як “Лета Гасподняе 1627”.

Каб авалодаць методыкай археалагічнай навукі, трэба не толькі праслухаць курс лекцый ва ўніверсітэце, прачытаць шмат кніг, але і неаднаразова прымаць удзел у экспедыцыях. На жаль, у наш час сустракаюцца выпадкі, калі непадрыхтаваныя людзі, у тым ліку школьнікі, часам нават на чале з настаўнікам, самавольна праводзяць раскопкі археалагічных помнікаў. Нічога, акрамя шкоды, такія “даследаванні” не прыносяць. Не апраўдвае падобныя дзеянні імкненне вывучаць гісторыю свайго краю ці набыць экспанаты для школьнага музея. Такія раскопкі з’яўляюцца злачынствам і караюцца законам.

Разнастайныя земляныя работы ў гарадах і мястэчках, такія, як капанне катлаванаў пад падмуркі дамоў, траншэй для вода-правода, цеплатрасы, каналізацыі, парушаюць і перамешваюць слаі, разбураюць рэшткі старажытных збудаванняў, у першую чаргу вулічныя насцілы, помнікі архітэктуры і інш. Невыпадкова ў апошнія гады прымаюцца меры для аховы культурнага слоя беларускіх гарадоў і мястэчак XIV—XVII стагоддзяў як помнікаў археалогіі. У навукова-вытворчым аб’яднанні “Белрэстаўрацыя” распрацаваны ахоўныя зоны культурнага слоя гарадоў Гародні, Наваградка, Полацка, Віцебска, Мсціслава, Нясвіжа, гарадскога пасёлка Мір і інш. З уводам у дзеянне гэтых зон усе земляныя работы ў іх межах павінны праводзіцца толькі з дазволу археолагаў і пасля таго, як участак гэтых работ будзе даследаваны.

А цяпер, паважаны чытач, запрашаем цябе ў падарожжа па некаторых старажытных гарадах і мястэчках услед за археалагічнай экспедыцыяй.

Як шукалі мірскую ратушу

Першае наша падарожжа — Мір. Гэта гарадскі пасёлак у Гарадзенскай вобласці. Славуты ён сваім прыгажунікам-замкам, пабудаваным у канцы XV — пачатку XVI стагоддзя. Замак даследуюць гісторыкі, мастацтвазнаўцы, архітэктары, археолагі, маляюць мастакі, наведваюць шматлікія турыстычныя дэлегацыі. Значна меней увагі надаецца пасёлку, хаця ўзрост яго на сто гадоў большы, а гісторыя не менш цікавая і багатая на падзеі.

Па летапісных крыніцах Мір вядомы з 1395 г. На працягу другой паловы XIII і цалкам XIV стагоддзя нашы продкі з усіх сіл адбіваліся ад сквапных суседзяў—крыжакоў, што з агнём і мячом прыходзілі да нас з Прусіі і Лівоніі. У 1395 г. крыжакі на чале з grosмайстрам Конрадам фон Юнгінгенам спалілі Драгічын, Наваградак, Мір і Ліду. Адсюль вынікае, што паселішча ўзнікла не пазней чым у XIV стагоддзі. Размясцілася яно на перакрываванні дарог, што злучаюць Менск са Слонімам, Слуцк з Наваградкам і далей з Вільняю.

Пасля крыжацкага нападу Мір у хуткім часе быў адноўлены. У 1434 г. вялікі князь Жыгімонт Кейстутавіч падараваў яго віленскаму кашталяну Сенку Гедыгольдавічу. Разам з дваром вялікі князь аддаваў васалу людзей, што там жылі, і ў іх ліку “Дзяміда са сваякамі і сынамі”.

Кім ён быў, гэты адзін вядомы нам па імю жыхар Міра XV стагоддзя? Можа, ганчаром? А можа, ён быў кавалём, мулярам? Гэта так і застаецца для нас невядомым. Але тое, што ў Міры жыло шмат умелых рамеснікаў, сумненняў не выклікае. З сярэднявечных дакументаў вядома, што тут плённа працавалі ткачы, шаўцы, пекары, краўцы, бондары, калёснікі, ганчары, медавары, муляры і інш. У канцы XVII стагоддзя рамеснікі Міра аб’ядноўваліся ў чатыры цэхі: ткацкі, ганчарны, кравецкі і шавецкі. Асабліва славіліся мірскія ганчары. Менавіта іх вырабы самыя шматлікія сярод знаходак. У цэнтры пасёлка дастаткова адзін раз капануць рыдлёўкай, каб натрапіць на кавалкі гаршка, міскі ці якога іншага керамічнага начыння.

З 1490 г. Мір належыць роду Ільінічаў. Пры першым уладальніку з гэтага роду Юры Ільінічу, прыблізна каля 1495 г., быў закладзены замак. Відавочна, у гэты час узведзены ўмацаванні і вакол пасёлка, бо вядома, што Мікалай Хрыстафор Радзівіл, да якога Мір перайшоў у 1568 г., загадаў пабудаваць ужо новыя фартыфікацыі. Пры Радзівілах узведзены шэраг вялікіх будынкаў. Фарны касцёл Св. Мікалая пабудаваны ў 1587 г. з дрэва, у 1599—1605 г. ён стаў мураваным. Гарадская ратуша з’явілася ў сувязі з тым, што 27 снежня 1579 г. Міру даравана няпоўнае Магдэбургскае права. У цэнтры пасёлка быў збудаваны шпіталь³. Да канца XIX стагоддзя былі шырока вядомы мірскія конскія кірмашы. Росквіт іх прыпадае на той перыяд, калі гандаль коньмі знаходзіўся ў руках цыганоў. Пэўны час у горадзе жыў цыганскі кароль.

³ Даўней так называлася багадзельня.

У сучасным гарадскім пасёлку амаль нічога не напамінае аб сярэднявечным Міры — горадзе рамеснікаў і гандляроў. Няма старажытных брамаў–варот, што стаялі на чатырох выездах з горада. Не дымяць на агародах горны, загрузаныя посудам. Не ўзвышаецца над плошчай ратуша, у якой калісьці засядаў магістрат. Ды і самой плошчы няма, на яе месцы разбіты сквер. Толькі Траецкая царква і Мікалаеўскі касцёл — апошнія сведкі даўніх часоў, неаднаразова рамантаваныя і перабудаваныя,— яшчэ стаяць з абодвух бакоў былой плошчы.

Не захаваліся шэдэўры мірскіх рамеснікаў. У сярэднявеччы кожны прэтэндэнт на званне майстра павінны быў даказаць сваю кваліфікацыю праз выраб дасканалай рэчы–шэдэўра, ці “штукі”, як тады казалі. Мы не ведаем, што стала з шэдэўрамі мірскіх майстроў, куды закінуў іх лёс за мінулыя 400—500 гадоў, нават нельга сказаць, як яны выглядалі. Праўда, адна “штука” ўсё–ткі засталася. Вось яна — пяцівежавы замак–прыгажун у паўкіламетры ад цэнтра пасёлка.

Тое, што мы знайшлі падчас раскопак, нельга назваць шэдэўрамі. Гэта, у асноўным, звычайныя бытавыя рэчы. Праўда, звыклымі яны былі для тых людзей, што карысталіся імі калісьці. Для нас гэтыя збаны, гаршкі, талеркі, шклянцы, кватры, падсвечнікі — каштоўныя гістарычныя крыніцы і музейныя экспанаты.

Ужо адразу пасля пачатку раскопак стала зразумелым, што можна спадзявацца на цікавыя знаходкі: на былой плошчы выявіліся чатыры слоі каменных бруковак, размешчаных адзін над адным. Гэта сведчанне напружанага кіпучага жыцця. А дзе ў старыя часы віравала жыццё, там сёння раздолле археолагу. Як жа брукоўкі апынуліся пад зямлёй? Нарастанне культурнага слоя ішло хутка, бо ў Міры штогод адбываліся дзевяць буйных кірмашоў ды яшчэ праводзіліся штотыднёвыя таргі. Калі брукоўка цалкам пакрывалася зямлёй, насыпалі пясок, каб выраўняць паверхню плошчы, і насцілалі новы рад камянёў. Па знаходках на бруку розных рэчаў (кавалкі гаршкоў, падкоўкі, цвікі і інш.) вызначаны час збудавання кожнага насцілу. Самую ніжнюю брукоўку паклалі ў XVII стагоддзі, самую верхнюю — у XIX-м.

Чаму мы пачалі капаць менавіта на плошчы, а не ў іншым месцы? Справа ў тым, што недзе тут была ратуша. Акрамя агульнай задачы даследавання культурнага слоя пасёлка, у нас была і больш канкрэтная мэта — пошукі ратушы. Будынак ратушы не захаваўся

да нашага часу, на паверхні зямлі ад яго не засталася ніякіх слядоў. А пад зямлёй? Вельмі верагодна, бо ратуша ў гарадах і мястэчках будавалася грунтоўна і надоўга. Яна выдзялялася на фоне навакольнай забудовы надзвычайнымі памерамі ды формамі і наглядна дэманстравала моц і славу горада. Пад вялікі будынак рабілі вялікія падмуркі, якія не так проста разбурыць, тым больш, што яны пад зямлёй. Вядома, што мірская ратуша стаяла на плошчы ці побач з ёй. Здавалася б, знайсці падмуркі будынка проста. Але на самой справе, калі ўзяць плошчу ды яшчэ прылеглую да яе тэрыторыю, атрымліваецца паласа памерам прыблізна 150 на 50 метраў. Ды ў дадатак край плошчы шчыльна забудаваны.

Пачалі капаць пасярэдзіне і замест ратушы трапілі на брукоўку. Культурны слой на плошчы не вельмі вялікі: 60—120 см таўшчынёй. Знаходак было многа, як і ўсюды ў Міры. А вось рэшткаў ратушы мы тут не знайшлі, хаця выкапалі чатыры шурфы. Якраз калі канчалі апошні, падышоў міранін і паведаміў, што непадалёку ён капае гаспадарчую яму і натрапіў на нейкі цагляны мур, які не бярэ ні рыдлёўка, ні лом. Па памерах цэглы і сістэме муроўкі (а яны ў розныя часы былі рознымі) мы высветлілі, што пакладзены мур у XVII стагоддзі. Раскопкі на гэтым месцы адкрылі на глыбіні 1,8 м рэшткі лёхаў вялікага будынка. Столь лёхаў была арачнай, пра што сведчыць характэрны нахіл сцен. Падмурак выкладзены з буйных камянёў, якія ўпоперак дасягаюць велічыні да 60 см. Рэшткі драўлянай падлогі лёхаў знойдзены на глыбіні 3,8 м. Ад яе засталіся ледзь не дарэштны спарохнелыя кавалкі дошак. На падлозе ляжаў гліняны кубачак, пакрыты зялёнай палівай. Ён аказаўся зусім цэлым, толькі без вушка. Такія прыгожыя зграбныя па форме начынні ўжывалі ў XVII стагоддзі.

Па ўсёй верагоднасці, мы знайшлі ратушу. Праўда, па пісьмовых крыніцах вядома, што недзе каля плошчы знаходзіўся мураваны шпіталь, падараваны гораду Радзівіламі. Але большасць дробных на першы погляд фактаў сведчыць на карысць ратушы. Па-першае, малаверагодна, што шпіталь быў такі вялікі, з глыбокімі лёхамі. Па-другое, наш будынак знаходзіцца якраз на аднолькавай адлегласці ад царквы і касцёла. Такое размяшчэнне ратушы побач з плошчай у цэнтры архітэктурнага ансамбля — характэрная з'ява для многіх гарадоў Беларусі. Цалкам ускрыць лёхі і высветліць дакладныя памеры будынка не ўдалося — перашкаджаюць навакольныя дамы.

Знешні выгляд мірскай ратушы мы можам уявіць сабе толькі

праз вывучэнне падобных збудаванняў, якія захаваліся ў іншых гарадах Беларусі, напрыклад, у суседнім Нясвіжы. Відавочна, яна мела высокую, у некалькі паверхаў вежу. На вежы звычайна мацаваўся гарадскі гадзіннік. Галоўны ўваход знаходзіўся з боку плошчы, і гадзіннік таксама размяшчаўся з гэтага ж боку. У спецыяльным памяшканні ратушы захоўваліся ўзоры мераў вагі і даўжыні. Калі пакупнік абвінавачваў прадаўца ў недамеры, недавазе тавару, то ён вёў гандляра ў ратушу. Там тавар узважвалі ці мералі праўдзівымі мерамі. У Германіі ўзор меры даўжыні ў выглядзе жалезнага бруса ўмуроўваўся ў сцяну будынка на гандлёвай плошчы. Спрэчку на конт недамеру тканіны, вяроўкі ці чаго іншага можна было вырашыць на месцы. Магчыма, такое было і ў Міры.

Паступова ў ходзе раскопак павялічвалася інфармацыя аб матэрыяльнай культуры старажытнага паселішча. Здабываліся матэрыялы з дапамогай шурфоў і раскопаў, якія закладваліся ў розных частках пасёлка. На другі год даследаванняў высветлілася, што найбольш цікавае для нас месца знаходзіцца непадалёк ад плошчы, на захад ад яе. У разведачным шурфе тут выяўлены найбольш магутны культурны слой, які дасягае таўшчыні больш за 3 м. Гэтым шурфам мы натрапілі на скарб манет канца XVI — пачатку XVIII стагоддзя. Удача рэдкая, бо на плошчы ў дзясяткі гектараў трапіць ямкай памерам 2 на 2 метры на невялікую купку манет удаецца не часта. Гэта было так нечакана, што хлопец, які капаў шурф, сам археолаг, схпіў грошы ў жменю і з радасным крыкам адным махам выскачыў з паўтараметровай ямы. Ён зусім забыўся, што такія знаходкі абавязкова трэба фатаграфавач тут жа на месцы, дзе знойдзены. Усяго ў скарбе 93 манеты. Калісьці яны былі загорнуты ў кавалак тканіны, якая за трыста гадоў спаракнела. Толькі на манетах, што ляжалі па краях слупкоў, захаваліся адбітак гэтай тканіны. Манеты з мірскага скарбу называюцца солідамі, зроблены яны з медзі ў 1660—1661, 1663—1666 гг. На кожнай маецца выява ў профіль караля Рэчы Паспалітай Яна II Казіміра Вазы, а на адваротным баку — выява герба. У адных выпадках гэта арол — герб Каралеўства Польскага, у другіх — герб Вялікага Княства Літоўскага — Пагоня (коннік з мячом).

Пасля такой знаходкі не дзіўна, што на наступны год па месцы шурфа быў закладзены раскоп. У ім на адлегласці каля 2 м ад знойдзеных манет трапілі на... другі скарб. Ён знаходзіўся ў гаршку з адбітай верхняй часткай. І хоць на дне гаршка ляжалі ўсяго чатыры манеты, каштавалі яны намнога больш за першы скарб, бо ўсе

зроблены са срэбра. Тут былі два талеры, бітыя ў Антверпене ў 1633 і 1647 г., прускі шасцігрошавік Фрыдрых Вільгельма I 1686 г. і шасцігрошавік Рэчы Паспалітай Яна II Казіміра Вазы 1665 г. У другой палове XVII стагоддзя 90 солідаў складалі адзін злоты. За адзін злоты можна было купіць ад 50 да 100 яек ці 20 літраў малака. Такія грошы мог зарабіць муляр за дзень працы. Чатыры срэбныя манеты з другога скарбу мелі вартасць каля 10 злотых.

Менавіта ў той частцы пасёлка, дзе знойдзены скарбы, выяўлены і найбольш старажытныя знаходкі — кавалкі гаршкоў канца XIV — пачатку XV стагоддзя. Па ўсёй верагоднасці, тут было першапачатковае паселішча.

На паўднёвай ускраіне Міра адзін з шурфаў прыйшоўся на нейкую пабудову з цэглы. Давялося і тут закладваць раскоп. Высветлілася, што натрапілі мы на горан для абпалу керамічных вырабаў. Па знаходках кавалкаў посуду вызначылі, што датуецца ён другой паловай XVII—XVIII стагоддзем. Працэс абпалу вырабаў быў самым адказным і складаным у працы ганчара. Ад правільнага выканання яго залежала якасць прадукцыі. Таму вялікае значэнне надавалася прыстасаванню для абпалу — горану. Ён павінен быць ёмістым, каб можна было загрузаць вялікую партыю рэчаў, добра трымаць цяпло, бо для якаснай загартоўкі вырабаў патрэбна на працягу некалькіх гадзін падтрымліваць тэмпературу ў 800—900 градусаў. Увесь працэс абпалу цягнуўся ў сярэднім 10—14 гадзін. Мірскі горан двухкамерны, у плане круглы. Ніжняя камера прызначалася для закладкі дроў, у верхнюю ў некалькі радоў загрузаўся посуд, кафля ці якія іншыя керамічныя вырабы. Перамычка паміж камерамі абапіралася на слупок, складзены з цэглы—сырцу. Слупок гэты называўся “дзядком” ці “бабкай”. Каб павялічыць тэмпературу абпалу, у перамычцы звычайна рабіліся адтуліны. Але ці былі яны ў мірскім горане, сказаць цяжка, бо ад яго захавалася толькі ніжняя частка і “дзядок”. Аднак па рэштках знешняй сценкі можна рэканструяваць вонкавы выгляд горана. Форма яго была блізкай да паўсферы, гэта калі разрэзаць шар на палову і пакласці плоскай паверхняй уніз. Зверху ўся паўсфера абмазаная тоўстым слоём гліны.

Побач з горнам пасля некалькіх тыдняў карпатлівай працы расчысцілі каменны падмурак жылога дома другой паловы XVII стагоддзя. Дом меў даволі значную для тых часоў плошчу — 36 кв. м. На вялізных камянях падмурка захаваўся рад цаглін. Магчыма, будынак быў цагляным, але не выключана, што знойдзены

ў адным з куткоў рад цаглін пакладзены, каб выраўняць паверхню падмурка драўлянага дома.

Але самая цікавая знаходка з гэтага дома, важнейшая за сам падмурак, — кафляная печка. І раней археолагі знаходзілі рэшткі печак, але гэта былі бясформенныя развалы гліны і цэглы. А ў нас яна захавалася на вышыню больш за метр. Добра прасочваецца канструкцыя пячной адтуліны, выкладзеная з паўкруглым завяршэннем. Кафля з печкі абадраная (відавочна, яе выкарысталі ў другі раз), мы маем толькі мураванае тулава. Але адна кафліна з ніжняга кута печы знайшлася. Кафля ўпрыгожана выявай фантастычных жывёлаў — пачвар. Майстар — разьбяр, відаць, быў па характары вясёлы, і пачвары ў яго атрымаліся зусім не страшнымі, а хутчэй добрымі. Падчас расчystкі ўнутранай прасторы печкі высветлілася, што яна выкарыстоўвалася не толькі для абагрэву памяшкання, але і для прыгатавання ежы. На самым сподзе ў слоі вуголля знойдзены косткі птушак.

Цяжка сказаць, хто жыў у гэтым доме. Не знойдзена рэчаў, якія маглі б навесці на падказку адносна прафесіі гаспадара. Адзіная зачэпка знаходзіцца за межамі будынка, літаральна ў метры ад падмурка. Гэта горан. Са значнай доляй верагоднасці можна дапусціць, што будынак і горан суіснавалі ў часе. У такім выпадку гаспадаром дома быў ганчар. Малаверагодна, што ганчар збудаваў свой горан амаль упрытык да чужога дома.

Зямля Міра хавае ў сабе яшчэ шмат таямніц, не менш цікавых за тыя, што ўжо раскрыты. Вясной 1987 г. было атрымана паведамленне, што ў водаправоднай траншэі на заходняй ускраіне старога Міра адкрыта старажытная муроўка з камянёў і цэглы. Па ўсёй верагоднасці, гэта Слонінская брама, адна з чатырох брамаў, што стаялі на выездах з паселішча. Другая такая ж муроўка адкапана на паўночным выездзе з пасёлка. Гэта, відавочна, Віленская брама.

У 1988 г. спецыяльная экспедыцыя занялася даследаваннем выяўленых пабудов. Адначасова вывучаліся рэшткі сярэднявечных умацаванняў, вялася разведка культурнага слоя ў недаследаваных яшчэ частках пасёлка. З прычыны таго, што старадаўнія дарогі не змянілі свой накірунак да нашага часу, усе мірскія брамы, дакладней, іх рэшткі, знаходзяцца пад гэтымі дарогамі. Вось і з усёй Віленскай брамы ўдалося раскапаць толькі бакавую сценку на ўзбочыне заасфальтаванай Чырвонаармейскай (былой Віленскай) вуліцы. Траншэя два з паловай метры шырынёй і 12 даўжынёй ускрыла магутны мур шырынёй 1,9 м, які складзены

з цэглы–пальчаткі і буйных камянёў. Ён залягае на глыбіні амаль двух з паловай метраў.

Узніклі складанасці з пошукамі Менскай брамы. На дакладна разлічаным месцы не было знойдзена нічога, акрамя рэшткаў насцілу даўняй дарогі, зробленага з галля. Толькі другая траншэя, закладзеная бліжэй да цэнтра, трапіла якраз на мур брамы. Яна вельмі падобна да Віленскай тэхнікай муроўкі і матэрыялам.

Зараз мы дакладна можам паказаць месцы размяшчэння ўсіх чатырох мірскіх брамаў. Слонімскае выяўлена будаўнічай траншэяй, Менская і Віленская даследаваны археалагічна, а Нясвіжскай няма дзе больш быць, як толькі перад мостам праз Міранку. Пасля таго як былі адшуканы брамы, сталі вядомыя дакладныя памеры сярэднявечнага горада, і ў археолагаў зніклі сумненні накшталт: а ці ў тым месцы мы капаем?

Адна з траншэяў прарэзала частку абарончага вала і рова каля вул. Ленінградскай (былая Завальная). Зараз на паверхні зямлі ад іх амаль нічога не засталася, відавочна, у XVIII—XIX стагоддзях роў і вал былі нівеліраваны ў слоўніках. З раскопак відаць, што роў часткова запоўнены глінай з вала.

Некалькі гадоў раскопак у Міры прынеслі разуменне планіровачнай структуры сярэднявечнага горада, і гэта дапамагае выбіраць месца для раскопак. Так, трэба асцерагацца закладаць шурфы і раскопы блізка каля культавых пабудов. Культурны слой вакол цэркваў і касцёлаў перамешаны шматлікімі старымі пахаваннямі, слядоў ад якіх на паверхні зямлі не захавалася.

Амаль ля самых вуліц у беларускіх гарадах і мястэчках цягнулася суцэльная лінія будынкаў. Слой тут таксама перамешаны ямамі пад падмуркі і склепы. Самы багаты на знаходкі слой знаходзіцца ў глыбіні двара на адлегласці 10—15 м ад вуліцы. Сюды часта выкідвалі непатрэбныя рэчы: бітыя гаршкі, кафлю і інш. Далей, у глыбіні сядзібы, пачыналіся агароды — месца для археолага нецікавае.

У Міры ўжо акрэслены выгудныя для раскопак пляцы і спадзяёмся, што нас там чакаюць новыя цікавыя знаходкі.

На наваградскіх пагорках

Для беларусаў горад Наваградак⁴ такое ж святое месца, як Кракаў для палякаў, або Кіёта для японцаў, бо тут была першая

⁴Сучасная афіцыйная назва Навагрудак — польскі варыянт беларускага Наваградка.

сталіца беларуска-літоўскай дзяржавы. Наваградка па сваім геаграфічным становішчы не падобны да іншых старажытных беларускіх гарадоў. Ён размясціўся воддаль ад рэк (найпрыдатных старадаўніх дарог) на самых высокіх вяршынях Наваградскага ўзвышша. Акрамя вышыні гары, зручнай для абароны, заснавальнікі Новага горада ўлічылі яшчэ вельмі важную акалічнасць: з-пад гары чысцюткім струменем выбіваецца крыніца. Відавочна, спалучэнне гэтых двух абставін — высокай гары і блізкай вады — і вызначыла выбар месца пад жытло. А дбылося гэта аж у канцы X стагоддзя і, відаць, у добры час, бо гораду было наканаваана доўгае і багатае на значныя падзеі жыццё. Першае летапіснае ўпамінанне аб ім адносіцца толькі да сярэдзіны XIII стагоддзя, гэта значыць, што амаль трыста гадоў з гісторыі горада даступныя адно археолагам.

Немалую ролю ў росквіце Наваградка адыгралі даволі ўрадлівыя глебы наваколля. Мы ж ведаем, што асновай гаспадаркі нашых продкаў у тыя часы было земляробства. Што ўжо казаць пра багацце мясцовых лясоў на звяроў, а рэчак і азёраў на рыбу.

Як бы там ні было, але праз дзвесце гадоў пасля ўзнікнення Наваградка быў вялікім горадам у росквіце. Аказваецца, у гэты час, у XII стагоддзі, некаторыя жылыя будынкі Наваградка мелі ў вокнах шкляныя шыбы, што нават для самога Кіева было рэдкасцю. Багатыя наваградцы маглі сабе дазволіць раскошу піць са шклянога посуду, прывезенага аж з Сірыі і Ірана, а сцены сваіх дамоў упрыгожваць фрэскавым роспісам.

Як вы можаце здагадацца, пра ўсе гэтыя цікавыя дэталі нам расказалі археолагі. Больш чым дваццаць гадоў запар у старажытным цэнтры Наваградка — Замкавай гары і Малым замку — працавала экспедыцыя пецяўбургскіх археолагаў пад кіраўніцтвам Фрыды Гурэвіч. Велізарная калекцыя знойдзеных рэчаў дала магчымасць напісаць некалькі кніг і не адзін дзясятка артыкулаў пра старажытны Наваградка, яго гаспадарку і побыт жыхароў.

Аднак пецяўбургскіх даследчыкаў цікавіў галоўным чынам найдаўнейшы перыяд жыцця горада — X—XIII стагоддзі. Яны не праводзілі раскопак за межамі старадаўняга цэнтра (выключэнне — даследаванні Міхала Каргера ля Барысаглебскай царквы XII стагоддзя). Амаль цалкам па-за іх увагай засталіся пазнейшыя часы — XIV—XVII стагоддзі. А менавіта тады тут віравала ці не самае бурлівае, багатае на падзеі жыццё. Праўда, пачаўся гэты перыяд у XIII стагоддзі, калі Наваградчына, як і ўсё Панямонне,

стала ядром новай дзяржавы, праз сто з невялікім гадоў найбуйнейшай у Еўропе. Менавіта багатая Наваградчына была асяродкам, да якога з-за энергічнай дзейнасці яе князеў імкліва далучаліся ўсё новыя ўсходнеславянскія і летувіскія землі, што ўтварылі ўрэшце Вялікае Княства Літоўскае.

У XIV—XVI стагоддзях у Наваградку будуюцца і пастаянна ўмацоўваюцца магутнейшыя сямівежавыя мураваныя замкі, горад з’яўляецца цэнтрам ваяводства, уваходзіць у шэраг буйнейшых у дзяржаве. Ён разрастаецца, спускаецца ў навакольныя нізіны, але асноўная тэрыторыя размяшчаецца на пагорках вакол Замкавай гары.

У XIV стагоддзі да Наваградка неаднойчы прыходзілі крыжацкія загоны. Яны рабавалі навакольных жыхароў, забіралі іх у няволю, спрабавалі ўзяць наваградскі замак. Пасля таго як крыжакоў разграмілі пад Грунвальдам у 1410 г. (слынны ўдзел у той бітве прыняла наваградская харугва), з гэтым ворагам было скончана.

Але аб’явіўся іншы, не менш небяспечны — крымскія татары. Імклівая татарская конніца далятала праз бязлюднае Дзікае поле да беларускіх зямель, здаралася, раней, чым даходзіла вестка аб іх выправе. Абраўшы месца пад лагер — кош, — татары разліталіся ў розныя бакі рабаваць, паліць, браць у палон. Яны даходзілі да Наваградка, хоць і не маглі стварыць сур’ёзнай пагрозы яго ўмацаванням. Менавіта з Наваградка ўлетку 1506 г. войскі пад начальствам князя Міхала Глінскага выйшлі ў свой скрытны паход, каб неспадзеўкі заспець татараў у кошы пад Клецкам, вынішчыць іх, вызваліць шматлікіх палон (40 тыс. людзей) і пакрыць сябе славай у вачах наступных пакаленняў.

Як і большасць іншых беларускіх гарадоў, Наваградак атрымаў самакіраванне па Магдэбургскім праве (у 1511 г.) і займеў уласны герб. Непадалёку ад замка на гандлёвай плошчы будуюцца ратуша, там праводзіць свае паседжанні магістрат, захоўваюцца ўзоры мераў вагі, ёмістасці і даўжыні. Горад працягвае сваё жыццё, якое складаецца са штодзённых клопатаў яго насельнікаў. Клопатаў самых розных: аб кавалку хлеба і выратаванні душы, аб даху над галавой і пошуках праўды. І гэтыя клопаты пакідаюць часам свой след у зямлі, дакладней, у культурным слоі ў выглядзе саміх разнастайных рэчаў. Здаецца, што след гэты — адзіны напамін пра далёкіх прашчураў наваградчан.

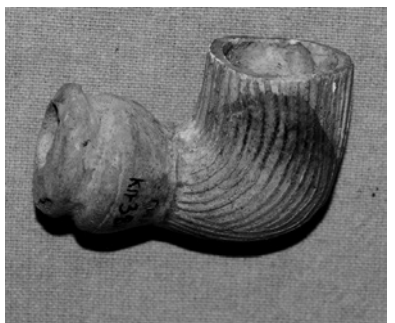
У 1987—1988 гг. нам давалося праводзіць археалагічныя раскопкі на тэрыторыі горада, не ў замку, а на пасадах, з мэтай

Вырабы ювеліраў XI – XII стст.

**Кафля
XVI – XVIII стст.**

Люльки XVI – XVIII стст.

**Познесярэднявечны
посуд**

Познесярэднявечны посуд

высвятлення хаця б прыблізных межаў паселішча XV—XVII стагоддзяў, часу засялення асобных раёнаў. Разам з тым даследаваліся рэшткі кляштару былога манастыра дамініканаў, каб потым яго адрэстаўраваць. Як і ў астатніх гарадах Панямоння, раскопкі мелі складанасці, бо Наваградак жыве на сваіх старадаўніх пляцах, якія шчыльна забудаваныя. Нават некаторыя вуліцы завуцца гэтак жа, як і 500 гадоў таму (напрыклад, Гарадзенская, Менская, Замкавая). Часта даводзіцца закладаць раскопы не ў тым месцы, дзе мяркуецца найбольш цікавы слой, а там, дзе ёсць вольны пляц.

Археалагічныя раскопкі ўпершыню ўскрылі нечاپаны яшчэ археолагамі культурны слой познесярэднявечнага горада. Хоць раскопкі і невялікія па плошчы, усяго каля 180 кв. м, але ўжо прынеслі пэўны плён, бо далі новыя матэрыялы па культуры і памерах тагачаснага горада. Так, рэчы XII—XIII стагоддзяў былі знойдзены на даволі значнай адлегласці ад старажытнага цэнтра, каля аптэкі па вуліцы Гарадзенскай і каля кляштара дамініканаў. Калі побач з аптэкай выкапаны толькі фрагменты венцаў гліняных гаршкоў, то ля дамініканаў ёсць, акрамя таго, шклянныя бранзалеты і прасёлка. Гэтыя знаходкі даюць магчымасць рабіць высновы аб значных памерах неўмацаванага пасада горада эпохі Кіеўскай Русі. У XII—XIII стагоддзях ужо быў заселены суседні з дзядзінцам (Замкавая гара) і ўмацаваным вакольным горадам (Малы замак) пагорак, дзе зараз стаіць фарны касцёл. Акрамя таго, даўно вядома, што ў гэты час было абжыта наваколле царквы Барыса і Глеба. Наваградак тады займаў практычна ўсе пагоркі вакол дзядзінца. Значная плошча пасада — сведчанне грамадскай важкасці паселішча, гэтак жа, як і багацце жыхароў вакольнага горада, пра якое мы ўжо ўпаміналі.

Далейшае тапаграфічнае развіццё Наваградка ішло ў адпаведнасці з традыцыямі еўрапейскага горадабудаўніцтва і асаблівасцямі мясцовага рэльефу. У познім сярэднявеччы асновай планіроўкі паселішча стала гандлёвая дарога з Вільні, што ўваходзіла ў горад з поўначы, а за плошчай разгаліноўвалася на дзве часткі: на Менск і Ляхавічы. У адпаведнасці з асаблівасцямі рэльефу і напрамкам гандлёвых шляхоў сфармаваліся абрысы галоўнай плошчы — рынку. Яна мае форму трохкутніка. Можна меркаваць, што тут нашы продкі, улічыўшы асаблівасці мясцовасці, на выгоду зручнасці прынеслі ў ахвяру горадабудаўнічую традыцыю, якая дыктавала чатырохвугольную форму галоўнай плошчы, як гэта было ва ўсіх суседніх гарадах. Урэшце ў Наваградку сфармаваўся

барочны архітэктурны ансамбль з плаўнай крывізной вуліц і архітэктурнымі дамінантамі — гмахамі культавых пабудов, якія ўзвышаюцца вакол акаймляюць плошчы з трох бакоў.

Пасля далучэння беларускага Панямоння да Расейскай Імперыі быў складзены праект перапланіроўкі Наваградка (у пачатку XIX стагоддзя), аднак ён застаўся няздзейсненым.

Тая акалічнасць, што вуліцы з часоў сярэднявечча амаль не змянілі свой напрамак, спрашчае працу археолагам, бо дае магчымасць акрэсліць прыблізнае месцазнаходжанне сядзіб даўніх жыхароў горада. Таўшчыня культурнага слоя Наваградка значна вагаецца. На дзядзінцы (Замкавая гара) ён складае каля 5 м, на вакольным горадзе — ад 1—1,2 м у цэнтры пляцоўкі сягае да больш за 3 м па краях. На тэрыторыі пасадаў слой таксама залягае нераўнамерна. Адна з прычын гэтага — няроўны рэльеф, бо за доўгія гады адбылося паступовае змыванне наслаенняў з пагоркаў у больш нізкія месцы. Нашымі раскопкамі на пасадзе выяўлены наслаенні ад 1 да 4 м таўшчынёй. Яны галоўным чынам светла-шэрага колеру, у верхніх пластах часта сустракаюцца праслойкі гліны, пяску, многа будаўнічых матэрыялаў.

Сабрана вялікая калекцыя археалагічнага матэрыялу XII—XIX стагоддзяў, сярод якога многа цікавых рэчаў. Як звычайна, самую значную частку знаходак складае непаліваны керамічны посуд. Гэта гаршкі, макотры, накрыўкі. Яны часта ўпрыгожаны прамымі або хвалістымі лініямі.

Сярод паліванага посуду таксама гаршкі, макотры, а яшчэ кубкі, рынкі. Цікавы фрагмент кубка з хвалістымі сценамі. Мораныя начынні, да якіх належаць гаршкі, макотры, міскі і талеркі, часта арнаментаваны глянцаваным арнаментам. Сярод знаходак ёсць два фрагменты рэдкага ў нас посуду, прывезенага з берагоў Рэйна. Усе гэтыя простыя, здавалася б, малакаштоўныя рэчы маюць вялікую вартасць таму, што яны паказваюць масавую матэрыяльную культуру, менавіта народную культуру, якую іншымі сродкамі прасачыць амаль немагчыма.

Вельмі цікавыя па сваіх, у першую чаргу, мастацкіх вартасцях знаходкі кафлі. Яна таксама была шырока распаўсюджаная і багатая арнаментаваная. У наваколлях Наваградка знойдзены экзэмпляры кафлі адной з самых старажытных у Беларусі — у выглядзе цыліндрычнага начыння з даволі нядбайна апрацаванай паверхняй. У час раскопак на пасадзе таксама знойдзена

гаршковая кафля, але пазнейшая, XV—XVI стагоддзяў, з прамавугольным вусцем. Значна больш у калекцыі карабковых кафлін XVII стагоддзя. Яны тэракотавыя або пакрытыя зялёнай палівай і ўпрыгожаныя разнастайнымі малюнкамі. Найчасцей ужываўся раслінны арнамент (выявы разнастайных галін, кветак, гронак), радзей геаметрычны (квадраты, трохкутнікі і інш.). Асаблівую цікавасць выклікаюць кафліны з геральдычным арнаментам, або зааморфным (выявы жывёл), сюжэтным (напрыклад, паляванне), антрапаморфным (выявы чалавека) ці міфалагічным (выявы анёлаў) аздабленнем. Вось кафля з выявай нейкай крылатай жывёлы пад каронай ці сцэна палявання на алена і г.д. Сярод знаходак кафліны ад розных частак печы: сценныя, гзымсавыя, кафля-каронка. Кафля XVIII стагоддзя ўжо не такая дасканалая па аздабленні, яна проста гладкая, без арнаменту.

Акрамя названых керамічных рэчаў, знойдзены фрагменты падсвечнікаў, гліняныя люлькі і вялікая колькасць будаўнічай керамікі: цэгла, дахоўка. Намнога менш, чым керамічных, трапляецца вырабаў з металу: цвікі, нажы, падкоўкі да абутку, скабянка і г.д.

Нашы продкі з XVI стагоддзя актыўна карысталіся шкляным посудам. У наваградскай калекцыі ёсць бутэлькі, кварты, стопкі, кубкі, збаны, куфлі. Да XVII—XVIII стагоддзяў належаць фрагменты аконнага шкла прамавугольнай формы. І ў познім сярэднявеччы наваградчане ўжывалі замежны посуд, пра што сведчыць фрагмент венецыянскага начыння XVI стагоддзя з нашай калекцыі. Заўважана цікавая заканамернасць: чамусьці знаходкі шклянога посуду канцэнтруюцца галоўным чынам на тэрыторыі манастыроў, цэркваў, касцёлаў. Вось і ў Наваградку большая частка шклянога посуду знойдзена каля касцёла дамініканаў і Барысаглебскай царквы.

Усе рэчы з нашых раскопак перададзены ў Наваградскі гісторыка-краязнаўчы музей. Па выніках даследаванняў складзена ахоўная зона культурнага слоя горада, у якую ўключана тэрыторыя Наваградка XVII стагоддзя.

Паселішчы на рэчцы Ашмянцы

На паўночным захадзе Беларусі, каля мяжы з Літвой, знаходзіцца невялікі горад Ашмяны. Ціхі, прыемны гарадок. Ён утульна размясціўся на абодвух берагах Ашмянкі — прытока Віліі — уздоўж старажытнага менска-віленскага шляху. Першае летапіснае

ўпамінанне аб Ашмянах выяўлена ў “Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай” за 1341 г. У некаторых дарэвалюцыйных выданнях датай заснавання паселішча называецца 1040 год, але сучасныя гісторыкі ніякіх пацвярджэнняў гэтаму не маюць. Нямецкія хронікі паведамляюць, што крыжакі ў 1384 г. (па іншых звестках — у 1385 г.) зрабілі чарговы паход на беларускія і летувіскія землі. На гэты раз яны падначалі магістра Конрада Цолнера нападлі на Крэўскае княства, дзе знішчылі ўсё на сваім шляху аж да Ашмян.

Звестак пра гістарычнае мінулае горада засталася няшмат. Вялікая колькасць дакументаў, якія захоўваліся ў самім горадзе, загінула падчас шматлікіх войнаў. Вось некалькі выпісак з гродскіх кніг Ашмянскага павета, звязаных з вайной са шведамі ў пачатку XVIII стагоддзя: “... у годзе 1702 месяца мая 9 дня да места Ашмяны прыбыло вялікае шведскае войска. Там, паколькі непрыяцель рабіў усё, што хацеў, то, акрамя іншага, у склепе, дзе былі ў захаванні акты ўсяго Ашмянскага павета і іншых паветаў і ваяводстваў, земскія кнігі, справы, законы, магістрацкія запісы, дакументы аб шляхецкім стане, скрыні з кнігамі разбіты, кнігі па падворку параскіданы. Іншыя паабдзіраны, расшарпаны і іншыя ці праз непрыяцеляў шведаў, ці праз іншых розных людзей і абывацеляў таго ж павета розныя дакументы з тых кніг павыдзіраныя. ... найбольш кніг ад года 1683 аж да года 1696 дашчэнт згінула”.

Добра яшчэ, што гарадскія ўлады пасля адыходу шведаў сабралі значную частку архіва і вярнулі ў месца ранейшага захавання. Пазней ужо, пасля французскай навалы 1812 г., падчас пошукаў інвентароў і карт Ашмянскага староства высветлілася, што амаль усе яны загінулі.

3-за свайго месцазнаходжання побач са сталіцай Вялікага Княства Літоўскага Вільняй Ашмяны часта траплялі ў самы вір палітычных падзей сярэднявечча. Апошні прыход крыжакоў адбыўся ў 1402 г. Комтур Вільгельм з Хельфенштэйна, пусціўшыся да Меднікаў, знайшоў іх ужо спаленымі самімі жыхарамі і таму павярнуў у ваколіцы Ашмян, рабуючы і палячы ўсё, што траплялася пад руку. Але нядоўга ўжо заставалася тэўтонцам гуляць па чужой зямлі. Цераз восем гадоў каля Грунвальда пад націскам аб’яднанага войска Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага, чэшскіх, венгерскіх, татарскіх атрадаў ушчэнт разляцелася моц і слава ордэна.

У 1432 г. у Ашмянах адбыліся драматычныя падзеі, звязаныя з барацьбой за ўладу паміж двюма групамі феодалаў.

Стаўленік адной з іх — вялікі князь Свідрыгайла — з невялікім атрадам знаходзіўся ў ашмянскім двары. На яго знянацку напаў сапернік Жыгімонт Кейстутавіч з моцным войскам. Світа Свідрыгайлы разбеглася, а сам ён з 14 коннікамі ледзьве паспеў уцячы ў Полацк. Неўзабаве справа дайшла да рашаючай бітвы, перамогу ў якой атрымаў Жыгімонт. У гонар такой падзеі ён каля 1434 г. фундаваў пры ашмянскім касцёле (пабудаваным яшчэ Ягайлам ці Вітаўтам) калегію.

Трэба адзначыць, што Ашмяны бачылі на сваім веку не толькі вайсковыя калоны, але і такія працэсіі, як праезд да Вільні дачкі маскоўскага князя Івана Васільевіча князеўны Алены. Яна накіроўвалася ў сталіцу, каб уступіць у шлюб з вялікім князем літоўскім Аляксандрам.

У межы сучаснага горада ўваходзіць мясціна, якая называецца Старыя Ашмяны. Мяркуюць, што тут знаходзілася першапачатковае паселішча. У 1505 г. вялікі князь Аляксандр аддаў Старыя Ашмяны манахам—францысканам, збудаваўшы ім тут касцёл і кляштар. У гэты час разрастаецца новая частка Ашмян, там, дзе зараз знаходзіцца цэнтр.

У XVI стагоддзі горад стаў цэнтрам павета. Ашмяны не мелі Магдэбургскага права і кіраваліся вялікакняскай адміністрацыяй, але ўжо ў часы княжання Жыгімонта Старога (1506—1548 гг.) карысталіся зацверджанымі дзяржавай правамі і прывілеямі, паміж мяшчанамі былі распісаны падаткі. Гараджане вызваліліся ад пастою войска, варты, дастаўкі лістоў. Ашмянскія старастамі ў розныя часы былі прадстаўнікі буйнейшых магнацкіх родаў княства: Радзівілаў, Сапегаў, Зяновічаў, Пацаў і інш. У цэнтры горада падчас раскопак знойдзена некалькі фрагментаў кафлі XVII стагоддзя з геральдычным арнамантам. На адным з іх захавалася частка выявы арла — радавога знака Радзівілаў. Магчыма, мы знайшлі кафліну ад печы з дому Багуслава Радзівіла, які быў ашмянскім старастам у 1650 г.

У другой палове XVI стагоддзя першы стараста з Радзівілаў заклаў тут кальвінскі збор. У 1667 г. быў фундаваны касцёл Св. Тройцы і пры ім кляштар дамініканаў. Пры апошнім каралі Рэчы Паспалітай у 1792 г. Ашмяны атрымалі герб, які самі сабе выбралі: на адным баку рука з вагамі, на другім — шчыт, паміж імі ўнізе бык, а пад быком надпіс: *Memoria Stanislai Augusti 1792* (памяць Станіслава Аўгуста).

Такі вась кароценькі нарыс гісторыі горада да XIX стагоддзя. Многае яшчэ застаецца няясным або зусім невядомым. Напрыклад, як адказаць на такое пытанне: калі ўсё ж былі заснаваны Ашмяны? Першае пісьмовае ўпамінанне — 1341 г. Але ад узнікнення паселішча да ўпамінання пра яго ў пісьмовых крыніцах можа прайсці шмат часу, дзясяткі або нават сотні гадоў. Каб далёка не хадзіць за прыкладам, возьмем такія гарады Беларускага Памямоння, як Ваўкавыск або Слонім. У летапісах яны ўпершыню сустракаюцца пад 1252 г., хоць фактычна гэтыя паселішчы ўзніклі ўжо ў канцы X — пачатку XI стагоддзя.

Праз вывучэнне нешматлікіх і адрыўкавых летапісных звестак гісторык Расціслаў Баравы прыйшоў да высновы, што Ашмяны існавалі ўжо ў XIII стагоддзі як цэнтр невялікага княства. Цікава было б яшчэ ведаць, ці быў у Ашмянах замак (пра яго пісалі даследчыкі ў XIX стагоддзі), а калі быў, то дзе; як развіваўся горад, ці праўда, што першапачатковае паселішча знаходзілася ў Старых Ашмянах і г.д. Гісторыкі пакуль не могуць даць дакладныя адказы на гэтыя пытанні. Таму невыпадкова ўлетку 1984 г. у Ашмянах з'явіліся археолагі. Яны прыехалі па запрашэнні аддзела культуры райвыканкама, каб паспрабаваць вырашыць праблему з дапамогай метадаў сваёй навукі. У больш вузкім сэнсе задача стаяла так: знайсці культурны слой першапачатковага паселішча і высветліць яго характар — было яно ўмацаваным ці не. Паколькі не знойдзены ніякі археалагічны помнік (напрыклад, гарадзішча), які можна звязаць з летапіснымі Ашмянамі, то раскопкі сканцэнтраваліся ў межах сучаснага горада.

Археалагічныя даследаванні працягваліся і ў 1985 г. Раскопкі вяліся ў двух месцах: у Старых Ашмянах (вуліца Кастрычніцкая) і ў цэнтры горада. Як ужо згадвалася, у Ашмянах уздоўж ракі па абодвух яе баках цягнуцца ланцугі пагоркаў, і асноўная частка горада размешчана паміж імі і ракой. Зразумела, калі замак быў, то ён мусіў займаць адну з пануючых над наваколлем вышынь. Але слядоў умацаванага збудавання на пагорках у Старых Ашмянах няма: ніякіх хоць бы намёкаў на валы, равы; культурны слой таксама адсутнічае. Аўтар сам з рыдлёўкаю ў руках абхадзіў і аглядзеў усе ваколіцы горада па абодвух берагах ракі. У многіх месцах вяршыні і схілы пагоркаў узараны, а, як вядома, на ўзаранай зямлі сляды паселішча шукаць значна лягчэй, чым пракопваць дзірван. Пошукі поспеху не прынеслі.

Але вернемся да раскопак. Задоўга да пачатку археалагічнага даследавання ўжо праводзілася падрыхтоўчая праца. Збіраліся

матэрыялы па архівах, археолагі выязджалі на агляд будучых месцаў раскопак. Трэба адзначыць, што сустракалася няма-ла цяжкасцей. На самой справе не так проста весці раскопкі ў горадзе. Акрамя шчыльнай забудовы, трэба ўлічыць яшчэ падземныя камунікацыі. Складана прыйшлося б археолагам, каб не зацікаўленыя ашмянцы. Вельмі хутка з гарадскімі службамі былі ўзгоднены ўсе пытанні адносна месца раскопак. Мясцовыя жыхары ахвотна пускалі нас капаць на свае падворкі, дапамагалі ў арганізацыі даследаванняў. З іх падмогай у Старых Ашмянах былі знойдзены падмуркі кляштара францысканаў XVI стагоддзя. Кляштар мясціўся побач з касцёлам. Відавочна, будынак быў вялікім, бо падмуркі, складзеныя з буйных камянёў на гліне, залягаюць на глыбіню больш за 2,5 м. Тут жа адшукана цэгла-пальчатка памерам 29,5 x 17 x 8 см. З такой цэглы ў канцы XV — пачатку XVI стагоддзя пабудаваны Мірскі замак.

У наваколлі касцёла ўдалося намацаць участак са светла-шэрым культурным слоём таўшчынёй больш за 1 м. Гэты слой перамешаны шматлікімі пахаваннямі, неглыбокімі і вельмі густа размешчанымі. Відавочна, могілкі доўга функцыянавалі або да іх дадалося масавае пахаванне, магчыма, звязанае з адным з іншаземных нашэсцяў ці эпідэміяй.

Магільныя насыпы даўно зніклі, таму на паверхні зямлі пахаванні не прасочваюцца і некаторыя дамы пастаўлены проста на іх. Менавіта ў гэтым перамешаным слоі знойдзены самыя старажытныя рэчы з Ашмянаў. Гэта некалькі кавалкаў непаліваных гаршкоў, міска, наканечнік стралы. Гаршкі, падобныя да ашмянскіх, вядомы з Гародні, Ваўкавыска, Бярэсця, Пінска і маюць шырокае датаванне — XII—XIII і пачатак XIV стагоддзя. Міска адносіцца да XII—XIV стагоддзя, наканечнік стралы датуецца больш вузка — XIV стагоддзем. Можна меркаваць, што найстаражытныя рэчы датуюцца часам, не ранейшым за XIV стагоддзе.

У цэнтры горада таўшчыня культурных наслаенняў вагаецца ад 0,6 да 1,3 м. Удалося выявіць непатрывожаныя ўчасткі і ў адным месцы нават закласці два невялікія раскопы. У гарадскіх наслаеннях вылучаюцца два пласты. Верхні, таўшчынёй 0,3—1 м, утрымлівае праслойкі гліны, пяску, бітай цэглы. Знаходкі з яго датуюцца XVII—XX стагоддзямі. Ніжні пласт цёмна-шэрага колеру ёсць толькі ў раёне, што прылягае да плошчы. Рэчы, знойдзеныя ў ім, адносяцца да XV—XVII стагоддзяў. У двух месцах побач з плошчай, як і ў Міры, у зямлі выяўлены каменныя брукоўкі, адна 17,

другая XIX стагоддзя. Найбольш старажытныя знаходкі (гаршкі, фрагменты падковаў, ключ) адносяцца да XV стагоддзя.

Вынікі раскопак дазваляюць прапанаваць як найбольш верагодную наступную рэканструкцыю схемы тапаграфічнага развіцця горада. Старажытнае паселішча размяшчалася на правым беразе Ашмянкі ў Старых Ашмянах. Дакладнае месца паселішча акрэслена каля падэшвы аднаго з пагоркаў, там, дзе знаходзяцца руіны касцёла французскага. Падставы для такой высновы: знаходкі чатырох кавалкаў непаліваных гаршкоў, цэлага профілю міскі XII—XIV стагоддзяў, наканечніка стралы XIV стагоддзя. Адсутнасць непатрывожанага культурнага слоя паселішча можна вытлумачыць размяшчэннем на яго месцы могілак. Пасяленне было невялікім, яно займала плошчу каля 0,3 га. Відавочна, тут знаходзіўся летапісны “двор Ашмяна”. Могілкі на гэтым месцы ўзніклі ў сувязі з будаўніцтвам у XVI стагоддзі касцёла французскага. Да пачатку будаўніцтва двор быў перанесены на другі бераг ракі, дзе зараз цэнтр горада.

З інвентароў XVII стагоддзя вядома, што ў гэты час “двор Ашмянскі” — адміністрацыйны цэнтр павета — размяшчаўся на поўдзень ад плошчы. У XV—XVI стагоддзях асноўная тэрыторыя горада знаходзілася на левым беразе ракі ў 1,5 км ад Старых Ашмян. Тут сфармавалася сетка вуліц, якая без значных змен дайшла да нашага часу. У аснове гарадскога плана ляжаць тры дарогі: Вільня — Менск — дзяржаўнага значэння, а таксама мясцовыя шляхі: на Жупраны — Смаргонь і Гальшаны — Наваградак. Дзве старажытныя ашмянскія вуліцы захавалі свае назвы да нашых дзён (яшчэ адно сведчанне аб клопаце мясцовых жыхароў пра гісторыю свайго горада). Гэта вуліцы Гальшанская і Барунская. Па археалагічных знаходках можна меркаваць, што раней за іншыя заселены ўчасткі вакол плошчы. І гэта не дзіўна — даўнейшыя людзі гэтак жа, як і сучасныя, імкнуліся пасяліцца ў цэнтры.

Яшчэ адным вынікам раскопак стала багатая калекцыя рэчаў з побыту сярэднявечных ашмянцаў, але пра яе гаворка яшчэ наперадзе. Немалаважна і тое, што два дзясяткі мясцовых школьнікаў значна папоўнілі свае веды аб родным горадзе. Можна спадзявацца, што пры выпадку яны здолеюць самастойна вызначыць гістарычную каштоўнасць трапіўшай ім у рукі старажытнай рэчы і перадаць яе ў музей.

Мястэчкі каля замкаў

Гальшаны і Любча — старажытныя беларускія мястэчкі, размешчаныя на перакрыжаванні гандлёвых шляхоў. Зараз яны мястэчкамі не называюцца. Гальшаны — вёска, а Любча — гарадскі пасёлак.

Мястэчкі займалі прамежкавае становішча паміж гарадамі і вёскамі. Жыхары іх займаліся сялянскай працай, акрамя таго, валодалі якім-небудзь рамяством, вялі гандаль. Мястэчкі вырасталі звычайна з вёсак, у адных выпадках дзякуючы зручнаму размяшчэнню на гандлёвых шляхах, у другіх — у выніку волі гаспадара. Вялікі князь ці магнат, у валоданні якога знаходзілася пасяленне, даваў прывілей на вядзенне гандлю, арганізацыю кірмашоў, і гэта становілася штуршком да хуткага росту паселішча. Большая частка мястэчак на Беларусі з'явілася ў канцы XV—XVI стагоддзі ў выніку развіцця таварна-грашовых адносін. Якраз XV—XVI стагоддзі Беларусь перажыла адносна спакойна. Былі войны, былі набегі татар, але яны не прынеслі такога спусташэння, як пазнейшая маскоўская акупацыя ў другой палове XVII стагоддзя.

Неабходнасць у пасяленнях местачковага тыпу была, відаць, вялікай, бо вырасталі яны, як грыбы пасля дажджу. У сярэдзіне XVII стагоддзя па падліках гісторыка Зіновія Капыскага, у Беларусі было 425 мястэчак. Большасць гэтых старажытных паселішчаў, у тым ліку Гальшаны і Любча, да нашага часу захавалі сваю старажытную планіроўку. Яна надзвычай простая і ў аснове мае перакрыжаванне дзвюх ці больш старажытных дарог, што ў межах пасялення становяцца вуліцамі. Будынкі выцягваліся ўздоўж вуліц-дарог. Тут імкнуліся пасяліцца рамеснікі, бо лягчэй можна было знайсці пакупніка на свае вырабы. Гандлярам таксама даспадобы жыллё, якое размешчана каля гандлёвага шляху. Паступова паселішча разрасталася. Каля самага перакрыжавання ўзнікала плошча, прычым прымыкала да яго збоку, каб не перашкаджаць у час кірмашоў праходу ці праезду падарожнікаў, якім няма патрэбы спыняцца. Побач з плошчай знаходзяцца касцёл ці царква або тое і другое разам, бо тут заўсёды больш чым дзе людзей і маюцца зручныя пад'езды.

І вось прайшло ўжо не менш за пяцьсот гадоў, а плошча ўсё на тым жа месцы, дзе была з самага пачатку, старажытныя дарогі бягуць у тых жа кірунках, па тых жа саміх мясцінах. Каго толькі ні прыводзілі гэтыя дарогі да мястэчка ў кірмашныя дні. Тут віравалі, хвалілі свой тавар

мясцовыя і прыезджыя гандляры, прапаноўвалі вырабы рамеснікі, прыцэньваліся да патрэбных у гаспадарцы рэчаў сяляне з навакольных вёсак, шляхцікі з фальваркаў. Былі тут і вандроўнікі, і студэнты, і цыганы з мядзведзем, і артысты з батлейкай. Гандляры прыязджалі не толькі з беларускіх гарадоў, але і з замежных. Сярэднявечныя менавіта чаканы кірмашы аказаліся настолькі жывучай і трывалай формай гандлю, што дзе-нідзе дажылі да нашых дзён.

Гальшаны і Любча — тыповыя беларускія мястэчкі. У XVI—XVII стагоддзях яны былі ці не аднолькавымі па памерах, мелі пад паўтары сотні дамоў кожнае. Але папярэднія іх развіццё ішло рознымі шляхамі. Гальшаны па пісьмовых крыніцах вядомы з XIII стагоддзя. У двух кіламетрах ад сучаснай вёскі, каля дарогі на Баруны, на высокім пагорку знаходзіцца гарадзішча пад назвай Карабель. Гэтае гарадзішча ды селішча побач з ім і былі старажытнымі Гальшанамі. Валодаў імі род князёў Гальшанскіх. Даследчыкі мяркуюць, што пасля таго, як у другой палове XVI стагоддзя пасяленне адышло да Сапегаў, то новыя ўладальнікі перанеслі рэзідэнцыю з гарадзішча на бераг Лусты (Гальшанкі). Тут у XVI стагоддзі пачалі, а ў XVII стагоддзі скончылі будаўніцтва замка, які зараз ляжыць у руінах. А яшчэ ж пасля Другой сусветнай вайны ён быў цэлы. Спатрэбілася цэгла на будаўніцтва клуба — і большую частку помніка разбурылі. На яго тэрыторыі размясцілі кароўнік. Мясцішча на беразе Лусты існавала яшчэ да з'яўлення замка. У XV стагоддзі ў Гальшаных быў пабудаваны касцёл, у XVI — кальвінскі сабор. У пачатку XVII стагоддзя ўзведзены манастыр і касцёл францысканаў. У канцы XVI стагоддзя ў мястэчку пачала дзейнічаць паперня, дзе выраблялася якасная папера для пісьма і друку.

Першыя звесткі пра Любчу адносяцца да XV стагоддзя, дакладней, да 1499 г. Вялікі князь Аляксандр дараваў двор Любчу падскарбію⁵ Храптовічу. На працягу XVI стагоддзя гаспадары мястэчка змяняліся некалькі разоў. У 1528 г. яно перайшло да Гаштольда, з 1574 г. належала Яну Кішку, а з 1606 г. Любча — уладанне Радзівілаў. У другой палове XVI стагоддзя пачалі ўзводзіць замак — рэзідэнцыю Яна Кішкі. Для будаўніцтва абралі прыгожую мясціну над Нёманам на паўднёва-ўсходняй ускраіне мястэчка.

Дабудова і перабудова замка і палаца працягваліся і пры наступных уладальніках. У 1590 г. мястэчка атрымала Магдэбургскае

⁵ Падскарбій — вышэйшая службовая асоба ў Вялікім Княстве Літоўскім, загадваў дзяржаўным скарбам.

права і ў сувязі з гэтым займела свой герб: у блакітным полі срэбная падкова рагамі ўніз, у ёй два залатыя крыжы, а трэці зверху. У падкове два ласосі, адзін галавой уверх, другі — уніз. Адначасова Любча атрымала права праводзіць штотыднёвыя таргі і два кірмашы штогод. Развіццю мястэчка спрыяла яго месцазнаходжанне на беразе Нёмана, бо буйныя рэкі, як вядома, — зручныя гандлёвыя шляхі. У 1592 г. у Любчы была заснавана друкарня. Першым друкаром у ёй стаў Пётр Кміта. У 1644 г. кароль Уладзіслаў пацвердзіў Магдэбургскае права і дараваў мястэчку новыя прывілеі і герб: каменная брама і рыцар са шчытом і мячом.

На малюнку Любчы, выкананым у сярэдзіне XVII стагоддзя, на выездах з мястэчка відаць чатыры брамы, а ў заходняй частцы паселішча — дзве вежы і агароджа. Недалёка ад замка паказаны кальвінскі збор XVI стагоддзя.

Чаму ж мы займелі намер капаць менавіта ў Гальшанах і Любчы, а не ў якім іншым мястэчку? Справа ў тым, што пачаліся даследаванні ў Гальшанскім і Любчанскім замках. Іх вяла экспедыцыя навукова-вытворчага аб'яднання “Белрэстаўрацыя” пад кіраўніцтвам Ігара Чарняўскага. Паралельна з гэтай экспедыцыяй мы ініцыявалі вывучэнне саміх паселішчаў, каб мець агульнае ўяўленне як пра замкі, так і мястэчкі пры іх. Трэба адзначыць, што раскопкі ў мястэчках былі невялікімі па аб'ёме, але вельмі цікавымі: гэта адно з першых археалагічных даследаванняў беларускіх мястэчак. Пытанніў перад намі стаяла шмат. Які тут культурны слой? Ці захоўваюцца ў ім дрэва, скура і іншыя арганічныя матэрыялы? Якія старажытныя рэчы могуць трапіцца? Ці адрозніваецца археалагічны матэрыял з мястэчак ад гарадскога?

У нашых мястэчках цяжка знайсці непарушаны культурны слой. І гэта не дзіўна. У Гальшанах, Любчы, гэтак жа як і ў іншых такіх паселішчах, з часу іх узнікнення да нашых дзён не спыняецца інтэнсіўнае жыццё. Людзі працягваюць сяліцца на тых месцах, дзе жылі іх бацькі, дзяды, прадзеды, уладкоўваюцца, капаюць скляпы, раўкі пад падмуркі і г.д. Усё гэта не спрыяе добраму захаванню культурнага слоя.

Асабліва адчувальным недахоп месцаў для раскопак быў у Гальшанах. У цэнтры паселішча вакол плошчы захавалася шчыльная старая забудова. Ледзь-ледзь можна ўціснуцца з шурфам паміж дамамі, прычым з рызыкай трапіць на перамешаны слой. Адзіная свабодная пляцоўка побач з плошчай размешчана каля касцёла.

Шурф, закладзены за касцёльнай агароджай, прыйшоўся акурат на могілкі. Адзін з шурфаў на ўскраіне вёскі паказаў нязначны па таўшчыні і бедны знаходкамі культурны слой. Усё-такі тры шурфы ўдалося ўклініць ля плошчы і трапіць якраз на амаль непарушаны слой. Менавіта тут ён найбольшы па таўшчыні — 1,4 м. Знаходкі ў верхнім пласце адносяцца да XVIII—XX стагоддзяў. У ніжнім пласце таўшчынёй 0,7—1 м знойдзены рэчы XV—XVII стагоддзяў (керамічны посуд, кафля, цэгла, дахоўка).

У шурфах ля цэнтра трапіліся і самыя цікавыя знаходкі: кафля ў выглядзе гаршкоў, а таксама звычайныя карабковыя, металічныя і шкляныя вырабы, керамічны посуд. Тут жа выяўлены і самыя старажытныя рэчы — фрагменты гаршкоў і кафлі XV—XVI стагоддзяў. Да вельмі рэдкіх знаходак належыць кавалак формы для вырабу кафлі.

У Любчы старая забудова вакол цэнтра не захавалася, але яе месца занялі сучасныя будынкі, так што праблемы з раскопкамі мала чым адрозніваліся ад гальшанскіх. Высветлілася, што можна знайсці некранутыя ўчасткі культурнага слоя, насычанага рознымі старажытнымі рэчамі. У скверыку на месцы былой плошчы ўдала трапілі на каменны падмурак. Ён залягае неглыбока, відавочна, гэта рэшткі гандлёвых радоў XIX стагоддзя. Шурфы, закладзеныя вакол былой плошчы, дазволілі высветліць магутнасць (1,3 м), характар слоя, сабраць цікавую калекцыю знаходак.

Два шурфы распачалі непадалёк ад замка, каля таго месца, дзе ў XVI стагоддзі быў кальвінскі збор і друкарня. Слой тут аказаўся даволі бедным, знайшлі ўсяго некалькі фрагментаў керамічнага посуду XVII—XVIII стагоддзяў. На жаль, слядоў старажытных будынкаў не трапілася. І гэта не дзіўна, бо было б цудам на такой вялікай паверхні двума маленькімі шурфамі выявіць помнік кшталту збору ці друкарні. Мы не мелі магчымасці правесці тут больш грунтоўныя даследаванні, і давялося адкласці пошукі на неакрэслены час. Багацейшым на знаходкі аказаўся культурны слой каля плошчы. Па знаходках высветлілася, што верхнія 0,5 м утварыліся на працягу XVIII—XX стагоддзяў. У сляях, размешчаных на 20—25 см глыбей, знойдзены рэчы XVII—XVIII стагоддзяў. А ў самым ніжнім пласце таўшчынёй каля 0,3 м выяўлены кавалкі керамічнага посуду XV—XVII стагоддзяў.

Найбольш старажытныя рэчы з Любчы — кавалкі непаліваных гаршкоў — знойдзены менавіта ля плошчы. Яны датуюцца XV стагоддзем. Удалося сабраць поўны профіль вялікага керамічнага

начыння — макотры. Яна ўпрыгожана наляпным пасам. Сярод іншых цікавых знаходак трапілася ўнікальная: паліхромная кафля-медальён з выявай таўсташчокага вусатага твару нейкага шляхцюка. Гэта адзіная паліхромная кафля з раскопак у Любчы. Для яе аздаблення спатрэбілася белая і сіняя палівы.

У выніку невялікіх, можна сказаць, разведвальных даследаванняў высветлілася, што культурны слой у мястэчках раўнамерна адкладваўся вакол плошчы і найбольшай магутнасці дасягнуў менавіта побач з ёй. Тут даўней ішло і ідзе зараз самае інтэнсіўнае жыццё. Чым далей ад цэнтра, тым танчэйшы слой. Нягледзячы на тое, што зямля ў многіх месцах шматкроць перакапана, у мястэчках магчыма праводзіць паспяховыя археалагічныя раскопкі і знаходзіць неардынарныя рэчы. А вось дрэва і скура ў мястэчкавай зямлі захоўваюцца дрэнна. У Гальшанах адзіная знаходка вырабу са скуры — падэшва бота канца XIX — пачатку XX стагоддзя з набітай на абцас падкоўкай.

Складваецца ўражанне, што істотных адрозненняў паміж рэчамі, знойдзенымі ў гарадах і ў мястэчках, няма. Зразумела, матэрыял з горада і багацейшы, і больш разнастайны. Напрыклад, паліхромная кафля ў мястэчках рэдкасць, для гарадоў жа знаходкі такіх кафлін — звычайная з’ява. Гэта не дзіўна, бо ў гарадах жыло больш заможных людзей, якія маглі прыдбаць дарагую печ са шматколернай кафлі. Тое ж можна сказаць і пра шклянны ці керамічны імпартны посуд. Праўда, нельга забываць, што археалагічныя даследаванні мястэчкаў толькі пачынаюцца, а ў гарадах ідуць ужо дзясяткі гадоў. Таму рана рабіць нейкія канкрэтныя высновы. Асноўная праца яшчэ наперадзе. Даследчыкаў старажытных беларускіх мястэчак, несумненна, чакаюць цікавыя знаходкі і адкрыцці.

Зроблена рукамі продкаў

Усё-ткі матэрыяльная культура Беларусі XIV—XVIII стагоддзяў, на жаль, яшчэ дрэнна вывучана. У навуцы склалася дзіўная сітуацыя. Няблага даследаваны археолагамі X—XIII стагоддзі, этнографы добра вывучылі матэрыяльную культуру XIX—пачатку XX стагоддзя, а паміж гэтымі перыядамі засталася белая пляма. Яна закрывае цікавейшую эпоху нашай гісторыі. У гэты час у нетрах феадалізму зараджалася і мацнела новая грамадская фармацыя — капіталістычная. У XIV—XVII стагоддзях адбывалася

станаўленне беларускага народа. Усё гэта адбілася і на матэрыяльнай культуры. Па тых рэчах, якія ўжо ў нас ёсць, можна вызначыць, што матэрыяльная культура XIV—XVII стагоддзяў характарызуецца вялікім багаццем і разнастайнасцю.

У апошнія часы прыкметны пэўныя зрухі. Над вывучэннем матэрыяльнай культуры позняга сярэднявечча зараз працуюць больш за дзясяткі спецыялістаў—археолагаў, і можна спадзявацца, што ў хуткім часе плён іх стане прыкметным.

У папярэдняй частцы кнігі апавяданне ішло пра раскопкі ў чатырох паселішчах, якія маюць багатую гісторыю. У мінулым гэта былі пасяленні рознага тыпу. Гальшаны і Любча — мястэчкі, Ашмяны — горад, а аб Міры даследчыкі і зараз спрачаюцца, як яго назваць: горадам ці мястэчкам. Агульнае ў іх тое, што ва ўсіх чатырох пасяленнях археалагічныя даследаванні праводзіліся ўпершыню і здабыты матэрыял цалкам новы і амаль невядомы навукоўцам, а тым больш шырокаму колу чытачоў.

У якасці працоўнай сілы падчас раскопак былі занятыя мясцовыя школьнікі, большая частка знойдзеных рэчаў адкапана іх рукамі. У ходзе даследаванняў у вучняў заўважана павышэнне цікавасці да гісторыі роднага краю. Таму мы спадзяёмся, што нашы раскопкі вырашалі не толькі навуковыя задачы, але і адыгралі пэўную выхаваўчую ролю.

Не менш цікавымі былі экспедыцыі ў іншыя гарады, такія, як Гародня, Ліда, Слонім, Мазыр, Чачэрск, Мсціслаў і інш. Знаходкі ў некаторых з іх таксама выкарыстаны ў нашым апавяданні.

У культурных адкладаннях XV—XVII стагоддзяў, калі параўноўваць іх з папярэднім перыядам, назіраецца павелічэнне колькасці знаходак, а таксама большая іх разнастайнасць. З XIV стагоддзя вядомы пячная кафля і дахоўка, з XV стагоддзя распаўсюджваецца паліваны керамічны посуд, з канца XVI стагоддзя — мораны. У XV стагоддзі з'яўляюцца абутковыя падкоўкі. У сляях канца XVI—пачатку XVII стагоддзя пачынаюць трапляцца гліняныя люлькі. На працягу XV—XVII стагоддзяў значна павялічыўся выпуск керамічнага посуду, пашырыўся яго асартымент. У Міры, напрыклад, наслаенні XVII стагоддзя ўтрымліваюць да 500 фрагментаў керамічнага посуду ў 0,8 кубічных метрах зямлі (квадрат памераў 2 на 2 м і глыбінёй 20 см).

Пра даўнія рэчы з раскопак у беларускіх гарадах і мястэчках (у асноўным панямонскіх) будзе далейшае наша апавяданне.

Керамічны посуд

З даўніх часоў у жыцці чалавека значную ролю адыгрывае звычайная гліна. Сучасная навука стварыла вялікую колькасць танных і трывалых матэрыялаў, без якіх нельга ўявіць побыт чалавека нашых дзён. Але адзін са старажытнейшых будаўнічых матэрыялаў — гліна — у значнай ступені ўтрымлівае свае пазіцыі ў побыце (посуд і інш.), будаўніцтве (цэгла, дахоўка, трубы, пліткі), тэхніцы, скульптуры, прыкладным мастацтве і г.д. А ў мінулым значэнне гэтага трывалага і пластычнага матэрыялу было яшчэ большым. Як і зараз, людзі выраблялі з гліны цэглу, каб збудаваць сабе жыллё, дахоўку, каб закрыць дом ад дажджу і снегу, пліткі, каб наслаць падлогу. З гліны рабіліся печы і кафля, а найбольш шырока яна ўжывалася для вытворчасці посуду. Невыпадкова, што гліняныя вырабы складаюць большасць знаходак, сабраных пад час раскопак. Асабліва многа іх у познесярэднявечных сляях. У побыце беларусаў шырока ўжывалася дрэва, але старажытныя вырабы з яго, у адрозненне ад гліняных, захоўваюцца далёка не ўсюды. Гэта таксама адна з прычын перавагі вырабаў з гліны сярод археалагічных знаходак.

Зразумела, мы знаходзім, за рэдкім выключэннем, рэчы, якія трапілі ў зямлю ў сапсаваным выглядзе. У выпадку з посудам мы маем справу з чарапкамі. Шмат часу займае рэканструкцыя начыння, калі трэба сярод дзясяткаў і сотняў вельмі падобных кавалкаў адшукаць патрэбныя і скласці які-небудзь гаршчок ці міску. Праўда, для рэстаўрацыі дастаткова сабраць толькі адзін бок начыння, але абавязкова ад нізу да верху. Калі вядома дакладная вышыня і форма посуду, то няцяжка дарабіць недастаючыя часткі.

Керамічны посуд, знойдзены ў познесярэднявечных гарадах і мястэчках, можна падзяліць на тры вялікія групы: непаліваны, паліваны і мораны (ці дымлёны). Гэты падзел абапіраецца на асаблівасці абпалу і апрацоўкі паверхні начынняў. Мораны посуд, у адрозненне ад непаліванага і паліванага, абпальваўся ў закупораным горне без доступу паветра. Паліваны посуд пакрываўся тонкім слоём спецыяльнага рэчыва, якое называецца палівай. Гэта рабілася галоўным чынам для паляпшэння якасці вырабаў, каб сценкі не прпускалі вільгаці, каб гліняны пыл не дамешваўся да харчовых прадуктаў. Выкарыстоўвалі паліву і з мэтай аздаблення начынняў.

Па хатнім ужытку посуд падзяляецца на кухонны (гаршкі, патэльні, макацёры) і сталовы (міскі, талеркі, кубкі, чаркі і інш.).

Частыя знаходкі керамічнага посуду зрабілі яго асноўным датуючым матэрыялам⁶ у археалогіі. Археолагі аддаюць шмат часу і намаганняў на даследаванне керамічнага матэрыялу і яго датаванне.

Калі сярод знаходак у сляях XIV—XVII стагоддзяў першае месца па колькасці займае керамічны посуд, то сярод посуду больш за ўсё непаліваных начынняў. Асноўную масу непаліванага посуду складаюць гаршкі. Менавіта яны найбольш прыдатныя да ролі датуючага матэрыялу, бо ў кожны больш–менш працяглы адрэзак часу гаршкам была ўласціва свая асаблівая форма. Найбольш характэрная прыкмета для датавання — форма верхняй часткі посуду (венца). На вялікай тэрыторыі ў побыце выкарыстоўваліся гаршкі з ледзь не аднолькавай формай. Такія–сякія нязначныя асаблівасці ў выраб мог унесці кожны майстар, але тыповыя формы былі традыцыйна агульнымі. Акрамя формы венца, датаваць гаршчок дапамагаюць форма тулава, склад глінянай масы, з якой зроблены посуд, характар апрацоўкі паверхні і г.д.

Застаецца толькі вызначыць, якія гаршкі характэрны для розных часоў. Гэта вельмі складаная задача, бо багацце формаў стварае значныя цяжкасці.

Гаршкі XIV—XVI стагоддзяў адрозніваюцца якасцю глінянай масы. Яны зроблены з тлустай гліны з дамешкам жарсты⁷ ці пяску. Гаршкі XVII стагоддзя выраблены з лепш перамешанай глінянай масы, абпал раўнамерны, разлом мае аднастайны чырванаваты колер. Значная частка знойдзеных гаршкоў не арнаментаваная. Сустрэкаецца начынне, упрыгожанае разнастайнымі ўзорамі ў выглядзе прамых і хвалістых ліній, ёсць камбінаваны арнамент.

У набор непаліванай керамікі з нашых раскопак уваходзяць, акрамя гаршкоў, макотры, рынкі, латкі, накрыўкі, міскі, талеркі, збані, стопкі.

Макотры, інакш макацёры ці цёрлы, служылі для прыгатавання расліннай ежы, замесу цеста, захавання сыпучых прадуктаў. Дыяметр іх дасягае 30 см, і болей а таўшчыня сценак — 1 см і болей. Некаторыя макотры з вонкавага боку ўпрыгожваліся арнаментам з прамых або хвалістых ліній, часам замест ліній налеплівалі валік з зашчыпамі, як у макацёра з Любчы. Некаторыя

⁶ Датуючы матэрыял — рэчы з устаноўленым часам вырабу, па якіх датуюцца астатнія матэрыялы і самыя культурныя насленні

⁷ Буйны калючы пясак, які ўтвараецца ад разбурэння горных парод

макотры арнаментаваліся хвалістымі лініямі непасрэдна па адагнутым венчыку.

Рынкi — гліняныя патэльні на трох ножках і з ручкай у выглядзе ўтулкі. Ножкі прырабляліся, каб зручна і роўна паставіць патэльню на вуголлях. Дарэчы, вядомы і знаходкі гаршкоў на ножках. У ручку рынкi можна было ўставіць драўляную рукаятку. Латкі — тыя ж патэльні, толькі без ножаў. Для гаршкоў і рынак вырабляліся накрыўкі. Некаторыя рабіліся са спецыяльнай ручкай, якую можна было выкарыстоўваць і ў якасці ножкі. Тады сама накрыўка пры патрэбе становілася міскай. Значна радзей за гаршкі і макотры сустракаюцца непаліваныя міскі, талеркі, званы, кубкі. Яны зазвычай рабіліся палівымі ці моранымі.

Паліваны керамічны посуд у гарадах і мястэчках увайшоў ва ўжыванне з другой паловы XV стагоддзя. Першыя яго экзэмпляры сустракаюцца акурат у культурных насласненнях гэтага часу. Знаходкі паліванага посуду не такія шматлікія ў параўнанні з непаліваным. Гэта галоўным чынам гаршкі з ручкай, міскі, талеркі, кубкі, рынкi, званы. Ужывалася паліва двух колераў: зялёнага і карычневага. Сустракаюцца разнастайныя адценні колеру. Яны залежалі ад хімічнага складу палівы. Якасць пакрыцця добрая, паліва не разбурылася нават пасля шматгадовага знаходжання ў зямлі, толькі ў некаторым начынні яна адслойваецца, калі трохі націснуць пальцам на сценку. У большасці выпадкаў паліва наносілася толькі на ўнутраную паверхню посуду, што пацвярджае яе ўтылітарную функцыю, гэта значыць, галоўнай мэтай была не аздаба, а бясспрэчная якасць вырабаў. Абпал паліванага посуду раўнамерны, сценкі ўжо тонкія, па-майстэрску адгладжаныя. Ганчары не забываліся і пра аздабу: наносілі арнамент лінейны (з прамых ліній) і сеткавы (наносіўся спецыяльным штампам). З другой паловы XVII стагоддзя вядомы паліхромны і распісны посуд з раслінным арнаментам.

Найбольш раннія знаходкі моранага посуду выяўлены ў культурных насласненнях канца XVI–пачатку XVII стагоддзя. Праз спецыяльныя ўмовы абпалу без доступу кіслароду начынне набывала цёмна-шэры, блізкі да чорнага, колер. Такую кераміку называюць яшчэ дымлёнай. Сценкі моранага посуду добра прагладжаныя, абпал раўнамерны па ўсёй іх таўшчыні. Асартымент моранага посуду складаецца з гаршкоў, макотраў, місак, талерак, званоў. Часта дымлёнае начынне ўпрыгожана глянцаваным арнаментам у выглядзе елачак, розных камбінацый прамых і хвалістых ліній. Такія ўзоры наносіліся спецыяльнай прыладай па ўжо гатовым

вырабе. З этнаграфічных матэрыялаў вядома, што для глянцаван-ня ўжываўся крэмень.

У культурным слоі нашых гарадоў і мястэчак зрэдку сустракаецца керамічны посуд, прывезены з Заходняй Еўропы. Гэта ў асноўным рэйнская кераміка — так званы “каменны тавар”. Яна выраблялася ў нямецкіх землях з гліны, што здабывалася на берагах Рэйна. Падчас абпалу вырабы з гэтай гліны набывалі шчыльнасць і цвёрдасць каменю і вызначаліся высокай якасцю, што забяспечыла “каменнаму тавару” збыт далёка за межамі Нямеччыны.

Керамічны посуд Міра, Ашмян, Гальшан, Любчы вельмі блізкі па формах і тэхналогіі вырабу да керамікі з іншых гарадоў і мястэчак Беларусі. Удалося вылучыць толькі адзін тып непаліваных гаршкоў XVII стагоддзя, які можна назваць спецыфічным для Ашмян і ваколіцы. Гэта начынне з закругленым, трохі патоўшчаным краем без венца. У некаторых з гаршкоў па закругленым краі праходзіць невялікае паглыбленне або выступ. Акрамя Ашмян, такое начынне характэрна для мястэчак Гальшаны і Крэва, што размешчаны непасрэдна ад горада. Відавочна, мы маем справу з асаблівасцю вытворчасці посуду ў басейне буйнейшага прытока Нёмана — Віліі — і басейне Беразіны.

Здзіўляе дасканаласць і ўвага да дэталей у вырабах старажытных майстроў, рацыянальнасць і адначасова прыгожыя формы керамічнага начыння. Уражае менавіта спалучэнне рацыянальнай і мастацкай дасканаласці. Узяць, напрыклад, гаршкі. Яны ўмяшчальныя, пузатыя, але адначасова зграбныя, з дасканала вытрыманай прапарцыяй. Горла дастаткова шырокае, каб зручна было ўкладаць і вымаць, але не настолькі, каб стаць непрыгожым. Тое самае і з дном. Абрысы посуду здаюцца такімі натуральнымі і адзіна магчымымі, што проста не ўяўляеш, як можна зрабіць іх інакш.

Задумацца аб агромністай працы многіх пакаленняў ганчароў, у выніку якой знойдзены такія простыя і адначасова дасканалыя формы, дапамог выпадак. Мы вялі даследаванні ў Мазыры. Частым госцем на раскопе быў мясцовы мастак-кераміст. Ён цікавіўся сярэднявечным посудам і аднойчы з нашых слоў зрабіў рынку. Калі мы параўналі яе са старажытнай знаходкай, то кінулася ў вочы, наколькі сучасны выраб саступае даўнейшаму — “не трапляе” ў прапарцыю. А рабіў копію майстар высокай кваліфікацыі.

На жаль, традыцыі народнага ганчарства — аднаго са старажытнейшых рамёстваў — у Беларусі амаль цалкам страчаны, і не вядома, ці ўдасца іх аднавіць.

Кафля

Кафляныя вырабы бадай што самыя цікавыя са звычайных рэчаў, якія трапляюцца пры раскопках. Вызначыць час іх вырабу даволі лёгка, таму сама кафля — добры датуючы матэрыял для другіх рэчаў, знойдзеных разам з ёй. Акрамя гістарычнай каштоўнасці, старажытныя кафляныя вырабы выклікаюць зацікаўленасць як творы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Вельмі цікава рабочым-землякопам (а гэта ў асноўным школьнікі і студэнты) падчас раскопак даставаць з зямлі кафліны з разнастайнымі выявамі раслін, звяроў, людзей.

Такія знаходкі часам здзіўляюць і саміх археолагаў, як, напрыклад, было са мной падчас экспедыцыі ў Любчы, калі з толькі што ачышчанай ад зямлі кафліны раптам глянула шырока расчыненая вока нейкага таўсташчокага і вусатага дзецюка. Таленавіты майстар-разьбяр XVII стагоддзя стварыў тыповы вобраз ганаровага шляхцюка.

Мала хто ведае, што самая старажытная кафля вельмі падобна на гаршчок. Яна з’явілася ў Беларусі ў XIV стагоддзі і з-за свайго падабенства з усім вядомым начыннем называецца гаршковай. Падабенства настолькі вялікае, што яшчэ 30—40 гадоў назад археолагі лічылі гэтыя кафліны посудам. У нашы землі кафля прыйшла з Заходняй Еўропы, дзе вядома з другой паловы XIII стагоддзя. Беларускае слова “кафля” паходзіць ад нямецкага “Kachel”. Відавочна, першымі кафлямі былі гаршкі. На жаль, немагчыма выявіць, якому разумнаму чалавеку прыйшло ў галаву ўмураўваць іх у глінянае тулава печы. Аднак практычная выгода ад такой канструкцыі відавочная: гаршкі, устаўленыя ў печ донцам унутр, вусцем вонкі, выконвалі ролю своеасаблівага каларыфера — нагнятальніка цёплага паветра з печы ў памяшканне.

Самыя раннія кафліны з Беларусі адносяцца да пачатку XIV стагоддзя. Яны знойдзены ў Наваградку, Полацку, Лідскім замку і ўяўляюць сабой цыліндры вышыняй 24—26 см, зробленыя з грубага глінянага цеста з дамешкам буйной жарствы.

Людзі ва ўсе часы дбалі не толькі аб практычнай выгодзе, але і аб прыгажосці. Майстры-кафляры пачалі свае вырабы аздабляць. Гэта рабілася шляхам фігурнага афармлення верхавіны кафлі — вусце набывала выгляд трох- ці чатырохпалёсткавай разеткі. Такія кафліны з’явіліся ў нас ужо ў сярэдзіне XIV стагоддзя і ўжываліся да канца XV стагоддзя.

У Полацку знойдзена кафля, у якой кветка з пялёсткамі размешчана на ўнутранай паверхні донца. З канца XIV стагоддзя пачалі вырабляць кафліны з прамавугольным або квадратным вусцем. Яны былі больш выгоднымі, бо з такіх кафлін можна выкласці значна большую па плошчы цеплавую паверхню.

Нарэшце, спецыяльна для размяшчэння арнаменту прыдумалі вонкавую пласціну, і кафля набыла звыклы для нас выгляд. Даследчыкі ўстанавілі, што ў Беларусі гэта адбылося на мяжы XIV і XV стагоддзяў, але нам такая кафля да гэтага часу не трапілася. Называецца кафля з вонкавай пласцінай карабковай. Потым знікла донца, засталіся толькі пласціна звонку і сценкі — румпа. Вонкавая пласціна не пагаршала рабочыя вартасці вырабу, а камбінацыя кафлін з разнастайнымі ўзорамі ператварала печ у дасканалы твор мастацтва. Пласціна выраблялася асобна ад ніжняй часткі кафлі — румпы.

Арнамент атрымліваўся рэльефным і выпуклым (у XV—XVI стагоддзях разам з выпуклым ужываўся паглыблены рэльеф). Пласціна адціскалася ў форме, зробленай з дрэва або гліны, затым прымацоўвалася румпа, сфармаваная на ганчарным коле. Для замацавання кафлі на печы з дапамогай дроту ў румпе рабілі дзве адтуліны. Форму, у якой адціскалася вонкавая пласціна, выразалі кваліфікаваныя майстры—разьбяры. Трэба адзначыць, што гаршковая кафля ўжывалася побач з карабковай яшчэ ў XVI і нават у XVII стагоддзі.

Найбольш раннія знаходкі карабковай кафлі ў Панямонні датуюцца канцом XV—XVI стагоддзем. Кафля гэтага часу мае квадратную вонкавую пласціну (17 на 17 см) з высокай рамкай па краях. Румпа ў іх высокая, квадратная. У XVI стагоддзі ўзнікла некалькі відаў арнаменту, якія існавалі і ў пазнейшыя часы, напрыклад, выява вазы з кветкамі. Быў распаўсюджаны раслінны арнамент, а таксама геаметрычны. У першай палове XVI стагоддзя ў вытворчасці беларускай кафлі пачынае ўжывацца паліва зялёнага колеру. З дапамогай знаходкі кафліны з датай (археалаг Алег Трусаў) устаноўлена, што паліхромную кафлю ў нас выраблялі ўжо ў 80-х гадах XVI стагоддзя.

Сапраўдны росквіт кафлярскай справы прыйшоўся на XVII стагоддзе. Выраблялася тэракотавае, зялёнае паліванае, паліхромнае кафля. Апошняя была самай дарагой, для яе вытворчасці ўжываліся зялёнае, белая, сіняя, жоўтая, карычневая палівы. Печы са шматколернай кафлі становіліся каштоўным аздабленнем жылога

памяшкання ці параднай залы. Мець такія печы маглі толькі вельмі багатыя людзі. Напрыклад, у Міры, старажытным паселішчы рамеснікаў і гандляроў, знойдзены ўсяго два невялікія фрагменты паліхромнай кафлі XVII стагоддзя. А побач, у Мірскім замку — адной з рэзідэнцый князёў Радзівілаў — лік такіх знаходак ідзе на сотні.

Кафля ўпрыгожвалася разнастайным арнамантам. Найбольш распаўсюджаным быў раслінны. Акрамя таго, наносілі геаметрычныя (разнастайныя лініі, ромбікі, квадраты), зааморфныя (выявы жывёл), геральдычныя (выявы шляхецкіх і дзяржаўных гербаў), партрэтныя, сюжэтныя (розныя маляўнічыя і міфалагічныя сцэны) узоры. З расліннага арнаменту найбольш часта сустракаецца сіметрычная выява стылізаваных галін, сцяблін, кветак. На кафлях з геральдычным арнамантам звычайна ёсць літары: ініцыялы і загалоўныя літары тытула ўладальніка герба. Часам у ніжняй частцы пласціны размешчана дата вырабу. Вонкавая пласціна кафлін XVII стагоддзя прамавугольная, па краях акружана адзінарнай або падвойнай рамкай.

У сярэдзіне XVII стагоддзя з'яўляецца кафля без рамкі з так званым “дывановым” арнамантам, калі адна кафліна ўтрымлівала толькі частку ўзору, а закончаны малюнак складаўся з чатырох кафлін.

У XVIII стагоддзі распаўсюджваецца распісная кафля, мода на якую пайшла з Галандыі. У гэты час пачалі вырабляць кафлю з гладкай вонкавай пласцінай без арнаменту. У некаторых старых дамах да нашага часу захаваліся кафляныя печы канца XIX — пачатку XX стагоддзя з рэльефным арнамантам, але ён ужо не такі багаты, як у сярэднявеччы.

У адпаведнасці з месцам, якое кафліны займаюць на тулаве печы, яны падзяляюцца на сцянныя, гзымсавыя, кутнія, паясковыя, каронкі, перамышкі, кафлі-медальёны, дахоўкі і макаўкі. Знешні выгляд печаў змяняўся паступова. З'яўленне каронак (XIV—XV стагоддзі), гзымсавых і кутніх кафлін (сярэдзіна — другая палова XVI стагоддзя) звязана з ускладненнем формы печаў. Кафліны-медальёны мацаваліся ў цэнтры печы, а магчыма, вешаліся на сценах для аздаблення памяшкання. Выраблялася кафля з добра прамешанага глінянага цеста, якое пасля абпалу набывала чырвоны колер.

Кафляныя печы атрымалі вельмі шырокае распаўсюджанне ва ўсіх мясцінах Беларусі. Да XIX стагоддзя іх можна было

сустрэць скрозь: ад сялянскай хаты да палаца магната. Праўда, знешні выгляд печак моцна розніўся. Сціпла аздобленыя печы простых людзей не ішлі ні ў якое параўнанне з шыкоўнымі “шмат’яруснымі” паліхромнымі печамі магнатаў, зробленымі згодна з апошняй модай. Каб задаволіць вялікі попыт на кафлю, патрэбна была арганізацыя масавай вытворчасці.

Археалагічныя знаходкі сведчаць пра дзейнасць кафляроў у многіх гарадах і мястэчках. Часта мы знаходзім кафліны, зробленыя ў адной форме, прычым адны з іх тэракотавыя, а іншыя паліваныя ці паліхромныя. Знаходка ў Гальшанах фрагмента формы для вырабу вонкавай пласціны гаворыць на карысць існавання кафлярнай вытворчасці і ў гэтым мястэчку.

Ва ўсіх нашых паселішчах, акрамя Любчы, знойдзена як карабковая, так і гаршковая кафля. У Любчы, па ўсёй верагоднасці, гаршковая кафля не выяўлена з прычыны невялікага аб’ёму раскопак. У Міры, акрамя кафлін з найбольш распаўсюджаным арнаментом (сіметрычны ўзор у выглядзе кветак, сцяблін, галін і інш.), адкапаны кафліны з узорам у выглядзе фантастычных жывёлін, ільвоў, рыбы, са стылізаваным геральдычным арнаментом. Нярэдка сустракаюцца выявы арла — радавога знака ўладальнікаў Міра князёў Радзівілаў — буйнейшых магнатаў не толькі Беларусі, але і ўсяго Вялікага Княства. У Любчы (у XVII стагоддзі таксама радзівілаўская вотчына) знойдзены падобныя выявы.

У калекцыі любчанскай кафлі, акрамя партрэта-медальёна, цікавасць выклікаюць кафліны з дывановым арнаментом другой паловы — канца XVII стагоддзя: у куце вонкавай пласціны размешчана выява кветкі з тонкімі пялёсткамі. На адной кафлі маецца толькі чвэрць малюнка. Каб атрымаць поўную выяву, патрэбна скласці чатыры такія кафліны.

У Ашмянах знойдзены рэдкі тып пячонкай каронкі другой паловы XVI стагоддзя, пакрытай зялёнай палівай. Форма яе нагадвае застылыя язычкі полымя. Яшчэ да пачатку раскопак у Старых Ашмянах на агародзе проста на паверхні зямлі знайшлі кавалек кафліны з выявай чалавека ў поўны рост. У Бярозаўцы былі адшуканы і кафліны—дахоўкі канца XVI—пачатку XVII стагоддзя з лусковым узорам.

Мы спадзяёмся, што людзі яшчэ ўзгадаюць пра хараство і зручнасць кафляных печак. Дарэчы, гэта ўжо адбываецца ў Еўропе, у прыватнасці, на нямецкіх землях, адкуль прыйшла да нас кафля.

У Нямеччыне нават выпушчана кніга “Зрабі сам кафляную печ”, у якой даюцца падрабязныя рэкамендацыі па вырабу кафлі ў хатніх умовах. Даволі проста ажыццявіць прамысловы выпуск арнаментаванай кафлі. Яе можна з поспехам выкарыстаць у гарадскіх дамах з цэнтральным ацяпленнем. Калі рабрыстыя ацяпляльныя батарэі, якія не вызначаюцца асаблівай эстэтычнай каштоўнасцю, пакрыць кафлінамі з рознымі ўзорамі, то атрымаецца невялікая печка — сапраўднае ўпрыгожанне нашага дома.

Няма вострай неабходнасці ў пошуках арнаментальных сюжэтаў. Археологі могуць прапанаваць прамысловасці дзясяткі відаў арнаментаў, распрацаваных старажытнымі майстрамі і апрабаваных на працягу некалькіх стагоддзяў. Яны як найлепш прыдадуцца да любога інтэр’еру.

Будаўнічыя матэрыялы, хатнія рэчы

У часы позняга сярэднявечча ў гарадах і мястэчках Беларусі шырокае распаўсюджанне набыло мураванае будаўніцтва. Адпаведна, значна павялічыўся выпуск будаўнічых матэрыялаў. Цэглу ўжывалі, галоўным чынам, для збудаванняў замкаў, цэркваў, касцёлаў, ратушаў, гарадскіх брам. Праўда, большая частка жылых пабудоў рабілася з дрэва. Па валочнай памеры такога буйнога горада, як Гародня, складзенай у 1560 г., мы налічылі ўсяго 9 мураваных жылых будынкаў. У той жа час у горадзе быў мураваны замак, ратуша, карчма, 6 цэркваў і 2 касцёлы. Знаходкі будаўнічых матэрыялаў (цэглы, дахоўкі, плітак падлогі) — частая з’ява ў гарадскіх і месцачковых культурных насленнях позняга сярэднявечча. Асабліва многа іх у сляях канца XVI—XVII стагоддзяў. А падчас раскопак на тэрыторыі мураваных замкаў рэшткі будаўнічых матэрыялаў сустракаюцца часцей, чым керамічны посуд.

Датаванне старажытных будаўнічых матэрыялаў падрабязна распрацавана археолагам Алегам Трусавым. У выніку, знаходкі цэглы, дахоўкі, таксама як і кафлі і керамікі, дапамагаюць датаваць іншыя рэчы. Фармат цэглы не быў пастаянным, для кожнага гістарычнага перыяду характэрны свае памеры. Калі ў XI—XII стагоддзях шырока ўжывалася плінфа (тонкая і шырокая цэгла), то ўжо ў XIII стагоддзі з’яўляецца гатычная вялікапамерная цэгла. Доўгі час, аж да XVIII стагоддзя, на адным з шырокіх бакоў цэглы праводзіліся паглыбленыя барозны — гэта таксама прыкмета старажытнасці вырабу.

Найбольш старажытныя формы беларускай дахоўкі, знойдзеныя ў Лідскім і Наваградскім замках, адносяцца да канца XIV — пачатку XV стагоддзя. Яны ўяўляюць сабой паўцыліндрычны жолаб з высокім мацавальным шыпам. У XV стагоддзі на змену жалобчатай прыходзіць плоская дахоўка. Жалобчатая выкарыстоўваецца толькі для пакрыцця сутыкаў і вуглоў даху. Плоская дахоўка была асноўным матэрыялам для пакрыцця даху і на працягу XVI—XVII стагоддзяў. На мяжы XVII—XVIII стагоддзяў з’яўляецца хвалістая дахоўка. Сямнаццатым стагоддзем датуюцца знаходкі керамічных плітак падлогі. Ужываліся як тэракотаваыя, так і пакрытыя злёнай, карычневай палівай пліткі розных формаў: чатырохвугольныя, квадратныя, крыжападобныя, зоркападобныя.

Значна радзей, чым посуд, кафля, будаўнічыя матэрыялы ў культурным слоі XIV—XVII стагоддзяў сустракаюцца такія керамічныя вырабы, як рыбалоўныя грузікі, падсвечнікі, люлькі.

Падсвечнікі рабіліся на адну, дзве або тры свечкі. Ножкі ў іх выскоія і даволі тонкія — так ямчэй пераносіць.

Люлькі пачынаюць сустракацца ў наслаеннях канца XVI—пачатку XVII стагоддзя. У гэтыя часы на Беларусі стаў вядомы тытунь, завезены ў Еўропу з адкрытай у 1492 г. Амерыкі. Люлькі багата арнаментаваліся, пакрываліся злёнай, карычневай, жоўтай палівай. Ёсць мораныя экзэмпляры цёмнага колеру. У верхнюю адтуліну закладвалася порцыя тытуню, у бакавую, меншую па дыяметры, устаўлялася драўляная ці касцяная дэталёўка — цыбук. Ад мясцовых вырабаў адрозніваюцца формай і матэрыялам прывазныя галандскія люлькі. Яны маюць спецыяльную ножку, каб люльку можна было паставіць на стол ці якую іншую роўную паверхню. Вырабляліся гэтыя люлькі з белага гліны.

Вырабы з металу

Вырабы з жалеза ў сярэднявеччы займалі (і займаюць зараз) галоўнае месца сярод прыладаў працы. Уласна кажучы, археалагічны тэрмін “жалезны век” цалкам падыходзіць да сярэднявечнага, а таксама новага і наваейшага часу. Акрамя прыладаў працы, у сярэднявеччы з чорнага і каляровага металаў вырабляліся: зброя, упрыгожанні, рэчы, неабходныя ў побыце. Каштоўныя металы выкарыстоўваліся як грошы.

На жаль, металічныя вырабы ў культурным слоі захоўваюцца намнога горш, чым кераміка. Часта каразійныя наросты

дэфармуюць рэч настолькі, што цяжка вызначыць яе прызначэнне. У такіх выпадках даводзіцца шмат часу траціць на расчыстку вырабаў і іх кансервацыю (спыненне карозіі).

Колькасць металічных рэчаў XIV—XVII стагоддзяў, здабытых падчас раскопак беларускіх гарадоў і мястэчак, з кожным годам узрастае, але, на жаль, навуковых прац ім прысвечана вельмі мала. Даследчыкі звычайна прыводзяць шырокае датаванне вырабаў з металу: XIV—XVII стагоддзі, значна радзей — XVI—XVII стагоддзі. Цяпер высветлілася, што з дапамогай дадзеных стратыграфіі і аналагаў з суседніх тэрыторый можна датаваць іх больш дакладна. У калекцыю выкапнёвых металічных вырабаў уваходзяць прылады працы, рэчы з побыту, зброя, рыштунак конніка і каня. Гэта нажы, сякеры, цвікі, замкі, ключы, нажніцы, відэльцы, пражкі, крэсіва, абутковыя падкоўкі, наканечнікі стрэл, шпоры і г.д.

Найчасцей трапляюцца цвікі. У залежнасці ад прызначэння іх падзяляюць на будаўнічыя, мацавальныя, шпалерныя, абутковыя і падкоўныя. Усе яны ў сячэнні квадратныя або прамавугольныя. Памеры будаўніча-мацавальных цвікоў моцна вагаюцца, даўжыня можа быць ад 4 да 12—13 і болей сантыметраў, сячэнне стрыжня — 0,3—1 см. Плешка вялікая, круглая. Такі цвік можна адрозніць ад сучаснага з першага погляду. Намнога меншыя памеры ў шпалерных (імі мацавалася фурнітура, скураныя ўпрыгожанні і інш.), а таксама ў абутковых і падкоўных. Апошнія нярэдка знаходзяць разам з падковамі. Увогуле, цвікі цяжка датаваць, таму што і ў X—XIII, і ў XIV—XVII стагоддзях яны былі амаль аднолькавымі.

Познесярэднявечныя замкі падзяляюцца на дзве групы: вісячыя і ўнутраныя. Да XV стагоддзя ў Беларускім Панямонні бытавалі вісячыя замкі цыліндрычнага тыпу. Яны замыкаліся без ключа, патрэбна было проста ўставіць дужку ў гнездо, а адмыкаліся з дапамогай спецыяльнага ключа, які сціскаў пружынкі і вызваляў дужку. Такая канструкцыя была шырока распаўсюджана ў X—XIII стагоддзях. З XV стагоддзя пачалі ўжывацца замкі, падобныя да сучасных, з паўкруглай дужкай, якая свабодна адкідваецца. Корпус у іх мае выгляд конуса, шара ці прызмы. Ключы ад гэтых замкоў таксама падобныя да сучасных. Каб адкрыць унутраны замок, патрэбна было адсунуць засаўку, часта даволі масіўную. Таму для гэтай справы ўжываліся вялікія ключы.

Нажы таксама падзяляюцца на два тыпы: чаранковыя і з прыкляпанымі тронкамі. Адначасова ўжываліся нажы абодвух тыпаў, але перавагу ў познім сярэднявеччы мелі тыя, што з тронкам. Адзін такі нож з Лідскага замка выдзяляецца незвычайна вялікімі памерамі. Луска, прыліплая да яго ляза, падказала, што ён выкарыстоўваўся для трыбушэння рыбы.

Крэсіва — спецыяльная прылада для здабывання агню, якой наносіўся ўдар па крэмню, каб атрымаць іскры. Формы крэсіваў маглі быць рознымі. Сярод нашых знаходак сустракаюцца найчасцей авальныя крэсівы, радзей — складанай канфігурацыі.

Нажніцы па прынцыпе дзеяння падзяляюцца на спружынныя і шарнірныя. Канструкцыя і форма спружынных нажніц з даўніх часоў амаль не змянілася. Лічыцца, што вялікія нажніцы такога тыпу даўжынёй да 20 см выкарыстоўваліся для стрыжкі авечак, раскroю тканін, а маленькія, да 10 см даўжынёй — прылада цырульніка. У шарнірных, звыклых у нашым побыце нажніц, рукаятчныя стрыжні заканчваюцца кольцамі. Па іх канструкцыі можна вызначыць датаванне вырабу. У найбольш старых нажніц кольцы не суцэльныя, а ўяўляюць сабой загнутую скабу. Нажніцы з суцэльным зварным кальцом з’яўляюцца ў нас у XIV—XV стагоддзях.

Добрым датуючым матэрыялам для познесярэднявечных помнікаў служаць абутковыя падкоўкі. У познім сярэднявеччы ўжываліся, галоўным чынам, падкоўкі, якія мацаваліся да абцаса з дапамогай шыпоў. Мода на абцасы мянялася, але вузкія і шырокія, нізкія і высокія абцасы ад хуткага зносу засцерагаліся амаль аднолькавымі падагнанымі пад абцас падкоўкамі. Найбольш раннія экзэмпляры такіх вырабаў уяўляюць сабой сагнутую дугой вузкую і высокую пласцінку з трыма шыпамі.

Па раскопках старажытнага Ноўгарада яны вядомы ў сляях, пачынаючы з XIV—XV стагоддзяў. Нашы звесткі паказваюць, што ў Беларусі, у прыватнасці ў Панямонні, высокія падкоўкі пачалі ўжывацца ў XV—XVI стагоддзях. Па ўсёй верагоднасці, даволі значная вышыня падковак абумоўлена хуткім зносам. Вырабляліся яны з мяккага жалеза, таму доўга служыць не маглі. Мы часта знаходзім падкоўкі, сярэдзіна якіх сцёртая ледзь не на ўсю вышыню. Пастаянная нагрузка на абцас прыводзіла да таго, што шыпы разгойдваліся і падкоўкі губляліся. Сведчанне гэтаму — знаходкі ў культурным слоі цэлых, амаль не ношаных экзэмпляраў.

З часам форма абутковых падковак змянялася: памяншалася вышыня і павялічвалася шырыня. У XVII стагоддзі ўжываліся і плоскія падкоўкі з шыпамі. Нарэшце, у сляях канца XVII—XVIII стагоддзя знаходзім плоскія падкоўкі без шыпоў, якія мацаваліся да абцаса цвікамі. У Гальшанах у слоі XVIII—XIX стагоддзяў знойдзена падэшва бота якраз з такой падкоўкай.

Наканечнікі арбалетных стрэл — частая знаходка ў замках, асабліва такіх баявых, як Гарадзенскі, Лідскі, Наваградскі, Крэўскі, якія ў XIV стагоддзі стварылі трывалую заслону крыжацкім набегам. Цікава, што ў Мірскім замку, збудаваным у канцы XV — пачатку XVI стагоддзя, або ў Гальшанскім, Любчанскім замках XVI стагоддзя не знойдзена ніводнага наканечніка ад арбалетнай стралы. Да гэтага часу арбалеты ўжо выйшлі з шырокага ўжытку. У XIV—XV стагоддзях яны ўжываліся, галоўным чынам, падчас аблогі і абароны гарадоў.

Па спосабе мацавання да дрэўца стралы наканечнікі падзяляюцца на ўтулкавыя і чаранковыя. Прызначаліся арбалетныя стрэлы (па-старому “балты”) для паражэння ворага, закрытага бранёй. Каб надаць страле сілу для прабіцця сталёвага даспеху, патрэбна было выпускаць яе са страшэннай хуткасцю. Гэта забяспечвала канструкцыя арбалета. Для ўзмацнення бранябойнай сілы наканечнікі рабіліся вялікімі: даўжынёй да 16 см, шырынёй да 3 см, і цяжкімі (вагой да 200 г.), з гранёнымі галоўкамі. Зрэдку трапляюцца дэталі арбалета. Так, у Гарадзенскім замку знойдзены так званы “арэх” — асноўная дэталёвая частка спускавага прыстасавання.

У Лідскім замку выяўлена адна рэч, з дапамогай якой, па нашым меркаванні, нацягвалася арбалетная цеціва. Гэта невялікі крук, які праз спецыяльныя заклёпкі мацаваўся да скуранага пояса. Больш зручным для такой справы быў двайны крук, але даследчыкі ўстанавілі, што ўжываўся і адзінарны, падобны лідскаму.

Працэс нацягвання цецівы ў XIV стагоддзі адбываўся так: стралок устаўляў нагу ў спецыяльнае стрэма на канцы арбалета, чапляў паясным крукам за цеціву, пры гэтым ён нахіляўся ўперад. Затым выпрамяляўся, пакуль цеціва не трапіла ў паз на арэху. Накладвалася страла і зброя была гатовая да стрэлу. Пазней быў вынайдзены больш дасканалы механізм нацягвання цецівы з дапамогай колаварота. Недахопам арбалета была невялікая ў параўнанні з лукам хуткасць страляння. Спрактыкаваны лучнік мог выпусціць у 4—6 разоў больш стрэл, чым арбалетчык за той

жа час. “Болт” па сіле ўдару пераўзыходзіў звычайную стралу, але значна саступаў ёй па даўжыні палёту.

Наканечнікі стрэл для лука адрозніваюцца ад арбалетных памерамі, вагой і формай. Яны меншыя, больш плоскія і лягчэйшыя. Вось як, напрыклад, знойдзеныя ў Старых Ашмянах або наканечнікі XVI—XVII стагоддзяў з Лідскага замка. Маскоўскім даследчыкам Аляксандрам Мядзведзевым распрацавана падрабязная класіфікацыя наканечнікаў стрэл VIII—XIV стагоддзяў для Усходняй Еўропы. Ашмянская знаходка па гэтай класіфікацыі належыць да 14-га тыпу чаранковых наканечнікаў.

Шпоры ў сляях XIV—XVII стагоддзяў — даволі рэдкая знаходка. У гэтыя часы ў Беларусі карысталіся выключна шпорами з кольцамі, хаця раней на іх месцы мацаваўся востры шып. Карыстацца шыпам было нязручна, бо каб пусціць шпору ў дзеянне, трэба было ставіць стапу нагі амаль пад прамым вуглом да бока каня. Кальцо ўжываць намнога зручней і, з’явіўшыся на нашых землях у XIII стагоддзі, яно хутка выцесніла шып. У розныя часы кальцо мела розную колькасць зубцоў. Устаноўлена, што да XIV стагоддзя рабілі кальцо з 4 шыпамі, а ў XV стагоддзі і пазней іх было ўжо 6—8 штук. Да бота шпора прывязвалася раменьчыкамі, для мацавання якіх на канцах дужак шпоры рабіліся адтуліны. Калі, акрамя конніка, пачалі надзяваць даспехі і на каня, спатрэбіліся вельмі доўгія шпоры, такія, напрыклад, як знойдзеныя ў Лідскім замку.

Там, дзе знаходзяць шпоры, з такім жа поспехам могуць трапіцца і падковы. Большасць знойдзеных падкоў падобны да сучасных па форме. Паміж сабой яны адрозніваюцца не толькі памерамі, але і некаторымі канструкцыйнымі дэталямі. У адных на падковах маюцца канцавыя выступы, у другіх — дзіркі, у адных пасярэдзіне дугі выступае паўкруглая тонкая дзюбка, у другіх яе няма. Многія падковы знаходзяць з падкоўнымі цвікамі. Гэта значыць, яны былі ўжо выкарыстаны і трапілі ў слой непасрэдна з капыта. Цікавы экзэмпляр знойдзены ў Міры ў сляях XV—XVI стагоддзяў. Мірская падкова меншая за іншыя, ёй можна было падкаваць толькі пряднюю частку капыта.

Нярэдка ў познесярэднявечным слоі сустракаюцца манеты. Найчасцей трапляюцца медныя соліды Яна Казіміра. Масавы выпуск солідаў пачаўся па загаду караля ў канцы 1659 г. Кошт іх быў невялікі, але паколькі выпусцілі солідаў вельмі многа, то для нас яны каштоўныя як датаваны матэрыял, бо на кожнай манеце стаіць дата вырабу. Намнога радзей за асобныя манеты археолагам трапляюць скарбы.

Некаторыя вырабы з металу з Беларускага Панямоння вядомы ў адзінкавых экзэмплярах. У слях канца XVI—XVII стагоддзя ў Лідскім і Мірскім замках знойдзены відэльцы з двума доўгімі зубамі. Да XVI стагоддзя адносіцца варган — старажытны музычны інструмент, адкапаны ў Лідскім замку. Па форме гэта колбападобны стрыжань з язычком пасярэдзіне. Каб карыстацца варганам, яго бралі ў рот і пальцамі краналі за язычок. Ролю рэзанатара выконвала поласць рота. У выніку можна было атрымліваць кароткія або працяглыя меладычныя гукі. Надзвычай рэдкай знаходкай аказаліся вагі для каштоўных металаў, таксама выяўленыя ў культурным слоі Лідскага замка.

XVI—XVII стагоддзямі датуецца аднаражковы падсвечнік і фрагмент скрабніцы для чысткі каня. Да больш ранняга перыяду (XIV—XV стагоддзі) належыць рыбалоўны кручок-блясна — таксама з Ліды. Цікавая і рэдкае знаходка з Лідскага замка — медыцынскі інструмент — прыстасаванне для пускання крыві.

Гарадзенскія школьнікі аднойчы прынеслі ў музей рэч незвычайнай формы, прызначэння якой яны не ведалі. Так нам у рукі трапіла рэдкае зброя — алебарда другой паловы XVI стагоддзя. Яна цудоўна захавалася. Высветлілася, што яе знайшлі ў рачным пяску, што быў выкінуты на бераг Нёмана земснарадам. Цяпер, дзякуючы школьнікам, у Гарадзенскім гісторыка-археалагічным музеі з’явіўся новы каштоўны экспанат.

Падчас агляду рэшткаў познесярэднявечнага паселішча каля вёскі Бярозавец Карэліцкага раёна Гарадзенскай вобласці знойдзена прылада для адлівання куль. Паколькі разам з кулялейкай выяўлены фрагменты кафлі другой паловы XVI стагоддзя, то яе таксама датавалі тым жа часам. Кулялейка зроблена па прынцыпе абцугоў, і калі свінец, заліты ў формачку, астываў, яна раскрывалася, і гатовая куля выпадала. Адліваць кулі ў такой прыладзе — даволі марудная справа, але яны былі аднолькавымі па памеры, а значыць, і зручнымі для стральбы. Старажытныя вырабы з металу пасля аднаўлення і кансервацыі займаюць сваё месца сярод іншых рэчаў у археалагічных экспазіцыях музеяў.

Вырабы са шкла

У побыце сярэднявечнага гараджаніна, як і местачкоўца, знаходзілі пастаянны ўжытак разнастайныя вырабы са шкла. Гэта галоўным чынам посуд: шклянцы, стопкі, чаркі, келіхі, бутлі,

кварти, біклагі, слоікі, а таксама аконнае шкло і ўпрыгожанні. Асноўны попыт на шкляныя вырабы забяспечвалі мясцовыя майстэрні — гуты. У замках феадалаў знойдзены імпартны посуд, у прыватнасці, прывезены з Венецыі. Мясцовы посуд вырабляўся з бясколернага або зеленаватага шкла. Прыкметай старажытнасці вырабу з'яўляецца цёмны або каляровы налёт — паціна, — які лёгка адлушчваецца. Наяўнасць на донцы посуду незашліфаванага следу ад понціі — палкі, на якой трымалі выраб падчас фармавання, — таксама дапамагае адрозніць сярэднявечны выраб ад больш позняга.

У XVI—XVIII стагоддзях ужываліся цыліндрычныя шклянцы, зробленыя з бясколернага шкла, якія вакол донца ўпрыгожваліся хвалістым наляпным пасам. У Лідскім замку знойдзены шклянцы з двайным і нават з трайным пасам. XVI—XVII стагоддзямі датуюцца цыліндрычныя шклянцы на цыліндрычным жа паддоне. Край у паддона плаўна адагнуты вонкі.

Келіхі вырабляліся з бясколернага шкла з зеленаватым адценнем. Яны адрозніваюцца адзін ад другога па формах ножак і ступакоў. Радзей сустракаюцца кілішкі. Чаркі характарызуюцца тоўстымі сценкамі і масіўнымі донцамі. Тулава ў іх цыліндрычнае або злёгка звужаецца да донца. Найбольшае распаўсюджанне яны атрымалі ў XVII стагоддзі. Сустракаюцца чаркі, сценкі якіх дэкараваны вертыкальнымі рэбрамі. Адна з разнавіднасцей гэтага посуду мае тонкае, плаўна ўвагнутае донца.

Кварты па форме і матэрыяле, з якога зроблены, падзяляюцца на два віды. Агульная ў іх толькі форма корпуса. Ён у плане прамавугольны і завяршаецца пакатымі акругленымі плечыкамі, якія пераходзяць у горла з кароткай шыйкай і нядбайна апрацаваным вусцем. Першыя вырабляліся з тоўстага зялёнага неасветленага шкла, вуглы сценак у іх вострыя. У кварт другога віду, зробленых з тонкага асветленага шкла зеленаватага і жаўтаватага адценняў, дно злёгка ўвагнутае ў сярэдзіну, а вуглы сценак скругленыя. Абодва віды былі ва ўжытку прыблізна ў адзін і той жа час — XVI—XVIII стагоддзі.

У гарадскім пасёлку Мір, Мірскім і Гальшанскім замках у сляях XVII стагоддзя знойдзены фрагменты бутляў — вялікага начыння з шырокім горлам і кароткай шыйкай. Рэдка сустракаюцца ў культурным слоі шкляныя флаконы, міскі. У старажытных беларускіх гарадах у насланнях XIV стагоддзя трапляюцца кавалкі шкляных бранзалетаў. Гэтае ўпрыгожанне было шырока распаўсюджана

ў ранейшыя часы, але ўжо ў канцы XIII—XIV стагоддзі выйшла з ужытку. У сляях XVII—XVIII стагоддзяў часта трапляюцца кавалкі аконнага шкла. Шыбы вырабляліся круглымі або прамавугольнымі. Рознакаляровае шкло ўжывалася для вытворчасці пацерак. Несумненна, што праз вывучэнне старажытнага шкла шмат цікавай для сябе інфармацыі могуць здабыць і сучасныя шкларобы.

Каменныя і касцяныя вырабы

Каменныя тачыльныя брускі — звычайная знаходка ў сляях XIV—XVII стагоддзяў. Многія з іх доўгі час былі ў справе і таму моцна сцёртыя. Часцей за ўсё форма іх прамавугольная, часам абодва канцы скругленыя. Знойдзены экзэмпляры з адтулінамі для падвешвання.

Каменныя ядры — знаходкі, характэрныя для старажытных замкаў. Яны былі знойдзены ў сляях XIV—XV стагоддзяў на такіх помніках, як Лідскі, Наваградскі, Гарадзенскі замкі. Паверхня ядраў добра апрацаваная, форма ў большасці выпадкаў блізкая да правільнага шара, памеры самыя розныя. Нам трапляліся экзэмпляры дыяметрам ад 6 да 40 см. Выкарыстоўваліся ядры, галоўным чынам, у камнекідальных машынах падчас аблогі ўмацаваных паселішчаў. Невыпадкава верхняя храналагічная мяжа актыўнага выкарыстання каменных ядраў прыпадае на канец XV стагоддзя. У XVI стагоддзі асноўную ролю падчас аблогі ўмацаваных гарадоў і замкаў пачалі выконваць гарматы, а камнекідальныя машыны адышлі ў мінулае. Каменныя ядры малых памераў маглі выкарыстоўваць і для стральбы з гармат.

У беларускіх лясх і пушчах заўсёды было шмат дзікіх звяроў, на якіх многа і паспяхова палявалі нашы продкі. Праз вывучэнне дадзеных раскопак у Гарадзенскім замку стала вядома, што паляванне было адным з асноўных заняткаў яго жыхароў. Нават у старажытным гербе горада змешчана выява алена з крыжам паміж рагамі. Гэта знак Святога Губерта — апекуна паляўнічых. Зразумела, што старажытныя майстры не пакінулі без увагі такую сыравіну, як косць. Яе заўсёды было ў дастатку. З косці выраблялі грабяні, іголкі, гузікі, тронкі нажоў, разнастайныя накладкі, шахматныя і шашачныя фігуркі. Часта на рагах і касцях, знойдзеных у раскопе, відаць спілы, гэта значыць, для нейкага вырабу адпілавалі зручны кавалак. Накладкі з косці ўпрыгожвалі многія

рэчы, напрыклад, калчаны, футляры для лукаў, похвы і інш. Самыя накладкі, як правіла, упрыгожаны кружочкамі розных дыяметраў або камбінацыямі з ліній, а таксама раслінным арнаментам. Тронкі нажоў складаліся з дзвюх палавін, якія мацаваліся з дапамогай заклёпак. Вядомы знаходкі наборных тронкаў нажоў. Тыя ж самыя арбалетныя “арэхі” таксама вырабляліся з косці.

Заканчэнне

Мы расказалі пра некаторыя выкапнёвыя рэчы, якія часта трапляюцца ў культурным слоі нашых гарадоў і мястэчак. Вядома, гэтыя рэчы — далёка не ўся тагачасная матэрыяльная культура, а толькі невялікая яе частка. Найбольш каштоўныя рэчы, асабліва зробленыя з каштоўных металаў, вельмі рэдка трапляюць у культурны слой. Тыя ж скарбы з манет дайшлі да нас толькі таму, што гаспадар па нейкай прычыне не змог іх забраць.

Як мы ўжо ўпаміналі, у сляях XV—XVII стагоддзяў звычайна дрэнна захоўваюцца вырабы з дрэва і скуры. Заўважана, што для добрага іх захавання патрэбна, каб над гэтымі рэчамі ляжаў слой шчыльнай зямлі таўшчынёй не менш за 2 м. На такой глыбіні рэчы не падлягаюць рэзкаму ваганню тэмпературы і вільготнасці, як гэта бывае ў верхнім слоі.

Наяўнасць пастаяннага хіміка—фізічнага асяроддзя спрыяе доўгаму захаванню арганічных матэрыялаў. Такія спрыяльныя ўмовы ўтварыліся на тэрыторыі многіх нашых старажытных гарадоў, дзе маюцца магутныя культурныя насленні. Падчас раскопак тут знаходзяць надзвычай цікавыя вырабы са скуры (ад абутку да амуніцыі) і дрэва (ад абчасаных бярвенняў да цацачных мячоў), а таксама зерне і сцябліны розных раслін.

На развітанне яшчэ раз нагадаем чытачам, што вартасць старажытных рэчаў вызначаецца не коштам у грашах, а той гістарычнай інфармацыяй, якую рэчы ўтрымліваюць. Сябры, дапамажыце археолагам і гісторыкам у іх цяжкай працы! Прыносьце ў музей усё, што Вам здаецца старажытным і вартым увагі. Гэта таксама ўклад у вывучэнне гісторыі роднага краю і шанаванне памяці нашых з Вамі продкаў.

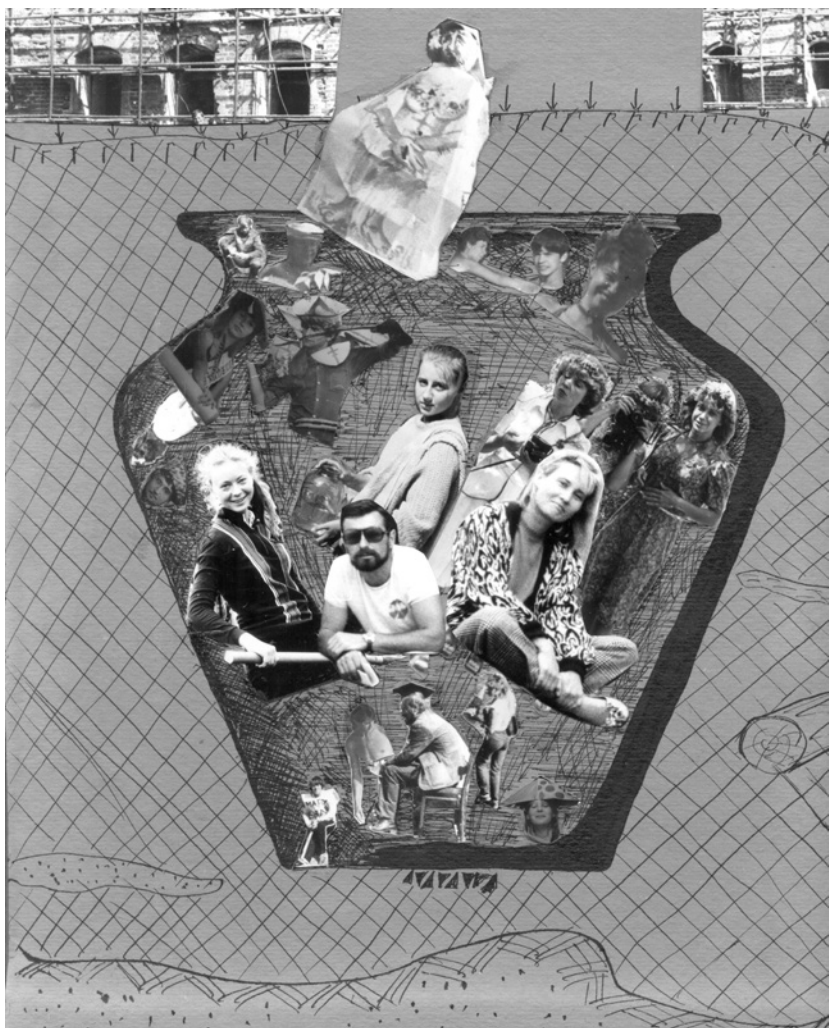
Друкуецца паводле: Краўцэвіч А. К. Майстар — наш продак. Мінск: Народная асвета, 1990. — 88 с. (тэкст друкаваўся як раздзел у кнізе Краўцэвіч А. Рыцары і дойліды Гародні. Уроцлаў, 2009. С. 66—106)

Мірскі замак. Свята пасвячэння ў археолагі студэнтаў гістфака Гарадзенскага ўніверсітэта. У цэнтры сядзіць Генадзь Сагановіч. Справа ў шлеме Алесь Бяляцкі. Жнівень 1983 г.

На аўтавакзале ў Мсціславе (злева направа) Ніна Здановіч, Міхал Грыгор'еў, Ірына Ганецкая, Іна Пронька, Алэг Трусаў, Леанід Аляксееў. 1984 г.

**Сябры археалагічнай экспедыцыі Рэстаўрацыйных майстэрань.
Калаж Ірыны Ганецкай. 1980-я гады**

Пасля экспедыцыі. Апрацоўка археалагічных матэрыялаў. Ірына Ганецкая ў Адзеле археалогіі Рэстаўрацыйных майстэрняў. Менск, вул. Багдановіча, д. 143. 1983 г.

На дарозе з Міра да Нясвіжа. Удзельнікі Мірскай экспедыцыі (злева направа) Тамара Верабей, Ірына Ганецкая, Вольга Зайцава. 1983 — 1984 гг.

Са студэнтамі гістфака Гарадзенскага ўніверсітэта на раскопках у Мірскім замку

Свята дня археолага ў Мірскім замку. Злева направа: Віялета Яфіменка, Алесь Краўцэвіч, Генадзь Сагановіч, Віктар Грыбко. 14.08.1983 г.

Гарадзенскі замак

У даўнія часы нашыя продкі, каб бараніцца ад ворагаў, збудавалі мноства замкаў. Каго–каго, а ворагаў тады хапала. Шмат разоў прыходзілі па здабычу на нашу зямлю немцы–крыжакі, крымскія татары, маскавіты, шведы.

Найбольш магутныя замкі ўзводзіліся на граніцах у самых небяспечных месцах, вось як у Полацку, Віцебску або Смаленску, Мсціславе ці Оршы. Гэтыя гарады знаходзіліся каля мяжы Беларусі з Маскоўскай дзяржавай і ў выпадку вайны першымі прымалі на сябе ўдар варожага войска. Падобна выглядала справа і на захадзе. Тут самае буйное будаўніцтва замкаў прыпала на другую палову XIII і XIV стагоддзёў, калі краіна вяла цяжкую вайну з моцным і небяспечным ворагам — рыцарамі Тэўтонскага ордэна.

Магутным і непрыступным умацаваннем каля заходняй мяжы Беларусі быў замак у горадзе Гародня (гістарычныя назвы: Горадзен, Горадня, зараз — Гродна)⁸. Шмат разоў ворагі спрабавалі яго захапіць, але амаль заўсёды бясплённа адступалі.

Мы хочам расказаць пра гісторыю гарадзенскага замка з самага пачатку яго існавання і да нашых дзён. Гісторыя гэтай багатай на розныя падзеі, сумныя і радасныя. Спадзяёмся, што яна будзе вам цікавая, гэтак жа, як і лёс людзей, якія жылі ў замку, бараніліся на яго мурах, выпраўляліся адсюль у паходы.

Узнікненне і росквіт паселішча на беразе Нёмана

Стары замак у Гародні — невялікае па плошчы (менш за 1 гектар), але вельмі прыгожае месца. Даўным–даўно людзі аблюбовалі яго пад жыллё і не пакідаюць больш за тысячу гадоў. Назва “Стары замак” з’явілася нашмат пазней ад заснавання — у другой палове XVIII стагоддзя, пасля таго як па суседству збудавалі Новы замак. Дагэтуль гаварылі “Замак”, перад тым — “Верхні замак”, яшчэ даўней — “Дзядзінец”, а на самым пачатку тут мясцілася ўся Гародня.

⁸ Сённяшняя афіцыйная назва — Гродна — паходзіць з польскай мовы і перанятая расейцамі пасля захопу ім Беларусі ў канцы XVIII ст. Тое ж адбылося з Наваградкам (афіцыйна — Навагрудак ад Nowogródek), Менскам (Мінск ад Mińsk) і інш.

Людзі, якія заснавалі першае паселішча, былі нашымі продкамі — усходнімі славянамі. Яны прыйшлі сюды ў канцы X стагоддзя. А землі навокал належалі іншым плямёнам — яцвягам, блізкім па паходжанні да летувісаў⁹ і латышоў.

Знаходзіцца Стары замак ля самага Нёмана. Берагі ракі тут высокія і стромкія, гэтаксама як і ў невялікай рэчкі Гараднічанкі, якая ўпадае ў Нёман ля самай падэшвы Замкавай гары.

Калі паглядзець на Стары замак зверху, то добра відаць, што ён мае абрысы трохкутніка. Рэчышчы Нёмана і Гараднічанкі — гэта два бакі, а трэці бок трохкутніка ўтварае глыбокі роў. Прайсці на замак можна толькі праз мост над ровам. У старажытнасці на месцы рова, відавочна, быў яр. Жыхары замка яго паглыбілі, перакапалі перамычку між ярам і рэчышчам ракі, зраўнялі сценкі і, магчыма, пусцілі сюды ваду з Гараднічанкі. Яны гэта зрабілі, каб яшчэ болей ускладніць доступ да свайго жылля. У тыя далёкія часы людзі маглі жыць больш-менш спакойна толькі на такой вось цяжкадаступнай, ды яшчэ добра ўмацаванай мясціне.

Амаль усё сярэднявечча, аж да пачатку XV стагоддзя, не змяншалася вайсковая пагроза — то з боку суседніх плямёнаў і дзяржаў, то ад хаўрусаў рабаўнікоў, якія плавалі па Нёмане. Жыхары Старога замка ўвесь час умацоўвалі сваю мясціну, рамантавалі старыя, ладзілі новыя, больш сучасныя і магутнейшыя, абарончыя збудаванні.

Паступова нашыя продкі добра асвоілі землі Панямоння і стварылі тут асяродак высокай культуры. Змяняўся з часам і воблік Гародні. Паселішча моцна разраслося. Праз дзвесце гадоў пасля з'яўлення тут людзей, у XII стагоддзі, каля зліцця Гараднічанкі і Нёмана на месцы першага паселішча стаяў непрыступны замак. З дапамогай археалогіі — гістарычнай навукі, якая вывучае мінулае шляхам спецыяльных раскопак, — мы можам уявіць яго тагачасны выгляд.

Вакол усёй гары праходзіць высокі земляны вал. Ён насыпаны не на пустое месца, а на спецыяльныя драўляныя канструкцыі, якія ўмацоўвалі зямлю, не давалі ёй асыпацца. Паверх вала цягнецца сцяна, складзеная з таўшчэзных, як абхапіць рукамі, бярвёнаў. Высока ў неба імкнуць драўляныя вежы з байніцамі.

⁹ Летувісы — так называем наших сучасных паўночных суседзяў, каб адрозніць іх ад сярэднявечных літоўцаў ды ліцвінаў, да якіх належалі таксама продкі беларусаў.

У самым куце над вусцем Гараднічанкі абарончая сцяна складзена не з дрэва, а з тонкай і шырокай цэгля-плінфы (выключна рэдкі выпадак на ўсіх усходнеславянскіх землях). Замак, які ў тыя часы называўся дзядзінцам, падчас небяспекі даваў прытулак і людзям, што жылі за яго межамі.

Дзядзінец быў галоўным цэнтрам горада і ўсяго Гарадзенскага княства. Тут жыў сам яго ўладар — князь — разам з сям’ёй, дружнай і чэляддзю. Сярод шматлікіх драўляных будынкаў выдзяляўся вялікі церам-палац¹⁰, узведзены з чырвонай ды жоўтай цэгля-плінфы. У гэтым будынку адбываліся ўсялякія ўрачыстыя цырымоніі: прыём паслоў, нарады князя са сваімі саветнікамі. Побач з церамам мясціўся драўляны княскі дом, а таксама невялікія драўляныя ж будынкi — дружнынікаў, слугаў ды чэлядзі. Іх несамавітае жылло займала значную частку замкавага двара. Месца на дзядзінцы было не надта шмат, таму ўсе жылі адзін каля аднаго, нягледзячы на розніцу ў заможнасці ды службовым становішчы.

У сярэднявечных гарадах не было звычайу прыбіраць ды вывозіць з падворка смецце. Усё выкідвалася за дзверы: абгрызеныя косці, разбітыя гаршкі, зламаныя лыжкі, дзіцячыя цацкі ці яшчэ якія непатрэбныя або сапсаваныя рэчы. Смецце, якое вымяталася з хаты, таксама выносілася на падворак. Таму вакол дамоў вельмі хутка “нарастал” зямля, ці, як кажуць археолагі, “фармаваўся культурны слой”. Раскопкі менавіта гэтага слоя з’яўляюцца асноўным заняткам археолагаў. А для сярэднявечных людзей, якія яго стваралі, то былі проста смецце і бруд. Каб не пэцкаць у ім ногі, падворак пакрывалі дошкамі. Гэтак-сама рабілі з вуліцамі: накрывалі насцілам з тоўстых дошак або расколатых напалову бяровенняў. Калі дошкі на падворку ды вуліцы зацягваліся брудам, зверху клалі новыя насцілы. Падчас археалагічных раскопак на Старым замку было знойдзена больш за дзясятак такіх насцілаў ці ярусаў, размешчаных адзін над адным.

Археолагі выявілі, што па тэрыторыі замка ў XII—XIII стагоддзях праходзілі дзве вуліцы — уздоўж і ўпоперак замкавага двара. Каля іх скрыжавання, недалёка ад церама, у другой палове XII стагоддзя была збудавана вялікая мураваная царква — па

¹⁰ Палац гарадзенскага князя па памерах быў большы нават, чым у князёў найбуйнейшых тады беларускіх гарадоў Полацка і Смаленска

замове князя і яго сям’і. Сваім незвычайным вонкавым выглядам храм адразу прыцягваў увагу ўсіх прыезджых людзей. Яго сцены былі аздоблены плоскімі шліфаванымі камянямі і кампазіцыямі з маёлікавых плітак. Камяні падбіраліся паводле каляровай гамы, пліткі пакрываліся спецыяльнай яркай палівай жоўтага, зялёнага і карычневага колераў. Скампанаваныя з плітак, разнастайныя па форме крыжы добра спалучаліся з каляровымі камянямі. З падобных адмысловых плітак была выкладзена падлога княскай царквы. Ёсць меркаванне, што гэты храм быў першым творам геніяльнага архітэктара — стваральніка гарадзенскай архітэктурнай школы XII стагоддзя. З усіх яго шэдэўраў да сённяшняга дня ацалела на паверхні зямлі толькі знакамітая Каложка — Барысаглебская царква, якая знаходзіцца на процілеглым беразе Гараднічанкі. А сам дойлід пасля некалькіх дзесяцігоддзяў працы ў Гародні, відаць, перабраўся ў Кіеў, дзе стаў прыдворным архітэктарам вялікага князя кіеўскага. Кіеўскі летапісец нават занатаваў яго імя і прозвішча (вельмі вялікая рэдкасць для амаль заўсёды ананімных сярэднявечных архітэктараў) — Пётр Міланег.

Падобна, на царкве гарадзенскага князя дойлід адточваў майстэрства і вучыўся на сваіх жа памылках. Адной з такіх памылак было ўвядзенне ў цагляную муроўку занадта вялікіх камянёў, якія займалі амаль усю таўшчыню не тонкай (больш за 1 м) сцяны. Да таго ж яшчэ цэгла ў муроўцы не была добра “перавязаная” — шчыліны між цаглянамі часта размяшчаліся адна пад адной. Таму храм прастаяў “ўсяго” два вякі і ў XIV стагоддзі ўжо ляжаў у руінах. Аднак з прычыны вельмі інтэнсіўнага жыцця на замку гэтыя руіны хутка “зарасталі” культурным слоём, дзякуючы чаму сцены ацалелі на вышыню да 4 м. Зараз, раскапаны археолагамі, прыдворны храм гарадзенскіх князёў ахінуты спецыяльным павільёнам і даступны для наведвальнікаў.

Сапраўдным падарункам для археолагаў было адкрыццё ўзорнай маёлікавай падлогі ў кампазіцыйным цэнтры храма — пад самым купалам. Моцна парушаны ўзор, выкладзены з разнастайных па форме плітак жоўтага, зялёнага, карычневага колераў, удалося, аднак, аднавіць. Выявілася, што гэты малюнак-узор адлюстроўвае вельмі старажытныя касмалагічныя ўяўленні, якія з’явіліся задоўга да ўзнікнення хрысціянства, і ў сярэднявеччы былі распаўсюджаны па ўсёй Еўропе. Кампазіцыя з пяці дыскаў — аднаго ў цэнтры і чатырох вакол яго — азначала сонца і чатыры яго станы. Іншыя элементы малюнка ўяўляюць сабой

своеасаблівыя замовы, звязаныя з земляробствам — галоўным заняткам людзей сярэднявечча.

Незвычайна выглядаў інтэр’ер царквы (як і ўсіх астатніх гарадзенскіх храмаў). Белую вапнавую рошчыну, якая выступала між чырвонымі радамі цэгля, будаўнікі акуратна загладжвалі — атрымлівалася каляровая кампазіцыя, якая стала асновай беларускага нацыянальнага сцяга — бел-чырвона-белыя палосы па перыметры ўсяго храма. Акрамя таго, сцены царквы пакрытыя сеткай цёмных адтулін. Гэта гарлавіны вялікіх збаноў-галаснікоў (да 50 см даўжынёй), якія ўмураўваліся ў тоўшчу сцяны. Галаснікі, як паказвае сама іх назва, лавілі гук-голас, не давалі яму разбівацца рэхам аб сцены, глушылі адгалоскі і ўжо ачышчаным вярталі людзям у храме. Эфект гэты можна спраўдзіць на прыкладзе Каложы — самы ціхі голас, нават шэпт, выразна і чыста перадаецца ва ўсе закуточкі царкоўнай прасторы.

Высокая, дасканалых прапорцый, зіхацістая, як вясёлка, княская царква здалёк выдзялялася сярод невялікіх драўляных будынкаў Старога замка. Людзі прыходзілі сюды не толькі на набажэнства, але і палюбавацца яе характвам.

Скупыя радкі старажытнага летапісу паведамляюць, што ў 1183 г. горад Горадзен пагарэў ад маланкі. Магчыма, пры пажары пацярпела і царква на дзядзінцы. Археалагі раскапалі яе ў XX стагоддзі і назвалі Ніжняй. Над яе руінамі, закрытымі тоўстым культурным пластом, у канцы XIV стагоддзя была збудавана другая царква, таксама не ацалелая — гэтак званая Верхняя. Сапраўдныя назвы абодвух храмаў невядомыя.

Навуковыя раскопкі Ніжняй царквы прынеслі агромністую колькасць рэчаў: развалы цэгля-плінфы, рознакаляровыя керамічныя пліткі, шліфаваныя камяні, кавалкі збаноў-галаснікоў, царкоўных званоў, складныя крыжы, бронзавую фігурку Хрыста, узорную падлогу. Гэтыя знаходкі дазволілі аднавіць вобраз старажытнага храма.

Галоўнымі прыхаджанамі царквы на дзядзінцы былі гарадзенскія князі. Летапісы даносяць да нас іх імёны. Першы — Усеваладка — трапіў на старонкі летапісу таму, што ажаніўся з дачкой вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Манаха. Сыноў Усеваладкі звалі Барыс, Глеб і Мсціслаў. Менавіта пад кіраўніцтвам гэтага княскага роду гарадзенскі дзядзінец стаў магутным абарончым умацаваннем.

Да замка князі збіралі свае вайсковыя сілы, адсюль выпраўляліся ў паходы. На жаль, гарадзенскі летапіс не захаваўся, і пра дзеянні гарадзенцаў мы даведваемся ад летапісцаў іншых усходнеславянскіх земляў. А яны больш цікавіліся сваімі справамі і згадвалі толькі пра важнейшыя тутэйшыя падзеі, вось як пра вялікі пажар ці сумесныя ваенныя выправы.

Гарадзенскае княства ў XII стагоддзі знаходзілася пад палітычным уплывам Кіева, і мясцовыя князі былі вымушаны прымаць удзел у вайсковых выправах кіеўскіх уладароў. Так, у 1127 г. гарадзенскае войска ўдзельнічала ў вялікім паходзе на Полацкую зямлю, а ў 1141 г. хадзіла на Галіч разам з кіеўскім войскам. У 1167 і 1184 гг. гарадзенскія князі па загаду з Кіева хадзілі супраць полаўцаў аж у чарнаморскія стэпы. У выдатным літаратурным творы тых часоў “Слове пра паход Ігаравы” таксама ёсць напамін аб Гародні: “... трубы трубяць гарадзенскія”.

Вялікія перамены надышлі каля сярэдзіны XIII стагоддзя, калі на землі ўсходніх славян абрынулася мангола–татарскае нашэсце. Праўда, манголы да Панямоння не дайшлі, але звыклы лад жыцця тутэйшым жыхарам давялося змяняць. Перарваліся даўнія эканамічныя і палітычныя сувязі з паўднёвай Руссю, Візантыяй і Блізкім Усходам. У любы момант маглі з’явіцца ды прайсціся агнём і шабляй па гарадах і вёсках непераможныя мангольскія тумены.

Менавіта мангола–татарская пагроза стала адной з галоўных прычынаў узнікнення на Панямонні новай моцнай дзяржавы са сталіцай у Наваградку. Ад самага пачатку існавання новага гаспадарства, што ўвайшло ў гісторыю як Вялікае Княства Літоўскае, ці проста Літва, Гародня была яго надзейнай апорай. Назоў “Літва”¹¹ напачатку адносіўся да ядра, пачатковай тэрыторыі дзяржавы, менавіта Верхняга і Сярэдняга Панямоння, заселенага ў той час змешаным балта–славянскім насельніцтвам. Пазней гэтая назва распаўсюдзілася на ўсю дзяржаву ад Бярэсця да Смаленска і ад Коўны да Кіева.

Аднак замест татароў гарадзенскаму замку давялося бараніцца больш ад суродзічаў — валынянаў і галічан. Іх дзяржава,

¹¹ Тэрмін паходзіць ад назвы мясцовага балцкага племя. Яго прадстаўнікоў у пісьмовых крыніцах XII — XIII ст. называлі “літва” або “літоўцы”. Продкі беларусаў у тагачасных крыніцах таксама маглі называцца “літоўцамі”, “ліцвінамі” або “русінамі”. У XIV — XVIII ст. “літоўцы”, “ліцвіны” — агульная назва жыхароў Вялікага Княства Літоўскага за межамі дзяржавы. Паняцці “беларусы” і “летувісы” ўжываюцца ў нашай кнізе адносна сучасных народаў.

Галіцка–Валынскае княства, хоць і знаходзілася пад пратэктаратам татараў, на некалькі дзесяцігоддзяў стала самай магутнай ва ўсходнеславянскім свеце. Галіцка–валынскія войскі ў XIII стагоддзі неаднаразова штурмавалі замак і змушалі гарадзенцаў пакарыцца. Але тыя не надта затрымліваліся з адказам і пры выпадку плацілі тым жа. У 1275 г. па загаду вялікага князя літоўскага Трайдэна гарадзенская дружына знянацку захапіла багаты горад Драгічын на Падляшшы. У сваю чаргу помслівы галіцка–валынскі князь зноў павёў свае баявыя дружыны на Гародню.

Галіцка–валынскі летапіс дэталёва апісвае штурм гарадзенскага замка ў 1277 г. Перад замкавай брамай стаяла высокая мураваная вежа, якую баранілі прусы (выхадцы з суседняй Прусіі). Пасля зацяжных атак штурмоўцам удалося адваяваць гэтую вежу, і тады распач ахапіла абаронцаў замка: вежа прыкрывала самае слабае звяно абароны — уваходную браму. Праўда, па ўсім відаць, і валыняне не былі пэўнымі, што змогуць здабыць увесь замак. Гарадзенцам на той раз удалося дамовіцца на замірэньне. Нападнікі, атрымаўшы сваіх раней захопленых гарадзенцамі вояў, адышлі “васваясі”. Дэталёвае апісанне гэтага эпизоду гісторыі замка цікавае згадкай пра мураваную вежу. Несумненна, яна была сваячкай і равесніцай знакамітай Белай вежы ў Камянцы. Абедзве належалі да гэтак званых вежаў валынскага тыпу — гатычных¹² абарончых збудаванняў, што прыйшлі да нас з Заходняй Еўропы праз заходнеўкраінскія землі. Крыніцы ўзгадваюць яшчэ падобнае збудаванне ў Бярэсці (слядоў не захавалася), да той самай сям’і належыць і вежа пад назвай Шчытоўка, руіны якой да сёння відныя на наваградскім Замчышчы.

Даследчыкі лічаць, што менавіта згаданая ў летапісе вежа паказана на знакамітай гравюры Гародні з 1568 г. Там яна выразна вылучаецца сярод рэшты замкавых умацаванняў, мае круглую форму і падобна да сваёй камянецкай сястры. Сёння на паверхні зямлі яе слядоў не захавалася, але ў свой час аўтару гэтых радкоў давялося ўдзельнічаць у археалагічных раскопках на месцы знікллага таямнічага збудавання. Раскопкі адбываліся ў цяжкіх умовах на схіле гары ў самым канцы лета, калі існавала небяспека, што блізкія восеньскія дажджы могуць размыць раскоп і парушыць пляцоўку замкавай гары. Аднак мы паспелі ўскрыць частку магутнага (як і мае быць у гатычнай абарончай вежы) падмурка.

¹² Готыка, гатычны стыль — назва архітэктурна–мастацкага стылю, распаўсюджанага ў сярэднявечнай Заходняй Еўропе; паходзіць ад назвы германскага племя готаў.

Здавалася б, вырашана яшчэ адна гістарычная загадка — праблема дакладнага месцазнаходжання вежы — калі б не дзіўная дэталі, што ўсю справу, наадварот, забытала. Ускрыты фрагмент мура належаў да пабудовы, якая ў плане была не круглай, а прамавугольнай (магчыма, квадратнай)! Паўстала новая загадка: ці то мы натрапілі на нейкае іншае, невядомае дагэтуль абарончае збудаванне, ці то аўтар гравюры памыліўся, і нашая вежа была не круглай (як камянецкая Белая вежа), а прамавугольнай (як наваградская Шчытоўка).

У другой палове XIII стагоддзя барацьба з Галіцка-Валынскім княствам працягвалася з пераменным поспехам. У рэшце амаль праз сто гадоў Вялікае Княства Літоўскае не толькі здолела абараніцца, але само здабыло большую частку тэрыторыі Галіцка-Валынскай дзяржавы.

Крыжацкая навала

У канцы XIII стагоддзя гарадзенцам давялося сутыкнуцца з вельмі небяспечным ворагам — крыжакамі. Хто яны такія, крыжакі? Як з'явіліся на нашай зямлі? Гэта манахі-рыцары Тэўтонскага ордэна. Назва ордэна паходзіць ад старажытнага германскага племя — тэўтонаў — так часамі акрэслівалі ўсіх германцаў. Менавіта немцы, за рэдкімі выключэннямі, становіліся рыцарамі Тэўтонскага ордэну. Сябры¹³ гэтай арганізацыі, створанай у канцы XII стагоддзя ў Палестыне, мелі задачай змагацца з мусульманамі за хрысціянскую веру. Змаганню было прысвечана ўсё іх жыццё, дзеля чаго яны прымалі манаскія шлюб¹⁴ (не збіраць багаццяў, не жаніцца, слухацца духоўных кіраўнікоў) і дадаткова яшчэ шлюб змагання з нявернымі. Таму іх называлі манахамі-рыцарамі. Пад канец XIII стагоддзя мусульмане выгналі крыжаносцаў з Палестыны. Тэўтонскі ордэн шукаў новага поля дзейнасці і ўрэшце знайшоў прытулак у Прусіі, прываблены сюды прапановай мазавецкага князя Конрада дапамагчы яму ў змаганні з паганамі¹⁵—прусамі. Знакам адрознення рыцара Тэўтонскага ордэна быў белы плашч з выявай чорнага крыжа на левым плячы. Адсюль вынікала назва — крыжакі.

Рыцары-тэўтоны, якія называлі адзін аднаго братамі, не толькі выканалі, але і перавыканалі пастаўленае перад імі заданне. Праз

¹³ Тут — удзельнікі.

¹⁴ Шлюб — тут манаская прысяга, абет.

¹⁵ Пагане — так называлі народы, якія не спавядалі хрысціянскую рэлігію.

паўстагоддзя метадычнай вайны яны пакарылі Прусію і стварылі на яе тэрыторыі ўласную ордэнскую дзяржаву. Прывабіўшы каланістаў з нямецкіх земляў, рыцары-манахі пераўтварылі дзікі край у краіну з узорнай еўрапейскай гаспадаркай. Праўда, коштам створанага ўпарадкавання стала знікненне з карты Еўропы цэлага народу — старажытных прусаў — этнічных сваякоў сучасных летувісаў і латышоў. Непакорных тубыльцаў немцы вынішчылі ці выгналі, астатніх ахрысцілі і паступова асімілявалі — пераўтварылі ў немцаў-прусакаў.

Невялікая, але выдатна арганізаваная ордэнская дзяржава стварыла надзвычай сур’ёзную пагрозу для суседзяў — палякаў, жамойтаў і беларусаў. Галоўная ідэя рыцараў-манахаў — змаганне за хрысціянскую веру — паступова пераўтварылася ў ідэалагічнае прыкрыццё звычайнай прагі да захопу новых земляў і багаццяў. Ордэн ваяваў ужо не толькі з паганскімі плямёнамі, але і з братамі па веры — беларусамі (хрысціянамі, праўда, усходняга абраду — схізматыкамі) і нават з каталікамі-палякамі. Войны з польскімі князямі крыжакі тлумачылі тым, што тыя падтрымліваюць паганаў.

У той самы год, калі было задушана паўстанне апошняга няскоранага прускага племя, крыжакі першы раз атакавалі Вялікае Княства Літоўскае. Іх храніст запісаў пад гэтым 1283 г.: “Скончылася вайна пруская, пачалася вайна літоўская”.

Гародня са сваім замкам з прычыны геаграфічнага становішча на самым захадзе краіны знянацку апынулася на прарэдным краі вайны. Гарадзенскі замак аказаўся важнейшым стратэгічным цэнтрам, вузлом абароны, які прыкрываў усю Літву. Да таго ж ён панаваў над самым старажытным і самым буйным ды багатым горадам на Нёмане. Крыжакі імкнуліся любым коштам яго здабыць, гарадзенцы — ні ў якім разе не аддаваць. Зацятая барацьба за Гародню, якая зацягнулася больш чым на стагоддзе (працягвалася ад апошніх дзесяцігоддзяў XIII да пачатку XV стагоддзя), цалкам змяніла воблік яго галоўнай цытадэлі — старажытнага замка на мысе гары пры ўпадзенні ў Нёман Гараднічанкі. На той час ён называўся ўжо не дзядзінцам, а Верхнім замкам, у адрозненне ад Ніжняга замка на суседняй гары (тут знаходзіўся галоўны гарадскі пасад — вакольны горад, сённяшняя назва — Новы замак). Пад пагрозай крыжацкіх нападаў гарадзенцы былі вымушаны абнесці валамі і равамі ўсю гарадскую тэрыторыю.

Стары замак у Гародні з гонарам вытрымаў шматлікія бітвы і аблогі. Калі ворагу і ўдавалася ўзяць верх над яго абаронцамі,

то ненадоўга. Сотні і тысячы разоў сцены замка прымалі на сябе магутныя ўдары вялізных камянёў, пушчаных з камнекідалных машын. Неаднойчы ваколіцы агалошваліся ляскатам зброі і ваяўнічымі крыкамі ворагаў, якія ішлі на прыступ. Шмат абаронцаў злажыла галовы на замкавых мурах і пахавана ў руінах Ніжняй царквы і на гарадскіх могілках. Замак паступова змяняўся, дапасоўваўся да новых спосабаў вядзення аблогі, на якія ордэнскія рыцары былі вялікімі майстрамі.

Звесткі пра тыя баі мы атрымалі праз крыжацкія хронікі. Сведчанне варажага храніста — лепшая ацэнка баявой славы гарадзенцаў. Мы падрабязна раскажам пра гэты найцяжэйшы, але адначасова і найслаўнейшы перыяд гісторыі Старога замка. Замак і яго абаронцы таго вартыя.

У 1988 г. непадалёкад Старога замка, дзесьці ў 1,5—2 кіламетрах ніжэй па цячэнні Нёмана, некалькі гарадзенскіх школьнікаў знайшлі незвычайны скарб. У лесе на нёманскім абрыве ля самай вады яны адкапалі поўны набор зброі і рыштунку коннага воіна XIII стагоддзя. Там былі меч, шлем, барміца (кальчужны каўнер да шлема), наканечнікі дзіды і дроціка, баявая сякера, стрэмя, тры шпоры, шпілька да плашча. Аўтар гэтых радкоў па свежых слядах правёў археалагічнае абследаванне месца знаходкі і адшукаў яшчэ паясную спражку. Для нас рыцарскі набор XIII стагоддзя — перш за ўсё гістарычная каштоўнасць (прычым вялікая, бо такія знаходкі здараюцца прыблізна адзін раз на дзвесце гадоў), а для людзей таго часу ён быў сапраўдным скарбам. Жалеза тады вельмі дорага каштавала, а выраб камплекта рыцарскай зброі варты быў цэлага маёнтка. Па асаблівасцях формы паасобных рэчаў выявілася, што іх вырабілі ўсходнеславянскія, менавіта беларускія майстры. Адзін з прадметаў, наканечнік дзіды, як дзве кроплі вады падобны да дзіды, раскапанай археолагамі на Старым замку. Адсюль вынікала сувязь знаходкі з гарадзенскім замкам. Напэўна, мы ніколі не даведаемся, як тыя рэчы трапілі на процілеглы нёманскі бераг. Вельмі верагодна, што гарадзенскі рыцар схаваў свой цяжкі баявы рыштунак на самым беразе, каб улегцы пераправіцца праз Нёман. Напэўна, тое яму надта рупіла. Можа, ён ратаваўся ад надышоўшага крыжацкага атрада ці нёс у замак вестку пра крыжацкі напад. Час няўмольна хавае сляды, мы не ведаем, як было на самой справе, але вядома, што па свой рыштунак беларускі рыцар не вярнуўся. Гэта можа азначаць толькі адно — ён загінуў, верагодна, так і не дабраўшыся да замка. Вярнулася туды

толькі яго зброя, праўда, праз семсот з лішнім гадоў. Яна заняла ганаровае месца ў экспазіцыі гісторыка-археалагічнага музея.

Вялікія і малыя атрады ордэнскіх вояў рэгулярна прыходзілі пад сцены гарадзенскага замка, часам па некалькі разоў на год. У 1284 г. да Гародні падступіў з вялікім войскам правінцыйны магiстр¹⁶ Ордэна Конрад Цірберг. Ордэнскі храніст паведаміў, што крыжакі прыйшлі пакараць прусаў, якія раней уцяклі ад іх, пакінуўшы свае спрадвечныя землі. Вялікі князь літоўскі Трайдэн пасяліў бежанцаў у Гародні. Пад 1276 г. у ордэнскай хроніцы запісана: “У тым самым годзе, у зiмнюю пару, браты зноў з узброеным атрадам уварваліся ў названую зямлю Пагезанію і зноў спустошылі яе агнём і рабункам, вылавілі і пазабівалі ўсіх акрамя нямногіх, якія ўцяклі ў Літву, у ваколіцы замка Гародня. І так усю Пагезанію ператварылі ў пустыню”. Гэтая інфармацыя пацвярджаецца Галіцка-Валынскім летапісам: “У лета 6784 (1276 г.— А.К.) прыйшлі прусы да Трайдэна са сваёй зямлі няволюю ад немцаў; ён жа прыняў іх да сябе і пасадзіў частку ў Горадне, а частку іх пасадзіў у Слоніме”.

Падчас выправы 1284 г. правадніком у крыжакоў быў прус па імені Скомунд, які раней таксама жыў у Гародні, але потым вырашыў вярнуцца дамоў і пакарыцца крыжакам. Перакročыўшы Нёман, немцы прыступілі да аблогі горада. Стралалі з лукаў, арбалетаў, камнекідальных машын, рыхтавалі штурм. Залога¹⁷ горада была спакойнай — спадзявалася на моц сваіх муроў. Калі штурмоўцы палезлі на сцены, пачалася страшэнная сеча. Немцы закідвалі на забаролы¹⁸ вяроўкі з крукамі, лезлі ў гару па прыстаўных лесвіцах. Абаронцы скочвалі на галовы штурмоўцаў вялізныя бярвёны і камяніскі, нямала паклаўшы крыжакоў. Усё ж пасля шматгадзіннага штурму ордэнскія жаўнеры ўварваліся ў горад. Спалілі дамы, жыхароў — каго забілі, каго забралі ў няволю. Але, увага! Увесь час гаворка ішла пра горад і гарадскія ўмацаванні. Пра замак нямецкая хроніка маўчыць. Самы галоўны замак, Верхні, відавочна, ацалеў, інакш храніст не прамінуў бы расказаць аб яго падзенні. Напэўна, немцы ўзялі толькі Ніжні замак.

Вялікі князь Віцень адбудаваў горад, вярнуў у яго тых жыхароў, хто здолеў уцячы і хаваўся па лясках і балотах. Па загаду князя былі

¹⁶ Кіраўнік Прускай правінцыі Ордэна; у Прыбалтыцы была яшчэ Інфлянцкая (Лівонская) правінцыя ці філія на чале з уласным магiстрам.

¹⁷ Залога — гарнізон.

¹⁸ Верхняя частка драўлянай абарончай сцяны з байніцамі, за якой крыліся абаронцы.

ўзведзены новыя ўмацаванні. З імем гэтага гаспадара звязана з’яўленне беларускага дзяржаўнага герба. У Густынскім летапісе сказана, што ў канцы XIII стагоддзя Віцень узяў сабе герб: “Рыцер збройны на коне с мечем, еже ныне. Наричут погоня”.

Абаронцы Гародні многа ўвагі і сілаў аддавалі ўмацаванню замка. Найперш стараліся як мага надзейней умацаваць уваход — самы небяспечны ўчастак абароны. У гарадзенскім замку мост з пасада да брамнай вежы быў пакладзены не прама да ўваходу, а загінаўся дугой пад самыя сцены. Усе, хто па ім ішоў, знаходзіліся ў зоне абстрэлу як са сценаў, так і з высокай мураванай вежы, спецыяльна пастаўленай дзеля прыкрыцця ўваходу.

Частка моста, якая прымыкала да брамы, была пад’ёмнай. Кожны вечар мост з грукатам падымаўся на моцных ланцугах, прыціскаўся да варот і ствараў такім чынам дадатковую заслону. Варта на вежы была гатовая пры першай небяспецы падняць яго і днём. Але падцягванне моста ланцугамі — справа даволі марудная, ворагі маглі паспець праскочыць у вежу і перашкодзіць варце. Пры апушчаным перад ворагам мосце не дапамогуць ні крутыя абрывы Замкавай гары, ні магутныя сцены. Нават калі самыя вароты зачыненыя, іх можна выламаць таранам. Таму ў замку мелася яшчэ адно прыстасаванне для абароны варот на выпадак неспадзяванай небяспекі. Над праходам у брамнай вежы вісела, падвязаная вяроўкай, цяжкая сталёвая кратаўка — герса. Пры гвалтоўнай патрэбе вартавы ў адзін момант перасякаў вяроўку — герса ападала і перакрывала праход. Тады ўжо спакойней можна было падымаць мост, зачыняць вароты ды выбіваць ворагаў, якія ўсё ж паспелі праслізнуць у замкавы двор.

Праз нейкі час пасля першага нападу крыжакі аж два разы за год спрабавалі захапіць Гародню. Гэта было ў 1296 г. Спачатку ўзімку на яе выправіўся з немалым войскам камандор¹⁹ з Балгі Зігфрыд Райнберг. Ордэнскі храніст, які сам мог быць удзельнікам паходу, падрабязна апісаў незвычайны эпізод. Дэталі настолькі выразныя і эмацыйныя, што той выпадак хвалюе нас і зараз, хоць мінула ўжо больш за семсот гадоў. Ордэнскае войска ўжо набліжалася да горада (з левага берагу Нёмана), калі выведнікі заўважылі на снезе свежыя сляды невялікага коннага атрада, напэўна, перадавой варты гарадзенцаў. Немцы кінуліся па тых слядах, хутка дагналі

¹⁹ Камандор (па-нямецку — комтур) — адзін з вышэйшых чыноў Ордэна, кіраўнік вайскова-адміністрацыйнай акругі.

атрад узброеных ліцвінаў і ўсіх пасеклі. Адзін жа з беларускіх вояў (па тэрміналогіі храніста — “русін”), хоць і быў цяжка паранены, скінуў нямецкага вершніка з каня, здолеў падняцца ў яго сядло і ўцячы. Аднак вялікія плямы крыві на конскіх слядах давалі падставу меркаваць, што далёка ўцякач не ад’едзе. Крыжацкі вой па імю Вальтэр кінуўся па тых крывавых слядах і дагнаў русіна, які ад страты крыві моцна аслабеў — не мог не тое, каб бараніцца, але нават хутка ехаць канём. Крыжак халаднакроўна дабіў параненага, забраў каня і вярнуўся да сваіх. Паход працягваўся далей, але без асаблівых поспехаў. Немцы перайшлі па лёдзе Нёман, напалі на навакольныя вёскі і спалілі дальняе гарадское прадмесце. Да замка падыходзіць збаяліся.

У той самы год, калі вялікі князь гасціў у Інфлянтах²⁰, крыжакі вырашылі скарыстацца яго адсутнасцю. Каралявецкі²¹ камандор сабраў вялікую банду рабаўнікоў, паставіў іх пад каманду рыцара Ордэна Генрыха Зухверта і накіраваў на Гародню. Аднак крыжакі пралічыліся. Абарона краю, нават у адсутнасць гаспадара, працавала як мае быць. Немцы сунуліся было пад замкавыя сцены, але атрымалі такія моцны адпор, што мусілі адысці з вялікімі стратамі. Да таго яшчэ з замка выскачыў моцны атрад і пагнаў рабаўнікоў да самых Прусаў. Тыя не мелі нават магчымасці адпачыць, збоўчыць з дарогі, каб здабыць якое харчаванне.

Тым не менш крыжакі і надалей стараліся выбраць адпаведны момант, каб ударыць, калі іх не чакалі. Галоўнай мэтай заўсёды быў гарадзенскі замак. У маі 1306 г. вялікі князь Віцень павёў сваё войска ў паход на Польшчу. Крыжацкія шпіёны тут жа данеслі пра гэта сваім камандзірам. Прускі магістр Конрад Сак палічыў, што ў гарадзенскім замку вояў амаль не засталося, бо ўсе пайшлі з Віцнем. Магістр паспяшаўся выправіць сваё войска, у тым ліку 400 адборных кавалерыстаў. Крыжакі намерваліся заняць замак, не сустрэўшы супраціўлення. Каб прыблізіцца да горада непрыкметна, Нёман перайшлі далёка збоку. Моцная бура з градам, дажджом і градам прыкрыла падыход крыжакоў пад самы горад. Яны нечаканна захапілі прадмесце, але пакуль рабавалі ды забівалі жыхароў, залога замка падрыхтавалася да адпору. У выніку немцы мусілі адыходзіць, забраўшы з сабой тое, што паспелі нарабаваць, нават пажару не змаглі нарабіць, як паведамляе іх храніст, з-за магутнай залевы.

²⁰ Інфлянты — інакш Лівонія — гістарычная назва тэрыторыі, якая ўключала сучасную Латвію і частку Эстоніі.

²¹ Каралявец (па-нямецку — Кёнігсберг) — гістарычная назва сучаснага Калінінграда.

Аднак літаральна следам надышло вялікае крыжацкае войска. У ім было за сотню рыцараў²² і шэсць тысяч коннікаў. На дапамогу замку падышло беларускае войска. Бітва распачалася на самым узыходзе сонца і працягвалася да поўдня. Перавага пераменліва схілялася то ў адзін, то ў другі бок, нарэшце крыжакі не вытрымалі і адступілі з вялікімі стратамі. Па інфармацыі іх храніста, стралой быў забіты адзін з найлепшых рыцараў Ордэна Хартман Эльстэрбург.

Беларуска-літоўскае гаспадарства гартавалася ў бесперапынных войнах з крыжакамі. Беларусы не толькі паспяхова баранілі свае замкі, але і рэгулярна выпраўляліся з паходамі на варожую тэрыторыю. У 1311 г. Віцень арганізаваў буйны паход на Прусы. Вялікія вобласці ордэнскай дзяржавы Самландыя і Натангія былі спустошаныя, але ніводзін атрад крыжакоў не адважыўся высунуць носа з умацаваных замкаў.

У той час у крыжацкай няволі знаходзіўся адзін ліцвін шляхетнага паходжання, які да палону служыў пры двары вялікага князя. У абмен за волю ён паабяцаў крыжакам здаць Гародню і яе замкі. Крыжакі хутка сабралі войска ў пяць тысяч чалавек, якое павёў на ласую здабычу сам вялікі камандор²³ Генрых фон Плоцке. Аднак ліцвін усё ж неяк здолеў паведаміць пра выправу вялікаму князю Віценю.

Пад самым горадам крыжакі злавілі старога, выпраўленага з замка на выведку. Ад яго даведаліся, што Віцень з агромністым войскам ужо чакае іх пад Гародняй і мае намер атакаваць падчас пераправы праз Нёман. Вялікі камандор паспяшаўся вярнуцца туды, адкуль прыйшоў, але на гэтым не супакоіўся. У той жа год ён з буйным войскам зноў падышоў пад Гародню. Зноў каля горада злавілі чалавека, на гэты раз воя з пагранічнай варты. Зламаны катаваннем, палонны расказаў пра невялікі атрад ліцвінаў, які выправіўся рыхтаваць вялікаму князю месца для палявання. Крыжакі тых ліцвінаў перахапілі і перабілі.

Слаўны рыцар Давыд Гарадзенскі

У 1314 г. камандор Генрых, каб выправіць сваю пахіснутую рэпутацыю ваякі, рашыўся на справу, на якую дагэтуль ні адзін

²² Рыцары Ордэна, якіх нават у часы найвялікшага росквіту арганізацыі было толькі каля сямісот, выконвалі ролю вайсковых камандзіраў.

²³ Вялікі камандор (па-нямецку — комтур) — намеснік кіраўніка Ордэна, вялікага магістра (па-нямецку — гротмайстар).

крыжацкі правадыр не адважваўся. Ён задумаў зайсці далёка ў тыл Гародні і напасці на сталіцу Літвы — Наваградак. Сабраў вялікае войска, нарыхтаваў на чатыры месяцы харчавання і ў верасні пайшоў цішком праз Наднарвянскую пушчу. Мінучы тэрэю частку дарогі, загадаў пакінуць у лесе пад вартай частку прадуктаў на выпадак, калі на адваротнай дарозе забракуе харчавання. Затым далей, у лесе непадалёк ад Гародні, крыжакі таксама пакінулі склад харчавання і паўтары тысячы коней з вартай у 30 лепшых жаўнераў.

Ва ўмовах шматгадовай амаль бесперапыннай вайны ліцвіны, гэтаксама як і крыжакі, арганізавалі надзейную пагранічную варту і выведку. Пра надыход вялікага ордэнскага войска хутка стала вядома ў Гародні. Выведнікі сачылі за рухам ворага і прымалі неабходныя меры. Папярэджвалі жыхароў з паселішчаў на крыжацкім маршруце і рэалізоўвалі звычайную ў такіх выпадках тактыку “выпаленай зямлі”. Ордэнскія аддзелы рухаліся па спустошаным краі ў атачэнні спаленых вёсак і знішчаных пасеваў на палях (большая частка ўраджаю ўжо была сабраная і схаваная).

Наваградскія брамы аказаліся наглуха замкнутыя, а жыхары гэтаксама да бітвы на валах і сценах. Пасля некалькіх прыступаў крыжакі ўзялі спалены вакольні горад, а гараджане зачыніліся ў замку. У ордэнскага войска не было ні здабычы, ні палонных, яго абоз пад замкам стаяў пусты. Наваградчане мужна бараніліся на сценах замка, ды яшчэ адказвалі нечаканымі вылазкамі. Праз некаторы час крыжацкім воям не стала хапаць ежы, яны баяліся ў пошуках яе адыходзіць далёка ад свайго войска — ліцвінскія дзозры толькі гэтага і чакалі.

Кіраўнікі паходу прынялі рашэнне адступіць назад у Прусы. Спешным маршам прыйшлі да склада пад Гародню, але не знайшлі там ні коней, ні прыпасаў, а толькі трупы варты. Гэта Давыд — гарадзенскі намеснік²⁴ — напаў з дружнай, пабіў варту і забраў прыпасы. У войску крыжакоў пачаўся голад, заставалася адзіная надзея на апошні склад. Ён быў схаваны ў лесе ўжо бліжэй да прускай мяжы, і меркавалася, што гарадзенцы наўрад ці змаглі туды дабрацца. Войска з апошніх сілаў памкнулася да схованкі, бласлаўляючы прадбачлівасць свайго grosмайстра. Аднак і апошні склад аказаўся пусты — тут таксама пабываў Давыд Гарадзенскі.

²⁴ Намеснік (польскі адпаведнік — стараста) — службовая асоба ў Вялікім Княстве Літоўскім, прадстаўнік вялікага князя, узначальваў мясцовае кіраванне.

Знясіленых людзей сярод дрымучай пушчы ахапіла роспач, войска перастала існаваць. Кожны пачаў ратавацца паасобку — шукаць якой-небудзь ежы і прабірацца да свайго краю. Храніст паведамляе, што коней ужо не засталася — пагінулі, або пайшлі на харчаванне. І здабыць пажытку не было дзе: навакол гойсалі ліцвінскія аддзелы. Шмат хто з удзельнікаў таго паходу альбо загінуў ад голаду, або быў злоўлены ліцвінамі. Хроніка паведамляе, што тыя нямногія, хто вярнуўся, выглядалі нібы здані, паўсталыя з магілаў. Некаторыя з іх не змаглі перажыць той прыгоды і памерлі ўжо дома пасля працяглай хваробы. Ордэнскі храніст запісаў, што тую выправу на Беларусь доўга памяталі ў Прусах.

У апісанні бясслаўнага крыжацкага паходу на Наваградск ордэнскі храніст называе імя Давыда — гарадзенскага намесніка. Гэта быў мужны, энергічны чалавек, вопытны і таленавіты военачальнік. Да таго ж меў знатнае паходжанне. Паводле легенды, Давыд даводзіўся сынам знакамітаму нальшанскаму князю Даўмонту, які праславіўся як службовы князь Пскоўскай рэспублікі. Давыд быў жанаты з дачкой вялікага князя літоўскага Гедыміна, што паказвае на надзвычай высокае становішча ў дзяржаве не толькі яго самога, але і даверанага яму горада.

Неўзабаве зяця гаспадара²⁵ сталі называць Давыдам Гарадзенскім. Ён спраўна кіраваў адным з важнейшых гарадоў і замкаў дзяржавы, здолеў арганізаваць рашучы адпор крыжакам. Давыд не толькі мужна бараніўся ў замку, але праводзіў паспяховыя паходы на Прусы. Вайна з крыжакамі стала зместам усяго яго жыцця. Так, вясной 1319 г. намеснік Давыд, ці, як яго называлі крыжакі, кашталян²⁶, на чале атрада ў 800 вояў пайшоў у паход на Прусы, там паставіў усюды засады і, набраўшы многа здабычы, павярнуў назад. Тым разам поўнага поспеху не атрымалася, бо крыжакі паспелі зламаць мост на дарозе і затрымалі войска Давыда да часу, пакуль сабралі свае сілы. Адбылася бітва, пасля якой Давыд, пакінуўшы здабычу, вярнуўся дадому.

Вялікі князь давяраў Давыду важныя і адказныя вайсковыя аперацыі, якія сягалі нашмат далей за гарадзенска-прускую мяжу. У 1323 г. Пскоўская рэспубліка папрасіла дапамогі супраць інфлянцкіх крыжакоў, якія пазабівалі пскоўскіх паляўнічых, рыбакоў і купцоў. Па даручэнні вялікага князя Давыд набраў

²⁵ Афіцыйны тытул вялікага князя літоўскага.

²⁶ Кашталян — камендант замка, памочнік ваяводы ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIV — XVIII стагоддзях.

ахвотнікаў сярод маладых вояў і выправіўся ў няблізкі шлях. Найперш прайшоўся па эстонскіх уладаннях крыжакоў, потым рушыў на падмогу абложанаму ворагам Пскову. Знянацку атакаваўшы крыжацкі абоз, захапіў яго, знішчыў абложныя машыны, разграміў лепшую частку нямецкага войска. У выніку крыжакі былі вымушаныя згадзіцца на 18-гадовае замірэнне з Псковам.

Акрамя ордэнскіх уладанняў, ліцвіны не ўпускалі выпадку парабавець землі саюзнікаў крыжакоў — мазавецкіх князёў. У 1324 г. Давыд Гарадзенскі са сваім войскам моцна спустошыў Плоцкую зямлю. Былі разрабаваныя ўладанні плоцкага біскупа і князя Земавіта (землі іншага мазавецкага князя, Вацлава, не чапалі — той таксама быў зяцем Гедыміна).

Давыд Гарадзенскі быў забіты ў 1326 г. падчас вяртання з яшчэ адной далёкай і паспяховай выправы на нямецкія землі — на гэты раз ліцвіны хадзілі аж у Брандэнбург, менавіта на Франкфурт-на-Одэры. На адваротнай дарозе падчас прывалу яго па-зdraдніцку забіў адзін мазавецкі шляхціц — ударыў дзідай у спіну. Магчыма, мазаўшанін помсціў за шкоды, нанесеныя яго зямлі ў ранейшых паходах гарадзенскага князя.

Смерць Давыда — мужана і таленавітага правадыра — была вялікай стратай не толькі для гарадзенцаў, але і ўсёй краіны.

Бітва з крыжакамі працягваецца

У сярэдзіне XIV стагоддзя на еўрапейскія землі прыйшла страшная бяда: эпідэмія бубоннай чумы, якую называлі “чорнай смерцю”, бо на цале хворага з’яўляліся плямы чорнага колеру. Чума прынесла страшэнныя спусташэнні ўсёй Еўропе, найперш краінам, якія мелі непасрэдныя гандлёвыя кантакты з азіяцкімі землямі, адкуль пошасць і прыйшла да нас. Акрамя таго, у XIV стагоддзі пагоршыўся клімат, стаў халаднейшым, — і, адпаведна, знізіліся ўраджай. Усе гэтыя беды адгукнуліся сур’ёзным крызісам сярэднявечнай Еўропы і істотным змяншэннем колькасці насельніцтва. Крыніцы не паведамляюць, ці захапіла чума Беларусь, але дакладна вядома, што крызіс не абмінуў і нашу краіну, у тым ліку Гародню. Археалагічныя раскопкі паказваюць, што тэрыторыя горада ў гэты час значна паменшылася, а культурныя слаі XIV стагоддзя на гарадскіх пасадах амаль адсутнічаюць. Жыццё па-ранейшаму канцэнтравалася ў замку, хоць па археалагічных знаходках відно выразнае збядненне матэрыяльнай культуры і запавольванне наапаўнення культурнага слоя.

У 1360 г. зноў быў мор, такі ж страшны, як і “чорная смерць”. Напэўна, жыхары часткай паўміралі, часткай паўцякалі з горада. Але не спынялася жыццё на гарадзенскіх замках. Праз раскопкі відаць, што людзі тут жылі пастаянна.

Крыжакі не спынялі свае напады, і нашыя продкі напружвалі ўсе сілы, каб у такіх страшных варунках не загінуць, каб выратаваць свой народ. У 1361 г. ордэнскае войска зноў прыйшло пад Гародню, але нашыя воі не далі яму пераправіцца праз Нёман.

Рыцары–крыжакі падманвалі ўвесь свет, выдаючы вайну з беларусамі як святое змаганне за хрысціянскую веру. І ім верылі. Так, напрыклад, у 1363 г. у Прусы прыбылі рыцары з Англіі і Шатландыі, каб выступіць супраць паганаў. Пайшлі ўсе разам на вялікі пост да Гародні, дзе кіраваў князь Пацірг. Калі войска крыжаносцаў наблізілася да горада, князь выслаў насустрач жыхароў з хлебам і соллю. У дэлегацыі былі святары з крыжамі і іншымі хрысціянскімі знакамі. Замежныя рыцары, якія ішлі ваяваць за Хрыста, не адважыліся адвергнуць хрысціянскае прывітанне, прынялі хлеб–соль. Затым выказалі абурэнне крыжакамі і адышлі ад горада. За імі пайшлі і пасаромленыя тэўтоны.

У 1370 г. крыжакі ліхаманкава рыхтаваліся да вайны, але на гэты раз небяспека пагражала ім самім. Беларусы і літоўцы ўварваліся ў Прусы двума войскамі: адно з Гародні пад кіраўніцтвам Кейстута прайшло праз пушчу, знянацку напала на крыжацкі замак Орстэльбург, з першага налёту выбіла залогу і спаліла замак. Затым Кейстут прайшоў праз усе Прусы і злучыўся з другім войскам пад кіраўніцтвам вялікага князя Альгерда. Тут адбылася зацятая бітва з крыжакімі, пасля якой наша войска вярнулася дамоў.

Міжусобныя звады — і крыжакі ў замку

Старому замку ў Гародні давялося прыняць удзел і ў міжусобнай вайне паміж сынамі Альгерда і Кейстута — стрыечнымі братамі Ягайлам ды Вітаўтам. Апошні быў гарадзенскім князем. Бацька паставіў яго сюды на самастойны ўдзел, каб любімы сын пакрысе засвойваў навуку дзяржаўнага кіравання. Вітаўт кіраваў добра і шмат зрабіў для Гародні (найперш для гарадзенскага замка, пра што аповяд у спецыяльным раздзеле). Гарадзенцы любілі свайго князя і да апошняй магчымасці захоўвалі яму адданасць.

Ягайла ж быў пакінуты бацькам Альгердам на пасадзе гаспадара — вялікага князя літоўскага. Неўзабаве пасля смерці Альгерда

справа дайшла да сапраўднай вайны паміж Ягайлам, з аднаго боку, і яго родным дзядзькам Кейстутам Гедымінавічам з сынам Вітаўтам — з другога. Падчас міжусобнай вайны ў 1380 г. Кейстут і Вітаўт былі схоплены Ягайлам і кінуты ў лёхі Крэўскага замка. Кейстут жывым адтуль ужо не выйшаў, а Вітаўт, пераапануты жанчынай, уцёк у Ордэн, адкуль працягваў змаганне за ўладу ў Вялікім Княстве.

У 1386 г. Ягайла прыняў ад палякаў прапанову стаць іх каралём праз шлюб з каралевай Ядвігай. Аднак страціць уладу над Літвой таксама не хацеў і таму абяцаў польскім магнатам далучыць сваю радзіму да іх каралеўства. Сярод ліцвінскага баярства ўзнялася хваля абурэння, што скарыстаў Вітаўт і стаў на чале змагання за незалежнасць краіны.

Менавіта ў Гародні ў 1389 г. Вітаўт сабраў сваіх прыхільнікаў, каб заваяваць вялікакняскую карону. Яго падтрымала шматлікая беларуская шляхта. Яна не хацела быць у залежнасці ад польскага караля. Па дапамогу супраць Ягайлы Вітаўт звярнуўся нават да злейшых ворагаў айчыны — крыжакоў. Тыя ахвотна далі Вітаўту войска, бо бачылі выгоду ў любой міжусобнай свары ў Літве. Распачалася вайна. Важнейшую апору Вітаўту склала Гародня са сваімі замкамі. З летапісаў мы ведаем пра існаванне тады ў горадзе двух замкаў — Верхняга і Ніжняга. Верхні — самы магутны — гэта наш Стары, Ніжні знаходзіўся на месцы цяперашняга Новага замка.

Вясной 1390 г. Ягайла з польскім войскам прыйшоў скарыць Гародню. Два гарадзенскія замкі мелі адборную залогу і дасведчаных кіраўнікоў. Камандаваў абаронай саюзнік Вітаўта — спрактыкаваны ў вайскавай справе ордэнскі рыцар Марквард Зальцбах. Сам Вітаўт у гэты час спяшаўся да Гародні з крыжацкай падмогай, вёз на вазах жыўнасць і прыпасы. Ягайла не раз намагаўся ўзяць замкавыя ўмацаванні прыступам, але ўсюды сустракаў упартую і добра арганізаваную абарону. Яшчэ да падыходу Ягайлавага войска крыжакі панішчылі навакольных вёскі, да таго ж настала вясенняе бездарожжа, і ў войску польскага караля пачаўся голад.

Тым часам Вітаўт падышоў да горада з процілеглага берага Нёмана і пачаў шукаць спосабу пераправы да замкаў. Па яго загаду праз бурлівую раку перацягнулі ланцуг наўпрост да Верхняга замка. Трымаючыся за ланцуг, можна было перапраўляць лодкі, нагужаныя прыпасамі, да абаронцаў. Жаўнеры Ягайлы

не маглі падысці да ланцуга, бо замкі панавалі над ракою. Тады палякі пачалі пускаць зверху па імклівай рацэ вялізныя бярвёны, якія ўрэшце той ланцуг парвалі. Летапіс паведамляе, што на гэта Вітаўт “з вялікай шкадобай” глядзеў. Некалькі чалавек з ланцуга пападалі ў ваду, адзін з іх, ратуючы жыццё, даплыў да правага берага і трапіў у рукі палякаў. Ад яго Ягайла даведаўся пра намеры Вітаўта. Ён загадаў правесці чарговы штурм, і неўзабаве палякі захапілі слабейшы Ніжні замак. Крыжакі з войска Вітаўта вырашылі, што нічым дапамагчы ўжо не могуць і пачалі адыход. Тым не менш залога Верхняга замка, нават не атрымаўшы падмогу, працягвала адчайна змагацца і здала замак Ягайлу толькі пасля бесперапынных шасціднёвых штурмаў.

Вітаўт не збіраўся надоўга аддаваць Ягайлу свой горад. Ужо праз год яго войска прыйшло адваёўваць Гародню. Сітуацыя, як бачым, цалкам перамянілася. Цяпер ужо ў Верхнім замку баранілася залога Ягайлы, якая часткова складалася з палякаў, але большай часткай з ліцвінаў (беларусаў і летувісаў)²⁷. Калі б не тыя ліцвіны ў замку, войска Вітаўта не дасягнула б поспеху. Абстрэл з гарматаў (тады яшчэ вельмі прымітыўных) не прыносіў ніякай шкоды сценам, але раптам у замку пачаўся пажар. Беларусы і летувісы з замкавай залогі кінуліся на палякаў, павязалі іх, замкнулі ў лёхах і адчынілі браму перад Вітаўтам.

Відавочна, за дапамогу супраць Ягайлы Вітаўт дазволіў крыжакам збудаваць два невялікія замкі каля Гародні на левым беразе Нёмана: адзін насупраць горада, другі трохі далей. Гросмайстар Тэўтонскага ордэна Конрад Валенрод без прамаруджання арганізаваў дастаўку матэрыялаў і работнікаў. Замак хутка быў збудаваны, названы Ноенгардэн (Новая Гародня) і забяспечаны крыжацкай залогай. Ордэн зрабіў чарговы важны крок да захопу Гародні — займеў свае ўмацаваныя базы каля самога горада.

Замірэнне Вітаўта і Ягайлы

Неўзабаве Вітаўт набраў такую сілу ў Літве, што Ягайла палічыў за лепшае з ім прымірыцца. Згодна з Востраўскім пагадненнем (1392 г.), Вітаўт атрымаў вярхоўную ўладу ў краіне і зноў

²⁷ Крыніцы ўсіх разам часта называлі ліцвінамі — ад назвы дзяржавы — Літва, Вялікае Княства Літоўскае.

заяўся важнейшай дзяржаўнай справай — збройным стрыманнем Ордэна. Найперш ачысціў ад крыжакоў граніцу. На чале вялікага атрада Вітаўт нечакана захапіў Коўну²⁸, затым паімчаўся ў Гародню, крыжакоў, якіх там заспеў, кінуў у турму, а замак забяспечыў моцнай залогай. Крыжацкай залозе ў Ноенгардэне загадаў выйсці з замка і здацца, а калі тыя адмовіліся, пачаў падрыхтоўку да штурма. Крыжакі палічылі за лепшае скарыцца, трапілі ў вязніцу, а іх замак быў спалены.

Ордэнскае кіраўніцтва не магло дараваць Вітаўту такую “зброду”. Скарыстаўшыся яго адсутнасцю (вялікі князь у гэты час знаходзіўся на поўдні дзяржавы), крыжакі вялікім войскам выступілі супраць Гародні. На жаль, шматлікая залога (каля 4 тысяч чалавек) мела дрэннага камандзіра. Замкі трымаліся толькі тры дні. Шмат хто з абаронцаў загінуў, тры тысячы людзей трапілі ў няволю. Горад быў спалены, замкі разбураныя, ваколіцы спустошаныя. Гэтае паведамленне крыжацкай хронікі — першая і адзіная звестка пра ўзяцце крыжакамі Старога замка. Аднак трывала замацавацца тут Ордэну не ўдалося.

23 мая 1398 г. Вітаўт у Гародні падпісаў мір з крыжакамі (праўда, як і многія папярэднія, тое замірэнне доўга не пратрымалася). У тым жа годзе вялікі князь ледзь не згарэў у гарадзенскім замку разам з жонкай. Сярод глухой ночы нечакана ўспыхнуў агонь у спальні. Ці то ад свечкі, ці ад печкі заняліся полымем фіранкі і тканіна на сценах. На шчасце, у пакоі знаходзілася прыручаная жывёліна — марскі коцік (па іншых сведчаннях — малпа). Тая жывёла князя і ўратавала — кінулася на ложак і абудзіла гаспадара. Вітаўт разам з жонкай ледзь паспеў выскачыць з полымя.

У 1401 г. крыжакі зноў выкарысталі адсутнасць вялікага князя, калі той выехаў у Кракаў. Яны напалі на ваколіцы Гародні, захапілі палонных і 300 коней. Набегі крыжакоў працягваліся да Вялікай вайны 1409—1411 г. У ходзе гэтай вайны 15 ліпеня 1410 г. адбылася рашаючая сутычка — адна з самых буйных бітваў сярэднявечча, вядомая як Грунвальдская бітва. Аб’яднанае войска беларусаў, палякаў, летувісаў з дапамогай чэхаў, татараў ушчэнт разграміла ордэнскую армію. Чынны ўдзел у бітве брала харутва гарадзенскіх рыцараў. З таго часу крыжацкія напады на Беларусь і Летува спыніліся раз і назаўжды.

²⁸ Зараз горад Каўнас у Летуве.

Замак Вітаўта

Стары замак упершыню стаў цалкам мураваным дзесьці пад канец XIV стагоддзя. Вялікую перабудову арганізаваў Вітаўт, пасля таго як атрымаў ад Ягайлы пацверджанне на валоданне Гарадзенскім княствам. Апошнія дабудовы былі зробленыя ў канцы XIV — пачатку XV стагоддзя. Замак шмат пацярпеў ад міжусобнай вайны, крыжацкіх нападаў і моцна пагарэў падчас пажару, пра які мы ўжо ўпаміналі. Тым не менш дзяржаўная патрэба ў ім была настолькі вялікая, што кожны раз яго хутка аднаўлялі. Урэшце вялікі дзяржаўны дзеяч князь Вітаўт правёў генеральную перабудову, галоўным зместам якой была замена драўляна-земляных умацаванняў мураванымі — з каменю і цэгля.

Замак быў збудаваны ў гатычным стылі — суровым і непрыступным. Такім ён і выглядае праз дзвесце гадоў на гравюры 1568 г. Да нашага часу захаваліся толькі ніжнія часткі муроў замка Вітаўта. На падставе іх вывучэння архітэктары і археолагі зрабілі дакладную рэканструкцыю замка Вітаўта. Вядомыя даўжыня сцен, колькасць вежаў і г.д. Памеры замка немалыя. Мураваная сцяна над Гараднічанкай мае даўжыню каля 90 м, сцяна з боку Нёмана — каля 120 м, усходняя з боку горада — каля 46 м, сцяна з уязной вежай — каля 24 м. Над мурамі панавалі пяць вежаў: уязная з брамай і пад'ёмным мостам, сярэдняя — з боку Нёмана, трэцяя — на самым мысе над вусцем Гараднічанкі, чацвёртая — у паўночна-ўсходнім куце з боку Нёмана і пятая — з боку горада, бліжэй да брамнай вежы. Да нашага часу ніводная з іх не дажыла. Пры ўсходняй сцяне размясціўся княскі палац.

Над руінамі царквы XII стагоддзя (Ніжняй), якая ўжо была амаль поўнасю закрытая культурным слоem, збудавалі новую, значна меншую па памерах (так званую Верхнюю царкву). Яна моцна адрознівалася сваім выглядам ад папярэдніцы, збудаванай у традыцыях візантыйскай архітэктуры. Верхняя царква ўзводзілася ўжо паводле канонаў новага заходнееўрапейскага стылю мастацтва — гатычнага.

Замкавыя сцены мелі да 3 метраў таўшчыні і былі складзеныя з буйных неапрацаваных камянёў. Прамежкі паміж камянямі запаўняліся вялікімі цаглянамі. Частка муроў, галоўным чынам вежы, унутраныя паверхні сцен выкладваліся з цэгля. Аблямоўка дзвярных і аконных праёмаў таксама выконвалася з тоўстай (да 8—9 см) гатычнай цэгля. Сцены і вежы былі ўмацаваныя

характэрнымі для гатычнага стылю магутнымі каменна-цаглянымі падпоркамі-контрфорсамі. Цяжкія муры моцна трымаліся на глыбокіх (больш за 4 м) падмурках, якія засцерагалі ад варожных падкопаў у час аблогі. Як кожны сярэднявечны замак, гарадзенскі меў уласную турму. Яна знаходзілася ў падземных лёхах брамнай вежы.

Археалагічныя раскопкі папоўнілі нашыя веды пра жыццё насельнікаў гарадзенскага замка агромністай колькасцю канкрэтных матэрыяльных рэчаў — артэфактаў. Як і належала чакаць, у культурным слоі на замкавым падворку засталася шмат напамінкаў пра шматгадовыя войны з крыжакамі. Найперш вялікія круглыя камяні ад крыжацкіх абложных машынаў і цяжкія жалезныя наканечнікі арбалетных стрэлаў — балтоў. Камнекідальныя машыны прывозіліся пад замкавыя сцены ў разабраным выглядзе або рабіліся на месцы з падручных матэрыялаў. Іх задачай было разбіваць цяжкімі каменнымі ядрамі абарончыя сцены і вежы, найперш верхнюю частку сцяны, за якой хаваліся абаронцы. Адначасова сваю справу рабілі арбалетчыкі. Арбалет — цяжкая зброя — ужываўся найчасцей падчас абароны і аблогі ўмацаванняў. Падрыхтоўка стрэлу з яго займала намнога больш часу, чым стрэлу з лука. Пакуль арбалетчык пускаў адну стралу, лучнік паспяваў выпусціць каля шасці. Пры гэтым страля з лука ляцела далей. Але затое арбалетны болт меў нашмат большую пачатковую хуткасць палёту. Яго цяжкія гранёныя наканечнікі наскрозь прабівалі сталёвыя рыцарскія латы і лёгка выбівалі вершніка з сядла.

Пасля перамогі над крыжакамі пад Грунвальдам Стары замак паступова траціў значэнне абарончага збудавання дзяржаўнага значэння. Пасаромленыя крыжакі ўжо і думаць забыліся пра паходы на Гародню. З суседнім Польскім Каралеўствам усталяваліся саюзныя адносіны, а з 1569 г. Польшча і Літва аб'ядналіся ў адзінай дзяржаве — Рэчы Паспалітай.

Ад канца XV стагоддзя галоўная небяспека для беларускіх земляў выходзіла з Масквы, але ўсходняя мяжа ад Гародні была далёка. Пасля смерці Вітаўта Стары замак пэўны час быў адной з сядзібаў вялікіх князёў. У 1445 г. сюды да вялікага князя Казіміра Ягайлавіча прыбыло польскае пасольства, каб прапанаваць яму польскую карону.

Стары замак, узведзены ў часы Вітаўта, нават на малюнку XVI стагоддзя ўражае сваім суровым і непрыступным выглядам.

Выдзяляецца формамі і памерамі вежа, збудаваная яшчэ ў XIII стагоддзі. Над высокім нёманскім берагам ганарова ўзвышаюцца магутныя мураваныя сцены, у неба імкнучца суровыя і стромкія вежы з вузкімі вокнамі–байніцамі. Адразу відаць, што будаваліся яны для вайны, не для раскошы. Крыжацкія штурмоўцы мусілі пачувацца перад ім не надта пэўна, а нашым воінам ён, наадварот, саграваў душу надзеяй і гонарам.

На тым жа малюнку на суседнім узвышшы віднеецца Ніжні замак. Да таго часу ад яго ўмацаванняў засталіся толькі руіны мураваных сцен. Сярод будынкаў адзін вылучаецца памерамі. Гэта “каралеўскі дом”, збудаваны каля сярэдзіны XV стагоддзя пад жыллё для вялікіх князёў.

Замак Стэфана Баторыя

У 70-я гады XVI стагоддзя Стары замак быў зноў істотна перабудаваны па загаду караля Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя. Перабудова пераўтварыла замак у каралеўскую рэзідэнцыю, зрабіла больш прыстасаваным для жыцця караля і яго двара, але ён не перастаў быць магутным абарончым збудаваннем. Кіравалі перабудовай архітэктары з Італіі. Яны пастараліся захаваць пачынанні Вітаўта і толькі перарабілі іх паводле густаў свайго часу — у мастацкай традыцыі рэнесансу²⁹. Муры старога гатычнага замка перабудова амаль не закранула. Толькі дзве вежы — уязную і круглую — разабралі і перарабілі нанова. Шыкоўны рэнесансавы палац паўстаў на гатычных мурах старога палаца. Атрымалася даволі гарманічнае спалучэнне двух стыляў: палац і вежы рэнесансавыя, сцены гатычныя, агульны план замка таксама застаўся гатычным. Турма была перанесена з-пад брамнай вежы на тэрыторыю Ніжняга замка.

Інвентарныя вопісы XVII стагоддзя дапамагаюць уявіць размяшчэнне замкавых пабудоваў, а таксама выгляд унутраных памяшканняў палаца. Праўда, знешні выгляд палаца і замка Стэфана Баторыя мы можам рэканструюваць толькі прыблізна, бо апісанняў яго няма, а сам замак быў моцна зруйнаваны ў пазнейшыя часы.

Уздоўж сцяны над Нёманам размяшчаліся жылыя будынкі для замкавай абслугі і розныя гаспадарчыя пабудовы, такія як

²⁹ Рэнесанс — у гэтым выпадку архітэктурны стыль, які прыйшоў на Беларусь у XVI стагоддзі.

пякарня, вазоўня ды розныя склады. Частка пабудоваў з боку Нёмана была двухпавярховай. Нездзе на другім паверсе адной з такіх пабудоваў знаходзілася каралеўская лазня з прыгожай алебастравай залай (потым зменена на мармуровую). Над гэтай залай на трэцім паверсе размяшчалася яшчэ адна зала з 16 вокнамі. У вежы над брамай размяшчалася капліца.

Галоўным будынкам у замку з’яўляўся палац. Ён меў прамавугольную форму (60 на 21 м). Першы паверх быў прызначаны напалову для вайсковых, напалову для гаспадарчых патрэбаў. Таму ўнутраны выгляд пакояў тут быў сціплы і даволі суровы: магутныя паўкруглыя скляпенні, гладкія тынкаваныя сцены, выкладзеныя з цэглы падлогі, дубовыя або жалезныя дзверы. Зрэдку можна было ўбачыць печ або камін. Частка пакояў служыла для размяшчэння залогі. Для гэтага маглі выкарыстоўвацца таксама сутарэнні пад гмахам палаца. У іншых пакоях трымалі зброю, рыштунак вершніка і каня, розныя прылады і матэрыялы. Самы меншы пакой першага паверха быў заняты архівам.

На антрэсолі размяшчалася памяшканне для вартаўнікоў, якія пільнавалі замкавую браму. У спецыяльным асобна размешчаным пакоі без вокнаў і з адным уваходам размясцілася скарбніца, у якой захоўвалася срэбра да каралеўскага стала. Першы і другі паверхі не злучаліся паміж сабой. Трапіць на другі паверх можна было толькі з падворка, па параднай лесвіцы, размешчанай пасярэдзіне галоўнага палацавага фасаду.

Другі паверх займалі каралеўскія пакоі, самыя багатыя і шыкоўныя. Замежныя і мясцовыя майстры аздобілі столь багатай разьбой, расфарбавалі яе ў розныя колеры і пазалацілі. Падобная столь была таксама ў каралеўскім палацы ў Кракаве на Вавельскім замку.

Дзверы таксама зрабілі рознымі і шматколернымі: “шэра-залацістага” і іншага колераў. У пакоях стаялі мармуровыя і каменныя каміны. Сцены былі пакрытыя пазалотай, шліфаванай тынкоўкай ды аздобленыя прыгожымі тканінамі з арнамантам і габеленамі, накіраванымі вавельскіх. Падлогу выклалі каменнымі, мармуровымі, керамічнымі ды паліванымі пліткамі.

У кожным пакоі стаялі печы, зробленыя па італьянскім узору з рэнесансавых яркіх маёлікавых кафлін. Вялікую колькасць гэтых кафлін археолагі знайшлі каля палаца ў час раскопак. Калі ўявім сабе яшчэ розныя побытавыя рэчы: свяцільнікі, лаўкі, сталы, крэслы і інш., — то вобраз каралеўскіх пакояў будзе папраўдзе поўным.

Кароль Стэфан Баторый упершыню з'явіўся ў Гародні ў 1579 г. Тады ўжо пачалася перабудова замка, але невядома, калі яна закончылася. Праз тры гады, калі ў Гародні адбывалася дзяржаўная нарада, то праходзіла яна не на Старым замку, а ў Каралеўскім доме на месцы былога Ніжняга замка. Відавочна, будаўніцтва на той час яшчэ працягвалася.

Археалагічныя раскопкі, праведзеныя на Старым замку ў наш час, выявілі тыповую для сярэднявечча сітуацыю, калі побач з раскошай ужывалася і крайняя беднасць. Шыкоўны каралеўскі палац быў аточаны малюсенькімі драўлянымі хаткамі замкавай абслугі. Тыя хаткі з мініяцюрнымі дворыкамі займалі ўвесь замкавы двор і былі адгароджаныя ад такіх жа суседскіх дворыкаў радамі ўбітых у зямлю бярвенняў. Вузкія праходы паміж агароджамі пакрываліся абрэзкамі дошак. Шырэйшыя вуліцы — праезды — масціліся драўлянымі плахамі, пакладзенымі ўпоперак дарогі. Каб даехаць ад брамнай вежы да палаца, трэба мінаць цэлы рад такіх маленькіх дамоў. Яны ціснуліся да самага ганка каралеўскага палаца. Але, паўтараем, у тыя часы падобнае суседства было звыклым, і на яго не звярталі ўвагі.

Праз нядоўгі час, дзесьці ў канцы XVI — пачатку XVII стагоддзя, замак быў зноў часткова перабудаваны. Падрабязнае апісанне стану замкавых пабудов у XVII стагоддзі дае інвентар — дакумент, які складалі дзяржаўныя камісары з мэтай уліку маёмасці і высвятлення стану яе захавання. Рабілі яны гэта проста: накіроўваліся на замак і па дарозе апісвалі ўсё, што траплялася на вочы: мост, вароты ўязной вежы, замкі на варотах і гэтак далей. Затым заходзілі ва ўсе памяшканні і таксама дакладна апісвалі: пакоі, дзверы, печы, каміны, мэблю і ўсе вартыя ўвагі рэчы.

Інвентар дапаможа нам зрабіць невялікае падарожжа ў часе і апынуцца на гарадзенскім замку XVII стагоддзя. З горада ў замак вядуць два масты. Па першым можна трапіць з вуліцы Замкавай на былы Ніжні замак. Мост гэты драўляны і падтрымліваецца пяццю мураванымі апорамі. Ён заканчваецца брамай. За брамай знаходзіцца мураваная турма з дубовымі дзвярыма. Праход ад брамы да другога моста абнесены агароджай. Другі мост выводзіць непасрэдна да замка. Ён мураваны, з 16 вежкамі па баках. Брама ў вежы зачыненая вялікімі дубовымі варотамі з весніцамі. Вароты замыкаюцца ўнутраным замком. На самой вежы захаваліся сляды прыстасавання для пад'ёму моста.

Уваходзім у двор. Ён застаўлены невялікімі драўлянымі жылымі і гаспадарчымі пабудовамі. Яны займаюць заходнюю

палову і цэнтр замкавага двара і абнесены агароджамі. Некаторыя з пабудоў двухпавярховыя. Драўляныя збудаванні падыходзяць да самага ганка каралеўскага палаца.

З інвентару можна даведацца, што на тэрыторыі замка размяшчалася больш за два дзясяткі драўляных пабудоў. У паўночнай частцы знаходзілася сталоўка. Тут жа ў адным з памяшканняў захоўваўся ваенны рыштунак: гарматы, мушкеты, алебарды, шпагі і розныя даспехі.

У гаспадарчых пабудовах трымалі дровы, а ў адной — дахоўку. На замкавым падворку былі яшчэ: карэтны хлёў, стайня і розныя іншыя будынкі для гаспадарчых патрэбаў, а таксама жылло замкавай абслугі. Замак знаходзіўся тады ў занятым стане: складальнікі інвентару пастаянна адзначалі неабходнасць рамонту пабудоваў, дзвярэй, печаў і іншай маёмасці. Ужо была разбурана вежа на мысе над Гараднічанкай.

Міналі стагоддзі

У 1655 г. замак быў разрабаваны, пабураны і спалены маскоўскім войскам. За расейцамі прыйшлі яшчэ шведы, і пасля іх замак застаўся ў руінах.

З 1673 г. у Гародні вырашана праводзіць агульнадзяржаўныя соймы. Замак тэрмінова адбудавалі, каб ён мог прымаць усіх удзельнікаў. Будаўнічыя работы праводзіліся пад наглядам Крыштапа Паца — канцлера Вялікага Княства Літоўскага і дзяржаўцы гарадзенскай эканоміі. Асаблівая ўвага была звернутая на залы для Сената³⁰ і паслоў³¹.

Залу Сената размясцілі ў палацы на месцы даўняга сталовага пакоя і яшчэ двух пакояў з боку горада. Пасольская зала знаходзілася ў новых памяшканнях, збудаваных з боку Нёмана. Планіроўка астатніх жылых памяшканняў часоў Стэфана Баторыя заставалася без зменаў.

Ужо ў 1678 г. у адбудаваным замку адбыўся першы сойм, на якім прысутнічаў кароль Рэчы Паспалітай Ян Сабескі. Пазней у замку адбылося спатканне караля Аўгуста II з рускім царом Пятром I. Яны дамовіліся стварыць саюз супраць шведскага караля Карла XII.

³⁰ Сенат — палата сойму, складалася з вышэйшых службовых асобаў.

³¹ Пасольская палата складалася з паслоў — дэпутатаў ад шляхты.

Хоць Пац стараўся аднавіць замак у ранейшым стане, але ў знешнім і ўнутраным выглядзе палаца Стэфана Баторыя адбыліся значныя змены. Не было ўжо эркераў (закрытых балконаў), не стала шыкоўных скляпенняў, зніклі каменныя аблямоўкі вокнаў і парталаў, іх замянілі гіпсавымі.

У такім стане Стары замак праіснаваў да 1708 г., калі яго разбурылі шведы ў часе Паўночнай вайны. Разбурэнні аказаліся такімі вялікімі, што замак стаў непрыгодным для правядзення з'ездаў, прыёмаў або соймаў. У 1729—1730 гг. ад пасольскай залы засталіся толькі дзве сцяны. Астатнія, падмытыя вадой, абрунуліся ў Нёман.

У XVIII стагоддзі, падобна, пры каралі Аўгусте II, замак зноў адбудавалі і прыстасавалі для размяшчэння ніжэйшых па чыне прыдворных. Для караля, для соймаў, прыёмаў, нарадаў знайшлі будынкі ў горадзе.

Замак паступова прыходзіў у заняпад. У канцы XVIII стагоддзя ў ім мясціўся Скарбовы трыбунал³². Палац быў пакрыты дахоўкай, а на месцы даўняга ганка збудаваны порцік на чатырох калонах з вонкавымі сходамі і балконам — накшталт тэрасы. Выгляд замка ўжо амаль нічым не нагадваў рэнесансавую пабудову часоў Баторыя.

Яшчэ больш ён страціў рысы арыгінальнасці ў XIX стагоддзі, пасля таго як Гародню захапіла Расейская Імперыя. У час паўстанняў супраць царызму ў 1830 і 1863 гг. расейскія ўлады размясцілі ў Старым замку турму для паўстанцаў. Пазней у замку знаходзіліся казармы расейскіх войскаў і афіцэрскі клуб.

У 1920 г. Гародня апынулася ў складзе Польшчы. У 1925 г. у Старым замку быў заснаваны гісторыка-археалагічны музей, які існуе там і зараз. З 1932 па 1939 г. на замку праведзены першыя вялікія археалагічныя раскопкі пад кіраўніцтвам Юзафа Ядкоўскага, а потым Здзіслава Дурчэўскага. Тады і былі адкрыты руіны мураваных збудаванняў XII стагоддзя: Ніжняй царквы, княскага церама, сцяны на мысе над Гараднічанкай.

Высветлена, што з тых часоў, як у Гародню прыйшлі першыя жыхары, узровень зямлі падняўся амаль на 10 метраў. Гэта адбылося таму, што тут на невялікай пляцоўцы заўсёды жыло шмат людзей. У выніку іх дзейнасці і накапілася столькі зямлі, якую археолагі называюць культурным слоём. У гэтым слоі вельмі шмат

³² Скарбовы трыбунал — установа, якая кантралявала дзяржаўныя даходы і расходы.

старадаўніх рэчаў, згубленых ці выкінутых іх гаспадарамі. На Старым замку цудоўна захаваліся не толькі гліна, але і косць, дрэва, тканіна, насенне, збожжа, амаль не паржавела жалеза. Аднойчы ў культурным слоі XII стагоддзя мы адкапалі нават некалькі травяных сцяблінкаў, якія за 800 гадоў не страцілі не толькі свой зялёны колер, але і пах!

Знойдзеныя рэчы дапамагаюць археолагам аднавіць малянак жыцця даўніх насельнікаў Старога гарадзенскага замка, а археалагічныя раскопкі прынеслі багаты матэрыял для рэстаўратараў, якія ствараюць праект аднаўлення помніка.

Зараз у Старым замку працуе гісторыка-археалагічны музей, які мае багацейшую ў Беларусі археалагічную калекцыю. Значная частка экспазіцыі прысвечаная гісторыі замка. Мы запрашаем вас абавязкова наведаць гэты прыгожы куточак Беларусі. Там можна пахадзіць па велічных руінах замкавых муроў, паглядзець музей і ўбачыць шмат з таго, пра што расказана ў гэтай кнізе.

Друкуецца паводле: Краўцэвіч А. К. Гродзенскі замак. Мінск: Юнацтва, 1993. — 47 с. *(тэкст друкаваўся як раздзел у кнізе Краўцэвіч А. Рыцары і дойліды Гарадні. Уроцлаў, 2009. С. 6—35)*

**Вялікі князь літоўскі і кароль
Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый
(карціна М.Кабера 1583 г.)**

**Кароль Рэчы Паспалітай
Аўгуст III (карціна
У.Голуба 1994 г.)**

**Кароль Рэчы Паспалітай
Аляксандр (гравюра
з Хронікі А.Гваніні 1611 г.)**

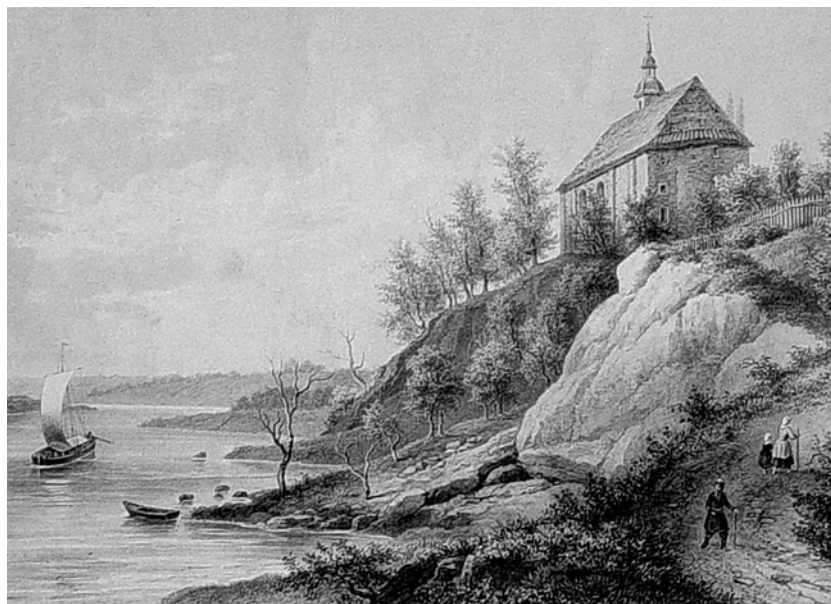
**Кароль Рэчы Паспалітай
Казімір (гравюра з Хронікі
А.Гваніні 1611 г.)**

**Антоній Тызенгаўз (барэльеф
Т.Дыкса 1886–1887 гг.)**

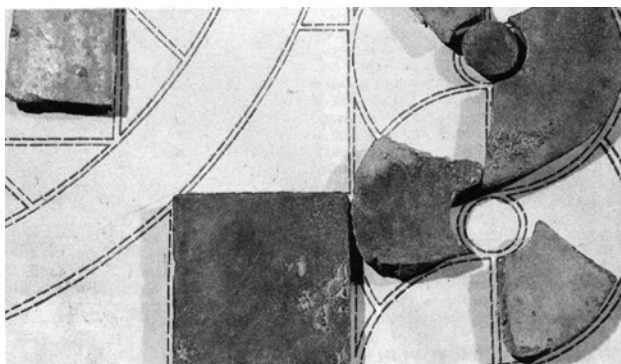
**Кароль Рэчы Паспалітай
Станіслаў Аўгуст Панятоўскі
(бюст А.–Ж.Лябрэна 1783 г.)**

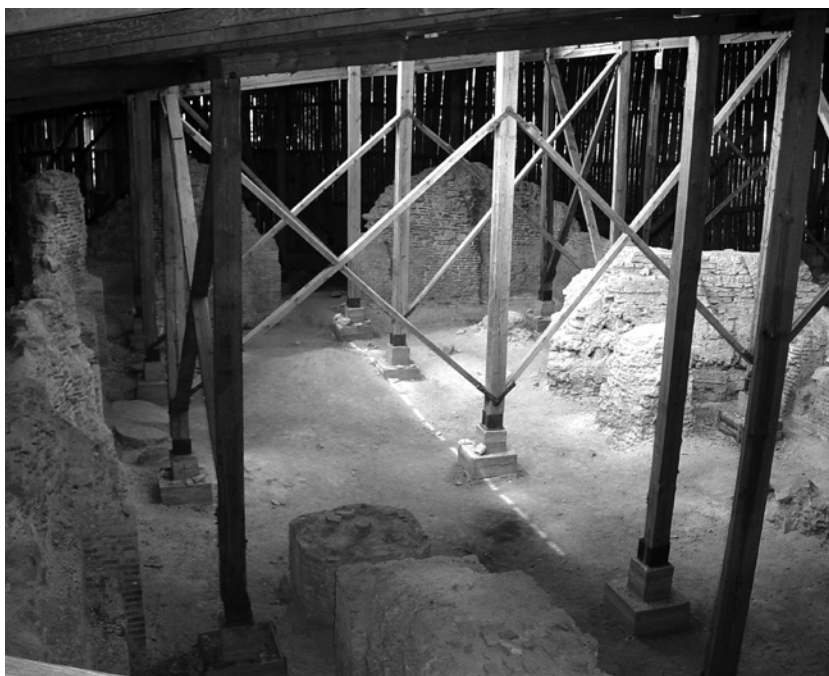
Каложа на малюнку М.Кулешы 1840–х гг.

**Галаснік
з Каложы**

Рэканструкцыя маёлікавай падлогі Ніжняй царквы

Ніжняя царква XII ст.

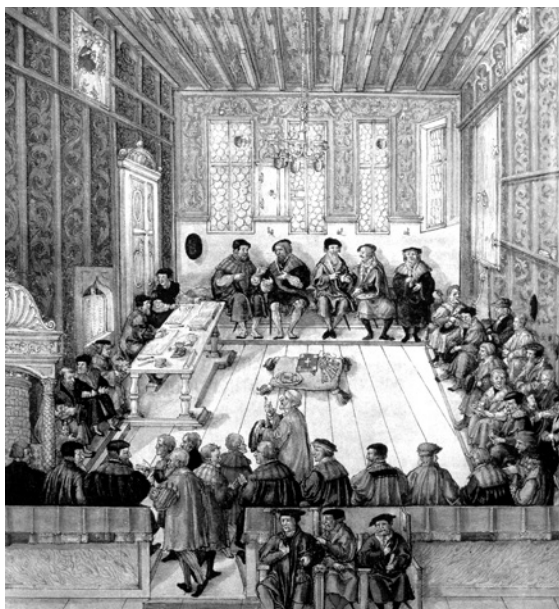
Інтэр'ер Каложскай царквы

**Гродзенская ратуша
XVI ст. (гравюра
Г.Браўна 1575 г.)**

**Замак Стэфана Баторыя 16 ст. (гравюра
Т.Макоўскага 1600 г.)**

Радцы ад
рамесных цэхаў
на пасяджэнні
магістрата
(мініяцюра XVI ст.)

"Гродзенская газета",
першае на Беларусі
перыядычнае
выданне, 1778 г.

Пячатка Гродна XVIII ст.

Дом рамесніка XVIII ст. на Гарадніцы

Каралеўна мая, Гародня (Горадзен — Grodno — Горадня — Гародня)

Каралеўскі горад з губернскім лёсам

Гародня заўжды займала асаблівае месца ў Беларусі. Найперш, узнікла на самым далёкім заходнім рубяжы беларускіх земляў. Потым адыграла не апошнюю ролю ў станаўленні Вялікага Княства Літоўскага. Ад канца XIII ст. яна стала самым магутным бастыёнам на шляху закутых у сталь заваёўнікаў — рыцараў Тэўтонскага ордэну. Была месцам дыпламатычных сустрэч на самым высокім узроўні — у Гарадзенскай пушчы вялікія князі праводзілі паляванні з ганаровымі замежнымі гасцямі. Археологі сабралі ў Гародні вялізарную колькасць касцей упалыванай дзічыны — нашмат больш, чым у якім-небудзь іншым месцы краіны (астэологі выявілі найвялікшы ў Беларусі працэнт касцей дзікіх жывёлаў у параўнанні са свойскімі). Навукоўцы дайшлі да лагічнай высновы: паляванне было адным з найважнейшых заняткаў гараджанаў — і зразумелі, што невыпадкава гербам горада быў абраны алень Святога Губерта — апекуна паляўнічых.

Ліцвінскія гаспадары, якія адначасова былі польскімі каралямі, любілі гэты горад. Двое з іх правялі ў ім апошнія дні свайго жыцця. У канцы XVII ст. Гародня ўзнялася да рангу адной са сталіцаў Рэчы Паспалітай, бо дзяржаўны сойм прыняў пастанову: кожнае трэцяе сваё паседжанне праводзіць у горадзе над Нёманам. Месцам соймавых абрадаў стаў адмыслова збудаваны Новы каралеўскі замак — выбітны помнік стылю ракако. У XVIII ст. у горадзе квітнела культурнае і мастацкае жыццё, цэнтрам якога былі слынным тэатр і опера, перанесеныя потым у Варшаву. Гародня стала цэнтрам буйнога эканамічнага эксперыменту, які праводзіў тагачасны міністар фінансаў, надворны падскарбі і адміністратар каралеўскіх эканомій, энтузіяст і рамантык Антоні Тызенгаўз.

З далучэннем да Расеі (1795 г.) горад паступова пераўтвараўся ў правінцыю — адзін з дзясяткаў губернскіх цэнтраў. Новая ўлада імкнулася зрабіць яго падобным да ўласна расейскіх гарадоў: разбурала і перабудоўвала старадаўнія будынкі і ўзводзіла свае. Рыхтавалася перабудова ўсёй планіровачнай

структуры гістарычнага цэнтра, напэўна, занадта еўрапейскага, як на расейскі густ, але перашкодзіла Першая сусветная вайна.

Самыя вялікія разбурэнні Гародня перажыла ў другой палове XX ст. і ў першым дзесяцігоддзі XXI ст. У гэтыя мірныя часы гораду было нанесена больш ранаў, чым ваеннымі дзеяннямі ў дзвюх сусветных войнах. У 1958 г. была разбурана большая частка пабудоваў Тызенгаўза. У 1961 г. улады ўзарвалі галоўную гарадскую архітэктурную дамінанту — знакамітую Фару Вітаўта. Планавалася знішчэнне ўсіх касцёлаў XVII—XVIII ст. У 70-я гады для ўзвядзення будынка аблвыканкама быў знесены цэлы квартал гістарычнага цэнтра, а дзеля стварэння плошчы Леніна засыпана рэчышча Гараднічанкі (г.зв. “Швейцарская даліна”). У 80-я гады знесены будынак чыгуначнага вакзалу, які належаў першай у Расейскай Імперыі Пецябургска-Варшаўскай чыгунцы. Знішчаныя ці моцна пашкоджаныя каралеўскія палацава-паркавыя комплексы ў Панямоні і Станіславе... Усё цяжка і пералічыць. У 2005—2006 г. “рэканструкцыя” гістарычнага цэнтру парушыла яго структуру, разбурыла шматметровыя напластаванні культурнага слоя і небяспечна ўзмацніла транспартны рух каля Старога і Новага замкаў.

Аднак, нягледзячы на ўсе царскія ды савецкія “рэканструкцыі”, слаўнае каралеўскае мінулае моцна адчуваецца ў Гародні. Горад жыве і надалей напоўнены непаўторнай атмасферай мінулай славы — аўрай старасвецкіх камяніцаў, цэркваў і касцёлаў. Блукваючы па яго вулачках, абавязкова зайдзіце ў Каложу і паслухайце яе гукі, выкшталцонныя дзесяткамі збаноў-галаснікоў, схаваных у мурах. Наведайце касцёлы, найперш бернардзінскі ды францысканскі, у якіх нібыта нічога не змянялася ад XVII ст. Пахадзіце сярод маляўнічых надмагілляў старых могілак на вуліцы Антонава. Заглядайце ў мураваныя аркі падворкаў і праходзьце ў занябаныя старасвецкія дворыкі, каб, ступаючы па іхнім бруку ды ўдыхаючы іх незвычайныя, нібы з мінулых стагоддзяў перанесеныя, пахі, па-сапраўднаму адчуць і зразумець гэты горад. Тады Вы пераканаецеся, што Гародня ў нашай краіне надалей займае асаблівае, толькі ёй належнае месца — самай еўрапейскай правінцыі Беларусі.

На мяжы славянскага свету

Беларусь — краіна еўрапейскага пагранічча, а Гародня — пагранічча Беларусі. Уся гісторыя горада звязаная з памежжам.

Гэта самая вялікая адметнасць Гародні, пачынаючы ад першага паселішча на Замкавай гары і да сённяшняга дня. Напачатку было этнічнае пагранічча на стыку трох вялікіх культур: усходнеславянскай (беларускай), заходнеславянскай (мазавецкай) і балцкай (яцвяжскай). Потым — неспакойная граніца з дзяржавай Тэўтонскага ордэна, затым памежжа з Польскім Каралеўствам, якое захоўвалася і пасля расейскай заваёвы. Сталінскія перамеры дзяржаўных межаў пасля Другой сусветнай вайны наблізілі граніцу да горада амаль упрытык (каля 10 км напрасткі ад гарадской ускраіны).

Беларуская назва горада ў пачатках XX ст. — **Горадня** — была выведзеная ад старажытнага летапіснага: Горадзен (Городно). Афіцыйная сённяшняя назва “**Гродна**” (па-расейску “Гродно”) паходзіць ад слова “**Grodno**” — польскага варыянту беларускай назвы, які пашырыўся ў XVII—XVIII ст., а потым у канцы XVIII–га — пачатку XIX–га ст. быў пераняты расейскай акупацыйнай адміністрацыяй. (Дарэчы, тое ж адбылося з Наваградкам (Nowogródek), Менскам (Mińsk) і інш.

Аднак сярод сённяшніх беларускамоўных жыхароў горада замалася назва “**Гародня**”, і адбылося так з двух лёгкіх рук класікаў: літаратурнага — Караткевіча (“Хрыстос прыямліўся ў Гародні”) і бардаўскага — гарадзенца Шалкевіча (“У Гародні дождж...”). Напэўна, калі, аднаўляючы гістарычную справядлівасць, незалежная беларуская дзяржава пачне вяртаць сваім месцам іх гістарычныя імёны, то для нашага горада будзе прынятае якраз апошняе, на той падставе, што ім карыстаюцца абарыгены.

Самай вялікай таямніцай сярэднявечнай Гародні (разгаданай толькі на пачатку 30–х гадоў XX ст.) было месца яе знаходжання. Старажытная Гародня, менавіта летапісны Горадзен, знаходзілася так далёка ад галоўных цэнтраў усходняга славянства, што сучасныя гісторыкі доўгі час не маглі яе знайсці.

Гародня ў сярэднявеччы як ніякі іншы горад Беларускага Панямоння прыцягвала ўвагу кіеўскіх летапісцаў. Менавіта з кіеўскага летапісу вядома, што ў XII ст. існавала Гарадзенскае княства, якое падпарадкоўвалася Кіеву. Першая ўзгадка пра Гародню ў летапісе адносіцца да 1128 г., пры гэтым гаворка ідзе не аб самым горадзе, а пра князя “Усеваладка з Гародна”, які па загаду кіеўскага князя вывеў дружыну ваяваць супраць Полацка. Праўда, яшчэ раней пад 1116 г. летапісец занатаваў шлюб кіеўскай князеўны Агаф’і, дачкі Уладзіміра Манаха, з Усеваладкам, але без указання пра яго гарадзенскае паходжанне. Таму афіцыйнай датай заснавання горада

прыняты 1128 г. Спрабавалі ўмяшацца археолагі з датыроўкай першага паселішча на канец X ст., аднак дакладнай даты яны са сваёй навукай назваць не могуць. Таму адлік гісторыі горада афіцыйна пачынаюць з 1128 г., а не на паўтары сотні гадоў раней.

Шлюб гарадзенскага князя з дачкой самага магутнага ўладара Русі, несумненна, паказвае на тое, што Гарадзенскае княства і наш горад гралі не апошнюю ролю на палітычнай арэне Русі. Праўда, амаль усе летапісныя звесткі аднагалосна сведчаць пра трывалую палітычную залежнасць Гародні ад Кіева. Па адным загаду адтуль гарадзенская дружина адпраўлялася ў далёкія, небяспечныя і зусім не патрэбныя гарадзенцам паходы, вось як згаданая выправа на Полацк. Сыны Усеваладкі (у яго было тры сына і дзве дачкі) Барыс і Глеб у 1141 г., зноў жа ў інтарэсах кіеўскага князя Усевалада, пайшлі з ім на Галіч. Той Усевалад вырашаў, з кім браць шлюб дочкам гарадзенскага князя: адну ганарова выдаў за чарнігаўскага князя Уладзіміра Давыдавіча, другую не менш ганарова — за тураўскага Юры Яраславіча. Малодшы сын Усеваладкі Мсціслаў таксама вымушаны быў удзельнічаць у далёкіх міжусобных звадах на поўдні Русі, а яго брат Глеб, зноў жа па закліку з Кіева, у 1167 г. пайшоў нават супраць полаўцаў; Мсціслаў Усеваладкавіч у 1184 г. таксама вадзіў дружыну ў далёкі стэп.

Знакамітая летапісная фраза ад 1183 г.: “Таго ж лета Горадзен пагарэў увесь і цэрквы каменныя ад бліскання мала-нак і шыбэння грому”, — аказалася першай і апошняй згадкай пра сам горад у XII ст. Потым да сярэдзіны XIII ст. пра Гародню летапісы маўчаць, і зразумела чаму. Уласны гарадзенскі летапіс не захаваўся, а кіеўскія аўтары ўспаміналі пра далёкую паўночную Гародню, толькі калі яна была неяк звязана з кіеўскімі справамі і інтарэсамі.

Аж да 30-х гадоў XX ст. гісторыкі не маглі дамовіцца, дзе знаходзіўся той летапісны Горадзен XII ст. Адныя са спецыялістаў адначасна паказвалі на нёманскую Гародню. Другія казалі, што яна ляжыць занадта далёка ад асноўных цэнтраў Кіеўскай Русі і прапаноўвалі лічыць летапісным Гораднем мястэчка Гародна ці Гарадная ў Палессі на правабярэжжы Прыпяці. Буйнейшы польскі гісторык-медывіст Генрык Лаўмянскі ў пачатку 30-х гадоў выказаў версію, што наш горад узнік як летувіская крэпасць для аховы нёманскай пераправы, праз якую летувісы хадзілі ў напады на Польшчу і Русь. Летувіскія гісторыкі адразу падхапілі гэтую думку, і зараз уся Летува лічыць Гародню сваім гістарычным Гардзінасам.

Некаторыя польскія гісторыкі хацелі бачыць горад адвечна на польскім Гроднэм. Сталася так, што аднаму з іх — дырэктару гарадзенскага музея Юзафу Ядкоўскаму — было наканаваана ўласнаручна абвергнуць прэтэнзіі як паўночных, так і заходніх нашых суседзяў. Распачаўшы ў канцы 1931 г. археалагічныя раскопкі на Старым замку, Ядкоўскі ў літаральным сэнсе адкапаў такія факты, якія “закапалі” як літоўскую, так і польскую версіі ўзнікнення горада, а заадно адмялі ўсе сумненні ў тоеснасці летапіснага Горадня з нашай Гародняй.

Што ж гэта былі за факты, ці артэфакты, як кажуць археолагі? Ядкоўскі адкрыў дзве мураваныя пабудовы XII ст.: руіны палаца гарадзенскіх князёў і царкву (потым яшчэ рэшткі абарончай сцяны). Адкапаны храм быў менавіта праваслаўнай царквой, а не каталіцкім касцёлам. Архітэктурная кампазіцыя, размяшчэнне і канструкцыя алтарнай часткі, будаўнічая тэхніка і матэрыялы — усё адназначна паказвала на прыналежнасць да архітэктурнай традыцыі Кіеўскай Русі. Адсюль вынікала, што гэты старэйшы гарадзенскі хрысціянскі храм на дзядзінцы, дзе жыў князь, збудаваны ўсходнімі славянамі. А як каза сёння вядомы гарадзенскі мастак-рэстаўратар Валодзя Кіслы, “акрамя беларусаў, другіх усходніх славянаў тут не было!”

Пасля адкрыццяў Ядкоўскага адразу па-іншаму пачалі глядзець на Барысаглебскую Каложскую царкву, якую да гэтага многія ўспрымалі як нейкую праваслаўную выпадковасць, невядома калі ўзнікшую на ўскраіне горада. Новаадкрыты храм на Старым замку быў падобны з Каложай як сёстры-блізняты між сабой. Праз паўсотні гадоў у 1980 г. менскі археолаг Ігар Чарняўскі адкапаў на падворку кляштара базыліянак яшчэ адзін праваслаўны храм XII ст. — царкву Прачыстай Багародзіцы. Даўняе летапіснае сведчанне ад 1183 г. пра існаванне некалькіх мураваных цэркваў у Гародні аказалася поўнасцю даказаным! У 1989 г. аўтару гэтых радкоў пашчасціла натрапіць на сляды яшчэ аднаго храма XII ст. на Новым замку — царквы Уваскрасення Гасподня.

Археолагі парупіліся таксама і над загадкай паходжання нашага горада. Яны адкапалі матэрыялы, якія сведчаць, што першае паселішча на мысе пры ўпадзенні Гараднічанкі ў Нёман (Стары замак) узнікла ў канцы X ст. Заснавалі яго ўсходнія славяне, якія прыйшлі сюды, ў глыб балцкіх земляў, з поўдня, з зямлі дрыгавічоў і валынянаў. Па ўсёй верагоднасці, першыя жыхары Гародні ўцяклі ад хрышчэння, якое гвалтоўна ўводзіў на Русі ў 988 г. кіеўскі князь Уладзімір. Хрысціянства дайшло сюды толькі праз сто гадоў.

Ужо ў XI ст. у Гародні сфармавалася тыповая для ўсходнеславянскіх гарадоў планіровачная структура. Горад складаўся з трох асноўных тапаграфічных частак: дзядзінца, вакольнага горада і пасадаў. **Дзядзінец** — сённяшні Стары замак — умацаванае месца жыхарства князя з сям'ёй і дружынай (князь быў не бедны: меў парадны мураваны палац і ўласную таксама мураваную царкву!). **Вакольны горад** (сённяшні Новы замак) — асноўны рамесна-гандлёвы пасад, таксама быў умацаваны. Нарэшце, неўмацаваны пасад ці некалькі пасадаў атачалі дзядзінец і вакольны горад. Адзін з іх знаходзіўся на ніжняй рачной тэрасе ўздоўж Нёмана і, па ўсёй верагоднасці, называўся Падолом, па аналогіі з іншымі старажытнымі гарадамі. Адсюль вынікае, што размешчаная ў гэтым месцы цяперашняя вуліца Падольная — самая старая назва вуліцы ў Гародні: ёй каля тысячы гадоў.

Першыя і асноўныя жыхары горада — усходнія славяне-беларусы, а разам з імі выхадцы з суседняй Мазовіі, а таксама з мясцовай балцкай ваколіцы — заклалі падставы для росквіту горада ў XII ст., а іх нашчадкі прынялі чынны ўдзел у пабудове новай магутнай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага.

Божа, уратуй Каложу!

Барысаглебская царква XII ст. у Гародні больш вядомая пад назвай Каложская. Гэтая невялікая цэркаўка на самым адхоне нёманскага берага нібы апошні сведак далёкай таямнічай цывілізацыі нашых продкаў, адгароджанай ад нас тоўшчай часу і сцяной нашага няведання. Прыгажосць, створаная сярэднявечным дойлідам, майстрам-творцам, якому Бог даў спасцігнуць Гармонію. Гармонію матэрыялу і формы, гармонію святла і ценю, прасторы і гуку, гармонію колераў, нарэшце, гармонію твору чалавечых рук і прыроднага асяроддзя. У Беларусі на паверхні зямлі ацалелі толькі два такіх помнікі: Спаса-Праабражэнская (Еўфрасіннеўская) царква ў Полацку і гарадзенская Каложы. Дзеці аднаго часу, гэтыя храмы і падобныя, і шмат у чым розныя. Полацкі храм прапарцыйны і лёгка звонку, але калі пераступіш парог, нібыта трапляеш у катакомбу першых хрысціян: навісае столь, масіўныя слупы і сцены быццам сціскаюць і памяншаюць унутраную прастору. У Каложы, наадварот, архітэктар як быццам пад уплывам гатычных калегаў зрабіў усё, каб пакінуць уражанне лёгкасці і прасторы. Гэтае ўражанне ўзмацняецца выдатнай, адмыслова створанай акустыкай. Нягледзячы на гладкія сцены, тут

няма ніякіх эфектаў рэха, і нават шэпт у адным куце храма выдатна чуваць у другім. Дзясяткі галаснікоў (збаны вышыняй да 50 см), чые гарлавіны выведзеныя ў залю, ловаць, акумулююць, ачышчаюць і рэпрадукуюць дакладнейшы гук чалавечага голасу. Круглыя слупы (для каторых вырабілі спецыяльную цэглу з закругленым краем), высокія перакрыцці... Тут нічога не навісае і не прыгнятае чалавека — гэта храм ціхай радасці.

Збудаваная за горадам, Каложы і цяпер знаходзіцца нібы ў прыгарадзе, хоць сучасны горад выйшаў далёка за межы XII ст. Да царквы прымыкае Новы парк, які праз паласу невысокай прыватнай забудовы паступова пераходзіць у лес. Тут не праходзяць маршруты гарадскога транспарту, таму не мітусяцца выпадковыя мінакі. У гэты адасоблены куточак парку ля ўпадзення Гараднічанкі ў Нёман людзі ідуць менавіта да Каложы. Яе сцены нібы прамянеюць асаблівай аўрай, якая дапамагае пазбыцца сумоты, перажыць і радасць, і бяду. Калі табе цяжка, варта проста пасядзець ля Каложы, паглядзець на вышчарбленую ад часу, але па-ранейшаму прыгожую аздобу сцяны, якой больш за восем вякоў. Сюды любяць прыходзіць закаханыя, тут у плыні каложскай аўры зліваюцца душы і нараджаюцца высокія пачуцці.

Доўгі час Каложы была адзінокай, людзі не ведалі пра яе сёстраў, якіх нялітасцівы час сцёр з паверхні зямлі. Гэты помнік з-за сваёй адметнасці не мясціўся ні ў воднай навукавай класіфікацыі. Выказваліся нават думкі, што гэта нікае не XII ст., а позняя падробка пад тагачасны стыль. Але калі на Старым замку была раскапана аналагічная Ніжняя царква (названая так, бо над ёй знойдзены руіны пазнейшай царквы з рубяжу XIV—XV стст., якую назвалі Верхняй), даследчыкі старажытнай архітэктуры загаварылі пра асобную архітэктурную школу. Потым былі раскопкі недабудаванага храма ў Ваўкавыску — таксама з усімі гарадзенскімі асаблівасцямі будаўнічай тэхнікі і дэкору. У 1980 г. малады беларускі археолаг Ігар Чарняўскі ў сваёй першай самастойнай экспедыцыі знайшоў у Гародні яшчэ адну царкву XII ст.! Яна таксама мела ўсе адметнасці гарадзенскай школы (пра іх трохі пазней) і яшчэ адну дэталю — сінтрон — месца для епіскапа, гэта значыць, была галоўным саборным гарадскім храмам. Па дакументах XV—XVI ст. гісторыкі высветлілі яе назву — Прачысценская. Размешчаная царква на падворку жаночага базыльянскага манастыра (зараз тут праваслаўны манастыр). Яе парэшткі закансерваваныя, г.зн. зноў закапаныя, толькі на паверхні зямлі сярод

шэрай вымасткі падворка чорнай пліткай абазначаны дакладны план — кожны можа зайсці і паглядзець. Археалагі пакінулі спецыяльныя зашклёныя “вокны” ў зямлі, праз якія можна было пабачыць самыя цікавыя фрагменты падлогі і муроў, але іх чамусьці засыпалі манашкі. Аўтар гэтых радкоў падчас раскопак на Новым замку знайшоў парэшткі яшчэ аднаго храма XII ст. — Уваскрасенскай царквы. Вялікія кавалкі сценаў, фрагменты плітак падлогі, асобныя цагліны–плінфы — усё сведчыла, што руіны храма дзесьці побач (самы багаты гарадскі пасад — вакольны горад, які мусіў мець уласную царкву). Пашырыць раскоп тады не ўдалося, і яшчэ адзін помнік гарадзенскага дойлідства надалей чакае свайго адкрыцця.

Сёння гарадзенская архітэктурная школа XII ст. агульнапрызнаная і ўвайшла ў адзін шэраг з такімі буйнымі і слаўнымі, як кіеўская, полацкая, смаленская, галіцка–валынская, уладзіміра–суздальская, пскоўская–ноўгарадская, кожная з якіх прадстаўлена дзясяткамі помнікаў. Гарадзенская — самая маленькая ва ўсім усходнім славянстве. Усяго восем аб’ектаў у Гародні і адзін у Ваўкавыску. Акрамя названых храмаў, да яе належаць яшчэ княскі царам (большы па памерах, чым у полацкага і смаленскага князёў), незвычайная мураваная сценка з такой жа плінфы, уведзеная ў сістэму драўляна–земляных умацаванняў дзядзінца, і яшчэ адна сцяна з плінфы, раскапаная археолагамі ва ўсходняй частцы Старога замка.

Для спецыялістаў самая вялікая адметнасць школы — асаблівасці будаўнічай тэхнікі, але звыклых людзей найбольш уражвае ўнікальнасць і багацце дэкору. Падобнага аздаблення больш няма нідзе — не толькі ў Беларусі, але і на цэлым свеце. На сценах, выкладзеных з вузкай цэглы–плінфы, размешчаны крыжовыя кампазіцыі з рознакаляровых маёлікавых плітак (карычневага, зялёнага колераў). Пакрытыя цёмнаватым вокісам–пацінай, яны і праз восем вякоў захавалі эфект, на які разлічваў іх стваральнік. Побач з плітамі ў сцены ўстаўленыя шліфаваныя камяні, сабраныя ў тутэйшых мясцінах і дасканала падобныя па колерах. Калі пакласці далонь на камень у каложскай сцяне, заплюшчыць вочы і засяродзіцца, то можна не толькі фізічна адчуць яго цеплыню і пяшчоту, але і падумаць пра самую затоеную сваю мару, і яна, кажучы людзі, абавязкова здзейсніцца... А яшчэ, калі пахадзіць вакол ацалелых сценаў і ўважліва іх даследаваць, то можна знайсці на цагліне адбітак пальца чалавека

з XII ст. ці выпуклыя знакі розных кшталтаў — персанальныя пячаткі майстроў-цагельнікаў.

Час няшчадна пакалечыў Каложу, але не здолеў адабраць яе прыгажосці. Ніхто не ведае, як выглядалі незахаваныя столы і купал храма. У 1859 г. паўднёвая палова царквы абвалілася разам з берагам, падмытым Нёманам. Адбылося гэта якраз пасля таго, як расейскі цар Мікалай I загадаў заапекавацца царквой. “В царствование Николая Павловича было издано Высочайшее повеление о необходимости тщательного за церковью ухода и вскоре после этого в 1859 г. половина церкви рухнула вместе с оползшим берегом в Неман! Восстановили (из дерева) недостающие стены, перекрыли остатки крышею и возобновили служение,” — пісаў у 1915 г. часопіс “Старые годы”.

Вось мы ўваходзім у храм і спрабуем уявіць, як ён выглядаў у старажытнасці. Унутраная прастора здаецца большай, чым на самай справе, гэтаму спрыяе круглая форма слупоў. Сцены стракаццяць чырвона-белымі колерамі — белая вапна рашчыны са швоў проста загладжаная па чырвоных цаглянах. Па ўсіх сценах відныя чорныя круглыя дзіркі збаноў-галаснікоў. Не захаваліся, але калісьці былі высокія вузкія вокны з круглымі рознакаляровымі шкельцамі ў свінцовых пераплётах. Пад промнямі сонца зіхаціць квяцістая падлога, выкладзеная з жоўтых, зялёных, карычневых маёлікавых плітак (археологі раскапалі яе фрагмент у 1983 г.). Можна яшчэ ўявіць, што адчувалі сярэднявечныя гарадзенцы, калі, святочна апранутыя, прыходзілі сюды на богаслужэнне са сваіх малючкіх і цёмных драўляных дамкоў, куды ўвайсці можна было толькі прыгнуўшыся.

Такое вясклавае аздабленне гарадзенскіх храмаў гісторыкі тлумачаць адносна познім з’яўленнем хрысціянства на Гарадзеншчыне (другая палова XI ст.) і трывалымі язычніцкімі традыцыямі, якія сваім духам моцна адрозніваліся ад суровай сярэднявечнай хрысціянскай дактрыны. Выказвалася таксама здагадка, што Каложы была збудавана на месцы язычніцкага капішча. Так часта рабілі хрысціянскія місіянеры, каб пазбавіць тубыльцаў альтэрнатывы. Некалькі гадоў таму каля Каложы выявілася ўскоснае пацвярджэнне гэтай версіі. Падчас добраўпарадкавання тэрыторыі быў выкапаны агромністы валун. У старажытнасці менавіта такія надзвычай рэдкія ў нашых мясцінах камяні становіліся месцам рэлігійнага шанавання. Выдабыты з зямлі камяніска быў перанесены трохі далей ад царквы і выкарыстаны

як помнік іншай эпохі: пастаўлены ў гонар Давыда Гарадзенскага — героя ліцвінска-крыжацкай вайны.

Незвычайнасць і вялікае падабенства ўсіх гарадзенскіх цэркваў, а таксама кароткі час іх будовы — каля 15—20 гадоў — навялі навукоўцаў на думку, што іх творцам мог быць адзін чалавек. Выбітны знаўца старажытнай архітэктуры Павал Рапапорт выказаў меркаванне, што гарадзенскім дойлідам быў Пётр Міланег, які ў канцы XII ст. пераехаў у Кіеў. Там ён збудаваў некалькі аб'ектаў, дзе выкарыстаў будаўнічыя прыёмы з гарадзенскай школы. У Гародні ён, па ўсёй верагоднасці, меў поўную свабоду ў творчых эксперыментах. Даследчыкі заўважылі, як ад царквы да царквы шліфавалася майстэрства дойліда. Першай была пабудавана Ніжняя царква, у якой заўважаны недасканаласці будаўнічай тэхнікі. Шліфаваныя камяні аказаліся завялікімі, амаль на ўсю таўшчыню сцяны, што аслабляла мury. Калі дадаць яшчэ не зусім дакладную перавязку швоў паміж радамі цаглянаў, то не дзіўна, што ўжо ў XIV ст. царква ляжала ў руінах — прастаяўшы “ўсяго” каля паўтара стагоддзя. Каложская царква будавалася самай апошняй, і тут дойлід улічыў увесь ранейшы вопыт: камяні ў мурэх не шырэй за паўметра, цагельныя швы да-сканала дапасаваныя, і царква стаіць ужо больш за восем стагоддзяў, нягледзячы на абвал сцяны з падмытым берагам Нёмана.

Будавалася яна як манастырская царква, прычым як царква мужчынскага манастыра, бо адзін з праходаў на хоры, змешчаны ў тоўшчы сцяны, пачынаецца з алтара, куды па праваслаўных правілах забаронены ўваход жанчынам. Назву “Каложская” яна атрымала ад назвы мясцовасці. У сваю чаргу “Каложа” — назва, па ўсёй верагоднасці, з канца XIV ст., калі вялікі князь Вітаўт пайшоў у паход на адзін з пскоўскіх гарадоў пад назвай Каложа, захапіў палон і пасяліў менавіта ў гэтым месцы.

Сёння прынятыя меры для ўмацавання нёманскага берага, каб прадухіліць далейшае яго падмыванне і адвесці ад Каложы небяспеку. Наколькі яны дзейсныя, пакажа час, а зараз толькі застаецца маліцца: “Божа, уратуй Каложу!”

Гародня і пачатак Вялікага Княства Літоўскага

Пасля паведамлення пра вялікі пажар 1183 г. горад надоўга, больш чым на паўстагоддзя, знікае з поля зроку ўсходнеславянскіх летапісцаў. Да 1252 г. няма нават ніводнай узгадкі пра горад, не кажучы ўжо аб якой-небудзь інфармацыі пра мясцовыя падзеі.

Тым не менш, мы дакладна ведаем, што горад у той “цёмны” час існаваў і нават перажываў час росквіту. Археалагічныя раскопкі засведчылі мірнае і спакойнае жыццё гарадзенцаў у канцы XII — першай палове XIII ст., а таксама пашырэнне тэрыторыі горада ад Старога замка ў бок сённяшняй Савецкай плошчы і ўздоўж Нёмна, там, дзе знаходзіцца вуліца Падольная (сёння самая старажытная назва вуліцы ў нашым горадзе).

Храністы і летапісцы суседніх краін зноў зацікавіліся Гародняй у сувязі з новымі і надзвычай важнымі падзеямі на Панямонні, у якіх гарадзенцы прымалі самы непасрэдны ўдзел. Гаворка ідзе пра пачатак утварэння ў Верхнім і Сярэднім Панямонні новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага. На жаль, доўгі час па прычынах далёкіх ад навукі за гарадзенцамі не прызнавалі актыўнай ролі ў гэтым працэсе. Паводле афіцыйнай расійска-савецкай гістарыяграфіі, якраз у той “цёмны” час (першая палова XIII ст.) Гародня была захоплена літоўскімі феодаламі і прыгнятая імі (а пазней яшчэ і польскімі панамі) ажно пяць стагоддзяў, пакуль яе не вызваліў старэйшы расійскі брат. Гэтую казачную гісторыю ўводзілі ў галовы гарадзенцаў праз усе падручнікі і школы, ад пачатковай да вышэйшай, так доўга і старанна, што нарэшце амаль усіх пераканалі ў яе праўдзівасці. Чаму так рабілі расійскія, а потым савецкія ўлады, зразумець няцяжка. Заваяваным народам лягчэй кіраваць, калі адабраць у яго гістарычную памяць.

Між тым варта прачытаць усяго толькі некалькі старонак Галіцка-Валынскага летапісу, аўтэнтычнага дакумента XIII ст., які лічыцца асноўнай крыніцай па праблеме ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага³³, каб адчуць сур’ёзныя сумненні ў падобнай інтэрпрэтацыі тагачасных гарадзенскіх падзеяў. Цікавасць складальніка гэтага летапісу да Гародні была выклікана тым, што Галіцка-Валынскае княства (буйнейшая на той час дзяржава на Русі) актыўна ўдзельнічала ў панямонскіх справах, стараючыся захаваць свае ўплывы на мясцовыя гарады-дзяржавы, найперш Наваградак, Гародню, Ваўкавыск і Слонім. Самыя ж гэтыя гарады падтрымлівалі мясцовую дынастыю балцкага паходжання: спачатку Міндаўга і яго сына Войшалка, потым Трайдэна.

Першая пасля сямідзесяцігадовага перапынку ўзгадка пра Гародню ў 1252 г. звязана з паходам на Панямонне валынскага войска

³³ Прачытаць летапіс можна ў бібліятэцы. Выданне: Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Том 2.

на чале з князем Васількам Раманавічам і яго пляменнікам Раманам, сынам вядомага Данілы Раманавіча. Менавіта гэты знакаміты князь — першы і апошні кароль Галіцка–Валынскай Русі — выслаў брата і сына на чале войска, якое і “ўзяло Горадзен”. Праз некалькі гадоў (1256 г.) той жа Даніла Раманавіч зноў арганізоўвае паход на наш горад (“Захацелася яму ісці да Горадна”, — паведамляе летапісец). Нападам з боку валынянаў падвяргаліся і іншыя мясцовыя гарады: Наваградка, Ваўкавыск, Слонім, Здзітаў). Валынскія князі такім чынам імкнуліся выбіць з–пад ног маладой дзяржавы галоўную яе апору — багатыя беларускія гарады Панямоння.

Узнікае пытанне: чаму мясцовыя славянскія гарады падтрымлівалі язычніка Міндаўга і яго наступнікаў і ваявалі супраць сваіх праваслаўных аднаверцаў і этнічна блізкіх русінаў — валынянаў? Адказ вельмі просты: так нашыя продкі разумелі свой грамадскі інтарэс. Мясцовая дынастыя балцкага паходжання больш адпавядала іх жыццёвым патрэбам, чым далёкія валынскія князі, хай сабе і аднаверцы. Гісторыя на сотнях і тысячых прыкладаў вучыць нас, што жыццёвыя матэрыяльныя інтарэсы для людзей бываюць важней за ўсведамленне этнічнага ці нават кроўнага сваяцтва. Пра тое, што гарадзенцы (як і жыхары іншых гарадоў на Панямонні) зрабілі свой выбар цалкам свядома і добраахвотна, выдатна сведчыць летапіс Галіцка–Валынскай дзяржавы. Гародня цвёрда стаіць за князем–язычнікам, не адчыняе вароты перад аднаверцамі–валынянамі, можна ад іх бароніцца і часам пераходзіць у наступ.

Па загаду вялікага князя літоўскага Трайдэна гарадзенскае войска ноччу на самы Вялікдзень у 1275 г. захапіла і жорстка зруйнавала горад Драгічын (зараз на тэрыторыі Польшчы) — уладанне галіцка–валынскага князя Льва Данілавіча (“Трайдзеній паслаў гараднianaў, загадаў узяць Драгічын... узялі на самы вялікдзень, пабілі ўсіх ад мала да вяліка”). У адказ князь Леў, выклікаўшы на падмогу татараў, захапіў і зруйнаваў умацаваны пасад Наваградка (паводле даных археалагічных раскопак, ад таго часу пачаўся доўгі заняпад жыцця ў гэтым раёне Наваградка).

Абараняць Гародню ад валынска–татарскіх войскаў дамапагалі перасяленцы з Прусіі — прусы і барцяне, якія ўцяклі ад нямецкіх крыжакоў і з дазволу вялікага князя Трайдэна пасяліліся ў ваколіцах горада. У 1277 г. галіцка–валынскае войска разам з татарамі зноў ідзе сюды вайной. Адзін з валынскіх атрадаў апярэдзіў асноўныя сілы і размясціўся на начлег па дарозе ад Ваўкавыска да Гародні

(“Ляглі на ноч, і без варты, і даспехі свае паздымалі”). Валынскі летапісец паведамляе далей, што нехта збег ад атрада да горада і сказаў гараджанам: “Людзі ляжаць на сяле без парадку”. Прусы і барцяне, выехаўшы з горада, ударылі на іх ноччу і пабілі іх усіх, а іншых схапілі і павялі ў горад. Назаўтра да месца падзеі падышло асноўнае валынскае войска. Да князя прыбег адзін з тых, хто здолеў уратавацца “нагі і босы” (а справа была зімой — А. К.) і пачаў апавядаць, што “пабітыя ўсе баяры Мсціслава і Льва, і слугі ўсе пабітыя, а іншыя схопленыя”. Валынскае войска падышло да Гародні і ўбачыла: “... слуп каменны высокі стаяў перад варотамі горада і ў ім заселі прусы, і нельга было прайсці паўз іх да горада, бо пабівалі з таго слупа”. Аднак валынянам удалося захапіць абарончую вежу³⁴, што выклікала жах сярод абаронцаў горада. Тым не менш гарадзенскі замак валыняне ўзяць не змаглі, таму пачалі мірныя перамовы. Дамовіліся аб тым, што здымуць аблогу, калі гарадзенцы вернуць палонных. “Атрымалі сваіх баяраў, а гораду нічога не зрабілі, так і вярнуліся васьваясі”.

Так жыццё горада аказалася звязаным з лёсамі Вялікага Княства Літоўскага ад самых пачаткаў гэтай дзяржавы. Няма ніякага сумнення, што гарадзенцы самыя выбралі гэты лёс і падзялялі яго да апошніх дзён існавання Вялікага Княства. Тое, што выбар гэты быў не выпадковай справай, не данінай часовым выгодам, Гародня даказала ўжо ў 80–я гады XIII ст., калі стала адной з галоўных апораў маладой дзяржавы ў барацьбе з новым страшным ворагам — Тэўтонскім ордэнам.

Сёння ў горадзе захоўваецца шмат напамінкаў аб той дзяржаве: дакументы і рэчы ў гісторыка–археалагічным музеі, само архітэктурнае аблічча сённяшняга гістарычнага цэнтра (сетка вуліц, жылыя дамы і храмы) склалася менавіта тады, у эпоху Вялікага Княства. А пра паўтаравекавую вайну з крыжакамі засталася вельмі многа сведчанняў у зямлі на падворку Старога замка. Археалагі знайшлі тут наканечнікі арбалетных стрэлаў, фрагменты даспехаў, каменныя ядры ад катапультаў, дэталі баявых арбалетаў, пахаванні загінуўшых абаронцаў.

Дасціпныя работнікі музея на Старым замку склалі дзве кучкі з гэтых вялікіх каменных ядраў XIV—XV стст. каля ўваходу ў музей, проста пад жэрламі бронзавых гармат XVIII ст., чым прымусілі некалькі пакаленняў гарадзенцаў ламаць галаву над

³⁴ Выява яе маецца на гравюры горада з 1568 г.

наступнай праблемай: як такія вялікія ядры заганялі ў такія вузкія жэрлы гармат?! Прызнаюся, што Ваш аўтар у школьных гады так-сама разважаў над гэтай праблемай кожны раз, калі наведваў музей. Спатрэбіліся сур’ёзныя шматгадовыя заняткі гісторыяй, каб нарэшце з ёй справіцца, пра што з радасцю тут і дакладваю...

Гародня і Ордэн

Мангола–татарскае нашэсце ў сярэдзіне XIII ст. зруйнавала ўсю паўднёвую і паўночна–ўсходнюю Русь. Полымя мангольскага пажару ледзь–ледзь не захапіла Панямонне, прайшло па самым краёчку, дыхнула жарам у твар... Ахвярай стала недалёкае Бярэсце. Адзін з татарскіх загонаў адхіліўся на поўнач ад асноўнай лініі паходу і завітаў сюды, пасля чаго, як запісаў летапісец, “Даніла і Васілька... не маглі ў поле выйсці з–за смуроду ад мноства забітых...” Тады нашыя продкі задумаліся пра сваю абарону, і на Панямонні паўстала новая дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае.

Ядром новай дзяржавы сталі Наваградчына, Гарадзеншчына і Віленшчына. Па шчаслівым геаграфічным палажэнні гэтыя землі аказаліся ў баку ад галоўных кірункаў мангольскіх пагромаў. Лівонскім немцам з поўначы, а валынянам з поўдня дабірацца сюды было далекавата і небяспечна (праз лясы і балоты), таму іх паходы асаблівай шкоды Панямонню не зрабілі. Маладая тутэйшая дзяржава мела адносна спакойны час між канцом 40–х (1248 г.) і пачаткам 80–х (1283 г.) гадоў XIII ст., і гэтага аказалася дастаткова, каб стаць на ногі. Толькі дзякуючы адсутнасці непасрэднай знешняй пагрозы Вялікаму Княству ўдалося пераадолець першыя даволі цяжкі ўнутраны крызіс, які распачаўся забойствам вялікага князя Міндаўга ў 1263 г. Неўзабаве быў забіты яго пляменнік, полацкі князь Таўцівіл, потым слугі Міндаўга забілі вялікага князя Траняту (1264 г.). У 1267 г. Леў Данілавіч Галіцкі засек мячом Войшалка...

Сітуацыя ў дзяржаве стабілізавалася пры вялікім князі Трайдэне (1270—1282 г.). Пад яго цвёрдай рукой Вялікае Княства выступае як моцная і добра арганізаваная дзяржава. Трайдэн зрабіў сваю справу вельмі своєчасова, бо літаральна на наступны год пасля яго смерці мірная паўза закончылася, прыйшло новае выпрабаванне, пачалася новая доўгая і крывавая вайна, на прарэднім краі якой апынулася Гародня...

У 1283 г. Тэўтонскі ордэн (браты–рыцары Тэўтонскага дому Дзевы Марыі) закончыў пакарэненне Прусіі. Пад гэтай датай

ордэнскі храніст Пётр Дусбург запісаў: “Explicit bellum Prussie. Incipit bellum Lethowinorum” (Закончылася вайна пруская. Пачалася вайна літоўская”). Прусія — вось яна, на захадзе, за Гарадзенскай пушчай, у некалькіх дзясятках кіламетраў ад горада — рукой падаць! Гародня — багаты горад з моцнымі замкамі на нёманскіх абрывах — спакуслівая здабыча. Акрамя таго, гэта важнейшы стратэгічны пункт ля прускай мяжы. Тут вялікія князі рыхтавалі паходы супраць крыжакоў: назапашвалі правіянт і рыштунак, пад прыкрыццём замкаў канцэнтравалі войскі. Таму немцы любым коштам хацелі горад захапіць, а нашыя — любым коштам абараніць.

Тэўтонскі ордэн — унікальная духоўна-рыцарская арганізацыя, якой удалося стварыць моцную еўрапейскую дзяржаву на заваяваных і каланізаваных прускіх землях. Ад старажытных балтаў-прусаў засталася толькі назва краіны з нямецкім насельніцтвам. У XVI ст. ордэнская дзяржава стала Прускім герцагствам, пазней — каралеўствам. А каралеўства Прусія, як вядома, стварыла ў XIX ст. Германскую Імперыю. Пачыналася ж гэтая дзяржава ў 30-я гады XIII ст. са жменькі рыцараў Тэўтонскага ордэна, якія па запрашэнні князя Конрада Мазавецкага пасяліліся ў маленькім замку ля Віслы на самым паграніччы з прускімі землямі. Такім чынам Ордэн рыхтаваўся перабрацца ў Прыбалтыку з Палестыны, дзе рабіць ужо не было чаго, бо мусульмане якраз завяршалі выгнанне крыжакоў са Святой зямлі.

Створаны як арганізацыя для барацьбы за хрысціянскую веру супраць няверных, Ордэн знайшоў у Прусіі багатае поле дзейнасці і бліскучыя перспектывы. За паўстагоддзя да 1283 г. была пакорана і ахрышчана ўся Прусія. Прадуманая палітыка зсялення вольных земляў (найперш нямецкімі каланістамі-сялянамі), выдатна арганізаваная гаспадарка і гандаль прыносілі вялікія грошы. Дасканала збудаваная ваенная машына, якая забяспечыла крыжакам перамогу на прускіх раўнінах, патрабавала новага поля дзейнасці. Наперадзе была Літва (маецца на ўвазе Літва гістарычная: Наваградчына, Гарадзеншчына, Віленшчына).

Вялікае Княства Літоўскае ўступіла ў гэтую вайну разам з жамоітамі, а потым і ў саюзе з Польскім Каралеўствам. Вайна, дакладней, шэраг войнаў з кароткімі мірнымі паўзамі цягнуўся амаль паўтары сотні гадоў. Немагчыма палічыць, колькі яна прынесла нам людскіх і матэрыяльных стратаў. Аднак у ёй гартавалася і мацавалася нашая дзяржава, на якую з надзеяй глядзелі суседнія

рускія землі, чакаючы і шукаючы ў Вялікім Княстве Літоўскім абароны ад татараў.

Першы напад на Гародню прускія рыцары правялі ў 1284 г.: магістр з моцным войскам разрабаваў і спаліў горад пасля зацятай бітвы з абаронцамі. І пайшло і паехала... Пётр Дусбург паведамляе пра паходы на наш горад у 1295, 1296, 1305, 1306, 1311, 1314, 1323, 1324, 1328 гг. Аповяд працягвае далей Віганд з Марбурга да самага канца XIV ст., і ўсюды пішацца пра тое самае: паход, разарэнне пасадаў (замак захапіць удалося толькі адзін раз), захоп палону і вяртанне ў Прусію. Гарадзенцы адчайна адбіваліся. Асабліва вызначыўся князь Давыд Гарадзенскі, які не толькі ўдала супрацьстаяў ордэнскім набегам, але і сам хадзіў з паходамі ў адказ на Прусію. Нядаўна яго імем назвалі вуліцу ў цэнтры горада, якая раней была Новазамкавай.

Нашыя продкі не толькі ваявалі з немцамі, але многаму ад іх навучыліся, найперш у ваеннай справе і будаўніцтве. У папярэднім артыкуле ўжо ўпаміналася пра шматлікія рэчы з ваеннага рыштунку і зброі тых часоў, адкапаныя на Старым замку, але пра адну ўнікальную знаходку варта распавесці асобна.

У 1988 г. група гарадзенскіх школьнікаў прынесла ў музей некалькі рэчаў, пакрытых рудым слоём іржы. Ад аднаго позірку на іх пераняло дух — то была зброя якраз таго часу: меч, шлем, дзіда, дроцік, кальчуга, шпоры, цуглі. Адразу выехалі на месца знаходкі — левы бераг Нёмана трохі ніжэй пышкоўскага моста. Знайшлі яшчэ спражку ад рыцарскага паса. Пасля ачысткі і дэтальнага аналізу кожнай рэчы аказалася, што гэта ўзбраенне прафесійнага воя-рыцара, прычым мясцовага, бо ўсе рэчы, за выключэннем меча, былі зробленыя ўсходнеславянскімі (беларускімі) майстрамі ў другой палове XIII ст.

Усе рэчы ляжалі ў адной кучцы, як бы схаваныя гаспадаром: можа, каб лягчэй пераплыць Нёман? Падчас раскопак на Старым замку мы знайшлі наканечнік дзіды, які да драбнюткіх дэталяў адпавядаў наканечніку са скарбу, што яшчэ больш умацавала версію пра гарадзенскае паходжанне яго гаспадара. Зараз гэты баявы рыштунак гарадзенскага рыцара XIII ст., напэўна, загінуўшага (бо не вярнуўся за сваім дабром, вельмі каштоўным па тых часах), знаходзіцца ў пастаяннай музейнай экспазіцыі ў Новым замку. (З цягам часу сюды трэба будзе вадзіць маладых салдат для ўшанавання невядомага гарадзенскага рыцара-абаронцы і пераймання баявых традыцый нашых продкаў).

Гарадзенская рыцарская харутва прымала чынны ўдзел у знакамітай бітве пад Грунвальдам. У гонар гэтай падзеі ў Гародні ля Каложы стаіць памятны знак-помнік, дарэчы, адзіны на ўсю Беларусь.

Пасля разгрому Тэўтонскага ордэна пад Грунвальдам 15 ліпеня 1410 г. ён перастаў быць сур'ёзнай ваеннай пагрозай для Гародні. Ад таго часу і аж да Першай сусветнай вайны на гарадзенскую зямлю ніколі не ступаў узброены нямецкі салдат.

Школа кіравання Вітаўта

Невысокі ростам, хударлявага целаскладу і адначасова надзвычай вынослівы і працаздольны, Вітаўт вызначаўся непаспалітым розумам і меў велізарны аўтарытэт у сваёй краіне і далёка за яе межамі. Вялікі князь Вітаўт у першыя дзесяцігоддзі XV ст. рабіў у нас тое самае, што каралі ў Францыі: аб'ядноўваў сваю краіну.

Заняўшы вялікакняжскі пасад у 1392 г. у выніку Астроўскага пагаднення з Ягайлам, Вітаўт атрымаў агромністую, але раз'яднаную краіну, падзеленую на княствы — удзелы яго дзядзькаў і братоў, князёў Гедымінава роду. Вялікі князь быў толькі першым сярод князёў Гедымінавічаў. Аб'яднаўшы свае сілы, двое ці тры з іх маглі на роўных выступіць супраць гаспадара, як калісьці бацька Вітаўта Кейстут з дзядзькам Альгердам аб'ядналіся і выгналі са сталіцы свайго брата вялікага князя Яўнута.

За кароткі час Вітаўт карэнным чынам памяняў унутраную раскладку сілаў у краіне. Ён ліквідаваў буйныя ўдзелы, якія кіраваліся амаль незалежна ад Вільні. Адных князёў-сапернікаў прывёў да пакоры ўзброенай рукой, другіх абыграў дыпламатычнымі сродкамі. Буйныя ўдзелы-княствы былі ліквідаваны, іх гаспадары пераведзеныя на драбнейшыя ўдзелы ў розных кутках краіны. Напрыклад, кіеўскі князь Уладзімір быў выведзены з Кіева і атрымаў узамен мястэчка Копыль пад Менскам.

Той-сёй з князёў развітаўся з жыццём, як галоўны сапернік Вітаўта родны брат польскага караля Ягайлы Скіргайла. Перыпетыі супрацьстаяння Вітаўта і Скіргайлы нагадваюць такую ж гісторыю, якая адбывалася ў Францыі на шэсцьдзясят гадоў пазней. Кароль Людовік XI адчайна змагаўся са сваім васалам герцагам Бургунды Карлам Смелым. Вынік быў аднолькавы ў нас і там: сюэзэрэн перамог, а васал развітаўся з жыццём у патрэбны момант.

Менавіта пры Вітаўце ў Вялікім Княстве Літоўскім пачалося ўзвышэнне некаторых баярскіх родаў, будучых магнатаў, якія верна служылі вялікаму князю. Вітаўт шчодро іх адорваў і не сумняваўся ў адданасці — самы багаты баярын, у адрозненне ад князёў роду Гедыміна, не мог нават марыць аб саперніцтве з вялікім князем.

Менавіта Вітаўт прыняў і пасяліў на Беларусі першыя жыдоўскія абшчыны, гэтыя сапраўдныя рухавікі эканомікі. Адначасова ён прывёў з пераможнага крымскага пахода ў канцы XIV ст. некалькі дзясяткаў тысяч татараў і таксама пасяліў іх у Заходняй Беларусі і Летуве. Захаваўшы веру продкаў, татары засвоілі беларускую культуру і мову і верна служылі новай радзіме. Ад нашых татараў па ўсёй Еўропе быў уведзены новы від лёгкай кавалерыі — уланы.

Будучы вялікі князь пачынаў сваю дзяржаўную кар’еру ў Гародні. Калі яму было 27 гадоў (Вітаўт нарадзіўся каля 1350 г.), бацька выдзеліў са сваіх заходнебеларускіх уладанняў Гарадзенскае княства. Ад таго часу Вітаўт надоўга звязаў свой лёс з Гародняй і Гарадзеншчынай. Тутэйшыя жыхары прынялі яго, прызналі сваім князем і захоўвалі вернасць нават у самых цяжкіх і неспрыяльных моманты жыцця Вітаўта, нават калі ён быў выгнанцам і знаходзіўся на тэрыторыі варожай ордэнскай дзяржавы ў Прусіі.

Невыпадкова падчас уцёкаў з падзямелляў Крэўскага замка, куды яго кінуў Ягайла, Вітаўт перш за ўсё накіраваўся на Гарадзеншчыну. Той глухой ноччу восенню 1382 г., калі ён выбраўся з ледзяной вады абарончага рову Крэўскага замка, на беразе яго чакалі слугі і коні, прысланыя з нашай старонкі ваўкавыскім цівуном.

Вітаўт вельмі шмат зрабіў для нашага горада, і тагачасныя гарадзенцы гэта разумелі і цанілі (у адрозненне ад іх нашчадкаў). Вялікі князь збудаваў наш Стары замак на месцы драўляных умацаванняў XII—XIII стст. Летапісы паведамляюць, што драўляны гарадзенскі замак быў знішчаны страшэнным пажарам, у якім ледзь не загінуў сам Вітаўт. Князя і яго сям’ю ўратавала ручная малпа, якая, спалохаўшыся агню, кінулася на ложак да гаспадара, абудзіла яго, і той паспеў уратавацца сам і вывесці жонку з дзецмі. Вось пасля гэтага пажару па загаду Вітаўта і быў узведзены мураваны гатычны замак — адзін з самых магутных і непрыступных у краіне.

Тое, што мы бачым на Старым замку сёння, — гэта той самы замка Вітаўта, толькі моцна панішчаны, шмат разоў перабудаваны і падрамантаваны. Пад тоўстымі слямі розначасовай тынкоўкі, пад познімі цаглянымі аблямоўкамі архітэктары-рэстаўратары ўсё роўна натыкаюцца на тыя вітаўтавыя мury XIV ст., яны — аснова гэтага ўнікальнага помніка беларускай архітэктуры. Праўдзівы выгляд замка Вітаўта гісторыя захавала дзякуючы гравюры Гародні 1568 г., на якой ён паўстае на прыкладным плане ва ўсёй суровай красе і непрыступнасці.

На куце Савецкай плошчы і вуліцы Замкавай сёння знаходзіцца незабудаваная пляцоўка, ці то сквер, ці то пустка, таксама звязаная з імем Вітаўта. Да 1961 г. тут стаяў касцёл — знакамітая Фара Вітаўта. Гэты выдатны помнік беларускай готыкі (узарваны камуністамі ў 1961 г.) быў збудаваны ў 80-я гады XVI ст. — праз паўтары сотні гадоў пасля смерці вялікага князя. Аднак ён паўстаў на месцы сапраўднай драўлянай Фары Вітаўта (фундаванай вялікім князем ў канцы XIV ст.) — першага касцёла ў Гародні — таму і захаваў ранейшую назву.

Гэтая драўляная Фара Вітаўта знаходзілася на самым краі тагачаснага горада. Менавіта пры Вітаўце Гародня пачала паступова разрастацца далей ад берага Нёмана ў кірунку сённяшняй вуліцы Маркса і ўнівермага на вуліцы Савецкай, уздоўж Гараднічанкі, дзе пры Вітаўце ўзнік жыдоўскі квартал. Традыцыйна прынята лічыць, што пачаткам жыдоўскага кагала (абшчыны) у Гародні быў прывілей Вітаўта ад 1385 г., якім гарадзенскі князь дазволіў жыдам пасяліцца ў горадзе. І сёння яшчэ некаторыя гісторыкі спасылаюцца на гэты дакумент, хоць ужо гадоў пятнаццаць як даследчыкі даказалі, што гэта фальшыўка, створаная ў XVI ст. тымі ж жыдамі. Гаспадарамі пляцаў па вуліцы Замкавай у XVI ст. ужо былі скрозь адныя жыды, і яны імкнуліся пацвердзіць даўнасьць сваіх правоў на гэтую зямлю, абапіраючыся на аўтарытэт Вітаўта.

Палітычная кар’ера гарадзенскага князя складвалася няпроста. Пасля смерці вялікага князя Альгерда распачалася барацьба за ўладу ў дзяржаве між яго сынам Ягайлам і бацькам Вітаўта старым Кейстутам. Хітры Ягайла завабіў Кейстута (роднага дзядзьку) у пастку, схапіў яго разам з сынам Вітаўтам (з якім Ягайла сябраваў з малых гадоў) і пасадзіў іх у падзямелле Крэўскага замка. Кейстут жывым адтуль не выйшаў, Вітаўт жа ўцёк, пераапануты ў жаночае адзенне, перабраўся ў Прусію і распачаў вайну

з Ягайлам за бацькаву спадчыну. У гэтай барацьбе гарадзенцы засталіся вернымі свайму князю.

У 1389 г. Вітаўт сабраў у Гародні сваіх прыхільнікаў, каб пачаць адваёву вялікакняжскай кароны. У 1390 г. горад аблажылі польскія войскі на чале з Ягайлам. Гарадзенскія замкі абаранялі мясцовыя воі з дапамогай крыжацкага атрада на чале з комтурам Марквардам фон Зальцбахам. Вітаўт спяшаўся сюды з Прусіі, вёў войска і вёз прыпасы. Была вясна, Нёман ужо быў свабодны ад лёду, але палякі не давалі Вітаўту пераправіцца да горада. Тады той загадаў перацягнуць ланцуг ад левага берага прама пад падэшву Верхняга (Старога) замка, каб перапраўляць па ім людзей і прыпасы. Аднак палякі пусцілі па цячэнні вялізныя дрэвы, якія парвалі ланцуг. Войска Вітаўта так і не здолела пераправіцца, замак здаўся пасля некалькіх месяцаў аблогі.

Але ў наступным годзе войска Вітаўта акружыла гарадзенскі замак, у якім Ягайла пакінуў польскі атрад і залогу з мясцовых баяраў. Падчас абстрэлу замка з гармат (яны не маглі прабіць сцены) гарадзенскія воі накінуліся на палякаў, павязалі іх і адкрылі браму перад сваім князем.

Вітаўту ў яго вайне з Ягайлам дапамагалі нямецкія крыжакі. Ім патрэбна было аддзячваць. Вітаўт дазволіў немцам збудаваць тут свой замак — на левым беразе Нёмана, насупраць Старога. Яго назвалі Ноенгарден (Новая Гародня). Аднак пасля замірэння з Ягайлам у 1392 г. вялікі князь адразу ж паспяшаўся пазбавіцца ад гэтага небяспечнага суседства. Акружыўшы крыжакі замак, ён прымусіў немцаў здацца, а сам замак спаліў. Напэўна, гэты эпізод нямецкай прысутнасці ў Гародні стаў адной з падстаў для немцаў доўгі час лічыць горад сваім. У апошнюю вайну падчас нямецкай акупацыі Гародня з ваколіцай была аддзелена ад астатняй Беларусі і ўключана непасрэдна ў склад райха.

Перабраўшы ўсе вядомыя дэталі той сярэднявечнай гісторыі, даводзіцца прызнаць, што дзейнасць Вітаўта ў Гародні зрабіла мацнейшы ўплыў на далейшае развіццё горада, на фармаванне яго планіроўкі і знешняга вобліку. Бясспрэчна, гарадзенскі князь заслугоўвае, каб галоўная плошча (сённяшняя Савецкая) насіла яго імя (дарэчы, яна і з'явілася пры Вітаўце). Несумненна, на гэтай плошчы павінен стаяць яму помнік (пажадана конная статуя, каб было не горш, чым у астатняй Еўропе).

На жаль, сёння ў Гародні няма ні вулчкі яго імя, ні нават памятнай шыльды, у адрозненне, напрыклад, ад Фелікса Дзяржынскага, які, здаецца, адну толькі ноч у нас і начаваў. Паводле савецкіх падручнікаў (а цяпер найноўшых лукашэнкаўскіх), гісторыю Беларусі трэба пачынаць з 1917 г. Які там Вітаўт, якое XIV ст.?! Як жа адзін менскі прафесар, пачытаўшы тыя падручнікі, прыходзіш да высновы, што з XIV ст. беларусы ведалі, што 25 кастрычніка 1917 г. адбудзецца Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя, таму з усіх сілаў стараліся злучыцца з рускім народам, каб разам праз гэтую рэвалюцыю вызваліцца ад усялякіх прыгнётаў.

Маю надзею, што хутка прыйдзе іншы час, і мы зноў павернемся тварам да Еўропы, успомнім пра сваю еўрапейскую гісторыю. Успомнім і пра тое, што нас і нашу краіну ў кола буйнейшых еўрапейскіх дзяржаваў увёў вялікі князь Вітаўт у пачатку XV ст. — на трыста гадоў раней, чым гэта зрабіў з Расеяй цар Пётр I.

Горад майстроў

У XIV ст. Гародня перажывала крызіс. Паводле звестак археалогіі, зменшылася тэрыторыя гарадскіх пасадаў: у многіх месцах над культурнымі напластаваннямі XII—XIII ст. залягаюць пласты другой паловы XV ст. Гэта азначае, што крызіс працягваўся больш за стагоддзе. Прычына крылася не толькі і не столькі ў вайне з крыжакамі, бо крызіс тады перажывала ўся Еўропа. Пагоршыўся клімат: стаў халаднейшы і сушэйшы, распачаліся неўрадлівыя гады, голад, а следам за ім і эпідэміі. З Азіі праз партовыя гарады Міжземнага мора Еўропу наведала “чорная смерць” — бубонная чума, якая спалавініла жыхарства шмат якіх еўрапейскіх мясцовасцей. Гараджане ўцякалі на вёску, але і там не было паратунку. У Маскве ад гэтай хваробы памёр нават вялікі князь. Пра “чорную смерць” у Гародні звестак няма, але яна, як і іншыя гарады нашай краіны, перажыла крызіс: зменшылася тэрыторыя, збыднела матэрыяльная культура, што выразна паказалі археалагічныя даследаванні. Але жыццё надалей віравала на замках, дзе пастаянна стаяла залога для абароны горада. Крыжацкіі храніст паведамляў, што ў ліцвінаў ёсць звычай рэгулярнай змены залогі ў замках. Баяры мелі абавязкам пэўны тэрмін на працягу года несці замкавую службу. На гарадзенскім Старым замку археолагі знайшлі рэчы тых баяраў: пласціны даспехаў, наканечнікі стрэлаў, дэталі арбалетаў і аздабы зброі. Сярод славянскіх рэчаў аказаліся таксама вырабы балцкага паходжання, што сведчыць пра ўдзел

балтаў у абароне горада. Магчыма, яны належалі прусам, якія ўцяклі ад крыжакоў.

Горад пачаў выходзіць з крызісу ў другой палове XV ст., калі закончыліся крыжацкія войны і па ўсёй Еўропе пачалося адраджэнне матэрыяльнага жыцця і дэмаграфічны рост. Зноў пачала пашырацца гарадская тэрыторыя, разрасталіся пасады, горад пачаў набываць новую планіроўку. Гародня становіцца сапраўдным горадам майстроў. Працягваюцца шматвекавыя рамесныя традыцыі, але цяпер яны развіваюцца выразна ў еўрапейскім рэчышчы.

Гародня здаўна кіравалася ўласнымі правамі, і толькі пад канец XV ст. (1496 г.) у часы ўніфікацыі дзяржавы самакіраванне для горада было аформлена традыцыйным для Цэнтральна-Усходняй Еўропы Магдэбургскім правам. У адрозненне ад гарадоў Заходняй Еўропы, якія здабывалі права на самакіраванне ў цяжкіх, часам крывавых канфліктах з феадальнымі сеньёрамі, нашыя атрымлівалі яго “зверху” ад вялікага князя або магната-ўладальніка. У XIII і XIV стст. еўрапейскія манархі ўжо добра разумелі выгоду мясцовага самакіравання. Гораду акрэсліваліся падаткі і дзяржаўныя павіннасці, а ўсе цяжкасці і праблемы мясцовага жыцця перакладваліся на плечы саміх гараджанаў. Гараджане выбіралі магістрат і лаву (гарадскі суд).

Адразу пачала змяняцца планіроўка горада. На пэўнай адлегласці ад адміністрацыйнага цэнтра, замка, узнік другі гарадскі цэнтр — плошча з ратушай як сімвал волі і незалежнасці горада. Менавіта наяўнасць плошчы з ратушай — галоўнае адрозненне планіроўкі беларускіх гарадоў ад расейскіх, якія не ведалі самакіравання да XIX ст. Сёння па лініі самых далёкіх на ўсходзе Беларусі гарадоў з такой двухцэнтравай планіроўкай можна дакладна вызначыць мяжу, да якой сягнула еўрапейская цывілізацыя.

Гародня была месцам сужыцця людзей рознай веры і культуры. Акрамя беларусаў тут жылі палякі, жыды (мелі сваё кагальнае самакіраванне), немцы, чэхі. Гарадскія акты называюць нават некалькіх расейскіх купцоў — “масквіцінаў”, якія стала жылі ў горадзе. Вялікую гандлёвую актыўнасць выяўлялі гарадзенскія жыды, звесткі пра якіх сустракаюцца ў многіх гарадах Еўропы. У 1495 г. жыдоўскае насельніцтва было выгнана з Вялікага Княства Літоўскага, але па прычыне ўпадку эканомікі яго зноў вярнулі ў дзяржаву, вялікі князь між іншым “казал ім вернуті дома іх, і клеті на рынку в месце Городенском”.

Інвентары з XVI і XVII стст. даносяць да нас назвы гарадзенскіх плошчаў і вуліц: Рынак (цяпер Савецкая плошча), Віленская (вуліца Савецкая), Азёрская (Карла Маркса), Вялікая да моста на Падоле (Маставая), а некаторыя новапаўсталыя ў час складання інвентару яшчэ не мелі дакладнай назвы, напрыклад, “вуліца, якая ідзе з той вуліцы Азёрскай”, ці “вуліца, якая ідзе паўз дом Яна Хайноўскага да вады”. Сёння захаваліся толькі некалькі з тых сапраўды гістарычных назваў, як, напрыклад, вуліца Падольная (Падол у XVI ст.). У пачатку 90-х гадоў XX ст. пачалося вяртанне гарадскім вуліцам гістарычных назваў: Калючынская, Вялікая Траецкая, — што, аднак, хутка было прыпынена. Сёння зноў мы шпацыруем па старых гарадзенскіх вулічках, на якіх вісяць шыльды з дзіўнаватымі назвамі: Кірава, Карла Маркса, Тэльмана...

Вялікакняскія камісары ішлі па горадзе і апісвалі ўсё, што траплялася на вочы. Улічваліся не толькі вуліцы, але памеры пляцаў і пабудовы на іх. Па памерах гарадскіх сядзібаў можна меркаваць пра заможнасць гарадзенцаў XVI ст. Большасць (каля 45% апісаных пляцаў) мела маленькія, па нашых мерках, сядзібы памерам ад 24 да 36 квадратных метраў (1—1,5 прэнта). На такой плошчы мог змясціцца толькі жылы дом з прыбудовамі, на двор месца ўжо не заставалася. Але былі ў Гародні пляцы яшчэ меншыя — па палове прэнта, гэта значыць плошчай каля 12 квадратных метраў! Можа, гэта нейкая памылка ці недакладнасць у апісанні?! Але не, менавіта такія памеры (прыблізна 3 x 4 м) мелі халупы чэлядзі на Старым замку, якія я сам раскопваў. Значыць, яны маглі быць таксама ў горадзе і належалі, несумненна, ніжэйшаму сацыяльнаму слою гараджанаў (складалі каля 12% ад усіх сядзібаў). Меліся ў Гародні і багатыя сядзібы, мяркуючы па іх памерах (ад 120 да 280 м кв.), якія ў суме складалі толькі каля сямі працэнтаў гарадскіх пляцаў.

Горад паступова набываў еўрапейскае аблічча. У 1541 г. каралева Бона выдала гарадзенцам прывілей, у якім акрамя правоў пералічваліся абавязкі па добраўпарадкаванні места. Гарадскім жыхарам загадвалася масціць брукам рынак і вуліцы — кожнаму каля свайго дома; выбіраць штогод райцаў і лаўнікаў для рэвізіі стану дамоў — выяўляць тыя, якія трэба рамантаваць. Перад кожным домам на выпадак пажару павінна быць бочка з вадой. Да рынку патрэбна было падвесці водаправод і знайсці майстра для рамонту гарадскога гадзінніка.

Гародня была амаль цалкам драўлянай не па прычыне беднасці, а, наадварот, ад багацця лясоў, якога не ведала Заходняя Еўропа.

У XVII ст. ва ўсім горадзе налічвалася 19 мураваных будынкаў (не лічыўшы замак, цэрквы і касцёлы). Таму воляй-няволяй даводзілася асабліва дбаць пра пажарную бяспеку.

Дакументы XVII ст. сведчаць, што магістрат сачыў, каб дахі дамоў пакрываліся не саломай, а гонтам або дранкай. Коміны ва ўсіх дамах павінны былі рабіцца з цэгля, пры іх трымацца лесвіцы. Пра выкананне гэтых правілаў магістрату дакладвалася кожны месяц.

Як выглядала Гародня ў XVI ст., мы можам не толькі ўявіць па інвентарным вопісе, але і ўбачыць на гравюры з 1568 г. — самай першай у гісторыі візуальнай выявы беларускага горада. Выкананая нямецкімі майстрамі ў Нюрнбергу, яна прадстаўляе прыезд маскоўскага пасольства на мірныя перамовы, але для нас самае галоўнае — паказвае аблічча горада. Немцы трохі паблыталіся ў дэталях, але горад паўстае ў іх як жывы... Тое, што апісана ў інвентарах, тут можна рэальна пабачыць. Найперш усе галоўныя гарадскія пабудовы: замак Вітаўта з круглай вежай (напэўна, той знакаміты стоўп з XIII ст.), ратуша, цэрквы і шмат звыклых жылых будынкаў. Некаторыя з іх маюць тыповую нямецкую канструкцыю — фахверк (дом з драўляным каркасам, запоўненым цэглай) ці па-нашаму “прускі мур”. Гарбары абрабляюць шкуры на беразе Нёмана...

Захавалася таксама частка магістрацкіх кніг, у якіх можна вычытаць сцэнкі з жыцця тагачасных гарадзенцаў. Напрыклад, два рамеснікі судзіліся між сабой за абразу асобы, лаўны суд прымусіў іх памірыцца, але калі вярталіся з магістрату, яны, як запісана ў кнізе, ішлі па розных баках вуліцы, голасна ляліся і абзывалі адзін аднаго нядобрымі словамі, за што зноў былі прыцягнутыя да адказнасці.

Гародня заўжды была горадам паляўнічых, а ў часы Вялікага Княства Літоўскага стала месцам дыпламатычных паляванняў. Вялікія князі трымалі тут спецыяльную службу, якая павінна была “сачыць” пушчанскага “грубага” звера і дапамагаць у арганізацыі палявання. Да сённяшняга дня на краі гарадзенскай пушчы блізу горада захавалася адна з вёсак, дзе жылі пушчанскія вартаўнікі — Асочнікі.

Падчас раскопак на Старым замку археолагі знайшлі косці не толькі звыклых для нашых мясцінаў звяроў, але таксама тых, якія да нашых дзён не захаваліся, напрыклад, тура (быка, большага

за зубра) ці экзатычнага залатарогага казла. Апошні спецыяльна быў прывезены з Грэцыі ў Гарадзенскую пушчу на развод для каралеўскага палявання.

Замірэнне з Ордэнам прывяло да ажыўлення гандлю з Прусамі. Ад канца сярэднявечча ў Гародні існаваў Нямецкі рынак. Па Нёмане недалёка было да Караляўца — галоўнага гандлёвага цэнтра Прусіі. Адтуль ішлі якасныя еўрапейскія тавары, найперш металёвыя вырабы. У ваколіцах Гародні да найноўшых часоў захаваўся выраз, якім акрэслівалі тапельцаў: “Паплыў у Каралявец па ножыкі”. Менавіта гэтым шляхам у беларускую мову з нямецкай прыйшлі шматлікія рамесныя тэрміны: дах, кафля, цэгла, шнур, цяслар, гэблік...

Каралеўская ўлюбёніца

У часы г.зв. персанальнай унii Лiтвы з Польшчай, калi вялiкiх князёў лiтоўскiх палякi нязменна выбiралi сваiмi каралямi, Гародня знаходзiлася недалёка лiцвiнска-польскай мяжы дакладна на дарозе памiж двума сталiцамi — Вiльняй i Кракавам. Напэўна, таму вялiкiя князi i каралi, якiя павiнны былi асабiста кiраваць абедзвюма краiнамi, часта выбiралi Гародню месцам свайго побыту. Вялiкi князь Казiмiр Ягайлавіч, кiраваўшы беларуска-лiтоўскiм гаспадарствам 52 гады, быў выбраны польскiм каралём пасля смерцi свайго брата (1447 г.). Казiмiр актыўна заняўся польскiмi справамi i больш часу праводзiў у Кракаве, чым у Вiльнi. Галоўным яго чынам была пераможная вайна з Тэўтонскiм ордэнам, якая закончылася далучэннем да Польшчы часткi ордэнскай дзяржавы — г.зв. Каралеўскiх Прусаў.

Але ў той самы час Казiмiр як гаспадар быў на гвалт патрэбны ў Лiтве. На час яго гаспадарання прыпаў пачатак вялiкай маскоўскай экспансiі. Масква захоплiвала адну за другой землi Русi, якiя былi ў саюзе з Лiтвой i малiлi яе аб абароне. Вялiкi Ноўгарад, Цвер слалi пасольства за пасольствам да лiцвiнскага гаспадара з просьбамi вайскавай дапамогi. Паны-рада ў Вiльнi не маглi самастойна вырашаць справы вайны i мiру i таксама ўпрошвалi Казiмiра часцей прыязджаць у Вiльню або прызначаць намеснiка, каб як хутчэй вырашаць важнейшыя дзяржаўныя праблемы.

Казiмiр жа па меры магчымасцi i свайго разумення дзяржаўных патрэбаў падарожнiчаў мiж двума сталiцамi, раз за разам адведваючы Гародню. Адбылося так, што менавіта ў нашым горадзе ён

развітаўся з жыццём, і вестка пра яго смерць падштурхнула Маскву да нападу на беларускія землі. Пачалося вялікае збройнае супрацьстаянне двух буйнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы.

Гародню каралі любілі, бо яна лічылася чыстым, здаровым горадам. Такую рэпутацыю можна вытлумачыць адсутнасцю тыповай для сярэднявечча скучанасці гарадской забудовы. Цяснота і адсутнасць гігіены — галоўныя прычыны масавых эпідэмій—мораў у сярэднявечнай Еўропе. Сярэднявечныя мяшчане ўсе пнуліся ў абароненую прастору, абнесеную гарадскімі мурамі, адсюль узнікала скучанасць і цеснота. Смецце, памыі, нечыстоты выкідваліся прама на вуліцы, часам на галовы мінакоў. Адзін французскі кароль, абліты ў Парыжы вядром памыяў з другога паверха дома, нават выдаў загад: перад тым як апаражніць вядро, гаспадыня павінна выглянуць на вуліцу — ці няма мінака пад акном...

Гародня не ведала еўрапейскай цеснаты, бо ад XV ст. не мела гарадскіх умацаванняў — надзвычай рэдкі выпадак для тагачаснай Еўропы. У абарончых мурах вакол пасада проста не было патрэбы — гораду не пагражала знешняя небяспека. У часы персанальнай ліцвінска-польскай уніі на захадзе ляжала саюзнае Польскае Каралеўства. Пасля Грунвальдскай бітвы ордэнская дзяржава перастала быць рэальна небяспечнай і знаходзілася ў васальнай залежнасці ад польскага караля, які адначасова быў вялікім князем літоўскім. Варожыя межы з Масквой і татарамі ляжалі далёка на ўсходзе і поўдні. Гародня была дзяржаўным — гаспадарскім, па мове дакументаў, месцам. Гораду не пагражалі буйныя феодалы, як тое было з месцамі ў Заходняй Еўропе.

Паводле сведчанняў крыніц, гарадзенскі пасад быў абнесены лініяй умацаванняў у XIV ст. у часы наймацнейшых бітваў з крыжакамі. А ўжо ў XV ст. яны сталі непатрэбнымі і хутка зніклі з твару зямлі. Пра іх мы ведаем толькі з назвы вуліцы — “ад рова да перавоза” — ды са згадкі адной мазавецкай крыніцы.

Любімым горадам стала Гародня для яшчэ аднаго вялікага князя і караля — дзяржаўнага мужа міжнароднага маштабу — Стэфана Баторыя (у беларускай гістарыяграфіі яго яшчэ называюць Сцяпан Батура). Венгр па паходжанні, ваявода сяміградскі, выбраны соймам на караля польскага і вялікага князя літоўскага (1576 г.), ён, прыехаўшы ў чужую краіну, наведаў і назаўсёды палюбіў наш горад. Баторы абраў Гародню сваёй рэзідэнцыяй, і яна фактычна стала сталіцай Рэчы Паспалітай. Тут кароль прымаў замежных паслоў, абдумваў важнейшыя рашэнні, што вырашалі лёс дзяржавы.

Менавіта Баторы фундаваў будаўніцтва знакамітай Фары — галоўнай гарадской дамінанты, на якую была завязаная ўся планіровачная структура цэнтру. Аднак галоўным каралеўскім падарункам для Гародні стала перабудова мураванага замка Вітаўта. Суровая і непрыступная гатычная цвярдыня дзякуючы яго намаганням пераўтварылася ў шыкоўную рэнесансавую каралеўскую рэзідэнцыю.

Не змяняючы агульнай планіровачнай структуры і не крануўшы магутныя гатычныя мury, будаўнікі надалі палацу і вежам кшталты новага архітэктурнага стылю — рэнесансу. Гэтым адмыслова заняліся запрошаныя найлепшыя ў свеце спецыялісты па рэнесансу — італьянскія архітэктары. Найперш прарэзалі новыя вокны: замест спічастых і вузкіх гатычных — шырокія класічныя — і аблямавалі іх мармурам, надбудоўвалі карункавыя зубцы і вежачкі над фасадамі. Выгляд палаца адразу змяніўся.

Па інвентарах XVII ст. мы ведаем размяшчэнне і прызначэнне яго памяшканняў. На першым паверсе трымалі зброю, архіў, а частка пакояў прызначалася для размяшчэння залогі. Каралеўскія пакоі займалі другі паверх. Падобна каралеўскаму палацу на кракаўскім Вавелі, у гарадзенскім столь таксама была ўпрыгожаная разьбой і размаляваная ў розныя колеры, сцены пакрытыя пазалотай і завешаныя тканымі габеленамі. Падлогу будаўнікі вымасцілі рознакаляровымі пліткамі з мармуру і паліванай керамікі. У некаторых залях стаялі каменныя каміны, але абавязковай прыналежнасцю кожнага пакоя былі шыкоўныя кафляныя печы з адмыслова замоўленай каралеўскай кафлі. Археологі знайшлі на замку кафліны з некалькімі тыпамі арнаменту, у тым ліку з выявай караля на троне. Даследаванне падмуркаў паказала, што італьянскія дойліды ўпершыню на тэрыторыі Беларусі выкарысталі апалубку для ўзвядзення падмуркаў.

З інвентарных апісанняў вынікае, што адразу пад ганкам шыкоўнага палаца пачыналіся драўляныя хаціны, у якіх жыла абслуга. Сучасны архітэктар-рэстаўратар, аўтар праекта аднаўлення Старога замка, адмаўляў гэты відавочны факт — ён ніяк не мог паверыць, што побач з шыкоўным рэнесансным палацам маглі размяшчацца такія халупы — эстэтычнае пачуццё чалавека з канца XX ст. не магло прыняць такога кантрасту. Архітэктар нават адмаўляўся маляваць на рэканструкцыях гэтыя дамкі побач з палацам. Мы ніяк не маглі яму растлумачыць, што, па-першае, трэба

ведаць эпоху — у XVI ст. такія кантрасты былі звычайнай справай і нікога не шакіравалі; па-другое, раскапаныя парэшткі жылля замкавай чэлядзі каля палаца дакладна такія, як падае інвентар: халупы памерам 3 х 4 м.

Кароль Стэфан Баторый нечакана захварэў і памёр у Гародні ў 1586 г. у разгары прыгатаванняў да новай вайны Масквой. На думку каралеўскага лекара, кароль памёр ад запалення лёгкіх, бо паехаў зімой на паляванне, не апрануўшыся як след. Прыдворныя дактары Мікалай Буцэл і Шыман Сымоніус даследавалі яго парэшткі, а пазней выявілася, што гэта было першае на тэрыторыі Усходняй Еўропы навуковае анатамічнае ўскрыццё чалавечага цела. У 1986 г. гарадзенскае таварыства гісторыкаў медыцыны правяло нават адмысловую канферэнцыю з нагоды 300-гадовага юбілея гэтай падзеі.

Кароль памёр, не здзейсніўшы да канца свае вялікія задумы, але памяць пра яго ў Гародні засталася да нашых дзён.

Барокавы лёс

Старая Гародня паводле свайго архітэктурнага аблічча — сучальны помнік барока. Гістарычны цэнтр горада да сённяшняга дня захаваў барокавую планіроўку. Характэрнай рысай барока з'яўляецца адсутнасць прамых ліній — у цэнтры нашага горада вы не знойдзеце ніводнай прамой вуліцы, усе да адной закругляюцца плаўнай дугой, і лінія дамоў падпарадкоўваецца гэтай закругленай лініі. Барочная планіроўка пачала фармавацца ад пачатку XVII ст., калі новая еўрапейская мастацкая плынь прыйшла на беларускую зямлю.

Мастацтва барока звязваецца з эпохай контррэфармацыі — контрнаступам каталіцкага касцёла на пратэстантызм з мэтай адваяваць страчаныя пазіцыі ў Еўропе. На землях Рэчы Паспалітай гэта ўдалося напоўніцу. Яскравы прыклад таму — якраз новая планіроўка гарадоў, у тым ліку Гародні — адной са сталіцаў дзяржавы.

Здавалася б, не так проста на працягу нават стагоддзя змяніць гарадское распланаванне, найперш лінію вуліц. Але трэба памятаць асаблівасці тагачаснага горада. Гародня ў XVII—XVIII стст. была амаль цалкам драўлянай. Паводле даных інвентароў XVII ст., у горадзе мелася толькі 19 прыватных камяніц (не лічыўшы каралеўскі замак і касцёлы з цэрквамі). Было так не па прычыне беднасці

жыхароў, а па прычыне багацця мясцовага лесу. Драўляныя дамы для жыцця больш здаровыя, і зімой іх лягчэй абагрэць, чым каменныя. Іх хіб — кароткі тэрмін службы: каля 30—40 гадоў ва ўмовах пастаяннай пагрозы пажару. Гарадскія ўлады рэгулявалі забудову, вызначаючы дакладнае месца новага будынка. Хоць яны не мелі генеральнага плана развіцця горада, як сённяшнія горадабудаўнікі, але нашмат дакладней трымаліся агульнапрынятых архітэктурных канонаў. Магістрат зараней адмяраў пляцы для будовы, сачыў, каб дамы былі выстаўленыя ў адпаведную лінію, і караў замахі на шырыню вуліцы.

У XVII ст. паўстала большасць каталіцкіх касцёлаў, якія і сёння фармуюць воблік гарадскога ландшафту. Калі ў XVI ст. у горадзе было шэсць цэркваў і адзін касцёл, то пад канец XVII ст. касцёльныя пабудовы несумненна дамінавалі. Контррэфармацыя ў Рэчы Паспалітай дасягнула вельмі вялікіх поспехаў, найперш дзякуючы дзейнасці перадавога яе атрада — ордэна езуітаў. Калі ў XVI ст. як на Літве, так і ў Кароне вялікая частка магнацкіх і шляхецкіх родаў прыняла лютэранства або кальвінізм, то ў XVII ст. арыстакратыя пачала актыўна вяртацца ў каталіцтва. Контррэфармацыя ахапіла ўсе сферы жыцця, у тым ліку і горадабудаўніцтва, што выразна праявілася ў Гародні. Кароль або магнаты выкуплялі гарадскія пляцы ў самым цэнтры горада і фундавалі на іх будаўніцтва касцёла. Першым быў знакаміты фарны касцёл, гэтак званая Фара Вітаўта, фундаваны яшчэ каралём Баторыем для ордэна езуітаў. Фарай Вітаўта касцёл называлі традыцыйна, бо недзе тут стаяў драўляны, першы ў горадзе касцёл, збудаваны Вітаўтам у канцы XIV ст.

Аграмадны і адначасова прыгожы будынак у стылі позняй беларускай готыкі стаў сапраўднай архітэктурнай дамінантай горада. На яго ў першую чаргу былі скіраваны позірк і ўсіх падарожных, якія набліжаліся да межаў Гародні, сюды імкнуліся ўсе закругленыя барочныя вулкі. Фарны касцёл перажыў некалькі стагоддзяў, перабудоваў, пажараў і рамонтаў, але не змог перажыць савецкае ўлады. У 1961 г. будынак у выдатным стане (толькі дах трэба было падлатаць) быў узарваны ноччу, каб не бачылі людзі. Узрыўнымі работамі кіравала нейкая кабета — спецыялістка, адмыслова выпісаная з Ленінграда. Аднак сведкі знайшліся — людзі бачылі. Сведкі апавядаюць, што выбух быў дакладна разлічаны — касцёл прыўзняўся ў паветра і асунуўся долу. Парушаныя сцены разабралі і вывезлі, а на месцы помніка заклалі скверык.

У пачатку беларускай незалежнасці па ініцыятыве тагачаснага намесніка старшыні гарвыканкама Аляксандра Мілінкевіча руіны фары былі раскапаны археолагамі, якія выявілі выдатна захаваныя, моцныя і трывалыя падмуркі і парэшткі сценаў шырынёй больш за два метры. Касцёл аказаўся нават большы, чым уяўляўся па маляўніцкіх здымках. Дзясяткі людзей падыходзілі да археолагаў, каб пагаварыць пра фару: успаміналі, які прыгожы быў помнік, “... каму ён перашкаджаў?!” Адзін стары выказаўся катэгарычна: “Тых, хто яго ўзарваў, трэба прыгнаць сюды і прымусіць уласнымі рукамі адбудаваць яго нанова”. Фара магла стаяць яшчэ стагоддзі, здалёк прыцягваючы позірк падарожных... Пасля раскопак планавалася закансерваваць руіны, зрабіць музей пад адкрытым небам, а з цягам часу і пачаць аднаўленне. Але ў рэшце рэштаў падмуркі зноў закапалі, а над ім зноўку разбілі сквер. А ў гарадской планіроўцы з’явіўся пустое месца, як у роце чалавека, якому выбілі пярэдні зуб...

У XVII ст. актыўна разбудоўваўся пачаты яшчэ ў XVI ст. кляштар і касцёл бернардынаў, паўсталі будынкі манастыроў і касцёлаў дамініканаў, францысканаў, езуітаў, брыгітак, бернардынак. Бернардынскі касцёл з кляштарам будаваўся нетаропка, больш сотні гадоў, і спалучыў у сабе тры архітэктурныя стылі, якія змянялі адзін аднаго: готыку, рэнесанс і барока. У XVIII ст. былі ўзведзены кляштары баніфратраў, кармелітаў і кармелітак. Таксама ў 1720—1751 гг. паціху адбудоўваўся новы жаночы ўніяцкі кляштар і Прачыщенская царква.

Не ўсе яны дажылі да нашага часу — пабудаваныя або перабудаваныя да непазнання. Ад манастыра дамініканаў застаўся толькі кляштар (вул. Савецкая 8). Калі прыгледзецца да будынка побач з ім (мураваны двухпавярховы жылы дом), то можна пазнаць у ім касцёл, у якога спілавалі вежы (яшчэ ў царскія часы). Перабудаваны касцёл кармелітаў (цяпер у будынку банк), разбураны манастыр бернардынак.

У горадзе ўсё падпарадкоўваецца архітэктурным дамінантам. Барокавыя будаўнікі ведалі, што рабілі — галоўным іх заданнем была... рэклама (цяжка знайсці лепшае слова) каталіцтва. Куды б чалавек ні павярнуўся, куды б ні ішоў, перад вачамі павінен быць касцёльны гмах. Вось рухаемся з цэнтральнай плошчы (сёння Савецкая, раней Рынак) у бок аўтавакзала па вуліцы Карла Маркса (раней Азёрская, потым Брыгіцкая). Перад вачамі па правым баку вымалёўваецца макаўка касцёла манастыра Святой

Брыгіты. Шырыня вуліцы, вышыня будынкаў і касцёльных муроў прапарцыянальна дапасаваныя між сабой. Праз кожныя 20—30 крокаў зроку адкрываецца чарговая дэталё аздобы касцёла. Спачатку макаўкі з крыжамі, потым фрыз на фронтонах, выкананы ў тэхніцы зграфіта³⁵, затым сцены з высокімі вокнамі, урэшце мураваная барочная агароджа. Калі павернеш назад да плошчы, тое самае адбываецца з езуіцкім касцёлам — ён паступова вырастае перад вачамі. Месцы для пабудовы выбраныя дасканалы. Чым далей ад'язджаеш ад горада, тым вышэй над гарадской забудовай “вырастаюць” касцёлы.

На падворку манастыра Св. Брыгіты захавалася самая цікавая драўляная пабудова Гародні — лямус з XVII ст. Абышоўшы магутныя мury манастырскай агароджы і прабраўшыся на падворак, адразу яго ўбачыш — ладны двухпавярховы дамок—цацачка з цудоўнай галерэяй — нібы сышоўшы са старой гравюры і перанесены з трохсотгадовага мінулага. Ацалелі, бо стаяў далёка ад цеснай драўлянай забудовы, што ратавала ад пажару, а таксама не быў кінуты, увесь час меў гаспадароў. Дом жыве, пакуль мае гаспадара.

У XVII ст. Гародня першы раз у сваёй гісторыі перажыла расейскую акупацыю. У час страшнай спусташальнай вайны 1654—1667 гг. маскоўскія войскі ў жніўні 1655 г. занялі горад і прабылі тут да сакавіка 1659 г., калі пасля доўгай аблогі Гародня была вызвалена войскам Рэчы Паспалітай камандаваннем Паўла Сапегі. Пачуваліся расейцы тут не надта добра, бо ад іхняга ваяводы да цара пасылаліся данясенні кшталту: “Русских солдат де и драгунов в Гродно и в деревнях бьют и саблями секут.” У канцы 1659 г. расейцы зноў захапілі горад, а ў 1661 г. адышлі без бою. Гародня панесла значныя страты: колькасць вуліц зменшылася амаль напалову, а лічба жыхароў — больш чым на палову. Быў пашкоджаны замак, разбурана ратуша, і магістрат вымушана збіраўся ў прыватным будынку.

Да наступнай акупацыі Гародні варожымі войскамі дайшло ў часы Паўночнай вайны (1700—1721 г.). На гэты раз горад занялі шведы (1702 г.) а потым зноў расейцы (1705 г.), якія хоць і былі саюзнікамі Рэчы Паспалітай, але захоўваліся на тэрыторыі Беларусі гэтаксама як акупанты. У 1706 г., калі шведскі кароль Карл XII са сваёй арміяй пасля хуткага і нечаканага маршу ў сваім стылі падышоў да горада,

³⁵ Тэрмін паходзіць ад італьянскага слова “sgraffito” — выдрапаны. Наносілася некалькі слаёў тынкоўкі розных колераў, а потым асобныя дэталі малюнка праразаліся на адпаведную глыбіню да патрэбнага колеру.

расейскае войска, скарыстаўшы вясенні ледаход, які не даваў шведам пераправіцца, таксама хуткім маршам адарвалася ад непрыяцеля, пакідаўшы ў Нёман большую частку гармат (дзве з іх, паднятыя з дна ракі, стаяць каля ўваходу ў музей на Старым замку). На працягу той вайны яшчэ некалькі разоў праз горад праходзілі то шведскія, то расейскія, то свае войскі, і кожнае жыўлася коштам жыхароў. У 1708 г. Гародня зноў стала месцам сутыкнення расейцаў са шведамі. Карл XII са сваім авангардам абараняўся ў дамініканскім манастыры ад большага колькасна расейскага атраду. Пратрымацца да падыходу асноўных сілаў шведскаму каралю дапамаглі гарадзенцы, меўшыя на расейцаў зуб за ранейшыя рабункі і знішчэнні іх маёмасці.

Вяршыняй барокавых перабудоваў у XVIII ст. стала ўзвядзенне Новага замка, менавіта каралеўскага палаца ў стылі ракако (1737—1742 гг.), спецыяльна як месца правядзення агульнадзяржаўных соймаў. Адбылося гэта ў часы саксонскай дынастыі пры каралі Аўгусте III. Праектавалі палац і звязаныя з ім будынкі саксонскія архітэктары Карл Папельман, Яўхім Яўх, Ёган Кнобель. Выбрана было выдатнае месца (былы вакольны горад) каля самага цэнтра на беразе Нёмана насупраць Старога замка. Палац атрымаўся прадстаўнічым, але без пыхі, адносна невялікім (у параўнанні з іншымі каралеўскімі рэзідэнцыямі) і ўтульным. Яго выкарыстоўвалі розныя ўлады ў розныя часы. Пасля Другой сусветнай вайны тут размяшчаўся абласны камітэт кампартыі, а пасля здабыцця Беларуссю незалежнасці замак быў перададзены пад музей і абласную бібліятэку. Сёння ў старой соймавай зале ладзяцца мастацкія выставы, і гэта, напэўна, самае лепшае яе выкарыстанне.

Калі ўвайсці на падворак праз аўтэнтычную браму з ільвамі, то з левага боку ў флігелі XVIII ст. месціцца пазасталасць пасля камуністаў — архіў грамадскіх арганізацый (чытай — архіў абкама КПБ). Савецкія сляды найвыразней відаць на фасадзе замка (ляпны герб Савецкага Саюза) і на макаўцы шпіля (чырвоная зорка). Вядомы гарадзенскі каваль-артыста Юрась Мацко восенню 1994 г. спрабаваў паставіць на яе месцы ветранік у форме гарадскога герба — Святы Губерт, уклечыўшы перад аленам з крыжам на галаве. Атрымаў дазвол гарадскіх уладаў, выкаваў рэч адпаведна замкавым прапорцыям, наняў машыну з вышкай... Але справа не ўдалася. Напачатку аказалася занізкай вышка на машыне; другая спроба на вышэйшай прыладзе была няўдалай — перашкодзіў моцны вецер. Трэцім разам перашкодзіў адзін

з абласных начальнікаў, які прыбыў з патрулём міліцыі і заявіў, што “зорку здымуць толькі цераз яго труп”. Адзін дасведчаны чалавек патлумачыў засмучанаму кавалю: “А ты што думаў?! Гэта ж д’ябальскі знак, яго так проста не возьмеш!”

Ад 70–х гадоў XVIII ст. у Гародні дакументальна зафіксаваная дзейнасць масонаў, да якіх належала большасць гарадской эліты. Сябры масонскіх ложаў займаліся дабрачыннай і адукацыйнай дзейнасцю. Свае сходны яны праводзілі ў адмыслова збудаваным доме на беразе Гараднічанкі.

Ад 1792 г. (першае зарэгістраванае пахаванне) бяруць пачатак каталіцкія гарадзенскія могілкі (вуліца Антонова) — сапраўдны помнік культуры, адзін з нямногіх, ацалелых у Беларусі. Размешчаныя побач старыя праваслаўныя могілкі нашмат старэйшыя: па некаторых звестках, яны сягаюць сваім пачаткам у часы сярэднявечча.

Самы знакаміты эканом

Будаўніцтва Антоні Тызенгаўза распачалося ў 70–я гады XVIII ст. як рэалізацыя грандыёзнага плана эканамічных рэформаў паводле перадавых еўрапейскіх узораў. То быў час найвышэйшага развіцця мануфактураў у Еўропе. Тызенгаўз апрацаваў план эканамічнага ўздыму Рэчы Паспалітай і ўзорным месцам яго рэалізацыі абраў Гародню. Ён меў для гэтага фінансавыя магчымасці, бо кіраваў дзяржаўным скарбам і маёнткамі Вялікага Княства Літоўскага.

Антоні Тызенгаўз паходзіў з заможнага шляхецкага роду, меўшага карані ў Германіі і Прыбалтыцы. У XVIII ст. Тызенгаўзы ўжо трывала былі звязаныя з Беларуссю. Антоні нарадзіўся ў 1733 г. на Гарадзеншчыне і ў галоўным яе горадзе рэалізоўваў справу свайго жыцця.

Калі ў 1764 г. каралём Рэчы Паспалітай стаў Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, высунуўшы праграму комплекснага рэфармавання дзяржавы, Антоні Тызенгаўз дэклагаваўся яго гарачым прыхільнікам. Ужо ў наступным 1765 г. ён стаў адміністратарам вялізных каралеўскіх эканомій і надворным падскарбіем Вялікага Княства Літоўскага — міністрам фінансаў. Новы міністр перанёс у Гародню некалькі дзяржаўных устаноў, напрыклад, Скарбовую і Вайсковую камісіі, і тым яшчэ больш узмацніў сталічны статус горада.

Будучы перакананым прыхільнікам новага караля, Тызенгаўз не застаўся ў баку ад яго рэфарматарскага курсу, скіраванага на на-праву дзяржавы праз усебаковае яе рэфармаванне. Адною з важ-нейшых ідэй Тызенгаўза было развіццё эканомікі, у прыватнасці мануфактураў. Галоўным месцам яе рэалізацыі ён абраў Гарод-ню — адну са сталіц краіны, дзе меў вялікую ўладу (быў, акрамя іншага, яшчэ і гарадзенскім старастам) і дзе рэгулярна збіралася эліта дзяржавы.

Фактычна Тызенгаўз стварыў каля мяжы тагачаснага гора-да яшчэ адзін эканамічны і культурны цэнтр — Гарадніцу — на месцы старога фальварка. Выкарыстоўваючы прыбытак з каралеўскіх эканомій, Тызенгаўз інвеставаў у гарадзенскае будаўніцтва агромністыя грашовыя сродкі.

Галоўнае будаўніцтва разгарнулася на мяжы тагачаснага го-рада, адразу за рэчкай Гараднічанкай, дзе размяшчаўся фаль-варак Гарадніца. Сёння тут плошча Тызенгаўза і вуліцы ў гонар літаратараў Ажэшкі і Горкага, але таксама ёсць вуліцы Дзяржын-скага і 1-га мая (усё змяшалася ў беларускай гісторыі). Тызенгаўз зрабіў Гарадніцу месцам сваёй рэзідэнцыі — адміністратара каралеўскіх эканомій. У 70-я гады XVIII ст. яго дбаннем тут паўсталі 85 будынкаў гаспадарчага, культурна—адміністрацыйнага і жыллага прызначэння. Аўтарамі праектаў былі вядомыя га-радзенскія архітэктары: немец з Дрэздэна Іаган Георг Мёзэр і італьянец Джузэпе Сака. Найперш былі разбудаваныя ткацкія (папулярныя ў тых часы) мануфактуры, потым карункавая, ка-пялюшная, карэтная фабрыкі, васкабойня, гарбарня, алейня, ліцейная, зброяная майстэрні, вытворні картаў, шпілек і іголак. Усяго пад канец 70-х гадоў дзейнічалі 23 прадпрыемствы, дзе працавала больш за 1300 асобаў. Для размяшчэння адмыслова найманых замежных майстроў абапал галоўнай вуліцы Раскошы (вул.Ажэшкі) былі збудаваны 20 аднапавярховых дамоў з мураваным вулічным фасадам (ацалёў толькі адзін — вул.Ажэшка 37, дзе месціцца Музей гісторыі Гарадніцы).

Адначасна Тызенгаўз стварыў кадэцкі корпус і некалькі школаў для падрыхтоўкі спецыялістаў: каморнікаў (землямераў), будаўнікоў, бухгалтараў. Самай знакамітай аказалася Каралеўская медычная акадэмія (працавала ў 1777—1781 гг., потым перане-сена ў Вільню — стала асновай медычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта), у якой выкладаліся хірургія, акушэрства, ветэры-нарыя, прыродазнаўства і замежныя мовы. Да працы ў ёй быў

адмыслова запрошаны з далёкага Ліёну вядомы батанік Жан Эмануэль Жылібер. Прыбыўшы ў Гародню ў канцы 1775 г., навуковец адразу ж узяўся за стварэнне батанічнага саду (сённяшні Стары парк — толькі яго маленькі кавалак). Гарадзенскі батанічны сад, у якім было каля 1200 раслінных гатункаў, належаў да найбуйнейшых у Еўропе. Акрамя таго, вучоны падрыхтаваў і выдрукаваў у Гародні шэраг працаў, сярод якіх адна, прысвечаная флоры нёманскага басейну, апісвала больш за 700 гатункаў мясцовай расліннасці.

Тызенгаўз заснаваў друкарню, у якой акрамя манаграфічнай літаратуры выдавалася таксама перыёдыка, у тым ліку з 1776 г. першая на тэрыторыі сучаснай Беларусі газета “Gazeta Grodzieńska”.

Тызенгаўз захапляўся музыкай (нават сам пісаў музычныя творы) і тэатрам, таму, натуральна, пачаў ствараць оперу і тэатр. Запрошваў да ўдзелу музыкаў з іншых краін, а таксама ангажаваў беларускіх сялянаў–прыгонных. На Гарадніцы ставіліся оперы еўрапейскіх аўтараў, а касцюмы і дэкарацыі да іх прывозіліся з Варшавы або нават з Парыжа.

На жаль, эканамічныя прадпрыемствы Тызенгаўза пацярпелі крах — з-за агульнай сітуацыі ў краіне, з-за асабістага неразумення аўтарам эканамічных законаў, з-за інтрыг ворагаў і зайздроснікаў. У 1780 г. ён быў адхілены ад кіравання каралеўскімі эканоміямі, а ў 1785 г. памёр ва ўзросце 52 гадоў. На рубяжы XIX і XX стагоддзяў продкі Тызенгаўза фундавалі ў фарным касцёле мемарыяльны знак з рэльефным бюстам вялікага рэфарматара. Ад яго 85 збудаванняў на Гарадніцы сёння засталася толькі 8 (большасць разбураная ў 1958 г.). Памяццю пра самага знакамітага гарадзенскага эканомы стала плошча яго імя, аточаная з трох бакоў яго будынкамі. Толькі з аднаго боку дысанансам уваходзіць у гарадніцкі комплекс штучна створаная на засыпаным рэчышчы Гараднічанкі плошча Леніна з аднайменным помнікам. Антоні Тызенгаўз помніка ў Гародні пакуль не дачакаўся.

Самота караля Станіслава

Апошні вялікі князь літоўскі і кароль польскі Станіслаў Аўгуст Панятоўскі таксама любіў Гародню і шмат добра зрабіў нашаму гораду. Гэты чалавек, якому было наканавана стаць апошнім каралём Рэчы Паспалітай і афіцыйна вырачыся кароны, нават пасля смерці не зведаў спакою. Пры жыцці яго абвінавачвалі ў здрадзе Айчыне, а пасля смерці труну з яго прахам не аднойчы перавозілі

з месца на месца, пакуль яна не апынулася на варшаўскім замку (але ўжо без парэшткаў караля...)

У 1764 г., калі яго абралі каралём і вялікім князем, у Гародні святкавалі каранацыю хіба з большым размахам, чым у Варшаве. Варшаўская газета паведамляла, што фасады ратушы і касцёлаў у Гародні былі святочна ўпрыгожаныя гірляндамі, увесь дзень іграла капэла, служылася імша, палалі і стралялі больш сотні феерверкаў, а прэзідэнт горада зладзіў шыкоўны банкет. Гарадзенскім старастам тады быў Антоні Тызенгаўз.

У часы гаспадарання Станіслава Аўгуста ў Новым замку адбылася вельмі смутная для дзяржавы і для яго асабіста падзея — сойм, на якім быў вырашаны другі падзел Рэчы Паспалітай. Паслы, якія з'ехаліся на абрады, не хацелі прымаць такое рашэнне. Каб яны не паўцякалі, расейскае войска атачыла Новы замак, выставіла вартавых каля кожнага акна і нацэліла на палац гарматы. Калі быў зачытаны акт, па якому Рэч Паспалітая траціла частку сваёй тэрыторыі, маршалак запытаў пра згоду паслоў. Сойм маўчаў, бо нават паслы, купленыя—перакупленыя расейцамі, жажнуліся такога чыну — сваімі рукамі губіць Радзіму. Маршалак тры разы звяртаўся да сойму, але ўсе маўчалі. Тады ён сказаў: “Маўчанне — знак згоды!” Землі забралі, і гарадзенскае паседжанне ўвайшло ў гісторыю пад назвай “маўклівы сойм”. Станіслаў Аўгуст перажываў дзяльбу Айчыны вельмі цяжка. Адзін са сведкаў яго прыезду на сойм занатаваў: “Твар яго раней быў ажыўлены, прыемны, прыцягальны, з тым прывабным выразам, якім кожнаму ўнушаў сімпатыю. У Гародні быў нібы меншы, схудалы, зменены; твар меў высохлы і жоўты, як пасля цяжкай і вынішчальнай хваробы, не падымаў нават вачэй, погляд якіх быў некалі такі мілы і выразны — ледзь пазнаў у ім ранейшага Станіслава Аўгуста”.

Неўзабаве пачалося вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі, якое падтрымаў кароль, а таксама многія гарадзенцы.

У Гародні Станіслаў Аўгуст (дарэчы, ён нарадзіўся на Беларусі, меў беларускую самасвядомасць і пісаў па—беларуску вершы) правёў як шчаслівыя, так і хіба самыя няшчасныя дні свайго жыцця. Гэты чалавек шмат зрабіў для гэтага горада, але да сёння не дачакаўся ўдзячнасці. Ён падарыў Гародні два помнікі, якія маглі б стаць месцамі сапраўды каралеўскай вартасці. Гаворка пра дзве загарадныя (цяпер у межах горада) сядзібы—рэзідэнцыі з шыкоўнымі

паркамі: Панямонь (1771 г., архітэктар Аляхновіч) і Станіславава (60—70-я гады XVIII ст., архітэктар Сака). З кожнай магло атрымацца месца для адпачынку і святаў не горшае за варшаўскія Лазенкі. Але варшавякі свае Лазенкі збераглі, а гарадзенцы калі не знішчылі, то добра пабурылі. Панямонь практычна разбураная ўжо ў савецкі час, а ў Станіслававе парку і будынкам сядзібы нанесены цяжкія раны. Літаральна побач з палацыкам—цацачкай пастаўлены высачэзны пачварны панельны дом, перад уездам узвялі нейкую савецкую фабрыку, парк перасяклі асфальтавай дарогай, збудавалі ў ім корпус сельгасінстытуту, а фальварачныя забудовы аддалі пад інстытуцкія гаражы. На фасадзе палацыку захаваўся яшчэ каралеўскі вензель з літарамі S і A (Станіслаў Аўгуст), але тут месціцца не каралеўскі музей, а кафедра батанікі, а перад уваходам стаіць помнік ... Ціміразеву.

У самым канцы 1794 г. па загаду Кацярыны II Панятоўскі выехаў з акупаванай Варшавы ў Гародню і два гады прабываў пад пільным наглядам расейскіх агентаў (адсочваўся кожны рух, кожная размова караля). Расейцы нават разбурылі мост цераз Нёман, каб кароль куды не ўцёк. З запісак яго вартаўнікоў відаць, што кароль шмат ездзіў конна і заўсёды за ім следавала расейская варта. 14 лістапада 1795 г. Станіслава Аўгуста змусілі падпісаць акт адрачэння ад кароны, і наступныя некалькі дзён ён не выходзіў з замка... Пасля смерці Кацярыны II яе сын імператар Павел выклікаў Станіслава Аўгуста ў Пецябург і сустрэў яго з каралеўскай пашанай. Калі Панятоўскі памёр (12 лютага 1798 г., па некаторых звестках — быў атручаны), расейскі імператар зладзіў пахавальныя ўрачыстасці працягам 13 дзён, у час якіх асабіста ўсклаў на галаву нябожчыка каралеўскую карону — нібы вяртаў тое, што забрала маці.

У кіпцюрах візантыйскага арла

Гародня ўвайшла ў склад Расейскай Імперыі ў 1795 г. па трэцім і апошнім разборы Рэчы Паспалітай. Расейскае панаванне пакінула глыбокі адбітак на горадзе, які выразна відаць і сёння. Напачатку ліберальная і прапольская палітыка новай улады замянілася ў другой палове XIX ст. татальнай русіфікацыяй, меўшай на мэце выкараніць не толькі мясцовы “польскі элемент”, але і ўніфікаваць беларускія землі па ўзоры расейскіх. Перабудова моцна змяніла аблічча фарнага гатычнага касцёла (Фара Вітаўта). У 1804 г. ён быў ператвораны ў праваслаўную царкву пад назвай Сафійскі сабор, аднак вонкавы выгляд яго доўгі час заставаўся ранейшым,

гатычна-рэнесансным. Пасля пажару 1892 г. храм быў перабудаваны ў абавязковым тады на “забраных землях” псеўдарускім стылі. Вежу завяршылі шатром, над базылікай паставілі пяць купалоў-цыбулінаў. У падобным стылі быў збудаваны і Вайсковы сабор (1907 г., вул. Ажэшкі).

Да сярэдзіны XIX ст. расейцы будавалі галоўным чынам “казённые” ўстановы: Акруговая лячэбніца, Кантрольная палата і вялізныя казармы. Ажыўленне гарадскога жыцця і будаўніцтва пачалося пасля правядзення праз Гародню лініі Пецярбургска-Варшаўскай чыгункі — першай у Расейскай Імперыі (1862 г.). У 1868 г. на гарадской ускраіне быў пастаўлены гарадзенскі чыгуначны вакзал (разбураны ў 1984 г., нягледзячы на пратэсты грамадскасці). Чыгунка ажывіла прамысловасць — пачалі ўзнікаць шматлікія новыя прадпрыемствы. Самым вялікім прамысловым закладам не толькі ў Гародні, але і ва ўсёй Беларусі была тытунёвая фабрыка Шарашэўскага, на якой працавала каля паўтары тысячы работнікаў.

Летам 1885 г. Гародня перажыла страшэнны пажар, які працягваўся некалькі дзён і знішчыў большую частку горада. Памяць пра яго трывае да нашых дзён, і ў сучасным упраўленні пажарнай аховы створана нават мастацкая панарама горада, ахопленая тым пажарам, з усімі светавымі і гукавымі эфектамі.

Развіццё прамысловасці і гандлю выклікала пашырэнне прыватнага будаўніцтва. Расейскі гісторык архітэктуры ацаніў тыя часы як хуткае развіццё горадабудаўніцтва (транспарту, сувязі, інжынерных збудаванняў) і пераважна хаатычную забудову з ігнараваннем “мастацкіх патрабаванняў”. “Застройка велася домами с разноликой, большей частью безвкусной архитектурой сообразно с финансовыми возможностями и вкусом заказчиков... Сухостью, официальнойностью веет от больших казарменных зданий, построенных в последнюю треть 19-го и первые годы 20 в. Близка к ним и архитектура Народного дома” (зараз тут гарадскі дом культуры, вул. Дзяржынскага) (Кудряшов В. И., Гродно. Москва, 1960).

Але трапляліся таксама і цікавыя будынкі, напрыклад, дом Сялянскага банка (1910 г. вул. Сафійская, цяпер Леніна), дом Тальгейма на той жа вуліцы (1911 г.), вядомы як “дом урача”, будынак рэальнага вучылішча (цяпер там Аграрны ўніверсітэт, вул. 1-га Мая). У сённяшнім гарадскім краявідзе заўважныя дзве воданепронямыя вежы на вул. Свядлова і пажарная вышка каля Новага замка.

Імперскія ўлады планавалі цалкам змяніць барочную планіроўку каралеўскага горада на тыповую расейскую. У маскоўскім архіве захоўваецца план перабудовы Гародні ў межах “Генеральнага перапланавання гарадоў Расейскай Імперыі”, якое распачалося там яшчэ ў XVIII ст. Калі Расея захапіла Беларусь, то гэтае “мерапрыемства” было перанесена і сюды. Ва ўсходнебеларускіх гарадах, якія першымі трапілі пад Расею, гэта ўдалося зрабіць у XIX ст.: была перароблена ўся сетка вуліц: замест выгнутых барочных праведзеныя прамыя “класічныя”, горад падзелены на прамавугольныя клеткі – кварталы. Будынкі (жылыя дамы, касцёлы), якія перашкаджалі выпраямленню, проста зносіліся. Так былі перакроеныя Полацак, Віцебск, Мсціслаў, Магілёў... Але найбольш трагічны лёс напаткаў Бярэсце. Горад быў знесены практычна цалкам, бо на яго месцы спатрэбілася збудаваць Брэсцкую крэпасць. Да Гародні і іншых панямонскіх гарадоў чарга падышла ў XX ст., але расейскія планы перакрываўвала Першая сусветная вайна. Яны засталіся толькі ў архівах. На тых праектах чорным атраментам нанесена існуючая барочная планіроўка, а паверх яе чырвоным алоўкам намаляваны “шахматныя” клеткі кварталаў, раздзеленых прамымі вуліцамі.

Апошняя буйное расейскае будаўніцтва звязана з падрыхтоўкай да вялікай вайны, якая выбухнула ў жніўні 1914 г. Горад быў аточаны сістэмай фартыфікацый, у якую ўваходзілі 13 магутных жалезабетонных фартоў. З іх толькі на двух (фарты № 3 і 4) у часе нямецкага наступу 1915 г. была арганізавана абарона. Яна, аднак, трывала нядоўга. Расейскі афіцэр збіраўся ўзарваць 4-ты форт, але яму не далі гэта зрабіць салдаты, бо ў лазарэце заставаліся іх параненыя таварышы. Уратаваць параненых, аднак, не ўдалося — немцы, раз’юшаныя супрацівам, уварваўшыся ў форт, усіх пазабівалі. Нямецкая акупацыя трывала да 1919 г., потым прыйшлі бальшавікі, затым палякі, і Гародня на 20 гадоў аж да пачатку Другой сусветнай вайны апынулася ў складзе Польшчы.

За вольнасць Айчыны

У траўні 1792 г., калі Расея ўвяла войскі на тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага, невялікае войска Рэчы Паспалітай аказала супраціў. Распачалася вайна, даволі хутка закончаная перамогай расейцаў. Гародня стала сталіцай прарасейскай Таргавіцкай канфедэрацыі шляхты, якая арганізавала гарадзенскі сойм і другі падзел Рэчы Паспалітай. Па загаду Кацярыны II канфедэрацыя замест Таргавіцкай пачала называцца Гарадзенскай.

Гэтыя падзеі выклікалі вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам беларуса Тадэвуша Касцюшкі, якое мела мэтай ратаванне Рэчы Паспалітай. Да часоў паўстання належыць дакладны спіс жыхароў Гародні, звязаны з сумнай гісторыяй і вялікай небяспекай для горада, калі яму пагражала поўнае знішчэнне агнём артылерыі. На момант выбуху паўстання пад Гародню стаялі аддзелы расейскіх войскаў (ад 5 да 8 тыс. штыкоў і шабляў і ад 20 да 40 гарматаў) пад камандай генерал-маёра Паўла Цыцыянава. 5 траўня 1794 г. расейцы паставілі магістрату Гародні ўльтыматум: на працягу паўгадзіны выплаціць 6000 чырвоных золотых, інакш горад будзе знішчаны агнём артылерыі. Расейскія гарматы ўжо стаялі заладзаныя і скіраваныя на горад. Настрашаны магістрат папрасіў трохі часу, каб сабраць (пазычыць) грошы. Расейцы згадзіліся пачакаць, але самыя часу не гублялі. Іх узброеныя аддзелы ўвайшлі ў горад, раззброілі скарбовую харугву, арыштавалі некалькі афіцэраў і цывіляў, абрабавалі вялікакняскі скарб, касу каралеўскай эканоміі і пошту. Забралі яшчэ 227 паставаў сукна з мануфактуры на Гарадніцы і 550 штук вогнепальнай зброі. Але гэтага ім здалося мала. 7 мая расейцы запатрабавалі яшчэ больш — 9 тыс. золотых і транспарт для вывазу здабычы. Акрамя гэтай “афіцыйнай” кантрыбуцыі, расейскія афіцэры і жаўнеры рабавалі маёмасць і грошы гараджанаў персанальна для сябе. Збраўшы ўсё, што маглі, “вызваліцелі” памаршавалі на ўсход, а гарадзенцы ўздыхнулі з палёгкай і пачалі думаць, як аддаць пазычаныя грошы. Было вырашана раскласці выплату на ўсіх жыхароў прапарцыянальна іх маёнтку і дзеля гэтага правесці спіс жыхароў, за аснову якога ўзяць пляц. Па даным атрыманага спісу можна палічыць, што колькасць жыхароў (грамадзян) Гародні ў 1794 г. складала 6431 чалавек.

Не дзіўна, што адразу пасля адыходу расейскага войска Гарадзенскі павет абвясціў далучэнне да паўстання і выставіў 5 тыс. рэкрутаў і 1,2 тыс. шляхецкіх добраахвотнікаў. Акт паўстання падпісаў практычна ўвесь гарадзенскі магістрат на чале з бургмістрам. Мясцовыя кавалі пачалі каваць косы і пікі, а з Нёмана былі паднятыя расейскія гарматы, кінутыя туды падчас Паўночнай вайны. Пасля захопу расейцамі Вільні 12 жніўня сталіца Літвы была перанесена ў Гародню, а 29 верасня сюды нечакана прыбыў сам Касцюшка, каб правесці нараду і ўзнагародзіць лепшых ваяроў каштоўнымі падарункамі.

У 1994 г. у двухсотую гадавіну паўстання на сцяне Новага замка быў умацаваны памятны знак у гонар гэтай падзеі. На адкрыцці

помніка прысутнічалі паслы краін, якія Касцюшку прызналі сваім ганаровым грамадзянінам: ЗША, Польшчы, Францыі, Летувы, — а аддзел беларускіх жаўнераў аўтаматным салютам тройчы ўшанаваў памяць нашага славутага земляка.

Надзеі на вяртанне незалежнасці Вялікага Княства ажылі падчас напалеонаўскіх войнаў, калі ў чэрвені 1812 г. французская армія перайшла мяжу на Нёмане і распачала франка–расейскую вайну. У апошніх днях чэрвеня расейскі казацкі атаман Платаў знішчыў мост на Нёмане і адступіў на ўсход. Следам у горад увайшло французскае войска на чале з братам Напалеона Геранімам. Той, відаць, упадабаў Гародню, бо замест хуткага пераследу расейцаў тыдзень бавіўся ў горадзе: “раніцай купаўся ў малацэ і роме, а вечарам танцаваў”. Гарадзенцы сустрэлі французаў з энтузіязмам і ўжо ў пачатку ліпеня выдалі друкам “Адозву рады Гарадзенскай канфедэрацыі”, якая пачыналася словамі: “Перапоўнілася мера нашага цяплення, прыйшоў час збавення...” 15 жніўня ў Гародні ўрачыста адзначаўся дзень народзінаў Напалеона. Пасля паразы Напалеона і новага ўступлення расейцаў у Гародню адразу быў пабураны абеліск на рынку, пастаўлены ў гонар французаў. Новая мяжа Расеі з Польскім Каралеўствам, акрэсленая на Венскім кангрэсе (1815 г.), прайшла каля самага горада — на адлегласці літаральна 3 км.

Паўстанне 1830—1831 гг., якое ў польскай літаратуры называецца “лістападаўскім”, хоць і распачалося ў Каралеўстве, але непасрэдна закранула Гародню — тут таксама жыло шмат патрыётаў Рэчы Паспалітай. У снежні 1830 г. расейскія ўлады абвясцілі ў Гародні ваенны стан. У горадзе размясціўся штаб галоўнакамандуючага расейскіх войскаў у Літве, вуліцы патрулявалі атрады казакоў. Гарадзенскім губернатарам тады быў Мураўёў, вядомы па наступным паўстанні 1863—1864 гг. як Мураўёў–вешальнік. Сваю карную практыку ён распачаў ужо ў тыя неспакойныя 30-я гады. Удзел у паўстанні прыняў шмат хто з гарадзенскіх жыхароў, а паразы прывяла да жорсткіх рэпрэсій. Па загаду Мураўёва ў Гародні быў павешаны Міхал Валовіч, пры якім знайшлі падазроны ліст. Пасля канстатацыі смерці цела нябожчыка знялі з шыбеніцы і залілі вапнай, каб цалкам знішчыць яго парэшткі і не пакінуць месца для памяці. А назаўтра з Пецярбурга прыйшоў загад перавезці Валовіча ў імперскую сталіцу... Магчыма, менавіта гэты выпадак навёў Уладзіміра Караткевіча на думку напісаць “Паром на бурнай рацэ”. Падчас “вясны народаў” у 1848 г. расейскія ўлады баяліся,

што еўрапейскія рэвалюцыйныя хваляванні перакінуцца ў Беларусь, і напоўнілі Гародню дадатковымі войскамі.

Нашмат шырэй разлілося па Гарадзеншчыне паўстанне 1863 г., у якім брала ўдзел не толькі шляхта, але і сяляне, незадаволеныя царскай зямельнай рэформай. Вайсковым кіраўніком Гарадзенскага ваяводства быў прызначаны Валеры Урублеўскі. Паўстанцы планавалі атаку на горад. Група гарадзенскай моладзі (каля паўтары сотні асобаў) на чале з начальнікам чыгуначнай станцыі Кульчыцкім спрабавала выехаць з горада цягніком у кірунку Парэчча, дзе збіраліся паўстанцкія сілы. Аднак машыніст адчапіў вагоны з паўстанцамі, і тыя вымушаны былі прыняць бой з аддзелам рэгулярнай арміі. Толькі каля 15 чалавек вырвалася на паравозе, астатнія былі схопленыя і пакараныя высылкай у Сібір. У канцы сакавіка паўнамоцным камісарам Гарадзенскага ваяводства стаў Кастусь Каліноўскі. Летам ён правёў у Гародні вайсковую нараду. У канцы лета — пачатку восені на кватэрах падазроных ва ўдзеле ў паўстанні рабіліся вобыскі. Нечаканыя вобыскі з мэтай выявіць нядобранадзейных чыноўнікаў праводзіліся таксама ў гарадскіх установах восенню 1863 г. Паліцыя рапартавала губернатару, што ў Гарадзенскай палаце дзяржаўных маёмасцяў падчас вобыску “найлены в канцелярии этого присутственного места в большем количестве печатные экземпляры революционной газеты № 3 и № 5 под названием “Мужыцкая праўда”, предметом которой — возбуждение крестьян против правительства...”.

На пачатку 90-х гадоў ХХ ст. узнікла ідэя стварэння памятных шылдаў Касцюшку, паўстанцам 1863 г. і Кастусю Каліноўскаму, аўтарам якіх стаў гарадзенскі скульптар Уладзімір Панцялееў. Аднак удалося ўсталяваць толькі дзве: у гонар Касцюшкі на Новым замку і паўстанцаў 1863 г. на сцяне чыгуначнага вакзала.

Пачатак ХХ ст. прынёс ажыўленне беларускага руху на “забраных” Расеяй землях. Восенню 1909 г. у Гародні ўзнік нелегальны “Гарадзенскі гурток беларускай моладзі” пад кіраўніцтвам ксяндза Францішка Грынкевіча. У ім брала ўдзел вядомая беларуская пісьменніца Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая). Гарадзенская моладзь распачала актыўную культурна-асветніцкую працу не толькі ў горадзе, але і вёсках Гарадзеншчыны: чыталіся лекцыі, ладзіліся спектаклі, вучыліся дзеці. Беларускія сяляне і іх дзеці далучаліся да роднага літаратурнага слова і праз гэта ўсведамлялі сябе беларусамі. Дарогім госцем гурткоўцаў у лютым 1911 г. стаў

адмыслова прыехаўшы з Вільні Іван Луцкевіч. Пасля ён апісаў свае ўражанні ад убачанага спектакля і канцэрта ў “Нашай Ніве”, дзе зазначыў між іншым: “Веру, што горадзенская беларуская моладзь родную справу пасуне ўперад”. Гурток працаваў, нягледзячы на ціск і пераследы ўладаў. Яго дзейнасць закончылася перад Першай сусветнай вайной, якая распачала новы няпросты этап гісторыі горада... Наперадзе было цяжкае змаганне за незалежнасць ва ўмовах войнаў і акупацый, турмаў і расстрэлаў — крыжавы XX век.

Гародня Максіма

І ў літаратуры Гародня была памежжам культур, найперш беларускай і польскай. Мясцовыя палякі, карэнныя жыхары, набыўшыя ў XVII—XVIII ст. польскую культуру і самасвядомасць, каранямі былі звязаныя з гэтай зямлёй, і з іх асяроддзя выходзілі людзі, якія маглі прамовіць заўважнае слова ў літаратуры і культуры. Цікава, што, нягледзячы на двухсотгадовую прысутнасць і палітычнае дамінаванне ў Гародні расейцаў, з іх асяроддзя не выйшла ніводнага выбітнага творцы. Магчыма, таму што, свядома ці не ўсведамляючы таго, яны адчуваліся тут прышлым элементам.

У Гародні стварала свае творы польска-беларуская пісьменніца Эліза Ажэшка (1841—1910 гг., па-беларуску — Арэшка). Пісала па-польску, але апісвала Беларусь, у тым ліку яе галоўную апору і моц — тутэйшае сялянства. Пахаваная ў Гародні на старых каталіцкіх могілках, шануецца да сённяшняга дня. Гарадзенцы назвалі яе імем вуліцу, на якой жыла, дом зрабілі музеем, а непадалёк паставілі помнік.

Гародня заняла асаблівае месца ў лёсе Максіма Багдановіча, бо аказалася мясцінай, дзе геніяльны паэта пражыў найдаўжэй з усіх сваіх побытаў на Беларусі. І хоць гэта былі дзіцячыя гады (сям’я Багдановічаў пражыла ў горадзе ад 1892 да 1896 г.), але без іх, напэўна, не было б беларускага генія. Тут ён упершыню пачуў і назаўсёды палюбіў беларускую мову. Жывучы ў далёкай Расеі, пісаў па-беларуску “з дзіцячай памяці ў Гародні” (Алесь Чобат). У 1896 г. ад сухотаў памерла маці Максіма. Яе пахавалі на старых праваслаўных могілках насупраць капліцы, і бацька павёз асірацелую сям’ю на новае месца ў цэнтральную Расею. А малы Максім забраў з сабой памяць пра Радзіму ў вобразе Гародні.

Маленькі хлопчык, будучы паэт,
З Гародні едзе ў няблізкі свет.
Сухота. Холад. Зацвіце здалёк
Радзіма, як блакітны васілёк.

(Данута Бічэль)

Захаваўся дом на вуліцы 1-га мая, у якім жылі Багдановічы, сёння ператвораны ў музей Максіма.

У Гародні на доўгія гады знайшоў свой дом вялікі беларускі літаратар Васіль Быкаў. Вярнуўшыся з вайны з далёкіх краёў у спустошаную і галодную Беларусь, Быкаў паехаў жыць у Гародню — па яго словах, “горад, дзе ў мяне не было ніводнай знаёмай душы. І які гэтак грунтоўна і нашмат год прычыніўся да майго чалавечага лёсу”. Як кожны творчы чалавек, ён адразу адчуў і ўпадабаў асабліваю гарадзенскую аўру: “Зь першага погляду горад мне спадабаўся, не такі ўжо пабураны (хоць у цэнтры і траплялі руіны некаторых будынкаў), але ў ім адчувалася пэўная “заходнасць”, рысы сярэднявечча — у старых будынках, касцёлах, нават у брукоўцы вуліц. Зноў жа — два замкі і Нёман. Дужа гэта міла здалася майму сэрцу, зьнябытаму на чужыне”.

У Гародні тады жыў і працаваў паэт Міхась Васілёк (1905—1960 гг.), якога вельмі шанавалі беларусы ў даваеннай Польшчы, а пасля вайны саветы трымалі пад пільнай апекай. Быкаў тут пазнаёміўся і пасябраваў з няўрымслівым Аляксеем Карпюком (1920—1992 гг.) — выдатным пісьменнікам і “даўнім змагаром за праўду і справядлівасць”. Пры Быкаве дарасталі і станавіліся знакамітымі творцамі Данута Бічэль, Юрка Голуб, Вольга Іпатава.

Гародня вабіць і прыцягвае самых розных творцаў — літаратараў, мастакоў, артыстаў. Цяжка знайсці ў Беларусі творчага чалавека, які б не хацеў калі не жыць, то як найчасцей бываць у Гародні. Слаўная каралеўская мінуўшчына, якая адчуваецца тут на кожным кроку, багацце старадаўняй архітэктуры, непаўторная атмасфера правінцыйнага еўрапейскага горада, а галоўнае, даўнія традыцыі культурнага пагранічча — усё гэта стварае з Гародні сапраўдны рай для любога творцы.

Кнігі пра Гародню:

Аляксееў Л. В. Гродна і помнікі Панямоння. Мн. 1996.

Воронин Н. Н. Древнее Гродно. Москва, 1954.

Госцеў А., Швед В. **Кронан. Летапіс горада на Нёмане (1116—1990 гг.)**. Гродна, 1993.

Краўцэвіч Алесь. **Гродзенскі замак**. Мн., 1993.

Памяць: Гіст.— дакум. хроніка Гродна. Мн. 1999.

Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. **Стары замак у Гродне XI — XVII стст.** Мн., 1993.

Чантурия В. **Архитектурные памятники Гродно**. Мн., 1983.

Швед В. **Падзеі і постаці гродзенскай даўніны**. Гродна, 1995.

Gordziejew Jerzy. **Socjotopografia Grodna w XVIII wieku**. Toruń, 2002.

Rozmus Jacek, Gordziejew Jerzy. **Cmentarz farny w Grodnie. 1792—1939**. Kraków 1999.

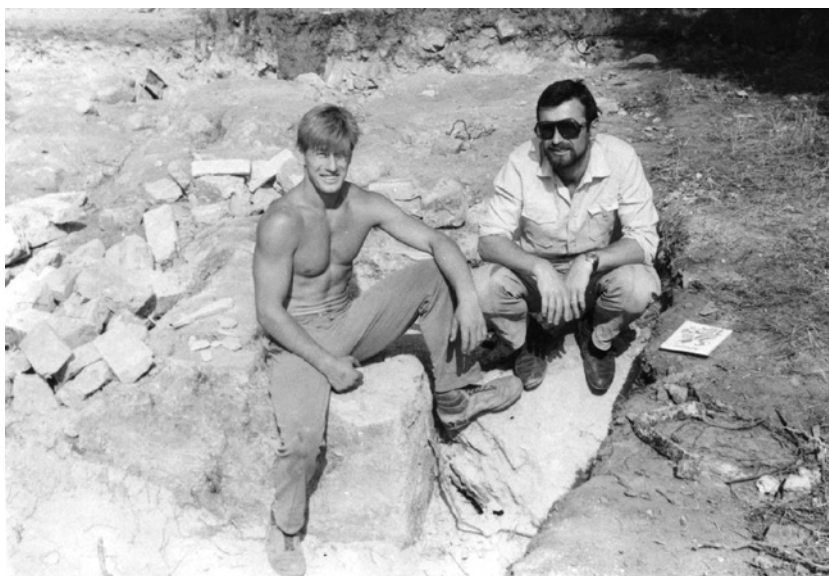
Друкуецца ўпершыню

Раскопки ў Наваградку 1988 г.

**Менск. Раскопкі на ДOME Ваньковіча па вул.Інтэрнацыянальнай.
30–31.03.1990 г.**

З братам Дзімам на раскопках Фары Вітаўта ў Гародні

Пропуск у "Беларускую Майстроўню"

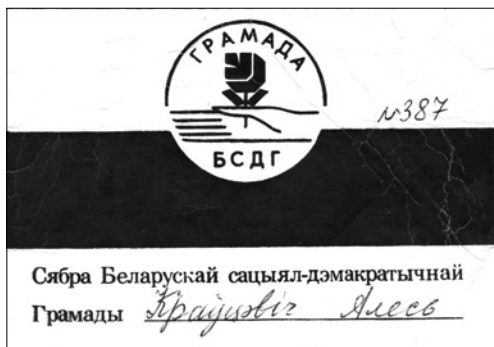

БЕЛАРУСКАЯ
САЦЫЯЛ-ДЭМАКРАТЫЧНАЯ
ГРАМАДА

ПАРТЫЙНАЕ
ПАСВЕДЧАННЕ

Партыйнае пасведчанне БСДГ

Разам з калегамі–археолагамі. Лістапад 1985 г.

**Адкрыццё памятнай
дошкі Францішку Скарыну
ў Празе. 31.10.1996 г.**

Тэўтонскі ордэн ад Ерусаліма да Грунвальда

Уступ

Тэўтонскі ордэн моцна паўплываў на гістарычны лёс Беларусі. Самыя цесныя адносіны з ім у Вялікага Княства Літоўскага пачаліся з 80–х гадоў XIV ст. і працягваліся больш за стагоддзе, да пачатку XV ст. Гэтыя адносіны нельга назваць добрасуседскімі. Хутчэй мела месца зацятая барацьба, у якой абодва бакі адстойвалі свае жыццёвыя інтарэсы.

Мы нікольні не сумняваемся, што справядлівасць у гэтай амаль безупыннай вайне была на баку нашых продкаў. Прышэльцамі і захопнікамі з’яўляліся рыцары Ордэна, амаль выключна ўсе немцы, адкуль і назва яго — Тэўтонскі. Цяжка нават уявіць сабе, колькі жыццяў, намаганняў, матэрыяльных высілкаў каштавала гэтая жорсткая барацьба.

У ёй гартавалася беларуская дзяржаўнасць. Пад пагрозай знешняй небяспекі вакол беларускага ядра ўсё цясней гуртаваліся землі былой Кіеўскай Русі, Аўкштайтэй ды Жмудзі. У прускіх суседзяў было чаму павучыцца, і нашыя продкі скарысталі такую магчымасць. Новыя будаўнічыя традыцыі і прыёмы (готыка), матэрыялы (вялікапамерная цэгла, дахоўка) і шмат што яшчэ прыйшло да нас праз ордэнскую дзяржаву.

У барацьбе з лепшай еўрапейскай арміяй фарміравалася і набірала моцы беларускае прафесійнае войска, якое затым доўга паспяхова стрымлівала націск з усходу.

Цікавы сам феномен Тэўтонскага ордэна. Гэта ўнікальная ў гісторыі з’ява, калі духоўна–рыцарскае аб’яднанне стварыла магутную дзяржаву, якая займала важнейшае месца ў тагачаснай Усходняй і Цэнтральнай Еўропе.

Наша праца — аб гісторыі Тэўтонскага ордэна ад самых яго пачаткаў да Грунвальдскай бітвы, з якой пачаўся паступовы заняпад ордэнскай дзяржавы.

Стварэнне і ўстрой Ордэна братоў–рыцараў Тэўтонскага дому Дзевы Марыі ў Ерусаліме.

Найвялікшы ўздым магутнасці Тэўтонскага ордэна адбыўся ў XIV — пачатку XV ст. на землях старажытнай Прусіі. Аднак пачаткі гэтага цікавейшага сярэднявечнага духоўна–рыцарскага аб’яднання і ў часе, і ў прасторы ляжаць далёка ад часоў і мясцін яго росквіту.

Ордэн абудзіўся да жыцця на зямлі Палестыны ў XII ст. падчас разгару крыжовых войнаў, калі амаль безупынныя баі крыжакоў з мусульманамі ішлі з пераменным поспехам. Пачатковая яго гісторыя даволі цьмяная і шмат у чым легендарная. Відавочна, правобразам Ордэна можна лічыць аб’яднанне вакол шпіталь ў Ерусаліме, якое ўзнікла каля 1129 г. Адзін немец, які разам з жонкай асеў у Ерусаліме пасля заваявання горада крыжакамі, пачаў прымаць у свой дом убогіх і хворых суайчыннікаў. Хворых было шмат, бо мясцовы клімат стаўся нязвыклым і цяжкім для выхадцаў з Германіі. Пазней гэты добры чалавек (імя яго невядомае) сваім коштам збудаваў шпіталь і пры ім капліцу ў імя Дзевы Марыі. Жонка дабрачынніка заснавала асобны жаночы шпіталь. У гэтых людзей з’явіліся паслядоўнікі. Многія немцы ахвяравалі сродкі на карысць шпіталь і працавалі ў ім. Былі сярод іх рыцары і шляхта. Яны прымалі ўдзел у доглядзе за хворымі і адначасова ваявалі. Так пры шпіталі ўтварылася рыцарскае аб’яднанне. Яно ўзяло сабе за ўзор статуты ўжо існуючых ордэнаў іанітаў³⁶ і тампліераў³⁷.

Пад час ваеннай выправы сябры шпітальнай суполкі дзяліліся на дзве часткі: старыя, калекі заставаліся на паслугах шпіталь, а баяздольныя ішлі ў паход. Такая падвойная служба дала ім назву шпітальных братоў і рыцараў Дзевы Марыі — па назве шпітальнай капліцы. У новага аб’яднання хутка ўзніклі нейкія непаразуменні з Ордэнам іанітаў — рыцары Дзевы Марыі нейкі час падпарадкоўваліся вялікаму магістру іанітаў.

Афіцыйнае ўтварэнне Ордэна адбылося на шэсць дзясяткаў год пазней, у 1190 г., падчас аблогі крыжакамі Акры — горада на ўзбярэжжы Міжземнага мора. Хрысціяне тады мелі шмат нягодаў

³⁶ Ордэн іанітаў узнік у Ерусаліме пры шпіталі і капліцы Яна Хрысціцеля ў XI ст. Пазней вядомы як Мальтыйскі ордэн.

³⁷ Ордэн тампліераў з’явіўся ў 1128 г. у Палестыне. Яго мэтай была абарона пілігрымаў з Еўропы ад нападаў мусульман і разбойнікаў.

ад голаду і хвароб. І вось некалькі немцаў з Брэмена і Любека зрабілі з карабельных ветразяў палатку, сабралі ў ёй хворых, параненых і даглядалі іх. У гэтай дабрачыннай справе прынялі ўдзел і нямецкія рыцары, што выконвалі вайсковую службу. Відавочна, да іх далучыліся і шпітальныя браты, якія пакінулі заняты мусульманамі Ерусалім. Швабскі князь Фрыдрых, які застаўся правадыром нямецкіх крыжакоў пасля смерці Фрыдрыха Барбаросы, прыняў гэтую справу пад сваю апеку. Ён задумаў на яе аснове стварыць асобны рыцарскі ордэн. Энергічна ўзяўшыся за справу, князь сабраў большую частку свецкіх і духоўных паноў, быўшых у Палестыне, у тым ліку вялікіх магістраў іанітаў і тампліераў. Сход адобрыў ідэю і вырашыў скласці статут новага ордэна на аснове іаніцкага і тампліерскага. Ад іанітаў узяць тое, што тычыцца догляду хворых, ад тампліераў — ваенныя абавязкі. Такім чынам, Тэўтонскі ордэн з самага пачатку стаў духоўна-рыцарскім, у адрозненне ад папярэднікаў, першы з каторых — Ордэн Св. Яна — спачатку быў толькі шпітальным, а другі (тампліераў) увогуле шпітальным не быў.

У хуткім часе Папа Рымскі зацвердзіў статут новага ордэна. Папа ўпаўнаважыў ерусалімскага патрыярха надаць сябрам новага аб'яднання белую расу з чорным крыжам у якасці іх асаблівага адзення і прызначыць ім тэўтонскі шпіталь Дзеvy Марыі ў Ерусаліме. Германскі імператар, у сваю чаргу, упаўнаважыў ерусалімскага караля і Фрыдрыха Швабскага да зацвярджэння Ордэна, апяразвання³⁸ першых рыцараў і надання ім права прымаць у Ордэн новых сяброў, прычым толькі са шляхты даўняга роду.

І вось перад князямі сталі 40 чалавек са старых шляхетных родаў і, уклечыўшы, прасілі аб прыняцці ў новы ордэн. Ерусалімскі кароль аперазаву пасам першага рыцара, Фрыдрых Швабскі другога, іншыя князі наступных. Затым новыя рыцары сталі на калені і прынялі шлюб. Патрыярх надаў ім Ерусалімскі шпіталь і імя: браты-рыцары Тэўтонскага дому Дзеvy Марыі ў Ерусаліме.

Кароль ад імя імператара заклікаў быць сапраўднымі рыцарамі, паўставаць на абарону Святой зямлі і ўсіх хрысціянскіх земляў супраць ворагаў веры, падтрымліваць і бараніць касцёл, духоўных, удоваў, сірот і ўбогіх. Пасля заканчэння абраду кароль, швабскі князь і іншыя абралі з 40 рыцараў першага магістра і надалі яму ўсе землі, якія здабудзе ў няверных.

³⁸ Галоўная частка прыёму ў рыцары — апяразванне рыцарскім поясам.

У 1191 ці 1192 г. папа Цэlestын III і германскі імператар Генрых VI зацвердзілі Ордэн, які абраў сабе за патронаў Дзеву Марыю і Св. Юрыя.

Першы магістар Генрых Вальпот заняўся выпрацоўкай рэгламенту жыцця і прынцыпаў арганізацыі Ордэна. Пры ім сфарміраваўся асноўны ўнутраны распарадак арганізацыі, якая падначальвалася непасрэдна Папе Рымскаму.

Трэба сказаць, што суполка задумвалася і атрымалася надзвычай моцна з'яднанай, з абмежаваным доступам новых сяброў. Гэтая згуртаванасць у невялікай ступені паспрыяла небыўаламу ўздыму значнасці і магутнасці Тэўтонскага ордэна, а каставасць у свой час стала адной з прычын яго заняпаду.

Статут Ордэна быў суровым і ў першыя стагоддзі існавання вельмі дэталізаваным. Пры прыняцці новых сяброў, абранні магістра кіраваліся падрабязна вызначанымі працэдурамі, гэтак жа як ва ўсім распарадку жыцця.

Той, хто хацеў быць прынятым у Ордэн, павінен быў быць дужым, здаровым і належаць да нямецкай шляхты. Аб сваім жаданні ахвотнік аб'яўляў падчас капітулы³⁹. Магістр (або яго намеснік) задаваў кандыдату пытанні: ці не належыць да іншага ордэна, ці не служыць дзе-небудзь, ці не з'яўляецца чым-небудзь падданым, чалавекам простага звання, ці не мае даўгоў або ўтоенай хваробы. Пасля адказаў на пытанні паведамлялі, якія неабходна прыняць шлюб, а менавіта акрамя трох звычайных (беднасці, бясшлюбнасці, паслухмянства) яшчэ даглядаць хворых і ваяваць з ворагамі Крыжа, сумленна несці службу, прызначаную магістрам, бываць на капітулах і дапамагаць радаі, з Ордэна не выходзіць, акрамя як з дазволу магістра.

Калі кандыдат прымаў умовы, дазвалялі прысягаць: клаў два пальцы на Біблію і казаў: “Абячаю і клянуся, што ўстрыманне цела будзе адным з маіх звываяў, буду паслухмяным Богу, Св. Марыі, а потым магістру Ордэна Нямецкага дому і вашым наступнікам паводле статута і звываяў Ордэна Нямецкага дому аж да смерці”.

Затым новаму брату апісвалі яго абавязкі ў наступных словах: “Калі мяркуеш у гэтым Ордэне мець спакой і прыемнае жыццё, то ты вельмі памыліўся, бо ў гэтым Ордэне прынята так: калі хочаш есці, то мусіш пасціцца, калі хочаш пасціцца, то мусіш есці; калі хочаш ісці спаць, то мусіш быць нядрэмным, а калі хочаш

³⁹ Капітула — збор (сход) сяброў Ордэна, які меў функцыі кіравання.

быць нядрэмным, то мусіш класціся спаць. Калі загадаюць ісці туды ці сюды або стаць, то не можаш адмовіцца. Мусіш бацьку, маці, брата, сястру і ўсіх сяброў ніжэй Ордэна паставіць, а Ордэну быць паслухмянейшым і вярнейшым, чым ім. За гэта Ордэн табе дае толькі хлеб і ваду ды сціплую вопратку, і нічога болей дамагацца не можаш. Калі з часам набудзем лепшага і большага, тады будзеш ужываць нароўні з усімі, і на гэтым усё”.

Потым новага брата ў поўнай зброі вялі ў касцёл і ў час імшы апяразвалі рыцарскім поясам. Магістр, правінцыйны магістр або камандор (комтур) наносіў удар і казаў: “Рыцар, лепшы за слугу, у імя нашай найяснейшай Дзевы; рыцар, лепшы за слугу, будзь паслухмяным свайму Ордэну. Сцярпі гэты ўдар, але ніводнага болей”. Затым зброю здымалі і святар апранаў рыцара паводле пэўнага абраду.

Тэўтонскі ордэн складаўся з трох катэгорый сяброў. На першым месцы былі рыцары, затым ксяндзы і, нарэшце, службовыя браты. Адзенне рыцараў — чорная туніка і белы плашч з чорным крыжам на левым плячы. Ксяндзы — не абавязкова шляхетнага паходжання — адпраўлялі набажэнствы, удзялялі таямніцы веры рыцарам і хворым у шпіталях, падчас вайны становіліся капеланамі. Насілі такі ж убор, як і рыцары, толькі туніка і плашч былі даўжэйшымі. Службовыя браты паходзілі не са шляхты. Да іх належалі зброяноскцы рыцараў, наёмныя жаўнеры, якія часова прымалі шлюбы. Насілі шэрыя плашчы з “паўкрыжам” — крыж без верхняй часткі (у выглядзе літары Т). Выконвалі ў войску функцыі падафіцэраў, загадвалі кузнямі, стайнямі, фальваркамі, шпіталямі.

Існаваў яшчэ інстытут паўбратаў, якія жылі ў свеце, але былі звязаны з Ордэнам. Да паўбратаў залічвалі дабрадзеяў Ордэна. Але гэтая катэгорыя сяброў, як і інстытут ордэнскіх сёстраў, не атрымала значнага развіцця.

Істотныя змены ў жыцці аб’яднання, такія, як новае месца дзейнасці, колькасны рост, стварэнне ўласнай дзяржавы, несумненна, уплывалі на яго статуты і структуру. Мы не маем мэтай высьвятляць, як адбываўся гэты ўплыў, а паказваем Ордэн падчас яго быцця ў Палестыне, а пазней у Прусіі ўжо ў завершаным выглядзе.

Ордэнскія браты жылі разам, спалі на цвёрдым ложы, елі ў сталोўцы, на першых часах небагата. Калі вялікі магістр (хохмайстар) сядаў за агульны стол, то яму давалі трохі большую, чым астатнім, порцыю.

Рыцары абавязваліся быць на імшы або чытаць пэўную колькасць малітваў. Не маглі без дазволу выходзіць з дому, пісаць і атрымліваць лісты, мець што-небудзь пад замком, каб не было і думкі аб уласнасці (уласнасць з'явілася, калі Ордэн разбагацеў). Адзенне найпростае, як і зброя з конскім рыштункам. Належала мець добрага баявога каня і гартаваную зброю. Сябру Ордэна нельга было размаўляць з жанчынай, асабліва маладой, ён не мог пацалаваць нават маці. Дазвалялася трымаць жанчыну для працы ў доме.

Ваенная арганізацыя Тэўтонскага ордэна ў Палестыне абавіралася на братоў, завербаваных салдатаў і дапаможных мусульманскія аддзелы бедуінаў і “туркапулаў”. Адсюль у статутах згадваецца пасада туркапулёра, а слугі ўжо ў Прусіі ўсё яшчэ зваліся караваннымі.

Спосаб маршу і прывалу, знаходжанне на пастоях і ў бітве — усё дакладна рэгулявалася. На вайну бралі па тры-чатыры коні — столькі мела асноўная баявая адзінка — кап'ё. Напярэдадні Грунвальдскай бітвы яно складалася з цяжкаўзброенага рыцара (дзіда, меч, шчыт), лёгкаўзброенага слугі ці збраяносца, стралка з лукам ці часцей з арбалетам. Чацвёрты конь служыў рыцару для пераходаў.

На маршы нельга было паіць каня без загаду, які аддаваў харунжы прапорцам. Рыцар ехаў на паходным кані, побач з ім збраяносец. Калі не было небяспекі, баявы конь нёс частку зброі.

У бітве рыцары перасядалі на баявых коней, а паходных пакідалі слугам, якія заставаліся ў тыле пад камандай аднаго са службовых братоў. Рыцары ў баі стаялі не паасобку, як заходнееўрапейскія, а сямкнутымі аддзеламі; загады падаваліся не трубой (у тлуме бітвы можна не пачуць), а харугвай.

На прывале нельга было злазіць з каня без загаду. Спачатку ставілі палаткі для палявой капліцы і камандзіра, толькі потым можна было злазіць з каня і размяшчацца на адпачынак. На прывале нельга было хадзіць у адведкі і аддаляцца больш чым на некалькі дзясяткаў крокаў. Падчас пераходаў і прывалаў загады аддаваліся трубой. На вайне не было агульнай кухні. Кожнаму рыцару страву гатаваў яго канавод ці слуга. За войскам ішла палявая кузня, абоз з харчаваннем і фуражом.

Здабытае харчаванне, за выключэннем травы і гародніны, аддавалі гаспадарніку. Крыжакі не распраналіся да сну, не здымалі абутку, елі два разы ў дзень, а ў посныя дні — адзін.

На вайне і ў мірны час існавала жорсткая дысцыпліна. Спагнанні можна было замяніць на пакаранне бізуном, якое рыцар атрымліваў у палатцы магістра. У час адбывання спагнання забіралі каня і зброю, якую маглі часова аддаць іншаму. Гэта была вельмі цяжкая кара. У мірны час каралі бізунамі, зняццем плашча і працай разам з нявольнікамі. Самай вышэйшай карай было выгнанне з Ордэна без вызвалення ад шлюбав, што ставіла вінаватага па-за грамадствам. Такое пакаранне давалася за ўцёкі з поля бітвы, адступленне ад веры, скаталожніцтва, продаж пасадаў і годнасцяў і інш.

Лягчэйшай карай з'яўлялася пазбаўленне плашча на год за знішчэнне дакументаў Ордэна.

У мірны час, каб не губляць навыкаў, крыжакі павінны былі страляць з лукаў па птушках і паляваць на львоў (у Палестыне) і іншых буйных звяроў.

Войска Тэўтонскага ордэна адрознівалася ад феадальных армій, яно мела ўзорна дысцыплінаваныя аддзелы, якія складаліся з майстроў ваеннай справы. Крыжакі ўмелі будаваць і здабываць замкі, заўжды мелі добрую сістэму разведкі.

Дакладна акрэсленым і адрэгуляваным было кіраванне. На чале Тэўтонскага ордэна стаяў вялікі магістр (па-нямецку хохмайстар). Ён выбіраўся пажыццёва генеральнай капітулай, якая складалася з краёвых магістраў (ландмайстраў), чыноў Ордэна і сяброў сталічнага канвента⁴⁰. Пасля смерці хохмайстра яго вопратку аддавалі ўбогім, а аднаго ўбогага кармілі цэлы год. Абраны намеснік паведамляў аб скананні кіраўніка правінцыйным магістрам і прызначаў дзень выбараў новага хохмайстра. У дзень выбараў пасля малітвы і імшы аб Св. Духу чыталі правілы і статут Ордэна. Затым кожны брат прамаўляў 15 разоў “Ойча наш”, і яны частавалі 13 убогіх.

Потым намеснік (сам ён у выбарах не ўдзельнічаў) выбіраў аднаго брата, які кіраваў выбарамі, той абіраў другога выбаршчыка, другі трэцяга і так далей да 13. У іх ліку былі 8 рыцараў, ксяндзы, службовыя браты. Стараліся па меры магчымасці абіраць прадстаўнікоў розных правінцый Ордэна.

Выбаршчык не мог быць незаконнанароджаным або несці ў гэты час пакаранне. Выбаршчыкі прысягалі, што нікога не ўчыняць з-за непрыязі, нянавісці, страху, а будучь галасаваць

⁴⁰ Канвент — орган мясцовага кіраўніцтва, складаўся з рыцараў, святароў, службовых братоў.

за самага вартага. Разам з галоўнымі чынамі ўсе сябры капітулы пад пагрозай выгнання з Ордэна давалі прысягу прызнаць выбар. Калі хто з выбаршчыкаў сам быў кандыдатам на пасаду хохмайстра, то яго адсылалі да капітулы, а тая прадстаўляла новага. Каб стаць хохмайстрам, патрэбна было набраць больш паловы галасоў выбаршчыкаў, гэта значыць не менш сямі.

Пасля выбару званілі па ўсіх касцёлах, спявалі, праводзілі ўрачыстасці. Намеснік вёў новага хохмайстра праз алтар, напамінаў абавязкі, уручаў пярсцёнак і пячатку. Калі падчас выбараў хохмайстра не было на месцы, то аб выбранні абвяшчалі толькі на капітуле.

Хохмайстар з'яўляўся кіраўніком Ордэна, гаспадаром ордэнскай дзяржавы, камандзірам войска. Аднак яго ўлада не была бязмежнай. Мусіў лічыцца з думкай генеральнай капітулы, якая збіралася штогод 14 верасня, і з голасам сталічнага канвента, комтурам якога быў ён сам. Пастаянна пры хохмайстры знаходзіўся так званы кампаньён (ад'ютант). Хохмайстар не мог прызначаць свайго намесніка, а толькі рэкамендаваць кандыдата на гэтую пасаду. Адчуваючы набліжэнне смерці, аддаваў пячатку аднаму з рыцараў, і той вёў справы да выбару новага хохмайстра, калі ж капітула хацела, то выбіраў новага намесніка.

Пасля пераезду хохмайстра ў Прусію ў Мальбарк пры ім утварылася рада, якая не прадугледжвалася статутам. Яна складалася з пяці найвышэйшых саноўнікаў (вялікага комтура, вялікага маршала, вялікага шпітальніка, вялікага шатнага, вялікага скарбніка) і аднаго з комтураў. Гэтыя шасцёра тварылі цесную раду. Яна часам пашыралася праз ўключэнне ордэнскіх эканомоў (мальборкскага і кёнігзбергскага) і некаторых комтураў. З цягам часу функцыі большасці саноўнікаў адмерлі (за выключэннем маршала і скарбніка), а тытулы засталіся.

На чале правінцый стаялі правінцыйныя магістры (ландмайстры). У лепшыя часы іх было аж сем: прускі, нямецкі, інфлянцкі (лівонскі), аўстрыяцкі, апулійскі, грэчаскі, арменскі. Потым іх колькасць зменшылася.

Вялікі комтур быў намеснікам хохмайстра ў кіраванні дзяржавай. Пры адсутнасці хохмайстра ў выпадку небяспекі ён меў права камандаваць арміяй. У мірны час загадваў арсеналамі, вырабам рыштунку, складамі збожжа, а на вайне кіраваў абозам і быў галоўным інтэндантам войска. Яму падначальваўся наземны

і водны транспарт. З'яўляўся адным з двух чыноў, якія мелі ключы ад скрыні з пячаткай Ордэна. Памочнікам вялікага комтура быў малы комтур.

Вялікі маршал — намеснік хохмайстра ў кіраўніцтве войскамі, у выпадку адсутнасці хохмайстра — кіраўнік войска. У час міру дбаў аб ваеннай падрыхтоўцы арміі, у ваеннай выправе сачыў за парадкам на маршы, высылаў варту. Не меў права пачынаць бітву без дазволу хохмайстра.

Вялікі шатны загадваў складамі адзення, пральнямі, збраёўнямі, дзе захоўваліся панцыры. Калі братоў было яшчэ няшмат, шатны ўсіх іх трымаў пад увагай. Наглядаў за строямі і адпаведнасцю іх статуту. Новае адзенне выдаваў адзін раз у год.

Вялікі шпітальнік загадваў адпаведна шпіталямі (іх колькасць з цягам часу дасягнула некалькіх соцень), у першую чаргу галоўным шпіталем Ордэна.

Вялікі скарбнік (гэтая пасада з'явілася каля 1240 г., а да гэтага скарбам займаўся вялікі комтур) вёў рахункі і распараджаўся скарбам Ордэна. Золата і срэбра прымаў і складаваў у скарбніцу ў прысутнасці хохмайстра з вялікім комтурам. Стан ордэнскага скарбу быў дзяржаўнай таямніцай. Кожная з трох названых асоб мела па ключы ад скарбніцы. Адчыняць яе маглі толькі разам. Скарбнік плаціў грошы па даручэнні хохмайстра, вялікага комтура ці вялікага маршала, штомесяц складаў справаздачу.

Ордэнская дзяржава ў Прусах мела некалькі эканомай. Два галоўныя з іх — мальборкскі і кёнігзбергскі — называліся вялікімі. Эканомы кіравалі ўсім гандлем Ордэна. Мальборкскі экспартаваў у першую чаргу збожжа, кёнігзбергскі — бурштын, лён і вырабы з дрэва.

Дзяржава Тэўтонскага ордэна дзялілася на акругі — камтуры. На чале іх стаялі камтуры, якія мелі вялікую ўладу і самастойнасць. Комтур камандаваў войскам сваёй акругі, судзіў у земскіх судах сам або праз намесніка, зацвярджаў змены гаспадароў у маёнтках, збіраў падаткі і ўвогуле правіў усёй акругай. Яму дапамагаў віцэ-комтур. Комтурства існавала там, дзе набіраўся поўны канвент — уласна кляштар крыжакоў. У канвенце мела быць сама меней 12 братоў-рыцараў, 6 братоў-святароў і па два службовыя браты на кожнага рыцара — усяго 24. Ксяндзоў звычайна было менш за 6, часта толькі адзін, астатнюю колькасць набіралі з ліку клірыкаў ці псаломшчыкаў. Увогуле духавенства не мела значнай

ролі ў Ордэне. Канвент быў самастойнай адзінкай, сам распа-
раджаўся даходамі з комтурства.

Там, дзе рыцараў да поўнага канвента не хапала, кіраваў
не комтур, а вайт або пракуратар, прызначаны суседнім комту-
рам ці хохмайстрам.

Суровы, у духу сярэднявечча, статут Тэўтонскага ордэна,
здавалася, прызначаўся для выхавання аскетаў, якія ўсё ў зям-
ным жыцці адрынулі і прысвяцілі сябе змаганню за веру. Аднак
зразумела, што браты-рыцары Тэўтонскага дому не былі такімі
набожнымі аскетамі, як можа здацца пасля знаёмства з іх стату-
там. Яны проста спаўнялі службу сродкам, уласцівым іх саслоўю —
гэта значыць са зброяй у руках.

Стварэнне Тэўтонскага ордэна, як і падобных яму на зямлі
Палестыны, было выклікана імкненнем крыжакоў мець баяздоль-
ную, добра арганізаваную ваенную сілу для барацьбы з ворагам,
значна больш шматлікім. Час паказаў жыццязстойкасць гэтага
аб'яднання і яго здольнасць да дзейнасці ў розных умовах.

Але на першай пары Тэўтонскаму ордэну прыйшлося
не соладка...

3 палестынскіх пяскоў у прускія лясы

З самага пачатку, стаўшы ў шэраг воінаў крыжа, рыцары
Тэўтонскага ордэна неслі цяжкія страты. Падчас адной з бітваў
з туркамі-сельджукамі ў сакавіку 1210 г. загінула большая частка
рыцараў, а вялікі магістр атрымаў смяротную рану.

Абраны на яго месца Герман фон Зальца сказаў, што быў бы
рады страціць вока, каб толькі мець да канца жыцця хоць дзяся-
так баяздольных рыцараў. Здарылася так, што менавіта пры гэтым
хохмайстры і ў значнай ступені дзякуючы яму справы Ордэна
пайшлі намнога лепш.

Герман фон Зальца не меў высокага арыстакратычнага па-
ходжання, але быў чалавекам надзвычайных здольнасцей. Паса-
да вялікага магістра давала яму магчымасць праявіць іх у поўнай
меры. Умелы дыпламат, ён здолеў захаваць прыхільнасць двух
самых значных сілаў Заходняй Еўропы — папства і рымскіх
імператараў — нават калі тыя варагавалі паміж сабой. Мала
таго, фон Зальца выступаў пасрэднікам пры іх прымірэнні.
Пры фон Зальца папы і імператары надалі Ордэну галоўныя

прывілеі ды маёмасці ў Апуліі, Арменіі, Венгрыі і амаль ва ўсіх нямецкіх землях.

Імператар прысвоіў Герману фон Зальца і ўсім яго наступнікам тытул князя Свяшчэннай Рымскай Імперыі з дазволам змяшчаць выяву імперскага арла на гербах і харугвах. Яшчэ раней, у 1221 г., спецыяльным прывілеем Ордэн браўся пад апеку імператара разам з усімі рухомымі і нерухомымі маёмасцямі, як набытымі, так і будучымі, вызваляўся ад усякіх падаткаў і павіннасцяў.

Папа Рымскі таксама абвясціў хохмайстра князем і падараваў яму каштоўны пярсцёнак, а той пераказаў сваім наступнікам. Адсюль пайшоў звычай перадаваць кожнаму новаму хохмайстру разам з крыжам і гэты пярсцёнак.

Ерусалімскі кароль як узнагароду за адвагу і цноту дазволіў хохмайстру і тым, хто прыйдзе на яго месца, насіць ерусалімскі крыж над чорным ордэнскім крыжам.

Тэўтоны былі ўдзельнікамі ўсіх выпраў крыжакоў і паказалі сябе з найлепшага боку. Аднак ужо стала ясным, што перамога ў рэшце рэшт застанецца за мусульманамі. Герман фон Зальца пачаў рабіць захады для забеспячэння свайму ордэну іншага поля дзейнасці.

Яшчэ ў 1211 г. венгерскі кароль Андрэй II запрасіў Тэўтонскі ордэн у Сяміграддзе, каб яны арганізавалі адпор нападам качэўнікаў. Крыжакі прыбылі туды ў значнай сіле і паспяхова справіліся з задачай. Аднак у хуткім часе кароль Андрэй скасаваў запрашэнне і выгнаў рыцараў. Затым у 1222 г. вярнуў назад, потым зноў адабраў падараныя землі. Замацавацца ў Сяміграддзі Ордэну не ўдалося.

Тут якраз падышла прапанова з боку Польшчы. Мазавецкі князь Конрад вырашыў з дапамогай крыжакоў абараніцца ад нападаў ваяўнічых плямёнаў прусаў. Ордэн, не пакідаючы поле бітвы ў Палестыне, уступіў у балтыйскія справы, а палякі атрымалі на сваю галаву новы клопат, які праз нейкі час вырас у вялікую бяду. Прусы былі язычнікамі, што апраўдвала прысутнасць Ордэна як арганізацыі для барацьбы з нявернымі.

Конрад Мазавецкі ўжо спрабаваў сам стварыць спецыяльны ордэн для вайны з прусамі. Чатырнаццаць чалавек шляхты былі апрануты ў белыя плашчы з вышытымі чырвоным мячом і зоркай і аб'яўлены Ордэнам Хрыста. Князь аддаў ім замак Добжынь, таму гэтае рыцарскае аб'яднанне вядома як Ордэн добжынскіх братоў. Аднак браты-рыцары з Добжыня не дасягнулі вялікага поспеху ў вайне з прусамі, іх ордэн не здолеў набрацца моцы.

Тады Конрад вырашыў звярнуцца да сталай ужо арганізацыі, якая мела значную сілу. Ён выправіў паслоў да хохмайстра Тэўтонскага ордэна Германа фон Зальца з просьбай прыбыць на дапамогу са сваімі рыцарамі. Абяцаў аддаць Ордэну Хэлмінскую і Добжынскую землі і ўсё, што той здабудзе ў паганаў. Рымскі імператар Фрыдрых II у сакавіку 1226 г. выдаў акт, якім навечна зацвярджаў наданне Ордэну Хэлмінскай зямлі і іншага, што здабудзецца ў няверных. У гэтым акце імператар без лішняй сціпласці выступае як уладар не заваяваных яшчэ прусаў.

Што ж уяўляла сабой у тыя часы Прусія? Гэтая краіна ляжала ля Балтыйскага мора, з усходу межавала са Жмуддзю і Літвой, на поўдні — з Польшчай. Яна складалася з 12 абласцей, населеных балцкімі плямёнамі. Усе гэтыя вобласці ў пісьмовых крыніцах называюцца “прускімі землямі”. На самой справе яны не былі заселеныя адным этнасам. У 6—XI стст. прусы насялялі паўвостраў Самбію і паўднёва-ўсходняе ўзбярэжжа сучаснага Калінінградскага заліва. Да пачатку XII ст. пад прускі ўплыў трапляюць тэрыторыі, якія пазней атрымалі назвы “земляў”: Памезанія, Пагезанія, Натангія, Бартыя, Надровія. Суседнія плямёны (скальвы, ламаты, яцвягі) поўнасю ці часткова прымаюць грамадскую арганізацыю прусаў. Тэўтонскі ордэн пачынаў крыжовы паход непасрэдна супраць прусаў, і для апраўдання тэрытарыяльных прэтэнзій яму было выгодна называць усе гэтыя землі прускімі. Ордэнскія заваёвы спынілі працэс утварэння дзяржавы на заходняй ускраіне балцкага арэала.

Прусія — плоскі край, толькі на ўсходзе і поўдні ёсць пагоркі, прарэзаныя азёрамі. Месяцы травень, чэрвень, ліпень, жнівень звычайна цёплыя, восень імглістая і пераменлівая, зіма дастаткова суровая. Глеба ўраджайная — расце жыта, пшаніца, авёс, ячмень, проса, гарох, лён, каноплі, хмель. Многа было лясоў, дзе акрамя звычайнай дзічыны ў тыя часы вадзіліся туры, буйвалы і ласі. Прусы вялі гандаль футрам і бурштынам.

Герман фон Зальца паслаў да мазавецкага князя двух рыцараў з 18 людзьмі на аглядзіны і высвятленне абставін на месцы. Калі тыя прыехалі на мазавецкі двор, самога князя не было дома, гасцей прыняла яго жонка і прасіла пачакаць звароту мужа. Якраз у той час на Мазовію напалі прусы. Тэўтонскім рыцарам з’явілася магчымасць прадэманстраваць свае баявыя вартасці. Яны прынялі самы актыўны ўдзел у арганізацыі абароны, магчыма, нават былі яе кіраўнікамі. Бітва з прусамі цягнулася цэлы дзень, урэшце

мазуры кінуліся наўдцёкі, і тут крыжакі паказалі сябе, прыкрываючы адступленне, пакуль не ўпалі пад мноствам стрэл. Перамога дасталася прусам дарагой цаной, і яны ў тую ж ноч адышлі. Параненых рыцараў выхадзілі, і тыя прыступілі да перагавораў з князем. Усе ўклады былі скончаныя ў 1230 г. Гэтым годам можна лічыць пачатак будаўніцтва ў Прусіі ордэнскай дзяржавы.

Па просьбе крыжакоў князь збудаваў ім на гары левага берага Віслы замак, названы Фогельзангам. У гэтым замку засела крыжацкая залога і баранілася ад прусаў. Можна сказаць, гэты “птушыны спеў” (так перакладаецца з нямецкай мовы назва замка) стаў пачаткам пераможнай песні крыжакоў над прускімі абсягамі. Фогельзанг выканаў ролю ордэнскага плацдарма ў Прусах. Хохмайстар прыслаў падмацаванне з некалькіх рыцараў і сотні конных. Рыцары былі надзеленыя пасадамі кіраўнікоў новай правінцыі (якой фактычна яшчэ не было). Галоўным сярод іх быў Герман Балк з тытулам намесніка Прусіі. З ім прыбылі прызначаныя ў новую правінцыю маршал, комтур, дамавы комтур (камендант замка), шпітальнік. Напаўненне намінальных пасадаў рэальным зместам залежала ад саміх рыцараў. Яны з запалам рынуліся “ў справу”, гэта значыць у бойку, бо акрамя вайны іншых сродкаў не ведалі. Герман Балк адразу пачаў будаваць новы замак над Віслай і назваў яго Няшава.

Конрад Мазавецкі прывілеем у чэрвені 1230 г. аддаў Ордэну навечныя часы Хэлмінскую зямлю з рэкамі Дрвенцай і Мокрай і ўсё, што будзе здабыта ў Прусіі. Адзіным абавязкам крыжакоў было змаганне супраць прусаў, пакуль тыя не прымуць хрысціянства. Імператар і Папа зацвердзілі гэтае наданне. Рымскі Папа аб’явіў крыжовы паход супраць прусаў, яго ўдзельнікам адпускаліся грахі нароўні з крыжакамі, якія хадзілі ваяваць за Святую зямлю.

Забяспечыўшы сабе “прававую” падставу для завяёвы зямлі, жыхароў якой забыліся спытаць аб іх жаданнях, рыцары пачалі дзейнічаць.

У 1231 г. Герман Балк з невялікім войскам на лодках перабраўся цераз Віслу і дайшоў да аднаго з прускіх свяцілішчаў. Там стаяў дуб, якому пакланяліся мясцовыя жыхары. Крыжакі ўмацавалі гэтае месца — акружылі яго валамі і равамі, павесілі на дубе сваю харугву і адбіваліся ад насядаўшых прусаў, якія імкнуліся адагнаць чужынцаў ад святыні. Праз нейкі час на гэтым месцы быў закладзены замак і горад Торунь.

У хуткім часе Герман Балк з дапамогай прыбыўшых з Еўропы крыжакоў выгнаў прусаў з усёй Хэлмінскай зямлі. На месцы спаленага прускага гарадзішча збудаваў горад Хэлмна, прызначыўшы яго на сталіцу Прусіі. У 1234 г. аб'яднанае войска Ордэна, Конрада Мазавецкага, сілезкага князя Генрыка Барадатага, паморскага князя Святаполка, вялікапольскага Уладзіслава нанесла прусам цяжкае паражэнне на рацэ Дзежгонь (Сіргуня). Пачалі будавацца новыя крыжацкія замкі. 1237 год — Эльбланг, 1239 — Балга і г.д. Ордэн павольна прасоўваўся ўздоўж Віслы, Нагаты, затым Віслянскага заліва, каб не губляць воднай сувязі з базамі на Хэлмінскай зямлі.

Так закладваліся асновы ордэнскай дзяржавы ў Прусіі. Заваёвы новых земляў ажыццяўляліся па простаў і надзейнай схеме. На мяжы тэрыторыі, прызначанай для захопу, будаваўся замак, які выкарыстоўваўся як апорны пункт для войска. Затым на адлегласці 15—30 км у глыб варожай зямлі (адзін дзень дарогі) закладваўся новы замак і гэтак далей. Так стваралася сетка, якая з часам пакрыла ўсю Прусію. У XIII ст. крыжакі яшчэ не ставілі шмат мураваных замкаў, бо не хапала сродкаў. Звычайна рабілі ўмацаванні з двух паралельных сценаў з ляжачых бяровенняў. Прамежак паміж імі запаўнялі каменнем і глінай. Зверху адсыпалі вал з гліны і будавалі драўляныя вежы. Мураваныя замкі пачалі пашырацца пазней, у XIV ст. Вакол замка праводзілі роў з вадой, праз яго да брамы вёў мост. Тэўтонскі ордэн прыняў нарманска-сіцылійскі тып замкаў: квадрат з вежамі ў чатырох кутах. У XIII ст. будаваліся і нерэгулярныя замкі з адной-дзвюма вежамі ці акрамя кутніх мелася вежа і над брамай. Там, дзе быў поўны канвент, узводзіўся ўласна замак з будынкамі па ўсім перыметры сценаў і падзамча за мурамі са стайнямі, іншымі гаспадарчымі пабудовамі. Там, дзе не набіралася поўнага канвента і кіраваў не комтур, а войт або пракуратар, замак меў адзін ці два корпусы каля сценаў. На замку заўсёды была капліца і агульная сталोўка. Звычайна яны размяшчаліся на другім паверсе. Першы паверх займалі збраёўня, сядлярня, жыллё абслугі, кладоўка. Ніжэй былі скляпенні. Комтур жыў на другім паверсе. Пад дахам знаходзіўся абарончы ярус з байніцамі.

Прусію наведваў хохмайстар Герман фон Зальца. Гэты чалавек справу рабіў заўсёды грунтоўна. Былі прыдуманы меры для забавлівання сюды каланістаў, у першую чаргу нямецкіх. Для гэтага новым гарадам і жыхарам надаваліся ўсялякія льготы і прывілеі. Гарады Хэлмна і Торунь атрымалі самакіраванне па Магдэбургскаму

праву. Была арганізавана вайсковая служба на феадальнай аснове. Той, хто атрымліваў у лен ад Ордэна пэўную колькасць зямлі і іншую маёмасць, павінны быў па закліку станавіцца ў войска ў поўнай зброі і самае меншае з двума збраяносцамі. Хохмайстар загадаў біць у Хэлмне манету з найчысцейшага срэбра.

Вялікую дапамогу ў заваёве Прусіі Тэўтонскаму ордэну давалі крыжакі з Еўропы, галоўным чынам з Германіі, а таксама польскія князі. Толькі па гэтай прычыне заваёва адбывалася так хутка.

Наступіла чарга іншых абласцей: Варміі, Натангіі і Бартыі. У крыжакоў здараліся і няўдачы. Падчас адной з выпраў у 1237 г. у Варміі залога прускага гарадзішча Балга амаль цалкам знішчыла ордэнскі атрад. Аднак крыжакі хутка адпомсцілі — захапілі Балгу і выразалі ўсіх, хто там быў. Прусы абклалі ў гэтым гарадзішчы ландмайстра Балка з яго войскам, і той выратаваўся толькі дзякуючы нечаканай падмозе крыжакоў з Германіі. У хуткім часе жыхароў Варміі, Натангіі, Бартыі прымусілі скарыцца і прыняць каталіцкую веру. Каб замацаваць перамогу, спешна будаваліся замкі: Кройцбург у Натангіі, Бартэнштайн, Рэзель, Вісемберг у Бартыі, Брунзберг і Хейлзберг у Варміі. Тутэйшыя землі падзялілі паміж нямецкімі шляхціцамі, якія далі згоду пасяліцца ў Прусіі на аснове леннай службы. Мясцовых жыхароў стараліся па-ўсякаму зняволіць, маладых людзей пасылалі ў Германію, дзе з іх выходзілі прапаведнікі хрысціянства.

У 1237 г. да Тэўтонскага ордэна ўліўся Ордэн рыцараў Хрыста, якіх па выяве мяча на плашчы звалі яшчэ мечаносцамі. Гэтае рыцарскае аб'яднанне больш вядома як Лівонскі ордэн. Мечаносцы перажывалі цяжкія часы. Ваюючы з русінамі, лівамі, курамі, эстамі, семігаламі, яны пастаянна канфліктавалі яшчэ з рыжскім архібіскупам. Ордэн мечаносцаў займаў у Лівоніі даволі сціплае месца: з усіх заваяваных земляў ён атрымліваў толькі трэцюю частку, а мясцовыя біскупствы — дзве астатнія. Аб'яднаннем з Тэўтонскім ордэнам рыцары Хрыста спадзяваліся паправіць свае справы. Цяжкае паражэнне ад літвінаў у 1236 г. (тады загінуў магістр мечаносцаў) паскорыла аб'яднанне. Лівонскім правінцыйным магістрам (ландмайстрам) быў прызначаны нястомны заваёўнік Прусіі Герман Балк. Нейкі час ён заставаўся і прускім ландмайстрам.

У 1239 г. памёр Герман фон Зальца — выдатны дзеяч Тэўтонскага ордэна. Менавіта дзейнасць гэтага хохмайстра стварыла тую аснову, на якой узняўся магутны будынак ордэнскай дзяржавы.

Маюцца звесткі, што войска Ордэна прымала ўдзел у вайне з мангола-татарамі ў 1240—1241 г., але не вельмі ўдала. Татары разбілі аб'яднаныя хрысціянскія войскі ў 1241 г. пад Лягніцай, у баі быў паранены прускі ландмаршал.

У саюз з прусамі супраць Ордэна ўвайшоў паморскі князь Святаполк. Відавочна, ён першы зразумеў, што пасля заваёвы паганаў-прусаў прыйдзе чарга суседніх хрысціянскіх земляў. Пасля непрацяглай, але кровапралітнай вайны Ордэн з дапамогай польскіх князёў перамог. Па мірнай дамове ў 1242 ці 1243 г. Святаполк абавязаўся дапамагаць крыжакам ва ўсіх войнах з паганамі. Аднак праз непрацяглы час князь, аб'яднаўшыся з прусамі Судовіі, спустошыў Хэлмінскую зямлю і разбіў крыжацкае войска, пры гэтым загінуў прускі маршал. Святаполк патрабаваў вярнуць яго сына, які знаходзіўся ў руках Ордэна як закладнік. Браты-рыцары адмаўляліся, заклікаючы князя скарыцца. Святаполк збудаваў на востраве пасярод Віслы замак Зантыр і перакрыў крыжакам водны шлях. У ходзе новай вайны Ордэн з дапамогай крыжакоў з Германіі і Польшчы зноў узяў верх. Святаполк быў змушаны ў 1246 г. заключыць мір, абавязацца парваць адносіны з прусамі, дапамагаць у барацьбе з паганствам, сына пакінуць у закладзе. Аднак і гэтая сутычка была не апошняй. Толькі ў 1248 г., вычарпаўшы свае сілы, Святаполк пры пасрэдніцтве папскага легата заключыў мірную дамову.

Браты-рыцары таксама з дапамогай легата 7 лютага 1249 г. увайшлі ў пагадненне з новаахрышчанымі прусамі з Памераніі, Варміі і Натангіі. Мясцовыя хрысціяне атрымлівалі пэўныя правы: маглі самастойна купляць і прадаваць зямлю, распараджацца рухомай маёмасцю, уступаць у шлюб. Яны абяцалі крыжакам не паліць сваіх памерлых, трымацца хрысціянства, быць вернымі Ордэну. Аднак прусаў-хрысціянаў было яшчэ вельмі мала, ды і тыя не цвёрда трымаліся новай веры. Яны ў хуткім часе аб'ядналіся з язычнікамі, перакрылі дарогі паміж крыжацкімі замкамі, знішчылі вялікі атрад тэўтонскага войска.

Ордэну зноў дапамаглі крыжакі, якія ў 1257 г. прыбылі з Германіі ў вялікай колькасці. З іх дапамогай Ордэн заваяваў Памеранію, Вармію, Натангію, Бартыю і Галіндыю. Мясцовы люд быў змушаны прыняць хрысціянства.

У 1252 г. Ордэн ваяваў Памор'е, а праз год заключыў новы мір са Святаполкам на ўмовах, што калі той што-небудзь зробіць супраць Ордэна, то пазбавіцца горада Гданьска.

З дапамогай заходнееўрапейскіх крыжакоў у 1254 г. была заваявана Самбія, а праз год збудавалі замак Кёнігзберг. Супраціўленне прусаў узмацнілася пасля таго, як аб'яднанае войск прускай і лівонскай частак Ордэна разам з датчанамі пацярпела моцнае паражэнне ад ліцвінаў у 1259 г. ля возера Дурбе. У тыя ж часы лівонская філія Ордэна ваявала з мясцовымі плямёнамі, Псковам, Ноўгарадам і маладой яшчэ дзяржавай — Вялікім Княствам Літоўскім.

У супрацьстаянні з паганамі крыжакі не лічылі абавязковым прытрымлівацца нормаў хрысціянскай маралі. Ордэнскі вайт Варміі і Натангіі брат Вальрад Мірабіліс сабраў на пір да замка Ленцэнберг мясцовых арыстакратаў. Тыя прыйшлі без асаблівай насцярожанасці, бо такое адбывалася ўжо не адзін раз. Калі госці як след захапіліся пітвом і ежай, па загаду вайта ў памяшканні, дзе адбываўся пір, былі зачынены дзверы і вокны, а дом падпалены. Вырвацца з полымя не здолеў ніхто. Гэты выпадак выклікаў абурэнне ў Прусіі і паспрыяў разгортванню паўстання супраць Ордэна.

Толькі Хэлмінская зямля і Памезанія захавалі вернасць крыжакам, бо ўжо амаль поўнасю былі заселеныя каланістамі—хрысціянамі. Самбійскія, натангійскія, вармінскія, пагезанскія, бартыйскія прусы паўсталі. Размах барацьбы, якая выбухнула ў верасні 1260 г., быў такім, што ледзь не знішчыў уладу Ордэна ў Прусіі. У шэрагу выпадкаў кіраўнікамі паўстанцаў сталі людзі, якіх крыжакі ў маладых гадах выслалі ў Германію для выхавання з іх рупліўцаў хрысціянства. Тыя хрысціяне, хто не паспеў схавацца па замках, былі забітыя або захопленыя ў палон. Паўстанцы палілі касцёлы, капліцы, дамы хрысціянаў, забівалі святароў. Храніст паведамляе, як аднаго святара самбійцы паклалі галавой паміж двух бяргенняў і, сціскаючы іх, павольна задушылі, гаворачы са здзекам, што не смеюць праліваць крыві такой святой асобы. Некаторых палонных прусы прыносілі ў ахвяру сваім багам. Так, у поўным узбраенні на кані быў жыўцом спалены адзін з палонных рыцараў.

Браты—рыцары сядзелі абложаныя ў замках. Двойчы з Германіі да іх прыходзіла дапамога — і двойчы прусы разбівалі крыжакоў. Паўстанцы актыўна спрабавалі здабыць замкі Кёнігзберг, Кройтцбург, Бартэнштайн і авалодалі двума апошнімі. Залога Кройтцбурга пакінула замак і ратавалася ўцёкамі, але яе дагналі і ўсю пабілі. Залога з Бартэнштайна здолела ўратавацца дзякуючы

хітрасці. Немцы ноччу цішком выйшлі, а ў замку застаўся стары рыцар, які рэгулярна званіў у зvon, быццам заклікаючы на набажэнства. Прусы не адразу заўважылі падман. Доўга трымаўся замак Хейлзберг у Варміі, нягледзячы на пастаянныя штурмы і абстрэл з абложных машын. Урэшце залога здолела ўцячы і схавацца ў Эльблангу, прывёўшы з сабой 12 прускіх закладнікаў. Іх асяпілі і так выпусцілі. Была выкрыта змова з прусамі двух крыжакоў. Ландмайстар загадаў спаліць здраднікаў жыўцом. Каб спалення былі пагане, то ўсё скончылася б ціха, але тут за празмерную жорсткасць да хрысціянаў ландмайстра пазбавілі пасады.

Паўстанцы захапілі малыя ордэнскія замкі, а буйныя трымалі ў шчыльнай аблозе. Верныя Ордэну Хэлмінская зямля і Памезанія аказаліся спустошанымі.

У 1263 г. крыжакам удалося задушыць паўстанне ў Самбii, аднак у іншых месцах вайна працягвалася. Натангійскія прусы разграмілі крыжакоў у Хэлмінскай зямлі, прычым загінуў ландмайстар і некалькі дзясяткаў рыцараў. Шмат пацярпеў замак Радзынь. Яго двойчы захоплівалі паўстанцы і двойчы крыжакі адбівалі.

З Германіі падыходзілі ўсё новыя і новыя падмацаванні. Урэшце з канца 1272 г. Ордэн пачаў браць сітуацыю пад кантроль. Пасля амаль 14-гадовай вайны былі прыведзеныя ў пакору Вармія, Натангія, Бартыя і іншыя вобласці. Ужо ў 1274 г. заваёва новых абласцей у Прусіі аднавілася — у чаргу сталі Скаловія, Надравія, Судовія. Аднак агонь паўстання ўсё яшчэ не патухаў. Крыжакі душылі яго з вялікай жорсткасцю. Прускі ландмайстар Конрад фон Цірберг амаль усіх жыхароў Пагезаніі выселіў у іншыя вобласці, шмат людзей уцяклі на Беларусь і разам з сем'ямі аселі ў ваколіцах Гародні.

Паўстанне паступова згасала, і сведчанне таму тое, што Ордэн змог вызваліць частку сілаў для новых заваёваў. Вайна вялася са звычайнай тады жорсткасцю і ўтрапёнасцю. Мемельскі комтур захапіў у палон аднаго з прускіх правадыроў у Скаловіі. На прывале палоннага прывязалі да дрэва, каб не ўцёк. Калі варта заснула, той здолеў вызваліцца, але ўцякаць не стаў. Схапіўшы меч, забіў рыцара і трох кнехтаў, чацвёртаму адсек руку. Астатнія, разбуджаныя шумам, пасеклі раз'юшанага воя.

Апошняя ў 1283 г. была заваявана Судовія. Яна аказалася моцна спустошанай — шмат народу палягло ў вайне, частку крыжакі рассялілі па іншых правінцыях, частка выселілася ў Вялікае

Княства Літоўскае. На месца загінуўшых і ўцёкшых прыходзілі каланісты, галоўным чынам з Германіі. Тыя мясцовыя жыхары, якія прынялі хрысціянства, доўгі час, нават яшчэ ў XVI ст., захоўвалі элементы сваёй даўняй веры.

Лічачы ад 1231 г., калі Герман фон Балк упершыню пераправіўся з войскам праз Віслу, да 1283 г., за 52 гады Прусія была заваявана цалкам. Для гэтага спатрэбілася намаганне не толькі Тэўтонскага ордэна, але і шляхты ўсіх германскіх земляў. Вайна нанесла такія непапраўныя страты мясцовым плямёнам, што ў рэшце рэшт яны перасталі існаваць як этнасы.

Унутраную палітыку на тэрыторыі Прусіі Ордэн будаваў умела і мэтанакіравана. Каб прыцягнуць каланістаў, крыжакі стварылі новае хэлмінскае права. Было ўведзена фламандскае права спадчыннасці — роўнасць мужчыны і жанчыны. Па венгерскаму праву дазвалялася свабоднае паляванне на дзікага звера, акрамя баброў. Ужывалася яшчэ магдэбургскае і польскае права. Прусаў падзялілі на дзве катэгорыі: вольныя і нявольныя. Тыя, хто захаваў вернасць Ордэну падчас паўстання 1260—1274 гг., мелі больш правоў. Былыя паўстанцы — нявольныя хлопы — жылі ў асобных вёсках, мелі мізэрныя гаспадаркі і мусілі працаваць на крыжакоў. Яны не маглі сяліцца ў гарадах. Мясцовая шляхта анямечалася.

Каланісты густа наплывалі да 1350 г., пасля іх прыток зменшыўся. Крыжакі стварылі 1400 новых вёсак (акрамя біскупаў, царкоўных капітулаў і феодалаў). Да 1410 г. у Прусіі ўжо было 93 гарады. На пачатак XV ст. насельніцтва Прусіі ацэньваецца прыблізна ў 400—600 з нечым тысяч чалавек.

Ордэнскія ўлады шчыльна апякалі гаспадарчае жыццё краіны. Яны стварылі двайную сістэму даходаў: праз адпрацоўкі, грашовы і натуральны падаткі (шляхта таксама іх плаціла) і яшчэ праз уласную гаспадарку (земляробства, жывёлагадоўля, рамяство, крэдыт, гандаль). Галоўным аб'ектам гандлю былі авёс, ячмень і солад. Ордэн злоўжываў уладай: сваіх эканомай ставіў у больш выгодныя ўмовы гандлю, чым астатніх купцоў. За некалькі дзясяткаў гадоў Прусія ператварылася ў квітнеющую краіну, з чаго Ордэн меў немалую выгоду.

У знешняй палітыцы Тэўтонскага ордэна пасля пакарання Прусіі галоўнай задачай стала вайна з Вялікім Княствам Літоўскім.

Бойкі з Літвой і Польшчай

Пераломным у адносінах Тэўтонскага ордэна з Вялікім Княствам Літоўскім стаўся 1283 г. Крыжацкі храніст Пётр Дусбург пісаў: “Скончылася пруская вайна, пачалася вайна літоўская”. Аднак першы этап барацьбы з Літвой⁴¹ пачаўся задоўга да гэтага часу. Упершыню прэтэнзіі на Літву былі выказаныя ў прывілеі германскага імператара Фрыдрыха II у 1245 г. Па просьбе хохмайстра імператар аддаваў Ордэну землі, якія той здабудзе ў Куроніі, Літве і Сямігаліі. Яшчэ раней, з пачатку XIII ст., агрэсіўныя намеры да Літвы мелі лівонскія крыжакі. Спачатку яны абараняліся ад нападаў літоўцаў⁴², а калі замацаваліся паміж Дзвіной і Фінскім залівам, перайшлі ў наступ. Пацярпеўшы паражэнне ад літоўцаў пад Шаўламі ў 1236 г., мечаносцы тут жа (1237 г.) аб’ядналіся з Тэўтонскім ордэнам. Цяпер адной з галоўных задач лівонцаў стала злучэнне з Прусіяй па сушы. Дарога на Прусію вяла праз Куронію, і мечаносцы атакавалі гэтую вобласць. Як выключную з’яву ў адносінах паміж крыжакамі і Літвой даследчыкі разглядаюць мірнае пагадненне Міндаўга з лівонскім ландмайстрам. Аслабіла Ордэн як у Прусах, так і ў Інфлянтах паражэнне ля возера Дурбе (1259 г.).

Істотных зменаў на літоўска–лівонскім фронце не назіралася да 1283 г., пакуль на арэне барацьбы не з’явіўся новы магутны дзеяч — прускія крыжакі. Ордэн выступіў з прэтэнзіямі на Вялікае Княства, спасылаючыся на фальшывую (ці праўдзівую) даравальную грамату Міндаўга. Паводле яе зместу, вялікі князь прызначаў сваю дзяржаву Ордэну ў тым выпадку, калі застанецца без нашчадкаў. Здарылася так, што ўсе сыны Міндаўга загінулі (у тым ліку вялікі князь Войшалк), і Ордэн выставіў свае патрабаванні.

Адразу пасля заваёвы Судовіі ландмайстар Конрад фон Цірберг у той жа год зрабіў першы паход на Літву. У наступным годзе зруйнавалі Гародню.

У 1291 г. пала апошняя апора крыжакоў у Палестыне — Акра. Хохмайстар Тэўтонскага ордэна адплыў на караблі ў Еўропу і абсталяваўся ў Венецыі. З гэтага часу Прыбалтыка становіцца галоўнай арэнай дзейнасці Ордэна, а праз 19 год хохмайстры назусім перабраліся ў Прусію.

⁴¹ Пад Літвой тут разумеецца Вялікае Княства Літоўскае.

⁴² Літоўцы — назва жыхароў гістарычнай вобласці “Літва” ў Верхнім Панямонні са змешаным усходнеславянска–балцкім насельніцтвам.

Паходы на Літву арганізоўвалі ландмайстар, ландмаршал і парубежныя комтуры. Цягнулася непарыўная вайна, якая складалася з дробных і буйных наездаў, сутычак, засад, адступленняў, уцёкаў і пагоняў. Паходы з аднаго і другога боку адбываліся па падобнай схеме. Збіралася войска ў колькасці ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх тысяч вояў і ішло ў паход на варожую тэрыторыю. Выправа цягнулася ад 2—3 дзён да некалькіх тыдняў (калі ішло вялікае войска). Мелі мэтай здабыць адзін ці болей замкаў, рабавалі ваколіцы, палілі жытло, забівалі або бралі ў палон насельніцтва, зводзілі жывёлу.

Выйграваў той, хто здолеў сканцэнтравать сілы, нечакана ўдарыць і адысці са здабычай і палоннымі, пакуль вораг не арганізаваў адпор. Другі варыянт: вызнаць ці прадугледзець час і накірунак паходу ворага, сабраць у пэўным месцы большыя сілы і нанесці яму паражэнне ў сустрэчным баі ці ў пагоні.

Вялікую ролю адыгрываў фактар нечаканасці. Войска збіралі тайна і трымалі ў сакрэце месца выправы. Часам спецыяльна распаўсюджвалі чуткі аб намеры напасці на адну воblasць, а ішлі зусім у другую. Існавала добра арганізаваная служба памежнай варты і разведкі з абодвух бакоў. Для выведаў выкарыстоўваліся вандроўныя манахі і гандляры. Аднак нечаканыя напады ўдаваліся часта. Пакуль збіралі войска, арганізоўвалі абарону, праходзіў пэўны час. Той, хто нападаў, з самага пачатку меў перавагу ў ініцыятыве. У выпадку, калі жыхары аказваліся папярэджанымі, яны хаваліся па замках са сваёй рухомай маёмасцю. Часам дзякуючы нечаканасці ўдавалася захапіць і замак. Нягледзячы на амаль пастаянны стан вайны, у тыя часы не трымалі ў адным месцы вялікага войска па той простае прычыне, што яго немагчыма было пракарміць.

У выніку безупыннай вайны паміж дзяржавамі ўтварылася амаль незаселеная прыгранічная паласа. Жыццё тут было вельмі небяспечным — пастаянна праходзілі вайсковыя атрады, гурты рабаўнікоў, сядзелі засады.

У канцы XIII ст. адбылося паўстанне ў Натангіі, Самбіі і Судовіі, але крыжакам удалося задушыць яго ў самым пачатку праз здраду.

На Лівоніі разрастаўся канфлікт Ордэна з рыжскім архібіскупам. Апошні разам з рыжанами заключыў дагавор з вялікім князем Віценем, і той прыняў непасрэдны ўдзел у гэтай

барацьбе. У 1298 г. ён разбіў лівонскіх рыцараў, прычым у бітве загінуў лівонскі ландмайстар. Толькі падмога кёнігзбергскага комтура прымусіла ліцвінаў выйсці з Лівоніі.

Хохмайстар Готфрыд фон Гогенлоэ вырашыў у 1303 г. перанесці сталіцу Тэўтонскага ордэна ў Прусію. Яго выбар паў на Мальбарк (ці Марыенбург) на рацэ Нагаце. Перанос сталіцы ў Прусію быў цалкам лагічным, бо менавіта ў Прыбалтыцы для Ордэна адкрываліся найабшырнейшыя перспектывы. Тут хапала земляў для заваёвы, непадалёк знаходзілася Германія (не тое, што ў Палестыне), адкуль заўсёды можна было атрымаць хуткую дапамогу. Намер Гогенлоэ ажыццявіў яго наступнік Зыгфрыд фон Фойхтванген.

У пачатку XIV ст. Ордэн панаваў над Прусамі, Курляндыйяй, Семігаліяй, часткай Лівоніі, некалькімі павятамі Жмудзі. У яго шэрагі ахвотна ўступала як шляхта, так і буйныя феадальцы. Тут можна было атрымаць уладу, ганаровую пасаду і немалы матэрыяльны набытак. Суровы статут не вытрымліваў выпрабавання багаццем і ўладай. Ордэн ужо нельга было назваць зборам аскетаў і фанатыкаў–хрысціянаў.

Адразу пасля абрання хохмайстар Зыгфрыд фон Фойхтванген у 1309 г. выехаў у Прусію да Мальбарка. Пасада прускага ландмайстра стала непатрэбнай, хохмайстар зрабіў Генрых фон Плотцке вялікім комтурам і даручыў нагляд над жыўнасцю і суднаходствам. Вялікі комтур жыў пры двары хохмайстра гэтак жа, як вялікі скарбнік. Прускі маршал рэзідаваў у Кёнігсбергу, вялікі шпітальнік — у Эльблангу, вялікі шатны — у Хрыстбурзе.

Тэўтонскі ордэн у гэты час настолькі ўверыўся ў сваёй моцы, што, не спыняючы змагання з Літвой, увязаўся ў доўгую і крывавую вайну з Польшчай за Памор’е (1309—1343 гг.). Тут ужо не было гаворкі аб барацьбе з нявернымі. Крыжакі ваявалі за хрысціянскія землі з канкрэтнай мэтай — захапіць ласы кавалак зямлі і напразамую злучыцца з нямецкімі землямі. Валоданне Памор’ем давала гарантыю пастаяннай сувязі з Германіяй па сушы.

На валоданне паморскім княствам прэтэндавалі акрамя ўласных князёў яшчэ брандэнбургскія маркграфы і польскія каралі. У 1294 г. кароль Пжэмыслаў усталяваў на Памор’і польскую ўладу. Аднак праз два гады яго неспадзявана заспелі і забілі брандэнбуржцы. Барацьбу за Памор’е прадоўжыў Уладзіслаў Лакетак. Тым часам брандэнбургскія маркграфы ўзялі ў германскага

імператара прывілей на сваё валоданне Памор'ем (1295 г.). Не могучы сваімі сіламі адабраць гэтую зямлю, Лакетак звярнуўся за дапамогай да Тэўтонскага ордэна. Паводле ўмовы крыжакі абавязаліся бараніць ад брандэнбуржцаў гданьскі замак. Праз год яны павінны былі атрымаць плату і пакінуць Гданьск. Выканаўшы справу — з поспехам абараніўшы замак, — браты-рыцары ў наступным годзе запатрабавалі плату. Лакетак заплаціць не змог. Тады крыжакі закавалі ў кайданы палякаў, якія былі ў замку, а праз некаторы час выразалі польскую залогу ў горадзе і авалодалі ім. Затым Ордэн заплаціў адступнога (10 тыс. грыўнаў) брандэнбуржцам, і тыя адмовіліся ад сваіх правоў на Памор'е на карысць Ордэна. Гэта адбылося ў верасні 1309 г. У 1311 г. імператар зацвердзіў не толькі гэтую куплю, але і будучыя набыткі Ордэна на Памор'і. Крыжакі даволі хутка здабылі паморскія замкі. Адны захапілі сілай, іншыя паддаліся без бою. Больш за іншых супраціўлялася польская залага ў Швецы, але і яна ўрэшце здалася. Ордэн стаў гаспадаром абодвух берагоў Віслы, пачынаючы ад Польшчы і да ўпадзення ў Балтыйскае мора.

Не спынялася вайна з Вялікім Княствам Літоўскім. Вось некалькі эпизодаў з яе. У 1305 годзе вялікі князь Віцень сабраў нараду з найважнейшых паноў. Самбійскі войт Піліп фон Голанд якраз напаў на Літву і паміж іншымі спаліў дзве вёскі вялікага князя. Той, разгневаны, кінуўся ў пагоню з усімі прысутнымі панамі. Крыжакі ўжо далёка ад'ехалі, таму пачувалі сябе ў бяспецы. Адзін рыцар вёў войска, астатнія, зняўшы зброю, вольна ехалі ззаду. Тут па іх ударыў вялікі князь. Адразу быў забіты сын войта. Голанд, схпіўшы дзвюма рукамі меч, знёс галаву ліцвіну, але і сам палёг разам з іншымі рыцарамі.

Лівонскія крыжакі збудаваў ў вусці Дзвіны замак і пачалі кантраляваць гандаль на рацэ, чым яшчэ ўзмацнілі канфлікт з Рыгай. Біскупы з Лівоніі напісалі да Папы Рымскага вялікую скаргу на ордэнцаў. Рыцараў абвінавачвалі ў розных грахах: ад забойства хрысціянаў да дабівання сваіх жа братаў-рыцараў, параненых у баі, і спальвання іх целаў на ўзор паганаў.

Актыўныя баявыя дзеянні адбываліся на берагах і водах Нёмана. Комтур Рагнеты прыдумаў збудаваць вялікі і высокі карабель — сапраўдны пływучы замак — і паплыў на ім па Нёмане ў выправу. Аднак карабель сеў на мель. Паліць яго было шкада (шмат каштаваў сродкаў і сілаў), комтур спадзяваўся з часам вывесці судна на глыбокую ваду. Пакінуўшы на варце чатырох

лучнікаў, пайшоў за падмогай. Ліцвіны акружылі карабель на лодках. У гэты час ён неяк сышоў з мелкага месца і паплыў па цячэнні. Лучнікі бесперапынна адстрэльваліся з высокіх бартоў, аднак былі забітыя, а карабель спалены.

Вайну з Літвой у гэтыя часы арганізоўвалі галоўным чынам вялікі маршал і комтуры пагранічных замкаў. Хохмайстар быў заняты справамі з Польшчай. Цяжкую страту панёс Ордэн у 1320 г.: загінуў вялікі маршал Генрых фон Плотцке. Падчас выправы да Меднікаў, што на Жмудзі, ён быў акружаны ліцвінамі і жмудзінамі. Маршал з боем адступаў па адзінай свабоднай дарозе, але яна аказалася перакрытаю ссечанымі дрэвамі. У распачнай бойцы загінулі разам з маршалам 20 рыцараў і шмат конніцы. Паміж палоннымі быў самбійскі войт. Яго, па паведамленні ордэнскага храніста, у поўнай зброі прывязалі на кані і спалілі жыўцом на ахвяру паганскім багам. Немалыя страты крыжакам нанёс выдатны ваенны правадыр Давыд Гарадзенскі, зяць вялікага князя Гедыміна.

Ліцвіны хадзілі паходамі не толькі ў Прусію, але і на Польшчу. Кароль Уладзіслаў Лакетак, уважаючы крыжакоў за галоўнага ворага, павёў палітыку на саюз з Вялікім Княствам. Ён выправіў да Гедыміна паслоў з прапановай міру і просьбай рукі яго дачкі Альдоны для свайго сына Казіміра. Гедымін даў згоду і ў якасці пасага дачкі выпусціў тысячу палонных палякаў.

Лакетак, не чакаючы сканчэння перамір'я з крыжакамі (ад Божага нараджэння 1326 г.), пачаў граміць іх саюзнікаў. Спачатку спустошыў землі мазавецкага князя. Затым надышла чарга маркграфства Брандэнбургскага. У 1326 г. разам з літоўскай падмогай на чале з Давыдам Гарадзенскім палякі спустошылі ваколіцы Франкфурта–на–Одэры. На адваротнай дарозе на прывале Давыд быў забіты ў спіну адным мазавецкім шляхціцам. Крыжакі ў 1327 г. разам з мазавецкім князем Вацлавам спустошылі Куявы. На наступны год Лакетак зноў з літоўскай падмогай ваяваў Хэлмінскую зямлю, а крыжакі з мазурамі хадзілі на Куявы, дзе пацярпелі паражэнне. У 1341 г. падчас аблогі аднаго з крыжацкіх замкаў стрэлам з гарматы быў забіты вялікі князь Гедымін. Вайну з Ордэнам прадоўжылі яго сыны Альгерд і Кейстут. У тым жа годзе крыжакі захапілі Добжынь. Польскі кароль, атрымаўшы падмогу з Аўстрыі, Літвы, Венгрыі, пайшоў на Хэлмінскую зямлю. Аднак ордэнскае войска не давала яму пераправіцца праз раку Дрвенцу. Кароль 10 дзён стаяў на адным беразе, крыжакі — на другім. Нарэшце палякі знайшлі новы брод. Каля яго затаілася некалькі вайсковых

аддзелаў, астатнія пайшлі берагам да Бродніцы, ордэнскія войскі ішлі паралельным курсам па другім беразе. Схаваныя войскі Лакетка перайшлі раку і дымам падалі ўмоўны знак каралю, той рэзка павярнуў войска і на ўсю моц паімчаў да броду. Крыжакі таксама павярнулі, але іх цяжкія коні не паспелі за лягчэйшымі польскімі і венгерскімі, пераправа адбылася. Хохмайстар адступіў да Голуба. Было заключана перамір'е, спрэчкі вырашылі перадаць на суд чэшскага і венгерскага каралёў. Тады ж заключылі перамір'е і з Літвой — Ордэн абавязаўся вярнуць заважаную частку Жмудзі.

Лівонскі ландмайстар абклаў горад Рыгу. Пасля працяглай абароны людны і багаты горад у 1330 г. з-за недахопу харчавання здаўся пры ўніжальных умовах. Самыя шановныя жыхары павінны былі прыйсці да ландмайстра і скласці да яго ног усе свае прывілеі. Ландмайстар загадаў засыпаць частку гарадскіх равоў, разваліць мур на 30 локцяў у шырыню і праз той пралом на чале войска ўступіў у Рыгу. Ландмайстар быў таўсцяком, і адна кабета, пабачыўшы гэты ўезд, заявіла, што не дзівіцца нежаданню крыжака прайсці праз браму, як усе людзі. Каб трымаць горад у паслушэнстве, крыжакі заклалі ў Рызе свой замак. Яны доўга і без асаблівых турбот жылі пад праклёнам папы, накладзеным за нежаданне вяртаць горад архібіскупу.

Быў у Ордэне рыцар заганных схільнасцяў Ян фон Бендорф. Хохмайстар за гэта трымаў яго пад сваім наглядом у Мальбарку. За нейкую правіннасць у Бендорфа адабралі каня. У дзень Святой Эльжбеты, калі хохмайстар выходзіў з капліцы, Бендорф нанёс яму смяротны ўдар нажом. Адзіны спадарожнік хохмайстра — сабака — пачаў так жакліва брахаць і выць, што адразу збегліся людзі. Забойца хацеў уцячы, але яго выкрылі па плямах крыві на белым плашчы і затрымалі. Рыцары не хацелі крыві свайго брата і аддалі яго на суд Папе Рымскаму. Той прыгаварыў яго да пажыццёвага зняволення на хлебе і вадзе.

17 лютага 1331 г. генеральная капітула абрала новага хохмайстра і прыняла меры для асабістай бяспекі кіраўніка Ордэна. Яму далі варту з некалькіх рыцараў і жаўнераў. Капітула ўзнавіла звычай выбару хохмайстрам у пастаяннае таварыства аднаго рыцара, званага кампаньёнам (ад'ютантам). У абавязкі кампаньёна ўваходзіла сачыць за бяспекай хохмайстра, прымаць звароты, просьбы і г.д. Часамі хохмайстры мелі па тры і чатыры кампаньёны.

Перамір'е Ордэна з Польшчай скончылася, а мірнага вырашэння спрэчак не адбылося. Вайна працягвалася далей. Крыжакі

захапілі ўсю Добжынскую зямлю. Пасрэднікі — венгерскі і чэшскі каралі — выдалі прысуд: Куяўскую і Добжынскую землі вярнуць Польшчы, Памор'е пакінуць ордэну. Крыжакі не аддавалі захопленыя землі, патрабуючы ад караля Казіміра пісьмовай згоды з прысудам, а той яе не даваў. Нарэшце ў 1343 г. Казімір падпісаў з Ордэнам мір у Калішы, па ўмовах якога адрокся ад усіх правоў на Памор'е, Хэлмінскую і Міхалаўскую землі. Крыжакі перадалі Польшчы Куявы і Добжынь.

Пасля замірэння з Польшчай вайна супраць Літвы павялася з небывалым размахам. З 1340 да 1410 г. было зроблена 97 паходаў на Літву. Галоўным чынам нападалі на Жмудзь, а таксама на Гародню, Вільню, Трокі, Брэст, Ліду, Наваградак. У адказ за гэты ж час ліцвіны ажыццявілі каля 55 паходаў. Вялікія крыжацкія выправы (па некалькі тысяч чалавек) адбываліся ў 1382, 1383, 1384, 1390, 1391, 1394, 1402, 1403 гадах. Разам з тым штогод рабілася 4—8 невялікіх рабаўнічых выпраў, якія арганізоўвалі комтуры Рагнеты, Балгі, Астроды.

У 1360 г. у крыжацкі палон трапіў Кейстут, ён быў акружаны і аддаў зброю лівонскаму ландмайстру. Аднак князя хутка абмянялі на мноства палонных хрысціян. Але ў хуткім часе Кейстут зноў трапіў у палон. У бітве яго скінулі з каня, схпілі і прывезлі да Мальбарка. Варта днём і ноччу стаяла ля дзвярэй цямніцы, куды доступу не меў ніхто, акрамя крыжака з прыдворнай службы хохмайстра. Ён насіў князю ежу. Гэты крыжак быў родам ліцвін, яго маладым узялі ў палон, ахрысцілі на Адольфа, а па-простаму звалі Альфам. Доўгай і вернай службай Ордэну Альф заслужыў давер хохмайстра. Кейстут знайшоў у адной сцяне вязніцы выемку, якая мела глыбіню на 2/3 мура. Князь схпіў Альфа на свой бок, атрымаў ад яго інструменты і ламаў муроўку ў адтуліне, пакуль не прабіў выйсце. Ноччу Кейстут спусціўся ў роў, вылез на другі бок па драбінах, апрануў крыжацкі плашч і без перашкод выехаў з Мальбарка. Дабраўшыся разам з Альфам да лесу, кінулі коней, некалькі дзён хаваліся па балотах, затым лясамі па начах дайшлі да Мазовіі, дзе ўцекачоў прыняла княгіня Данута — родная дачка Кейстута.

У канцы 1379 г. ля ракі Нарвы з'ехаліся хохмайстар, Кейстут, Ягайла (бацька Ягайлы вялікі князь Альгерд памёр у 1377 г.). Там яны прыйшлі да згоды і ў Троках заключылі мір на 10 гадоў паміж пагранічнымі раёнамі Прусіі і Літвы. Па яго ўмовах з абодвух бакоў не павінна было быць ніякіх нападаў. Жыхары пагранічных раёнаў маглі ў складзе войскаў сваіх краін удзельнічаць у паходах на глыбінныя раёны іншай варожай дзяржавы.

Ягайла, захацеўшы аднаасобна панаваць у Вялікім Княстве, увайшоў у тайную змову з крыжакамі супраць Кейстута. У 1380 г. была заключана патаемная дамова: вялікі князь (Ягайла) гарантуе Тэўтонскаму ордэну поўны мір і бяспеку. Калі Ордэн пойдзе пу-стошыць край Кейстута ці яго сыноў, а вялікі князь выведзе сваё войска ў поле, то мір пры гэтым ніякім чынам не будзе лічыцца сарваным; толькі не павінны ўступаць у бітву з ордэнскім войскам. Калі воі Ордэна па няведанні ўвойдуць у землі вялікага князя, зрабяць шкоду або захопяць палонных, то палон будзе выдадзены без выкупу, але каб дамоўленасць не адкрылася, рабіць выгляд, што выкуп атрыманы.

Ужо ў 1381 г. крыжакі пачалі ваенныя дзеянні супраць Кейстута — пустошылі Жмудзь. Кейстут арганізаваў у адказ паход, які меўся быць нечаканым, але крыжакі ўсюды былі гатовыя да яго прыходу, што здзівіла старога князя. Усё стала яму зразумелым, калі атрымаў інфармацыю аб дамове Ягайлы з крыжакамі. Кейстут сказаў аб здрадзе свайму сыну Вітаўту, які быў у вялікай дружбе з Ягайлам і, можна сказаць, жыў пры ім. Вітаўт не хацеў даваць веры, запэўніваў бацьку, што вялікі князь яму давярае і нічога не робіць без яго ведама.

Праз нейкі час Кейстут нечакана авалодаў Вільняй і ўзяў пад варту Ягайлу. Была знойдзена перапіска з крыжакамі і тэкст пагаднення. З Гародні ў Вільню прымчаўся Вітаўт. Бацька яму сказаў: “Ты не хацеў мне верыць, глянь на гэтыя лісты і даведайся аб змовах супраць нас. Дзякуй небу, што захавала нас ад згубы”. Ягайлу пакінулі ўдзел, і ён пасяліўся ў Крэве.

У 1382 г. адбываліся ўзаемныя напады з крыжакамі. Ягайла зноў наладзіў сувязь з Ордэнам. Ён нечакана напаў на Вітаўта, разбіў яго войска і захапіў Вільню. Вітаўт адступіў да Трокаў, потым пад Гародню. Ягайла злучыўся пад Трокамі з крыжацкім войскам, захапіў горад і замак. Сюды падышлі Кейстут з Вітаўтам. Варожыя войскі стаялі на адлегласці ў 3—4 палёты стралы адно ад другога. Ягайла прыслаў свайго брата Скіргайлу з заклікам да згоды і міру. Кейстут паддаўся на гарачыя просьбы Вітаўта, паверыў прысязе Скіргайлы аб бяспецы і разам з сынам паехаў да войска Ягайлы. Сам Ягайла, быццам для ўшанавання, выехаў насустрач з вялікім конным атрадам, які адразу акружыў прыбыўшых князёў. Калі Кейстут сказаў аб мэце прыезду, Ягайла задумліва адказаў: “Тут не месца для перагавораў, паехалі да Вільні”. І тут жа конныя пачалі цясніць прыехаўшых

на віленскую дарогу. У Вільні бацьку з сынам разлучылі. Кейстута ў кайданах вывезлі ў Крэва і пасадзілі ў цямніцу. Да вояў Кейстута прыбыў ганец і ад яго імя перадаў, што князю ўжо не патрэбныя іх паслугі. Войска раз'ехалася па дамах. На пятую ноч зняволення ў Крэве Кейстут быў задушаны ў прысутнасці кашталяна замка Прора. Паміж забойцамі быццам знаходзіўся нейкі крыжак. Ягайла загадаў прывезці цела дзядзькі да Вільні і арганізаваў пышнае пахаванне.

Вітаўт у Вільні паводзіў сябе неспакойна, урэшце захварэў і быў таксама вывезены ў Крэва. Яго жонка княгіня Ганна дамаглася дазволу быць разам з мужам. Прыбылі на месца яшчэ перад смерцю бацькі. Пасля забойства Кейстута вырашылі ўцякаць. Княгіня ўзяла ліст бяспекі (ахоўны ліст) для сваёй паездкі ў Мазовію. Аднойчы яна, як звычайна, прыйшла адведаць мужа і затрымалася ў яго. Вітаўт пераапануўся ў адзенне адной са служанак, імем Алена, а тая засталася на яго месцы. Потым князь быў спусчаны з мура і дабраўся да коней, прысланых ваўкавыскім цівуном. Хутка даімчаў да Слоніма, затым праз Брэст на пяты дзень быў ужо на Мазові ў Плоцку. Княгіня Ганна разам з дзецьмі таксама пакінула Крэва. Алена так добра выдавала сябе за хворага князя, што ўцёкі адкрыліся толькі на трэці дзень. Прор, атрымаўшы загад з пашанай вывезці Вітаўта да Вільні, зайшоў да князя, убачыў падмену і адразу забіў Алену. Некаторыя храністы пішуць, што на месцы Вітаўта засталася яго жонка.

Вітаўт звярнуўся за дапамогай да Ордэна і атрымаў яе. Прыбыўшы да Прусіі, князь паслаў клікаць на падмогу да сябе жмудзінаў. Тыя доўга не хацелі даваць веры, што князь Вітаўт можа быць у хаўрусе з крыжакамі.

У хуткім часе Ягайла зрабіў важны палітычны крок — згадзіўся прыняць польскую карону. У 1385 годзе былі выпрацаваныя ўмовы Крэўскай уніі, на наступны год Ягайла стаў польскім каралём і прыняў каталіцтва з імем Уладзіслаў.

Ягайла лічыўся гаспадаром дзвюх дзяржаў каля 7 год. Барацьба Вітаўта за бацькоўскі стол скончылася пагадненнем 1392 г. у Востраве. Ягайла фактычна прызнаў за стрыечным братам Вялікае Княства Літоўскае, а сам застаўся толькі польскім каралём, прыдумаўшы сабе на суцяшэнне тытул вярхоўнага князя Літвы.

Набліжэнне да Вялікай вайны

Адносіны Ордэна з Літвой і Польшчай пастаянна былі напружанымі. Вітаўт і Ягайла выдатна разумелі, што нясе іх дзяржавам далейшае ўзмацненне крыжакоў. Яны таксама ўсведамлялі ўсю цяжкасць змагання з Ордэнам паасобку і Вялікага Княства Літоўскага, і тым больш невялікага Каралеўства Польскага.

Небяспека з боку Ордэна — вось аснова тагачаснага саюза Літвы і Польшчы. У імя дзяржаўных інтарэсаў вялікі князь і кароль адкінулі ўсе даўнія крыўды, што было не простай справай, асабліва для Вітаўта. Паміж ім і Ягайлам ляжала смерць бацькі — вялікага князя Кейстута.

У свой час Ягайла карыстаўся крыжацкай дапамогай у змаганні за вярхоўную ўладу ў Вялікім Княстве. Потым ужо Вітаўт быў змушаны звярнуцца да Ордэна за дапамогай супраць Ягайлы. Высветліўшы адносіны паміж сабой, стрыечныя браты ў сілу абставін (гэтыя людзі выдатна ўмелі ў іх разбірацца) стварылі саюз дзвюх дзяржаў. Аб яго менавіта антыкрыжацкай накіраванасці яскрава сведчыць тая акалічнасць, што пасля разгрому Ордэна ў Вялікай вайне гэты саюз тут жа распаўся.

Прычын і падставаў для вайны хапала. Ордэн даволі бесцырымонна накладваў руку на землі, якія Літва і Польшча здаўна лічылі сваімі. Асноўнай зонай канфлікту з Вялікім Княствам была Жмудзь. Крыжакі яшчэ з XIII ст. імкнуліся любым коштам захапіць яе, каб напрамую злучыцца з Лівоніяй. Ва ўсіх перагаворах з літоўскімі князямі ўзамен за дапамогу ці пры заключэнні міру яны патрабавалі сабе Жмудзь. Так было ў дамовах Вітаўта з Ордэнам у 1384, 1390 гадах, у дагаворах дзвюх дзяржаў у 1398 г., ва ўкладзе Свідрыгайлы з крыжакамі ў 1402 г. і, нарэшце, у літоўска-польска-ордэнскім трактаце 1404 г. у Рацяжы.

Усе гэтыя акты былі праявай дыпламатыі — жмудзіны не збіраліся скарацца крыжакам, і тыя раз за разам хадзілі паходамі на край, які фармальна быў ужо іх уласнасцю. Пад пагрозай расправы жмудзіны далі вялікую колькасць закладнікаў, і ў пачатку студзеня 1401 г. у Мальбарку было ўчынена паказальнае хрышчэнне жмудскіх паноў. Аднак ужо ў сакавіку жмудзіны ўзнялі паўстанне. Літва іх падтрымала, і пачалася вайна, якая скончылася трактатам 22 мая 1404 г. у Рацяжы. Па яго ўмовах Польшча атрымала права выкупу ў крыжакоў Добжынскай зямлі, але Жмудзь заставалася за Ордэнам. Ордэнская войскі зноў пачалі

хадзіць туды паходамі. Тым не менш Жмудзь заўжды была гатовая паўстаць, а Літва — у зручны момант падтрымаць яе.

Складанымі былі адносіны Ордэна з Польшчай. У 1392 г. крыжакі адкупілі Добжынскую зямлю ў князя Уладзіслава Апольчыка (па-нямецку фон Опельн). Польшча, не гатовая да вайны, абмежавалася пратэстамі. Палякі не хацелі канчаткова адмаўляцца і ад Памор'я.

У 1402 г. Жыгімонт Венгерскі намерваўся аддаць Польшчы Новую Марку (вобласць ля заходняй мяжы Польшчы) як заклад за грашовую пазыку. Аднак Ордэн пазычыў Жыгімонту суму значна большую, чым мог ахвяраваць польскі кароль, і такім сродкам набыў Новую Марку для сябе. Польскія землі аказаліся адрэзанымі ад саюзных заходнепаморскіх княстваў. Палякі, упусціўшы ўсю здабычу, павялі спрэчку аб некалькіх замках на мяжы Польшчы з Новай Маркай, у першую чаргу аб Дрэздэнку. Яго ўладальнік Ульрых фон Ост прысягнуў польскаму каралю, а калі Новая Марка дасталася Ордэну, перайшоў на бок крыжакоў. Хохмайстар і ў гэтай спрэчцы не пажадаў саступіць, каб хоць трохі злагодзіць палякам горыч страты, і купіў у фон Оста яго ўладанні.

Паступова становілася ясным, што справа дойдзе да вайны, і ўсе рыхтаваліся да яе. Ягайла і Вітаўт стараліся трымаць свой саюз у тайне, крыжакі ж да апошняга не пакідалі надзеі іх пасварыць.

Вялася актыўная дыпламатычная праца. Ордэн меў падтрымку ўсяго каталіцкага захаду, рознымі сродкамі здолеў зрабіць сваімі саюзнікамі паморскіх князёў. Па дагаворы тыя абавязаліся за 4 тыс. коп грошаў даць падмогу супраць Вітаўта і Ягайлы. Ужо ў ходзе вайны крыжакі аплацілі і саюз з Жыгімонтам Венгерскім. Хоць у таго быў мір з Ягайлам да 1413 г., але, атрымаўшы 300 тысяч дукатаў (фантастычная па тых часах сума), ён забавязаўся напаści на Польшчу. Пасля перамогі Жыгімонту павінны былі дастацца Падолле, частка Русі і Малдова, а Ордэну — Літва, Жмудзь, Добжынская зямля і Куявы. Каб прыдаць сваім дзеянням выгляд прыстойнасці, Жыгімонт запісаў умову — ён дапаможа Ордэну толькі ў тым выпадку, калі Ягайла будзе выкарыстоўваць у вайне паганаў або схізматаў. Заранёў было вядома, што разам з палякамі выступаць летувісы, жмудзіны (пагане), русіны (схізматы) і татары (мусульмане).

Другі сусед — чэшскі кароль Вацлаў — меў саюз з Ягайлам, але і ён быў падкуплены Ордэнам. У сваю чаргу Вітаўт 14 верасня

1408 г. заключыў мір з Маскоўскім княствам і можна было не баяцца ўдару ў спіну. Рускія гісторыкі ацанілі гэтую акалічнасць як уклад Масквы ў разгром Тэўтонскага ордэна. Буйным поспехам дыпламатыі Вітаўта з'явілася адсутнасць войскаў лівонскай філіі Ордэна ў важнейшых аперацыях вайны.

Паўсюды ў Еўропе па свецкіх і духоўных дварах вялася актыўная дыпламатычная барацьба. Галоўным козырам крыжакоў была святасць іх барацьбы з паганамі і схізматыкамі. Польскага караля-каталіка яны абвінавачвалі ў падтрымцы няверных. Ягайла ў адказ пісаў, што ордэнскія браты ў сваёй дзяржаве не прывялі да Бога прусаў, а пякуцца аб хрысціянізацыі Жмудзі і Літвы. З 1407 г. па Еўропе кружылі скаргі жмудзінаў на Ордэн, якія, несумненна, ішлі праз дзяржаўныя канцылярыі Вітаўта і Ягайлы. Хоць увогуле сімпатыі ў Еўропе былі на баку крыжакоў, усё ж дыпламатычная актыўнасць саюзнікаў прынесла пэўны плён. У гэтай вайне Ордэн атрымаў значна менш падмогі ад Рымскай Імперыі і заходніх краін, чым раней.

Калі разгледзець падзеі апошняга дзесяцігоддзя перад вайной у храналагічнай паслядоўнасці, то атрымаецца такі малюнак:

1391 г.— сілезскі Пяст Уладзіслаў Апольчык заклаў Ордэну частку Добжынскай зямлі і Куяваў. Ордэнская армія выгнала польскія войскі, пасланыя ўтрымаць вобласць;

1392 г.— па прапанове таго ж Апольчыка хохмайстар узяў пад заклад усю Добжынскую зямлю, якая і так фактычна была пад Ордэнам. Вітаўт, атрымаўшы ўладу над Вялікім Княствам, замірыўся з Ягайлам;

1392, 1393, 1394 гг.— крыжакі пustoшылі літоўскія землі;

1396 г.— польскі кароль заняў яшчэ не закладзеныя Ордэну вобласці Куявіі і са згоды чэшскага караля Вацлава захапіў уладанні Апольчыка ў Сілезіі;

1398 г.— па дагаворы Ордэна з Вітаўтам да крыжакоў адходзіла Жмудзь. Ордэн з дапамогай марскога дэсанта заняў востраў Готланд;

1399 г.— паражэнне Вітаўта ад татараў на Ворскле;

1401 г.— жмудзінскае паўстанне супраць Ордэна, пачатак вайны Ордэна з Літвой, узнаўленне саюза Вітаўта і Ягайлы;

1403 г.— Ягайла атрымаў ад Папы Рымскага булу, якой тэўтонскім рыцарам забаранялася праводзіць ваенныя паходы супраць хрысціянаў-літоўцаў;

1402 г.— Ордэн набывае Новую Марку ў Жыгімонта Венгерскага;

1404 г.— Рацяжскі літоўска-польска-крыжацкі трактат. Польшча атрымала права выкупу Добжынскай зямлі, Жмудзь адыходзіць крыжакам;

1407 г.— абранне хохмайстрам Ульрых фон Юнгінгена — прыхільніка актыўнай палітыкі на ўсходзе.

Падзеі апошняга года перад вайной паказваюць немагчымасць мірнага ўрэгулявання канфліктаў. Абодва бакі гэта разумелі і актыўна рыхтаваліся да вайны. 6 студзеня 1408 г. у Коўна для вырашэння спрэчных пытанняў з'ехалі Вітаўт, Ягайла, Ульрых фон Юнгінген. Прысутнічаў і лівонскі ландмайстар. Пасрэднікам паміж Польшчай і Ордэнам абралі Вітаўта. Ягайла пажадаў ад хохмайстра вяртання Дрэздэнка. Той адклаў рашэнне справы да 24 чэрвеня, пазней аддаў яе на суд Вітаўту, а ўрэшце выкупіў уладанне фон Оста. Ковенскі з'езд скончыўся беспаспяхова.

У чэрвені 1408 г. крыжацкі войт Новай Маркі спаліў некалькі пагранічных польскіх вёсак. Летам гэтага ж года сам хохмайстар аб'ехаў памежныя з Літвой і Польшчай замкі Астрода, Торунь, Штразбург, Голуб і іншыя. Ён прывёў у парадак іх арсеналы, арганізаваў дастаўку з Мальбарка гармат, пракантраляваў забеспячэнне рыштункам і харчовымі прыпасамі. Прасачыў, як ідзе ўмацаванне замкаў Тыльзіт і Рагнета. Крыжацкі войт Жмудзі атрымаў загад парваць сувязі Жмудзі з Літвой і забараніў ліцвінам купляць на Жмудзі мёд, збожжа, жывёлу.

Малодшы брат Ягайлы Свідрыгайла, якога крыжакі падтрымлівалі супраць Вітаўта, падаўся за падмогай у Масковію. Узнік канфлікт. Вітаўт правёў вайсковую дэманстрацыю на мяжы з Маскоўскім княствам і 14 верасня 1408 г. заключыў з ім мір.

7 верасня 1408 г. Дрэздэнак перайшоў ва ўладанне Ордэна. Гэтай жа восенню жмудскі войт і суседнія комтуры паведамлялі ў Мальбарк, што Жмудзь уздоўж і ўпоперак праходзяць ліцвіны, русіны і татары, часта апранутыя купцамі, і падбухторваюць насельніцтва да паўстання. У снежні 1408 г. адбылася тайная нарада Вітаўта з Ягайлам у Наваградку. Магчыма, менавіта на гэтай сустрэчы аформілася ідэя расправы з Ордэнам.

Вітаўт не хацеў пачынаць вайну заўчасна і здзіўляў крыжакоў сваёй памяркоўнасцю і ігнараваннем выклікаў. Вясной 1409 г. адзін з паслоў Ордэна, раздражнены няпэўнымі адказамі Вітаўта на пытанне, каго вялікі князь будзе падтрымліваць у пагранічных

спрэчках — Польшчу з Мазовіяй ці Ордэн, — дазволіў сабе абразу асобы Вітаўта. У размове з людзьмі вялікакняскага двара ці нават у прысутнасці самога князя крыжак выказаўся ў тым сэнсе, што вялікі князь ужо тры разы здрадзіў Ордэну, а цяпер намерваецца зрабіць тое ж у чацвёрты раз. Гэтая нястрыманасць каштавала брандэнбургскаму комтуру Маркварду фон Зальцбаху галавы, але пазней, пасля Грунвальдскай бітвы. Зараз жа Вітаўт паслаў да хохмайстра запыт, ці ўпаўнаважваў той свайго пасла да такіх выказванняў. Хохмайстар быў вымушаны прасіць прабачэння.

У лістах да кіраўніка Ордэна Вітаўт завяраў таго ў сваіх намерах трымаць мір і ў нейкай ступені здолеў аслабіць пільнасць крыжакоў. Тыя да апошняга моманту не гублялі надзеі ўбіць клін паміж Вітаўтам і Ягайлам. Без сумнення, вялікі князь імкнуўся выгадаць час для лепшай падрыхтоўкі да вайны. Хоць крыжакі не давяралі канчаткова ні яму, ні Ягайлу, тым не менш першымі вайну не пачыналі. Можна быць, не былі поўнасцю падрыхтаваныя або, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, хацелі паказацца перад усім светам у паставе абаронцаў.

31 мая 1409 г. на Жмудзі выбухнула паўстанне. Жмудзіны нечакана напалі на Хрыстмемель і спалілі замак. У сярэдзіне чэрвеня на Жмудзь прыбыў староста ад Вітаўта Румбольд Валімунтавіч. Вітаўт жа рабіў выгляд, што ён ні пры чым. У іх з Ягайлам была дамова пачаць вайну, “як паспее збожжа”, гэта значыць у канцы ліпеня.

Ягайла выслаў пасольства, якое 10 чэрвеня ў Эльблангу, дзе знаходзіўся хохмайстар, прынесла таму скаргі наконт пагранічных канфліктаў. Ульрых фон Юнгінген згадзіўся задаволіць большую частку прэтэнзій. Потым хохмайстар у сваю чаргу выслаў да караля торунскага комтура са скаргай на Вітаўта, маўляў, паўстанне на Жмудзі паднялося з яго дапамогай. Затым прыходзіла яшчэ некалькі пасольстваў ад Ордэна, меўшых на мэце выведаць, ці будзе Ягайла дапамагаць ліцвінам і жмудзінам. Ягайла сцвярджаў, што не можа даць адказ, пакуль не выкажацца каронная рада, якая павінна адбыцца 17 ліпеня.

Сабраўшыся ў Ленчыцы, рада вырашыла не пакідаць Літву. Тут жа Ягайла адправіў паслоў у Ордэн, якія 1 жніўня сталі перад Ульрыхам фон Юнгінгенам. Польскі кароль згаджаўся мірна вырашаць усе спрэчкі праз трацейскі суд пры ўмове, што крыжакі да самага прысуду не будуць нападаць на Жмудзь. Хохмайстар дабіваўся ад паслоў адказу на пытанне: ці будзе Польшча

перашкаджаць Ордэну пакараць паўстанцаў? Узамен абяцаў не чапаць ні Ягайлу, ні Вітаўта, калі той пакіне жмудзінаў. Кіраўнік пасольства гнезненскі архібіскуп Мікалай Куроўскі ў запале заявіў, што калі Ордэн уступіць у вайну з Літвой, то Ягайла ўдарыць на Прусы. Дакументы сведчаць, што хохмайстар падзякаваў архібіскупу за яснае выражэнне пазіцыі караля і паведаміў аб намеры скіраваную супраць Літвы вайну абярнуць на Польшчу.

6 жніўня 1409 г. з Мальбарка было паслана пісьмовае аб'яўленне вайны, якое Ягайла атрымаў 14 жніўня, а 16-га крыжацкія войскі перайшлі граніцу і пачалі пустошыць польскія землі. Пачалася Вялікая вайна...

Ваенная кампанія 1409 г. і падрыхтоўка новай

Наступленне было добра арганізаваным і праводзілася адначасова з некалькіх пунктаў. Галоўны ўдар пад кіраўніцтвам хохмайстра і вялікага маршала наносіўся на Добжынскую зямлю. Добжынь узялі прыступам, выбілі залогу, спалілі замак, разрабавалі горад. Яшчэ раней захапілі Рыпін і Ліпна. Потым здабылі Баброўнікі. Упартае супраціўленне аказала залог Златары, але і гэты замак — апошні пункт абароны ў Добжынскай зямлі — здаўся 2 верасня.

Адначасова комтуры з Тухолы і Члухава спустошылі Крайну (вобласць на захад ад Быдгашча) і рушылі на Быдгашч. Яны паведамлялі хохмайстру, што на працягу 8 дзён палілі ўсіх і ўсё. Па дарозе вызвалілі з польскага палону комтура са Швеца Генрых фон Плауэна — будучага выратавальніка Ордэна. Замак узялі без цяжкасці, бо здраднікі адчынілі браму. Каля 1 верасня фон Плауэн прыбыў у Быдгашч з вайсковым аддзелам і падрыхтаваў замак да абароны. У той жа час войт Новай Маркі Арнольд фон Бадэн спустошыў ваколіцы Дрэздэнка на паўночна-заходнім паграніччы Польшчы, а комтуры Астрода і Брандэнбурга — уладанні Януша Мазавецкага. Тут крыжацкія войскі сустрэлі супраціўленне. Сын Януша Баляслаў уварваўся ў ордэнскую зямлю, спаліў Дзялдава (Зольдау) і спустошыў ваколіцы да самага Растэнбурга.

Пачатак вайны быў нечаканым для палякаў. Відавочна, Ягайла спадзяваўся зацягнуць перагаворы на большы час. 4 верасня вялікапольскае паспалітае рушэнне было разбіта пад Велунем у Новай Марцы. У канцы жніўня войска Вітаўта злучылася са жмудзінамі — першы адкрыты крок вялікага

князя да вызвалення гэтага краю. Паў ордэнскі замак Фрэдэбург, крыжацкі вайт пакінуў Дубісу, спаліўшы замак. Быў захоплены горад Мемель (Клайпеда), замак жа застаўся ў руках крыжакоў. Каб спыніць далейшы рух Вітаўта, вялікі маршал з камтурамі Балгі і Брандэнбурга сабраў новае войска. Выйсці насустрач Вітаўту яно не змагло з-за дрэннага надвор'я і хваробаў, маршал толькі засланіў дарогу ў глыб краіны.

Да Волбажа, а затым пад Ленчыцу збіралася польскае паспалітае рушэнне. Маецца звестка праз ліст вялікага маршала да хохмайстра ад 15 верасня, што Вітаўт з невялікім атрадам прыязджаў у гэты час да Ягайлы. Ад Коўна да Ленчыцы ці да Волбажа каля 600 кіламетраў, значыць, вялікі князь быў у дарозе 8—10 дзён, калі ехаў на падменных конях. Відавочна, тады Вітаўт з Ягайлам абмеркавалі становішча і план далейшых дзеянняў.

Толькі 23 верасня польскія войскі рушылі ў паход, а 28-га абклалі Быдгашч. На восьмы дзень аблогі яны штурмам здабылі замак. Яшчэ ў час аблогі ў лагеры Ягайлы знаходзілася пасольства чэшскага караля, якое дамагалася спынення вайны і вырашэння спрэчкі праз пасрэдніцкі суд караля Вацлава. 5 кастрычніка ўжо сам хохмайстар прапанаваў заключыць перамір'е на наступных умовах: Ягайла спыняе аблогу і згаджаецца на пасрэдніцтва караля Вацлава. Ягайла адказаў, што ахвотна прыме прапанову, калі Ордэн выведзе войскі з Добжынскай зямлі і да прысуду аддасць упраўленне ёю прадстаўнікам чэшскага караля. 6 кастрычніка палякі авалодалі Быдгашчам. Гэта, несумненна, паўплывала на ход справаў. Праз два дні, 8 кастрычніка, паміж Польшчай і Ордэнам было заключана перамір'е да заходу сонца 24 чэрвеня 1410 г. Па яго ўмовах абодва бакі заставаліся пры ўладаннях, якія мелі на момант падпісання перамір'я. Рашэнне спрэчак перадалі Вацлаву Чэшскаму, ён павінны быў аб'явіць свой прысуд не пазней першага тыдня посту, гэта значыць 9 лютага 1410 г. Польскі бок абавязваўся ніякім чынам не дапамагаць жмудзінам і тым, хто іх падтрымлівае. Калі які-небудзь з бакоў парушыць хоць адну з умоваў, то чэшскі кароль мае права дапамагаць другому боку ўсімі сродкамі, пакуль зноў не прыйдзе мір. З умоваў перамір'я вынікала, што Польшча развязвае Ордэну рукі для новага захопу Жмудзі і вайны з Літвой, паколькі перамір'е не тычылася Вялікага Княства Літоўскага.

Заклучэннем перамір'я скончыўся першы этап Вялікай вайны 1409—1411 гг. Ён характарызаваўся ваенным і дыпламатычным

поспехам крыжакоў у Польшчы. Добжынская зямля заставала-ся ў руках Ордэна. З пасрэднікам — каралём Вацлавам — можна было дамовіцца з дапамогай звонкай манеты. Перамір’е з Ягайлам давала магчымасць спакойна заняцца Жмуддзю і Літвой.

Ніхто не верыў у мірнае вырашэнне спрэчак: ні бакі, якія ваявалі, ні сам пасрэднік. Ды і перамір’е, заключанае толькі паміж Польшчай і Ордэнам, цалкам не выключала працяг ваенных дзеянняў на Жмудзі і Літве. Аднак Тэўтонскі ордэн не скарыстаўся зручным момантам, і нам не зусім зразумела чаму. Існуюць розныя меркаванні. Адна з даследчыкі лічаць, што Ордэн не хацеў ваяваць да аб’яўлення прысуду чэшскага караля з дыпламатычных разлікаў. Выказвалася думка, што калі разышліся наёмныя войскі, то крыжакі не мелі арміі для непасрэдных ваенных дзеянняў, асноўная частка іх уласных войскаў была раскідана па замках. Таму, маўляў, крыжакі не маглі нават даць адпор нападу ліцвінаў, калі тыя ўжо пасля заключэння перамір’я пустошылі вобласці ў ваколіцах Дзялдава і Ніборка.

Не пачынаючы ваенных дзеянняў супраць Літвы, Ордэн арганізаваў чарговую спробу развязаць у Літве міжусобную вайну. Ужо калі пачаліся перагаворы аб перамір’і з Польшчай, хохмайстар падпісаў дагавор са Свідрыгайлам, у якім абяцаў таму дапамагчы атрымаць вялікакняскі трон і не заключаць ні кім міру, пакуль гэтая мэта не будзе дасягнутая. Свідрыгайла збіраўся тайна перабрацца на тэрыторыю Ордэна і адтуль пачаць вайну супраць Вітаўта. Аднак пасланы ордэнскімі ўладамі глейт бяспекі быў перахоплены, змова, такім чынам, раскрыта, а Свідрыгайла зняволены. Яго лёс вырашаўся на асабістай сустрэчы Вітаўта з Ягайлам.

Прыбліжаўся час аб’явы прысуду Вацлава Чэшскага. Да Прагі пачалі з’язджацца літоўскія, польскія, мазавецкія, крыжацкія паслы. Кароль Вацлаў не вытрымаў тэрміну, яго рашэнне было агалошана не 9, а 15 лютага. Крыжацкія паслы — вялікі шпітальнік Вернер фон Тэцінген і торунскі комтур граф Альбрэхт Шварцбург — прывезлі Вацлаву 60 тыс. фларэнаў “як кампенсацыю за сяброўскае пасрэдніцтва”. Па прысуду абвешчана: кожны з бакоў застаецца пры тых землях, якія меў перад вайной і на якія мае правы паводле дакументаў папы, імператара, каралёў і князёў. Добжынская зямля вяртаецца да Польшчы, а Жмудзь — Ордэну, але Ягайла атрымае Добжынскую зямлю не раней, чым крыжакі ўвойдуць ва ўладанне Жмуддзю. Да гэтага часу ёю будуць кіраваць прадстаўнікі чэшскага караля. Калі ўмова аб Жмудзі будзе выканана, то Добжынская зямля вернецца

Польшчы, а калі не — то Ордэну. Усе даўнія дагаворы Польшчы і Ордэна захоўваюць сілу. Ні аднаму з бакоў нельга карыстацца дапамогай няверных або дапамагаць ім. Паслы Вялікага Княства Літоўскага былі выключаны з перагавораў, лісты Вітаўта адвергнутыя і знішчаныя перад усімі ўдзельнікамі.

Несумненна, прысуд быў на карысць Ордэна. Па-першае, той заўсёды мог прад'явіць дакументы на ўладанне Памор'ем, а Польшча не хацела прымірыцца са стратай гэтай вобласці; гэтаксама ў крыжакоў здаўна меліся праўдзівыя (ці фальшывыя) дакументы на ўладанне Літвой. Па-другое, звязаўшы перадачу Польшчы Добжынскай зямлі з авалоданнем Ордэнам Жмуддзю, Вацлаў закладаў падставы для разладу паміж Вітаўтам і Ягайлам. Польская дэлегацыя не прыняла гэты прысуд. Яшчэ падчас агалошвання рашэння прадстаўнікі Польшчы і Мазовіі пакінулі памяшканне ў знак пратэсту таму, што дакумент чытаўся па-нямецку.

У пачатку чэрвеня 1410 г. крыжакі ўзялі ад Вацлава пацвярджэнне прысуду і сведчанне, што яны трымаліся ўмоваў выраку, у адрозненне ад Польшчы, таму Ордэн таксама вольны ад яго далейшага выканання. Працяг вайны стаў непазбежнай рэальнасцю. Кожны бок узмоцнена вёў ваенную і дыпламатычную падрыхтоўку. Супернічалі за саюз з венгерскім каралём. Хоць у Жыгімонта быў мірны дагавор з Польшчай да 1413 г., ён пачаў схіляцца да саюзу з крыжакамі. За гэта ён атрымаў вялікую суму грошай і “вадзіў за нос” Ягайлу з Вітаўтам, прыняўшы яшчэ ад апошняга багатыя падарункі, у тым ліку 12 коней, падкаваных залатымі падковамі. Вітаўт уручыў гэтыя дары на сустрэчы з Жыгімонтам у Кежмарку. Ад венгерскага караля хацелі толькі, каб ён трымаўся міру да 1413 г. Жыгімонт дары прыняў, а потым даў зразумець, што ў выпадку далейшай вайны Ягайлы з Ордэнам міру з Польшчай ён не датрымае. У давяральнай размове Жыгімонт прапанаваў Вітаўту каралеўскую карону і саюз супраць Польшчы. Вялікі князь прапанову не прыняў. Калі Вітаўт пасля размовы вярнуўся на двор, дзе размяшчалася дэлегацыя, раптам у гэтай частцы горада ўспыхнуў пажар. Сярод тлуму і панікі мела месца спроба замаху на вялікага князя. Вітаўт пакінуў горад. Жыгімонт дагнаў яго ў мілі ад Кежмарка, развітаўся, але ў перагаворы не ўступаў. Пасля Кежмарка Вітаўт меў нараду з Ягайлам аб правядзенні далейшай вайны з крыжакамі. Затым вялікі князь спешна падаўся да Літвы і ўжо на чацвёрты дзень быў у Брэсце, адкуль даў загад усім землям рыхтавацца да вайны з Ордэнам.

Тут ён правёў нараду з літоўскімі і мазавецкімі князямі, затым паехаў да Слоніма. У гэты час вялікі маршал з войскам правёў хуткі і дзёрзкі паход у бок Брэста. 16 сакавіка 1410 г. ён нечакана напаў на Ваўкавыск, спаліў яго і пабіў шмат людзей, сабраўшыхся на набажэнства. Вітаўт у гэты час знаходзіўся ў суседнім Слоніме і, магчыма, рэйд маршала меў на мэце захоп вялікага князя.

У маі Ордэн прапанаваў Вітаўту перамір'е, і яно было прынята да 24 чэрвеня, як і з Польшчай. Зноў вялася актыўная дыпламатычная барацьба па еўрапейскіх дварах. Праз паслоў, лісты, падарункі апрацоўваліся амаль усе еўрапейскія духоўныя і свецкія ўладары. Ворага лаялі, выкрывалі яго намеры. Поспех, аднак, мелі тыя выкрыванні, якія падтрымліваліся звонкай манетай. Багаты Ордэн тут меў перавагу, што відаць на прыкладзе з чэшскім каралём Вацлавам і венгерскім Жыгімонтам. Вялася актыўная праца, прычым абодва бакі праводзілі яе практычна ў адных і тых жа месцах: Чэхіі, Аўстрыі, Мэйсана, Сілезіі, Швейцарыі. У прыватнасці, швейцарцы ваявалі на абодвух баках. Былі выпадкі, калі вярбоўшчыкі Ордэна і саюзнікаў перахоплівалі адныя ў другіх наёмныя аддзелы. Вітаўт спецыяльна для вярбоўкі наймітаў—прафесіяналаў прыслаў Ягайлу значную суму грошай.

У Ордэна мелася рэальная магчымасць з дапамогай сваёй лівонскай філіі не дапусціць актыўнага дзеяння Вітаўта на прускім тэатры вайны. Вельмі лагічны план: лівонскія войскі скоўваюць Вітаўта з паўночнага ўсходу, а ў гэты час пруская армія распаўляецца з Ягайлам. У маі хохмайстар пажадаў, каб лівонскі ландмайстар у выпадку няўдачы чэрвеньскіх перамоваў аб'явіў вайну Вітаўту. Ландмайстар Конрад фон Фецінгоф адказаў, што па ўмовах мірнай дамовы з Вітаўтам вайна можа пачацца толькі праз тры месяцы ад моманту атрымання яе аб'явы. Значыць, калі Фецінгоф аб'явіў Літве вайну ў канцы мая — пачатку чэрвеня, то ваенныя дзеянні маглі пачацца толькі ў канцы жніўня ці пачатку верасня. Яўна мясцовыя інтарэсы лівонцаў узялі верх над агульнай справай Ордэна. У канцы 1409 г. Вітаўт наладзіў добрыя адносіны з Ноўгарадам ды Псковам, і Фецінгоф асцерагаўся літоўска-пскоўска-ноўгародскага саюзу. Таму ён нават не выслаў дастатковых падмацаванняў у Прусію (на Грунвальдскім полі была толькі адна харугва лівонцаў), што, канешне, было адной з прычын паражэння Ордэна. Трохмесячны тэрмін паміж аб'явай вайны і яе пачаткам даў магчымасць Вітаўту прыняць удзел у Грунвальдскай выправе. Лівонскія войскі з'явіліся ў Прусіі толькі ў канцы жніўня.

Вясной 1410 г. Жыгімонт Венгерскі прапанаваў сваё пасрэдніцтва для мірнага вырашэння канфліктаў. Дамовіліся правесці перамовы ў Торуні 17 чэрвеня. Між тым падрыхтоўка да вайны ішла поўным ходам.

Паспрабуем параўнаць гаспадарчы патэнцыял і ўзброеныя сілы краін, якія рыхтаваліся да рашаючага сутыкнення. Эканамічны ўзровень ордэнскай дзяржавы быў вышэйшы, чым у Літве і Польшчы. Гаспадарка Ордэна была ўзорнай у Еўропе. Скарбніца ў сталіцы заўжды змяшчала значныя сумы грошай у паўнацэннай манеце. Акрамя таго, некаторыя ордэнскія саноўнікі трымалі яшчэ свае скарбніцы. Вялізнымі грашымі варочалі галоўныя ордэнскія эканомы — мальборкскі і кёнігсбергскі. Ордэн змог вельмі шчодра аплаціць саюзы з чэшскім і венгерскім каралямі і выдзеліць вялікія грошы на наёмныя войскі.

У польскім і літоўскім скарбах не было такіх запасаў свабодных грошай, але меліся іншыя істотныя перавагі. Гэта ў першую чаргу перавага ў колькасці насельніцтва і памерах тэрыторыі, асабліва ў Вялікага Княства Літоўскага. Маленькую Прусію даволі лёгка аказалася акупаваць, аднак немагчыма ўявіць, каб ордэнскія войскі здолелі заняць абшары Вялікага Княства. Каставасць Ордэна, фіскальная палітыка, яго адасобленасць ад насельніцтва сваёй дзяржавы, у тым ліку і прускай шляхты, выклікалі апазіцыю з боку падданных. Гэта праявілася ў ходзе Вялікай вайны, калі пасля Грунвальда ўладу саюзнікаў вельмі хутка прызналі ледзь не ўсе гарады і землі Прусіі.

З іншага боку, Тэўтонскі ордэн меў грунтоўную падтрымку ў Заходняй Еўропе, асабліва ў нямецкіх землях. Апошняя зразумела, бо Ордэн складаўся з малодшых сыноў нямецкай шляхты. У многіх краінах захаду існавалі філіі Ордэна са сваімі землямі і замкамі. Яны складалі значную гаспадарчую сілу і пры патрэбе праводзілі актыўныя прапагандысцкія кампаніі.

У розных крыніцах і даследаваннях маюцца сур'ёзныя адрозненні ў ацэнцы колькасці войскаў, якія ўдзельнічалі ў Грунвальдскай бітве. Называліся лічбы не тое што ў сотні тысяч, а нават у мільёны людзей. Прускія храністы пісалі толькі аб забітых у бітве 60 тыс. ліцвінаў з палякамі і 40 тыс. ордэнскіх жаўнераў. Некаторыя даследчыкі XIX ст. называюць наступную колькасць войскаў: 163 тыс.— саюзнікі, 83 тыс.— ордэнская армія, ці адпаведна 90 і 83 тыс., і гэтак далей. Больш сур'ёзныя і дэталёвыя падлікі складаюцца ў значна меншыя лічбы. Вядомыя гісторыкам

пісьмовыя крыніцы не ўтрымліваюць звестак аб дакладнай колькасці войскаў, але даюць падставы для вывятлення блізкіх да рэальнасці лічбаў.

Мы пройдзем гэты працэс услед за даследчыкамі — нямецкім М. Оэлерам і польскім С. Кучыньскім, якія, на наш погляд, найбольш грунтоўна займаліся падлікам. Асноўнай мабілізацыйнай і баявой адзінкай у тыя часы было “кап’ё”. Яно складалася з цяжкаўзброенага рыцара (меў двух коней) з дзідай, мячом і шчытом, аднаго ці двух лёгкаўзброеных збраяносаў, стралка з лукам або, часцей, з арбалетам. Двое слуг знаходзіліся ў табары. Збраяносец, як і рыцар, належаў да шляхецкага стану, стралок мог быць мешчанінам або селянінам. Тры вершнікі — найменшая лічба кап’я. Заможныя рыцары ў сваім кап’і мелі большую колькасць збраяносаў і стралкоў. З коп’яў складаліся харугвы (палкі). Прычым у харугвах магла быць розная колькасць коп’яў — дзесьці ад 20 да 150.

Асновай кап’я, яго галоўнай ударнай сілай быў рыцар у сталёвых даспехах і з цяжкім узбраеннем. Побач з ім змагаўся збраяносец у больш лёгкіх даспехах і стралок, таксама ў панцыры або паўпанцыры. Частка конніцы Вялікага Княства складалася з лёгкаўзброеных вершнікаў і была незаменнай у разведцы, пагоні за адступаючым ворагам.

Татарская конніца з арміі Вітаўта падзялялася, верагодна, на дзве групы: цяжкую і лёгкую. Цяжкая кавалерыя мела панцыры з гартаванай на агні буйвалавай скуры, жалезныя ці з такой жа скуры шлемы з нашыйнікам, які засцерагаў шыю з бакоў і ззаду. Была ўзброена шаблямі, пікамі, арканамі, чаканамі. Лёгкаўзброеныя татарскія коннікі не насілі панцыраў, мелі шаблі, арканы, коп’і і па два лукі. Пяхоту ў тагачасных войсках складалі выключна сяляне і мяшчане. Яны галоўным чынам знаходзіліся пры абозе, у абознай ахове (прыходзілася прыблізна па адным капейшчыку на аднаго вазніцу). Акрамя дзідаў, на ўзбраенні пяхоты меліся лукі, арбалеты, сякеры, шчыты. Крыжацкая пяхота была ўзброена лепш за польскую і літоўскую. Мелі паўпанцыры, жалезныя шлемы з нашыйнікам, акрамя звычайнага ўзбраення яшчэ былі алебарды.

У сярэднявеччы на вайну мабілізоўвалася ад 2 да 20% насельніцтва, у залежнасці ад абставін і эпохі. Тэўтонскі ордэн у 1410 г. правёў максімальна магчымую мабілізацыю. Крыжацкая армія складалася з уласна войска ордэна, войска чатырох прускіх біскупстваў, прускага зямельнага апалчэння, гарадскіх

апалчэнняў, наёмных аддзелаў, войскаў паморскіх князёў і харугваў “гасцей” — замежных рыцараў. Усяго Ордэн пад Грунвальдам меў каля 33 тыс. чалавек, з іх прыблізна 21 тыс. конных, 6 тыс. пехацінцаў і 5 тыс. чэлядзі. Акрамя таго, частка крыжацкага войска засталася ў замкавых залогах; на левым беразе Віслы знаходзілася група харугваў пад пачаткам Генрых фон Плаўна для прыкрыцця накірунку магчымага ўдару. Не ўдзельнічалі ў бітве войскі з Лівоніі і Новай Маркі.

Мабілізацыйныя магчымасці Літвы і Польшчы былі намоглы большымі, чым у Ордэна. Вітаўт браў з сабой на гэтую вайну далёка не ўсё войска. Большая яго частка засталася дома. Патрабавалася прыкрыццё на мяжы з Прусіяй і Лівоніяй, неабходна было неяк прыкрываць паўднёва-ўсходнія межы ад Акі да Чорнага мора. У замках пакідаліся залогі. Хуткі і доўгі марш літоўскай арміі на злучэнне з Ягайлам мог адбыцца толькі пры адсутнасці ў ёй вялікай колькасці немабільнай пяхоты і артылерыі. Войска Вітаўта складалася пераважна з конніцы. Па падліках С. Кучыньскага, з Вітаўтам было каля 10—11 тыс. збройных, або каля адной трэці ўсяго войска Вялікага Княства. Колькасць польскіх войскаў пад Грунвальдам ацэньваецца ў 18 тыс. конніцы, 2—3 тыс. пяхоты і каля 18 тыс. у табары. У гэтую лічбу ўваходзяць і аддзелы прафесійных салдатаў, завербаваных на грошы, прысланыя Вітаўтам.

Колькасць войскаў саюзнікаў (без татараў) С. Кучыньскі ацэньвае наступным чынам:

польская кавалерыя — 18 тыс. разам з наймітамі;

літоўская кавалерыя — 11 тыс., не лічыўшы збройных слуг у табары;

польская пяхота — 2 тыс., магло быць больш або менш;

літоўская пяхота — 500 чалавек.

Усяго 31 500 збройных. Кожны збройны браў з сабой харчаванне на 4—5 тыдняў. Акрамя харчавання войска везла палаткі, вопратку, запасную зброю, кухоннае начынне. На кожнае кап’ё мусіў быць хаця б адзін воз. Усяго ў аб’яднаным войску магло быць каля 10,5 тыс. падводаў. Такая маса павозак істотна замаруджвала рух арміі.

Колькасць татараў, якія прымалі ўдзел у Грунвальдскім паходзе, ацэньваецца прыблізна ў 1—2 тыс. чалавек. Камандаваў імі хан Джэлаал-ад-Дзін, які разлічваў на дапамогу Вітаўта (і, як

аказалася, недарэмна) у барацьбе за ўладу ў Залатой Ардзе. Магчыма, удзел у бітве на баку саюзнікаў прымалі малдаване, але ў невялікай колькасці.

Польскі гісторык Ян Длугаш, які пісаў аб бітве праз сорак з нечым гадоў пасля яе, па дакументах і ўспамінах сведкаў, называе 50 польскіх і 48 літоўскіх харугваў.

Грунвальдскую бітву з поўным правам можна назваць бітвай народаў. На баку Ордэна ў ёй удзельнічалі перш за ўсё немцы з Ордэна і розных частак Свяшчэннай Рымскай Імперыі. У ордэнскай арміі былі палякі з Прусіі, самыя прусы і аддзелы заходнепаморскіх земляў пад пачаткам князя Казіміра Шчэцінскага. Наёмныя аддзелы крыжакоў фарміраваліся з чэхаў, мараўцаў, швейцарцаў. Саюзныя войскі складаліся з беларусаў, украінцаў, палякаў, летувісаў, былі яшчэ чэхі, татары, магчыма, малдаване.

На ўзбраенні абодвух войскаў мелася артылерыя, але яна не зрабіла значнага ўплыву на лёс вайны і Грунвальдскай бітвы. Выкарыстоўваліся галоўным чынам бамбарды, якія стралялі каменнымі ядрамі розных калібраў. Да лёгкіх можна аднесці бамбарды, якія мелі ядры велічынёй з кулак і вагой ад паловы да 10 фунтаў. Сярэднія ядры важылі 10—25 фунтаў. Вялікімі лічыліся бамбарды, якія стралялі ядрамі (памерам з чалавечую галаву) вагой у 25 фунтаў і болей. Акрамя таго, ужываліся гарматы, якія стралялі свінцовымі ядрамі. Яны мелі невялікія, зрэдку сярэднія калібры, найменшымі з іх былі ручніцы. Перад Грунвальдскай бітвай Тэўтонскі ордэн валодаў прыблізна сотняй гармат. У 1408 г. у ліцейнай майстэрні Мальбарка была зроблена асабліва вялікая бамбарда. Для яе адліўкі было ўжыта каля 231 цэнтнера⁴³ металу (сумесь медзі, волава і свінцу). Руля яе складалася з дзвюх частак, якія сашрубаваліся; страляла ядрамі вагой у 9 цэнтнераў. Агнявы запас бамбарды ў паходзе 1409 г. складаўся з 14 ядраў, кожнае з якіх везлі на асобным возе. Яна вельмі паспрыяла здабыццю ордэнскімі войскамі замкаў у Добжынскай зямлі. У саюзнікаў артылерыі было менш, аб яе ўжыванні звестак няма. Вітаўт наўрад ці браў з сабой шмат артылерыі, акрамя ручніцаў і лёгкіх бамбардаў.

У пачатку снежня 1409 г. Вітаўт з Ягайлам сустрэліся на тайнай нарадзе ў Брэсце. Хоць змест размоваў невядомы,

⁴³ Невядома, ці гэта метрычныя цэнтнеры (100 кг), ці нямецкія XX ст. — 50 кг, ці сярэднявечныя — ад 50 да 65 кг.

але ён добра прачытваецца ў далейшых дзеяннях. Акрамя плану кампаніі 1410 г., абмяркоўваліся іншыя справы, адной з якіх быў лёс Свідрыгайлы. Ягайла не даў згоды на пакаранне брата смерцю, але абяцаў пасля вайны перадаць Вітаўту Падолле, якое падтрымлівала мяцежнага Свідрыгайлу.

План працягу вайны распрацоўвалі вельмі дэталёва. Вітаўт і Ягайла — два буйныя дзеячы, якія выраслі на ніве беларускай дзяржаўнасці, у стратэгічным планаванні падняліся вышэй узроўню свайго часу. Галоўнай і адзінай мэтай сярэднявечных войнаў амаль заўсёды быў захоп якой-небудзь прыгранічнай вобласці. Вялікі князь з каралём задумалі і бліскуча правялі буйнамаштабную аперацыю па разгрому ўзброеных сілаў Тэўтонскага ордэна. Былі абгавораны час і месцы канцэнтрацыі войскаў, іх злучэння, накірункі маршу, сродкі важнейшых пераправаў. Злучэнне войскаў у адну армію і ўдар у цэнтр варажай краіны — на сталіцу — давалі шэраг перавагаў саюзным войскам. Па-першае, ініцыятыву і нечаканасць. Па-другое, ваенныя дзеянні пераносіліся на варажую тэрыторыю, тым самым свая засцерагалася ад вынішчэння. Па-трэцяе, кіраўніцтва Ордэна мусіла сканцэнтраваль свае сілы, каб перашкодзіць маршу і даць рашаючую бітву. Тут павінна была праявіцца перавага саюзнікаў у колькасці. Выкананне задумы ў значнай ступені залежала ад захавання сваіх планаў у таямніцы да акрэсленага часу, пакуль не будуць сканцэнтраваныя войскі. І гэта таксама было выканана. Сапраўдныя намеры хавалі з дапамогай дэманстрацый войскаў у розных месцах мяжы з Ордэнам.

Ордэнскае кіраўніцтва абрала абарончы варыянт вайны. Ульрых фон Юнгінген разважаў катэгорыямі свайго часу і таго ж чакаў ад сваіх праціўнікаў. Ён рыхтаваўся да ўдараў з розных бакоў: з Літвы, Польшчы і Мазовіі. Адбіўшы гэтыя напады, хохмайстар меркаваў замацаваць за сабой Добжынскую зямлю, магчыма, і Куявы. Ордэнскае кіраўніцтва энергічна рыхтавала да абароны замкі і гарады, набірала наёмныя войскі, вяло агітацыйную кампанію па закліку на дапамогу рыцараў-“гасцей”.

На літоўскім фронце абарону трымалі комтуры Рагнеты, Рыну і Клайпеды (Мемель). Новую Марку і Дрэздэнак павінны быў бараніць новы воіт Новай Маркі Міхал Кухмейстэр, Памор’е — комтуры Члухава, Тухолы, Швеца і аддзел з рагнецкага комтурства; Добжынскую і Міхалаўскую землі — комтур Бежглава; рубеж па рацэ Дрвенцы — комтуры Бродніцы

і Астрода. Галоўныя сілы Ордэна на чале з хохмайстрам павінны былі сканцэнтраватца пад Швецам. Дзеянні войскаў Ордэна карэктаваліся ў залежнасці ад зменаў сітуацыі.

Грунвальдская выправа

Набліжалася заканчэнне перамір'я. У Польшчы Ягайла актыўнасцю на граніцы з Памор'ем і Новай Маркай дэманстраваў намер ударыць на Гданьскае Памор'е. Комтуры з літоўскай граніцы паведамлялі хохмайстру аб канцэнтрацыі войскаў Вітаўта і намеры яго нападу на Рагнету ці Астроду. Яшчэ 26 мая Вітаўт пацвердзіў перамір'е з Ордэнам, 28 мая прымаў венгерскага пасла, а гарматы ўжо былі высланыя ў невядомым кірунку. 3 чэрвеня вырушылі войскі з Літвы і Жмудзі.

Каб дакладней паказаць разгортванне падзей у іх дынаміцы, лепш за ўсё параўнаць дзеянні бакоў.

Час	Літоўска-польская армія	Ордэнская армія
Пачатак чэрвеня 1410 г.	Збор літоўскіх войскаў ля ракі Нараў. Пераход ракі і марш на злучэнне з Ягайлам.	Умацаванне граніц і замкаў
Сярэдзіна чэрвеня		Пачатак збораў войскаў пад Швецам. 10 чэрвеня Ульрых фон Юнгінген прыбыў у Ангельбург (ля Швеца).

24.06 (сканчэнне перамір'я)	Збор Ягайлы з наймітамі і апалчэннем Малапольшчы каля Волбажа бліз Пётркава. З захаду прыбліжаюцца вялікапаляне, паўночней рыхтуюцца мазуры. Жаўнеры руйнуюць ваколіцы Торуны. Воі Вітаўта, якія засталіся ў Літве, праводзяць рэйд пад Юрбарг і Клайпеду. Вітаўт на маршы паміж Бугам і Наравам.	Хохмайстар у Торуні; па яго просьбе перамір'е прадоўжана да 4 ліпеня (Вітаўта яно зноў не тычылася).
26.06	Марш Ягайлы ў паўночным кірунку да Любохні і далей.	Комтуры Члухава і Тухолы зрабілі рабаўнічы напад на прыгранічныя польскія вобласці.
27.06	Высакініцы — начлег.	
28.06	Сейміцы.	
29.06	Казлоў — вестка ад Вітаўта, што ён ля ўпадзення Нарава ў Віслу.	
30.06	Аб'яднанне Ягайлы з вялікапалянамі ў Чэрвінску. Пераправа цераз Віслу па наплаўным мостце. Прыход Вітаўта і мазураў.	

1—2.07	Заканчэнне канцэнтрацыі войскаў.	Марш да бродаў на Дрвенцы пад Кужэтнікамі і іх умацаванне.
3.07	Марш да мяжы з Ордэнам. Кіраўнік залогі ў Быдгашчы перайшоў ордэнскую мяжу і разбіў фон Плаўэна.	
4.07 (канец новага перамір'я)		Войска фон Плаўэна ўзмоцнена вялікай колькасцю наймітаў (600 коп'яў).
5.07	Венгерскія паслы ў лагеры пад Ежавам прасілі паведаміць умовы міру. Атрымалі іх: Добжынскую зямлю — Польшчы, Жмудзь — Літве.	
6.07	Агляд войскаў.	
7.07	Дасягнулі ракі Вкры.	
8.07	Дзень адпачынку — апошні прывал перад пераходам ордэнскай мяжы.	
9.07	Пераход граніцы, зруйнаванне Лідзбарка (Лаўтэнбург).	Да Кужэтніка выступіў аддзел войска з Дзялдава (Сольдаў).
10.07	Выступленне да бродаў на Дрвенцы пад Кужэтнікамі.	

11.07	Паварот назад да Лідзбарка і марш на Дзялдава.	
12.07	У лагер пад Дзялдавам прыйшла аб'ява вайны ад Жыгімонта Венгерскага (войску аб гэтым не паведамілі).	11 ці 12.07 пераход на ўсходні (левы) бераг Дрвенцы па 12 мастах пад Брацянам і марш у паўночна-ўсходнім кірунку.
13.07	Далейшы марш на поўнач; заняцце Дуброўны.	Верагодна, вечарам дасягнута Фрыгнава — каля 10 км ад Дуброўны.
14.07	Дзень адпачынку пад Дуброўнай.	Падрыхтоўка пазіцыі на месцы будучай бітвы.

Дзеянні Вітаўта і Ягайлы адбываліся паводле загадзя распрацаванага плана. Каб да апошняга хаваць задуму аб'яднаць свае войскі, саюзнікі праводзілі дэманстрацыі намераў ваяваць паасобку. Ягайла канцэнтравалі войскі на мяжы з Новай Маркай быццам для ўдару на Гданьскае Памор'е, нарыхтоўвалі тут дрэва для мастоў. Калі Вітаўт ужо рухаўся на злучэнне з Ягайлам, войскі, якія засталіся ў Літве, зрабілі паход на Прусію.

Першая важная частка плана — аб'яднанне войскаў — была выканана бліскуча. Заключыўшы перамір'е з крыжакамі, Вітаўт без перашкод правёў армію ў Польшчу. Маршрут даўжынёй каля 600 км пралягаў уздоўж ордэнскай граніцы. Злучэнне арміяў Вітаўта і Ягайлы было поўнай нечаканасцю для хохмайстра. Не дапамагла і выдатна арганізаваная ордэнская разведка. Калі адзін са сведкаў пераправы саюзнікаў цераз Віслу паведаміў Ульрыху фон Юнгінгену, што бачыў там Вітаўта, той не хацеў даваць веры. Хохмайстар звярнуўся да быўшых тады пры ім венгерскіх паслоў, са смехам кажучы: “Гэта дробязі, і ўсё, што асмеліўся расказаць гэты чалавек, вельмі падобна да выдумкі. Бо самыя надзейныя нашы разведчыкі прынеслі вестку, што польскі кароль знаходзіцца і раз'язджае каля ракі Віслы і спрабуе, што праўда, але не можа

пераправіцца цераз яе. Ужо шмат яго воінаў загінула ў хвалях падчас спробы перайсці яе ўброд. Вітаўт жа стаіць ля ракі Нараў і не асмельваецца яе перайсці”.

Невыпадкава месцам злучэння сілаў абралі Чэрвінск. Ён быў дастаткова аддалены ад ордэнскай граніцы, каб не баяцца нечаканага нападу. Канцэнтрацыя тут войскаў магла азначаць намер удару ў розных кірунках, што падтрымлівала няпэўнасць камандавання варажай арміі. Ад Чэрвінска адразу пасля аб’яднання можна было без прамаруджвання пачынаць паход на Мальбарк.

Саюзнікі зараней прадумалі і добра арганізавалі пераправу цераз Віслу. Зроблены за зіму і вясну пантонны мост падрыхтавалі да падыходу войскаў 30 чэрвеня. Пасля пераправы мост разабралі і сплавілі да Плоцка, каб выкарыстаць на адваротным шляху.

Вітаўт і Ягайла выдатна арыентаваліся ў абставінах, якія пастаянна змяняліся, і прымалі правільныя рашэнні. Калі ўбачылі, што бой на бродзе пад Кужэтнікам зараней ставіць іх у невыгоднае становішча, то адышлі ўбок і зноў павярнулі на стары маршрут. Яны разумелі, што ордэнская армія ўсё роўна павінна заступіць ім дарогу на сталіцу. Шлях на Мальбарк быў разлічаны такім чынам, каб не пераходзіць раку, бо было ясна, што армія крыжакоў не дасць пераправіцца без бою.

Абарончы варыянт Ульрых фон Юнгінгена меў шэраг недахопаў. Аб’яднанню саюзных войскаў магло перашкодзіць толькі рашучае наступленне ордэнскіх сіл. Раздрабленне іх для аховы граніц прывяло да таго, што ў рашаючай бітве адсутнічалі моцныя групы Генрых фон Плаўэна і Міхала Кухмайстра. З пункту на мінулы вопыт няблага быў абраны зборны пункт арміі — Швец. Напад найверагодней чакаўся ў кірунку на захад ад Віслы.

Умацаванне бродаў каля Кужэтніка аказалася дарэчным, хоць дзякуючы разведцы быў дакладна вылічаны прыход сюды ворага. Берагі Дрвенцы ўмацавалі палісадамі і землянымі валамі, за якімі паставілі гарматы. Магістр планаваў даць бой у выгодным для сябе месцы. Аднак гэта была не адзіная дарога на Мальбарк. Пасля адыходу саюзнікаў ад бродаў Ульрых фон Юнгінген, каб перакрыць накірунак на сталіцу, прыйшоў на месца паміж возерам Лубень і паселішчам Стэнбарк (Таненберг) і паспеў выбраць і падрыхтаваць пазіцыю.

Аднавіць ход Грунвальдскай бітвы вельмі цяжка, хоць аб ёй захавалася даволі многа звестак. Непасрэдныя ўдзельнікі апісвалі

асобныя эпізоды, з якіх немагчыма скласці агульны малюнак. Многія дэталі вельмі цікавыя і маляўнічыя, але, на жаль, мала што даюць для рэканструкцыі агульнага ходу бітвы. Напрыклад, вядома аб моцнай буры ў ноч перад бітвай. Крыніцы паведамляюць, што на месяцы быў ясна відны рыцар, пранізаны мячом, а ў хохмайстра Ульрых фон Юнгінгена з'явіліся слёзы ад прадчування блізкай смерці і да т.п. Прычым частка такіх дэталей — твор фантазіі аўтараў. Грунвальдская бітва мае на сабе яркі адбітак сярэднявечча: у ёй рашаючае значэнне мела сутыкненне цяжкай панцырнай кавалерыі. Хаця класічны перыяд сярэднявечнай ваеннай справы скончыўся яшчэ ў XIV ст. разам з буйнымі паражэннямі рыцарскай конніцы ад сялянскай і гарадской пяхоты, усё ж асноўнай баявой адзінкай заходнееўрапейскіх армій у той час заставаўся рыцар, закуты ў бронь, узброены дзідай і мячом. Разам з ім біліся адзін ці болей збраяносцаў, стралкі і слугі. У баі рыцары станавіліся ў шэраг на адлегласці некалькіх метраў адзін ад другога. На няроўнай мясцовасці ўжывалі пастраенне клінам — калонай, якая звужаецца да пераду. Падчас атакі дрэнна трымаліся шэрагу, і пасля першага ўдару бітва распадалася на асобныя паядынкі. Рыцары вызначаліся індывідуалізмам, неахвотна падпарадкоўваліся камандам. Пяхота выдзялялася ў асобныя аддзелы, разам са стралкамі ставілася перад конніцай, і ў яе бывалі непрыемнасці пры атацы сваёй кавалерыі — не паспывалі вызваліць месца. Такой недысцыплінаванай, маламанеўранай арміяй было цяжка кіраваць. Рэдка праводзіліся абходныя манеўры, засады і г.д. Бітвы вяліся наступным чынам: збіраліся войскі, сыходзіліся, доўга рыхтаваліся да бою, у бітве час ад часу рабілі перапынкі для адпачынку. Перамагаў той, хто заставаўся на полі бою. Частка сіл выдзялялася ў рэзерв. Кіраўнік войска звычайна станавіўся ў першыя шэрагі і вёў сваіх у бой. Пераможныя адступалі, часта за імі нават не гналіся.

Армія Тэўтонскага ордэна вызначалася большай дысцыплінаванасцю і арганізацыяй, чым іншыя заходнееўрапейскія войскі. Для братоў-рыцараў вайна была безупынным заняткам. Аднак уласна ордэнскае войска ў Грунвальдскай бітве складала меншасць сярод апалчэння прускай шляхты, “гасцей”, наймітаў і саюзнікаў.

Ваеннае мастацтва беларусаў, якія складалі аснову арміі Вітаўта, знаходзілася на больш высокім узроўні. Актыўна ўжываючы рыцарскую конніцу, беларусы і ўкраінцы адначасова многае перанялі

і ўдасканалілі з ваеннага майстэрства ўсходніх народаў. Іх войскі былі дысцыплінаванымі, рухомымі, здольнымі на складаныя манеўры ў ходзе бітвы, такія, як флангавыя абходы, уяўныя адступленні з падвядзеннем ворага пад удар свежых сілаў і г.д. Гэтыя якасці былі выдатна прадэманстраваны ў Грунвальдскай бітве.

Асноўныя падзеі разгарнуліся на няроўнай мясцовасці паміж паселішчамі Грунфельд (чамусьці польскія гісторыкі перайменавалі яго ў Грунвальд, адкуль і назва бітвы), Стэнбарк (Таненберг — у літаратуры бітва называецца яшчэ Таненбергскай⁴⁴) і Людзвігава (Людзвігсхоф). Тутэйшыя пакатыя пагоркі вышынёй каля 200 м падзяляліся даволі шырокімі далінамі. З трох бакоў месца бітвы было акружана лясамі. Хохмайстар, дакладна вылічыўшы маршрут ворага, першы прыбыў сюды з войскамі і прыняў меры да ўмацавання пазіцыі. Былі выкапаны і замаскіраваны ямы-пасткі, расстаўлены гарматы, арбалетчыкі і лучнікі. Ульрых фон Юнгінген разлічваў затрымаць варожую конніцу каля перашкодаў, засыпаць яе стрэламі з гармат, арбалетаў і лукаў. Адбіўшы такім чынам атаку і нанёсшы ворагу страты, кінуць у бой сваю конніцу. Хохмайстар слухна імкнуўся такімі тактычнымі хітрасцямі неяк кампенсаваць перавагу саюзных войскаў у колькасці.

Ноччу з 14 на 15 ліпеня перад узыходам сонца саюзная армія выйшла з лагера пад Дуброўнай і рушыла ў накірунку Стэнбарка і Ульнава. Праз 10 км войскі сталі абозамі каля возера Лубень. Ягайла ў спецыяльнай паходнай капліцы якраз збіраўся слухаць імшу, калі атрымаў паведамленне аб з'яўленні ворага. Гэта былі высланыя на разведку ордэнскія аддзелы. Аднак кароль не перапыніў набажэнства. Ян Длугаш увогуле апісвае ўдзел Ягайлы ў бітве як самы нязначны, а ўсё кіраўніцтва прыпісвае Вітаўту. Спрэчкі аб тым, хто камандаваў саюзнай арміяй пад Грунвальдам, цягнуцца доўга. Акрамя Вітаўта і Ягайлы, называюцца яшчэ два кандыдаты. Мы схіляемся да думкі аб сумесным кіраўніцтве вялікага князя і караля. Абодва мелі, акрамя дыпламатычнага, яшчэ і немалы вайсковы вопыт. Вітаўт з самых маладых гадоў прывучаўся бацькам да вайны з крыжакамі. У Грунвальдскай бітве ролі былі падзеленыя. Вітаўт знаходзіўся на прыэдным краі, кіраваў войскамі непасрэдна ў баі, самай сваёй прысутнасцю натхняў і падбадзёрваў вояў. Ён арганізаваў выдатны манеўр з уяўным адступленнем. Ягайла ж знаходзіўся

⁴⁴ Беларускі летапіс называе бітву Дубровенскай па назве бліжэйшага горада.

ззаду войскаў, мог скласці агульнае ўяўленне аб справе і ўплываць на яе, уводзячы ў бой рэзервы.

Вось саюзнае войска пачало выходзіць з лясоў і выстройвацца насупраць ордэнскага. На правым флангу сталі літоўскія аддзелы, на левым — польскія. Значныя сілы былі размешчаны ў рэзерве па лясах. Заняўшы фронт такой жа даўжыні, як і ордэнскае войска, армія саюзнікаў мела большую глыбіню пастраення. Паколькі мясцовасць была перасечанай, войскі, па ўсёй верагоднасці, стаялі не ў лінію, а самкнутымі калонамі. Правы фланг літоўскай арміі абапіраўся на балоцістую пойму ракі Марэнзі. Левы польскі фланг, як і адпаведна правы фланг крыжакоў, прыкрывала балота.

Палкоў Вялікага Княства было каля 50. На іх харугвах луналі гербы земляў, а таксама выява Пагоні — дзяржаўнага герба, — якая рознілася толькі дэталямі. На некаторых харугвах была выява радавога знака Вітаўта — Калумны. Найслаўнейшыя рыцары стаялі ў харугвах: Віленскай, Гродзенскай, Троцкай, Ковенскай, Наваградскай, Лідскай, Медніцкай, Смаленскай, Полацкай, Віцебскай, Кіеўскай, Пінскай, Брэсцкай, Ваўкавыскай, Драгічынскай, Мельніцкай, Крамянецкай, Старадубскай і іншых. Буйнейшыя паны дзяржавы вялі ўласныя палкі. Татарскім дапаможным аддзелам камандаваў хан Джэлаал-ад-Дзін, смаленскімі і мсціслаўскімі палкамі — князь Сямён-Лінгвен, брат Ягайлы, падольскімі — Іван Жэдзямід, літоўскімі — Пётр Гаштольд і Манівід. Намеснікам Вітаўта, па ўсёй верагоднасці, быў найслаўнейшы з усіх палкаводзец Сямён-Лінгвен.

Пад галоўнай харугвай Польскага Каралеўства (белы арол у чырвоным полі) стаялі лепшыя рыцары. Побач размяшчаліся так званая Гоньча харугва (з двума залатымі крыжамі ў блакітным полі) і надворная харугва Ягайлы з Пагоняй.

Затым ішлі харугвы ваяводстваў, мазураў, асобных паноў — усіх было 50.

Аб ордэнскіх харугвах захавалася больш звестак, бо 46 з іх апынуліся ў польскім палоне і яшчэ ў XV ст. былі апісаны і замаляваны Длугашам. Галоўная ордэнская харугва мела выяву чорнага крыжа з арлом у цэнтры на белым полі. Разам з харугвамі прускіх комтурстваў стаялі палкі “гасцей”, наймітаў, саюзных паморскіх князёў пад уласнымі сцягамі. У цеснаце і тлуме сярэднявечнай бітвы харугва была галоўным арыенцірам. Ёю падаваліся сігналы, да яе збіраліся пасля атакі ці адступлення. Калі харугва

апускалася, гэта значыла, што полк разбіты. Невыпадкова харугву трымалі і ахоўвалі найлепшыя рыцары.

Нарэшце абодва войскі сталі, гатовыя да бітвы. Яны займалі пакатыя схілы пагоркаў, пасярэдзіне ляжала далінка. Той, хто першы пойдзе ў атаку, павінны спусціцца трохі ўніз, а затым падымацца на супрацьлеглы схіл.

Хоць бітва яшчэ не пачалася, Ульрых фон Юнгінген ужо меў пэўныя выйгрышы. Яго армія здолела заступіць ворагу шлях на сталіцу, правільна разлічыць месца сустрэчы і падрыхтаваць пазіцыю. Цяпер патрэбна было зрабіць так, каб саюзнікі пачалі атаку першымі і натрапілі на перашкоды і абстрэл. Аднак, хоць сонца ўжо стаяла высока, з боку саюзнікаў не назіралася ніякага руху.

Не спяшаўся, уласна, Ягайла, а Вітаўт рваўся ў атаку. Кароль павольна апранаў латы, усаджваўся на баявога каня, потым выехаў на пагорак, агледзеўся... Затым вярнуўся ў даліну і пачаў пасвячаць у рыцары сваіх вояў. Сказаўшы прамову да новаспечаных рыцараў, Ягайла ўжо надзяваў шлем, калі прыйшла вестка, што ад ордэнскага войска прыбылі два герольды. У аднаго на грудзях быў знак Свяшчэннай Рымскай Імперыі: чорны арол у залатым полі, у другога — герб шчэцінскіх князёў: чырвоны грыф на белым полі. Герольды прынеслі два аголеныя мячы — ад хохмайстра з вялікім маршалам каралю і вялікаму князю — і на словах перадалі выклік да бітвы. “Калі ж, можа, вялікаму князю і каралю не хапае прасторы,— сказалі пасланцы,— то мы адыдзем колькі трэба, каб даць месца”. І на самой справе ордэнскія войскі пасунуліся назад, адкрываючы даліну і пакідаючы паміж сабой і ворагам прыгатаваныя перашкоды. Хутчэй за ўсё гэта перадавыя аддзелы вярнуліся да асноўнай групойкі. Такі дзёрзкі выклік меў на мэце падштурхнуць саюзнікаў першымі пайсці ў наступ. Так яно і здарылася. Літоўскае войска з поклічам “Вільня!” рушыла ў атаку. Затым пайшлі палякі, на хадзілі спяваючы “Багародзіцу”. Паколькі наперадзе была лёгкая маняўровая конніца, то страты ад ямаў—пастак аказаліся невялікімі. Крыжацкія гарматы паспелі даць два залпы. Потым да канца бітвы ўжо не было чуваць ні аб іх, ні аб стралках—лучніках і арбалетчыках. Хутчэй за ўсё ў першым імклівым націску артылерысты, стралкі і пяхота, якая іх прыкрывала, былі выбітыя.

Затым у бой уступіла цяжкая конніца. На правым літоўскім флангу і левым польскім фактычна адбываліся дзве асобныя бітвы. “Калі шэрагі сышліся, то ўзняўся такі шум і грукат ад

ламання дзідаў і ўдараў аб даспехі, як быццам абрушваўся нейкі велізарны будынак, і такі рэзкі лязгат мячоў, што яго выразна чулі людзі на адлегласці нават у некалькі міляў” (Длугаш).

Вітаўт знаходзіўся каля самых пярэдніх шэрагаў, Ягайла з моцнай аховай ад’ехаў на пагорак прыблізна пасярэдзіне фронту.

Праз гадзіну ці болей на правым флангу саюзнай арміі адбылася падзея, якую даследчыкі ацэньваюць неадназначна. Пад націскам крыжацкіх войскаў частка літоўскіх аддзелаў адступіла. Адны разглядаюць гэта як уцёкі, іншыя гавораць аб тактычным манеўры. Такі прыём — уяўнае адступленне — часта ўжываўся на ўсходзе і прыносіў поспех. Вораг, паверыўшы ў перамогу, рассыпаўся ў пагоні за ўцекачамі і натыкаўся на засаду або свежае войска. Уцекачы раптам зноў аказваліся сабранымі ў арганізаваныя аддзелы і з новай сілай нападалі на агаломшанага ворага. Беларусы і ўкраінцы, якія складалі большасць войска Вітаўта, былі добра знаёмыя з такой тактыкай і карысталіся ёю. Галоўным аргументам за тое, што адступленне было манеўрам, з’яўляецца несумненны факт вяртання ў бітву адступіўшых аддзелаў. Акрамя таго, не так даўно стаў вядомы дакумент, які пацвярджае нашу думку аб адступленні як арганізаваным манеўры. Ужо пасля бітвы адзін з кіраўнікоў Ордэна папярэджаў хохмайстра, што ў новай бітве вораг можа наўмысна выклікаць уцёкі некалькіх атрадаў, каб прывесці да разрыву баявых парадкаў цяжкай конніцы, гэтак, як адбылося ў “вялікай бітве”. Частка крыжацкіх войскаў, якая гналася за ўцекачамі, была акружана і знішчана каля літоўскага табара. Манеўр з адступленнем планаваўся загадзя.

Смаленскія харугвы Вітаўт пакінуў на месцы, каб прыкрыць правы фланг палякаў і не даць крыжакам ударыць ім у спіну. Тры беларускія палкі Смаленскай зямлі справіліся са сваёй задачай, хоць панеслі значныя страты, а адзін з іх амаль цалкам загінуў.

На левым флангу саюзнай арміі, аддзеленым ад правага пагоркамі, ішла свая бойка. Палякі і немцы пакуль без асаблівых маняўровых хітрасцеў ішлі сценка на сценку. Бітва працягвалася некалькі гадзін без перапынку, людзі фізічна не маглі вытрымліваць такой нагрузкі доўгі час, таму, відавочна, войскі на пярэднім краі пастаянна змяняліся. Тут раней ці пазней павінна была адчуцца перавага саюзнікаў у конніцы. Аднак пакуль палякам даводзілася туга. Нечакана пакінулі поле бою найміты з Чэхіі і Маравіі. Яны адышлі ад поля і спыніліся ў лесе. Толькі пасля таго, як каралеўскі падканцлер Мікалай Тромба

прысароміў іх, воі вярнуліся ў бітву. Пад націскам крыжакоў упала вялікая каралеўская харугва з выявай белага арла. Аднак яе тут жа падхапілі і паднялі зноў. У ордэнскіх шэрагах, пабачыўшы падзенне непрыяцельскага сцяга, пачуўся пераможны спеў “Хрыстос паўстаў”. Гэта быў крытычны момант. Ягайла, відавочна, падаслаў падмацаванні, якія выправілі становішча. Праз лес пайшлі войскі для абходу правага фланга крыжакоў з захаду. У шэрагі ордэнскай арміі стала частка рыцараў, якія вярнуліся з праследавання літоўскіх войскаў. Жахлівая бойка працягвалася далей. Ульрых фон Юнгінген, у сваю чаргу, убачыўшы, што шаля вагаў схіляецца не на карысць Ордэна, прадпрыняў рашучую спробу перамяніць лёс бітвы. Сфарміраваўшы з рэштак свайго левага фланга і рэзерваў ударную групу ў 16 харугваў, ён стаў на яе чале і атакаваў каралеўскую армію. Выкананне гэтай акцыі сведчыць аб добрай арганізаванасці войскаў Ордэна і высокай вартасці Ульрых фон Юнгінгена як военачальніка.

Падчас гэтай атакі адбыўся напад на самога Ягайлу. Кароль са сваім атачэннем знаходзіўся трохі ўбаку ад накірунка атакі. Каб ордэнскія рыцары не пазналі караля, быў апушчаны малы каралеўскі прапорац з белым арлом на чырвоным полі. Ягайлу з усіх бакоў засланілі воі. Раптам з шэрагу крыжакоў вырываўся рыцар Леапольд фон Кёкерытц, апяразаны залатым поясам, і, разagnaўшы каня, цэліў здзідай у караля. Паводле рыцарскіх правілаў, Ягайла прыняў бой. Ён падняў сваю здіду, выехаў на сустрэчу і “ўласнай рукой параніў” крыжака. Каралеўскі сакратар Збігнеў Алешніцкі заехаў збоку, ударыў Кёкерытца здзідай, і той упаў з каня мёртвы. У сваю чаргу польскі рыцар Дабеслаў Алешніцкі напаў на хохмайстра, але той пазбегнуў удару лёгкім адхіленнем галавы і падбіў здіду паляка ўгору. Апошні, убачыўшы сваю хібу, павярнуў да сваіх. Ульрых фон Юнгінген гнаўся за ім і параніў каня, але мусіў вярнуцца, каб не трапіць у палон.

Адчайная атака ўдарнай групы ў 16 харугваў магла вырашыць лёс бітвы, але праціўнік быў занадта шматлікі і дасведчаны. Войскі Вітаўта пасля ліквідацыі крыжацкіх аддзелаў, якія прарваліся да іх абозу, вярнуліся і напалі на групу хохмайстра з тылу і флангу. Пасланыя ў абход польскія аддзелы пачалі акружаць правы фланг крыжакоў з захаду. Гэта быў пачатак канца.

Ударная група хохмайстра і правы фланг ордэнскай арміі акружаліся паасобку. Некаторы час яны яшчэ вытрымлівалі націск, але ўрэшце былі поўнаасцю акружаныя і разбітыя. Здаліся

рыцары Хэлмінскай зямлі. У бязвыхадным становішчы аддалі сваю харугву замежныя “госці” — у жывых засталіся толькі 40 рыцараў. Урэшце перасталі супраціўляцца і астатнія з тых, хто застаўся жывым.

Але гэта яшчэ не быў канец бітвы. Шмат крыжакоў, якія пазбеглі акружэння або вырваліся з яго, умацаваліся ў абозе з намерам абараняцца. Акружаны ўмацаваннямі з вазоў, забяспечаны артылерыяй і аховай пяхоты абоз даваў такую магчымасць. Аднак паспяховай абароны не атрымалася. Рашучай атакай умацаваны лагер быў здабыты, а ўсе яго абаронцы пабітыя. Вялікую колькасць забітых з боку Ордэна ў абозе тлумачаць удзелам у гэтых эпізодах бітвы пяхоты саюзнікаў, складзенай з сялян і гараджан. Простыя людзі найбольш цяпелі ад нападаў крыжакоў, таму мелі да іх асаблівыя рахункі. Чалавек простага звання не мог атрымліваць выкуп за палонных. Палонных пяхота не брала. Магчыма, якраз ад рук пехацінцаў загінуў хохмайстар Ульрых фон Юнгінген.

Геройскую смерць на полі бітвы прынялі амаль усе саноўнікі Тэўтонскага ордэна. Акрамя хохмайстра, загінулі ў акружэнні вялікі комтур, вялікі маршал, вялікі шатны, скарбнік, хэлмінскі, бежглоўскі, пакжыўніцкі, грудзяцкі, гнеўскі, нешаўскі, астродскі, папоўскі, радзыньскі і іншыя комтуры.

Падчас уцёкаў страціў жыццё Генрых фон Швельбок — камандзір вайсковага аддзела з Тухолы. Яшчэ да бітвы ён загадаў насіць перад сабой два аголеныя мячы і ўсім казаў, што не ўкладзе іх у похвы, пакуль не афарбуе кроўю ворагаў. Брандэнбургскага комтура Маркварда фон Зальцбаха ўзялі ў палон і прывялі да вялікага князя Вітаўта. Той, убачыўшы даўняга ворага (комтур абразіў Вітаўта, будучы паслом), сказаў: “А, ты тут, Марквардзе?” На што крыжак рэзка адказаў: “Так, і спакойна прыму тое, што мне ўгатаваў учарашні дзень. А табе, князь, тое ж можа прынесці дзень сённяшні або заўтрашні, бо не ў тваёй моцы вызначыць лёс!” Разгневаны Вітаўт даў знак, комтура адвялі ў жыта і сцялі галаву.

Бітва пад Грунвальдам — Стэнбаркам працягвалася ад 12 да 19 гадзін і скончылася перад заходам сонца (па мясцовым часе 15 ліпеня сонца заходзіць у 19 гадзін 51 хвіліну). Да ночы працягвалася пагоня за ўцекачамі. У захопленым абозе пераможцы знайшлі вялікі запас кайданоў і вяровак, падрыхтаваных крыжакамі для палонных. Па загаду караля былі разбітыя вінныя бочкі, і віно, змешанае з кроўю забітых людзей і коней, бурным струменем вылілася аж на лугі каля вёскі Таненберг (Стэнбарк).

У бітве з боку крыжакоў загінула каля 18 тыс. салдат і абслугі табару, каля 14 тыс. трапіла ў палон, уратавалася каля паўтары тысячы чалавек. Вялікія страты панеслі і саюзнікі. Усю ноч з 15 на 16 ліпеня войскі вярталіся з пагоні, везлі палонных, захопленыя харугвы і здабычу.

Назаўтра, у сераду 16 ліпеня, на полі бою былі адшуканы целы хохмайстра і яго папличнікаў. Целы Ульрых фон Юнгінгена і некалькіх галоўных кіраўнікоў Ордэна адправілі для пахавання ў Мальбарк. Астатніх забітых, сваіх і чужых, пахавалі на месцы.

Недалёка ад поля бітвы адбылася вялікая ўрачыстасць. На ёй пад слова гонару былі адпушчаныя палонныя, акрамя тых, хто належаў да Ордэна. Затрымалі яшчэ саюзнікаў крыжакоў — шчэцінскага і алешніцкага князёў.

Каб давесці справу да канца, саюзнікам патрэбна было заняць сталіцу ордэнскай дзяржавы. Таму замест абвешчанага трохдзённага прывалу армія адпачывала толькі адзін дзень і ўжо 17 ліпеня вырушыла на Мальбарк. Адлегласць да сталіцы па дарозе, абранай саюзнікамі, складала 120 км. Праходзячы штодзённа каля 15 км, войскі без супраціўлення займалі навакольныя гарады і замкі. Вельмі хутка большая частка ордэнскай краіны, у тым ліку і прускія біскупствы, прызналі ўладу пераможцаў. Мала таго, гараджане і шляхта самыя нападалі на ордэнскія замкі, выганялі залогі і перадавалі ўмацаванні саюзнікам. Ордэнскі храніст пісаў, што такой здрады ніколі не было чуваць ні ў адной дзяржаве. Браты-рыцары Тэўтонскага ордэна ратаваліся ўцёкамі хто куды мог. Галоўнай прычынай такога хуткага і бяскроўнага падпарадкавання краіны быў, канешне, небывалы разгром арміі Ордэна пад Грунвальдам. Акрамя таго, дала аб сабе знаць каставасць Ордэна, яго адасобленасць ад сваіх падданных, у тым ліку і шляхты.

Праз восем дзён маршу, 25 ліпеня, войскі стаялі пад Мальбаркам. Аднак яны спазніліся, сталіца крыжакоў ужо была гатовая да абароны. Яшчэ 18 ліпеня туды прыбыў швецкі комтур Генрых фон Плауэн з падначаленым яму войскам. Па загаду хохмайстра фон Плауэн камандаваў групай харугваў, якая прыкрывала шлях на Памор'е. Цяпер жа, атрымаўшы вестку аб грунвальдскім разгроме, фон Плауэн зарыентаваўся ў сітуацыі і, не губляючы часу, паімчаўся ратаваць сталіцу. За тры дні ён пераадолеў адлегласць каля 80—100 км і да прыходу саюзнага войска паспеў падрыхтаваць Мальбарк да абароны. У момант з'яўлення літоўска-польскай арміі залога Мальбарка складала каля 2—2,5 тыс. чалавек,

не лічыўшы абслугі, была забяспечана ваенным рыштункам і харчаваннем на пару тыдняў. Мальбаркскі замак ў тыя часы быў магутнейшым абарончым збудаваннем, і ўзяць яго з налёту магчыма было толькі да прыходу фон Плауэна пры адсутнасці арганізаванай абароны.

25 ліпеня ордэнская сталіца была абложана з усіх бакоў. Генрых фон Плауэн, даведаўшыся, што адзіны ўцалелы саноўнік — вялікі шпітальнік Вернер фон Тэццінген — не думае аб уладзе, вырашыў узяць яе сам. Ён сабраў каго мог з рыцараў, і тыя абралі Плауэна намеснікам да заканчэння вайны і абрання новага хохмайстра. Галоўнай сваёй задачай новаспечаны намеснік лічыў утрыманне сталіцы. Гэта быў адзіны шанс на ўратаванне дзяржавы. Меліся яшчэ войскі ў Лівоніі, чакалася дапамога ад філіяў у Еўропе.

Здабыць Мальбаркскі замак у XV ст. пры наяўнасці там добрага залогі можна было толькі з дапамогай галоднай блакады або здрады. Па загаду Плауэна спалілі горад і мост цераз раку Нагату. Гарматны абстрэл з боку саюзнікаў нічога не даў. Адбыліся перагаворы Вітаўта і Ягайлы з фон Плауэнам. Намеснік прапанаваў мір на ўмовах: Ордэну пакінуць толькі Прусію як зямлю, здабытую ў варвараў хрысціянскай кроўю. У адказ яму прапанавалі здаць замак за абяцанне “паклапаціцца аб Ордэне”. Плауэн адмовіўся.

Аблога замка была няшчыльнай, крыжакі атрымалі вестку аб намеры германскага імператара аказаць дапамогу Ордэну і падняліся духам. Залога пачала рабіць вылазкі, часам паспяховыя.

У саюзнікаў было тры варыянты рашэння: заключыць мір, здабыць замак або адысці. Плауэн ужо не хацеў слухаць аб міры. Здабыць замак надзеі не было, штурм нават не рыхтавалі. Заставаўся трэці варыянт.

Да Кёнігсберга ў другой палове жніўня прыбыла частка лівонскай арміі пад камандай ландмаршала фон Хевельмана (ён замяняў хворага ландмайстра фон Фецінгофа). У пачатку верасня канчаўся трохмесячны тэрмін паміж аб’явай і пачаткам вайны лівонцаў з Вялікім Княствам. Аднак іх сілы былі недастатковыя для змагання з саюзнікамі.

У гэты час прадстаўнікі лівонскага ландмайстра заключылі перамір’е з “панамі літоўскімі і рускімі” на 10 тыдняў. Вітаўт паслаў маршалу ліст з запытаннем, на якой падставе той, нягледзячы на перамір’е, канцэнтруе войскі пад Кёнігсбергам. Ландмаршал лістом ад 4 верасня адказаў, што не ведае аб перамір’і, паколькі

яно, відавочна, заключана ўжо пасля яго выхаду з Лівоніі. Ліст Хевельмана быў напісаны ў непрывычнай для братоў–рыцараў пакорлівай манеры. Ён называў Вітаўта “горача любімым і ласкавым панам”.

Вялікі князь з 12 харугвамі выехаў насустрач лівонцам пад Кёнігсберг. 8 верасня ён меў размову з Хевельманам. Ландмаршал абавязаўся быць пасрэднікам у перагаворах паміж фон Плаўэнам і саюзнікамі. Ён прасіў аб двухтыднёвым перамір’і з 9 па 22 верасня, каб у гэты час асабіста сустрэцца з фон Плаўэнам і давесці справу да міру. Дзеянні лівонскага рыцара цалкам зразумелыя. Яму патрэбна было любым коштам выйграць час. Чакалася дапамога з захаду. Польскае апалчэнне з кожным днём усё больш рвалася дамоў. Акрамя таго, з’яўлялася магчымасць абмеркаваць сітуацыю непасрэдна з фон Плаўэнам і сумесна выпрацаваць план далейшых дзеянняў — калі толькі дапусцяць у Мальбарк. І яго дапусцілі туды.

У выніку давяральных размоў ландмаршала з намеснікам, якія адбываліся некалькі дзён (змест застаўся невядомым), Вітаўт з Ягайлам не атрымалі прапановы не толькі аб міры, але нават аб перамір’і. Пасля 22 верасня вайна павінна была цягнуцца далей. Час працаваў не на саюзнікаў. Не былі цалкам аплачаны паслугі замежных вояў. Жыгімонт Венгерскі пагражаў Польшчы з захаду, шляхецкае апалчэнне, не звыклае да такіх доўгіх паходаў, імкнулася дамоў. Набліжалася зіма. Было прынята рашэнне адысці ад Мальбарка і вярнуцца дадому. Да 18 верасня вырушыла войска Вітаўта, за ім пайшлі мазавецкія князі.

19 верасня зняло аблогу польскае войска. Адыход адбываўся спакойна і нетаропка, войскі везлі багатую здабычу. Залога з замка ніякіх перашкод адыходу не чыніла.

Тое, што сталіца засталася ў руках Ордэна, мела вялікі ўплыў на далейшыя падзеі. Захаванне Мальбарка азначала, што ордэнская дзяржава не загінула. Як толькі саюзныя войскі пакінулі тэрыторыю Прусіі, сітуацыя ў ёй пачала рэзка мяняцца.

З такой жа хуткасцю, як краіна паддавалася грунвальдскім пераможцам, яна зараз пераходзіла на бок сваіх старых гаспадароў. Часткова, відаць, баючыся помсты, часткова з пераканання прускай шляхта пачала зноў захопліваць замкі, толькі ўжо для Ордэна. Першым было занята Дзялдава. Польская залога, заспета я неспадзеўкі, трапіла ў няволю. Лівонскі маршал абклаў і здабыў

Эльбланг. Затым замкі пайшлі да Ордэна адзін за другім. У руках саюзнікаў засталіся толькі замкі ў Торуні, Радзыні, Бродніцы і Няшаве; не пускалі крыжацкія ўлады два багатыя гарады — Стары Торунь і Гданьск. Фон Плауэн адклаў расправу з імі і заключыў перамір'е да падпісання міру з саюзнікамі.

Здавалася, што кола фартуны павярнулася і ваеннае шчасце поўнасю перайшло на бок крыжакоў, па меншай меры на польскім тэатры вайны. Крыжакі вярнулі амаль усю сваю ранейшую тэрыторыю. Генрых фон Плауэн і лівонцы ачысцілі ад ворага амаль усю Прусію і паўночную частку Памор'я. У Новай Марцы за кошт падмацаванняў з Заходняй Еўропы ўзмацнялася групоўка Міхала Кухмайстра. У колькасці каля 4 тыс. чалавек яна выступіла на злучэнне з фон Плауэнам. Аднак у бітве пад Карановам меншыя па колькасці войскі Ягайлы разбілі Кухмайстра, а яго самога захапілі ў палон. Рэваншысцкія памкненні крыжакоў трохі паўстрымаліся. Замежныя “госці” ўсё з меншай ахвотай удзельнічалі ў гэтай вайне, дзе ворага немагчыма было перамагчы ў адкрытым полі. Вайна працягвалася шэрагам дробных наездаў і сутычак, як на Літве, так і ў Польшчы. За памеры такіх баёў выйшлі два наезды на Польшчу войскаў Жыгімонта Венгерскага, які адпрацоўваў ордэнскія грошы. Першы ў канцы 1410 ці пачатку 1411 г. скончыўся паражэннем 12 венгерскіх харугваў. Другі ў канцы студзеня таксама не прынёс значных вынікаў, хоць і прыдаў бадзёрасці фон Плауэну. Можна сказаць, што Жыгімонт не апраўдаў надзей, атрыманых за ордэнскія грошы.

9 лістапада 1410 г. Генрыха фон Плауэна абралі на пасадку хохмайстра. Ужо ў гэтай новай якасці ён павёў перагаворы аб перамір'і. Доўгія і цяжкія, яны ўсё ж такі пасоўваліся, бо вайна зацягнулася і стала непасільным цяжарам для абодвух бакоў. Перамір'е было заключана на 4 тыдні з 14 снежня 1410 г. да 11 студзеня 1411 г. У адрозненне ад перамір'я 1409 г., яно тычылася адразу ўсіх: Ордэна, Вітаўта, Ягайлы, слупскага і двух мазавецкіх князёў.

Пасля сканчэння перамір'я ваенныя дзеянні працягваліся, аднак не спынялася і праца па арганізацыі мірнай дамовы. 22 і 26 студзеня зноў заключалі перамір'е і вялі перагаворы на вісянскім востраве пад Торунем. Крыжакоў прадстаўляў лівонскі магістр фон Фецінгоф, саюзнікаў — вялікі князь Вітаўт.

Асноўнай спрэчнай праблемай аказалася Жмудзь. Ордэн не хацеў ад яе адмаўляцца, Вітаўт — і пагатоў. Урэшце знайшлі кампраміс па гэтым і некаторых іншых пытаннях. 1 лютага 1411 г.

быў падрыхтаваны тэкст дагавора, яго адразу заверыў пячаткамі літоўска-польскі бок. Ордэн і прадстаўнікі прускай шляхты свае пячаткі павінны былі паставіць пазней, на сустрэчы пад Златарыяй.

На чацвёртую нядзелю пасля Вялікадня адбылося ўрачыстае спатканне Вітаўта, Ягайлы і хохмайстра ў атачэнні сваіх прыдворных на полі каля горада Златарыя. Там скончылі апошнія фармальнасці. Паводле Торуньскай мірнай дамовы, усе замкі і гарады, здабытыя падчас вайны, вяртаюцца ўладальнікам; Жмудская зямля перадаецца Вітаўту, а пасля яго смерці адыходзіць да Ордэна. Добжынская зямля застаецца за Польшчай, а Памор’е, Хэлмінская, Міхалаўская землі, частка Куяваў — за Ордэнам.

На сустрэчы пад Златарыяй хохмайстар даў згоду Вітаўту, каб той паляваў на дзікага зверу ва ўсіх пушчах Ордэна ўзамен за такое ж права для сябе ў літоўскіх пушчах.

Вялікая вайна 1409—1411 гг. была скончана. Задавалася, пасля буйной перамогі ды амаль поўнай акупацыі ордэнскай дзяржавы саюзнікам нельга было згаджацца на такія спрыяльныя для Ордэна ўмовы міру. Аднак яны пайшлі на гэта і, відаць, ведалі, што рабілі. Сярод прычын і рэальная ацэнка міжнароднай сітуацыі, і разуменне вынікаў Грунвальдскай бітвы (Ордэн ужо не сур’ёзны вораг). Відавочна, мела месца і нежаданне Вітаўта цалкам зліквідаваць ордэнскую дзяржаву, бо ад яе падзелу больш выйгравала Польшча, чым Вялікае Княства Літоўскае. Длугаш пісаў: “... стараннямі Аляксандра, вялікага князя літоўскага (князь больш за ўсё імкнуўся толькі да ўз’яднання свайго Літоўскага Княства і вяртання сабе Самагітскай зямлі, якой яго пазбавілі крыжакі) быў заключаны, зацверджаны і падпісаны мір на ўмовах для Польскага Каралеўства несправядлівых і невыгодных”.

Неадпаведнасць маштабаў перамогі пад Грунвальдам умовам падпісанага міру дала падставу некаторым даследчыкам ацаніць яго як “прайграны мір” для саюзнікаў. Длугаш жа лічыў, што грунвальдская перамога “... не прынесла ніякай выгоды Каралеўству Польскаму, але больш карысці Вялікаму Княству Літоўскаму”.

Трэба сказаць, што дыпламатыя Ордэна здолела дасягнуць максімума магчымага пасля такога разгрому. Аднак Грунвальдская перамога мела намнога больш значныя наступствы, чым здавалася на першы погляд. Яна разбурыла падмурак будынка Тэўтонскага ордэна і паклала пачатак яго заняпаду.

Друкуецца паводле: Краўцэвіч А. К. Тэўтонскі ордэн ад Ерусаліма да Грунвальда. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 46 с.

**Перад касцёлам у Воўчыне.
27–28.05.1989 г.**

Гародня. Пачатак ліпеня 1992 г.

Менск. У майстэрні Кастуся Качана з Валяй Кур'ян і Рыгорам Сітніцам. 2003 г.

Абарона доктарскай дысертцыі ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі. 4.12.1998 г.

У зале на пярэднім плане Георгі Штыхаў і Міхал Гурын 4 снежня 1998 г.

Каля помніка Францішку Скарыну на Градчанах у Празе. 4.05.1997 г.

**З Юрыем Гардзеевым на
Замчышчы ў Драгічыне на
Падляшшы. 9.06.2001 г.**

**Чэхія, Кашперскі замак
у Судэтах. З гарадзенскімі
студэнтамі-гісторыкамі
Святланай Карпей, Алесем
Пілецкім, Янам Лялёвічам
і Таццянай Казак. 31.08.2003 г.**

З Алегам Латышонкам у Драгічыне на Падляшшы. 9.06.2001 г.

З сям'ёй. Менск. 2006 г.

Жыццяпіс вялікіх князёў літоўскіх

Міндаўт.

Пачатак вялікага гаспадарства

Гісторыкі часам гавораць, што гісторыю твораць народы. Можна з гэтым згаджацца ці аспрэчваць, але несумненна адно: непасрэдныя рашэнні (у тым ліку і лёсаносныя для народаў) прымаюцца канкрэтнымі асобамі. Індывідуальнасць гэтых асобаў накладвае свой непаўторны адбітак на ход гістарычнага працэсу, надае яму менавіта тую, якая ёсць, а не іншую форму рэалізацыі. Асоба ў гісторыі — гэта заўсёды цікава, заўжды па-чалавечы. Мне здаецца, што невядомая беларусам гісторыя дзяржавы, у якой нарадзіўся сучасны беларускі народ, можа стаць да нас бліжэй, калі звязаць яе з жыццём і лёсам гаспадароў — вялікіх князёў літоўскіх. Гаспадар — так у нас тытулавалі кіраўніка дзяржавы. Адсюль пайшло слова “спадар” — ветлівая форма звароту ў сучаснай беларускай мове, гэтаксама як у іншых народаў ад тытулаў каралёў паходзяць звароты: пан — у палякаў і чэхаў, сеньёр — у італьянцаў ды іспанцаў, месье — у французаў і г.д.

Міндаўт (гады жыцця: мяжа XII—XIII стст. — 1263 г. гады гаспадарання: каля 1248—1263 гг.)

Уступ

Міндаўт — легендарная постаць беларускай гісторыі. Першы вялікі князь літоўскі, першы і апошні кароль Літвы⁴⁵. Нарадзіўся на мяжы XII і XIII стст. (дакладная дата невядома), загінуў у 1263 г. Паходзіў з багатага балцкага⁴⁶ роду, меўшага ўладанні ў літоўскай зямлі⁴⁷.

⁴⁵ Маецца на ўвазе пачатковая тэрыторыя ВКЛ ці гістарычная Літва XIII–XIX стст., якая складалася з Наваградчыны, Гарадзеншчыны, Віленшчыны і часткі Меншчыны.

⁴⁶ Балты — навуковы тэрмін для абазначэння групы плямён і народаў, якія гавораць (ці гаварылі) на балтыйскіх мовах; галоўным арэалам іх пражывання з’яўляецца Прыбалтыка. З сённяшніх народаў да балтаў адносяцца летувісы і латышы. У мінулым існавалі яшчэ саюзы плямёнаў: прусаў, яцвягаў, куршаў, селонаў, галіндаў.

⁴⁷ Літоўская зямля — тэрыторыя ў сярэднім цячэнні Віліі, дзе ў X–XII ст. жыло балцкае племя “літва”. Літоўская зямля была пагранічнай з Руссю балцкай вобласцю, таму ўсходнія славяне найперш спаткаліся з літоўцамі. Адсюль літоўцамі пачалі называць і другія роднасныя плямёны: дзяволтву, нальшаны і інш. Літоўская зямля пайшла назва галоўнай вобласці дзяржавы (гістарычная Літва).

З маладых гадоў прымаў актыўны ўдзел у ваенна-рабаўнічых набегах старажытных літоўцаў на Польшчу, Русь, Прыбалтыку. Здолеў не толькі ацалець пры гэтым небяспечным занятку, але і высунуцца на адно з першых месцаў сярод такіх жа ваенных правадыроў. Быў надзелены непаспалітымі ваеннымі і дыпламатычнымі здольнасцямі, вызначаўся жорсткім і рашучым характарам.

Менавіта на яго трапіў выбар гаспадароў багатага горада-дзяржавы Наваградка, калі ў саракавых гадах XIII ст. мангольскія тумыні залілі крывёю і агнём усю паўднёвую ды ўсходнюю Русь і як паветра неабходнай стала асоба, здольная арганізаваць абарону Панямоння ад бязлітасных азіяцкіх заваёўнікаў.

Так Міндаўт стаў заснавальнікам новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага — калыскі сучасных беларускага і летувіскага народаў. Дзікун-язычнік прычыніўся да пачаткаў вялікай хрысціянскай краіны, першым адчуўшы яе жыццёвую патрэбу ў павязі з заходнееўрапейскай цывілізацыяй.

Час узнікнення Вялікага Княства Літоўскага прыпаў на канец 40-х гадоў XIII ст. Міндаўт быў вельмі важнай фігурай у гэтым працэсе, але, напэўна, не адзінай і, відавочна, не самай галоўнай, бо ўсё пачыналася задоўга да яго нараджэння — на некалькі стагоддзяў раней...

Літва — краіна лесу

Пад канец I тысячагоддзя нашай эры (дакладней, у 988 г.) у жыцці ўсходніх славянаў здарылася надзвычайная падзея. Кіеўскі князь Уладзімір Чырвонае Сонейка ўвёў на падуладных яму землях хрысціянства. Новая вера ў адзінага бога Хрыста прыйшла “ад усходу” — з Візантыі — і гэта не было выпадковасцю. Візантыйская (або інакш — Усходнерымская) Імперыя з’яўлялася буйнейшым святовым асяродкам цывілізацыі. Высокі ўзровень гаспадарчага жыцця, вытанчаная культура, дзівосная архітэктура, багацце шматлікіх гарадоў (самым вялікім, багатым і шыкоўным быў сталічны Канстанцінопаль — Царград, як яго называлі славяне) — усё выклікала захапленне і зайздрасць навакольных варварскіх народаў. Моц візантыйскага войска доўгі час служыла надзейнай заслонай ад зайздросных суседзяў. Да багатага і моцнага хочацца быць падобным. Адсюль ўзнікала імкненне суседніх народаў, у тым ліку славянскіх

(сербаў, балгараў, русінаў), пераймаць лад жыцця і культуру рамеяў–візантыйцаў.

Прыняцце новай веры азначала далучэнне Русі да кола краін хрысціянскай цывілізацыі. Аднак простаму люду не так лёгка было гэта патлумачыць. Народ не хацеў разумець, чаму іх князь так хоча быць падобны да царградскага базілеўса⁴⁸ і навошта дзеля гэтага трэба выракацца сваіх спрадвечу шанаваных багоў: Велеса, Хорса, Дажджбога, Страбога, Сімарга і галоўнага сярод іх Пяруна.

Праўда, як паказвае гісторыя, князі і не мелі такой звычкі — разводзіць доўгія тлумачэнні ды ўгаворы сярод паспалітага люду. Новую веру ўводзілі рашуча і гвалтоўна, не пытаючыся нічых густаў і меркаванняў. Выконваючы абрад хрышчэння вадой, людзей натоўпамі заганялі ў рэкі. Знішчалі даўнія святыя мясціны — язычніцкія капішчы,— затоптвалі вечныя святыя агні–знічы, а драўляныя выявы старажытных багоў ламалі, секлі, палілі, пускалі па вадзе, можа быць, таксама ў знак хрышчэння. Кіеўскі летапісец апавёў пра тое, як уводзілася новая вера ў Ноўгарадзе: “Пуцята хрысціў мячом, а Дабрыня агнём”.

Зразумела, здараліся выпадкі нягоды, супраціву і адкрытых паўстанняў. Іх часта ўзначальвалі язычніцкія святары — валхвы, абавязкам якіх была служба старадаўнім багам, ахова іх векавечнага спакою. Княскія дружыны, складзеныя з прафесійных, выдатна ўзброеных вояў–рыцараў, хутка спраўляліся з сялянскімі натоўпамі. Для незадаволеных ды няскораных (дысідэнтаў, як кажуць сёння) заставаўся адзін даволі дзейсны спосаб супраціву: уцёкі як найдалей, у мясціны, куды хрысціянства яшчэ не дабралася...

Якраз тады, у канцы X ст., далёка на поўнач ад кіеўскай зямлі на малалюдных і скрозь пакрытых густымі лясамі абшарах, дзе збірае свае воды Нёман са шматлікімі прытокамі: Лошай, Ушой, Беразіной, Сэрваччу, Молчаддзю, Вілляй, Шчарай, Зяльвянкай, Россю, Котрай ды інш,— узнікла некалькі славянскіх паселішчаў. Некаторыя іх назвы, прайшоўшыя праз усю гісторыю Беларусі, і сёння нам добра знаёмыя: Наваградак, Гародня, Ваўкавыск, Слонім.

За мінулыя пасля апошняй вайны паўстагоддзя навукоўцы–археологі добра пакапаліся ў гэтых гарадах на месцы тых першых паселішчаў, якія да сёння захаваліся ў памяці людзей пад назвамі

⁴⁸ Базілеус – тытул візантыйскага імператара.

“Стары замак” і “Новы замак” (Гародня), “Замкавая гара” і “Малы замак” (Наваградск), “Замчышча” (Слонім), “Шведская гара” і “Замчышча” (Ваўкавыск). Праз вывучэнне агромністай колькасці здабытых у зямлі старадаўніх рэчаў навукоўцы высветлілі, што першымі жыхарамі–заснавальнікамі гэтых паселішчаў у канцы X ст. былі ўсходнія славяне, менавіта дрыгавічы і валыняне.

Цікава, што самыя першыя знаходкі, звязаныя з хрысціянскім культам (крыжыкі, каменныя абразкі, пласцінкі з хрысціянскімі выявамі), пачалі трапляць у культурны слой толькі ад другой паловы — канца XI ст., ці амаль праз стагоддзе пасля ўвядзення хрысціянства на Русі. І гэта важнае матэрыяльнае сведчанне на карысць меркавання, што на Панямонне ў канцы X ст. прыйшлі менавіта славяне–язычнікі, уцёкшыя ад гвалту над іх старадаўняй верай. Зразумела, хрысціянства ўрэшце дайшло і сюды, але мясцовае язычніцтва–паганства яшчэ доўга трымалася ў народнай памяці і пакінула трывалы след у мясцовых традыцыях ды звычаях. Даследчыкі мяркуюць, што гэты след застаўся нават на мясцовых хрысціянскіх храмах. Напрыклад, гарадзенскія мураваныя цэрквы XII ст. (на паверхні зямлі ацалела адна з іх — знакамітая Каложа — Барысаглебская царква на беразе Нёмана) славяцца сваімі багатымі каляровымі ўбраннямі сценаў, створанымі, як мяркуюцца, пад уплывам мясцовых язычніцкіх традыцый.

Славяне (дрыгавічы і валыняне) паступова рухаліся ў кірунку Панямоння ад Прыпяці, уверх па яе прытоках: Лясной, Ясельдзе, Бобрыку, Цне, Лані, Случы. Пераадолеўшы водападзел між Нёманам і Прыпяццю, перасяленцы выйшлі да левых нёманскіх прытокаў: Росі, Зяльвянкі, Шчары, Беразіны — і ўжо па іх дабраліся да самога Нёмана, будучай вялікай беларускай ракі. Тут мясціліся рэдкія і нешматлікія паселішчы балтаў–**яцвягаў**, якія па–мясцоваму называліся **дайнова**. Панямонне было толькі часткай этнічнай тэрыторыі яцвягаў, асноўная яцвяжская зямля ляжала далей на захад (сучасная Беласточчына ў Польшчы). Да сённяшняга дня на месцах рассялення гэтага даўно загінуўшага народа захаваліся вёскі з назвамі “Яцвезь” і “Дайнова”.

На берагах Нёмана язычнікі–славяне спаткаліся з язычнікамі–балтамі. Навукоўцы лічаць, што гэта была ўжо не першая іх сустрэча. Самыя раннія сляды славянскіх паселішчаў на Панямонні археолагі датуюць яшчэ VII ст. н.э. Іх пакінулі невялікія групы дрыгавічоў і полацкіх крывічоў, якія часам

даходзілі сюды з поўдня і з усходу. Але ў канцы X ст. усходнія славяне з'явіліся на Панямонні ў значна большай колькасці — узнікла, як кажуць гісторыкі, каланізацыйная хваля.

У старажытнасці і сярэднявеччы каланізацыя новых земляў часта суправаджалася вострымі канфліктамі з мясцовым насельніцтвам. Напрыклад, многія нямецкія гарады ва ўсходняй частцы Германіі або ў Прусіі былі збудаваныя на месцы захопленых і знішчаных славянскіх і балцкіх паселішчаў. Да такіх гарадоў належыць, у прыватнасці, сучасная нямецкая сталіца — Берлін. На тэрыторыі Беларусі (у тым ліку на Панямонні) славянская каланізацыя (пачалася ў VI—VII ст. н.э.) праходзіла зусім інакш — мірным шляхам — і не суправаджалася вынішчэннем або выцясненнем тубыльцаў. Мясцовае насельніцтва было нешматлікае і рэдкае, каланістаў прыходзіла таксама не надта шмат, таму жыццёвай прасторы хапала для ўсіх.

Магчыма, на пачатку адносінаў здараліся канфлікты. Зразумела, мала каму спадабаецца, калі нехта прыйдзе і паселіцца ў тваім лесе, на зямлі, якая спрадвеку была ўласнасцю твайго роду. Але зямлі і лесу было так многа, а людзей тут жыло так мала, што ваяваць не было патрэбы. У дрымучых панямонскіх лясах, дзе-нідзе раздзеленых палянамі ды балотамі, месца хапала ўсім. Перасяленцы не захоплівалі абжытыя балтамі мясціны, а будавалі свае паселішчы на свабодных пагорках і палянах-лядах. Былі б толькі ахвота і сіла церабіць тутэйшыя дрымучыя лясы. Займай колькі хочаш месца, выпальвай лес, выкарчоўвай пні ды ўзворвай глебу, а попел пасля выпалу — гатовае ўгнаенне. Так узнікала “ляда” — мясціна, адваяваная ў лесу. Сёння на Панямонні нават у мясцовасцях, дзе лесу засталася няшмат, часта можна сустрэць вёскі з назвамі “Ляда” ці “Ляды”, якія дакладна паказваюць на іх паходжанне. Мяркуецца нават, што горад Ліда (адзін з буйнейшых на Гарадзеншчыне), таксама вырас на месцы старадаўняй лясной вёсачкі “Ляда”, толькі назва за мінулыя стагоддзі трохі змянілася.

Славяне знаходзіліся на больш высокай ступені грамадскага развіцця, чым мясцовыя балты. Яны ўжо мелі ўласную пісьменнасць, ведалі феадальную дзяржаўную арганізацыю, валодалі складанымі рамёствамі, умелі будаваць гарады. Тубыльцы-балты хутка зразумелі, што з прышлымі людзьмі можна сябраваць і выгодна гандляваць. Славянскія рамеснікі ўмелі рабіць прыгожыя і выдатныя па рабочих вартасцях рэчы. У суседнім славянскім паселішчы можна было набыць дасканала выкаваныя з гартаванай сталі прылады працы і зброю: востры

і даўгавечны серп, касу, выдатны нож ці меч. Ніхто не мог лепш за гарадскога майстра–русіна сфармаваць на ганчарным коле зручныя, прыгожыя і адначасова моцныя ды трывалыя гліняныя гаршкі і збаны.

Гандаль — найлепшы сродак мірных кантактаў. Тубыльцы хутка пачалі разумець, а потым паступова засвойваць славянскую (русінскую ці старабеларускую) мову, некаторыя з іх перасяляліся ў заснаваныя славянамі гарады, жаніліся з русінкамі, а мясцовыя дзяўчаты выходзілі замуж за хлопцаў–русінаў. Прыбышы таксама прыглядаліся да мясцовай культуры, пераймалі найбольш адпаведныя тутэйшым прыродным умовам прылады працы і прыёмы гаспадаркі, спосабы будоўлі жылля. Славянскія майстры–рамеснікі навучыліся вырабляць адметныя сваімі формамі і дэкорам балцкія ўпрыгожванні, якія мелі попыт сярод мясцовых модніц.

Звесткі лінгвістыкі (мовазнаўства) і археалогіі сведчаць пра тое, што доўгі час на Панямонні жыло змешанае балта–славянскае насельніцтва. Праз вывучэнне тапанімічных⁴⁹ матэрыялаў мовазнаўцы прыйшлі да высновы, што на сённяшні дзень на Панямонні сярод масы славянскіх назваў паселішчаў, мясцовасцей, рэчак захавалася шмат тапонімаў балцкага паходжання, якія засталіся з часоў сярэднявечча. Побач з вёскамі, якія завуцца тыпова па–славянску, як, напрыклад, Курылавічы, Мілявічы, Малькавічы, месцяцца балцкія, як Бершты, Бакшты, Жодзішкі, Дзевянішкі, Котчына, Букштава і г.д.

Рух славянскіх перасяленцаў адбываўся ў асноўным уздоўж рэкаў, а ў аддаленні ад гэтых найважнейшых старажытных шляхоў, у міжрэччях, заставаліся групы (часам даволі вялікія) балцкага насельніцтва. Некаторыя з гэтых “астроваў” існавалі даволі працяглы час. Самым вядомым з’яўляецца невялікая тэрыторыя ў ваколіцах Дзятлава, дзе яшчэ ў канцы XIX ст. мясцовыя жыхары маглі паміж сабой размаўляць на адным з дыялектаў летувіскай мовы, хоць усе навакольныя вёскі спрадвеку гаварылі па–беларуску.

Калі на карту Панямоння нанесці адкрытыя і даследаваныя археолагамі тагачасныя (XI–XIII стст.) балцкія і славянскія паселішчы ды выдзеліць іх асобнымі колерамі, то добра відаць, што яны размешчаны ўперамешку, як бы плямамі раскіданыя па ўсім Панямонні. Усе гарады тут былі славянскія (Гародня,

⁴⁹ Тапаніміка — раздзел мовазнаўства, які даследуе геаграфічныя назвы — тапонімы.

Наваградак, Вільня, Ваўкавыск, Слонім і іншыя), а ваколіцу ўтваралі вясковыя паселішчы: славянскія, балцкія, або вёскі са змешаным насельніцтвам. На поўначы бліжэй да Аўкштоты (усходняя частка сучаснай Рэспублікі Летува) больш было паселішчаў балцкіх, на поўдні каля мяжы з асноўнымі ўсходнеславянскімі землямі — славянскіх.

Найболей заглыбленымі ў балцкую тэрыторыю гарадамі аказаліся: на поўначы — Вільня, заснаваная крывічамі на маляўнічых пагорках узбярэжжа Віліі, а на паўночным захадзе — дрыгавіцкая Гародня на Нёмане. У міжрэччы Нёмана і Віліі якраз паміж Гародняй і Вільняй захавалася выспа балцкіх (летувіскіх земляў), якая сёння вузкім клінам уваходзіць у тэрыторыю Беларусі, што добра відаць па характэрным выгіне дзяржаўнай мяжы паміж Беларуссю і Летувай.

Тэрыторыю са змешаным насельніцтвам навукоўцы назвалі кантактнай зонай паміж балтамі і славянамі. У сярэднявеччы яна размяшчалася прыблізна ў прасторы паміж Менскам і Вільняй і ўяўляла сабой доўгую паласу зямлі шырынёй каля 200 км, працягнутую амаль на паўтысячы кіламетраў ад Бярэсця да Браслава на Віцебшчыне.

Гэтая кантактная зона не была пастаяннай і нерухомай, яна павольна, але няўхільна перамяшчалася ў паўночным і паўночна-заходнім кірунку. Вельмі добра пра гэтае перамяшчэнне напісаў спецыяліст, які яго даследаваў — навуковец-мовазнаўца Хведар Клімчук: “На працягу шэрагу стагоддзяў да самага пачатку XX ст., а месцамі і пазней, адбывалася паступовае перамяшчэнне гэтай кантактнай зоны ў паўночна-заходнім кірунку. Па-першае, у прылеглых да яе раёнах летувіскае насельніцтва засвойвала беларускую мову і становілася двухмоўным. Па-другое, у многіх месцах гэтай зоны летувіская мова паступова саступала свае пазіцыі беларускай”. Такім спосабам павялічвалася этнічная тэрыторыя беларусаў.

Гэты рух працягваўся нават у найноўшы час. У сярэдзіне 50-х гадоў XX ст. этнографы зафіксавалі яго праявы на сучаснай мяжы паміж Летувай і Беларуссю. Жыхары прыгранічных вёсак распавядалі навукоўцам, што іх бацькі гаварылі па-летувіску, а самыя яны гэтай мовы не ведаюць і гавораць па-беларуску. Адзін селянін сказаў: “Старыя гаварылі па-літоўску. Мой бацька быў чысты ліцвяк, а мяне ўжо можна прадаць па-літоўску, нічога не панімаю”.

Вынікам працэсу балта–славянскіх кантактаў было пашырэнне беларускай этнічнай тэрыторыі, якая ў XIX ст. ахапіла ўжо большую частку Віленшчыны.

Дзесьці ў канцы X ст. славяне перайшлі Нёман і сустрэліся з новымі балцкімі плямёнамі, якія займалі землі па сярэднім цячэнні Віліі і называліся **літвой** ці **літоўцамі**. Далей на поўнач і захад жылі іншыя балцкія плямёны: нальшаны, дзяволтва, жамойты. Напачатку славяне яшчэ не ўмелі іх адрозніваць і ўсю новаадкрытую краіну пачалі зваць імем пагранічнага племені — Літва. Ад беларусаў гэтую назву перанялі іншыя ўсходнеславянскія народы, а таксама палякі, немцы, а затым і ўся Еўропа. Спецыялісты-навукоўцы заўважылі, што ўзнікненне такіх назваў — алаэтнонімаў (імя народа, дадзенае яму іншымі народамі), калі краіна называецца па імю яе пагранічнага племені,— з’ява распаўсюджаная па ўсім свеце.

Такім жа чынам утварыліся і назвы дзвюх суседніх балцкіх краін: Лівоніі і Прусіі. Нямецкія купцы і місіянеры ў канцы XII ст. прыплылі праз Балтыйскае мора да вусця Заходняй Дзвіны, першымі сустрэлі тут ліваў і па імю гэтага племені ўсю краіну пачалі называць Лівоніяй (Livland). Тое самае адбылося з Прусіяй: краіна атрымала назву ад імя пагранічнага з польскімі землямі племені прусаў.

Першыя пісьмовыя сведчання пра Літву адносяцца да XI ст., а самае ранняе ўпамінанне звязана з апісаннем смерці вядомага хрысціянскага місіянера Святога Бруна. У аналах (запісы падзеяў па гадах) горада Кведлінбурга запісана, што Святы Бруна ў 1009 г. прыняў пакутніцкую смерць ад рук язычнікаў “на мяжы Русі і Літвы”. Першы летапісны твор усходніх славянаў “Аповесць мінулых часоў” на падставе даўнейшых вусных паданняў назваў “літву” сярод плямёнаў, якія плоцяць даніну Русі і маюць уласную мову.

На Русі “Літвой” сталі называць усё Верхняе і Сярэдняе Панямонне, менавіта Наваградчыну, Гарадзеншчыну і Віленшчыну, хоць там побач з балтамі жылі і славяне. Калі хтосьці з Русі выбіраўся на Панямонне ў славянскі Наваградак або Ваўкавыск у гандлёвых ці іншых справах, то казаў: “Еду ў Літву”. Менавіта гэтая Літва стала ядром, потым цэнтральнай вобласцю Вялікага Княства Літоўскага — дзяржавы, паклаўшай пачатак сучасным беларускаму і летувіскаму народам. Сёння гэтую вобласць гісторыкі

назваюць гістарычнай Літвой. На самым Панямонні яшчэ доўгі час жыла памяць пра пачатковую балцкую Літву на берагах Віліі, але з цягам часу яна назаўсёды адышла ў мінулае.

Пазней, калі Вялікае Княства Літоўскае далучыла да сябе агромністую тэрыторыю ад Балтыйскага да Чорнага мора, тэрмін “Літва” набыў яшчэ адно значэнне, менавіта стаў назвай гэтай буйнейшай у Еўропе дзяржавы. Яе жыхароў называлі ліцвінамі ці літоўцамі, незалежна, былі яны балтамі ці славянамі, і незалежна ад мясцовасці, у якой пражывалі. А ў самой дзяржаве Літвой па-ранейшаму называлі Верхняе і Сярэдняе Панямонне — ці Наваградчыну, Гарадзеншчыну, Віленшчыну і частку Меншчыны. Так яе адрознівалі ад іншых частак дзяржавы, менавіта: Русі (Полаччына і Магілёўшчына), Жамойці, Падляшша (у басейне Заходняга Буга), Палесся, Падолля, валынскай, кіеўскай земляў.

Мову, на якой гаварыла большасць жыхароў Літвы (гэтаксама як і ўсёй дзяржавы), называлі русінскай (па сучаснай тэрміналогіі — старабеларускай). Адначасова частка балтаў у Літве, асабліва ў паўночнай яе частцы, Аўкштайты, захоўвала сваю мову, якая звалася літоўскай. На мове вельмі блізкай да аўкштайцкай гаворкі размаўлялі таксама жыхары Жамойці. Пра гэтых балтаў сакратар вялікага князя Аляксандра Эразм Вітэліус казаў у 1501 г. у прамове да Папы Рымскага: “Літоўцы, стаўшы каталікамі, не страцілі ўласнай мовы, але часцей ужываюць мову рускую (г.зн. беларускую), паколькі яна прыгажэйшая і лягчэйшая”. Так утваралася гістарычная Літва.

Нават пасля захопу Вялікага Княства Літоўскага Расейскай Імперыяй у канцы XVIII ст. назва “Літва” трымалася за Панямоннем усё XIX ст. Толькі ў пачатку XX ст. гэтую назву канчаткова пераняла балцкая дзяржава, створаная народам, узнікшым на аснове плямёнаў жамойтаў і аўкштайтаў, паўночным суседам беларусаў. Сваю краіну людзі гэтага народа называюць на сваёй мове “Летува”, а сябе завуць “lietuviai” — летувісы. Так і мы будзем іх называць у гэтай кнізе, каб не блытаць з сярэднявечнымі літоўцамі ці ліцвінамі, сярод якіх былі як балты, так і славяне. Адметнасці традыцыйнай сялянскай культуры гістарычнай Літвы захаваліся да нашага часу, таму этнографы выдзелілі яе ў асобную этнаграфічную зону Беларусі.

У сярэдзіне XIII ст., калі на Панямонні распачаўся працэс утварэння дзяржавы, тут яшчэ жыло змешанае балта-славянскае насельніцтва і адбываўся актыўны працэс балта-славянскіх кантактаў. Утварэнне новай дзяржавы аказалася цесна звязаным

з гэтым працэсам, праходзіла пад яго моцным і, варта адзначыць, дабратворным уплывам. Папярэдні двухвекавы вопыт мірнага супрацоўніцтва аказаўся вельмі дарэчы, калі прыйшла патрэба стварыць новую дзяржаўную арганізацыю для абароны агульнай айчыны ад татараў і крыжакоў.

Даследчыкі неаднаразова выказвалі меркаванне, што на Панямонні ў Гародні і Наваградку, а таксама ў недалёкім Полацку ў XII—XIII стст. вялося ўласнае летапісанне. Аднак да сённяшняга дня ніводнага мясцовага летапісу не знойдзена. Не захаваліся таксама полацкія летапісы. Таму інфармацыю пра мясцовае жыццё навукоўцам даводзіцца па крупіцах збіраць з летапісаў суседніх краёў, найперш кіеўскага, ноўгарадскага, галіцка-валынскага. Шмат цікавых звестак пра пачаткі Вялікага Княства Літоўскага ўтрымліваюць нямецкія хронікі з Лівоніі і Прусіі. Трохі інфармацыі пра панямонскія справы XIII ст. можна знайсці ў польскіх, венгерскіх і іншых еўрапейскіх хроніках.

Звестак пра XIII ст. — час утварэння Вялікага Княства Літоўскага — увогуле захавалася няшмат, бо летапісцы і храністы суседніх краін найперш пісалі пра жыццё сваіх мясцінаў, а пра Літву ўзгадвалі ў асаблівых выпадках. Напрыклад, калі іх дзяржавы ваявалі з Вялікім Княствам Літоўскім, або калі ў Літве адбываліся нейкія надзвычайныя падзеі: міжусобная вайна, хрышчэнне, каранаванне ці забойства вялікага князя.

Ад XII ст. звесткі пра панямонскія справы пачалі з'яўляцца ва ўсходнеславянскіх, найперш у кіеўскіх, летапісах. Галоўным чынам гэта былі паведамленні пра Гародню і Гарадзенскае княства. Пад 1116 г. у летапісе ўпамнуты князь Усеваладка — праўнук Яраслава Мудрага, за якога знакаміты Уладзімір Манамах аддаў замуж сваю дачку Агаф'ю. У запісе пад 1128 г. Усеваладка названы гарадзенскім князем. Гарадзенскае княства ў гэты час знаходзілася ў палітычнай залежнасці ад Кіева. Той жа Усеваладка, а потым яго сыны Барыс, Глеб і Мсціслаў прымалі ўдзел у ваенных паходах, арганізаваных кіеўскімі князямі. У 1144 г. Усевалад Кіеўскі выдаў замуж дзвюх дачок Усеваладкі Гарадзенскага за чарнігаўскага і тураўскага князёў.

Такім чынам, летапіс засведчыў, што ў XII ст. на Панямонні існавала ўсходнеславянская дзяржава — Гарадзенскае княства, якое ўваходзіла ў палітычную сістэму Кіеўскай Русі. Улічваючы, што Гародня была ўсходнеславянскім горадам у глыбі балцкай этнічнай тэрыторыі, можам з пэўнасцю сцвярджаць, што Гарадзенскае княства складалася з тэрыторый, заселеных як балтамі, так і славянамі.

Да 1132 г. адносіцца першае і адзінае летапіснае паведамленне пра ўдзел гарадзенцаў у паходзе на Літву, зноў жа, па загаду з Кіева. Невядома, куды дакладна вадзіў аб'яднаныя войскі кіеўскі князь Мсціслаў, але можна меркаваць, што Усеваладка Гарадзенскі не ваяваў супраць сваіх мясцовых балтаў. Напэўна, гэтая няўдалая выправа (кіяўлянаў на адваротнай дарозе пабілі) была скіраваная далей на поўнач ад Гародні. Іншых звестак пра балта–славянскія канфлікты на Панямонні на працягу наступных стагоддзяў крыніцы не падаюць.

У наступным XIII ст. летапісцы і храністы пісалі больш пра Наваградка, напэўна таму, што гэты горад стаў самым вялікім і багатым на Панямонні. Шматгадовыя археалагічныя раскопкі (ад 1956 г. да пачатку 80–х гг. XX ст.) адкрылі вельмі цікавую мясцовую культуру, незвычайнае багацце якой здзівіла нават спецыялістаў–археолагаў. Асабліва ўражае абсяг гандлёвых сувязяў сярэднявечнага Наваградка — ад земляў Русі, Прыбалтыкі да Заходняй Еўропы і Блізкага Усходу: Візантыі, Сірыі, Ірану.

Чалавек, якому было наканавана стаць творцам–заснавальнікам Вялікага Княства Літоўскага, нарадзіўся ў Літве нашмат пазней пасля прыходу сюды славянаў–язычнікаў. Прайшло ўжо сама меней два стагоддзі, і тут шмат што змянілася. Панямонне ўжо было заселенае нашмат шчыльней, у паўднёвай яго частцы насельніцтва, як славянскае, так і балцкае, даўно прыняло хрысціянства (ад другой паловы XI ст.). На момант з'яўлення на свет Міндаўта тут віравала бурлівае эканамічнае жыццё, аб'яднанае вакол разрослыхся гарадоў. Менавіта багатыя панямонскія гарады сталі галоўнай апорай яго дзяржавы. Але пра гэта трохі пазней...

Кар'ера першабытнага ваяра

У 80–я гады XII ст. летапісы і хронікі зазначылі значны ўзрост мілітарнай актыўнасці старажытных літоўцаў. Вайсковыя атрады балтаў, летапісных літоўцаў, з небывалай дагэтуль рэгулярнасцю пачалі выпраўляцца ў рабаўнічыя паходы ва ўсіх кірунках ад роднага Панямоння. На падставе летапісных паведамленняў гісторыкі зрабілі выснову пра пераход літоўцаў у гэты час да новай стадыі развіцця першабытнага грамадства — гэтак званага перыяду ваеннай дэмакратыі, прадвесніка з'яўлення дзяржавы. У гэты час асноўным заняткам мужчынаў становіцца вайна. Яны шмат часу

праводзяць у ваенных паходах, галоўнай мэтай якіх з'яўляецца захоп здабычы ў выглядзе розных матэрыяльных каштоўнасцей: дарагіх рэчаў, рабоў і жывёлы, прадуктаў харчавання.

Дэмакратыя праяўлялася ў тым, што галоўныя рашэнні ў жыцці племені прымаліся на агульных сходах свабодных ваяроў. Аднак падобныя сходы не заўсёды можна было правесці падчас ваеннага паходу, калі побач вораг і трэба хутка прымаць правільнае рашэнне: біцца, ўцякаць ці ўступаць у перамовы. Таму спецыяльна на час паходу абіраўся правадыр, чалавек, якому можна было даверыць кіраванне ў такой важнай і небяспечнай справе, як ваенная выправа.

Вайсковымі правадырамі становіліся асобы, якія мелі аўтарытэт сярод супляменнікаў і ўжо паказалі сваю дасведчанасць у ваеннай справе. Весці атрад у паход мог племянны старэйшына або нехта з аўтарытэтных воінаў. Усё залежала ад даверу, хтосьці мог павесці за сабой дзясятка сяброў, за іншым ішлі сотні і тысячы ваяроў. Праўда, вялікія атрады збіраліся рэдка, толькі падчас самых важных выправаў ці абароны ад моцнага ворага. Вялікім войскам цяжка кіраваць, яно не надта паваротлівае і хуткае ў паходзе, дзе ўсё залежыць якраз ад хуткасці і нечаканасці маневра.

Найчасцей у паход выпраўляліся невялікія рухомыя атрады, здольныя да доўгіх хуткіх пераходаў. Яны знянацку з'яўляліся на тэрыторыі ворага, рабавалі ўсё, што маглі, і каго толькі маглі і стараліся гэтак жа хутка знікнуць. Аднак абцяжараныя здабычай і палоннымі, воі ўжо не былі такімі рухлівымі, як у пачатку нападу. Часта рабаўнічыя атрады самыя становіліся ахвярай помсты мясцовых жыхароў, якія арганізоўвалі пагоню, даганялі нападнакаў і адбіралі здабычу.

Цікавыя апісанні падобных паходаў занатаваў у сваёй “Хроніцы Лівоніі” святар латгалаў (Латвія), ён жа знакаміты прыбалтыйскі храніст XIII ст. Генрых Латвійскі. Так, зімой 1205 г. адзін са старэйшынаў племені семігалаў угаварыў сваіх саюзнікаў, лівонскіх немцаў, падпільнаваць у засадзе і напасці на літоўскі атрад, калі ён будзе вяртацца з паходу на землі эстаў. Літоўскія ваяры ішлі па зімовай дарозе адзін за адным, след у след, змясціўшы пасярэдзіне калоны палонных (каля тысячы). Дазорныя літоўцаў заўважылі свежыя сляды на снезе і спыніліся, адчуўшы небяспеку. Паступова надыйшлі астатнія, і ўсе сабраліся ў адну купу. Толькі тады семігалы, сядзеўшыя ў засадзе, убачылі, што літоўцаў вельмі шмат, і пабаяліся зачынаць бойку. На літоўскіх вояў

ударылі закаваныя ў бронь нямецкія рыцары. Нечаканасць нападу адыграла сваю ролю, і літоўцы пачалі разбягацца ва ўсе бакі. Тады асмялелі і ўступілі ў бітву семігалы. Было перабіта мноства літоўскіх вояў, а таксама палонных эстаў. Потым пераможцы разышліся па сваіх селішчах. Семігалы павезлі з сабой на санях галовы забітых літоўцаў.

Ноўгарадскі летапіс паведамляе, як у 1245 г. князь Аляксандр Яраслававіч (Неўскі), даведаўшыся пра напад літоўцаў на наўгародскую зямлю, падняў сваю дружыну, дагнаў ворагаў пад Тарапцом і многіх пазабіваў, у тым ліку 8 князкоў (правадыроў). Падобна, у гэтую нешчаслівую выправу на ноўгарадскія землі выправілася некалькі літоўскіх атрадаў са сваімі правадырамі.

У бітвах з літоўцамі вызначыўся знакаміты пскоўскі князь XIII ст. Даўмонт — забойца Міндаўга. Сам па паходжанні літовец, ён княжыў у Нальшанах, а ў 1265 г. уцёк у Пскоў, ратуючыся ад помсты вялікага князя Войшалка. Хрысціўшыся пад імем Цімафей, ён верна служыў новай радзіме і праславіўся ў бітвах са сваімі землякамі. Неўзабаве пасля ўдамавання ў Пскове Даўмонт пайшоў у паход на сваю радзіму і, як падае пскоўскі летапіс, “паланіў зямлю літоўскую, айчыну сваю, і княгіню Гердзэневу паланіў, і яе дзяцей, і ўсё княства яго паваеваў, і вярнуўся з мноствам палону...”.

Жыць з вайны — справа хоць і прыбытковая, але ж і вельмі небяспечная. Можна ў некалькіх удалых нападках сабраць багацце, а пасля ў адным няўдалым — развітацца з жыццём. Выжывалі самыя моцныя, здольныя і ўдачлівыя. Паступова асобныя правадыры назапашвалі значныя матэрыяльныя багацці і становіліся ўплывовымі людзьмі. Падтрыманыя сваёй адданай дружынай — камандай прафесійных вояў, — яны пераўтвараліся ў фактычных кіраўнікоў асобных тэрыторый. Такую кар’еру, па ўсёй верагоднасці, зрабіў бацька Міндаўга. Пазней па яго слядах пайшоў і наш герой.

Ваяўнічыя літоўцы выдатна разумелі каштоўнасць добрага суседства. Яны падтрымлівалі сяброўскія адносіны і ніколі не ваявалі з бліжэйшымі да Панямоння ўсходнеславянскімі землямі — Турава-Пінскай і Полацкай. Сярод некалькіх дзясяткаў летапісных паведамленняў пра ваенныя паходы летапісных літоўцаў на Прыбалтыку, Польшчу, Валынь, Кіеў, Смаленск, Вялікі Ноўгарад, Пскоў няма ніводнай узгадкі пра іх напады на Пінск, Тураў, Полацк, не кажучы ўжо пра Наваградак, Гародню і іншыя беларускія гарады, размешчаныя ў балта-славянскай кантактнай зоне.

Старажытная Літва была акружана як бы “пасам бяспекі” з прылеглых мірных земляў, праз якія літоўцы маглі бесперашкодна праходзіць падчас паходу і вяртацца назад на радзіму. Ворагу, прагнаму помсты, не так лёгка было дабрацца да літоўскіх паселішчаў — трэба было прайсці як мінімум пару сотняў кіламетраў праз гэтыя заміраныя з літоўцамі землі. Суседзі—славяне таксама цанілі мірныя адносіны з балтамі. Яны бесперашкодна прапускарлі іх атрады праз сваю тэрыторыю, а пры зручным выпадку і самі былі не супраць да іх далучыцца. Так, напрыклад, зрабілі палачане ў 1198 і 1258 гг., калі хадзілі разам з літоўскімі атрадамі ваяваць супраць свайго саперніка — Смаленска. У 1203 г. васал Полацка князь Усевалад з Герцыке з саюзным літоўскім атрадам нечакана з’явіўся каля Рыгі, забраў жывёлу з пашы і захапіў двух святароў, якія разам з пілігрымамі секлі лес. У 1245 г. пінскі князь патаемна паслаў ганца папярэдзіць літоўскі атрад пра надыход валынскага войска.

Ваенную здабычу (ці па—старабеларуску — “лупы”) удачлівыя балтыйскія ваяры прадавалі ў бліжэйшых панямонскіх гарадах. Літоўскіх правадыроў ужо цікавілі не толькі рабы і жывёла, але і прывезеныя здалёк шыкоўныя рэчы: каштоўная зброя, добрае віно, дарагія тканіны, вытанчаныя ўпрыгожванні, начынне для ежы і піцця. Усё гэта можна было набыць у тых жа славянскіх гарадах Панямоння, чые купцы мелі кантакты амаль з усёй Еўропай і Блізкім Усходам.

Некаторыя з такіх рэчаў былі знойдзены падчас археалагічных раскопак у Наваградку. Ювелірныя вырабы, вытанчанае шкляное начынне з майстэрняў Заходняй Еўропы, Візантыі, Сірыі, Ірану былі сапраўднымі атрыбутамі раскошы і каштавалі на той час, як цэлыя маёнткі. Няблага працавалі і мясцовыя славянскія ўмельцы. Археологі раскрылі ў Наваградку цэлы квартал майстроў—ювеліраў, якія спецыялізаваліся на вырабах з золата. Выглядае на тое, што яны знаходзілі багатых пакупнікоў і добра на іх зараблялі. Некаторыя дамы ў гэтым ювелірным квартале былі двухпавярховымі, мелі на сценах фрэскавы роспіс, а ў вокнах устаўленыя шкляныя шыбы — вялікая на той час рэдкасць і раскоша! Наваградак у XIII ст. стаў багацейшым горадам Панямоння. Вільні — будучай сталіцы Вялікага Княства — у тых часы было да яго далёка.

Пра бацьку Міндаўга мы ведаем толькі, што ён быў багатым і ўплывовым чалавекам. Храніст XIII ст. паведамляў, што паслы

жамойтаў, стараючыся дагадзіць Міндаўгу, казалі: “Твой бацька быў магутным уладаром і не меў сабе роўных у Літве”. Імя бацькі засталася невядомым, хоць пазнейшыя летапісцы (XV—XVI ст.) называлі яго Рынгольдам. Аднак у дакументах XIII ст. такая асоба нідзе не ўпаміналася, таму сучасныя гісторыкі прызналі гэтае імя міфчным, прыдуманым пазнейшымі храністамі.

Пра самога Міндаўга звестак таксама захавалася не вельмі многа. Амаль усе яны прысвечаны дзяржаўнай дзейнасці нашага героя і вельмі рэдка характарызуюць яго асабовасць. Невядома, калі ён нарадзіўся, які меў рост, целасклад, голас, колер валасоў і вачэй. Усе вядомыя партрэтныя выявы Міндаўга, дарэчы, як і наступных за ім вялікіх князёў аж да Ягайлы,— то творы фантазіі іх аўтараў—мастакоў. Пра індыўідуальнасць асобы Міндаўга: яго характар, атрыманае выхаванне і інш.— мы можам меркаваць, зыходзячы з нешматлікіх звестак пра паходжанне, род заняткаў, зробленыя справы і ўчынкі.

Багацце і аўтарытэт бацькі ад самага моманту нараджэння забяспечылі Міндаўгу высокае грамадскае становішча. Тым не менш, паводле сярэднявечнай практыкі, калі хлопец падрос, яму давялося цалкам самастойна сцвярджаць сваю вартасць ваяра і ваеннага кіраўніка ў небяспечных ваенных выправах. Як вядома, характар і разумовыя здольнасці, у адрозненне ад багацця і радавітасці, не абавязкова перадаюцца ад бацькоў дзецям. Аднак у нашым выпадку сын не толькі аказаўся варты свайго бацькі, але нашмат яго пераўзышоў.

Несумненна, Міндаўг быў асобай з яркай індыўідуальнасцю. Напэўна, не выпадкова менавіта яго наваградцы абралі сабе за князя. Яго нестандартныя і дакладна разлічаныя палітычныя ды дыпламатычныя рашэнні адыгралі не апошнюю ролю ў справе пабудовы дзяржавы. Тагачасныя летапісцы з храністамі таксама не выпадкова пісалі пра яго больш, чым пра іншых князёў. Пры ўсёй нешматлікасці звестак аб Міндаўгу іх усё—такі намнога больш, чым пра яго наступнікаў: Войшалка, Траяну, Трайдэна, Віценья.

Несумненна, Міндаўга з малых гадоў вучылі ваеннай справе — сына ваяра рыхтавалі да вайны. У сына князя не было праблемаў з харчаваннем, у адрозненне ад большасці людзей сярэднявечча, якія елі мала, рэдка, і часта былі змушаныя галадаць. Значыць, можна меркаваць, што наш герой атрымаў добрую фізічную загартоўку, і калі не быў надзелены магутным целаскладам (людзі ў сярэднявеччы былі пераважна дробнымі), то па меншай меры мусіў мець высакародную паставу, характэрную

для людзей, прывыкшых валадарыць. Пры двары бацькі, багатага і ўплывовага балцкага нобіля, хлопчык рос у атмасферы ўвагі і пашаны да сваёй асобы. Такія людзі з маленства прывыкаюць загадваць і звычайна лічаць цалкам натуральным, што іх жаданне з’яўляецца для навакольных законам.

Валынскі летапісец XIII ст. засведчыў, што калі Міндаўт “пачаў княжыць адзін ва ўсёй зямлі Літоўскай; стаў ганарыцца вельмі і ўзнёсся славаю і гонарам вялікім і нікога не ставіў уровень з сабой”. Такія паводзіны характэрныя для людзей прагных да ўлады ў любыя часы, а тым больш у сярэднявеччы з яго культам фізічнай сілы, ды калі яшчэ носьбіт улады не абцяжараны лішняй культурай і цывілізаванасцю. Забіваючы і зганяючы з зямлі кроўных сваякоў–канкурэнтаў, Міндаўт дабіраўся да ўлады цалкам у адпаведнасці з традыцыямі свайго часу. Несумненна, ён быў чалавекам прагным да ўлады і гатовым дарага за яе заплаціць. Безумоўна, ён любіў гэтай уладай пакарыстацца, як у эпізодах з захопамі чужых жонак (пра іх гаворка будзе пазней). Ужо ў маладым узросце Міндаўт быў адным з пяці “старэйшых” князёў на Літве.

Варта падзіву тое ўменне і дакладнасць, з якой гэты, здавалася б, дзікун–паганец здолеў зарыентавацца ў тонкасцях вялікай міжнароднай палітыкі, уводзіў сваю краіну і ўваходзіў сам у свет еўрапейскай цывілізацыі. Напэўна, у яго былі неблагія дарадцы, ды і самога Міндаўга не выпадае лічыць цалкам дзікуном, чыстым ад цывілізацыйных уплываў. Напэўна, ён тое–сёе пабачыў падчас паходаў на багатыя хрысціянскія землі. Не магло не пакінуць свой след даўняе знаёмства яго продкаў і яго самога з усходне–славянскай культурай. Адзін з аўтараў XIII ст., манах–місіянер, які прысутнічаў на каранацыі Міндаўга, пісаў пра лёгкасць прапаганды хрысціянства сярод яцвягаў, літоўцаў і нальшанцаў, бо яны “ад самай калыскі ўзгадаваныя хрысціянскімі карміліцамі”. Вельмі верагодна, што Міндаўт умеў чытаць і пісаць (зразумела, кірыліцай, бо ў балтаў сваёй пісьмовасці яшчэ не было).

Міндаўт быў, несумненна, вялікім дзяржаўным мужам, аднак яго асоба чамусьці не выклікае ў мяне асаблівай цікавасці. Ён — тыповы прадстаўнік сярэднявечнага манарха, які больш ваяваў, чым мірна кіраваў сваёй краінай. Прага ўлады і гатоўнасць пайсці дзеля яе на ўсё — звыклая з’ява сярод людзей з неразвітым духоўным жыццём. Такое захаванне не патрабуе ні асаблівага інтэлекту, ні значнай духоўнай працы над сабой (іншы прыклад — сын Міндаўга Войшалк). Наадварот, чым ніжэйшы інтэлект, тым

выразней выяўляецца такая прага да ўлады. Міндаўт быў здольнейшы і ўдачлівейшы за іншых правадыроў, меў лепшыя стартавыя магчымасці для кар’еры. Спадарыня Гісторыя распарадзілася так, што яго асабістыя інтарэсы супалі з важнейшай грамадскай патрэбай Панямоння — арганізацыяй моцнай дзяржавы. Менавіта дзякуючы гэтаму супадзенню, а яшчэ спрыяльным знешнім умовам, дзяржава ўдалася, і Міндаўт заняў ганаровае месца ў пантэоне герояў нашай гісторыі.

Ён паклаў пачатак арыентацыі Літвы на Заходнюю Еўропу, але рабіў тое пад ціскам абставінаў, не ўсведамляючы значэння гэтага сапраўды стратэгічнага цывілізацыйнага выбару. Прыняў каталіцтва і карону ад Папы Рымскага, але праз некалькі гадоў адмовіўся ад хрышчэння і, здаецца, не надаваў асаблівага значэння свайму каралеўскаму тытулу.

Сёння ў Летуве славяць Міндаўта як вялікага летувіскага патрыёта і называюць будаўніком першай летувіскай дзяржавы. На Беларусі яго часам паказваюць як выбітнага рупліўца беларушчыны. Аднак у XIII ст. яшчэ не існавалі сучасныя летувіскі і беларускі народы. Міндаўт не мог ведаць, што праз сем стагоддзяў пасля яго смерці ўзнікнуць летувіская і беларуская дзяржавы, таму і не мог пакласці жыццё на іх стварэнне. Ён будаваў дзяржаву з падручных сродкаў і там, дзе гэта аказалася мажлівым — у балта-славянскай кантактнай зоне, будаваў для сябе і сваіх дзяцей, карыстаючыся зручным момантам і спрыяльным складам абставінаў.

У гэтым будаўніцтве выкарыстоўваўся той матэрыял, які меўся ў наяўнасці. У бліжэйшым яго атачэнні былі як балты, так і ўсходнія славяне. Напрыклад, летапіс упамінае ваяводу Міндаўта — разанца Астафія Канстанцінавіча (магчыма, той пакінуў радзіму ў час татарскага пагрому). Побач меліся гатовыя ўзоры дзяржаўнасці ў выглядзе мясцовых усходнеславянскіх княстваў з іх развітымі дзяржаўнымі інстытутамі ды сістэмай феадальнай іерархіі, і Міндаўт іх цалкам засвоіў. Пад рукой была акультураная і распрацаваная русінская мова, якая падыходзіла да абслугі гэтай дзяржаўнасці, і яна стала ў Літве дзяржаўнай.

У пісьмовых крыніцах (Галіцка-Валынскі летапіс) імя Міндаўта ўпершыню ўпамінаецца пад 1219 г. у апісанні мірнай дамовы групы балцкіх князёў з Галіцка-Валынскай дзяржавай. Міндаўт названы на чацвёртым месцы сярод пяці “старэйшых”

князеў. Адсюль можна вывесці, што наш герой у 1219 г. знаходзіўся ўжо ў дастаткова свядомым узросце. Ведаючы дату яго смерці (1263 г.) і ўлічыўшы, што яна адбылася не з натуральных прычынаў, можам прыняць, што Міндаўт нарадзіўся не раней мяжы XII і XIII ст. У тым жа запісе летапісец дадаў, што Міндаўт забіў князя Вішымунта Булевіча “і жонку яго забраў, і браццю яго пабіў, Едзівіла, Спрудэйка”.

Вядома, што Міндаўт валодаў уласным замкам — “градам” на мове славянскага летапісу, ці “бургам”, як запісана ў нямецкай хроніцы. Летапіс апавядае, як падчас вайны з валынянамі Міндаўт зачыніўся “ва градзе варуце”. Адсюль гісторыкі вывелі назву яго родавага замку — “Варута”. Аднак іншыя даследчыкі прапаноўваюць чытаць гэты фрагмент рукапіснага тэксту “ва градзе ва Руце”. Няма згоды сярод гісторыкаў адносна месца знаходжання гэтага града. На працягу другой паловы XIX—XX ст. даследчыкі назвалі паўтара дзясятка мясцовасцей і канкрэтных мясцінаў у Летуве і Беларусі, дзе мог быць замак Міндаўта. Некаторыя з гэтых мясцінаў знаходзяцца не менш чым у двух сотнях кіламетраў адна ад другой.

Умацаванні ў Міндаўгавым замку былі, несумненна, драўлянымі, і таму не захаваліся да нашага часу. Адзінае, што магло застацца, — узвышша са слядамі абарончых равоў і валоў. Але падобных узвышшаў-гарадзішчаў у Паўночнай Беларусі і Летуве вядома некалькі дзясяткаў. Звужае поле пошуку ўказанне летапісу, што Міндаўт княжыў у літоўскай зямлі. То была самая паўднёвая частка Аўкштоты, і яе мяжа з Наваградскай зямлёй праходзіла прыблізна па Нёмане. Гэта значыць, уладанне Міндаўта знаходзілася дзесьці ў міжрэччы Нёмана і яго буйнейшага прытока — Віліі. Тут ужо гарадзішчаў значна менш.

Самым магутным і прыгожым з іх з’яўляецца гарадзішча каля мястэчка Гальшаны Ашмянскага раёна, збудаванае на найвышэйшай у той мясцовасці гары з незвычайнай назвай — “Карабель”. Выдатна захаваныя валы, праз якія і сёння не так лёгка перабрацца, парослая травой пляцоўка на вяршыні, з якой праглядаецца наваколле на дзясяткі кіламетраў. Археалагічныя раскопкі сцвердзілі, што тут у XIII ст. быў менавіта феадальны замак. Праўда, мясцовая легенда звязвае яго з імем ворага Міндаўта — князя Даўмонта. Аднак, легенда можа памыляцца (як часта і бывае), ды і мы добра ведаем, што Даўмонт княжыў у Нальшанах, а значыць, далёка на поўнач ад гэтых мясцінаў.

Падчас турыстычных выцечак у Гальшаны неаднойчы даводзілася назіраць за ўражаннямі сучасных школьнікаў, якіх мы прыводзім на вяршыню Карабля. Разгарачаныя і развесялёныя пад’ёмам, яны выбягаюць на край замкавай пляцоўкі і раптоўна аціхаюць, агаломшаныя нечаканай велічнасцю відовішча. Проста пад нагамі расцілаецца бясконцая чарада рознавысокіх акруглых пагоркаў Ашмянскага ўзвышша, перарэзаных маляўнічымі лагчынкамі і пафарбаваных зялёна-шараватымі пяшчотнымі і няяркімі, толькі гэтай зямлі ўласцівымі колерамі. Менавіта тут, на вяршыні сярэднявечнага замка найбольш востра і хвалююча перажываецца момант кантакту з даўно мінулай эпохай. І ўжо зусім няцяжка ўявіць, як сем стагоддзяў таму гэтаксама сцішана разглядаўся адсюль па роднай зямлі сам Міндаўт — першы вялікі князь літоўскі...

Пачатак Вялікага Княства.

Першыя выпрабаванні

На пачатак XIII ст. прайшло ўжо больш двухсот гадоў пасля рассялення на Панямонні ўсходніх славянаў. За гэты час тут стварылася свая мясцовая сістэма ўзаемаадносінаў паміж людзьмі з розных плямёнаў. Мірна ўжываліся і выгодна супрацоўнічалі ўсходнеславянскія гарады-дзяржавы (самы багаты і ўплывовы сярод іх — Наваградак) і балцкія племянныя арганізацыі, у межах якіх паступова ўзрасталі ўплывы ваяўнічых ваенных правадыроў. Гарадскія рамеснікі забяспечвалі неабходнымі рэчамі суседзяў-гараджанаў і вяскоўцаў з наваколля. Багатыя гандляры выпраўляліся ў далёкія небяспечныя падарожжы за рэдкімі і дарагімі таварамі ў Кіеў, Полацк, Вялікі Ноўгарад, за Чорнае ці Балтыйскае мора. Балцкія воі прывозілі ў гарады сваю ваенную здабычу, каб выменяць яе на патрэбныя ім тавары ці атрыбуты раскошы: дарагую зброю, адукаваных рабоў, пародзістых коней, каштоўнасці, дзівосныя заморскія рэчы.

Ваявалі і гінулі ў бясконцых паходах іх правадыры. Тыя, каму ўдавалася ацалець, патроху збіралі багацці, будавалі і ўмацоўвалі свае замкі-сядзібы, памнажалі ўласныя дружны і паступова бралі ў свае рукі кіраванне ваколіцай. Упамінанне валынскім летапісам “старэйшых князёў” сведчыць пра тое, што некаторым з правадыроў удалося пераўзысці іншых багаццем і сілай. Водгукі таго саперніцтва чутныя і ў тагачаснай нямецкай хроніцы,

напрыклад, у апісанні, як жамойты кажуць Міндаўгу, што яго бацька быў “вялікім правадыром” і не меў сабе роўных у Літве.

Эвалюцыя першабытнага грамадства да дзяржавы займае шмат часу. Праходзяць дзесяцігоддзі ў варожасці і калатнечы, сапернікі пільна сочаць адзін за адным, ствараючы і парываючы часовыя саюзы, каб толькі не даць узвысіцца каму-небудзь з канкурэнтаў. Ніхто не жадае саступаць. Аднак раней ці пазней сярод групы самых моцных павінна з’явіцца асоба, якая сілай ды хітрасцю пераўзыхадзіць сапернікаў, захопіць замкі і землі суседзяў і такім чынам пакладзе пачатак дзяржаве. Далейшы поспех залежыць ужо ад збегнасці многіх фактараў: спрыяльнай унутранай сітуацыі (ці не перагрызуцца між сабой нашчадкі аб’яднальніка, ці не набяруць сілы дзеці яго ворагаў) і ад знешніх абставінаў (ці хоць сіл у суседніх краін задушыць маладую дзяржаву — непажаданага саперніка).

На Панямонні, таксама як і ў іншых балцкіх землях, уласная балцкая дзяржава сфармавацца не паспела, бо для гэтага не хапіла часу. Надзвычайныя знешнія абставіны XIII ст., найперш актывізацыя нямецкай узброенай каланізацыі Прыбалтыкі, парушылі ход дзяржаваўтваральных працэсаў. Напачатку нямецкую атаку прынялі на сябе жыхары Ніжняга Падзвіння і Прусіі. Пакуль яны супраціўляліся, на Панямонні мелася трохі часу (некалькі дзясяткаў гадоў), каб паспець арганізавацца для абароны.

Яшчэ адна пагроза нечакана насунулася ад паўднёвага ўсходу з прычарнаморскага стэпу. Бязлітасныя, выдатна арганізаваныя азіяцкія заваёўнікі — мангола-татары — адным імклівым націскам разбілі полаўцаў і выйшлі да межаў Русі. У 1223 г. аб’яднанае войска рускіх князёў выправілася ў стэп і было ўшчэнт разгромлена на рацэ Калцы. Хан-пераможца загадаў наслаць памост на целах пасечаных рускіх князёў і справіў на ім пераможны пір. Дорога на Русь была адкрытая, але па невядомых прычынах манголы павярнулі назад у азіяцкія стэпы. Тады бяда аддалілася гэтак жа хутка, як і прыйшла.

Нейкі час пра мангола-татараў не было чутна, але праз пятнаццаць гадоў яны вярнуліся, на гэты раз назаўжды. У 1238 г. занекалькі тыдняў агнём і шабляй спустошылі ўсю Уладзіміра-Суздальскую зямлю. У 1239 г. былі знішчаны Пераяслаў і Чарнігаў. На наступны год дайшла чарга да Кіева. Пасля некалькіх тыдняў аблогі, штурму, адчайнай сечы на вуліцах багацейшы і слаўнейшы славянскі горад, маці гарадоў рускіх, быў разрабаваны і цалкам

знишчаны. Некалькі дзясяткаў тысяч жыхароў страцілі жыццё, іншых забралі ў палон. Папскі легат⁵⁰ французсканец Плана Карпіні быў у Кіеве праз шэсць гадоў пасля пагрому і пакінуў такі запіс: “Калі мы там ехалі, то бачылі мноства людскіх чэрапаў і касцей на палях. Горад гэты быў вельмі вялікім і людным, а цяпер як бы на нішто зведзены. Ёсць там ледзь дзвесце будынкаў, а люд знаходзіцца ў найвялікшай няволі”.

У 1241—1242 гг. хан Бату з баямі правёў свае непераможныя тумены праз Галіцка-Валынскую зямлю, Малапольшчу, Венгрыю і дасягнуў берагоў Адрыятычнага мора. Ахвярай мангола-татараў стала недалёкае ад Панямоння Бярэсце. Адзін з татарскіх загонаў адхіліўся на поўнач ад асноўнай лініі паходу і завітаў сюды, пасля чаго, як запісаў летапісец, князі “Даніла і Васілька... не маглі ў поле выйсці з-за смуроду ад мноства забітых...”. На гэты раз бяда абмінула Літву, прайшла толькі па самым краёчку, дыхнула жарам у твар. Аднак на працяг спакойнага жыцця спадзявацца не выпадала. Усе галоўныя гандлёвыя сувязі на поўдні аказаліся перарванымі. Татарскае войска ў любы момант магло з’явіцца і на Панямонні.

У прычарнаморскіх стэпах хан Бату стварыў вялізную мангола-татарскую дзяржаву. Ад залатога шатра ў галоўнай ханскай стаўцы, якая звалася ардой, усю дзяржаву пачалі называць Залатой Ардой. Мангольская прысутнасць на Русі стала пастаянай і пагрозлівай рэальнасцю. Галіцка-валынскі князь Даніла Раманавіч вымушаны быў у 1246 г. ехаць у ханскую сталіцу і, стоячы на каленях, прасіць у хана ярлык — дазвол на кіраванне ўласнай дзяржавай. Ханская ласка на некаторы час ацаліла Галіцка-Валынскае княства, і яно некалькі дзесяцігоддзяў заставалася самай моцнай дзяржавай на Русі. Нягледзячы на ўласную залежнасць ад татараў, гэтая ўсходнеславянская дзяржава ўдзельнічала ў вялікай еўрапейскай палітыцы і рэальна прэтэндавала на валоданне Панямоннем.

Сёння, ведаючы як развіваліся гістарычныя падзеі, мы можам сказаць, што надзвычайная знешняя пагроза ў сярэдзіне XIII ст. аказалася для тагачаснага панямонскага грамадства сапраўдным **Выклікам Гісторыі**. Усё, а менавіта само існаванне мясцовага грамадства, залежала ад таго, ці будзе сфармуляваны адпаведны **Адказ**. Жыхары Панямоння (як балты, так і славяне) сталі перад неабходнасцю стварэння моцнай дзяржаўнай арганізацыі,

⁵⁰ Легат — дыпламатычны прадстаўнік Папы Рымскага

якая б здолела надзейна абараніць іх ад знешняга ворага. І такая дзяржава паўстала, дзякуючы збежнасці некалькіх спрыяльных фактараў.

Па шчаслівым геаграфічным палажэнні Панямонне аказалася ўбаку ад галоўных кірункаў татарскіх паходаў. Другая пагроза з паўночнага захаду рэальна праявілася на некалькі дзесяцігоддзяў пазней. Тэўтонскі ордэн выйшаў да заходняй мяжы Панямоння толькі ў 1283 г., бо мусіў паўстагоддзя пераломваць супраціў тубыльцаў у Прусіі. На поўначы лівонскія немцы таксама былі занятыя вайной з мясцовымі плямёнамі, разборкамі між сабой ды з суседнімі Пскоўскай і Ноўгарадскай Рэспублікамі. На поўдні галіцка-валынскія князі знаходзіліся пад пастаяннай пагрозай татарскага нашэсця і не мелі дастаткова сілаў, каб спыніць працэс утварэння панямонскай дзяржавы, хоць зрабілі для гэтага ўсё магчымае. Паміж пачаткам 40-х і пачаткам 80-х гадоў XIII ст. Панямонне атрымала адносна спакойны адрэзак часу, якога аказалася дастатковым для фармулёўкі **Адказу на Выклік Гісторыі**.

На самым Панямонні меліся ў наяўнасці гатовыя ўзоры дзяржаўнасці ў выглядзе мясцовых усходнеславянскіх княстваў, а таксама добрыя ваенныя арганізатары — правадыры балцкіх ваенных дружнаў. Дарэчы прыйшоўся больш чым двухвекавы вопыт мірнага балта-славянскага супрацоўніцтва. Будаўніцтва новай дзяржавы пачалося праз палітычны саюз самага багатага ўсходнеславянскага горада-дзяржавы (Наваградка) і самага магутнага балцкага правадыра (Міндаўга). У выніку дамовы, заключанай паміж Наваградкам і Міндаўгам, апошні стаў наваградскім князем (да Наваградскай зямлі належалі таксама Слонім і Ваўкавыск, магчыма, і Гародня).

Гісторыя не захавала сведчанняў пра тое, як дамаўляліся наваградчане з Міндаўгам. Невядома, хто быў ініцыятарам, мы не ведаем таксама акалічнасцей і дэталей перагавораў. У тыя часы нашыя продкі яшчэ не мелі звычаю афармляць падобныя пагадненні на паперы ў выглядзе юрыдычных дакументаў. Дамову змацоўвалі вуснаю клятваю, хрысціяне прысягалі на Біблію, язычнікі кляліся сваімі багамі. Аднак няма сумненняў, што такі саюз быў створаны, бо пра яго дзейнасць сведчаць тагачасныя летапісы і хронікі.

Гісторыкі здаўна дыскатувалі пра абставіны з'яўлення Міндаўга ў Наваградку. Яшчэ ў XIX ст. узнікла версія (сёння яна афіцыйна прынята ў Летуве), быццам Міндаўг гвалтам стаў наваградскім

князем, збройнай рукой захапіўшы горад і яго землі. Але тады ўзнікае пытанне: чаму наваградчане падтрымлівалі гэтага князя і разам з ім ваявалі супраць галіцка-валынскіх князёў, гэта значыць, супраць сваіх суродзічаў-русінаў? Маглі ж яны адкрыць гарадскія брамы аднаверцам, калі падышло валынскае войска, і такім чынам вырвацца з-пад улады князя-паганца. Аднак дзеянні выхароў Наваградка, як і іншых беларускіх гарадоў Панямоння, выразна паказваюць, што гэтыя русіны не звярталі асаблівай увагі на этнічнае сваяцтва ці хрысціянскую роднасць, а больш дбалі пра свае жыццёвыя інтарэсы, абаронцам якіх яны лічылі балта Міндаўта, а не аднаверца і русіна Данілу Раманавіча — князя галіцка-валынскага.

Беларускі даследчык Мікола Ермаловіч стварыў уласную рэканструкцыю тых падзеяў. Ён прыйшоў да высновы, што Міндаўт трапіў у Наваградка як уцякач, пацярпеўшы паразу ў міжусобнай вайне ў Літве. Наваградчане далі яму грошы і войска, і Міндаўт пайшоў заваёўваць для іх сваю радзіму, Літву, ужо як служылы князь наваградскі. Паводле Ермаловіча, гэтая Літва была востравам балцкага насельніцтва ў беларускім абшары і мясцілася паміж Наваградкам, Маладзечнам, Менскам, Клецкам і Слонімам⁵¹. Даследчык вывеў, што тая заваёва і дала пачатак Вялікаму Княству Літоўскаму. Такім чынам, па Ермаловічу, атрымалася, што не летувісы заваявалі беларусаў, а, наадварот, наваградцы падпарадкавалі сабе балцкую Літву. А паколькі тая старажытная Літва размяшчалася на тэрыторыі сучаснай Беларусі, то ўсе гэтыя падзеі належаць выключна да беларускай гісторыі, а Вялікае Княства Літоўскае ад пачатку з'яўлялася беларускай дзяржавай.

Рэканструкцыя Ермаловіча моцна супярэчыць погляду летувіскіх гісторыкаў, але абедзве версіі маюць і нешта агульнае: іх аўтары бачаць адносіны паміж мясцовымі балтамі і славянамі як адназначна варожыя. Аднак спецыялісты — мовазнаўцы і археолагі — у выніку шматгадовых даследаванняў у Панямонні, на месцы ўтварэння дзяржавы, прыйшлі да высновы, што адносіны паміж балтамі (продкамі летувісаў) і славянамі (продкамі беларусаў) насілі мірны характар. Пра іх развіццё распавядалася ў папярэднім раздзеле гэтай кнігі.

Дзяржава стваралася на аснове супрацоўніцтва, а не ўзброенага канфлікту. Злучэнне двух галоўных сілаў Панямоння — самага

⁵¹ Большасць гісторыкаў, у тым ліку аўтар гэтай кнігі, лічаць такое акрэсленне межаў Літвы памылковым. На самой справе літоўская зямля размяшчалася ў сярэднім цячэнні Віліі.

значнага на Панямонні горада і аднаго з мацнейшых балцкіх кунігасаў — дало саюзнікам магчымасць аб’яднаць усё Верхняе і Сярэдняе Панямонне ў адзіную дзяржаву. Яе тэрыторыя напачатку складалася з Наваградскай зямлі і родавага ўладання Міндаўга ў зямлі літоўскай. Хоць пісьмовых звестак пра тыя падзеі захавалася вельмі мала, на падставе запісаў славянскага Галіцка–Валынскага летапісу і нямецкай Старэйшай Лівонскай рыфмаванай хронікі мы можам прасачыць, як нараджалася новая дзяржава. Праз супастаўленне інфармацыі з розных крыніцаў магчыма нават вызначыць прыблізную дату стварэння саюзу Наваградка з Міндаўгам, гэта значыць, знайсці пачатак Вялікага Княства Літоўскага.

Яшчэ ў 1238 г. у Наваградку кіраваў князь са славянскім імем Ізяслаў, а Міндаўт, напэўна, гаспадарыў у нейкай частцы літоўскай зямлі (той, што на Віліі). Пад той датай — 1238 г. — летапісец занатаваў, што галіцка–валынскі князь Даніла Раманавіч “узвёў на Кандрата (мазавецкага князя — А.К.) Літву Міндаўга, Ізяслава Наўгародскага”. Той жа Галіцка–Валынскі летапіс інфармуе, што прыблізна ў 1248 г. Міндаўт выгнаў з літоўскай зямлі сваіх пляменнікаў Таўцівіла і Эрдзівіла і захапіў іх уладанні. Пляменнікі пабеглі ва Уладзімір–Валынскі прасіць дапамогі ў князёў Раманавічаў. Тыя прынялі ўцекачоў і адразу разгарнулі актыўную дыпламатычную і ваенную падрыхтоўку да вайны з Міндаўгам. Неўзабаве зімой 1249/50 г. валынскія войскі накіраваліся ў першую ваенную выправу супраць Міндаўга, але мэтай іх паходу быў Наваградак! Гэта азначае, што Міндаўт ужо знаходзіўся ў Наваградку, а аперацыя 1248 г. па выгнанні сваякоў–канкурэнтаў і захопу іх уладанняў была першай праявай яго саюзу з наваградчанамі і першай палітычнай акцыяй новай дзяржавы. Таму менавіта год 1248 можна прыняць як дату пачаткаў Вялікага Княства Літоўскага.

Хуткая і адназначна варожая рэакцыя князёў Раманавічаў на, здавалася б, сямейны канфлікт сведчыла пра сур’ёзны намер галіцка–валынскіх князёў захаваць свае ўплывы ў Панямонні шляхам ліквідацыі мясцовага дзяржаватворчага асяродку. Дзеля гэтага яны пайшлі на разрыў традыцыйных прыязных адносінаў з Міндаўгам, якія працягваліся амаль тры дзесяцігоддзі, пачынаючы яшчэ з 1219 г., калі Міндаўт удзельнічаў у заключэнні міру з Валынню. Пазней, у 1238 г., як ужо згадвалася, Даніла Раманавіч атрымаў ваенную дапамогу ад Міндаўга супраць Конрада Мазавецкага. У 1245 г. Раманавічы зноў шукалі вайскавай падтрымкі

ў Літве і “паслана была ад Міндаўга дапамога” — засведчыў летапісец. Таму выглядала цалкам натуральным, што падчас канфлікту з пляменнікамі ў 1248 г. Міндаўт, у сваю чаргу, прасіў Раманавічаў не прымаць і не падтрымліваць выгнанцаў. Аднак валынскія князі не толькі адмовілі свайму даўняму прыяцелю, але сабралі войскі і пайшлі на яго вайною. Яны баяліся цалкам страціць панямонскія землі.

Па заданні Раманавічаў жамойцкі князь Вікінт падняў супраць Міндаўга Яцвезь і палову Жамойці. Лівонскі ордэн⁵² таксама вырашыў выступіць супраць Міндаўга, і магістр лівонцаў напісаў да князя Данілы: “дзеля цябе створым мір з Вікінтам, хоць ён многа нашых братоў пагубіў”. Згадзіліся падтрымаць валынянаў і мазавецкія князі, але абяцанага войска не прыслалі. Уся падрыхтоўка да вайны заняла каля года, а зімой 1249/50 адбыўся ўжо памянуты паход на Наваградскую зямлю.

Цікава, што ўдзельнікі гэтай вайны не лічылі сваё этнічнае пакрывенства такім важным, як гэта хочацца бачыць некаторым сённяшнім даследчыкам. Славянскія гарады Панямоння актыўна падтрымлівалі балцкага князя Міндаўга і змагаліся з валынянамі — сваімі славянскімі суродзічамі і аднаверцамі. Пінскія князі-славяне патаемна паслалі вестку атраду ліцвінаў пра набліжэнне валынскага войска, а ў другіх выпадках валыняне “няволяю” змусілі пінчукоў да ўдзелу ў паходзе на Панямонне. А балты — жамойты і яцвягі, — блізкія па крыві і веры да Міндаўга, ваявалі супраць яго на баку славянскай Галіцка-Валынскай дзяржавы.

Зімовы паход 1249/50 г. распачаў пяцігадовую вайну, якая стала першым сур’ёзным выпрабаваннем маладой дзяржавы. Валыняне раздзяліліся на тры аддзелы: адзін пад камандай Васілька пайшоў на Ваўкавыск, другі на чале з сынам Данілы (верагодна, Раманам) — на Слонім, а сам Даніла вырушыў на Здзітаў. Спустошыўшы ваколіцы і не ўзяўшы ніводнага з названых гарадоў (летапісец пра гэта маўчыць), войска павярнула на поўдзень — дамоў на Валынь.

У 1250 г. саюзнікі вырушылі ў новы паход на Панямонне. На гэты раз ён быў арганізаваны як напад з двух процілеглых

⁵² Лівонскі ордэн — філія Тэўтонскага ордэна ў Лівоніі (сучасная Латвія і частка Эстоніі). У беларускай гістарыяграфіі выкарыстоўваюцца таксама назвы “Інфлянты” і “Інфлянцкі ордэн”.

бакоў. З Вальні выступіў Таўцівіл са сваёй дружнай, узмоцненай атрадамі русінаў і полаўцаў. Адначасова з поўначы на Панямонне ўкročыла войска лівонцаў на чале з краёвым магістрам Андрэам фон Сцірландам. Лівонская хроніка паведамляе, што рыцары ішлі на Літву праз Нальшаны і кіраваліся да замка (бурга) Міндаўга. Пра ход ваенных дзеянняў вальнскі летапісец запісаў толькі адзін сказ: “многае ваяванне было паміж імі”. З гэтага паходу Таўцівіл на Вальнь не вярнуўся, а накіраваўся ў Рыгу, дзе немцы сустрэлі яго з пашанай і ахрысцілі па сваім каталіцкім абрадзе.

Маладая панямонская дзяржава, з некалькіх бакоў аточаная ворагамі (на поўдні — Галіцка-Вальнскае княства, на захадзе — Яцвягія, на паўночным захадзе — Жамойць, на поўначы — Лівонія), вымушана была змагацца з імі сам-насам і таму апынулася ў цяжкім становішчы. Выйсце са складанай сітуацыі было знойдзена з дапамогай дыпламатыі. Міндаўг выслаў пасольства да магістра Лівонскага ордэна, якое паведаміла пра жаданне князя прыняць хрышчэнне паводле каталіцкага абраду. Паколькі Ордэн з’яўляўся арганізацыяй, спецыяльна створанай для хрышчэння прыбалтыйскіх язычнікаў, ландмайстар Андрэй фон Сцірланд прыняў прапанову і распачаў падрыхтоўку да правядзення абраду хрышчэння ўладара Літвы. Такім спосабам Лівонскі ордэн з ворага быў ператвораны ў саюзніка панямонскай дзяржавы.

Міндаўг першым выкарыстаў эфектыўны дыпламатычны прыём, які потым шмат разоў ужывалі яго наступнікі, вялікія князі літоўскія Віцень, Гедымін, Альгерд, Кейстут, Ягайла: у самых цяжкіх моманты змагання з Тэўтонскім ордэнам дэкларавалі сваё жаданне прыняць каталіцтва, каб хоць на нейкі час аслабіць ваенны націск крыжакоў. Кіраўніцтва Ордэна не магло ігнараваць іх галосныя заявы, каб не страціць у вачах хрысціянскай Еўропы сваю рэпутацыю змагароў за веру. Гэтая рэпутацыя давала ім вельмі важную вайсковую падмогу ў выглядзе еўрапейскіх рыцараў-добраахвотнікаў. Ваенныя поспехі колькасна нешматлікага Ордэна моцна залежалі ад удзелу ў баявых дзеяннях рыцарскіх атрадаў з розных краін Еўропы, якія штогод выбіраліся ў Прыбалтыку, каб у вайне з язычнікамі за хрысціянскую веру заслужыць уратаванне душы. Папа Рымскі прыраўноўваў гэтыя выправы да крыжовых паходаў у Палестыну, якія мелі на мэце вызваленне хрысціянскіх святыняў з-пад улады мусульманаў.

Хрышчэнне Міндаўга адбылося ў пачатку 1251 г. Не захавалася звестак пра месца гэтай падзеі, але гісторыкі лічаць, што абрад адбыўся ў храме галоўнага горада дзяржавы — Наваградка. Абрад праводзіў святар Лівонскага ордэна айцец Хрысціян. Для ўдзелу ў цырымоніі прыбыў магістр Андрэй з вялікай світай. Разам з Міндаўгам хрысціліся двое яго малодшых сыноў Рукль і Рэпекль, жонка Марта (старэйшы сын Войшалк ужо быў праваслаўным хрысціянінам) і людзі з бліжэйшага атачэння — “мноства паганцаў” (*multi paganorum*), як сказана ў папскай буле⁵³. Адразу пасля правядзення абраду Міндаўт выслаў спецыяльнае пасольства да Папы з лістамі, дзе паведамляў пра сваё хрышчэнне і прасіў каталіцкага першасвятара прыняць яго разам з усёй краінай пад апеку рымскай царквы. Папа выказаў згоду ў спецыяльна прыгатаванай буле.

Замірэнне з Лівонскім ордэнам аслабіла варожую Міндаўгу кааліцыю. Пасля хрышчэння вялікага князя ордэнскія войскі ваявалі ўжо на баку панямонскай дзяржавы. Аднак закончыць гэтую першую для маладой дзяржавы, таму, напэўна, і самую цяжкую вайну ўдалося толькі праз некалькі гадоў. У тым жа 1251 г. Таўцівіл узначаліў чарговы вялікі паход на Літву. Саюзнае войска ў складзе атрадаў жамойтаў, яцвягаў, русінаў (валынянаў) і полаўцаў зноў вырашыла супраць Міндаўга. Той не прыняў бой у адкрытым полі, а засеў у сваім умацаваным паселішчы—замку. Апісваючы гэты эпізод вайны, летапісец упамянуў назву таго замка: “град імем Варута” (па іншай версіі — Рута). Многія гісторыкі лічаць той “град” родавым замкам Міндаўга і да сённяшняга дня спрачаюцца пра яго месцазнаходжанне.

Аблога саюзнікам не ўдалася. Міндаўт уначы выслаў свой атрад, які, знянацку напаўшы на лагер абложнікаў, “разагнаў і русь, і яцвягаў”. Назаўтра з замка выступілі немцы, а на іх рушылі русіны, полаўцы і яцвягі. Летапісец паведамляе: “На раніцу выехалі немцы з самастрэламі, і паехала на іх русь ды полаўцы са стрэламі і яцвягі з суліцамі⁵⁴, і ганяліся па полю, быццам гуляліся”. Не здабыўшы “града”, саюзныя войскі адступілі на Жамойць ва ўладанне Вікінта.

Міндаўт, у сваю чаргу, “сабраў сілу вялікую”, вырашыў на Жамойць і падступіў да замка Вікінта. Біцца з ім выехаў Таўцівіл з валынянамі, полаўцамі і жамойтамі. У бойцы, паводле няяснага летапіснага запісу, адзін полавец параніў пад Міндаўгам каня, або нават самога

⁵³ Була — так называўся адбітак круглай пячаткі Папы Рымскага, падвешаны да лістоў каталіцкага першасвятара, таму і самыя пасланні зваліся “буламі”.

⁵⁴ Суліца — кап’ё з кароткім дрэўкам, прызначанае перш за ўсё для кідання.

князя. У саюзнікаў быў забіты князь Вішымонт, магчыма, той самы Вішымонт Булевіч, у якога Міндаўт забраў жонку (летапісны запіс пад 1219 г.). Пасля бітвы Міндаўт вярнуўся ў сваю зямлю.

Зімой 1251/1252 г. валынскае войска з дапаможным атрадам полаўцаў зноў выступіла на Панямонне ў кірунку Наваградка. Войска вёў сам князь Даніла Раманавіч. Па дарозе ў Пінску ён змусіў мясцовых князёў супраць іх волі прыняць удзел у гэтай выправе. Летапісец запісаў: “Князі ж пінскія хітрыкі строілі, іх няволяю забралі з сабою на вайну”. Праз апісанне дэталей гэтага паходу можна зразумець тактыку тагачасных войнаў. Ваенныя дзеянні праводзіліся ў форме нечаканых кароткіх нападаў, мэтай якіх было пусташэнне варожай тэрыторыі і захоп умацаваных гарадоў ды замкаў. Паваяваўшы некалькі дзён ці пару тыдняў, войска са здабычай вярталася дадому. Падрыхтоўку да паходу вялі патаемна, на варожую тэрыторыю стараліся напасці знянацку, каб яе жыхары не паспелі сабраць войска або прыгатавацца да абароны ў замках.

На гэты раз нечаканы напад не атрымаўся. На мяжы пінскай і наваградскай земляў пры возеры Зьята (каля сённяшняй вёскі Калонск Івацэвіцкага раёна Берасцейскай вобласці) валынскае войска сутыкнулася з ліцвінскім дазорам, гналася за ім да самай ракі Шчыры, але захапіць або знішчыць ліцвінскі атрад не ўдалося. Тады валыняне спыніліся і сабралі ваенную раду. Войска адмовілася ісці далей, бо ўжо не было спадзеву на нечаканасць нападу: “Вестка ўжо ёсць пра нас,” — казалі воі. Князь Даніла пагрозамі і ўгаворамі пераканаў сваіх воінаў ісці далей, але вялікага поспеху гэты паход не прынёс. Трохі папалілі вёсак, набралі палону і вярнуліся. Стандартная фраза летапісца: “Назаўтра паланілі ўсю зямлю наваградскую і вярнуліся ў дамы свае,” — сведчыць, што ніводнага значнага ўмацавання валыняне не здабылі. Яцвяжскі атрад, які ішоў ім на падмогу, не змог дабрацца да месца сустрэчы з-за вялікіх снегападаў.

У 1252 г. валынскаму войску, якое вялі брат Данілы Васілька і сын Раман, удалося захапіць Гародню (напэўна, неўмацаваную частку горада). Другі вайсковы аддзел валынянаў пад часам самога Данілы Раманавіча ў той самы час ваяваў літоўскую зямлю. Пры апісанні гэтага паходу Наваградак упершыню названы літоўскім горадам. Летапісец запісаў, што Даніла Раманавіч пайшоў вайной “на Літву, на Наваградак”. У адказ Міндаўт выправіў сваё войска на Валынь пад камандай сына (напэўна, Войшалка), якое спустошыла ваколіцы Турыйска.

Адначасова Міндаўг праводзіў актыўную дыпламатычную дзейнасць, каб як хутчэй закончыць гэтую цяжкую вайну. Яго паслы прыехалі да Данілы Раманавіча з прапановай памірыцца і замацаваць згоду шлюбам сына Данілы і дачкі Міндаўга. Да таго ж высветлілася, што Міндаўг перацягнуў на свой бок яцвягаў і жамойтаў, дакладней, проста падкупіў іх правадыроў — “пераканаў срэбрам многім”. Таму Таўцівілу прыйшлося ўцякаць з Жамойці (ён і прывёз на Валынь гэтую навіну). Аднак Даніла Раманавіч прапанову Міндаўга тады не прыняў.

Хоць Міндаўгу ўдалося разбурыць варожую кааліцыю, аднак гэта яшчэ не азначала канец вайны. Даніла Раманавіч у 1252 г. зноў вадзіў войска на Наваградак. Пра ход і вынікі гэтага паходу летапіс маўчыць.

Варта згадаць, што Панямонне было толькі адным з кірункаў знешнепалітычнай дзейнасці галіцка-валынскіх князёў, якія актыўна ўдзельнічалі ў вялікай еўрапейскай палітыцы. Яшчэ ў 1247 ці 1248 г. Папа Рымскі прапанаваў Данілу Раманавічу прыняць каралеўскі тытул і даслаў на Валынь каралеўскую карону. Летам 1253 г. князь Даніла, па дамоўленасці з венгерскім каралём, выступіў у паход на Сілезію, у якім удзельнічалі выгнаныя з Літвы пляменнікі Міндаўга Таўцівіл і Эрдзівіл. А восенню таго года адбылася каранацыя Данілы ў Драгічыне (зараз гэты горад знаходзіцца на тэрыторыі Польшчы). Цікава, што яго вораг — вялікі князь літоўскі Міндаўг — каранаванне ад Папы Рымскага ў тым самым годзе. Справа выглядае так, як быццам адзін другога хацеў апярэдзіць, аднак далейшыя падзеі паказалі, што ні Літва, ні Валынь каралеўствамі не засталіся.

Вайна ўрэшце закончылася ў 1254 г. мірным пагадненнем на ўмовах больш выгодных для Галіцка-Валынскай дзяржавы. Напэўна, заключэнне міру было прыспешана ўласнымі праблемамі князёў Раманавічаў. У 1254 г. на Валынь напалі татары, а даўні вораг Раманавічаў князь Ізяслаў Мсціславіч нечаканым нападам захапіў Галіч. Паводле мірнай дамовы з Літвой, Войшалк ад імя бацькі перадаў старэйшаму сыну Данілы Раману Наваградак, а ад сябе самога — Слонім і Ваўкавыск. Пагадненне замацавалі шлюбам дачкі Міндаўга з малодшым сынам Данілы Шварнам. Галіцка-Валынскае княства ўмацавала свае пазіцыі ў Панямонні, аднак цалкам зліквідаваць новаўтвораную мясцовую дзяржаву не ўдалося. Першае выпрабаванне Міндаўг вытрымаў.

Праз апісанне гэтай дамовы мы можам атрымаць уяўленне пра палітычную сістэму на Панямонні ў самым пачатку Вялікага Княства Літоўскага. Міндаўг з'яўляўся кіраўніком дзяржавы і меў сядзібу ў Наваградку, Войшалк кіраваў другімі важнейшымі гарадамі: Слонімам і Ваўкавыскам (невядома, да каго належала Гародня).

Пасля заканчэння вайны ў выніку дамовы наваградскім князем стаў Раман Данілавіч. Калі бацьку Рамана спатрэбілася ваенная дапамога, ён напрамую звязаўся з сынам, і Раман прыйшоў да яго з наваградскай дружнай. А праз паўгода ў падобнай сітуацыі Рамана з наваградцамі прыслаў да Данілы Міндаўг. Адсюль можам меркаваць, што Міндаўг захаваў становішча вярхоўнага кіраўніка, але яго ўлада над Раманам была хутчэй намінальнай. У летапісе ўпамінаюцца таксама падначаленыя Раману князі Глеб Ваўкавыскі (з яго дачкой Раман узяў шлюб) і Ізяслаў Свіслацкі. З пэўнай доляй верагоднасці можна меркаваць, што гэта былі прадстаўнікі славянскіх княскіх родаў, якія раней страцілі свае ўладанні ў выніку прыходу Міндаўга да ўлады ў Наваградку, а цяпер вярнуліся на свае пасады.

У новай сістэме адносінаў не ўдзельнічаў Войшалк. Ён пастрываўся ў манахі. Напэўна, такое рашэнне было для яго больш прымальным, чым становішча князя без княства. Яно задавальняла таксама князеў Раманавічаў, бо прыняцце пастрыгу азначала адыход Войшалка ад актыўнага свецкага і дзяржаўнага жыцця. Аднак праз дзесяць гадоў ён вярнуўся да дзяржаўнай дзейнасці, што было выклікана гвалтоўнай смерцю бацькі.

Вайна з Галіцка-Валынскім княствам не спыніла развіццё новай дзяржавы, а толькі на нейкі час яго затрымала. Балцка-славянскі саюз даказаў сваю жыццяздольнасць.

Каралеўства Літва (1253—1260 гг.)

Хрышчэнне Міндаўга, яго сяброўства з Лівонскім ордэнам дапамагло Літве выстаяць у вайне з паўднёвым суседам. Пазней высветлілася, што прыняцце каталіцтва (хоць і часовае) вялікім князем мела велізарнае значэнне для гісторыі дзяржавы і моцна паўплывала на жыццё ўсіх насяляючых яе народаў. Міндаўг зрабіў першы крок на шляху збліжэння яго краіны з заходнееўрапейскай цывілізацыяй. Хоць летапісец пісаў пра Міндаўга, што “хрышчэнне яго ільсцівым (падманым — А.К.) было,” і пазней ён сапраўды

вярнуўся да паганства, тым не менш пачатак быў пакладзены. Праўда, спатрэбілася яшчэ больш чым сто гадоў, каб арыентацыя на Еўропу прыняла форму свядомага палітычнага рашэння, і ажыццявіў яго вялікі князь Ягайла.

Міндаўг распачаў даволі актыўную перапіску з рымскімі папамі, звязаную з яго хрышчэннем, прыняццем пад апеку рымскай курыі і, самае галоўнае, з правядзеннем каранацыі. Лісты самога Міндаўга да нас не дайшлі, але пра іх змест можна здагадацца з захаваных у архівах адказаў рымскіх першасвятароў Інакенція IV і Аляксандра IV.

Самай важнай падзеяй першага, хоць даволі непрацяглага, этапу дыпламатычнага кантакту Вялікага Княства Літоўскага з духоўным галавою Захада было ўзвядзенне Міндаўга ў каралеўскі сан. Адмысловае пасольства Міндаўга прасіла ў папы дазволу на каранацыю новаахрышчанага манарха і сустрэла з боку першасвятара поўнае разуменне і адабрэненне. Папа Інакенцій IV распачаў грунтоўную падрыхтоўку да гэтай падзеі. Ён накіраваў спецыяльныя булы кіраўнікам бліжэйшых да Літвы епархій: да куронскага і эзэльскага біскупаў⁵⁵ з даручэннем падтрымаць акцыю і дапамагчы ў яе правядзенні. Сваім прадстаўніком, які ад імя першасвятара павінен быў правесці цырымонію каранацыі, папа прызначыў хельмінскага⁵⁶ біскупа Генрыха.

Аднак падрыхтоўка зацягнулася на некалькі гадоў. Магчыма, справе перашкаджала вайна Вялікага Княства Літоўскага з Галіцка-Валынскай дзяржавай, можа быць, і сам Міндаўг не надаваў асаблівай вагі такой фармальнасці, як набыццё каралеўскага тытулу. Тым не менш каранацыя адбылася ў 1253 г. Не вядома дакладна месца каранацыі (гэтаксама як і ранейшага хрышчэння), хоць у распараджэнні навукоўцаў маецца дакумент, пакінуты сведкам гэтай цырымоніі, каталіцкім манахам-місіянерам. Дакумент гэты — “Апісанне земляў” — быў выяўлены не так даўно, у 1979 г. амерыканскім гісторыкам у Дубліне (Ірландыя). Аўтар гэтага твору займаўся місіянерствам на Панямонні якраз у той час, калі адбывалася каранацыя Міндаўга, і яму ўдалося нават на ёй прысутнічаць. На жаль, ніякай новай інфармацыі гэты невядомы па імю манах у сваім апісанні земляў не падаў. Яго запісы, зробленыя ў другой палове XIII ст., яшчэ раз пацвярджаюць, што Літва межавала

⁵⁵ Куронія — вобласць на ўзбярэжжы Балтыйскага мора (Латвія); Эзэль — эстонскі востраў на Балтыцы (сёння называецца Саарэма).

⁵⁶ Хельмна — горад у Прусіі, зараз у складзе Польшчы.

з Руссю, што паміж імі меліся ажыўленыя кантакты і што місіянеру было вельмі лёгка несці хрысціянства да язычнікаў: яцвягаў, літоўцаў і нальшанцаў,— бо яны “ад самай калыскі ўзгадаваныя хрысціянскімі карміліцамі”. Адкрыцці такіх крыніцаў здараюцца надзвычай рэдка, і даследчыкі спадзяваліся знайсці ў “Апісанні земляў” нейкую новую інфармацыю. Адным толькі ўпамінаннем месца каранацыі аўтар дапамог бы вырашыць даўнюю спрэчку даследчыкаў пра месцазнаходжанне першай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага. Хоць сённяшнія гісторыкі схіляюцца да думкі, што сталіцай быў самы значны горад Панямоння на той час, Наваградка, аднак прамых звестак крыніцаў пра гэта няма.

Ліцвінскія паслы вярталіся ад папы і на адваротнай дарозе заехалі ў Рыгу. Ландмайстар Лівонскага ордэна, даведаўшыся пра дазвол папы на каранацыю Міндаўга, загадаў зрабіць дзве кароны (адна для будучага караля, другая — для каралевы) і ўпрыгожыць іх каштоўнымі камянямі. Потым ландмайстар і прыбыўшы да Рыгі папскі пасланнік біскуп Генрых павезлі іх у Літву. Вядома, што каранацыя адбылася, але апісання гэтай урачыстасці мы не маем. Тым не менш, ёсць магчымасць даволі дэталёва рэканструяваць ход гэтай працэдуры, што і зрабіў летувіскі гісторык Зянонас Івінскіс. Справа ў тым, што захавалася даволі шмат дэталёвых апісанняў каранацый іншых еўрапейскіх манархаў. Усе яны арганізаваліся папамі рымскімі і былі вельмі падобнымі між сабой нават у дробных дэталях.

Абрад каранацыі Міндаўга адбываўся ў храме, магчыма, у царкве (каталіцкіх касцёлаў на Панямонні тады яшчэ не было). Верагодна, гэтым храмам была мураваная царква Барыса і Глеба ў Наваградку, збудаваная ў XII ст. Яна захавалася да сённяшняга дня, хоць і ў значна змененым выглядзе пасля перабудоваў у XVI і XVII стст. (Наваградка, вуліца Паштовая).

Можна ўявіць сабе, што адбывалася тут у той летні дзень 1253 года ад Раства Хрыстова... Уся плошча перад царквой і прылягаючая вуліца запоўнены шматлікім шумлівым натоўпам. Узброеныя воі-дружыннікі двума шэрагамі трымаюць калідор сярод народу ад вуліцы да ўвахода ў храм. Вось паказалася ўрачыстая працэсія. Доўгім ланцужком яна працягнулася ад вуліцы да самых дзвярэй храма. Вышытыя срэбрам і золатам харугвы і строі святароў, манахі ў доўгіх балахонах з капюшонам — карычневыя ў францысканаў і белыя ў дамініканцаў. Наперадзе ў поўным урачыстым строі, належным яго сану, выступае біскуп Генрых. За ім два

яго памочнікі, куронскі і эзэльскі біскупы, пад рукі вядуць будучага караля. Калі галава працэсіі наблізілася да брамы храма, да неба паляцелі ўзнёслыя і таямнічыя гукі ўрачыстага лацінскага спеву. За дзвярыма ў паўзмроку храма пераліваецца і таямніча зіхаціць ад мноства палаючых свечак шматколерная маёлікавая падлога⁵⁷.

Міндаўга праводзяць па ёй да самага алтара, ён укленчвае, потым кладзецца на дыван, пасцелены ля самых алтарных прыступак. Зямны ўладар паказвае сваю пакору перад царом нябесным, лежачы ніцма пад яго тронам. Біскуп Генрых уздымае над ліцвінам рукі і голасна прамаўляе: “Божа, уратуй караля!” Міндаўт павольна падымаецца і ўссядае на каралеўскі трон, злева ад яго сядзе каралева. Пачынаецца ўрачыстая каранацыйная імша. Усё прадумана і адпрацавана да найменшых дробязяў. Кожны яе ўдзельнік знаходзіцца на сваім, зараней вызначаным месцы. Каралева на працягу ўсёй цырымоніі застаецца на сваім троне па левую руку ад каралеўскага крэсла.

Вось Міндаўт павольна ўстае са свайго трона, яго плечы ахінаюць каралеўскай мантыяй і падводзяць да алтара, ён зноў кладзецца перад ім на падлогу, яго цела з выпрастанымі ў бакі рукамі ўтварае выяву крыжа. Хор без перапынку спявае літургічныя спевы, заканчваючы кожны верш падзякай – маленнем да Бога: “Дзякуем табе, пачуй нас!” Міндаўт просіць біскупа блаславіць яго і пасвяціць на каралеўскую годнасць. Тут спевы сціхаюць, Міндаўт устае, і біскуп перад алтаром задае яму шэсць урачыстых пытанняў: ці будзе ён памяркоўным уладаром, ці будзе бараніць хрысціянскую веру, ці будзе справядлівым манархам, ці будзе клапаціцца аб дзяржаве, ці будзе апекавацца беднымі і сіротамі і, нарэшце, ці будзе да канца паслухмяны папе і святой рымскай царкве. Паводле звычаю, на кожнае пытанне патрэбна было тройчы адказваць згодай па-латыні: “fiat, fiat, fiat”, аднак асобы, якія не валодалі латынню, маглі адказваць на сваёй, мясцовай мове. Па ўсёй верагоднасці, так было і з Міндаўгам.

Пасля бласлаўляльнай малітвы пачалася самая важная частка цырымоніі — памазанне асвечаным алеем (адсюль манархаў называюць часам “памазаннікамі Божымі”)⁵⁸. Біскуп Генрых намазаў га-

⁵⁷ Падчас раскопак у 1961—1962 г. археолагі выявілі сцены пачатковай царквы XII ст. і знайшлі таксама рэшткі тагачаснай падлогі, выкладзенай з рознакаляровых маёлікавых плітак.

⁵⁸ Што Міндаўт прайшоў гэты абрад, можна лічыць устаноўленым дакладна, бо ў адным са сваіх дакументаў паведамляе, што ён памазаны на Літоўскае Каралеўства і ўвянчаны каралеўскай каронай.

лаву, грудзі і плечы караля святым алеем. Затым пачалося ўбранне Міндаўга ў каралеўскі строй. Пасля ўручэння каралеўскага меча, зашпілкі для каралеўскай мантыі божаму памазанніку перадалі атрыбуты каралеўскай улады: берла і дзяржаву, а на галаву ўсклалі каралеўскую карону.

На пячатцы Міндаўга, адбітак якой дайшоў да нас з 1255 г., ён якраз паказаны ў гэтым строі: берла і дзяржава ў руках, на галаве — карона (рысы твару аднавіць немагчыма, бо ў тых часы мастакі не паказвалі індывідуальнае аблічча чалавека, выява на пячатках і манетах была сімвалам манарха). Старэйшая Лівонская рыфмаваная хроніка паведамляе, што карону на галовы Міндаўга і яго жонкі ўскладаў ландмайстар Лівонскага ордэна Андрэй фон Сцірланд. Магчыма, так яно і было, бо менавіта дзякуючы ландмайстру і адбылася гэтая каранацыя. Удзел яго ў гэтай справе выклікаў нараканні ў Рызе, там лічылі, што выгадней было б рабіць стаўку на больш паслухмянага Таўцівіла.

Невядома, ці ўсведамляў цалкам сам Міндаўг значэнне гэтай дзеі як для сябе, так і для ўсёй дзяржавы. Падобна, што не. Ды і не мог ён тады ведаць, што кладзе пачатак новай эпосе ў гісторыі краіны. Далейшыя падзеі паказалі, што для яго гэта была дыпламатычная акцыя, якая дапамагла ў цяжкі час наладзіць добрыя адносіны з Ордэнам — моцным і небяспечным суседам. Як толькі небяспека мінула, гэтае сяброўства перастала Міндаўга цікавіць. Калі жамоіты праз сем гадоў пасля яго каранацыі разграмілі рыцараў-крыжакоў ля возера Дурбе, Міндаўг парваў і з імі, і з хрысціянствам. Але тым не менш у хуткім часе пасля свайго хрышчэння і каранацыі Міндаўг пачаў клапаціцца пра працяг дынастыі. Ён напісаў ліст да папы з просьбай каранаваць на дзяржаву аднаго са сваіх сыноў. Напэўна, гаворка ішла пра наступнага пасля Войшалка (які быў у гэты час манахам) Рукля. Папа выказаў сваю згоду булай ад 6 сакавіка 1255 г., аднак невядома, ці гэтая цырымонія адбылася.

Так распачалася кароткая (да 1260 г.) гісторыя Каралеўства Літва. Наступныя за Міндаўгам гаспадары дзяржавы ў дакументах, напісаных на лацінскай мове, часам называлі сябе каралямі (як Гедымін), але на каралеўства не каранаваліся. За імі ўмацаваўся тытул “вялікі князь”, а дзяржава (у скарачаным варыянце) стала называцца Вялікім Княствам Літоўскі, Рускім і Жамойцкім. Гэты тытул можна знайсці на пазнейшых дакументах, складзеных у 14, 15, XVI ст. Дадаткі “рускі”, “жамойцкі”, “інфлянцкі” з’яўляліся

ў тытуле гаспадара пасля далучэння да панямонскай дзяржавы чарговых земляў. У прыватнасці, назва “Русь” упершыню была ўведзена ў тытул Гедыміна, калі да Вялікага Княства Літоўскага далучылася Полаччына і Віцебшчына.

Кароткай аказалася таксама гісторыя першага каталіцкага біскупства ў Літве. Папа, даведаўшыся пра хрышчэнне Міндаўга, ўжо 17 ліпеня 1251 г. напісаў ліст да хельмінскага біскупа з даручэннем знайсці адпаведную кандыдатуру на першага біскупа Літвы. Ім стаў святар Лівонскага ордэна Хрысціян, за якога папу прасіў сам Міндаўг. Пасвяціць Хрысціяна на годнасць біскупа было даручана галоўнаму, паводле царкоўнай іерархіі, святару ў Прыбалтыцы — рыжскаму арцыбіскупу Альберту. Але падчас цырымоніі Альберт змусіў новага біскупа прысягнуць на вернасць яму, а не Папе Рымскаму. Міндаўг у сваім лісце прасіў першасвятара прыняць новае біскупства пад непасрэдную юрысдыкцыю апостальскай сталіцы, і папа выдаў адпаведную булу. Пасвячэнне адбылося каля 1253—1254 г., а ў тым жа 1254 г. Міндаўг надзяліў Хрысціяна землямі ў Жамойці — самым логаве зацятых язычнікаў, якія да таго ж фактычна не належалі да дзяржавы Міндаўга. Гісторыкі мяркуюць, што новы біскуп, па ўсёй верагоднасці, нават не змог ніводнага разу наведаць гэтыя “свае” ўладанні. Магчыма, такое дараванне Міндаўга можна расцэньваць як не надта шчырую прыхільнасць да новай веры. Польскія хронікі паведамляюць, што прыблізна ў гэты час галава польскай каталіцкай царквы — гнезненскі арцыбіскуп — высвяціў на біскупа Літвы нейкага манаха-дамініканца Віта. Паколькі кароль Міндаўг афіцыйна падтрымаў біскупа Хрысціяна, то ў 1255 г. папа Аляксандр IV вызваліў Віта ад біскупскіх абавязкаў.

Сваё сяброўства з Міндаўгам імкнуліся як найвыгодней для сваёй справы выкарыстаць браты-рыцары Лівонскага ордэна. За падтрымку ў вайне з Галіцка-Валынскім княствам, за дапамогу ў справе хрышчэння і каранаванні патрэбна было плаціць. Рыцары пажадалі ад Міндаўга некалькі зямельных дараванняў, той пагадзіўся і выдаў даравальныя граматы зноў жа на землі, якія яму не належалі і якія рыцарам трэба было яшчэ заваяваць. Аднак лівонцы былі задаволеныя, бо атрымалі ад законнага, прызнанага папам хрысціянскага манарха (а не язычніка) афіцыйныя дакументы на валоданне вельмі важнымі для іх тэрыторыямі. Тытул хрысціянскага караля надаваў падпісаным Міндаўгам дакументам юрыдычную сілу ў вачах усёй Еўропы. А падораныя землі

знаходзіліся якраз паміж Прусіяй і Лівоніяй. Злучэнне ў адзінае цэлае тэрыторыі прускай і лівонскай філіяў Тэўтонскага ордэна было важнейшай стратэгічнай задачай рыцараў–крыжакоў (дарэчы, вырашыць яе ім так і не ўдалося). Даравальныя граматы Міндаўга можна было прад’яўляць Папе Рымскаму і еўрапейскім манархам ды сабіраць еўрапейскіх рыцараў на святую вайну — падпарадкаванне і хрышчэнне гэтых язычніцкіх земляў.

Даследчыкі доўга спрачаліся аб праўдзівасці гэтых дакументаў, якія дайшлі да нас у копіях XIV ст. Урэшце, частка з іх была прызнана сапраўднымі, а некаторыя — фальсіфікатамі, створанымі ў Тэўтонскім ордэне. Напрыклад, яўная фальшыўка — дакумент пра пераход усёй Літвы да Ордэна ў выпадку, калі ў Міндаўга не застанеца нашчадкаў. Крыжакі з Тэўтонскага ордэна неаднаразова падраблялі падобныя дакументы, а потым выкарыстоўвалі іх для апраўдання сваіх тэрытарыяльных прэтэнзій. Традыцыя складання пісьмовых юрыдычных актаў прыйшла да еўрапейцаў як спадчына Рымскай Імперыі ўжо ў раннім сярэднявеччы, а ў Вялікім Княстве Літоўскім умацавалася толькі пад канец XV ст.

Ва Усходняй Еўропе яна на той час была практычна невядомая. Дамаўляліся вусна, хрысціяне давалі клятву на Бібліі, а язычнікі — паводле сваіх звычаяў. Калі ўлічыць псіхалогію сярэднявечнага чалавека, падробку крыжакамі зямельных дараванняў нельга прызнаць неабвержным сведчаннем іх амаральнасці. Для чалавека таго часу ісцінай з’яўлялася не тое, што было на самой справе, а тое, што павінна быць паводле божага закону. Пашыраючы сваю ўладу на паганскія землі, Тэўтонскі ордэн выконваў святую місію: прыносіў сюды “святло праўдзівай веры хрысціянскай”, — і лічылася неістотным, якімі сродкамі гэта дасягалася.

Усяго вядома дзесяць такіх дакументаў–прывілеяў Міндаўга, з іх чатыры (некаторыя лічаць, што болей) аказаліся падробкамі. Але гэтыя фальсіфікаты былі выкананы прыблізна ў той самы час, таму для гісторыкаў служаць таксама каштоўнымі гістарычнымі крыніцамі. Сапраўднымі прызнаныя:

- прывілей 1253 г., выдадзены купцам горада Рыгі на свабодны гандаль у Літве,
- прывілеі–дараванні Лівонскаму ордэну земляў у Жамойці (1253 г.), зямлі Селоніі (1255 г.), Дайноўскай зямлі, Скаловіі і Жамойці (1259 г.),

- ліст да Папы Рымскага з просьбай зацвердзіць дараванне Селоніі (1255 г.) і
- надзяленне зямлёй біскупа Хрысціана (1254 г.).

Сяброўства Міндаўга з крыжакамі аказалася нядоўгім. Як толькі пазіцыі Тэўтонскага ордэна ў Прыбалтыцы пахіснуліся, Міндаўг парваў і з ім і, па ўсёй верагоднасці, з хрысціянствам. Галіцка-валынскі летапісец запісаў: “Хрышчэнне яго ільсцівым было”.

Становішча крыжакоў у Прыбалтыцы пад канец гаспадарання Міндаўга настолькі пагоршылася, што пад пытаннем аказалася нават само існаванне тут Тэўтонскага ордэна. Пачаткам крызісу стаў жаклівы разгром жамоітамі ордэнскага войска, а таксама дапаможных атрадаў датчанаў і пскавічоў ля возера Дурбе ў 1260 г. Адразу па ўсёй Прусіі ўзнялося антыордэнскае паўстанне сярод, здавалася, ужо пакораных мясцовых плямёнаў. Лёс Ордэна вісеў на валаску, рыцары сядзелі, зачыніўшыся па замках, абложаныя тубыльцамі. Паўстанне працягвалася аж да 1274 г. і было задушана толькі дзякуючы пастаяннаму падыходу войскаў з Еўропы.

Паводле інфармацыі Старэйшай Лівонскай рыфмаванай хронікі, Міндаўг парваў сяброўства з Ордэнам пад націскам жамоітаў, якія ўзамен абяцалі прызнаць яго ўладу над іх краем. Таксама перапыніліся кантакты з рымскай курый і адышло ў нябыт Каралеўства Літва. Напэўна, Міндаўг не мог падтрымліваць гэтыя кантакты без пасрэдніцтва Ордэна альбо не бачыў у іх перспектывы. І тут ён моцна памыляўся. Яго хрышчэнне і каранацыя сталі першымі крокамі на дарозе да Еўропы, першай праявай стратэгічнага выбару, які прадвырашыў лёсы краіны і насяляючых яе народаў на многія стагоддзі наперад. Праўда, сучаснікі і наступнікі Міндаўга яшчэ не ўсведамлялі ўсяго значэння цывілізацыйнага выбару і дзеля тактычных часовых выгодаў не раз ад яго адступаліся, як і наш герой. Аднак ён зрабіў галоўнае — паклаў пачатак усёй справе...

Справа зроблена

Разрыў прыязных адносін з лівонскай філіяй Тэўтонскага ордэна аказаўся магчымым яшчэ і таму, што значна аслабла небяспека для Літвы з боку Галіцка-Валынскай дзяржавы. Князі Раманавічы ўжо не хацелі парушаць мірныя адносіны з Літвой, іх уплывы на Панямонні былі адноўлены пасля вайны 1249—1254 гг., а ў іх дзяржавы хапала іншых знешнепалітычных праблем. Галоўнай была

залежнасць ад мангола–татараў. Менавіта татарскі хан, сюзерэн галіцка–валынскіх князеў, прымусіў іх да парушэння міру з Літвой.

Татары пільна сачылі за знешнепалітычнай дзейнасцю мацнейшай на той час русінскай дзяржавы і ў патрэбныя моманты яе разбуралі. Нечакана ў 1258 г. на яе тэрыторыі з’явілася вялікае татарскае войска на чале з ваяводай Бурундаем, які заявіў Даніле Раманавічу: “Іду на Літву, калі ты са мной мірны, ідзі са мною”. Сын Данілы Раман сядзеў у гэты час князем у Наваградку і толькі намінальна быў падпарадкаваны Міндаўгу. Зразумела, князь Даніла не хацеў ісці вайной на ўласнага сына. Аднак адмовіцца было немагчыма, бо тады замест Літвы татары абрынуліся б на яго дзяржаву. Адзінае, што ён змог зрабіць, ухіліцца ад асабістага ўдзелу ў паходзе. Назваўшыся хворым, Даніла выправіў замест сябе брата Васільку.

Выправа была кароткай. Татарскія і валынскія войскі знішчальнай віхурай пранесліся па Літве і павярнулі назад. Летапісец паведамляе, што падчас гэтага паходу Раман Данілавіч быў схоплены Войшалкам, і Васілька беспаспяхова шукаў пляменніка па ўсім Верхнім Панямонні. Больш пра Рамана крыніцы не згадваюць, выглядае на тое, што жывым ён з палону не выбраўся.

У наступным, 1259 г. татары пад пагрозай вайны змусілі галіцка–валынскіх князеў разбурыць умацаванні сваіх гарадоў, што зрабіла краіну безабароннай перад татарскай конніцай. Гэтыя падзеі значна змянілі палітычную сітуацыю на Панямонні: залежнасць Вялікага Княства Літоўскага ад паўднёвага суседа знікла. Аслабленае Галіцка–Валынскае княства пазней яшчэ спрабавала вярнуць свае ўплывы на Панямонні, але ўжо беспаспяхова. Пачынаючы ад 1258 г. галіцка–валынскія войскі калі і хадзілі вайной на Панямонне, то амаль заўсёды ў таварыстве з татарамі, магчыма, па той прычыне, што ўласных сілаў было ўжо замала.

Панямонская дзяржава патроху набірала моцы і была ўжо ў стане праводзіць актыўныя наступальныя аперацыі. У чэрвені 1262 г. пасланы Міндаўгам атрад імклівым маршам прайшоў каля 300 км па тэрыторыі Мазовіі і знянацку захапіў у Яздаве (сённяшняя Варшава) мазавецкага князя Земавіта разам з яго сынам Конрадам. Земавіт быў забіты, а Конрада вывезлі ў палон у Літву. У тым жа годзе войскі Міндаўга ў адказ за напад валынянаў пад кіраўніцтвам Васілька Раманавіча пустошылі іх землі каля Каменя.

Вялікае Княства Літоўскае паспяхова ваявала і на сваіх паўночных рубяжах. У 1262 г. Міндаўт заключыў саюз з Вялікім Ноўгарадам, скіраваны супраць Лівонскага ордэна. У тым жа 1262 г. разам з войскам жамойцкага князя Траняты Міндаўт арганізаваў паход на сталіцу Лівонскага ордэна — Вендэн.

Гэтыя праявы актыўнай знешнепалітычнай дзейнасці сведчаць пра тое, што маладая дзяржава на пачатку 60-х гадоў XIII ст. праз паўтара дзесяцігоддзя пасля свайго заснавання, пад канец кіравання першага яе гаспадара давала суседзям сваю жыццяздольнасць і цвёрда становілася на ногі. Хто мог ведаць, што ў недалёкай будучыні яе чакаюць новыя цяжкія выпрабаванні, на гэты раз паўсталыя ў самой краіне.

Унутраны крызіс распачаўся з забойства Міндаўта. Паводле галіцка-валынскага летапісца, у сваёй гвалтоўнай смерці быў вінаваты сам вялікі князь. Учынак, які непасрэдна прычыніўся да яго пагібелі, сведчыць пра характар нашага героя. Неблагі ваенны правадыр, выдатны палітык і дыпламат, ён заставаўся паводле псіхічнага складу чалавекам свайго часу і паходжання. Ваяка, загартаваны ў баях і паходах, чалавек на пераходзе ад першабытнага грамадства да сярэднявечнага, дзікун, напэўна, далёкі ад тонкасцей культуры і цывілізацыі.

Летапісец паведамляе, што калі памерла жонка Міндаўта, той запрасіў на пахаванне яе сястру, якая была замужам за нальшанскім князем Даўмонтам. Пасля пахавання Міндаўт не адпусціў жанчыну дамоў і патлумачыў ёй, маўляў, жонка, паміраючы, наказала яму ажаніцца з яе сястрой, “бо іншая так дзяцей не даглядзіць”. Смяротна абражаны муж паланянку, Даўмонт Нальшанскі, быў вымушаны змаўчаць, “бо сіла яго была малая, а таго вялікая”.

Аднак Даўмонт таксама быў чалавекам свайго часу, калі помста за крыўду лічылася святым абавязкам. Ён патаемна ўступіў у змову супраць Міндаўта з жамойцкім князем Транятам. Зручны выпадак надарыўся восенню 1263 г., калі Міндаўт выправіў сваё войска ў паход на Бранск. Даўмонт таксама мусіў браць удзел у гэтай выправе, але з дарогі нечакана павярнуў назад, напаў на двор Міндаўта і забіў яго разам з двума малодшымі сынамі Руклем і Рэпеклем.

Смерць Міндаўта распачала ўнутраны крызіс у дзяржаве, які працягваўся некалькі гадоў. Яго забойства пацягнула за сабой шэраг іншых, і справа яго жыцця апынулася пад пагрозай. Тым не менш дзяржава ацалела. Па-першае, гэтаму паспрыялі знешнія

абставіны: лівонская філія Ордэна яшчэ не аправілася ад паразы 1260 г., пруская філія была занятая ліквідацыяй паўстання мясцовых плямёнаў, а потым канчатковым пакарэннем Прусіі (да 1283 г.). Другі небяспечны сусед, Галіцка-Валынскае княства, быў аслаблены татарамі і таксама не ствараў сур'ёзнай пагрозы. Па-другое, аказалася моцнай і трывалай аснова маладой дзяржавы — палітычны саюз багатых гарадоў і моцных кунігасаў. Гэты балта-славянскі саюз, які аб'ядноўваў мацнейшыя палітычныя сілы Панямоння, прайшоў праз увесь час нараджэння і станаўлення дзяржавы і неадменна аднаўляўся з прыходам кожнага новага пакалення. Змяняліся толькі дзеючыя асобы.

Забойства Міндаўга стала прычынай крызісу створанага ім гаспадарства. Але яго галоўнай справе было наканавана доўгае жыццё. Выпешчаная ім дзяржава не загінула, яна вытрымала ўнутраныя смуты і змаганні са знешнімі ворагамі. Пасля яго смерці жыць ёй заставалася яшчэ больш за пяць стагоддзяў, дакладней 532 гады...

Заканчэнне

Ад эпохі, у якой жыў і дзейнічаў Міндаўг, да нашага часу захавалася вельмі мала пісьмовых крыніц, але незвычайная асабовасць гэтага чалавека пакінула ў іх выразны адбітак. Аказалася, што пра Міндаўга мы ведаем нашмат больш, чым пра ўсіх наступных, разам узятых, вялікіх князёў літоўскіх з XIII ст. Справы і сама асоба нашага героя мелі розгалас далёка за межамі краіны, выдаваліся важнымі і цікавымі для сучаснікаў, таму Міндаўг трапіў ва ўсе ўсходнеславянскія летапісы і многія еўрапейскія хронікі. Несумненна, гэтая слава звязана з галоўнай справай яго жыцця — удзелам у стварэнні адной з найбуйнейшых еўрапейскіх дзяржаваў.

Міндаўгаў жыццярэйс паказвае, што ён быў чалавекам свайго часу: сярэднявечным ваяром, здольным на жорсткія, часам шалёныя ўчынкі. Адзін з іх непасрэдна прычыніўся да яго смерці. Яму не ўдалося стварыць дынастыю. Двое малодшых сыноў загінулі разам з бацькам, старэйшы, Войшалк, быў забіты на некалькі гадоў пазней.

Сёння Міндаўг лічыцца нацыянальным героем Летувы і амаль забыты на Беларусі. Адзінае месца ў нашай краіне, дзе пра Міндаўга памятаюць да сённяшняга дня і дзе нават малыя дзеці могуць распавесці пра справы нашага героя, то яго стольны горад, першая сталіца Вялікага Княства Літоўскага — Наваградак. Магчыма,

якраз гэтыя падрослыя дзеці прычыняцца да таго, што помнік пачынальніку беларуска-літоўскага гаспадарства — конная выява Міндаўга ў поўным баявым строі — будзе стаяць на належным ёй месцы: галоўнай плошчы беларускага Наваградка.

Літаратура:

Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Москва–Ленинград, 1938.

Грушевський М. Хронольоґія подій Галіцько–Волинської літописи // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Львів, 1901. Т. 41. С. 1—72.

Климчук Ф. Д. К истории распространения белорусских говоров в юго-восточной Литве // Балто-славянские исследования. 1980. Москва, 1981. С. 214—221.

Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Жэшаў, 2000.

Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага Княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мн., 1993.

Полное собрание русских летописей. Москва, 1962.

Ivinkis Z. Mindaugas und seine Krone // Zeitschrift für Ostforschung. 3. Jahrgang. 1954. Heft 3. S. 360—386.

Maleczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253—1261 // Ateneum Wileńskie. Wilno, 1936. R. 11. S. 1—60.

Друкуецца паводле: Краўцэвіч А. Міндаўг–Mindauh: Пачатак гаспадарства: нарыс. Мн.: Маст. літ., 2005—163 с.

АД ВОЙШАЛКА ДА ВІЦЕНЯ (1264—1315 гг.). ВЫПРАБАВАННЕ НА ТРЫВАЛАСЦЬ

Уступ

Пасля ўзлёту непазбежна адбываецца спад. Магутны ўздам палітычнага жыцця сярэднявечнага Панямоння, выкліканы неўтаймаванай натурай і шалёнай энергіяй Міндаўта, увянчаўся паўстаннем новай дзяржавы і быў заўважаны па ўсёй Еўропе. Потым няўмольныя законы прыроды вымусілі надыход іншых, горшых часоў. Зваротным пунктам стала забойства заснавальніка Вялікага Княства Літоўскага. Пасля смерці Міндаўта на Літву⁵⁹ наваліўся першы (таму, напэўна, і самы цяжкі) унутраны крызіс. У зацятай барацьбе за вышэйшую ўладу баявыя літоўскія князі плялі інтрыгі і забівалі адзін аднаго, нягледзячы на былое сяброўства і блізкае пакрывенства.

Крызіс удалося пераадолець толькі праз некалькі гадоў, калі дзяржава знаходзілася ўжо на мяжы жыцця і смерці. Чарада новых вялікіх князёў распачала цяжкую працу па ўтрыманні пры жыцці маладога гаспадарства. Праца тая дорага каштавала і шмат забірала — сілаў, сродкаў і людскіх жыццяў, — але ў гісторыі засталася амаль незаўважанай. Уласныя летапісы таго часу не ацалелі — першыя захаваныя летапісы Вялікага Княства Літоўскага пісаліся ў XV ст., а чужыя летапісцы адлюстравалі толькі слабое рэха яго жыццядзейнасці. Таму пра ўсіх наступных за Міндаўгам гаспадароў Вялікага Княства аж да канца XIII ст. мы ведаем намнога менш, чым пра заснавальніка дзяржавы.

Гаспадарства практычна не расло тэрытарыяльна, яно змаглася за выжыванне: збірала сілы, арганізоўвалася, баранілася, часамі нападала, каб у рэшце давесці ворагам сваю жыццяздольнасць. Некалькі гаспадароў, слаба нам знаных або невядомых нават па імя, рабілі малапрыкметную чорную працу: закладалі асновы — падмурак дзяржаўнага будынка. Работа гэтая ў галоўным была закончаная на рубяжы XIII і XIV стст. А потым прыйшоў вялікі Гедымін і паставіў сцены, ды так высока, што стала відно ўсяму свету!

⁵⁹ Літва — ад XIII ст. назва цэнтральнай вобласці Вялікага Княства Літоўскага, якая складалася з Віленшчыны, Наваградчыны, Гарадзеншчыны і заходняй Меншчыны.

Вялікае еўрапейскае перасяленне

У другой палове XIII ст. для Літвы наступілі нялёгкае часы. Яны сталіся наступствам ранейшых буйных пераменаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе.⁶⁰ Найперш у Прусіі пасяліліся тэўтонскія браты-рыцары (1230 г.), потым са стэпу прыйшлі татары (1238 г.) — так з’явіліся двое будучых суседзяў і галоўных ворагаў Літвы на некалькі стагоддзяў. Паводле навуковай тэрміналогіі, то быў Выклік Гісторыі, на які нашыя продкі знайшлі адэкватны адказ: стварылі новае гаспадарства-дзяржаву — Вялікае Княства Літоўскае, каб бараніцца і ад старых, і ад новапаўсталых пагрозай.

Сёння з перспектывы мінулых стагоддзяў мы бачым, што і тэўтонскі, і татарскі рухі аказаліся толькі асобнымі эпізодамі нашмат буйнейшай гістарычнай з’явы — вялікага еўрапейскага перасялення па лініі “заход — усход” у XII—XIV стст. (толькі татары прыйшлі, наадварот, з усходу). Маштабы гэтага руху немагчыма дакладна акрэсліць (у сярэднявеччы службы ўліку мігрантаў не існавала), але яны, як на тыя часы, несумненна, былі надзвычайнымі — гаворка можа ісці пра сотні і сотні тысяч людзей. Прычына такога каласальнага зруху была проста: перанаселенасць краін Заходняй Еўропы. Хуткі рост насельніцтва там распачаўся ад рубяжу X—XI стст., калі пасля непакояў і спусташэнняў вялікай вандроўкі народаў (V—X стст.) надышлі спакойнейшыя часы.

Вельмі хутка выявілася патрэба ў павелічэнні вытворчасці харчоў. Тэхніка земляробства ўдасканальвалася надзвычай павольна, прадукцыя павялічвалася амаль выключна праз пашырэнне арэалу ворнай зямлі. Каб пракарміць усё ўзрастаўшую колькасць людзей, даводзілася займаць пад палі лугі і пусты, расчышчаць адкамянёў горныя тэрасы і пляцоўкі, выкарчоўваць лясы, асушаць балоты. На нізінным марскім узбярэжжы Нідэрландаў актывізавалася будаўніцтва дамбаў, якімі агароджваліся вялікія кавалкі мора, каб потым асушыць і пусціць здабытую зямлю пад сяўбу і пашу. Гэтая хаатычная г.зв. “унутраная каланізацыя” даволі хутка вычарпала наяўныя зямельныя рэсурсы, а людзей усё прыбывала. Заставалася адзінае выйсце — міграцыя.

⁶⁰ Цэнтральна-Усходняя Еўропа — еўрапейскі рэгіён на перыферыі заходнееўрапейскай цывілізацыі, да якога належаць сённяшнія краіны Венгрыя, Польшча, Чэхія, Славакія, Славенія, Харватыя, частка Румыніі (Сяміграддзе), Беларусь, Летува і Украіна (апошнія тры краіны далучыліся да названага рэгіёну ў XIII — XIV ст.).

Частка “лішняга” насельніцтва вынеслася з Еўропы на Блізкі Усход на хвалі крыжовых паходаў, якія распачаліся ў канцы XI ст. і працягваліся да канца XIII ст. Дарэчы, адной з прычынаў “святой вайны” за вызваленне Палестыны ад мусульманаў гісторыкі лічаць менавіта перанаселенасць Заходняй Еўропы. Але гэтая міграцыя была адносна невялікай і праблему “лішніх ратоў” не вырашыла. Заакіянская міграцыя ў Амерыку ці Аўстралію яшчэ не бралася пад увагу, бо еўрапейцы нават не ведалі пра існаванне гэтых кантынентаў і не мелі адпаведных сродкаў транспарту, каб туды дабрацца.

Вольныя землі знайшліся значна бліжэй, дакладней, зусім побач — ва ўсходняй частцы Еўропы. Распачалося масавае перасяленне заходнееўрапейцаў на лясістыя, рэдка заселеныя землі Венгерскага і Чэшскага Каралеўстваў, палабскіх славянаў, удзельных польскіх княстваў, Прусіі, сучасных Латвіі і Эстоніі. Гаспадарчай каланізацыі спадарожнічала палітычная экспансія. Ужо ад XI ст. узмацніўся слыны нямецкі “Drang nach Osten” (націск на ўсход) на славянскія землі. Нямецкія рыцары іх заваёўвалі, святары хрысцілі і будавалі касцёлы, сяляне і гараджане засноўвалі нямецкія паселішчы. Неяк пад канец XII ст. нямецкія купецкія караблі заблукалі ў Балтыйскім моры і прыбіліся да вусця Дзвіны. Немцам тутэйшыя мясціны спадабаліся, і яны заклалі паселішча, якое дало пачатак Лівоніі (Інфлянтам) — нямецкай калоніі ва ўсходняй Прыбалтыцы. Галоўным гарадскім цэнтрам Інфлянтаў стала Рыга (заснаваная нямецкімі каланістамі ў 1201 г.). У XIII і XIV стст. тысячы нямецкіх сялянскіх сем’яў па закліку Тэўтонскага ордэна перасяліліся ў Прусію, што праз некалькі стагоддзяў прывяло да поўнага анямечвання балцкай краіны (ад прусаў захавалася толькі яе назва).

Пік дэмаграфічнага ўздыму ў Заходняй Еўропе прыйшоўся на XIII ст., і не дзіўна, што менавіта ў гэты час міграцыя заходнееўрапейцаў на ўсход кантыненту набрала найбольшага размаху. Перасяленні адбываліся ў большасці арганізавана, на аснове папярэдняй дамоўленасці з мясцовымі землеўладальнікамі-сеньёрамі. Перасяленцы прыносілі на новае месца жыхарства ўласныя формы арганізацыі грамадскага жыцця, якія ў Заходняй Еўропе былі больш распрацаваныя і развітыя ў параўнанні з мясцовымі. Найбліжэй ляжалі нямецкія землі, таму найбольш каланістаў прыходзіла менавіта адтуль, і ўвесь гэты агромністы чалавечы зрух, істотна змяніўшы дэмаграфічны, этнічны і палітычны воблік Цэнтральна-Усходняй Еўропы, быў названы “**каланізацыяй на нямецкім праве**”.

Перасяленцаў сялілі на загадзя адмераныя і дакладна размежаваныя дзялкі (ад 16 да 24 га, у залежнасці ад рэгіёну). Дзялка (назва якой у Польшчы — **лан** — таксама мела нямецкае паходжанне) была разлічаная на адну сямейную сялянскую гаспадарку. Плёну, здабытага на такой дзялцы, хапала для выплаты ўсіх падаткаў (іх велічыня залежала ад якасці зямлі) дзяржаве і пану, і яшчэ заставалася для пракорму самой сям’і, закупу жывёлы, прыладаў працы ды іншых неабходных для жыцця тавараў. Руплівыя і ўдачлівыя гаспадары маглі тое–сёе адкладаць на чорны дзень, а некаторыя нават збіралі багацце.

Мясцовыя манархі ды буйныя феодалы–землеўладальнікі хутка ацанілі выгоды новай сістэмы гаспадарання. Ліхаманка перамераў ды перадзелаў зямлі (**ланавая рэформа**) перакінулася і на старыя ўладанні мясцовых паноў ды сялянаў, што прывяло да значнага павелічэння даходаў як дзяржавы, так і землеўласнікаў.

Адначасова з аграрнай праводзілася рэформа гарадскога жыцця, таксама паводле заходнееўрапейскіх і, найперш, нямецкіх узораў. Ад пачатку XIII ст. цэнтральнаеўрапейскія гарады пачалі атрымліваць г.зв. лакацыі — прывілеі на **самакіраванне**. Найчасцей за ўзор прымаўся збор правоў нямецкага горада Магдэбурга — знакамітае магдэбургскае права. Пераймалася таксама права Любекі, Хельмна (з крыжацкай дзяржавы ў Прусіі) і іншых нямецкіх гарадоў. На захадзе Еўропы гарадскія камуны права на вольнасць здабылі зброяй і грашыма праз векавыя і часта крываваыя змаганні са сваімі феадальнымі сеньёрамі. Потым аказалася, што гарадская аўтаномія выгодная не толькі самым гараджанам, але і ўсёй дзяржаве. Па–першае, уладар краіны не меў абавязку разбору штодзённых праблем гарадскога жыцця і не мусіў траціць на іх каштоўны каралеўскі час; па–другое, самі гараджане найлепшым чынам арганізавалі збор усіх падаткаў, прызначаных гораду. Таму ў XIII ст. цэнтральнаеўрапейскія манархі ўжо па ўласнай ініцыятыве пачалі надаваць сваім гарадам права на самакіраванне.

Да беларускіх земляў гарадская рэформа дабралася ў XIV ст., а аграрная яшчэ пазней. Найперш сталічная Вільня атрымала самакіраванне па магдэбургскаму праву (1387 г.), пасля Берасце (1390 г.) і Гародня (1391 г.). Затое аграрная рэформа спазнілася больш чым на два стагоддзі: на нашых землях яна распачалася ў XVI ст. (слынны беларускі кансерватызм не ўчора нарадзіўся) па ініцыятыве вялікай княгіні Боны (з роду Сфорца), жонкі

Жыгімонта. Нашыя продкі не спяшаліся з новым уладкаваннем дзялак па прычыне незвычайнага для Еўропы багацця вольнай зямлі. Навошта перамяраць старую дзялку, калі можна закласці новую, там, дзе хочаш?! Навінў ўвялі, калі прыціснула Масква, войны з якой дашчэнту спустошылі дзяржаўны скарб. Тая аграрная рэформа XVI ст. увайшла ў нашу гісторыю пад назвай “**валочная памера**” (валока — 21,36 га — назва дзялкі селяніна, як лан у Польшчы) і таксама прынесла істотнае павелічэнне даходаў як сялянам, так і дзяржаўнаму ды магнацкаму скарбам.

Вялікае еўрапейскае перасяленне XII—XIV стст. мела непасрэдня палітычныя, эканамічныя ды культурныя наступствы і для нашых земляў. Лівонія (Інфлянты), нямецкая калонія, узнікшая ў пачатку XIII ст. ля вусцяў Дзвіны, парушыла традыцыйную сістэму мясцовых узаемаадносінаў. У ніжнім Падзвінні немцы сутыкнуліся з Полацкім княствам, якое здаўна збірала даніну з мясцовых плямёнаў і кантралявала гандаль па ніжнім цячэнні Заходняй Дзвіны. Пасля зацятай барацьбы полацкая манаполія на гэтым буйным гандлёвым шляху была зламаяная.

Лівонскія немцы мелі непасрэдны ўплыў на працэс стварэння Вялікага Княства Літоўскага, і першы вялікі князь Міндаўт мусіў увесь час браць пад увагу “лівонскі фактар”. У тым жа XIII ст. у Прусіі, аддзеленай ад Лівоніі толькі землямі Жамойці, уладкаваліся нямецкія рыцары Тэўтонскага ордэна. Створаная імі дзяржава, хоць невялікая, але выдатна арганізаваная, яшчэ больш, чым Лівонія, паўплывала на фармаванне Вялікага Княства Літоўскага. У зацятай барацьбе з Ордэнам, якая заняла каля паўтара стагоддзя, сфармаваўся ўнутраны лад краіны з моцнай цэнтральнай уладай і шматлікім рыцарствам–баярствам. У баях з найлепшай арміяй Еўропы ліцвінскае войска загартоўвалася, пераймала найноўшае ўзбраенне і перадавы ваенны вопыт.

Не менш важнымі за войны былі мірныя, найперш гандлёвыя, кантакты з прыбалтыйскімі немцамі, праз якія на нашыя землі паступова, але няўхільна пранікалі ўплывы заходнееўрапейскай культуры. Менавіта ў XIII ст. беларускія і ўкраінскія землі пачалі выходзіць з абсягу візантыйскай цывілізацыі і набліжацца да Заходняй Еўропы. Візантыйская Імперыя знаходзілася ў глыбокім крызісе і хілілася да ўпадку, а Запад дынамічна развіваўся, набіраў сілу, пашыраў палітычную і культурную экспансію. Вялікае Княства Літоўскае трапіла ў зону яго прыцягнення ад

самага пачатку свайго існавання (дастаткова ўзгадаць хрышчэнне Міндаўга ў каталіцтва). А праз сто з нечым гадоў наша гаспадарства трывала ўвайшло ў склад буйнога еўрапейскага рэгіёну — Цэнтральна-Усходняй Еўропы — і стала ўсходнім рубяжом еўрапейскай цывілізацыі.

Не апошнюю ролю ў гэтай пераарыентацыі адыгралі вялікія князі літоўскія. Іх асабісты выбар становіўся выбарам іх краіны. Зразумела, ліцвінскія гаспадары яшчэ не маглі ўсвядоміць і асэнсаваць усю агромністасць і гістарычнае значэнне гэтай перамены. Уваходзячы ў сістэму заходнееўрапейскіх узаемаадносін, пераймаючы еўрапейскія палітычныя, культурныя і гаспадарчыя ўзоры, вялікія князі літоўскія проста дапасоўваліся да зменаў міжнароднай сітуацыі і ўлічвалі бягучыя абставіны. Людзі сярэднявечча, яны маглі бачыць толькі бліжэйшую перспектыву і менавіта ў ёй выстройвалі свае дзеянні. Галоўным жа ў планах ліцвінскіх гаспадароў было ўмацаванне дзяржавы і сваёй пазіцыі ў ёй.

Пасля смерці Міндаўга, якраз калі вялікае еўрапейскае перасяленне дасягнула свайго піку, у Вялікім Княстве Літоўскім разгарэлася барацьба за вярхоўную ўладу не на жыццё, а на смерць...

Транята (1263—1264 гг.). Кароткі трыумф узурпатара

Першы ўнутраны крызіс Вялікага Княства, які распачаўся з забойства Міндаўга, пагражаў самому яго існаванню. Дзяржава, у якой разгараецца ўнутраная смута, хутка траціць адзінства і часта становіцца лёгкай здабычай мацнейшых суседзяў. Наше гаспадарства ўратавалася толькі дзякуючы шчаслівай збежнасці міжнародных абставін, менавіта часовай адсутнасці сур'ёзнай ваеннай пагрозы звонку. Самыя блізкія тэрытарыяльна, а таму і найбольш небяспечныя яе ворагі былі або аслабленыя, або моцна занятыя іншымі справамі.

Галіцка-Валынскае княства трапіла ў залежнасць ад татараў і ўжо не магло праводзіць актыўныя вайсковыя аперацыі супраць Літвы. Татары былі занадта далёка, каб рэальна пагражаць Панямонню, да таго ж Залатая Арда таксама перажывала перыяд крызісу і смуты.

Рыцары Тэўтонскага ордэна ў Прусіі аж да 1283 г. займаліся выключна ўнутранымі справамі: ламалі супраць тубыльчых балцкіх

плямёнаў. У лівонскай нямецкай калоніі не было ўнутранай згоды: рыжскі архібіскуп і горад Рыга канфліктавалі з Лівонскім ордэнам. Спадарыня Гісторыя падаравала маладой ліцвінскай дзяржаве трохі спакойнага часу — усяго толькі два дзясяткі гадоў, але іх якраз хапіла, каб пераадолець унутраны крызіс. Прычына крызісу была адна — вольнае месца на вялікакняжскім троне, за якое разгарэлася зацятая і бязлітасная барацьба.

Смерць Міндаўга пацягнула за сабой яшчэ некалькі палітычных забойстваў. У гісторыі чалавецтва атрута ўладай — адна з самых небяспечных душэўных хваробаў. Яна дзейнічае як моцны наркотык і прымушае хворага на ўладу чалавека многім ахвяраваць, каб яе здабыць і ўтрымаць — часам аж да страты чалавечага аблічча. Брат падымаў руку на брата, сын на бацьку, а бацька на сына... Вось і ў Літве ў 1264 г. у смяротнай барацьбе за гаспадарскі трон сышліся блізкія сваякі — стрыечныя браты з роду Міндаўга.

Пасля смерці першага гаспадара пасад вялікага князя спачатку заняў адзін з арганізатараў яго забойства — пляменнік (сын сястры) Міндаўга — жамойцкі князь Транята. Галіцка-валынскі летапісец наўпрост звязвае яго з выканаўцам забойства нальшанскім князем Даўмонтам: *“Даўмонт шукаў, з кім мог бы забіць Міндаўга і знайшоў сабе Траняту, сястрыніча міндаўгавага, і з тым думаў забіць Міндаўга. Транята ж быў тады на Жамойці.”*

Да гэтага Транята лічыўся саюзнікам Міндаўга. Незадоўга да замаху яны разам хадзілі ў вайсковы паход на сталіцу Лівонскага ордэна Вердэн. Здавалася, усё складвалася для жамойцкага кунігаса як найлепей. Афіцыйна ён не меў дачынення да забойства першага гаспадара (забіваў Даўмонт). На падставе сваёй прыналежнасці да роду Міндаўга (сын загінуўшага гаспадара, Войшалк, лічыўся выключаным са свецкага жыцця, бо пайшоў у манахі) Транята мог законна і з трыумфам уехаць у сталічны Наваградак. Яго надзейным заплеччам заставалася родавае ўладанне ў Жамойці — матэрыяльная ды вайсковая апора, а таксама месца адступлення на выпадак няўдачы. Сапернікаў амаль не засталася, пра гэта паклапаціўся яшчэ Міндаўг, пазабіваўшы ды павыганяўшы мацнейшых кунігасаў з літоўскай зямлі. Сур’ёзным канкурэнтам бачыўся толькі стрыечны брат Таўцівіл (сын брата Міндаўга) — князь багатага Полацка. Неўзабаве высветлілася, што і той не жывіў у душы братэрскіх пачуццяў да Траняты і меў свае планы адносна літоўскага вялікакняскага трона. Транята прыспешыў

развіццё падзеяў і запрасіў Таўцівіла на нараду па ўладкаванні краіны: *“І паслаў па брата свайго Таўцівіла ў Полацк, кажучы яму: “Брат! Прыходзь, падзелім зямлю і маёмасць Міндаўгаву”*⁶¹. І тут, як паведамляе летапісец, *“пачаў думаць Таўцівіл, хочучы забіць Траняту, а Транята сам думаў тое на Таўцівіла”*.

Напэўна, яны абодва стараліся, каб спатканне выглядала па-братэрску сардэчным, абменьваліся абдымкамі ды пацалункамі. Але пры гэтым кожны паклапаціўся пра ўласную бяспеку і меў пры сабе надзейную ахову. Лёс Міндаўта быў яскравым прыкладам таго, як магла вырашыцца праблема пераемнасці ўлады. Сустрэча, як і варта было чакаць, дабром не скончылася. Прайграў Таўцівіл — загінуў з-за здрады чалавека з бліжэйшага атачэння. Летапісец бясстрасна сведчыць: *“І пранёс задуму Таўцівілаву баярын яго Пракоп Палачанін, Транята ж апярэдзіў і забіў Таўцівіла і пачаў княжыць адзін”*.

Транята зноў меў шчасце і, каб замацаваць свой поспех, вырашыў высекчы род Таўцівіла пад карань. Чарговай яго ахвярай меў быць сын Таўцівіла — адпаведна, стрыечны пляменнік Траняты. Аднак задуму яго перакрываваў слаўны горад Полацк. Палачане не спалохаліся крыважэрнага кунігаса, адмовіліся выдаць свайго княжыча і дапамаглі яму з’ехаць у Вялікі Ноўгарад — далей ад літоўскіх межаў. Полацк, слаўнейшы, старажытнейшы ды багацейшы беларускі горад, здаўна ўважліва сачыў за падзеямі ў саюзнай Літве. Выратаванне маладога князя было не толькі праявай высакародства ды хрысціянскай міласэрнасці, але мела выразны палітычны кантэкст. Палачане недвухсэнсоўна выказалі свае адносіны да ўзурпатора Траняты, а таксама да свайго князя — балта паводле паходжання. Гэты ўчынак становіцца ў доўгі шэраг фактаў, якія супярэчаць даўняй версіі пра заваёву балцкімі (літоўскімі) кунігасамі беларускіх земляў і гарадоў. Бо цяжка ўявіць, каб гордыя палачане, рашуча бараніўшыя свае спрадвечныя свабоды (у XIV ст. Полацк далучыўся да Вялікага Княства Літоўскага на правах шырокай аўтаноміі), ратавалі сына заваёўніка, уваходзячы ў небяспечны канфлікт з уладаром Літвы. Не выклікае сумневаў, што Таўцівіл быў запрошаны на полацкі стол у якасці г.зв. службылага князя паводле старажытнай традыцыі — па рашэнні веча. Этнічнае паходжанне князя ў гэтым выпадку не мела істотнага значэння,

⁶¹ Выказванні дзеючых асобаў на старонках сярэднявечных летапісаў і хронік — тагачасны літаратурны прыём, таму не могуць лічыцца аўтэнтычнымі.

галоўнае — яго ваенны талент. Акрамя таго, полацкі князь мусіў быць праваслаўным хрысціянінам. У найстаражытным асяродку беларускага хрысціянства гэта разумелася само сабой, гэтаксама як і ў іншых частках Русі, дзе хрысціянства мела даўнія традыцыі. Князь-язычнік, трапіўшы ў суцэльнае хрысціянскае атачэнне, павінен быў прыняць хрышчэнне. Так было ў Полацку, а таксама ў Пскове, Вялікім Ноўгарадзе і ўсіх іншых местах Русі.

Іншая справа — на самой Літве (Віленшчына, Гарадзеншчына, Наваградчына) з яе мешаным хрысціянска-паганскім (славянска-балцкім) насельніцтвам, маладзейшымі і менш трывалымі хрысціянскімі традыцыямі. Там на веравызнанне князя ўвагі звярталі значна менш. Гаспадар мог заставацца язычнікам, а мог прыняць хрысціянства, што было яго асабістай справай. Напрыклад, Міндаўт хрысціўся (у каталіцтва) з палітычных меркаванняў, а потым вярнуўся да веры продкаў, як толькі паправілася міжнароднае становішча краіны.

Язычнік Транята, напэўна, не надта добра арыентаваўся ў хрысціянскіх правілах ды звычаях або ўсведамляў іх меншую трываласць ды цвёрдасць ў Літве, краіне з даўняй і моцнай традыцыяй паганства. Таму ў змаганні за ўладу ён, верагодна, бачыў сур'ёзным супернікам хрысціяніна-манаха Войшалка, які па родаваму праву, як сын Міндаўга, меў нашмат большыя правы на гаспадарскі трон.

Войшалк, здаецца, аналагічна ацэньваў сітуацыю, бо не стаў чакаць свайго сваяка ў Наваградку, а хуценька з'ехаў на Палессе, у Пінск, знайшоўшы там, як сёння кажуць, палітычны прытулак. Напэўна, Войшалк добра ведаў стрычнага брата, таму не спадзяваўся на абарончую моц сваіх манаскіх шатаў.

Можна паспрабаваць уявіць, як у галоўную браму Наваградка пад гул трубаў ды грукат бубнаў уязджае на пародзістым кані Транята, убраны ў багатыя даспехі, з перакінутай цераз плячук касматай звярынай шкурай. За ім валам валіць верная жамойцкая дружина, якая сапраўды шчыра весяліцца ды радуецца незвычайнай падзеі. Воям Траняты ёсць чаму радавацца — наперадзе іх чакае багацце і слава. Наваградчане стаяць абапал дарогі на валах і вуліцах, вітаюць пераможцу, але, падобна, мала хто робіць гэта шчыра, — у горадзе занадта шмат (тое выявіцца трохі пазней) засталася прыхільнікаў забітага гаспадара і яго жывога яшчэ сына.

За сваё кароткае кіраванне Транята паспеў арганізаваць адну даволі буйную вайсковую аперацыю — выправу на Мазовію і ордэнскую Прусію (менавіта, на ваколіцы Торуня — каля 400 км ад Літвы). Да яго войска далучыліся атрады яшчэ не пакораных крыжакамі прусаў. Ордэнскі храніст Пётра Дусбург занатаваў: *“Наблізіўшыся да Прускай зямлі, Транята падзяліў сваё войска на тры аддзелы, з якіх адзін выслаў супраць Мазоўша, другі супраць Памезаніі і рабункам і агнём спустошыў абедзве зямлі. Астатнія наехалі на Хэльмінскую зямлю ды, апроч таго, што нарабілі там шмат шкодаў, то яшчэ здабылі замак Бежглава, ды забралі быдла і маёмасць братоў (рыцараў Ордэна — А.К.) і людзей, якія хаваліся ў замку. Браты і людзі, якія бараніліся ў адной вежы, ацалелі”*.

Аднак цешыцца ўладай над Літвой Траняце давялося нядоўга. Праз некалькі месяцаў зімой 1263/1264 гадоў (дакладная дата невядомая) ён сам стаў ахвярай замаху — верныя слугі Міндаўга адпомсцілі за смерць свайго пана. Галіцка-Валынскі летапіс інфармуе: *“Пасля пачалі думаць канюшыя Міндаўга, чатыры парабкі, як бы ім забіць Траняту; ён жа ішоў да мыйніцы⁶² мыцца, яны, падпільнаваўшы ў гэты час, яго забілі”*. Застаецца толькі канстатаваць спрадвечную гістарычную заканамернасць: той, хто выпусціў на волю дэмана забойства, урэшце сам стаў яго ахвярай.

Некаторыя з польскіх храністаў, зыходзячы з логікі выдарэнняў, у пошуку адказу на пытанне: “Каму гэта было патрэбна?”, назвалі арганізатарам ліквідацыі Траняты Войшалка. Невядома, — праўда тое ці не, але ад смерці Траняты пачаўся найвышэйшы ўзлёт палітычнай кар’еры таго нібыта князя, нібыта чарняца-манаха...

Войшалк (1264—1267 гг.). Інтэлігент на троне

Біяграфічная даведка:

Войшалк — старэйшы сын першага вялікага князя літоўскага Міндаўга і яго першай жонкі Марты. Год нараджэння невядомы, год смерці — 1267. Выдатны дыпламат і палітык, здольны прымаць адказныя і дакладныя рашэнні, рашуча і эфектыўна дзейнічаць у экстрэмальных сітуацыях. Прайшоў духоўную эвалюцыю ад язычніцкага князя-ваяра да хрысціянскага

⁶² Лазня

*манаха–пустэльніка. Двойчы ў цяжкія для Літвы часы
вяртаўся ў свецкае жыццё, каб ратаваць дзяржаву.*

Інтэлігент на троне. Добраахвотна адрокся ад вышэйшай

*улады ў 1267 г. і канчаткова вярнуўся ў манастыр. Забіты
ва Уладзіміры–Валынскім галіцкім князем Львом Данілавічам
уласнаручна падчас піру. Прычына забойства, па інфармацыі
летапісца, — зайздрасць Льва за перадачу Войшалкам
улады ў Літве не яму, а яго брату Шварну. Пахаваны ва
Уладзіміры–Валынскім у манастыры Св. Міхала.*

Першым праменьчыкам, які высвеціў постаць нашага героя з цемры гістарычнага нябыту, была ўзгадка летапісу пра яго ваенны паход у 1252 г. Ад таго часу імя Войшалка пастаянна фігуравала на старонках Галіцка–Валынскага ды іншых летапісаў і хронік аж да самой яго смерці ў 1267 г.

У 1252 г. Войшалк кіраваў адной з вайсковых аперацый ліцвінскіх войскаў, скіраваных супраць Галіцка–Валынскага княства. Тады ішла вайна — першая сур’ёзная вайна маладой дзяржавы, і бацька выправіў яго на чале войска ў паход на тэрыторыю ворага, пад Турыйск⁶³. З гэтай інфармацыі вынікае, што Войшалк быў тады ўжо дарослым чалавекам і пачынаў жыццёвую кар’еру як тыповы сярэднявечны князь, атрымаўшы адпаведнае выхаванне — рыцара ды вайсковага кіраўніка.

Вайна зацягнулася, і праз два гады Войшалк зноў па даручэнні бацькі выканаў важную дыпламатычную місію — падрыхтаваў замірэнне з Галіцка–Валынскай дзяржавай. Пры гэтым ён выступаў не як звыклы пасол, які перадае прапановы і прыносіць адказы, а меў паўнамоцтвы да зацвярджэння дасягнутых дамоўленасцяў. Хоць умовы міру абмяжоўвалі суверэнітэт Літвы, але самае галоўнае — яны дапамаглі спыніць цяжкую вайну з магутным суседам. Адсюль вынікае, што Войшалк, па-першае, быў здольным дыпламатам (некалькі папярэдніх спробаў Міндаўга замірыцца не ўдаліся); па-другое, меў высокі статус у сваёй краіне, дастатковы, каб яго дамова з уладаром іншай

⁶³ Летапісец не называе імя Войшалка: “Міндаўг жа паслаў сына свайго і [той] ваяваў каля Турыйска”, але гісторыкі заключылі, што гэтым сынам мог быць толькі Войшалк.

дзяржавы лічылася правамоцнай. Летапісец занатаваў: *“Потым жа Войшалк стварыў мір з Данілам і выдаў дачку Міндаўгаву за Шварна, сястру сваю... і аддаў Раману, сыну караля (Данілы — А.К.), Наваградак ад Міндаўга і ад сябе Слонім і Ваўкавыск”*. Гэтая інфармацыя сведчыць, што Войшалк непасрэдна ўдзельнічаў у кіраванні дзяржавай і быў у ёй другой асобай пасля бацькі — гаспадарыў у славянскіх гарадах Панямоння.

Той жа самы летапісец пад 1254 г. занатаваў дзіўную навіну: падчас мірных перамоваў Войшалк аб’явіў пра свой адыход са свецкага жыцця і пераход у манаскі стан: *“І прыйшоў у Холм да Данілы, пакінуўшы княжанне сваё і ўспрыняў манаскі чын”*. Адсюль вынікае, што ў часе перамоваў у 1254 г. Войшалк ужо быў хрысціянінам (у папярэднім недатаваным запісе летапісу па-ведамляецца пра прыняцце ім хрысціянства падчас княжання на Наваградчыне).

У адрозненне ад бацькі, які прыняў хрышчэнне з чыста палітычных меркаванняў (*“Хрышчэнне яго ільсцiвым было”*, — пісаў летапісец), навяртанне Войшалка ацэньваецца тым жа аўтарам як духоўнае прасвятленне. На пачатку княжання ён заставаўся язычнікам і быў нядобрым чалавекам: *“Войшалк жа пачаў княжыць у Наваградку ў паганстве будучы, і пачаў праліваць шмат крыві, бо забіваў кожны дзень па тры, па чатыры (чалавекі — А.К.); у які ж дзень нікога не забіваў, то быў засмучоны, калі ж забіваў, тады быў вясёлы”*⁶⁴.

Потым адбылося нібы раптоўнае, пасланае з неба навяртанне: *“Пасля ўвайшоў страх божы ў сэрца яго, памысліў сабе, хочучы прыняць святое хрышчэнне, і хрысціўся тут, у Наваградку, і пачаў быць у хрысціянстве”*.

Міндаўт заключыў саюз з наваградчанамі каля 1248 г., гэта значыць, хрышчэнне Войшалка адбылося дзесьці ў канцы 40–х — пачатку 50–х гадоў.

Мірная дамова з валынянамі ў 1254 г. вяртала іх уплывы на Панямонні. Міндаўт заставаўся намінальным кіраўніком дзяржавы, але яе важнейшая і багацейшая частка — славянская — разам з тутэйшымі гарадамі была перададзеная ў валоданне сыну Данілы, князю Раману. Чаму якраз у гэты момант Войшалк аб’явіў

⁶⁴ Пры аналізе гэтага тэксту трэба браць пад увагу магчымае перабольшванне значыстваў Войшалка, выкліканае характэрным для хрысціянскіх аўтараў непрямым паганства і прыпісваннем язычнікам усіх смяротных грахоў.

пра свой адыход у манастыр? Ці было тое выпадковасцю? Гэты ўчынак можна ацэньваць па-рознаму: як шчырае імкненне да духоўнай дасканаласці або як нестандартны палітычны ход. Сапраўды, пасля заключэння міру з Галіцка-Валынскай дзяржавай і перадачы сваіх уладанняў Войшалку не заставалася месца ў новай палітычнай іерархіі. Адсюль вынікае падазрэнне, што адыход у манастыр як дэкларацыя адмовы ад усялякіх прэтэнзій на свецкую ўладу мог быць прадуманым выйсцем (гаворка ішла, акрамя іншага, пра асабістую бяспеку) са складанай палітычнай сітуацыі. Тым больш, што праз некаторы час манах вярнуўся ў свецкае жыццё, ды яшчэ як голасна...

Але тады, у 1254 г., пасля заканчэння мірных перамоваў Войшалк на спатканні з галоўным галіцка-валынскім уладаром Данілам Раманавічам выявіў сваё цвёрдае жаданне прыняць манаскія шлюбны і выправіцца ў паломніцтва на Атос: *“І прыйшоў у Холм да Данілы, пакінуўшы княжанне сваё, і ўспрыняў манаскі чын... а сам напасіўся ісці на Святую гару; і знайшоў яму кароль дарогу ў караля Угорскага⁶⁵, і не змог дайсці да Святой Гары і вярнуўся з Балгараў”*.

Другі летапісны запіс, аднесены да 1263 г., удакладняе дэталі апісаных падзей. Войшалк падчас побыту ў Данілы хрысціў яго ўнука Юрыя Львовіча (што не перашкодзіла пазней Льву забіць кума). Пасля скіраваўся ў манастыр у Карпатах, дзе жыў знакаміты манах Рыгор (*“Рыгор жа быў святым чалавекам, якога не было да яго і пасля яго не будзе”*). Менавіта там Войшалк прыняў пострыг і прасіў Рыгора стаць яго духоўным настаўнікам: *“І настрыгся ў чарняцы і быў у манастыры ў Рыгора тры лета (прыблізна 1254—1257 г. — А.К.), адтуль пайшоў у Святую Гару, прыняўшы бласлаўленне ад Рыгора”*. *“Войшалк не змог дайсці да Святой Гары, наколькі вялікі мяцеж быў тады ў тых землях і прыйшоў зноў у Наваградак; і ўчыніў сабе манастыр на рацэ на Нёмане, паміж Літвой і Наваградкам, і там жыў”*.

Гаворка ідзе пра адзін з найстарэйшых асяродкаў хрысціянства на Панямонні — Лаўрышаўскі манастыр (вёска Лаўрышава ў Наваградскім раёне). Паводле легенды, якую і сёння могуць пераказаць вам жыхары Лаўрышава, назва манастыра і вёскі паходзіць ад імя манаха Лаўрыша, якім нібыта быў ні хто іншы, як

⁶⁵ Гаворка ідзе пра зварот Данілы Раманавіча да венгерскага караля з просьбай забяспечыць Войшалку бяспечны праезд праз Венгерскае Каралеўства.

сам заснавальнік — вялікі князь Войшалк. Для гісторыкаў выраз “на Нёмане паміж Літвой і Наваградкам” азначае вельмі важнае геаграфічнае ўказанне на месцазнаходжанне летапіснай Літвы⁶⁶.

Лаўрышаўскі манастыр Войшалк заснаваў каля 1257 ці 1258 г. і амаль у той самы час адбылося яго першае вяртанне ў актыўнае свецкае жыццё. У 1258 г. татары сабраліся ў паход на Літву і змусілі прыняць у ім удзел галіцка-валынскіх князёў — сваіх васалаў. Летапісец паведамляе, што ў часе гэтай выправы Войшалк забраў у няволю Рамана Данілавіча, на той час наваградскага князя, і бацька з дзядзькам дарэмна шукалі таго па ўсім славянскім Панямонні. Потым Войшалк знік з поля зроку летапісцаў да самай смерці Міндаўга. Выглядае на тое, што ён вярнуўся ў манастыр, як толькі сітуацыя ў дзяржаве стабілізавалася.

Мінула шэсць гадоў, і адразу пасля забойства бацькі Войшалк зноў з’явіўся на старонках летапісаў і зноў у постаці князя-палітыка. Паводле звестак ноўгарадскага летапісца (верагодна, запіс быў зроблены *post factum* пасля смерці Войшалка), ён часова — на тры гады — скінуў манаскія строі, каб заняцца ратаваннем дзяржавы.

Смерць бацькі здарылася нечакана, але ў паводзінах Войшалка не адчувалася ніякай разгубленасці. Ён адразу пачаў дзейнічаць рашуча і прадумана, быццам меў зараней падрыхтаваны адмысловы план. Не губляючы часу, выслаў пасольства да магістра лівонскіх рыцараў з просьбай дапамагчы як хрысціянін хрысціянину супраць паганца Траняты. Лівонцы сабралі нараду і вырашалі паслаць на дапамогу Войшалку войска. У выніку атрымаўся ўдалы тактычны ход, які нейтралізаваў жамойтаў Траняты. Лівонцы рыхтаваліся да выправы на Літву, а іх суседзі-жамойты не маглі вырашыць на падмогу свайму кунігасу, каб не пакінуць сваю зямлю безабароннай.

Ад’езд Войшалка ў недалёкі Пінск таксама паказвае, што ён не ўцякаў са страху, куды вочы глядзяць. Гэты князь-манах і вопытны дыпламат выдатна ведаў, што рабіў. Пінск — месца, магчыма, не такое бяспечнае, як Валынь, але адсюль зручней было сачыць за падзеямі на радзіме, уплываць на іх, гуртаваць

⁶⁶ Першапачатковая Літва (літоўская зямля) знаходзілася на поўначы і паўночным усходзе ад гэтай мяжы.

прыхільнікаў, а ў належны момант хутка вярнуцца. Так яно ўрэшце і сталася.

Пасля забойства Траняты Войшалк (нібы толькі гэтага і чакаў) вырушыў на чале пінскай дружыны наводзіць парадак на радзіме: *“Пачуўшы гэта, Войшалк пайшоў з пінянамі да Наваградка і адтуль, узяўшы з сабой наваградцаў, пайшоў у Літву⁶⁷ княжыць; уся Літва з радасцю прыняла свайго гаспадыніча”*.

Гэтыя гістарычныя факты, менавіта актыўны ўдзел пінянаў у панямонскіх справах, а таксама не менш выразная пазіцыя наваградцаў добра высвятляюць ролю, якую ў працэсе дзяржаватворчасці на Панямонні адыгралі ўсходнія славяне–беларусы. Дапамога Войшалку прыйшла таксама з боку іншай усходнеславянскай дзяржавы — украінскай: *“Пасля ж Шварн пайшоў у дапамогу Войшалку, а Васілька князь ад сябе паслаў яму ў дапамогу ўсю сваю раць. Войшалк жа назваў Васілька як бацьку свайго і гаспадара; і прыйшоў Шварн з дапамогай у Літву да Войшалка, і ўбачыў Войшалк дапамогу Шварнаву і Васількаву, бацькі свайго, і быў вельмі рады, і пачаў прыстройвацца, і пайшоў у цяжкай сіле, і пачаў браць гарады ў Дзяволтве і ў Нальшанах; гарады ж набраў, а ворагаў сваіх пабіў і так вярнуўся дадому”*.

Дэталёва занатаваныя ў крыніцы гістарычныя выдарэнні надта ж не пасуюць да г. зв. балтацэнтрыскай канцэпцыі стварэння Вялікага Княства Літоўскага, якая сцвярджае, што менавіта летувісы будавалі дзяржаву і сілай далучалі да яе беларускія (найперш наваградскія землі). На самой справе, было якраз наадварот: жыхары славянскай часткі дзяржавы вярталі ў яе балцкіх сепаратыстаў з Дзяволтвы і Нальшанаў. Можа, якраз па гэтай прычыне ў розных апісаннях стварэння “летувіскай” дзяржавы гэтыя рэальныя факты ўпамінаюцца зрэдку і мімаходзь, без каментароў, а найчасцей увогуле не ўзгадваюцца.

Моцная дзяржава была агульным дабром для ўсяго мясцовага грамадства без выключэння: як для балцкіх, так і славянскіх яго ўдзельнікаў. Аднак паўстанне новага асяродку ўлады парушала чыесці прыватныя інтарэсы. Новая дзяржаўная арганізацыя не толькі пераймала мясцовыя грамадскія структуры, але некаторыя з іх і ламала. Напрыклад, племянныя арыстакраты ці

⁶⁷ Тут гаворка пра пачатковую балцкую Літву ў сярэднім цячэнні Віліі. У XIII ст. гэтая назва пашырылася на ўсю тэрыторыю дзяржавы — Наваградчыну, Гарадзеншчыну, Віленшчыну.

гарадское баярства мусілі падзяліцца ўладай і прызнаць верхавенства вялікага князя. Як бывае ў любыя гістарычныя часы, далёка не ўсе людзі гатовыя дзеля агульнага добра ахвяраваць хоць бы малой доляй свайго добра асабістага. Таму на Панямонні існавала, несумненна, апазіцыя да вялікакняскай улады. Ды яшчэ Міндаўт жорсткімі і рашучымі, часам аж занадта рашучымі, дзеяннямі прымножыў ворагаў сабе і свайму роду. Ворагі тыя дасталіся ў спадчыну яго сыну. Нездарма летапісец занатаваў: *“Войшалк жа пачаў княжыць ва ўсёй (свайёй) зямлі Літоўскай, і пачаў ворагаў сваіх забіваць, пазабіваў іх безлічнае мноства, а іншыя разбегліся, хто куды бачыў...”*

Па ўсёй верагоднасці, апазіцыя (найперш у паўночнай, балцкай, частцы дзяржавы) была сапраўды моцная, бо Войшалк дзеля яе ліквідацыі арганізаваў нават міжнародную кааліцыю.

Навёўшы парадак у Літве, ён без прамаруджвання паслаў у Лівонію другое пасольства, якое перадало магістру падзяку ад вялікага князя і паінфармавала, што справа шчасліва скончаная, і Літва ўжо не мае патрэбы ў прысутнасці лівонскага войска. Досвед бацькі паказаў, што саюз з лівонцамі дорага каштуе.

Валынская дапамога таксама аказалася далёка не бескарыснай. Яе коштам стала палітычная залежнасць Літвы ад Галіцка–Валынскай дзяржавы: *“Княжыў жа Войшалк у Літве, і пачаў яму дапамагаць Шварн князь і Васілька, бо ж Войшалк назваў Васілька сваім бацькам і гаспадарам”*. Кажучы сучаснай навуковай мовай, была заключана дамова пра сеньяральна–васальныя адносіны. Войшалк прызнаў сваім сеньёрам Васільку (па традыцыі назваўшы яго бацькам), а суправіцеля Шварна — сваім васалам (назваўшы яго сынам: *“... бліз мяне сын мой Шварно”*).

Час паказаў, што гэты чын Войшалка зыходзіў з дакладнай ацэнкі міжнароднай сітуацыі і быў стратэгічна апраўданым. Прызнанне васальнай залежнасці ад Галіцка–Валынскага княства не пагражала існаванню Вялікага Княства Літоўскага, бо ўкраінская дзяржава сама знаходзілася ў *“волі татарскай”*. Яна пакарылася Залатой Ардзе, і ў лістападзе 1259 г. ардынскі ваявода Бурундай прыйшоў з вялікім войскам і змусіў галіцка–валынскіх князёў разбурыць умацаванні вакол сваіх гарадоў, зрабіўшы іх бездапаможнымі перад татарскай конніцай. Гэтая падзея (вялікі князь Даніла Раманавіч тады ў сполаху ўцякаў праз Польшчу аж да Венгрыі: *“Убаяўшыся, пабег у Ляхі, а з Ляхаў пабег на Угры”*), натуральна, аслабіла паўднёвага суседа Літвы і сур’ёзна

абмежавала яго актыўнасць у міжнародных справах. Войшалк, напэўна, не шмат рызыкаваў, прызнаючы сябе васалам галоўнага князя Валыні Васількі Раманавіча.

Такім чынам, у Вялікім Княстве Літоўскім узнік першы дуумвірат — там гаспадарылі два князі: Войшалк Міндаўгавіч, выхадзец з мясцовай дынастыі, і адзін з галіцка-валынскіх князёў, Шварн Данілавіч. Але некаторыя гістарычныя факты дазваляюць меркаваць, што галоўным усё ж быў Войшалк. Напрыклад, полацкі князь Ізяслаў у грамаце-дамове з рыжскімі немцамі напісаў: *“Полацк і Віцебск адно ёсць, а мы ў волі Божай і Войшалкавай”*. Полацка-Віцебская Русь паступова пераходзіла пад пратэкцыю магутнага суседа, які забяспечваў ёй моцную пазіцыю ў гандлёвай канкурэнцыі з лівонскімі немцамі, Псковам і Вялікім Ноўгарадам.

Сярод уцекачоў, якія ратаваліся ад помсты Войшалка, быў забойца яго бацькі нальшанскі князь Даўмонт. Ён выехаў з Літвы ў Пскоў разам са сваім родам, хрысціўся ў праваслаўе (стаў Цімафеем) і праславіўся на новай радзіме як служылы князь Пскоўскай купецкай рэспублікі. Асабліва зацята ён атакаваў сваю былую радзіму. У Нальшанах валадарыў васал Войшалка і даўні сапернік Даўмонта князь Гердзень, і менавіта туды вадзіў Даўмонт пскоўскае войска. Летам 1266 г. ён нават паланіў дзяцей і жонку Гердзеня — сваю цётку. Гердзень арганізаваў пагоню, якая была Даўмонтам разбіта. Зімой 1266—1267 гадоў напад паўтарыўся.

У 1267 г. Войшалк нечакана для ўсіх зноў вярнуўся да манастырскага жыцця. Летапісец паведамляе, што зрабіў ён гэта не па прымусу, а наадварот, насупраць угаворам свайго суправіцеля: *“Пасля ж Войшалк аддаў княжанне сваё свайму зяцю Шварну, а сам зноў захацеў прыняць манаскі чын. Шварн жа ўмольваў яго вельмі, каб княжыў разам з ім у Літве, але Войшалк не хацеў і казаў: “Я шмат саграшыў перад Богам і людзьмі, ты княжы, зямля табе даверана”. Шварн не змог яго ўгаварыць і так пачаў княжыць у Літве; а Войшалк пайшоў да Угроўска ў манастыр да святога Данілы, і апрануў чарнечыя строі, і пачаў жыць у манастыры, так кажучы: “Блізка мяне сын мой Шварн. А другі — гаспадар мой бацька Васілька, і з гэтага я цешуся”*. Даўні духоўны настаўнік Войшалка Рыгор *“наставіў яго на дарогу чарнецкую”*.

У тым жа 1267 г. Войшалк Міндаўгавіч сустрэў сваю смерць у чужым краі ад рукі кума, галіцкага князя Льва Данілавіча, у якога

Войшалк некалі хрысціў сына. Найгоршае, што арганізатарам сустрэчы, на якой дайшло да забойства, быў менавіта Леў, акрамя граху забойства ўзяўшы на сябе яшчэ парушэнне святога звычайу гасціннасці. Леў запрасіў на сустрэчу свайго дзядзьку Васільку Раманавіча і цераз таго Войшалка. Той падазраваў нядобрае: *“Войшалк жа баяўся Льва і не хацеў ехаць, але паехаў на Васількаву руку”*. Летапісец двойчы гэта паўтарае. *“І ў той час прыслаў Леў да Васілька, так кажучы: “Хацеў бы сысціся з табой, каб і Войшалк таксама быў”. Васілька ж паслаў на Войшалка на страснай нядзелі, так кажучы: “Прыслаў да мяне Леў, каб сабрацца, і ты нічога не бойся”*”.

Ва Уладзіміры Войшалк спыніўся, як належала манаху, у манастыры, які меў патронам Св. Міхала. Пасля сустрэчы, размовы і сумеснага піру князі раз’ехаліся, і Войшалк вярнуўся ў манастыр. Але Леў прыехаў следам і прапанаваў гуляць далей. *“І пасля Леў прыехаў да яго ў манастыр і пачаў казаць Войшалку: “Куме! Вып’ем!” — і пачалі піць. Д’ябал, які спрадвеку не зычыць добра чалавечаму роду, уклаў у сэрца Льву, і той забіў Войшалка з зайздрасці, за тое, што той даў літоўскую зямлю яго брату Шварну, і такі быў канец таго забойства”*.

Пахавалі Войшалка там жа, у манастырскай царкве Святога Міхала. Леў доўга не меў спакою пасля таго злачынства і баяўся помсты ліцвінаў. Калі праз сямнаццаць гадоў яго сын Юры (1285 г.) сабраўся разам з ліцвінамі ў паход на палякаў, занепакоены Леў паслаў да яго ганца з папярэджаннем: *“Сыну мой, Юры! Не хадзі сам з Літвой. Забіў я князя іх Войшалка: любо захочуць помсту ўчыніці”*. Юры аднёсся да слоў бацькі з поўнай сур’ёзнасцю: войска паслаў, а сам не пайшоў.

Асоба вялікага князя літоўскага Войшалка выглядае нашмат цікавейшай за яго бацьку. Міндаўг быў таленавітым чалавекам, але не выходзіў за рамкі сваёй жыццёвай ролі — ваяра і палітыка. Яго сын перакрочыў вызначаныя яму ад нараджэння сацыяльныя межы і перайшоў, а дакладней, узняўся да новай якасці — сярэднявечнага інтэлігента.

Адыход феадальнага арыстакрата ў духоўны стан для сярэднявечча быў звычайнай справай. Але ў абсалютнай большасці выпадкаў гэта выглядала ўсяго толькі іншай дарогай да той жа зямной кар’еры: былыя рыцары становіліся царкоўнымі іерархамі

і часта не змянялі нават ранейшы стыль жыцця. Так рабілі, напрыклад, малодшыя сыны арыстакратаў, якія не атрымлівалі ад бацькі ні зямельных багаццяў, ні гучных тытулаў (усё даставалася старэйшаму сыну). Аднак у больш чым пяцівекавой гісторыі сярэднявечча цяжка знайсці выпадак, каб чалавек сыходзіў у манастыр з варшыні свецкай улады і славы.

Войшалка яшчэ можна было падазраваць у нейкіх палітычных разліках падчас першага адыходу ад свецкага жыцця (1254 г.), калі яго дзяржаўная кар’ера апынулася пад пагрозай. Але апошні і канчатковы добраахвотны сыход у зеніце славы і моцы не пакідае месца для падобных інсінуацый. У 1267 г. ворагі ўжо былі пакананыя, дзяржава напраўленая ды моцна прыбраная да рук. Вялікі князь выракся найвышэйшай улады добраахвотна, у зеніце велічы і славы. Па ўсёй верагоднасці, здарыўся надзвычай рэдкі ў гісторыі чалавечай пароды выпадак: чалавек пераадолеў інстынкт улады, узняўся над ім, што магчыма было дасягнуць толькі адным шляхам — праз настойлівую і пакутную духоўную працу над сабой.

Відавочна, Войшалк належаў да псіхалагічнага тыпу людзей, якія пастаянна знаходзяцца ў духоўным пошуку. Кожнаму нармальнаму чалавеку даводзіцца перажываць, асабліва ў маладосці, незадаволенасць сабой, імкненне да зменаў у жыцці, хвалючае чаканне пераменаў, прагу нечага іншага, лепшага, цікавейшага. Перапоўненасць жыццёвай энергіяй — характэрная рыса маладосці, хай сабе і выкліканая фізіялагічнымі працэсамі маладога арганізму. Аднак у большасці чалавечых асобінаў усё так і заканчваецца чаканнем. Плынь штодзённасці і інертнасці нясе чалавека сваім кірункам да канца, які ва ўсіх нібыта аднолькавы. З гадамі растратваецца маладая энергія. Толькі асобы духоўна і інтэлектуальна моцныя маюць не адныя жаданні, але і сілы, каб пераадольваць інерцыю і кардынальным чынам змяняць (калі палічаць гэта неабходным) сваё жыццё.

Відавочна, Войшалк таксама ў пэўным пункце свайго зямнога шляху паставіў перад сабой пытанне пра яго кірунак, вырашыў, што ўсё трэба кардынальна змяняць, і з язычніка стаў хрысціянінам. Найлепей пра гэта сказаў сучаснік нашага героя — сярэднявечны летапісец: *“Увайшоў страх божы ў сэрца яго!”* Наступныя рашэнні — пра адыход ад свецкага жыцця, потым ад улады і прыняцце манаскага чыну — былі толькі справай часу. Так у гісторыі нашага гаспадарства ўпершыню з’явіўся рэдкі госць — інтэлігент на троне.

Шварн (1267—1270 гг.). Далёка ад Радзімы

Біяграфічная даведка:

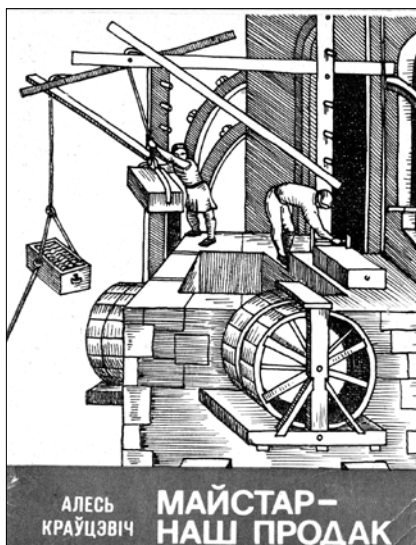
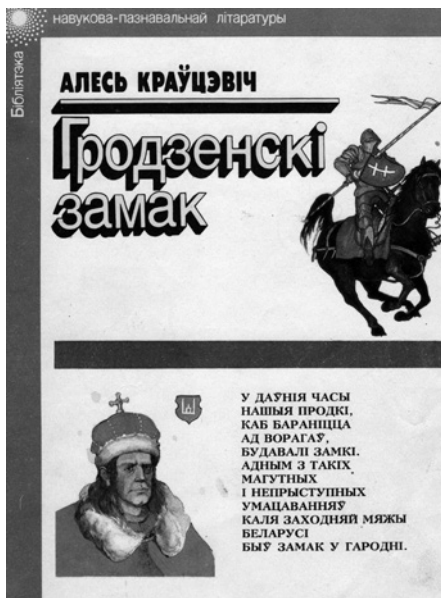
Шварн — малодшы сын галіцка-валынскага князя Данілы Раманавіча. У спадчыну ад бацькі атрымаў Холмскую і Бельзскую землі. Быў жанаты з дачкой вялікага князя літоўскага Міндаўга. Пасля забойства цесця дапамог яго сыну Войшалку ўзяць уладу ў Літве (1264—1265 гг.) і разам з ім кіраваў дзяржавай, захаваўшы свае ўладанні на Валыні. Пасля смерці Войшалка некалькі гадоў гаспадарыў аднаасобна.

Гаспадаранне Шварна Данілавіча выглядае ўсяго толькі нязначным эпизодам у гісторыі Вялікага Княства, але ўсё ж яно заняло, прынамсі, пяць гадоў: у 1265—1267 гг. разам з Войшалкам, а ў 1267—1270 гг. кіраваў самастойна.

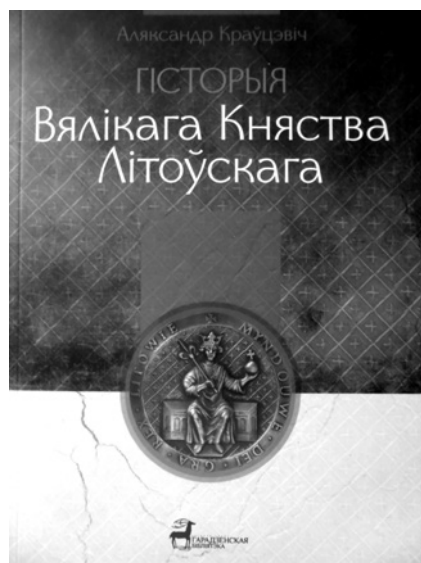
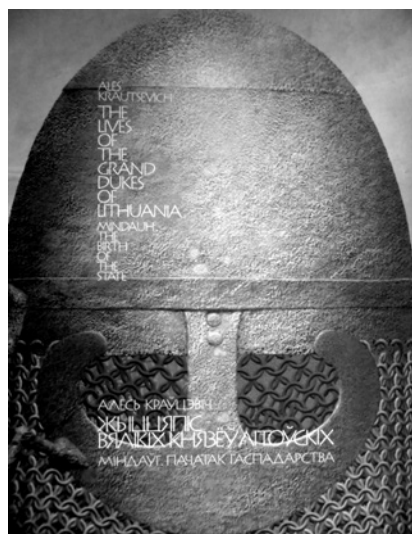
Шварн быў малодшым сынам Данілы Раманавіча. З малых гадоў ён аказаўся замешаным у міжнародную палітыку і якраз у справу, звязаную з Літвой. Калі яго бацька пасля няўдалай спробы знішчыць ліцвінскую дзяржаву вёў з яе гаспадаром Міндаўгам мірныя перамовы, да іх прыцягнулі малалетняга яшчэ Шварна. Старэйшы яго брат Раман атрымаў ва ўладанне панямонскія гарады, а Шварна для замацавання міру ажанілі з дачкой Міндаўга. Мір, аднак, трымаўся не надта доўга — Міндаўт пасварыўся з Раманам (повадам паслужыў вымушаны ўдзел яго дзядзькі Васількі ў татарскім паходзе на Літву ў 1258 г.) і захапіў яго ў палон (паводле летапісу, гэтую задачу выканаў Войшалк).

Тым не менш, сувязь Шварна з ліцвінскай дзяржавай не была разарванай да канца, і пазней ён з'явіўся на пасадзе Міндаўга ў Наваградку пасля смерці гаспадара. Але княжанне яго, цытуючы вядомага ўкраінскага гісторыка Міхайлу Грушэўскага, было *“такое ж эфемернае, як і княжанне Рамана ў воласцях Войшалка”*.

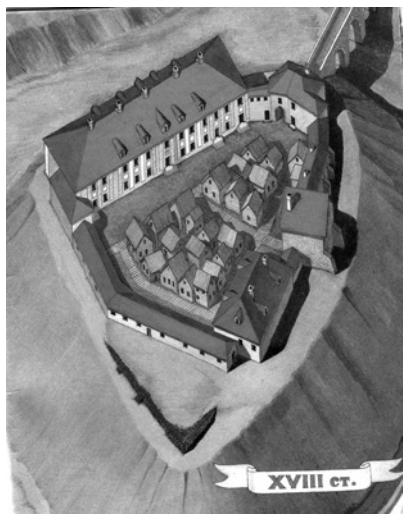
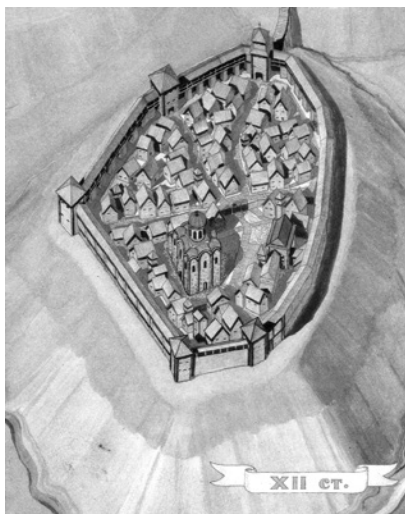
Пры жыцці бацькі Шварн дапамагаў яму ў вайсковых справах. Несумненна, Шварн валодаў майстэрствам вайсковага кіравання, бо бацька не аднойчы давяраў яму надзвычай адказную і небяспечную ролю ў ваенным паходзе — камандаванне перадавым палком.

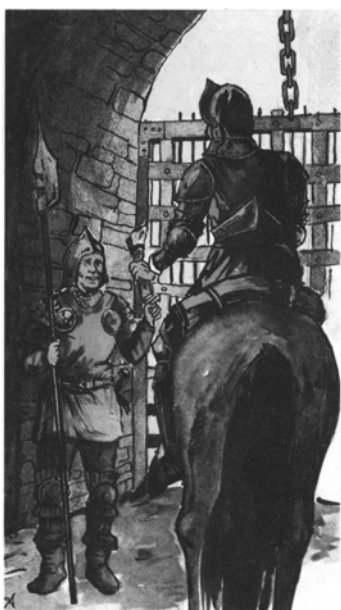
Вокладкі кніг Алеся Краўцэвіча

Вокладкі кніг Алесь Краўцэвіча

Рэканструкцыі выгляду Гарадзенскага замка

Ля брамы крыжацкага замка

Рыцар крыжак. 15 ст.

Вясной 1255 г. Даніла паслаў Шварна з дружнай падпарадкаваць горад Вазвягель. Гараджане паддаліся, прынялі ад Шварна намесніка-цівуна, але па яго адыходзе не дапусцілі цівуна да кіравання. Тады Даніла Раманавіч уключыў пакаранне Вазвягіля асобным пунктам у план вялікага паходу на падняпроўскія землі. Гэты горад быў вызначаны месцам збору ўсіх удзельнікаў паходу: акрамя дружын самога Данілы з сынамі Львом і Шварнам ды яго брата і суправіцеля Васількі, сюды скіраваўся высланы Міндаўгам з Наваградка сын Данілы Раман са сваёй дружнай і дапаможным атрадам ліцвінаў. Найперш Даніла паслаў Шварна з атрадам у пяцьсот вояў для абыходу і атачэння горада — *“каб ніхто не ўце́к ад іх”*. Вазвягільцы паднялі гэтае нешматлікае войска на смех: *“Гараджане, убачыўшы мала ратных людзей з князем, смяліся, стоячы на горадзе”*. Аднак ім стала не да смеху, калі неўзабаве паказалася асноўнае войска: *“Назаўтра ж прыйшоў Даніла з мноствам палкоў, з братам і з сынам сваім Львом”*. Уражаныя вазвягільцы, якія не ведалі пра агульны план паходу Данілы і не маглі нават уявіць сабе, што іх невялікі горад прыцягне такое агромністае войска, здаліся без бою, што, аднак, не ўратавала іх ад расплаты за ранейшыя правіны. Усе жыхары былі аддадзеныя ў няволю і падзеленыя паміж удзельнікамі паходу, а горад дашчэнту спалены. Калі праз некалькі дзён на месца збору з’явіліся ліцвіны, то саюзнікаў ужо не засталі, а замест горада ўбачылі толькі галавешкі ды сабак, якія грэбліся на пажарышчы. Апісваючы рэакцыю ліцвінаў, летапісец паведамляе цікавыя дэталі, якія сведчаць, што гэта былі балты. Яны *“абураліся і пляваліся, па-свойму гаварылі “янда”, звярталіся да сваіх багоў, Андая і Дзівірыкса, і ўсіх багоў сваіх паміналі”*. Раззлаваныя ліцвінскія воі пачалі рабаваць ваколіцы Луцка, і валынскія князі мусілі абярнуцца супраць сваіх няўдалых саюзнікаў. Ліцвінаў загналі ў гразкае возера і многіх пасеклі. З двух міндаўгавых ваяводаў аднаго, імем Хвал, забілі, а другі — Сірвід Рушкавіч — уратаваўся ўцёкамі.

Шварн пастаянна знаходзіўся пры бацьку разам са сваім братам Львом. У 1258 г. падчас прыходу вялікага татарскага войска на чале з Бурундаем Даніла асцярогся сам з’явіцца перад татарами (баяўся, што яго схопяць як галаву дынастыі) і выслаў з Уладзіміра сыноў Льва са Шварнам. На наступны 1259 г. Шварн са Львом балявалі на вяселлі сваёй стрыечнай сястры Вольгі (дачка Васількі), калі зноў прыйшла вестка пра надыход татарскага

войска. Зноў да Бурундая паехаў Васілька, ды яшчэ Леў Данілавіч, а Даніла са Шварнам ад сустрэчы “саюзнікаў” ухіліліся.

Бацька Шварна толькі на некалькі месяцаў перажыў Міндаўга. У 1264 г. ён расхварэўся і памёр. Галавой роду застаўся Васілька Раманавіч, сталіцай яго зямель быў Уладзімір–Валынскі. Спадчына Данілы была падзелена паміж трыма сынамі. Шварну дасталася Холмская і Бельзская землі. Васілька са Шварнам цесна супрацоўнічалі, а Леў трымаўся асобна. Да адкрытага канфлікту не даходзіла, але былой згоды ў родзе ўжо не было.

Будучы наваградскім князем разам з Войшалкам, а потым кіруючы Літвой самастойна, Шварн захоўваў свае ўладанні на радзіме. Ён мусіў забяспечваць знешнюю палітыку Літвы, што часам уваходзіла ў супярэчнасць з інтарэсамі Галіцка–Валынскай дзяржавы. Так, удзел дружыны Шварна ў нападзе ліцвінаў на мазавецкія землі выклікаў канфлікт Галіцка–Валынскай дзяржавы з Мазовіяй. Тамтэйшы князь Баляслаў выслаў з паслом сваю крыўду на Шварна, маўляў, не абражаюся, што Літва на нас напала, бо гэта наш вораг, але крыўдую на цябе, і Бог дапаможа мне ў маёй праўдзе. Неўзабаве Баляслаў напаў на Валынь, і Шварн мусіў з Наваградка паехаць на радзіму, каб разам са сваякамі бараніць сваю зямлю. Падчас вайны з мазаўшанамі Шварн пацярпеў вайсковую няўдачу. У 1267 г. у пагоні за адступаючым ворагам пагарачыўся і, не дачакаўшыся падмацавання, насуперак наказу дзядзькі, самастойна атакаваў мазавецкую дружыну, быў пабіты, а яго войска панесла значныя страты.

Відавочна, Шварн не надта пэўна пачуваўся ў Літве, на чужой для сябе зямлі, і меў апасенні за сваё тутэйшае становішча. Нягледзячы на шлюбную сувязь з родам Міндаўга, ён кіраваў тут дзякуючы падтрымцы Войшалка — законнага спадкаемцы. Напэўна, нездарма Шварн упрошваў Войшалка не пакідаць яго аднаго ў Наваградку. Міхайла Грушэўскі ўважаў, што “*для Шварна смерць Войшалка, які быў яго маральнай апорай на Літве, была моцным ударам*”.

Пасля забойства Войшалка Шварн кіраваў Літвой яшчэ каля трох гадоў, потым памёр і быў пахаваны ў Холме побач з бацькам. “*Княжыў жа на Войшалку Шварн у літоўскай зямлі, княжыў няшмат гадоў і праставіўся, і паклалі яго цела ў царкве Святой Багародзіцы, каля труны бацькі*”. З яго смерцю дынастыя Раманавічаў зноў страціла свае ўплывы на Літве.

Характар Шварна трохі вымалёўваецца, нягледзячы на ​​эпізядычнасць яго ўдзелу ў нашай гісторыі. Быў княжым сынам і князем, гэта значыць, найперш вайсковым кіраўніком. Быў дзіцём свайго часу і свайго бацькі. У эпізодзе з непрадуманым нападам на мазаўшанаў відны тэмперамент сярэднявечнага чалавека, уласцівы таксама роду Раманавічаў. Варта тут успомніць успышку шаленства Льва Данілавіча, прывёўшую да забойства гасця — Войшалка. Некаторыя дэталі летапісных аповядаў пра Шварна паказваюць, што ён не рабіў на сучаснікаў уражання суровага князя-ўладара, магчыма, быў чалавекам мяккага характару. Варта ўспомніць, як баяўся страціць сваю апору ў Літве — Войшалка — і ўгаворваў таго не пакідаць яго аднаго пры дзяржаўным стырне. Другі характэрны эпізод — аблога Вазвягіля, калі Шварн праводзіў вайсковую дэманстрацыю пад горадам. Тады перад абліччам войска гараджане прынялі ад Шварна намесніка, але, відаць, не надта яго спалохаліся, бо як толькі войска адышло, забыліся пра сваю пакору. Калі ж Шварн зноў з'явіўся з перадавым палком пад Вазвягель, гараджане з забаролаў адкрыта смяяліся з яго.

Трайдэн (1270—1282 гг.). Надзейны стырनावы

Біяграфічная даведка:

Асавовыя даныя толькі ўскосныя. Ёсць інфармацыя, што меў родавае ўладанне ў Літоўскай зямлі з цэнтрам у Кернаве. Дата нараджэння невядомая. Дата смерці — каля 1282 г. (вынікае з запісу Галіцка-Валынскага летапісу пад 1269 г.: стаўшы вялікім князем “жыў жа 12 гадоў”).

Працягваў палітычны курс папярэдніх вялікіх князёў — умацоўваў саюз балцкага і славянскага складнікаў дзяржавы. Праводзіў прагматычную і эфектыўную знешнюю палітыку. Наладжваў саюзныя адносіны са слабейшымі суседзямі (мазаўшанамі, семігаламі, яцвягамі, прусамі) і паспяхова змагаўся з галоўнымі ворагамі дзяржавы — крыжакамі і валынянамі. Умеў выкарыстаць унутраныя канфлікты ў варажых краінах. У Прусіі і Лівоніі падтрымліваў мясцовыя плямёны ў іх барацьбе супраць Тэўтонскага ордэна. Сябраваў з некаторымі галіцка-валынскімі князямі і адначасова ваяваў з другімі. Вывеў Літву з залежнасці ад Галіцка-Валынскай

дзяржавы. Умацаваў міжнароднае становішча Вялікага Княства Літоўскага. Не павялічыў дзяржаўнай тэрыторыі, але нічога з яе не страціў. Пакінуў дзяржаву мацнейшай, чым атрымаў.

Трайдэн, у адрозненне ад сваіх папярэднікаў, нідзе не згадваўся ў крыніцах аж да часу заняцця вялікакняскага пасадку. Вядома, што ён сеў на вялікакняскі трон у Наваградку пасля Шварна Данілавіча. На месца паходжання Трайдэна ўказвае інфармацыя Старэйшай Лівонскай рыфмаванай хронікі: у 1279 г. лівонскія рыцары ішлі паходам на Кернава, якое “было зямлёй Трайдэна” (*“Do wart koniges Thoreiden lant”*). Адсюль гісторыкі выводзяць, што, магчыма, там знаходзілася яго родавае ўладанне, з якога Трайдэн і прыйшоў на вялікае княжанне літоўскае ў Наваградку. Здарылася гэта, па ўсёй верагоднасці, дакладна як з Міндаўгам — на падставе дамовы. Паўтарылася ўжо апрабаваная схема — саюз моцнага кунігаса з багацейшым горадам рэгіёна, памянліся толькі дзеючыя асобы. Калі б улада здабывалася гвалтам — праз унутраную вайну, узброены захоп сталіцы, — то пра гэта абавязкова ўзгадалі б летапісы і хронікі суседзяў. Але маўчыць нават Галіцка–Валынскі летапіс, які ў апісаннях (што праўда, нешматлікіх) панямонскіх падзей часоў Трайдэна вызначаецца ашаламляльнай дакладнасцю нават у драбнейшых дэталях (пра гэта трохі далей). Акрамя таго, пра ўнутраную еднасць і трываласць дзяржавы Трайдэна сведчаць яе знешнепалітычныя акцыі, у якіх згодна дзейнічалі як славянскія, так і балцкія яе грамадзяне.

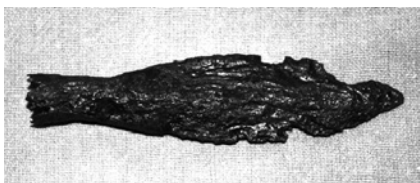
Пра Трайдэна на вялікакняскім сталі неаднаразова ўзгадвалі храністы і летапісцы іншых, у першую чаргу суседніх, земляў. Галіцка–валынскі летапісец пакінуў нам першую ў гісторыі асабовую характарыстыку вялікага князя літоўскага. Такого не было з Міндаўгам ці Войшалкам, чые рысы характару даводзіцца выводзіць выключна з апісання іх учынкаў. Звычайна летапісец апавядаў пра асабістыя якасці толькі сваіх, галіцка–валынскіх князёў, прычым усе яны былі, ясная справа, выдатныя. А ў выпадку з Трайдэнам — гаспадаром не сваёй і не заўжды саюзнай дзяржавы — можна было не цырымоніцца. Вось гэты запіс: “У лета 6778 (1269 — А.К.) пачаў княжыць у Літве акаянны і беззаконны, пракляты нялітасцівы Трайдэн, яго ж беззаконні не можам

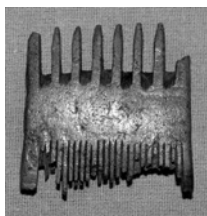
Пабытовыя рэчы XIII – XV стст.

Сярэднявечная зброя

Сярэднявечная зброя

Пабытовыя рэчы XIII – XV стст.

Сярэднявечныя ўпрыгажэнні і формы для іх адліўкі

спісаці сраму дзеля: такі ж быў беззаконны, як і Анціох Сурскі, Ірад Ерусалімскі і Нерон Рымскі, і многа большыя беззаконні чыніў. Жыў жа 12 гадоў і так праставіўся беззаконнік”.

Прыметнікі “акаянны” і “беззаконны” (асабліва апошні) сведчаць пра язычніцкае веравызнанне Трайдэна. Гэтыя эпітэты — тыповыя ў рускіх летапісах характарыстыкі паганскіх уладароў. Напрыклад, тымі ж словамі летапісец характарызуе татарскага эміра-язычніка — “акаянны і беззаконны Нагай”. Зусім інакш прадстаўленыя браты Трайдэна — праваслаўныя хрысціяне: “*Былі ў яго браты борзые: Сірпунтій, Лесій, Свелкеній; жыўшы былі ў святым хрышчэнні, яны жылі ў любові, рахманасці і змірэнні, трымалі правую веру хрысціянскую, праізліха веру любілі і нішчыя*”.

Акрамя паганства, галіцка-валынскі летапісец не мог дараваць Трайдэну варожай паставы да сваёй дзяржавы. Затое мясцовыя панямонскія хрысціяне адносіліся да Трайдэна зусім інакш. Гарадзенцы, напрыклад (як сведчыць той жа летапіс), па загаду язычніка Трайдэна напалі на валынскі горад Драгічын (заселены братамі па веры) і жорстка расправіліся з яго жыхарамі. У сваю чаргу, валынскі князь Васілька забіў на вайне трох братоў Трайдэна, сярод якіх, напэўна, былі і пералічаныя летапісцам пайменна хрысціяне. (Ацалеў, падобна, адзін Сірпуцій, які ўзгадваецца ў летапісе і пасля смерці Васількі).

Прыведзеныя тут факты — толькі некаторыя з многіх іншых, якія супярэчаць даволі распаўсюджанай у гістарыяграфіі тэорыі пра супрацьстаянне ў Літве двух ідэалагічных лагераў — хрысціянскага і паганскага. Выглядае на тое, што нашыя продкі не лічылі рэлігійныя справы самымі галоўнымі і на першае месца ставілі дзяржаўныя інтарэсы.

Акрамя Галіцка-Валынскага летапісу, пра Трайдэнавы чыны ўзгадваюць і крыжацкія хронікі (*Лівонская старэйшая рыфмаваная хроніка і Хроніка Прусіі Пётры Дусбурга*). Гэтым аўтарам балела сваё, таму ў іх аповядях знаходзім звесткі пра паходы, абароны, перамогі ды паразы прыбалтыйскіх немцаў у вайне з грозным ліцвінскім уладаром.

Трайдэн стаў на чале дзяржавы ў сітуацыі, якая выглядала даволі стабільнай. Унутраная смута скончылася яшчэ ў часы Войшалка, не ў апошнюю чаргу дзякуючы намаганням гэтага

князя–манаха. Татары былі далёка, прускія крыжакі хоць і зусім побач, але ўсё яшчэ займаліся пакарэннем мясцовых балцкіх плямёнаў. У Лівоніі ордэнскія рыцары канфліктавалі і высвятлялі адносіны з горадам Рыгай і рыжскім архібіскупам.

Менавіта супраць лівонскіх рыцараў і скіраваў Трайдэн сваю першую і, як аказалася, даволі галосную збройную акцыю. Зімой 1270 г. ліцвінскае войска ў далёкім паходзе да вострава Эзэль (Эстонія) разграміла лівонскіх рыцараў, прычым у баі страціў жыццё сам лівонскі магістр. Ліцвіны ўвесь час трымалі лівонцаў у напрузе і, як пісаў новы магістр, нямецкія купцы з-за ліцвінскіх нападаў не маглі спакойна гандляваць па Дзвіне.

Для ўмацавання сваіх пазіцый у Падзвінні лівонскія рыцары збудавалі замак Дзюнабург (Даўгаўпілс), а Трайдэн упарта, раз за разам імкнуўся яго здабыць. Урэшце ён дамогся свайго, калі захапіў Герсіку, размешчаную ў тыле за Дзюнабургам. Рыцары былі змушаны памяншаць замкамі ды яшчэ заплаціць выкуп, а ліцвіны здабыты Дзюнабург папросту знеслі.

Ужо пад канец гаспадарання Трайдэна ў 1279 г. лівонскія рыцары разам з датчанамі з Рэвеля (сённяшні Талін) арганізавалі вялікі паход на Літву, дайшлі да ўладання Трайдэна ў Кернаве, але ўрэшце былі разбітыя. Падчас бітвы пакінулі поле бою саюзнікі лівонцаў — семігалы. Рыцары панеслі цяжкія страты, загінуў іх магістр, а таксама кіраўнік дацкага атраду. Адрасу супраць немцаў паўсталі плямёны семігалаў, а Трайдэн іх актыўна падтрымаў. У 1279—1280 гг. паўстанцы з ліцвінскай дапамогай нанеслі немцам шэраг параз. Князь семігалаў Намэйсэ ўзгадняў свае дзеянні з Трайдэнам і адсылаў да яго палонных лівонцаў, сярод якіх апынуўся некай наступны лівонскі магістр. Лівонцам удалося задушыць гэтае паўстанне толькі ў 1290 г. — праз восем гадоў пасля смерці Трайдэна.

Вялікі князь гэтаксама пільна сачыў за падзеямі ў суседняй Прусіі. Тое, што там адбывалася, будзіла непакой, бо на Літве раз за разам з'яўляліся ўцекачы — прусы, якія сыходзілі з родных мясцін, ратуючыся ад крыжакоў. Ліцвінскі гаспадар прымаў бежанцаў і вызначаў ім месца на пасяленне. Гэта пацвярджаецца двума незалежнымі крыніцамі. Пётра Дусбург паведаміў: *“У тым самым годзе (1276 — А.К.) у змінную пару браты зноў з узброеным атрадам уварваліся ў названую зямлю Пагезанію і зноў спустошылі яе агнём і рабункам, вылавілі і пазабівалі ўсіх, акрамя нямногіх, якія ўцяклі ў Літву, у ваколіцы замка Гародня. І так усю Пагезанію*

пераўтварылі ў пустку”. Яму падтаквае галіцка–валынскі летапісец: “У лета 6784 (1276 г. — А.К.) прыйшлі прусы да Трайдэна са сваёй зямлі няволяю ад немцаў; ён жа прыняў іх да сябе і пасадзіў частку ў Горадне, а частку іх пасадзіў у Слоніме”.

Прускія плямёны вялі цяжкую барацьбу за незалежнасць сваёй зямлі, і Трайдэн пасылаў ім вайсковую дапамогу. Каля 1277 г. такая дапамога была выслана правадыру яцвягаў у зямлі Судовія Скуманду: *“Скуманд, правадыр Судоваў у дзень 11000 дзяўчын (21 кастрычніка) сілай уварваўся ў Хэльмінскую зямлю з чатырма тысячамі людзей свайго племя і моцным атрадам літоўскіх войскаў і шматкроць браў помсту за смерць сваіх людзей”.* Іншы запіс удакладняе, што ў войску Скуманда знаходзіліся русіны.

Адным з важнейшых клопатаў Трайдэна быў паўднёвы сусед — Галіцка–Валынская дзяржава. Яшчэ з часоў Міндаўга і Войшалка яна змагалася з Літвой, здабыла тут моцныя ўплывы і нават пасадзіла на ліцвінскі стол свайго князя — Шварна Данілавіча. Трайдэн, стаўшы вялікім князем, павёў настойлівую палітыку на вызваленне з–пад валынскага патранату. Найперш ён выкарыстаў адсутнасць еднасці паміж галіцка–валынскімі князямі — сябраваў з Львом Данілавічам і ваяваў з яго дзядзькам Васількам і Уладзімірам Васількавічам. *“У лета 6782 (1274 г. — А.К.) Трайдэн яшчэ княжыў у літоўскай зямлі, жыў з Львом у вялікай любові, слаўшы многія дары між сабою; а з Уладзімірам не жылі ў любові таму, што бацька Уладзіміра Васілька забіў на войнах трох братоў Трайдэнавых, таму не жылі з ім у любові, а ваявалі, але не вялікімі рацямі; Трайдэн жа паслаў нешых ваяваць Уладзіміра, а Уладзімір таксама паслаў ваяваць, і так ваявалі лета цэлае”.*

Наступіў момант, калі Трайдэн вырашыў, што і саюз са Львом яму ўжо не патрэбны, і правёў дзёрзкую атаку на яго ўладанне, менавіта на горад Драгічын (у 1275 г.). Па яго загаду гарадзенская дружина знянацку захапіла і знішчыла горад: *“Потым Трайдэн, забывшы любові Львовы, паслаў гараднянаў, загадаўшы ўзяць Драгічын, і Трыд з імі быў; ён ведаў пра горад, як можна яго ўзяць, улезлі ноччу, і так узялі на самы вялікідзень, пабілі ўсіх ад мала да вяліка”.* Неўзабаве, аднак, выявілася, што гэты мілітарны поспех быў хіба самым буйным пралікам Трайдэна ў знешняй палітыцы за ўсё яго княжанне. Канфлікт нечакана разросся да пагрозных памераў, бо Леў звярнуўся па дапамогу да свайго сюзерэна — татарскага хана: *“Пачуў тое Леў, смутны быў вельмі з–за гэтага і пачаў прамышляць, і паслаў у татары да вялікага цара Меньгуцемира,*

просячы сабе дапамогі ў яго на Літву. Меньгуцемір жа даў яму раць, і Ягурчына з ім ваяводу, і заднепраньскія князі ўсе яму ў дапамогу, Рамана Бранскага з сынам Алегам, і Глеба князя Смаленскага, іных князёў многа: бо тады былі ўсе князі ў волі татарскай”.

Летапісны аповяд пра той паход уражае надзвычайнай дакладнасцю ведаў пра геаграфію Панямоння, а ў некаторых момантах дасягае эмацыйнага напружання мастацкага твора: “Наступіўшай зімой пачалі прыстройвацца князі рускія Леў, Мсціслаў, Уладзімір, ішлі з імі князі пінскія і тураўскія. І ішлі былі міма Турава да Слуцка, тут сустрэліся з татарамі ля Слуцка і так пайшлі хутка да Наваградака; і не дайшоўшы ракі Сырвачы, сталі тут на ноч, а заўтра рана падняліся і, перайшоўшы раку да світанку, тут жа дачакаліся раніцы, на ўзыходзе сонца пачалі выстройваць палкі і, выстраіўшы, пайшлі да горада”. Усё апісана дакладна да дробязяў — і месца сустрэчы войскаў, і начлег ля ракі Сервачы, і працягласць дзённых пераходаў. Далей яшчэ цікавей! “Татары ж ішлі справа сваім палком, а за імі Леў ішоў сваім палком, а за ім Уладзімір ішоў злева сваім палком. Татары ж прыслалі да Льва і Уладзіміра, так кажучы: “Воі нашыя бачылі, што раць стаіць за гарою, пар ідзе ад коней; (такое ўражанне, як бы сам аўтар там быў — А.К.) пайшліце людзей добрых з нашымі татарамі, можа ўбачыць, што будзе. Яны ж паслалі добрых людзей, і тыя паехалі, паглядзелі, няма раці, але пар ідзе ад крыніцаў, цякучых з гор, бо мароз вялікі быў”. Сёння мы дакладна ведаем, што памылка татарскіх разведчыкаў, якія прынялі клубы марознага паветра над крыніцай за пар ад дыхання ліцвінскіх коняў, — не фантазія летапісца, а сапраўдны гістарычны факт. Мінула болей сямі стагоддзяў, але і зараз з-пад падэшвы наваградскай Замкавай гары струменіцца крынічка, якая не замярзае і ў лютыя маразы. Відавочна, татарскія лазутчыкі падбіраліся да Замкавай гары пад прыкрыццём суседняга пагорка. Найлепей было выпаўзці да яго вяршыні і непрыкметна агледзець недалёкі замак. Напэўна, лазутчыкі не дапаўзлі да самай вяршыні, бо спалохаліся, калі ўбачылі над ёй клубы пары, якая падымалася аднекуль з-пад Замкавай гары. Яны саслізнулі назад з пагорка і паляцелі дакладць — “раць стаіць за гарою!”

Паход завяршыўся захопам і знішчэннем умацаванага гарадскога пасада (вакольні горад), дзе жылі самыя багатыя жыхары ліцвінскай сталіцы. Хоць замак застаўся непрыступным, але следам за дымамі пажару найбагацейшага пасада адляцелі ў нябыт

наілепшыя часы сярэднявечнага Наваградка. Ніколі ўжо болей не адродзіцца напоўніцу жыццё вакольнага горада, а археолагі ў XX ст., трапляючы раскопамі на тоўстую вугольна-чорную праслойку пажарышча і руінаў, будуць дакладна ведаць дату яе ўтварэння: “Леў жа ўчыніў лесіць між братамі сваімі, утайўся Мсціслава і Уладзіміра, узяў вакольны горад з татарамі, а дзядзінец застаўся. Заўтра ж па ўзяцці горада прыйшлі Раман і Глеб з сілай вялікаю, і гневаліся ўсе князі на Льва: Мсціслаў, Уладзімір, і цесіць яго Раман Бранскі, і Глеб Смаленскі і іншыя князі многія — усе гневаліся на іх, што не пачакалі, а самыя ўзялі горад з татарамі; задумалі, каб усім, узяўшы Наваградак, пайсці потым у зямлю літоўскую, але не пайшлі з гневу на Льва, і так вярнуліся васваясі”.

Мінула два гады пасля разарэння Наваградка, і татары разам з паднявольнымі рускімі князямі зноў пайшлі вайной на Панямонне. На гэты раз асноўны ўдар быў скіраваны на Гародню. Ваенныя вынікі паходу аказаліся нязначнымі, але летапісец і гэтым разам выканаў надзвычай дэталёвае і па-мастацку эмацыйнае яго апісанне, насычанае, акрамя таго, унікальнай гістарычнай інфармацыяй. Яго варта прывесці цалкам: “У лета 6785 (1277 г., зіма — А.К.) прыслаў акаянны і беззаконны Нагай паслоў сваіх з граматамі, Цегічага, Кутлубугу і Ешымута да Льва і Уладзіміра, так гаворачы: “Заўжды мне скардзіцеся на Літву; даю вам раіць і ваяводу з імі Мамішэя, пойдзеце з ім на ворагаў сваіх”. Зімой жа прыспеўшы, і так пайшлі князі рускія на Літву, Мсціслаў, Уладзімір, а Леў не пайшоў, але паслаў сына свайго Юрыя; і так усе пайшлі да Наваградка. Прыйшлі да Берасця, і прыйшла ім вестка, што ўжо татары апырэдзілі да Наваградка; князі пачалі сабе думаць, Мсціслаў, Уладзімір, Юры, так гаворачы: “Калі пойдзем да Наваградка, а там ужо татары паваявалі ўсё; пойдзем дзе да другога места”; і так удумаўшы, пайшлі да Горадна, і мінуўшы Ваўкавыск далёка, сталі на ноч. Тут Мсціслаў і Юры, утайўшыся Уладзіміра, паслалі сваіх лепшых баяраў і слугаў ваяваць з Цюімаю (ваявода — А.К.); яны ваявалі там і ляглі на ноч, не вярнуўшыся да раіц сваёй, без варты і паздымаўшы з сябе даспехі. Тады збег ад іх уцякач адзін да горада і пачаў гараджанам апавядаць: “Там людзі ляжаць на сяле без парадку”; прусы ж і бортавы, выехаўшы з горада, ударылі на іх ноччу і пабілі ўсіх, а іншых паймалі і павялі ў горад, а Цюіма везлі на санях, бо быў вельмі паранены. Заўтра ж пайшлі падком да горада, і прыбег Раіцслаўка Мсціслававіч нагі і босы і пачаў апавядаць пра здарэнне, што пабілі баяраў усіх Мсціслава і Льва, слугі ўсе пабітыя, а другія

пайманыя; і смутныя вельмі былі з-за гэтага Мсціслаў і Юры за сваё бяздумства, а Уладзіміру было на іх нялюба, што тайком ад яго гэта зрабілі; і пачалі сабе думаць, як узяць горад. То бо слуп каменны высокі стаяў перад варотамі горада, і ў ім закрыліся прусы, і нельга было міма іх прайсці да горада, бо білі з таго слупа; і так прыступілі да яго і ўзялі, і страх вялікі і жах упалі на горад, і стаялі (гараджане — А.К.) на забаролах як мёртвыя пасля ўзяцця слупа, бо гэта было ўпаванне іхняе. І пачалі думаць пра сваіх баяраў, як іх вызваліць, але не маглі ніяк. Мсціслаў жа і Уладзімір і Юры дамовіліся з гараджанамі так: горада ім не браць, а сваіх баяраў забраць; баяраў сваіх забралі, а гораду нічога не зрабіўшы, вярнуліся дадому”.

Тут кожная дэталё для гісторыкаў на вагу золата: падрабязнасці вайскавай тактыкі, інфармацыя пра прускіх эмігрантаў, пра ўнікальную абарончую вежу (г.зв. вежа валынскага тыпу, якая відная яшчэ на гравюры Гародні з 1568 г.). Падобнага драматызму ў апісанні гістарычнай падзеі мы ўжо не сустрэнем больш у Галіцка–Валынскім летапісе аж да яго канца.

Падобна, гарадзенскі паход быў кульмінацыйнай напружання ў адносінах між дзяржавамі, бо далей пайшло спакайней, і адносіны наладзіліся. У 1280 г. ліцвінскі гаспадар нават прыслаў дапамогу Льву Данілавічу для паходу на Малапольшчу.

Тагачасныя крыніцы нічога не паведамляюць пра ліцвінска–полацкія адносіны. Толькі ў адным з лістоў рыжскага архібіскупа ўзгадваецца, што на Дзвіне русіны (напэўна, то былі палачане) рабуюць лівонскіх купцоў, а саміх іх прадаюць ліцвінам. Падобна, Трайдэн і ў гэтай справе працягваў палітыку сваіх папярэднікаў — апыкаў полацкіх купцоў, і яго актыўнасць у Лівоніі забяспечвала Полацку моцную пазіцыю ў вялікім гандлі па Дзвіне.

Удалым чынам Трайдэна быў саюз з мазаўшанамі, які з цягам часу пераўтварыўся ў традыцыю. Разлік вялікага князя можна зразумець: па-першае, правераная часам стратэгія абароны Літвы вымагала, каб гэтая суседняя зямля належала да кола такіх жа мірных вакольных тэрыторый. Па-другое, Мазовія, падзеленая на некалькі княстваў, не стварала сур’ёзнай пагрозы для Літвы, але магла яе стварыць, аб’яднаўшыся з іншым ворагам, напрыклад, з Ордэнам (пазней такое здаралася). У 1279 г. ліцвінска–мазавецкі саюз быў замацаваны шлюбам плоцкага князя Баляслава з Гаўдэmundай Трайдэнаўнай (хрысцілася пад імем Соф’і). Аднаго з сыноў маладыя назвалі ў гонар дзеда Трайдэнам.

Па дзеяннях Трайдэна можна меркаваць, што гэты гаспадар увагуле няблага арыентаваўся ў міжнароднай сітуацыі тагачаснай Усходняй Еўропы. Напрыклад, ён не праводзіў вайсковыя аперацыі супраць княстваў Паўночна-Усходняй Русі, якія былі ў васальнай залежнасці ад Залатой Арды. Па-першае, з таго боку не адчувалася непасрэднай небяспекі для дзяржавы, па-другое, не варта было раздражняць моцную яшчэ татарскую дзяржаву (канфлікт са Львом Данілавічам стаў добрай навукай).

Іншая справа — багатая і палітычна раздробленая Польшча. Туды ў рабаўнічыя паходы ліцвіны хадзілі рэгулярна. Рабавалі Ленчыцкую, Добжынскую, Куяўскую, Люблінскую землі, даходзілі да далёкай Малапольшчы: *“У лета 6786 (1278) Трайдэн жа яшчэ княжыў у літоўскай зямлі, і паслаў вялікую раць на ляхаў, і брата свайго Сірпуція паслаў, і яцвягі тады ваявалі каля Любліна па тры дні, узялі вялікае мноства палону, і так з гонарам вярнуліся дадому”*.

Вялікі князь літоўскі Трайдэн у дзяржаўным кіраванні праявіў сябе добрым тактыкам. Міжнародная сітуацыя была даволі спрыяльнай і не вымагала ад яго кардынальнай змены стратэгічнага курсу. Ён працягваў трымаць вакол Літвы пояс з саюзных або мірных княстваў і плямёнаў. Змагаўся з традыцыйнымі ворагамі — Лівонскім ордэнам і Галіцка-Валынскім княствам, — прымерваўся да патэнцыяльнага ворага — ордэнскай дзяржавы Прусіі.

Трайдэн не шукаў новага фарватэру, але вёў дзяржаўны карабель курсам, акрэсленым яшчэ папярэднімі гаспадарамі. Ён аказаўся ўмелым стырnavым і ў асноўным паспяхова абмінаў падводныя скалы ды мелі. Гісторыя паказала, што яго курс быў стратэгічна дакладным.

"Цёмныя" гады (1282—1292 гг.)

Пра ўнутранае жыццё дзяржавы ў перыяд ад 1282 да 1292 г. мы ведаем вельмі мала па прычыне амаль поўнай адсутнасці звестак з гістарычных крыніц. Гэтае дзесяцігоддзе — самы “цёмны” час у жыццямі гаспадароў Вялікага Княства Літоўскага. Гісторыкі спрабуюць “прасвятліць яго касымі праменьнямі”, збіраючы,

аналізуючы і супастаўляючы самыя дробныя ўскосныя звесткі. Гэта ўдаецца толькі часткова, бо іх высылкі нібы рэнтгенаўскія прамяні, натрапіўшыя на цёмныя прадметы, высвятляюць амаль адныя белыя плямы. Невядомыя нават імёны вялікіх князёў (а можа, быў толькі адзін князь), якія кіравалі ў гэты час краінай.

Затое пра знешнія справы Літвы вядома нашмат больш, дзякуючы звесткам найперш крыжацкіх, а потым польскіх ды ўсходнеславянскіх летапісцаў. Ва ўсіх тых творах гаворка ідзе амаль скрозь пра вайну — напады, рабункі, уцёкі, аблогі, абароны, захопы замкаў і гарадоў. Ніводзін год з той дэкады не абышоўся без нападу ворагаў на Літву або яе паходу на варожыя землі. З тых ваенных апісанняў гісторыкі выцягваюць некаторыя, хоць далёка няпоўныя, звесткі пра тагачасны ўнутраны стан Вялікага Княства Літоўскага.

Напрыклад, крыніцы не ўзгадваюць імя вялікага князя (наступніка Трайдэна), але адназначна сведчаць, што ён існаваў, гэта значыць, у краіне надалей дзейнічала цэнтральная ўлада (прычым улада моцная). Прускі храніст Пётра Дусбург паведамляе пад 1286 г., што *“нейкі ліцвін, называны Пелюсэ, накрывдзіўся на свайго пана, пэўнага кунігаса, які ў каралеўскай іерархіі стаяў на другім месцы, адразу пасля **караля**”*. Той самы храніст у запісе пад 1289 г. інфармуе, што *“літоўскі кароль з васьмю тысячамі вершнікаў наехаў на самбійскую зямлю...”* Цікава, што яшчэ раней, пад 1285 г., рускі Лаўрэнцьеўскі летапіс паведамляе, што падчас нападу ліцвінаў на воласць цвярскага біскупа ў баі загінуў *“вялікі князь Дамонт”* (невядома толькі, быў гэта сам вялікі князь літоўскі ці проста нейкі моцны кунігас).

Увесь комплекс інфармацыі пра знешнепалітычныя акцыі Літвы сведчыць, што дзяржава захоўвала ўнутранае адзінства. Яна не толькі паспяхова баранілася, але і актыўна атакавала. Верагодна, у Вялікім Княстве тады не было сур’ёзных хатніх закатаў, бо пра іх маўчаць суседнія летапісцы, якія звычайна ахвотна пра такія справы распавядалі. Краіна, унутрана раздробленая, без моцнай цэнтральнай улады, не магла б праяўляць такую актыўнасць у знешніх адносінах.

Агульную палітычную стратэгію яе гаспадароў можна акрэсліць адным словам — **пераемнасць**. Наступнікі (ці наступнік) Трайдэна працягвалі яго справу. Сябры былі тыя самыя, ворагі таксама не змяняліся, толькі ў іх стане адбылася даволі істотная змена. Наблізіўся вораг раней аддалены, стаў тварам у твар і наваліўся

з усяе моцы. Ніхто тады яшчэ не ведаў, што пачалася вайна даўжынёй амаль у паўтара стагоддзя... Трайдэн не дажыў усяго адзін год да таго, як браты–рыцары Тэўтонскага дому Найяснейшай Панны Марыі закончылі пакарэнне мясцовых плямёнаў у Прусіі і ў тым жа 1283 г., не збаўляючы хады, скіравалі сваю адладжаную і разагнаную ўжо ваенную машыну на суседнія Літву і Жамойць. Крыжацкі храніст Пётра Дусбург пад 1283 г. годам запісаў: *“Скончылася вайна пруская, пачалася вайна літоўская”*. Ужо зімой 1283 г. крыжацкі атрад перайшоў па лёдзе Нёман, захапіў і спаліў жамойцкі замак Бісена, пазабіваўшы ці ўзяўшы ў палон знойдзеных там людзей. Той жа зімой атрад ліцвінаў колькасцю ў восемсот чалавек рабаваў і пустошыў землі ў Самбіі.

Летам 1284 г. крыжакі ўпершыню атакавалі Гародню. Гэты прыгожы і старажытны беларускі горад, раскінуты на высокім нёманскім беразе, пасля крыжацкай заваёвы Прусіі апынуўся на прырэзным лініі фронту. Для крыжакоў то быў першы на іх шляху сапраўдны горад — вялікі, як на той час, і багаты, не роўня прускім вёскам ды гарадзішчам. Яго замкі — Верхні і Ніжні (раней называліся “дзядзінец” і “вакольны горад”) — прыкрывалі дарогу на сталічны Наваградак і былі для ліцвінаў найлепшым месцам збору войскаў і рыштунку перад нападам на ордэнскую Прусію.

Напэўна, выгляд Гародні ўразіў рыцараў, якія ўбачылі яе першы раз падчас выправы 1284 г. Пасля доўгіх пераходаў праз звыклых прускія ландшафты войска прабілася праз пушчу да берага Нёмана і раптоўна, наўпрост перад сабой, на процілеглым беразе ўбачыла сапраўдны горад з двума замкамі і пазалочанымі купаламі цэркваў над разлеглымі гарадскімі пасадамі. Крыжацкае войска веў сам прускі магістр. Далей слова храністу: *“І калі перайшоў праз Нёман, у адпаведных месцах паставіў лучнікаў і прыставіў лесвіцы да муроў. А тады разгарэўся паміж імі такі жорсткі бой, што бязлівец не меў бы нават адвагі на тое глядзець. Адныя адважна атакавалі, а абаронцы ўмела адбіваліся. З кожнага боку было шмат параненых. Урэшце браты, з Божай ласкі, уварваліся ў сярэдзіну, шмат людзей забілі і ўзялі ў няволю, а сам замак знішчылі агнём”*. (Верагодна, рыцарам удалося здабыць г. зв. Ніжні замак, ці вакольны горад).

У крыжацкім войску быў былы саюзнік Трайдэна — яцвяжскі князь Скуманд з зямлі Судовія. Раней ён актыўна змагаўся з Ордэнам, атрымліваючы вайсковую падтрымку ад вялікага князя літоўскага. Потым, не могучы стрымаць крыжацкі націск,

“пакінуў сваю зямлю разам з усёй службай і сябрамі і пайшоў на Русь”. Але праз некаторы час Скуманд, “замучаны выгнаннем, вярнуўся на сваю родную зямлю. Калі пра гэта даведаліся браты, зноў аб’явілі яму вайну і нападлі на яго столькі разоў, што ўрэшце ён з усёй сваёй сям’ёй і службай аддаўся пад ярмо веры і братоў”. Цяпер Скуманд стаў правадніком крыжакоў у іх паходзе на Гародню і ваколіцу, якую добра вывучыў, калі з ласкі вялікага князя літоўскага знайшоў тут прытулак у выгнанні.

Лёс гэтага племяннога правадыра быў даволі тыповым для карэнных жыхароў Прусіі, пасля таго як гэтую зямлю Тэўтонскі ордэн абраў сваёй галоўнай сядзібай. Браты–рыцары дамагаліся ад тубыльцаў двух рэчаў: хрышчэння ў каталіцтва і паслушэнства Ордэну. Хто пагаджаўся — захоўваў жыццё і дабро і нават мог яго памножыць. Напрыклад, прусы, якія не ўдзельнічалі ў паўстаннях супраць Ордэна, атрымлівалі зямлю, адабраную ў паўстанцаў, і маглі са звычайных сялянаў ператварыцца ў нобіляў на васальнай ордэнскай службе. Непакорныя мелі іншы выбар: смерць у баі або сыход з родных мясцінаў. Як паведамляе Дусбург, *“бясконца шмат войнаў вялося з судовамі... Потым нехта Іздэтус, адзін муж шляхетнага роду і звычай, можны і багаты правадыр судоваяў з Кіменаў, не мог ужо паўстрымаць частых і гвалтоўных атакаў братоў, з усёй сваёй сям’ёй і службай і з тысячай пяцьсот людзей абодвух палоў прыбыў да братоў і ахрысціўся. Але Скарда, правадыр другой часткі Судовіі, пагрэбаваў прызнаннем веры і са сваімі людзьмі пайшоў у Літву”*. Дарэчы, падчас першага паходу на Гародню крыжакі схапілі і забілі аднаго пруса, які выбраў сабе другі шлях, — не скарыўся і адышоў у Літву.

Другім кірункам крыжацкіх атак, нават больш важным за гарадзенскі, была Жамойць, якую браты–рыцары лічылі памостам да злучэння сваіх прускіх і лівонскіх уладанняў. Калі б ім удалося захапіць Жамойць, то ордэнская дзяржава, аб’яднаўшы абедзве філіі, стала б найбуйнейшай і наймацнейшай у Прыбалтыцы. Расклад сіл і ўся рэгіянальная сітуацыя тады б кардынальна змяніліся.

Узбагачаныя і натхнёныя вопытам перамог над прусамі, браты–рыцары выкарысталі ў Жамойці правераную стратэгію заваёвы. Найперш тубыльцаў трэба было застрашыць, потым знішчыць непакорных, а падатлівых прылашчыць і ўзнагародзіць. Вось толькі адзін са шматлікіх прыкладаў рэалізацыі гэтай стратэгіі: у 1286 г. крыжакі з дапамогай аднаго жамойта знянацку заспелі незгаворлівага мясцовага князька, які ў сваім гарадку спраўляў

вяселле, і забілі 70 сабранных на ўрачыстасць ваколічных нобіляў разам з гаспадаром. Здрадніка, як належыць, узнагародзілі. Правераная методыка хутка пачала прыносіць плён, і здавалася, што жамойтаў чакае такі самы лёс, як і прусаў...

Аднак гэтым разам Ордэн пралічыўся, дакладней, не ўлічыў адзін істоты чыннік — Вялікае Княства Літоўскае. Ліцвінскія гаспадары разумелі: пасля Жамойці прыйдзе чарга да іх краіны. Таму яны паставілі перад сабой задачу: бараніць Жамойць, як сваю зямлю. У выніку насупраць крыжакоў стаў не толькі саюз тубыльчых плямёнаў, якія не менш часта між сабой варагавалі, як і сябравалі. За жамойтамі выступала добра арганізаваная дзяржава, якая за першыя тры з паловай дзесяцігоддзі свайго існавання паспела загартавацца ў гарніле жорсткай барацьбы за выжыванне. Браты–рыцары спазніліся менавіта на гэтыя 35 гадоў. З краіны язычнікаў, не ведаўшых гарадоў, крыжакі выйшлі да межаў Гарадзеншчыны, дзе ўсходнія славяне–беларусы ўжо два з паловай стагоддзі як будавалі цывілізацыю з развітымі гарадамі, квітнеючай эканомікай і ўласнымі формамі дзяржаўнасці.

Распачатая вайна цягнулася паўтара века амаль непарыўна. Але тады, на пачатку 80–х гадоў XIII ст. ніводзін з яе ўдзельнікаў пра гэта яшчэ не мог ведаць. Ранейшыя адносіны ліцвінаў з прускімі крыжакамі таксама не былі мірнымі. Ліцвіны дазвалялі сабе напады на землі, занятыя ордэнскай дзяржавай, браты–рыцары не мелі магчымасці адказваць аж да часу, пакуль не справіліся з апошнімі прусамі. Але пасля 1283 г. з’явіліся і час, і магчымасць. Літоўская вайна для ордэнскіх войскаў была толькі зменай геаграфіі паходаў. Яны проста працягнулі выкананне сваёй звыклай справы, без непатрэбных прэамбулаў ды аб’яваў вайны.

Вайна паволі набірала тэмпу і працякала пераважна ў форме рабаўнічых нападаў з выкарыстаннем невялікіх атрадаў. Рыцары не рабілі асаблівай розніцы паміж землямі жамойцкімі ці ліцвінскімі і ўсё нішчылі аднолькава старанна. Напады паўтараліся штогод, а то і часцей. У 1285 г. прус са Скаловіі, якога звалі Гірдыла, вызваўся весці крыжацкі атрад на Літву, але, як пазней выявілася, з намерам помсты крыжакам за нейкія свае крыўды. Папярэджаная ім залога ліцвінскага замка наладзіла пастку, заспела крыжакоў знянацку і амаль усіх перабіла. У 1286 г. упамянута раней ліцвін Пелюсэ, абражаны сваім сюзерэнам, уцёк да крыжакоў, сабраў там атрад у дваццаць чалавек, напаў на сядзібу крыўдзіцеля, калі той спраўляў вяселле. Спаўшыя пасля гулянку госці амаль усе загінулі.

Нападаўшыя забралі з сабой маладога з маладой, жонак забітых кунігасаў з дзецямі і службай, а таксама “сто коней з золатам, срэбрам і ўсімі хатнімі рэчамі”.

На пруска-ліцвінскім і пруска-жамойцкім паграніччы разгарэлася сапраўдная разбойная вайна. Яе на ўласную рызыку вялі невялікія атрады (дакладней, банды) з абодвух бакоў, якія рабавалі варожую тэрыторыю паблізу граніцы. У 1286 г. адзін з такіх прускіх бандытаў па імю Марцін (меў яшчэ красамоўную мянушку “Д’ябал”) у таварыстве з некалькімі прыяцелямі вырашыў па здабычу ў Літву і дайшоў аж да Буга. Заўважыўшы на рацэ загрузаны карабель, лотрыкі крадком пайшлі за ім па беразе. Калі ладдзя спынілася на стаянку, а каманда, падсілкаваўшыся, паснула, Марцін з дружкамі напалі і ўсіх выразалі. Потым “з вялікай радасцю ўвайшлі на карабель і паплылі да горада Туруня. Там прадалі карабель і тавары з яго, падзялілі грошы, і кожны атрымаў па дваццаць грывен”. Як бачым, “святая вайна з язычнікамі” магла аказацца выгоднай справай — і кішэні поўныя, і сумленне чыстае.

Буйныя паходы арганізоўваліся на вышэйшым дзяржаўным узроўні, іх нярэдка ўзначальвалі самі кіраўнікі. У 1289 г. невядомы па імю вялікі князь (кароль, паводле хронікі) “наехаў на самбійскую зямлю з васьмю тысячамі вершнікаў”. У 1290 г. прускі магістр Мэйнхард на чале атрада ў пяцьсот вершнікаў і дзвюх тысяч пяхоты атакаваў жамойцкі замак Калайна. “Кроў лілася са сценаў, нібы дождж”, ад залогі ў жывых засталася толькі дванаццаць чалавек, але крыжакі змушаныя былі адступіць і зняць аблогу.

У 1289 г. рыцары збудавалі на левым беразе Нёмана замак Рагнету, які на доўгія гады стаў галоўнай ордэнскай базай у арганізацыі вайны з Літвой і Жамойцёй і адначасова асноўным пунктам абароны свайго памежжа. На наступны год рагнецкі комтур загінуў, купіўшыся на вайсковую хітрасць ліцвінаў. Калі разам з 26 таварышамі ён паплыў караблём па Нёмане ў разведку, на беразе ракі з’явілася кабета, якая пачала па-польску ўмольваць забраць яе з сабой, бо яна хрысціянка і не хоча застацца ў язычніцкай няволі. Комтур загадаў падвесці карабель да берага, але кабета аказалася пераапанутым ліцвінскім воем. Той схпіў ладдзю за борт і трымаў, пакуль не падаспелі яго таварышы, сядзеўшыя ў засадзе. Ліцвіны прарваліся на карабель і выбілі ўсю каманду.

Запісання гэтага ваеннага эпизоду вынікае, што палонная полька не была нечым дзіўным у Жамойці. Тое пацвярджаецца іншымі

гістарычнымі крыніцамі. Летапісы і хронікі паведамляюць пра рэгулярныя рабаўнічыя паходы ліцвінаў і жамойтаў на польскія землі. Паводле шматгадовай традыцыі трымання “пояса бяспекі,” вялікія князі літоўскія сябравалі з суседнімі мазавецкімі князямі і ахвотна рабавалі аддаленыя польскія землі. З гэтых паходаў ліцвіны прыводзілі шматлікі палон. У 1282 і 1283 гадах ліцвінскія атрады пустошылі Люблінскую і Сандамірскую землі. Праўда, аднойчы кракаўскі князь Лешак Чорны дагнаў нападнікаў і адабраў палон. У 1286 г. ліцвіны напалі на аддаленыя землі Мазовіі, у 1287 г. атакавалі Добжынскую зямлю.

Рабаванне Польшчы аблягчалася зноў наладжанымі адносінамі з Галіцка–Валынскай дзяржавай. У 1289 г. інфармуе валынскі летапісец: “*Тады ж літоўскі князь Будзікід і яго брат Будзівід аддалі князю Мсціславу свой горад Ваўкавыск, абы з імі мір трымаў*” (магчыма, адзін з братоў быў вялікім князем літоўскім). Ліцвінскія напады часта адбываліся ў паразуменні з галіцка–валынскімі князямі і па ініцыятыве апошніх. Праўда, жыла яшчэ памяць пра былую варожасць. Падчас аднаго з такіх паходаў (у 1285 г.) галіцкі князь Леў Данілавіч папярэджаў свайго сына, каб не хадзіў разам з ліцвінамі, бо тыя могуць адпомсціць за забойства Войшалка.

Акрамя прускіх крыжакоў, ліцвіны грамілі і крыжакоў лівонскіх. Дапамагалі ім у гэтым, як і раней, жамойты з семігаламі. У сакавіку 1287 г. у баі з семігаламі (па іншых звестках — з ліцвінамі) загінуў каторы ўжо па ліку магістр Лівонскага ордэна.

Да сакавіка 1285 г. адносіцца і звестка пра першую ў гісторыі збройную сутычку Літвы з Масквой — тады мала каму вядомым дробным удзельным княствам. Ліцвіны напалі на воласць, якая належала біскупу Цверы. Дружны вакольных земляў пайшлі “*біць Літву на лес*” (тады і загінуў нейкі ліцвінскі вялікі князь Даўмонт). Разам з цверычамі, валачанамі, жыхарамі Новага Таржка, Ржэва летапісец назваў і масквічоў. Да наступнага ліцвінска–маскоўскага бою дойдзе толькі праз пяцьдзесят гадоў, а да пачатку векавога супрацьстаяння заставалася яшчэ амаль два стагоддзі.

З усяго комплексу наяўнай гістарычнай інфармацыі вымалёўваецца знешняя палітыка Вялікага Княства Літоўскага “цёмнага перыяду”. Дзяржава актыўна змагалася з крыжакамі, як лівонскімі, так і прускімі, у саюзе з прыбалтыйскімі плямёнамі жамойтаў і семігалаў, падтрымлівала мір з бліжэйшымі землямі Мазовіі і ў хаўрусе з валынянамі і яцвягамі атакавала

польскія землі. Можна з пэўнасцю казаць і пра працяг саюзных ліцвінска–полацкіх адносінаў. Па ўсёй верагоднасці, дзяржава пакуль не расла тэрытарыяльна, але ўнутрана была з’яднанай і добра арганізаванай, інакш не змагла б праводзіць такія актыўныя знешнепалітычныя акцыі. Курс, вызначаны Міндаўтам, Войшалкам і Трайдэнам, трымаўся дакладна, на стырне ляжала цвёрдая рука (ці рукі), а наперадзе была слава.

Пукувер (каля 1292—1295 гг.) і Віцень (1295—1315 гг.). Пачатак вялікай дынастыі

Род, пра які ідзе аповяд, шырока вядомы ў гістарыяграфіі як дынастыя Гедыміна. Па справядлівасці, варта было б назваць дынастыю па імю папярэдняга яе прадстаўніка, менавіта бацькі Гедыміна, які таксама згадваецца ў крыніцах. Аднак згадкі тыя настолькі адрывавыя і няпэўныя, што даследчыкі не могуць дамовіцца нават пра дакладнае гучанне яго імя. Прускі храніст Пётр Дусбург у запісе за 1291 г. (ці 1292) г. узгадаў “*караля Літвы*” Пукувера і яго сына Віценя (роднага брата Гедыміна). Праблема ў тым, што гэта адзіная пісьмовая ўзгадка імя тагачаснага гаспадара Вялікага Княства. Гісторыкі падлічылі, што на рубяжы 80–х і 90–х гадоў XIII ст. пісьмовыя крыніцы называюць некалькі імёнаў з тытулам “кароль” (rex — у хроніках) або “князь” (у летапісах), але нідзе не гаворыцца, што гэта ўладары ўсёй Літвы. Вось гэтыя імёны: “*князі літоўскія*” Будзікід і Будзівід (Галіцка–Валынскі летапіс, 1289 г.), кароль Масэкэ (Старэйшая Лівонская рыфмаваная хроніка, 1290 г.), кароль Бутэгэйдэ (ліст лівонскага магістра, 1290 г.), кароль Літвы Пукувер — бацька Віценя (Хроніка Дусбурга, 1291/1292 г.). Толькі ў гэтым апошнім запісе можна зразумець, што гаворка ідзе пра гаспадара ўсёй краіны, а не асобнай яе часткі. Адначасова ўся наяўная інфармацыя пра тагачаснае Вялікае Княства Літоўскае сведчыць пра тое, што дзяржава не была падзеленая на ўдзелы, а кіравалася цэнтралізавана адным гаспадаром. Адсюль узнікла версія, што некаторыя з названых імёнаў маглі належаць адной асобе, проста яе сапраўднае балцкае імя было перайначана на свой лад славянскімі і нямецкімі храністамі. Праз шэраг філалагічных паправак і дапушчэнняў некаторыя гісторыкі вывелі, што імёны Будзікід, Бутэгэйдэ і Пукувер маглі належаць адной асобе — вялікаму князю літоўскаму, якога, верагодна, звалі па-летувіску Бутвід (Butvydas) або Бутвет

(Budvietis). Масэкэ ж, паводле той жа версіі, мог быць кіраўніком адной з земляў. Паколькі ўсе гэтыя дапушчэнні не маюць фактычных падмацаванняў, яны застаюцца версіямі.

У навуковай літаратуры выказваліся меркаванні, што род Пукувера мог цягнуцца ад вялікага князя Трайдэна, але гэтаму таксама не знойдзена ніякіх пацвярджэнняў. У крыжацкіх крыніцах XV ст. і маскоўскіх летапісах XVI—XVII стст. змешчана ўяна прыдуманая гісторыя, што Віцень быў нібыта слугой (каморнікам) Трайдэна, стаў яго фаварытам, а пасля смерці вялікага князя захапіў ліцвінскі трон. Падобным чынам тлумачыцца паходжанне Гедыміна — нібыта той быў слугой (конюхам ці канюшым) Віценя. У гэтых гісторыях выразна відочная ідэалагічная скіраванасць, менавіта імкненне прынізіць кіруючую дынастыю варожай краіны, таму навукоўцы не даюць ім веры.

Затое ў навукоўцаў, якія працавалі з аўтэнтычнымі крыніцамі, не выклікае сумненняў прамая пераемнасць паміж Пукуверам з хронікі Дусбурга і наступнымі вялікімі князямі — яго сынамі Віцнем і Гедымінам. Дынастыя была названа па імю апошняга і ўвайшла ў гісторыю як род Гедымінавічаў (дынастыя Гедыміна). Сталася так з некалькіх прычынаў. Па-першае, Гедымін быў вялікім чалавекам і пакінуў выразны след у сярэднявечных пісьмовых крыніцах; па-другое, дзякуючы тым жа крыніцам, добра прасочана далейшая лінія яго роду. У польскай гістарыяграфіі род Гедыміна/Пукувера больш вядомы пад назвай “дынастыя Ягелонаў”, бо менавіта Ягайла — Гедымінаў унук — першым з Гедымінавічаў узышоў на польскі трон.

Невядома таксама, з якіх мясцінаў выйшла дынастыя Гедыміна. Выказваліся розныя меркаванні, у тым ліку пра славянскае (беларускае) яе паходжанне. Але вельмі ж адрозна гучаць імёны вялікіх князёў літоўскіх — Міндаўт, Войшалк, Віцень, ад прывычных на Русі Данілаў, Васількаў, Ізяславаў, Уладзіміраў, Усяславаў, Усеваладаў і г.д. Акрамя таго, шырока вядомыя і пацверджаныя факты запрашэння балцкіх кунігасаў на ўсходнеславянскія княствы (як, напрыклад, добра апісаны ў крыніцах нальшанскі князь Даўмонт у Пскове). Так што Гедымінавічы, найверагодней, мелі балцкія этнічныя карані і, цалкам верагодна, былі ў сваяцкіх адносінах з родам Міндаўта.

Падставай для версіі пра жамоіцкія карані дынастыі стала ўпамінанне ў крыніцах града (замка) Гедыміна (castrum Gedemini) у Жамоіці. Як контраргумент высоўваецца меркаванне, што гэта

не родавае ўладанне, а месца ў Жамойці, куды бацька выслаў Гедыміна арганізоўваць абарону ад крыжакоў. Урэшце, для навукоўца найбольш дакладным будзе сцвярджанне, што паходжанне дынастыі Гедыміна дакладна не высветленае.

Як вынікае з адзінай згадкі пра Пукувера ў хроніцы Дусбурга, гэты чалавек кіраваў моцнай дзяржавай. Тады, у 1291/1292 гг., ён *“выправіў свайго сына Віцень з вельмі вялікім войскам у Польшчу на Брэсцкую (Брэст–Куяўскі ў Польшчы — А.К.) зямлю”*. Занепакоеныя мясцовыя князі звярнуліся па дапамогу да Ордэна. Калі войскі сышліся і рыхтаваліся да бою, палякі пакінулі поле бітвы. Крыжакі таксама пачалі адступаць, але толькі коштам вялікіх стратаў здолелі адарвацца ад ліцвінскага войска.

У 1294 г. Віцень як сын “ліцвінскага караля” (адсюль вынікае, што ў тым годзе гаспадарыў яшчэ Пукувер) арганізаваў новы паход на Польшчу, менавіта, на Ленчыцкую зямлю. Храніст прыводзіць некаторыя дэталі з той выправы, з якіх відаць выдатныя вайсковыя здольнасці яе кіраўніка. Атрад Віцень прайшоў больш за 400 км і захапіў Ленчыцы знянацку ў часе царкоўнага свята, калі ўсе жыхары былі ў касцёле. Разрабаваўшы і спаліўшы горад (на кожнага ліцвіна, паводле храніста, прыходзілася па дваццаць палонных), атрад павярнуў дадому. Адыход войска, абцяжаранага лупамі, а таму маруднага на маршы, быў арганізаваны не горш за сам напад. Калі ленчыцкі князь Казімір сабраў войска (тысячу восемсот чалавек супраць васьмісот ліцвінаў) і кінуўся ў пагоню, то патрапіў у адмысловую засаду. Казімір загінуў у распачнай бойцы разам са сваёй дружнай, уратаваўся толькі адзін яго рыцар.

У запісе пад 1296 г. Дусбург ужывае ўжо выраз “кароль Віцень”, і даследчыкі выводзяць, што гэты гаспадар стаў на чале дзяржавы дзесьці ў 1295 г.

Віцень (1295—1315 гг.)

Біяграфічная даведка:

Час нараджэння невядомы, год смерці — 1315 г. (на некаторых звестках, загінуў ад удару маланкі). Сын вялікага князя літоўскага Пукувера. Па даручэнні бацькі арганізоўваў буйныя ваенныя аперацыі супраць Ордэна і Польшчы, у ходзе якіх выявіў выдатныя вайскова-тактычныя здольнасці. Прыняў

гаспадарства ў спадчыну ад бацькі каля 1295 г. Паказаў не менш выдатныя стратэгічныя здольнасці як кіраўнік знешняй палітыкі дзяржавы. Арганізаваў эфектыўны адпор ордэнскай экспансіі, выкарыстоўваючы як ваенныя, так і дыпламатычныя сродкі. Працягваў палітыку традыцыйных саюзаў з Мазовіяй, Полацкай і Віцебскай землямі.

Здабыў усеагульную павагу за рыцарскую паставу на вайне. Паводле інфармацыі летапісу XVII ст., прыняў дзяржаўны герб Вялікага Княства Літоўскага — “Пагоня”. За дваццаць гадоў кіравання ўзмацніў дзяржаву ўнутрана і знешне, чым падрыхтаваў базу для яе значнага тэрытарыяльнага росту ў наступныя дзесяцігоддзі.

Як і ў выпадку з усімі папярэднімі гаспадарамі, мы больш за ўсё ведаем пра знешнепалітычныя дзеянні Віцены. Акрамя твору Пётры Дусбурга, яго чыны паспелі трапіць і ў хроніку прускага герольда Віганда з Марбурга, у якой аповяд распачынаецца ад канца XIII ст., якраз калі пачалося гаспадаранне Віцены. Абодвум нямецкім храністам было пра што пісаць — вайна Ордэна з Літвой разгарэлася тады не на жарт. Ад пачатку XIV ст. і да канца гаспадарання Віцены тэўтонскія рыцары правялі больш дваццаці паходаў на землі Літвы і Жамойці, г. зн. на кожны год прыходзілася па адным, а то і па два напады. Адказы ліцвінаў былі радзейшымі, але не менш моцнымі за крыжацкія. Ліцвінскія паходы сягалі ў самы глыб ордэнскай дзяржавы, а крыжацкія атакі стрымліваліся памежнымі ліцвінскімі (найперш гарадзенскімі) і жамойцкімі замкамі ды гарадзішчамі. Мінаў год за годам, а ордэнскія храністы натавалі атакі і рабаванні адных і тых жа замкаў ды земляў. Замкі хутка адбудоўваліся, а землі наноў засяляліся. Адзіная далёкая выправа ордэнскага войска дасягнула Наваградка, але закончылася для яго трагічна.

З апісанняў дэталёў крыжацка–ліцвінскай вайны можна выцягнуць інфармацыю пра прынятую Віценом тактыку, пра яго паводзіны ў розных сітуацыях і зразумець некаторыя рысы характару вялікага князя. Гэты князь–ваяр асабіста вёў войска ў бой, дзяліў з ім усе небяспекі, перамогі і паразы. Віцень быў хуткім на рашэнні, здольны імгненна сарвацца з месца і кінуцца ў шалёную пагоню за ворагам. Адноўчы ордэнскі атрад разрабаваў і спаліў тры вёскі

з яго асабістых уладанняў. Віцень якраз праводзіў нараду са сваім рыцарствам. Атрымаўшы звестку пра напад, гаспадар адразу разам са сваімі баярамі кінуўся ў пагоню за крыжакамі і з ходу іх атакаваў. Не ўсе паходы былі ўдалымі, даводзілася яму і адступаць з Прусіі з цяжкімі стратамі. Храніст Віганд з Марбурга апавядае, як адзін з тэўтонскіх рыцараў у часе бою параніў вялікага князя ў галаву. Праз некаторы час Віцень з ім сустрэўся і правёў рыцарскую размову, у якой абодва выказалі ўзаемнае прызнанне вайсковага майстэрства саперніка. Віцень, паводле храніста, сказаў, маўляў, мала бракавала, каб ты мяне забіў, крыжацкі ж рыцар адказаў: *“Так бы яно і сталася, каб ты мяне не трапіў”*.

Абарона краіны была прадумана да дробязяў. На мяжы з Прусіяй дзейнічала служба выведкі, галоўнай задачай якой было ранняе папярэджванне пра надыход варожага войска. Для перадачы інфармацыі выкарыстоўвалася сістэма дымавых сігналаў. Усё радзей крыжакам удавалася напасці нечакана, храніст натое, што ліцвіны папярэджаныя і гатовыя да сустрэчы. Найбольш эфектыўна ліцвінская выведка спрацавала падчас самай далёкай крыжацкай выправы на Літву, мэтай якой абралі сталіцу — Наваградак. Па дарозе з Прусіі ў Літву кіраўнікі паходу на ўсялякі выпадак пакінулі ў лесе (у розных месцах) два патаемныя склады з прыпасамі і коньмі, але ліцвінская выведка іх выявіла. Дусбург паведамляе: *“У верасні таго году (1314) маршал брат Генрых з усімі сіламі свайго войска ўвайшоў у крывіцкую зямлю. Здабыў слаўнае места, якое называецца Наваградак, і дашчэнтну яго знішчыў. Потым разрабаваў і шматкроць знішчыў агнём навакольную зямлю. Перад замкам названага места разбіў намётны. На наступны дзень ён сам і ўсё войска падыйшлі пад замак і адважна распачалі штурм, у часе якога з абодвух бакоў палегла на некалькі мужоў, а многа было смяротна паранена. Але калі ў часе штурму не дасягнулі ніякага поспеху, адступілі. Калі вярнуліся да месца, дзе пакінулі варту пры абозе, знайшлі мёртвымі трыццаць вояў, якіх забіў Давід, ваявода Гародні. Ён забраў таксама тысячу пяцьсот коней, хлеб, і ўсю жыўнасць, і рэчы, якія там заставаліся. Занепакоеныя браты вырашылі да другога месца пастоя, і там ніякага хлеба, а нічога, што пакінулі, не знайшлі. Шмат дзён яны рухаліся без хлеба, некаторыя, тручаныя голадам, пазабівалі сваіх коняў, іншыя елі траву і яе карэнні, некаторыя памерлі з голаду, шмат хто, вымучаны адсутнасцю ежы, выпусціў дух ужо пасля вяртання, астатнія праз шэсць тыдняў ад пачатку паходу вярнуліся дадому”*. У гэтым

аповядзе ўпершыню на старонках пісьмовых крыніцаў з’яўляецца беларускі рыцар і ваявода Давыд Гарадзенскі, які здзейсніць яшчэ шмат слаўных чыноў пры наступным гаспадары — Гедыміне.

У памежных ліцвінскіх і жамойцкіх замках пастаянна стаяла залогова, складзеная з навакольнага баярства. Дусбург інфармуе: *“У ліцвінаў існуе такі звычай — трыманне варты ў замках, якія знаходзяцца паблізу мяжы, яны пільнуюцца сумесна. Іх кароль вызначае пэўных вояў для пільнавання канкрэтнага замка на працягу месяца ці болей. Пасля выканання задання яны вяртаюцца да сябе, а іншыя прыходзяць, каб пільнаваць замак далей”*.

Па-ранейшаму галоўныя крыжацкія атакі былі скіраваны на важнейшы фарпост Літвы Гародню і на Жамойць — там ляжала дарога ў Лівонію. Тэўтонскі ордэн у гэты час канчаткова звязаў свой лёс з Прыбалтыкай: у 1309 г. вялікі магістр перанёс сюды галоўную рэзідэнцыю з Венецыі і пасяліўся ў Мальбарку. Браты-рыцары намерваліся застацца ў Прыбалтыцы назаўсёды, вайна за месца ў рэгіёне становілася для іх справай жыцця і смерці.

Паступова выпрацоўваліся тактычныя прыёмы і афармлялася стратэгія ордэнска-ліцвінскай барацьбы. Абодва бакі імкнуліся выкарыстаць супярэчнасці ў стане ворага. Крыжакі пераваблівалі на свой бок жамойцкіх нобіляў і скіроўвалі іх супраць ліцвінскага гаспадара. Ордэнская выведка была арганізаваная яшчэ лепш за ліцвінскую і пільнавала ўсе перамяшчэнні Віценя. Кіраўніцтва Ордэна прымервала напад на Літву на час адсутнасці гаспадара, калі той знаходзіўся ў паходзе на Польшчу ці Лівонію.

У сваю чаргу Віцень бліскача выкарыстаў востры канфлікт у Лівоніі паміж рыжскімі месцічамі, якіх падтрымлівалі мясцовыя біскупы, і Лівонскім ордэнам. Сутнасцю канфлікту былі матэрыяльныя справы — даходы з гандлю па Дзвіне і падзел адважаных у тубыльцах земляў. У 1298 г. Віцень, як калісьці Міндаўт, дэклаваў жаданне прыняць хрысціянства (толькі, у адрозненне ад Міндаўта, не хрысціўся), заключыў фармальны саюз з рыжанами і збройна выступіў супраць лівонскіх рыцараў. Яго перадавы атрад разам з рыжанами знішчыў будаўнічыя матэрыялы, якія рыцары нарыхтавалі, каб перакрыць рух на Дзвіне. Потым вялікі князь са сваім войскам і рыжанами здабылі ордэнскі замак Каркхаус. Ордэнскае кіраўніцтва ў Прусіі выслала дапамогу сваёй лівонскай філіі і арганізавала атаку на Жамойць, каб адцягнуць туды ліцвінскія сілы. Але ўсё аказалася марна. Войскі крыжакоў былі разбітыя, загінуў лівонскі магістр.

Справа набрала розгаласу, у яе ўмяшаўся Папа Рымскі, які змусіў немцаў памірыцца. Рыжане ў 1305 г. (пасля няўдачай для ліцвінаў бітвы з рыцарамі) абяцалі разарваць саюз з Віценем, але не разарвалі, бо, як паведамляюць крыніцы, на наступны год зноў разам з ім біліся з крыжакамі. У 1309 г. рыжскія месцічы рашуча заявілі, што не адмовяцца ад саюзу з Літвой да таго часу, пакуль крыжакі не аддадуць ім узведзены ўсё ж у вусці Дзвіны замак Дзюнамюндэ. Рыжска-ліцвінскае сяброўства працягвалася, у горадзе стаяла ліцвінская залага. У 1313 г. мясцовыя біскупы зноў спрабавалі разбурыць гэты саюз і памірыць рыжанаў з Ордэнам. Навідавоку быў дыпламатычна-вайсковы поспех вялікага князя літоўскага ў Лівоніі.

Несумненныя выгоды з гэтага атрымалі полацкія і віцебскія месцічы, вёшчыя буйныя гандлёвыя аперацыі па Дзвіне і ў Прыбалтыцы. Праз канфлікт між мясцовымі немцамі (Ордэна з рыжанами) пацярпеў полацкі гандаль. У дамове 1304 г. Лівонскага ордэна з дацкімі рыцарамі і дэрпцкім біскупам забараняўся гандаль з *“нявернымі”* (русінамі і ліцвінамі), а тыя, хто такі гандаль вядзе, асабліва рыжскія гараджане,— *“небяспечныя ворагі, да якіх трэба выкарыстоўваць адкрыты прымус з ужываннем сілы”*. У выніку дзвінскі гандаль рэзка скараціўся. Пра гэта сведчаць запісы ў рыжскіх пазыкавых кнігах, дзе пасля 1305 г. значна зменшылася колькасць крэдытных запісаў, у тым ліку па здзелках з *“рускімі”*. Ад вайны на Дзвіне страты цяпелі купцы ўсіх навакольных краін. Умяшальніцтва ліцвінскага гаспадара паправіла сітуацыю палачанаў.

Полацкі праслаўны епіскап Якаў у грамаце (датуецца 1309 г.) да намесніка рыжскага архібіскупа называе Віценья сваім сынам. Выснова даследчыкаў: Полацак, мяркуючы па грамаце, быў, падобна Ноўгараду, клерыкальна-феадальнай рэспублікай і знаходзіўся пад вярхоўным уладальніцтвам Віценья.

Па інфармацыі лівонскай крыніцы, ліцвінскія войскі ў той час знаходзіліся пад Віцебскам, і лівонцы бачылі ў гэтым для сябе пагрозу. З гэтых і іншых адрыўкавых звестак вынікае, што Полацак з Віцебскам надалей сябравалі з Літвой і ўсё больш збліжаліся з беларуска-літоўскім гаспадарствам па меры яго ўзмацнення.

У даўняй гістарычнай літаратуры можна знайсці апісанне таго, як каля 1305 г. Полацак трапіў у залежнасць ад рыжскага архібіскупа, як нямецкія феодальныя пачалі насаджаць каталіцызм, збудавалі ў горадзе касцёл, а два гады пазней палачане з дапамогай Віценья

выгналі захопнікаў з горада. Даследаванні сучасных гісторыкаў паказалі, што гэтая легенда заснаваная на непаразуменні — памылцы ў напісанні назвы аднаго пагранічнага паселішча, праз якую яго памылкова ідэнтыфікавалі з Полацкам.

Крыніцы сведчаць, што вайсковыя аперацыі Віцены не замыкаліся на прыбалтыйскіх немцах. Нягледзячы на ўзросшы мілітарны ціск з боку ордэнскай дзяржавы, гаспадар меў дастаткова сродкаў і сілаў, каб арганізоўваць рабаўнічыя паходы на Польшчу (1295, 1296, 1300, 1302, 1306 гг.). Гэта красамоўнае сведчанне моцы яго дзяржавы. Адначасова Віцень традыцыйна сябраваў з суседзямі—мазаўшанамі.

Пра ўнутраную палітыку Віцены ўжо звыкла, як на XIII ст., няма інфармацыі, але па замежных дзеяннях адчуваецца ўнутранае адзінаства і моц яго дзяржавы. Можна адзначыць адну вельмі важную дэталю, якая вядомая з Густынскага летапісу XVII ст.: *“Віцень пачаў княжыць над Літвою, ізмысліў сабе герб і ўсяму княству літоўскаму пняць: рыцар збройны на кані з мячом, яго ж называюць “Пагоня”*. Сённяшнія гісторыкі і пісьменнікі знаходзяць гэтаму факту шмат ускосных пацвярджэнняў. Іны звяртаюць увагу, што ў часы Віцены нашыя продкі рэгулярна, часам па некалькі разоў на год, мусілі пераследаваць ворага, які нападаў, хапаў палон і выводзіў яго ў сваю зямлю. Менавіта тады і магла ўзнікнуць традыцыя “пагоні”, у якой бралі ўдзел усе мужчыны, здольныя насіць зброю. Таксама невыпадкова на ліцвінскім сцягу “Пагоня” скіраваная на захад — у бок Прусіі.

Невядомы лёс сына Віцены, пра якога захавалася адзіная ўзгадка ў нямецкай хроніцы. З яе вынікае, што хлопца звалі Свалеготэ (Swalegote), і ён быў дастаткова дарослы і спраўны, каб камандаваць войскам. Віцень у 1309 г. даверыў яму кіраванне паходам у Лівонію.

Смерць Віцень прыняў у 1315 г. пры невядомых абставінах. Вялікі князь літоўскі Віцень — чарговы з плеяды моцных князёў—ваяроў — практычна завяршыў чарнавую работу па будове дзяржавы — закончыў мацаванне яе падмуркаў. Ён паставіў заслону крыжацкай экспансіі і ўмацаваў дзяржаву знутры. У яго гаспадарстве адчувалася змабілізаваная, добра арганізаваная, дынамічная сіла.

Пад канец гаспадарання Віцены Вялікае Княства Літоўскае можна параўнаць з магутнай сталёвай спружынай, заціснутай з двух

бакоў. Ужо недалёка быў той час, калі спружына тая рэзка стрэліць і выпрастаецца ў бок найменшага супраціву, менавіта, на ўсход.

Заканчэнне

Ад Войшалка да Віцены гаспадары вырашалі адну і тую галоўную задачу — выстаяць разам з гаспадарствам. Мелі шчасце — тры з паловай дзясяткі гадоў адноснага спакою на межах. Унутраны крызіс у Літве пераадолеў Войшалк. Скінуўшы манаскія шаты, гэты гаспадар вярнуў еднасць Вялікаму Княству, а потым зноў, на гэты раз назаўсёды, адышоў у манастыр. З яго смерцю абарвалася першая вялікакняская дынастыя.

Потым прыйшла парá наступных гаспадароў–ваяроў. Трайдэн, затым невядомыя вялікія князі і, урэшце, Пукувер з сынам Віценом большую частку свайго жыцця правялі ў баявых паходах. Баранілі краіну ад рыцараў–крыжакоў, ад галіцка–валынскіх князёў і самыя цвёрдай рукой кіравалі коней на варожую зямлю. Не пашыралі межы дзяржавы, толькі ўтрымлівалі іх, не даючы разарвацца ды скараціцца пад моцным вонкавым ціскам. У гэты самы час арганізоўвалі і мабілізоўвалі краіну знутры.

У 1283 г. перыяд спакою скончыўся — распачалася пруская вайна, якая зацягнулася амаль на паўтара стагоддзя. Ва ўмовах непарыўнага ціску ордэнскай дзяржавы перад Літвой стаяла альтэрнатыва: альбо моцная цэнтральная ўлада, здольная арганізаваць абарону, або страта незалежнасці і пераўтварэнне ў “літоўскую правінцыю” Тэўтонскага ордэна. Вялікае Княства Літоўскае не толькі ацалела, але і надзейна загартавалася ў гарніле прускай вайны. Ліцвінскія гаспадары крыжацкай альтэрнатывы не прынялі, яны ведалі адно: іх гаспадарства павінна жыць.

На пачатку XIV ст. высветлілася, што Вялікае Княства Літоўскае мае дастаткова сілы не толькі на абарону ад крыжакоў, але і на правядзенне буйных вайсковых аперацый у іншых кірунках. Літва пачала выразна выдзяляцца на фоне раздробленых палітычна навакольных краін. Моцная міжнародная пазіцыя зрабіла ліцвінска–беларускае гаспадарства цэнтрам прыцягнення суседніх беларускіх земляў, найперш Меншчыны, Полаччыны і Берасцейшчыны. Пройдзе зусім няшмат часу, і яны з’яднаюцца з Літвой у адной дзяржаве. Гэтае ўз’яднанне фактычна стане народзінамі сённяшняй краіны пад назвай “Беларусь”.

ГЕДЫМІН (1316—1341 гг.) КАРАЛЕЎСТВА ЛІТВЫ І РУСІ

Уступ

У пачатку XIV ст. Літва⁶⁸ ўвайшла ў новы і, як нам сёння вядома, найслаўнейшы перыяд сваёй гісторыі. Папярэднія паўстагоддзя жыцця беларуска-ліцвінскай дзяржавы нібы захінутыя зморкам, з якога калі-нікалі высвечваюцца постаці яе гаспадароў, каб праз імгненне зноў схавацца ў гістарычнай цемры. Гісторык, заглябіўшыся ў скупыя і адрыўкавыя крыніцы, нібы аднаўляе мазаіку па невялікіх ацалелых яе фрагментах. Ён больш дадумвае і ўяўляе, чым бачыць і адчувае тагачаснае напружанае жыццё, дзе чутныя водгукі змагання, конскі тупат і ляскат зброі, але дакладна не відно, што там адбываецца, хто з кім б'ецца і хто перамагае.

Аднак сучасны гісторык мае моцную падтрымку ў сваёй рэканструкцыі гістарычнага працэсу — ён ведае вынік. Так, мы ведаем, што вынік XIII-га стагоддзя для Вялікага Княства Літоўскага быў станоўчы: дзяржава ацалела і працягвала жыць, нягледзячы на вельмі сур'ёзныя як знешнія, так і ўнутраныя пагрозы.

Ніхто з насельнікаў тагачаснай Літвы, нават найлепей інфармаваныя з іх — вялікія князі — не прадбачыў, што чакае краіну ў новым XIV-м стагоддзі. Ліцвіны не маглі ведаць пра вялікі еўрапейскі крызіс сярэдзіны стагоддзя пра працяг вайны з крыжакамі (яна зацягнецца больш чым на сто гадоў). Не маглі яшчэ ведаць, што іх Літве ў гэтым стагоддзі наканавана стаць сапраўды вялікай дзяржавай.

Пачатак гаспадарання

У XIV ст. над Літвой пачалі патроху рассявацца гістарычныя поцёмкі, і ў пэўны момант з іх глыбіні выступіў на арэну гісторыі новы і, без перабольшвання, вялікі гаспадар Гедымін — кароль Літвы і Русі (так ён тытулаваўся ў лацінскіх дакументах).

⁶⁸ Літва — гістарычная вобласць, якая стала пачатковай тэрыторыяй, ядром Вялікага Княства Літоўскага; складаецца з Наваградчыны, Гарадзеншчыны, Віленшчыны і заходняй часткі Меншчыны. Тэрмін ужываўся таксама як скарачанае назва ўсёй дзяржавы пасля далучэння іншых гістарычных абласцей: Русі, Падляшша, Палесся, Жамойці, Валыні, Кіеўшчыны, Падолля.

Біяграфічная даведка:

Гедымін — сын вялікага князя Пукувера, брат вялікага князя Віценья. Дата нараджэння невядомая (мяркуецца, што нарадзіўся каля 1275 г.), скончыў жыццё каля 1340—1341 г.

Пераняў вышэйшую ўладу каля 1316 г. пасля смерці брата. Выявіў надзвычайныя здольнасці дзяржаўнага дзеяча і дыпламата. Быў нетыповым сярэднявечным манархам — аддаваў перавагу дыпламатыі перад вайной. Дзеля дасягнення знешнепалітычных мэтай эфектыўна выкарыстоўваў дынастычныя шлюбы сваіх дзяцей.

Больш чым удвая павялічыў тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага. Сабраў у адзінай дзяржаве ўсе галоўныя гістарычныя вобласці Беларусі: Панямонне, Берасцейшчыну, Турава-Піншчыну, Полаччыну і Віцебшчыну, — што забяспечыла поспех этнагенезу сучаснага беларускага народа.

Значна ўзняў маястат⁶⁹ уладара Літвы, здабыў прыжыццёвую славу і аўтарытэт далёка за межамі дзяржавы. Заснаваў вялікую дынастыю, якая больш за дзвесце гадоў кіравала некалькімі краінамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Галоўная палітычная памылка: сваім тастаментам падзяліў дзяржаву між сынамі на вялікія ўдзелы, што прывяло да яе дэцэнтралізацыі і аслаблення.

Паходжанне Гедыміна да сёння дакладна не высветлена, для нас недаступныя яго дзіцячыя і юнацкія гады па вядомай прычыне — недахоп гістарычных крыніц. Аднак імя і чыны Гедыміна настолькі трывала ўвайшлі ў свядомасць некалькіх пакаленняў тагачасных людзей, што нават праз стагоддзі ворагі лічылі неабходным яго ачарніць, каб зняславіць усю пачатую ім дынастыю. Версію пра нізкае паходжанне Гедыміна і ўзурпацыю ім літоўскага трона прыдумалі ідэолагі Тэўтонскага ордэна ў пачатку XV ст. Яна мела давесці, што Гедымін, быўшы канюшым у Віценья, забіў гаспадара і захапіў яго трон. Не выпадкова версія гэтая ўзнікла

⁶⁹ Маястат (старабел.) — каралеўская годнасць.

неўзабаве пасля Грунвальдскай бітвы, калі дасягнула апагею варожаць крыжакоў да ўнукаў Гедыміна — Ягайлы і Вітаўта.

Маскоўскія летапісцы XVI ст. у працяг крыжацкіх памкненняў таксама імкнуліся прынізіць варожую ім літвінскую дынастыю. Паводле адной з маскоўскіх версій, папярэднік Гедыміна Віцень паходзіў з роду смаленскіх ці полацкіх князёў. Вызваліўшыся з татарскай няволі, ён уцёк у Жамойць і ажаніўся там з дачкой бортніка. Калі Віцень загінуў ад удару маланкі, яго “*раб і канюшы*” Гедымін узяў за жонку ўдаву вялікага князя і нарадзіў з ёй сямёра сыноў. Паводле іншай маскоўскай легенды, Гедымін быў дробным рускім баярынам, якога маскоўскі князь паслаў прылучыць да Масквы землі за Дняпром, спустошаныя татарамі. Аднак Гедымін нібыта прысвоіў сабраныя сродкі ды землі і самавольна абвясціўся вялікім князем літоўскім: “*Назваўся ад іх князь вялікі Гедымін літоўскі першы вялікіх гасудароў рускіх нязгодаю і міжусобнымі сварамі*”. Веры гэтым легендам навукоўцы таксама не даюць, бо з’явіліся яны якраз у разгар маскоўска-літвінскіх войнаў, калі Масква імкнулася абгрунтаваць свае гістарычныя правы на землі, якія адбірала ў Літвы сілай зброі.

Варта зазначыць, што ўласныя летапісы Вялікага Княства Літоўскага, наадварот, падкрэслівалі легітымнасць дынастыі Гедыміна. Віценья яны называюць сынам Трайдэна, які, у сваю чаргу, паходзіў ці то з Жамойці, ці з роду полацкіх князёў. Гедымін жа быў сынам Віценья. Гэтую версію можна сустрэць нават у сучаснай гістарыяграфіі. Аднак яшчэ ў XIX ст. гісторыкі звярнулі ўвагу на аўтэнтычны дакумент, створаны 2 кастрычніка 1323 г., менавіта ліст ратманаў Рыгі да Гедыміна. У тым лісце рыжане зазначалі, што Гедымін гатовы заключыць з імі мір, “*як было ў нас з вашым братам і папярэднікам, светлай памяці Віцнем*” (*sicut Vithene bone memorie frater vester et antecessor* (выдзелена мною — А.К.), *nobiscum habit*). Даследчыкі звяртаюць увагу, што тэрмін “брат” ужыты ў дакуменце ў сэнсе пакрывенства, а не як абазначэнне калегі па манаршай пасадзе.

Атрымліваецца, Гедымін заняў вялікакняскі стол дарослым чалавекам. Калі прыняць за прыблізны час яго нараджэння 1275 г., то ў 1315 г. Гедымін мусіў мець 40 гадоў. Ведаем, што ён да таго часу набыў ужо немалы вайсковы вопыт. Аднак напачатку не вядома было, як новы гаспадар пакажа сябе на найвышэйшай дзяржаўнай пасадзе, бо нават выдатны вайсковы кіраўнік далёка не заўжды становіцца добрым дзяржаўным дзеячам. Вось

і Гедымін у першыя гады свайго гаспадарання нічым асаблівым не вызначыўся і не “засвяціўся” ў пісьмовых крыніцах.

Аднак пазней выявілася, што гаспадар проста, як кажуць,

“узяў паўзу” ў пачатку кіравання. Гедымін разглядаўся на новым месцы ды займаўся малапрыкметнай, але важнай і няпростай працай: назіраў, думаў і шыкаваў планы. Не спяшаўся прымаць адказныя рашэнні, не парушаў звыклы ход спраў, пакуль добра ў іх не разабраўся. Аналізаваў сітуацыю ў краіне і за яе межамі, прадумваў стратэгію, тактыку і канкрэтныя дзеянні. Кажучы сучаснай мовай, працаваў над уласнай палітычнай праграмай і стратэгіяй яе рэалізацыі. Гэта заняло ў яго не менш шасці–сямі гадоў. Часы тады ўвогуле былі нетаропкія...

У XIV ст. еўрапейскае сярэднявечча ўвайшло ў сваю заключную фазу, якой знакаміты галандскі медыявіст Ёхан Хейзінга даў прыгожую назву — “восень сярэднявечча”. Напачатку ніхто не здагадваўся, што распачаліся вялікія перамены, ацэненыя сучаснымі гісторыкамі як заняпад феадальнай Еўропы. З усёй паўнотай і сілай агульнаеўрапейскі крызіс увідавочніўся неўзабаве пасля смерці Гедыміна, у канцы 40–х гадоў. А ў пачатку яго гаспадарання жыхары Еўропы яшчэ не маглі скласці ў адзінае цэлае шэраг трывожных падзеяў з розных частак кантыненту.

Ужо ў пачатку стагоддзя ў Заходняй Еўропе праявіліся прыкметы застою ў гаспадарцы. Некалькі неўраджаюў запар у 1314—1317 гг. выклікалі хвалю голаду, якая ахапіла многія краіны Еўропы і паглыбіла гаспадарчы крызіс. Узрасла смяротнасць і затармазіўся натуральны прырост насельніцтва.

Яшчэ адной прыкметай цяжкіх часоў сталі вострыя палітычныя і сацыяльныя канфлікты. Па Еўропе пракацілася хваля першых сялянскіх і гарадскіх бунтаў, сярод якіх вылучаліся размахам сялянскі рух пад кіраўніцтвам Дальчына ў Італіі, сялянска–гарадское паўстанне ў Фландрыі. Як заўсёды бывае ў час крызісу, умацніліся містычныя настроі, з’явіліся новыя рэлігійныя рухі і секты. Сацыяльная напруга ў многіх месцах вылівалася ў антыжыдоўскія выступы, якія нярэдка прымалі форму пагромаў. Вынікам стала масавая эміграцыя

жыдоў з нямецкіх земляў, між іншым, на тэрыторыю Цэнтральна–Усходняй Еўропы.

Спрэчка Французскага Каралеўства з папствам прывяла да гэтак званага “авіньёнскага палону папаў” (Авіньён — горад каля паўднёвай мяжы Францыі), які працягваўся 70 гадоў. У 1312 г. нямецкаму каралю Генрыху VII удалося наладзіць у Рыме сваю каранацыю на імператара. Праз год з невялікім новы імператар памёр і распачалася вайна паміж двума прэтэндэнтамі на яго трон. Гэтая сітуацыя дапамагла вызваліцца з–пад нямецкай апекі адной з імперскіх правінцый — Швейцарыі. Перамога швейцарцаў над войскамі Леапольда Габзбурга паклала пачатак незалежнасці іх краіны.

Папа Рымскі Ян XXII таксама спрабаваў выкарыстаць нямецкую спрэчку для ўзмацнення сваёй пазіцыі ў Італіі і ўсёй Еўропе ды выступіў з дэкларацыяй вяршэнства духоўнай (папскай) улады над свецкай (імператарскай). У выніку з новай сілай разгарэўся стары канфлікт паміж папамі і нямецкімі імператарамі за дамінацыю ў Заходняй Еўропе.

Незадоўга да смерці Гедыміна ў 1337 г. распачалася Стогадовая вайна паміж Францыяй і Англіяй. У Іспаніі ў гэты час заканчвалася выгнанне арабаў — маўраў. Апошняя арабская дзяржава на Пірынейскім паўвостраве — Гранадскі Эмірат — пасля цяжкай паразы маўраў у 1340 г. ад хрысціянскіх войскаў магла ўжо толькі абараняцца.

Адначасова ў шэрагу еўрапейскіх дзяржаваў праявіліся тэндэнцыі да цэнтралізацыі. У пачатку XIV ст. наймацнейшая цэнтральная ўлада існавала ў Англіі, Францыі, Кастыліі і Арагоне (апошнія дзве дзяржавы ў XV ст. аб’ядналіся, стварыўшы Іспанскае Каралеўства). Паступова ў многіх краінах аформілася гэтак званая саслоўна–прадстаўнічая манархія, у якой каралеўская ўлада была часткова абмежаваная прадстаўнічымі органамі грамадскіх станаў (парламентамі), найперш стану феадальнага. У Даніі, Швецыі і Нарвегіі правілаў стаў удзел у парламенце прадстаўнікоў вольнага сялянства, асабліва шматлікага ў Скандынавіі. Аднак надалей раздробленымі заставаліся Італія, дзе дамінавалі буйныя гарадскія камуны (вялікую кар’еру рабіла Венецыя), і Германія з моцнымі ўплывамі буйных феодалаў.

Аб’яднаўчыя працэсы паступова набіралі моц у Цэнтральна–Усходняй і Паўднёва–Усходняй Еўропе. На Балканах

узмацнілася Сербія, асабліва пад кіраўніцтвам сучасніка Гедыміна цара Стэфана Душана (1331—1355 гг.). Гэтая краіна вяла паспяховыя войны з Балгарыяй (на некаторы час нават змусіла тую да васальнай залежнасці) і Візантыяй. Аднак пасля смерці цара Стэфана Сербія распалася на шэраг варагуючых паміж сабой удзелаў.

У пачатку XIV ст. адбылося аб'яднанне ў адзіную дзяржаву шэрагу румынскіх земляў, раскінутых ад Карпат да Дуная. У 1324 г. вялікі ваявода Басараб I назваў сваю краіну Цара Румынська, г. зн. Румынская Краіна (іншая назва — Валахія). Землі сённяшняй Малдовы да сярэдзіны XIV ст. заставаліся пад уладай Залатой Арды.

На паўвостраве пад назвай Малая Азія ў пачатку стагоддзя выявілася новая сіла, якая неўзабаве вырасла ў найвялікшую праблему Еўропы на цэлае наступнае паўтысячагоддзе — Асманская Турцыя. Эмір Асман Газі (1307—1326 гг.), ад імя якога дзяржава была пазней названа Асманскай, падпарадкаваў і аб'яднаў суседнія невялічкія турэцкія княствы. Ужо з другой чвэрці XIV ст. турэцкая дзяржава распачала наступ на аслабелую Візантыю. Магутная некалі Візантыйская Імперыя набліжалася да свайго канца. Спробы візантыйцаў спыніць туркаў з дапамогай наёмнага каталонскага войска закончыліся правалам. У 1320—1328 гг. імперыю руйнавала міжусобная вайна. Акрамя таго, у 20-я — 30-я гады Візантыя вяла цяжкія і беспаспяховыя войны з Балгарыяй і Сербіяй, што яшчэ больш аслабіла яе перад турэцкай экспансіяй. Ужо недалёка быў той час, калі туркі пераправяцца цераз Басфор і пачнуць заваёўваць Еўропу.

Паступова ўзмацнялася цэнтральная ўлада і ў Венгерскім Каралеўстве. Да гэтага прычынілася новая дынастыя італа-анжуйскага паходжання, якую запачаткаваў у Венгрыі Карл Роберт. Пасля больш чым паўтаравяковага перыяду раздробленасці пачаўся працэс цэнтралізацыі польскіх земляў. Куяўскі князь Уладзіслаў Лакетак з вялікай цяжкасцю сабраў у сваіх руках уладу над асноўнымі польскімі землямі Малапольшчай і Вялікапольшчай (па ходу справы страціўшы на карысць Тэўтонскага ордэна Памор'е) і ў 1320 г. арганізаваў, пры маўклівай падтрымцы Папы Рымскага, сваю інаўгурацыю на караля Польшчы. Яго справу працягнуў і дасягнуў у ёй небывалых поспехаў сын Казімір (зяць Гедыміна), нездарма названы Вялікім.

На ўздыме знаходзілася дзяржава Тэўтонскага ордэна ў Прусах. Некалькі дзесяцігоддзяў пасля поўнага пакарэння мясцовых

плямёнаў рыцары выкарысталі для загаспадаравання здабытай краіны. Моцна дапамаглі ім у гэтым каланісты з перанаселеных нямецкіх земляў, якія пачалі масава наплываць у заміраны край. Ордэн вёў даволі паспяховую вайну з Літвой, а ў 1308 г. здабыў багатае польскае Памор’е з буйнейшым балтыйскім портам Гданьскам.

Уся Паўночна–Усходняя ці Уладзімірская Русь (будучая Расея) надалей знаходзілася ў васальнай залежнасці ад Залатой Арды. Тамтэйшыя ўдзельныя князі актыўна змагаліся за палітычнае першынство, здабываючы ад хана ярлык на вялікае княжанне ўладзімірскае. Рускія князі лічылі ардынскіх ханаў сваімі законнымі сюзерэнамі і ніякага змагання з “ігам” не вялі. Паступова ў першы шэраг пачалі выбівацца князі маскоўскія, якія заявілі прэтэнзіі на лідарства ў рэгіёне. Прэцэдэнт стварыў князь Юры Данілавіч (1303—1325 гг.), здабыўшы ў 1317 г. ярлык на вялікае княжанне. Яго брат і пераемнік Іван Данілавіч па мянушцы Каліта (1325—1340 гг.), сучаснік Гедыміна, заставаўся верным васалам Арды і адначасова ўзмацняў пазіцыю Масквы. Яму ўдалося захаваць тытул вялікага князя ўладзімірскага да канца жыцця, якое ён закончыў блізка па часе з Гедымінам. Менавіта ў часы Каліты і Гедыміна быў аднатаваны першы маскоўска–ліцвінскі канфлікт, які, аднак, не прывёў да непасрэднага збройнага сутыкнення.

Дзяржава, атрыманая Гедымінам у спадчыну, была не надта вялікай (ахоплівала гістарычную Літву — Наваградчыну, Віленшчыну і Гарадзеншчыну), але добра арганізаванай і з моцнай цэнтральнай уладай. Да гэтага нямала прычыніўся бліжэйшы заходні сусед — дзяржава Тэўтонскага ордэна ў Прусах. Супрацьстаянне з ёй стала на той час галоўнай знешнепалітычнай праблемай Літвы, вымагаўшай канцэнтрацыі сілаў і сродкаў.

Яшчэ ад XIII ст., дакладней ад 1283 г., рыцары–крыжакі вялі з Літвой метадычную вайну, мэтай якой было яе падпарадкаванне, хрышчэнне ў каталіцтва і далучэнне да ордэнскай дзяржавы. Крыжацкія войскі сягалі далёка ў глыб краіны і маглі пагражаць самой сталіцы, як тое здарылася з Наваградкам у 1314 г., калі ордэнскі атрад спаліў гарадскія пасады. Напады, засады, паходы ў адказ у Прусы, штурмы і абароны замкаў, спусташэнне земляў, вывад палону — усё гэта стала надзённай рэальнасцю ў жыцці

краіны. У любы момант бяды ў выглядзе вояў, ахінутых шэрымі і белымі плашчамі з выявай чорнага крыжа, магла абрынуцца на кожнага: ад самага беднага смерда да найзнатнейшага баярына. Адсюль вынікала агульнае ўсведамленне патрэбы і непазбежнасці прускай вайны. Арганізатары абароны краіны — вялікія князі літоўскія, — асабліва калі яны былі паспяховымі ваярамі, маглі разлічваць на разуменне і падтрымку. Уся краіна бачыла ў іх абаронцаў і збаўцаў. Можна з пэўнасцю сцвярджаць, што ў перыяд другой паловы XIII—XIV ст. адна з дзвюх галоўных функцый дзяржавы, менавіта абарона ад знешняга ворага, дамінавала і моцна ўплывала на другую — фармаванне і падтрыманне ўнутранага правапарадку. У 80-я гады XIII — пачатку XV ст. **Літва кшталтавалася і гартавалася ў гарніле прускай вайны.**

Апісанні ліцвінска-крыжацкага змагання паказваюць, што яно вялося амаль на роўных, хоць стратэгічнай ініцыятывай надалей валодалі тэўтонскія рыцары (Гедымін прыклаў шмат высілкаў, каб гэтую ініцыятыву перахапіць). Ліцвіны часта выкарыстоўвалі супраць братоў-рыцараў іх жа метады і неаднойчы здабывалі перамогі. Вайна вялася пераважна на жамойцкім і гарадзенскім накірунках. Яе дэталі вядомыя з апошняй часткі “Хронікі Прускай зямлі” пяра ордэнскага храніста Пятра Дусбурга, якая заканчваецца 1326 г. Дусбург апісваў сучасныя яму падзеі, якія добра ведаў, а ў некаторых сам прымаў удзел. Адсюль вынікае вялікая вартасць яго звестак, да таго ж падцверджаных іншымі крыніцамі. Цікава, што Дусбург не напісаў пра змену гаспадара на ліцвінскім троне, напэўна, не звярнуў на гэта асаблівай увагі, бо не чакаў пераменаў ліцвінскай палітыкі ў адносінах да яго краіны. Упершыню пра Гедыміна ён узгадаў толькі ў 1324 г. пры апісанні справы з няўдалым хрышчэннем гаспадара Літвы. Такую няўважлівасць храніста да змены манарха ў суседняй краіне, з якой вядзецца цяжкая вайна, можна лічыць дадатковым сведчаннем пераемнасці ліцвінскай палітыкі ад Віцены да Гедыміна.

Аднак з’яўленне Гедыміна на чале перыферыйнай і напалову паганскай дзяржавы не прайшло незаўважаным у еўрапейскіх палітычных цэнтрах. На пачатку яго кіравання ў 1317 г. Папа Рымскі Ян XXII выслаў булу да не названага па імю “князя ліцвінаў” з заклікам прыхінуцца да лона святой рымскай царквы. Некаторыя даныя дазваляюць меркаваць, што сітуацыяй часовай няпэўнасці ў Літве, звычайнай пасля змены кіраўніка дзяржавы, спрабавалі скарыстацца валынскія князі — суседзі калісьці грозныя, а цяпер аслабелыя і запалоханыя. У 1316 г. яны (тады кіравалі

Андрэй і Леў Юр'евічы) заключылі вайсковы саюз з Тэўтонскім ордэнам, меўшы, беручы пад увагу варожыя ліцвінска–ордэнскія адносіны, выразна антылітоўскую скіраванасць.

У дзяржаве Гедыміна справы ішлі сваёй чарадой. А першай у чарзе была вайна з Ордэнам. Звесткі з ордэнскай хронікі выразна сведчаць, што браты–рыцары мелі немалы шацунак да вайскавай моцы ліцвінаў. У пачатку гаспадарання Гедыміна, зімой 1317 г., на думку храніста, *“Бог цудоўным чынам вырваў братоў і іх войска з пазуроў смерці”*. Цудоўнае выратаванне адбылося дзякуючы прыроднаму катаклізму, які прадухіліў сутыкненне буйнога крыжацкага атрада з ліцвінскім войскам. Напэўна, было каго баяцца, калі добра прыгатаванае крыжацкае войска, сабранае з дзвюх правінцый, на чале з вялікім маршалам узрадавалася, што не дайшло да сустрэчы з ліцвінска–жамойцкім войскам, якое тры дні чакала крыжакоў, але так і не дачакалася. Страшная ночная бура з віхурай і завываннем напалохала людзей і коней так, што ўсе паразбягаліся па лесе. З цяжкасцю пазбіраўшы коней, крыжакі палічылі за лепшае вярнуцца дадому, а потым даведаліся, *“што вялікая колькасць няверных стаяла пад зброяй і тры дні чакала братоў і іх войска, і калі б хрысціяне тады ўвайшлі да той акругі, ніхто з іх не ўратаваў бы жыццё”*.

Летам таго ж году комтур Рагнеты спрабаваў знянацку захапіць *“замак Гедыміна”* ў Жамойці, але яго залог даведалася пра надыход ворага і наладзіла абарону. Крыжакам удалося толькі спаліць прадмесце. З апісання гэтых двух эпизодаў можна меркаваць, што ліцвіны мелі добра арганізаваную глыбокую выведку, якая своєчасова выяўляла падрыхтоўку крыжацкіх паходаў.

У хроніцы Дусбурга можна знайсці цікавыя дэталі адносінаў да крыжакоў звыклых вяскоўцаў з Жамойці. Падчас памянутага паходу рагнецкага комтура конь аднаго з крыжацкіх вояў спатыкнуўся, яго гаспадар вылецеў з сядла і так бразнуўся аб зямлю, што страціў прытомнасць. Калі ён прыйшоў да сябе, то не ўбачыў ані сваіх таварышаў, ані каня. Занепакоены крыжацкі вой пабрыў назад у Прусы. Неўзабаве ён выйшаў да жамойцкай вёскі і запытаў у яе жыхароў дарогу на Рагнету. Тыя, напалоханыя выглядам узброенага ордэнскага жаўнера, паказалі дакладны кірунак. Потым, пабачыўшы, што крыжак усяго адзін, сяляне сабраліся ў грамаду, свіснулі сабак і кінуліся яго лавіць. Той, пачуўшы крыкі пагоні і брэх сабак, зашыўся ў лес. *“Тым часам няверныя, якія раз за разам падыходзілі да яго і атачылі з усіх бакоў, зусім яго не бачылі, нібы Бог*

іх асляніў. Урэшце стаміліся і кінулі пошукі". Шчасліва вярнуўшыся ў Рагнету і нават не скінуўшы зброю, немец пабег у касцёл, дзе, укленьчыўшы, дзякаваў Богу за ўратаванне.

У 1319 г. не надта ўдалы паход на Прусы правёў Давыд Гарадзенскі. Здабычу, што праўда, сабраў, але крыжакі ўсё адбілі. Аднак у наступным, 1320 г. ордэнскі маршал падчас выправы на Медніцкую акругу пацярпеў паразу і быў забіты. Парэшткі яго атрада *"имат дзён і начэй блукалі па бязлюдных ваколіцах, і хоць мучыў іх голад, аднак вярнуліся. Толькі брата Герхарда — самбійскага войта — пасадзілі ў поўным узбраенні на каня і спалілі ў ахвяру сваім бажкам"*.

Як і даўней, на дапамогу Ордэну прыходзілі атрады еўрапейскіх рыцараў. У 1322 г. у Прусы прыбылі са сваімі аддзеламі паны з Сілезіі, Германіі, Люксембургу і Чэхіі. Разам з тэўтонскімі рыцарамі яны напалі на некалькі жамойцкіх валасцей і спустошылі іх. Падчас штурму замка Пістэ абаронцам давялося цяжка, бо крыжаносцы мелі на сабе такія добрыя даспехі, *"што калі яны ўзыходзілі на сцены, залога замка не магла іх стрымаць ані кап'ём, ані мячом, ані якім іншым відам зброі. Урэшце два, тры ці болей няверных браліся за кап'ё і ўпіралі яго ў грудзі або спіны тых, хто ўваходзіў на гару, і, так напіхаючы, скідвалі іх са сценаў"*. Штурм спыніўся толькі з надыходам ночы. На наступны дзень, калі крыжаносцы рыхтаваліся да бою, залога замка запрасіла міру і дала закладнікаў, абяцаючы прызнаць уладу Ордэна. Але (увага, гаворка пра ўплывы Гедыміна!) *"пад націскам ліцвінскага караля свайго абяцанку пазней не стрымала"*. Гэты запіс — сведчанне таго, што Жамойць не ўваходзіла ў склад Вялікага Княства Літоўскага, але ў саюзе з ім змагалася супраць Ордэна.

Зімой наступнага года толькі моцныя маразы змусілі ордэнскіх і прыбылых ім на дапамогу еўрапейскіх рыцараў спыніць паход на Літву і завярнуць з паловы дарогі. У 1324 г. падобная зімняя выправа была сарваная *"па прычыне слабага лёду"*.

Напрута на паўночна-заходніх межах адцягвала туды ўвагу і сілы гаспадарства. Ад апошніх дзесяцігоддзяў XIII ст. значна спала актыўнасць ліцвінаў на ўсходнім і паўднёвым кірунках. Яны яўна ўнікалі сутыкнення з магутным сюзерэнам усходняй і паўднёвай Русі — Залатой Ардой.

Фактычна закончылася процістаянне Літвы з Галіцка-Валынскім княствам па прычыне аслаблення апошняга

ў выніку мэтанакіраванай палітыкі Залатой Арды. Пры ўсходніх граніцах ляжалі здаўна прыязныя і палітычна залежныя ад Літвы Полацкая і Віцебская землі, якія шукалі ў ёй апоры супраць інфлянцкіх немцаў. Ля заходняй мяжы знаходзіліся раздробленыя мазавецкія княствы, некаторыя з іх былі звязаныя з Літвой традыцыйнымі дынастычнымі сувязямі. Яны апасаліся моцнага суседа, але таксама ўсведамлялі небяспеку як з боку Ордэна, так і паволі ажываючага Польскага Каралеўства.

Ад часоў Пукувера вялікакняская ўлада ў Літве перадавалася ад аднаго пакалення да другога ў межах аднаго дынастычнага роду, да якога іншыя арыстакратычныя сем'і дараўнацца ўжо не маглі. Бунты маленькіх князькоў — прадстаўнікоў балцкай родавай арыстакратыі — заканчваліся іх смерцю або ўцёкамі ў ордэнскую дзяржаву. Пра гэта сведчаць ордэнскія крыніцы, якія неаднакроць пераказваюць звесткі пра зямельныя наданні ліцвінскім уцекачам, але толькі часова, да заваёвы Ордэнам Літвы: *“Да моманту, пакуль яны не вернуць свае ўладанні, пакінутыя ў Літве”*.

Першай паспяховай знешнепалітычнай акцыяй Гедыміна стаў шлюб яго сына Альгерда з віцебскай княжнай Марыяй Яраслаўнай. Летапісец запісаў пад 1318 г.: *“Князь віцебскі сыноў не меў, узяў яго да дочкі Віцебск узяць”*. Праз некалькі гадоў, пасля смерці цесця, Альгерд стаў віцебскім князем, а беларуска-ліцвінскае гаспадарства мірна павялічылася яшчэ на адну беларускую зямлю — краіну багатых гарадоў на еўрапейскім гандлёвым гасцінцы — Дзвіне.

Жаніцтва Альгерда стала другой (першай выйшла замуж за аднаго з мазавецкіх князёў яго сястра Елізавета) у чарадзе падобных шлюбаў, а пазней выявілася, што яна з'яўлялася часткай агульнай палітычнай дактрыны яго бацькі. Стрыжнем дактрыны Гедыміна была не вайна, а дыпламатыя. Гаспадар зрабіў дынастычныя шлюбы эфектыўным інструментам сваёй знешняй палітыкі.

Дзяцей Гедымін меў шмат: як сапраўды вялікі чалавек, ён быў вялікі ва ўсіх адносінах, у тым ліку сямейных. Паводле крыніц няясна, колькі разоў Гедымін быў жанаты, выказваліся меркаванні як пра адну, так пра дзве і нават тры жонкі. *“Хроніка Быхаўца”* — беларуска-літоўскі летапіс, які дайшоў да нас у копіі XVI ст., называе толькі адно імя — Еўна. Усяго Бог паслаў Гедыміну больш тузіна дзетак, якія нарадзіліся паміж 1300 і 1321 г. Гісторыкі налічылі па розных крыніцах чатырнаццаць Гедымінавых дзяцей, аднак выказваюць розныя меркаванні адносна чарговасці іх народзінаў.

У пачатку 20-х гадоў XIV ст. выявілася, што вялікі князь закончыў разглядацца. Гедымін пачаў дзейнічаць адразу актыўна і рашуча, удала камбінуючы і выкарыстоўваючы адначасова як дыпламатыю, так і вайну.

Дыпламатычны марш на Захад

Уся дзейнасць Гедыміна засведчыла, што па натуре ён быў творцам, а не знішчальнікам, і больш дыпламатам, чым ваяром. Аднак у сярэднявеччы вайна з’яўлялася звычайным, натуральным сродкам міждзяржаўных адносінаў. Не мог без яе абысціся і Гедымін. Але калі існавала магчымасць выбару паміж зброяй і дамовай, ён схіляўся да дыпламатыі.

Гедымін меў дастатковы вайсковы вопыт, пачынаючы ад службы на жамойцка-крыжацкай мяжы па даручэнні бацькі, пазней праз супрацоўніцтва з братам Віценом. Несумненна, гэты вопыт паўплываў на яго бачанне сродкаў і метадаў вядзення дзяржаўнай дзейнасці. З другога боку, гаспадара, напэўна, натхніў удалы прыклад мірнага, без гвалту, прырашчэння дзяржавы праз шлюб Альгерда з віцебскай княжнай. Трохі раней, каля 1316 г., Гедымін аддаў дачку (у хрышчэнні мела імя Елізавета) за аднаго з суседніх мазавецкіх князёў — Вацлава (яго называлі яшчэ “Ванько”) Плоцкага. Такім чынам працягвалася традыцыя шлюбаў паміж мазавецкай і ліцвінскай дынастыямі, запачаткаваная ў часы Трайдэна, і ўмацоўваліся асновы мірнага суседства з зямлёй, якая патэнцыяльна магла выбраць і саюз з ворагам Літвы — Ордэнам. Пазней гаспадар арганізаваў яшчэ некалькі шлюбаў сваіх дзяцей, усе з далёкім палітычным прыцэлам (прымаецца, што мінімальным шлюбным узростам было 14 год).

Каля 1319—1320 г. дачка Гедыміна Марыя пабралася з цвярскім вялікім князем Дзмітрыем, заклаўшы пачатак больш чым векавому саюзу Літвы з Цвер’ю — асноўным сапернікам Масквы ў аб’яднанні Уладзіміра-Суздальскай Русі (пазней яшчэ адну дачку Гедымін выдаў і за маскоўскага князя).

Важныя стратэгічныя наступствы меў шлюб Любарта Гедымінавіча з валынскай князеўнай, які адбыўся дзесьці да 1322 г. (дакладная дата невядомая). Праз два дзесяцігоддзі факт гэтага шлюбу даў Любарту фармальную падставу прэтэндаваць на ўсё Галіцка-Валынскае княства. Гедымін і надалей працягваў арганізоўваць палітычныя шлюбы па меры таго, як падрасталі яго дзеці.

Актыўныя дзеянні Гедыміна, якія фіксуюцца ад пачатку 20-х гадоў XIV ст., не абмяжоўваліся адной дыпламатыяй. Гаспадар мусіў браць пад увагу ўвесь комплекс дзяржаўных праблем і выкарыстоўваў у іх вырашэнні самыя розныя метады, сярод якіх у сярэднявеччы найбольш распаўсюджаным была вайна. Пасля даволі працяглага перапынку ў пачатку 20-х гадоў аднавіліся ліцвінскія напады на Польшчу. Паходы 1321, 1323, 1324 гадоў былі скіраваны на паасобныя землі Мазовіі. Гедымін тут праводзіў класічную палітыку: сябраваў з аднымі мясцовымі князямі (не чапаў уладанне зяця — Ванька Плоцкага), ваяваў з другімі і тым дасягаў сваёй мэты — не дапускаў аб'яднання, якое магло прынесці небяспеку яго краіне.

Найбольшым поспехам дыпламатыі ліцвінскага гаспадара магло стаць спыненне вайны з Тэўтонскім ордэнам. Тут сітуацыя выглядала значна больш складанай і неспрыяльнай для Літвы, чым на ўсходзе. Ордэнская дзяржава не мела ні жадання, ні патрэбы, прынамсі, да сканчэння заваёвы Жамойці, мірыцца з Вялікім Княствам Літоўскім. Мір з Літвой перакрываў усе далёкасяжныя стратэгічныя планы Ордэна, найперш заваёву Жамойці дзеля аб'яднання па сушы Прусаў з Інфлянтамі. Дасягнуўшы гэтай мэты, крыжацкая дзяржава становілася б наймацнейшай у Прыбалтыцы. Літва ж не магла дапусціць захопу крыжакамі Жамойці, бо потым прыходзіла чарга да яе.

У часы Гедыміна дзяржава Тэўтонскага ордэна ў Прусах знаходзілася на ўздыме і пастаянна нарошчвала свае сілы. Захапіла Гданьскае Памор'е, засяліла Прусы тысячамі нямецкіх каланістаў (не толькі вяскоўцамі, але гараджанамі і рыцарамі), мела рэгулярную вайсковую падтрымку еўрапейскага рыцарства. Ордэн быў зацікаўлены ў вайне з Літвой і меў падставы спадзявацца на поспех.

Сёння мы разумеем, што галоўная мэта Гедыміна — наладзіць мірныя адносіны з ордэнскай дзяржавай у Прусах — была на той час недасягальнай. Гедымін у гэтай справе відавочна пераацэньваў магчымасці дыпламатыі. Пра тое, што гаспадар верыў у поспех замірэння з крыжакамі, хоць бы і наперакор іх планам, сведчыць тая энергія, з якой ён павёў дыпламатычную атаку. І Гедыміну такі ўдалося, праўда не цалкам і не надоўга, дасягнуць сваёй мэты ў 1323 г. праз падпісанне г. зв. Віленскага міру. Дарога да гэтага пагаднення аказалася вельмі няпростай. Гедыміну давялося патраціць нямала высылкаў і энергіі, каб правесці па ёй крыжакоў “*д’ябальскім выкрунтасам*”, як пазней пісалі біскупы з ордэнскай дзяржавы ў Прусах.

Ордэн якраз меў вайсковыя клопаты пасля згаданай ужо няўдалай выправы на Жамойць у 1320 г. Тады загінуў вялікі маршал, а войт Самбіі (прыморскай прускай вобласці) быў спалены на рытуальным паганскім вогнішчы. У 1322 г. ліцвіны правялі спусташальны паход на нямецкія ўладанні ў Эстоніі. У 1323 г. да гарадзенскага старасты Давыда прыбылі ганцы з Пскова з заклікам на дапамогу ў абароне ад інфлянцкіх рыцараў. Атрымаўшы згоду гаспадара, Давыд з войскам пераадолеў некалькі сотняў кіламетраў і змусіў немцаў зняць аблогу Пскова. Удзячны пскоўскі летапісец запісаў: *“Божым жа паспяшаннем прыехаў князь Давыд з Літвы з мужы сваімі і... прагнаў іх за Вялікую раку, і парокі⁷⁰ іх адабраў, і гароды іх, і іншыя іх ізмыслення запаліў, і адбеглі немцы з многім стыдом і срамам...”* Давыд жа з разгону прайшоўся глыбокім рэйдам па Інфлянтах, сягнуўшы аж да ўладанняў дацкага караля ў Эстоніі.

Гедымін выдатна разумеў, што з Ордэнам можна справіцца толькі пазбавіўшы яго збройнай дапамогі з боку рыцарства Заходняй Еўропы. Гэта магчыма было ажыццявіць, стаўшы часткай той каталіцкай Еўропы, ці, прынамсі, пераканаўшы, што Літва імкнецца ёй стаць. Гэтую задачу Гедымін пачаў рэалізоўваць двума шляхамі: па-першае, даводзіў еўрапейцам, што Літва — спрыяльная для іх краіна; па-другое, дэманстраваў жаданне хрысціцца па каталіцкім абрадзе. У апошнім (дэкларацыі хрышчэння дзеля замірэння з Ордэнам) Літва ўжо мела даўні вопыт, пачынаючы ад Міндаўга і да часоў Віцены. То быў адпрацаваны вялікімі князямі літоўскімі дыпламатычны прыём у змаганні з Ордэнам.

У студзені 1323 г. Гедымін распачаў шырока закроеную дыпламатычна-прапагандысцкую акцыю па абодвух кірунках. Яна складалася як з дэкларацый, так і канкрэтных дзеянняў. Сваім рупарам гаспадар абраў грамадзянаў горада Рыгі, якія былі жыццёва зацікаўленыя ў мірным гандлі ва ўсёй Прыбалтыцы і Беларусі. Акрамя таго, рыжане здаўна знаходзіліся ў сур’ёзным канфлікце з інфлянцкай філіяй Тэўтонскага ордэна і гэтаксама даўно карысталіся ліцвінскай збройнай дапамогай супраць інфлянцкіх рыцараў-крыжакоў. Менавіта ў рыжскай канцылярыі рыхтаваліся на лаціне, тагачаснай афіцыйнай мове Заходняй Еўропы, знакамітыя лісты Гедыміна. Рыжане дапамаглі не толькі напісаць пасланні ліцвінскага гаспадара, але і даставіць іх

⁷⁰ Парок — камнекідальная машына.

адрасатам. Лісты былі скіраваны да Папы Рымскага, буйнейшых паўночна-нямецкіх гарадоў (Брэмен, Готланд, Грэйфевальд, Зунд, Кёльн, Любек, Магдэбург, Расток, Штральзунд, Штэцін — усе, як і Рыга, сябры магутнай Ганзы, дамінаваўшай на Паўночным і Балтыйскім морах), а таксама да манаскага ордэна дамініканаў. Са зместу лістоў вынікае, што яны мелі мэтай не толькі нашкодзіць Ордэну — падарваць яго рэпутацыю ў Еўропе. Гедымін сапраўды намерваўся адкрыць сваю краіну для заходнееўрапейцаў. Ён, несумненна, быў у курсе вялікага каланізацыйнага руху з перанаселенай Заходняй Еўропы на ўсход (г.зв. каланізацыя на нямецкім праве) і ведаў пра яго выгоды хоць бы на прыкладзе загаспадарвання нямецкімі і польскімі каланістамі ордэнскіх Прусаў.

З ліста да рымскага першасвятара, датаванага студзенем 1323 г., відаць, што Гедымін выдатна арыентаваўся ў падзеях амаль стогадовай гісторыі сваёй краіны, — ён напамінаў, як яго *“напярэднік кароль Міндаўг быў наварнуты ў хрысціянскую веру, але з-за абуральных несправядлівасцяў і бясконцых здрадаў магістра братаў Тэўтонскага ордэна ўсе ад веры адпалі, таксама як і мы, у выніку чынімых нам крыўдаў да сённяшняга дня знаходзімся ў аблудзе нашых продкаў”*. Яшчэ нагадваў, як вялікі князь Віцень запрасіў да сябе двух місіянераў, манахаў-францысканаў, і збудаваў ім касцёл, а тэўтонскія рыцары *“паслалі вакольнымі дарогамі атрад і падпалілі гэты касцёл”*. Гедымін сцвярджаў, што ён не з’яўляецца ворагам каталіцкай веры і таксама прыняў у сябе манахаў-францысканаў, а яшчэ дамініканаў, даўшы ім поўную свабоду пропаведзі і хрышчэння. Спецыяльна дзеля гэтага збудаваў два касцёлы ў сваёй сталіцы Вільні і аднавіў спалены крыжакамі касцёл у Наваградку. На заканчэнне паслання вялікі князь заявіў пра свой намер хрысціцца і, што самае цікавае, наўпрост назваў прычыны, якія схілілі яго да такога рашэння. Варта дакладна працытаваць гэты фрагмент ліста, бо праз некаторы час справа дайшла да спрэчкі наконт яго дакладнай інтэрпрэтацыі: *“Але цяпер, святы і правялебны ойча, мы старанна ўмольваем, каб Вы звярнулі ўвагу на нашае гаротнае становішча, бо мы гатовыя, як і іншыя хрысціянскія манархі, ва ўсім Вам следаваць і прыняць каталіцкую веру, абы толькі нас ні ў чым не прыцяснялі вышэйзгаданыя мучыцелі, а менавіта вышэйзгаданыя магістр і браты”*. Гэтае дакументальнае сведчанне — напэўна, самае дакладнае і шчырае вытлумачэнне прыхільнасці да каталіцтва не толькі Гедыміна, але і ўсіх вялікіх князёў літоўскіх, выдаваўшых падобныя дэкларацыі. Яно

таксама сведчыць, што Гедымін кіраваўся найбліжэйшымі, больш тактычнымі, чым стратэгічнымі, мэтамі. Гаспадар не разумеў (пэўна, і не мог тады яшчэ зразумець) вялікага стратэгічнага значэння далучэння яго краіны да цывілізацыі Захаду.

Прызнанне Гедыміна фактычна сведчыла, што Тэўтонскі ордэн меў поспех у выкананні сваёй афіцыйнай місіі — сілавога пашырэння каталіцкай веры. Іншая справа, што існавала відочная супярэчнасць паміж афіцыйнай ідэалагічнай дактрынай Ордэна і яго канкрэтнымі матэрыяльнымі інтарэсамі ў Прыбалтыцы. Паводле духу і літары дактрыны, ордэнскія рыцары павінны былі адразу ж спыніць любыя ваенныя дзеянні пасля згоды паганскага ўладара прыняць хрысціянства. Аднак на той час Ордэн ужо страціў свой экстрэтарыяльны характар і быў арганізацыяй тэрытарыяльнай — меў уласную дзяржаву — галоўную апору, гарантыю і сродак свайго існавання. Дзяржава развівалася паводле ўласнай логікі, для яе нармальнага функцыянавання і выжывання ў варожым атачэнні найперш патрэбна было забяспечыць рост тэрыторыі. Канкрэтнай і жыццёва важнай задачай стала аб'яднанне па сушы Прусаў з Інфлянтамі, менавіта праз заваёву Жамойці. На перашкодзе стаялі не толькі самыя жамойты (прынамсі, большая іх частка), але і Вялікае Княства Літоўскае. Акрамя таго, кіраўнікі Ордэна несумненна задаваліся пытаннем: што ім рабіць, калі ў Прыбалтыцы не застанецца язычнікаў? Кінуць усё: здабытую неймаверным высілкам краіну, наладжаную дзяржаву — і пераносіцца ў іншае месца, туды, дзе ёсць патрэба змагацца з паганцамі, напрыклад, татарамі? (Такая прапанова крыжакам, дарэчы, складалася). Пакінуць свае замкі, здабыткі, дабрабыт і пачынаць усё ад пачатку, без ніякіх гарантый на поспех. Прагматычныя дзяржаўныя інтарэсы вымагалі наяўнасці ў Прыбалтыцы язычнікаў, каб апраўдваць сваю тут прысутнасць, атрымліваць з Еўропы збройную і матэрыяльную дапамогу (у тым ліку і праз функцыянаванне сваіх канвентаў у розных краінах на Захадзе).

Паводле такой логікі, калі ліцвінскі гаспадар дэкларуе гатоўнасць прыняць хрысціянства, то трэба даказаць, што на самой справе ён хітруе, прыкідваецца і не намераны выконваць сваёй абяцанкі. Не прыналежаць да Тэўтонскага ордэна хрысціянскія місіянеры не могуць мець у Літве добрых умоваў для працы. Адсюль сцвярджэнне Гедыміна пра мэтавае знішчэнне крыжацкім атрадам касцёла ў Літве нельга лічыць неверагодным.

Неўзабаве гаспадар выслаў чарговы ліст (25 студзеня 1323 г.) да грамадзянаў нямецкіх гарадоў, у якім паведаміў пра пераліску з Папам Рымскім, пра сваё жаданне хрысціцца (увага, ужо ў другім лісце пра гэта размова), пра станючы адказ папы і, галоўнае, запрасіў на сталае жыхарства ў сваю краіну прадстаўнікоў розных грамадскіх станаў: святароў, рыцараў, зброяносцаў, купцоў, лекараў, рамеснікаў. Пералічваў нават рамесныя спецыяльнасці: кавалі, вознікі, шаўцы, гарбары, млынары, пекары, лавачнікі і любыя іншыя спецыялісты. Запрашаліся таксама сяляне, якім гаспадар гарантаваў зямельны надзел і вызваленне ад падаткаў на дзесяць гадоў. Зварот да жыхароў менавіта нямецкіх земляў тлумачыцца тым, што да іх было найбліжэй, таму нямецкія выхадцы пераважалі сярод каланістаў у Польшчы, Чэхіі, Венгрыі (адсюль тэрмін “каланізацыя на нямецкім праве”).

Не атрымаўшы водгуку з Еўропы на працягу чатырох месяцаў (можна меркаваць, што пры тагачаснай камунікацыі гэта быў не надта працяглы тэрмін), Гедымін 26 траўня 1323 г. выслаў новы ліст да нямецкіх гарадоў, у якім можна адчуць ужо ноткі раздражнення з-за адсутнасці рэакцыі на ранейшыя прапановы. Гедымін напамінаў, што ён у сваёй зямлі гаспадар і яго слова мае тут сілу. Прыпамінаў таксама, што яго продкі “*наслалі да вас сваіх паслоў і граматы, даравалі вам зямлю, але ніхто з вашых не прыйшоў, ні адна сабака з іх уладанняў не адказала ўдзячнасцю на гэтае дараванне*”. Але апошнія словы не павінны палохаць адрасатаў, бо, калі продкі абяцалі нешта, то Гедымін дасць удвая больш. Гаспадар зноў паўтараў запрашэнне пераязджаць на жыхарства ў яго краіну розным людзям з жонкамі, дзецямі і з хатняй жывёлай, гарантуючы абарону і вызваленне ад падаткаў.

Напэўна, адсутнасць якой-небудзь заўважальнай перасяленчай плыні з нямецкіх земляў у Літву тлумачыцца тым, што каланізацыйны паток не паспеў дайсці да Літвы. У часы Гедыміна ўжо выявілася вычарпанне дэмаграфічных рэсурсаў на захадзе Еўропы. Тут адчуліся ўжо першыя праявы крызісу: неўраджаі, голад, павышаная смяротнасць і, як наступства, дэмаграфічны спад.

Хоць звесткі пра перасяленне ў Літву выхадцаў з Германіі не захаваліся, але сучасныя даследчыкі выказалі меркаванне, што распачатае Гедымінам буйное замкавае будаўніцтва, якое вялося ў гатычным стылі, не магло абысціся без еўрапейскіх спецыялістаў.

У сваіх пісаных лацінай лістах Гедымін тытулаваў сябе “каралём літоўцаў і рускіх”, або “каралём літоўцаў і многіх рускіх”,

ужываў таксама тытул князя Семігаліі. Падставы для гэтага былі, бо ўжо ў пачатку 20-х гадоў XIV ст. да яго дзяржавы належалі не толькі княствы Панямоння і частка сучаснай Летувы (Аўкштота), але новадалучаныя беларускія землі. Пад пратэкцыю ліцвінскага гаспадара аддаўся плямёны семігалаў, Жамойць таксама падтрымлівала цесны саюз з Літвой.

Сёння мы ведаем, што пасланні Гедыміна з'яўляліся часткай вялікай дыпламатычнай гульні, мэтай якой было аслабленне, а па магчымасці поўная ліквідацыя ваеннай пагрозы з боку ордэнскай дзяржавы. Тэўтонскі ордэн успрымаўся ў Заходняй Еўропе як перадавы атрад заходняга хрысціянства і цывілізацыі, які яе не толькі бараніў, але і пашыраў. Як ужо гаварылася, Гедымін разумеў: каб дасягнуць мэты, трэба самому стаць часткай той цывілізацыі і найперш прыняць хрысціянства. Навязваючы перапіску з рымскім першасвятаром, запрашаючы ў сваю краіну каланістаў, Гедымін рабіў паслядоўныя крокі ў набліжэнні да Еўропы. У сваёй справе ён выкарыстоўваў тыя заходнееўрапейскія анклавy⁷¹ ў Прыбалтыцы, якія мелі ўласныя рахункі з крыжакамі і моцна цяргелі ад парушэння гандлю праз пастаянныя крыжацкія войны. Гаворка найперш пра месцічаў Рыгі, асабліва зацікаўленых у спакойным гандлі, таму прагнуўшых міру ва ўсёй Усходняй Прыбалтыцы. У лісце-адказе на пасланне Гедыміна, напісаным да пачатку кастрычніка 1323 г., магістрат Рыгі абгаворваў гэтае жыццёва важнае для горада пытанне. Рыжскія ратманы звярталіся да Гедыміна *“слаўны правіцель пан Гедымін, божай ласкай кароль літоўцаў і рускіх”* і заяўлялі, што ахвотна адклікаюцца на яго прапанову *“заклучыць з намі мір, падобна таму, як было ў нас з вашым братам і папярэднікам, добраі памяці Віценом”* (вось тое, цытаванае ўжо, дакументальнае сведчанне пра характар пакрывенства Гедыміна з Віценом). Са зместу ліста вынікала занепакоенасць рыжанаў агрэсіўнай паставай тэўтонскіх рыцараў, якія нібыта *“насуперак міру, не баяцца бязлітасна забіваць нашых грамадзянаў як у самім нашым горадзе, так і па-за ім. Так што мы не ведаем, ці не захочуць яны калі-небудзь захапіць нас і наш горад”*. Таму рыжскія грамадзяне ўмольна просяць *“вашу светласць”* у выпадку нападу братоў-рыцараў абавязкова прыйсці на дапамогу гораду і не заключаць ніякай мірнай дамовы з рыцарамі без удзелу рыжанаў.

⁷¹ Маюцца на ўвазе тэрыторыі, поўнасю акружаныя ордэнскімі землямі, якія знаходзіліся толькі ў частковай юрыдычнай залежнасці ад Ордэна і нярэдка канфліктавалі з ім.

У гэтым лісце ўпамінаецца адна цікавая асоба — Давыд Гарадзенскі. Рыжанае пішучь, што да іх дайшлі звесткі, нібыта Давыд стаў пскоўскім князем (магчыма, затрымаўся там на нейкі час пасля паходу 1322 г.), і просяць Гедыміна пасярэднічаць у наладжванні з ім добрых адносін. Пра характар стасункаў паміж Гедымінам і Давыдам сведчыць фраза “*наколькі вы з ім асабліва блізкія сябры*”.

Трывалы мір можна забяспечыць толькі з пазіцыі сілы. Яшчэ старажытныя рымляне казалі: “*Si vis pacem, para bellum*” (“*Хочаш міру — рыхтуйся да вайны*”). Гедымін дзейнічаў у духу гэтай лацінскай прымаўкі, і яскравым таму прыкладам стала ўражальнае па маштабах замкавае будаўніцтва пры заходніх рубяжах краіны. Менавіта Гедымін распачаў будову першых у краіне цалкам мураваных замкаў: у Лідзе, Крэве, Медніках, Троках, Вільні, Коўне. Гэтыя магутныя абарончыя збудаванні ўзводзіліся па ўзоры ордэнскіх гатычных замкаў і, як мяркуецца, пры ўдзеле нямецкіх майстроў. Разам з гарадскімі ўмацаванымі цэнтрамі ў Гародні, Ваўкавыску, Слоніме, Наваградку новыя замкі стварылі абарончую лінію пры заходняй мяжы дзяржавы — магутную заслону ад ордэнскіх нападаў. Яе з поўным правам можна назваць “заходнім шчытом Гедыміна”. Не выпадкова ўсе яны размешчаныя не на самой мяжы, а трохі на аддаленні. Калі крыжацкае войска пераходзіла мяжу, залога мела час, каб паспець арганізаваць абарону, сабраць навакольных баяраў і вясцоўцаў пад прыкрыццё замкавых сценаў.

Дыпламатычная актыўнасць Гедыміна дала эфект ужо ў тым самым 1223 г. Пад канец верасня ў Вільню з’ехаліся паслы ўсіх асноўных палітычных суб’ектаў Усходняй Прыбалтыкі (за выключэннем галоўнага — прускай філіі Тэўтонскага ордэна). Прыбылі пасланнікі ад горада Рыгі, рыжскага архібіскупа і рыжскай капітулы, эзэльскага, дэрпцкага біскупаў, прадстаўнікі манаскіх ордэнаў дамініканаў і францысканаў, намесніка дацкага караля, і, што важна, паслы “*ад магістра і ўсіх братоў з Лівоніі*”.

2 кастрычніка 1323 г. усе паўнамоцныя паслы і ліцвінскі гаспадар падпісалі г.зв. Віленскую дамову, якая абвяшчала мір Літвы з “*усімі хрысціянамі, якія накіроўваюць да нас сваіх паслоў і хочуць падтрымліваць з намі мір*”. Мэтай гэтай дамовы была гарантыя спакойнага гандлю ва ўсім рэгіёне: “*Усе шляхі на сушы і на вадзе павінны быць адкрытыя і свабодныя любому чалавеку для праходу і праезду ад іх і да нас і ад нас да іх без якіх-небудзь перашкодаў*”.

Вадалівы XIII ст. з Гродна ў выглядзе вершнікаў

**Вялікі князь літоўскі
Вітаўт (карціна Ч.Роя)**

**Давыд Гарадзенскі
(гравюра М.Басальгі)**

**Гарадзенскі
воін XII ст.**

Крыжак XIII ст.

**Турнірны
даспех XV ст.**

**Комплекс зброі XIII ст.,
знойдзены школьнікамі
пад Гродна**

**Меч паўтараручны
XIV ст.**

Памятны знак Давыду Гарадзенскаму (барэльеф У. Панцялеева 2004 г.)

Памятны знак Пагоня на Грунвальд (барэльеф А. Дранца 1993 г.)

Пячатка вялікага князя літоўскага Вітаўта

Напад крыжакоў на Гродна (карціна С.Янкоўскага)

Пералічваліся землі, якія ахопліваліся дамовай: “Аўкшитота і Жамойць, Пскоў і ўсе землі рускіх, якімі мы валодаем; з боку паноў зямлі — Рыжскае біскупства і горад Рыга; з боку магістра — Мемель і зямля Курляндыя і ўсё, прыналежае да Інфлянтаў, што падлягае ўладзе магістра і яго братоў; з боку біскупа Эзеля — усё яго біскупства і ўсё, чым ён валодае, з боку біскупа Дэрта — усё яго біскупства і ўсё, чым ён валодае, з горадам Дэрта; з боку караля Даніі — Гарыя, Вірляндыя, Алентакен і ўсё, чым ён валодае”. Дамова прадугледжвала таксама парадак вырашэння магчымых канфліктаў.

Як можна ацаніць вынікі гэтай акцыі? Яна не магла стаць да канца ўдалай, бо, як ведаем, мір быў невыгодны адной з галоўных сілаў рэгіёну — ордэнскай дзяржаве ў Прусах. У лісце яе васалаў — прускіх біскупаў — сцвярджалася, што гэтая мірная дамова стала вынікам хітрыкаў і крывадушнасці ліцвінаў. Аднак некаторы час, прынамсі вонкава, прускія крыжакі мусілі яе шанаваць. Па-першае, яны фармальна ў ёй удзельнічалі, бо мір падпісалі прадстаўнікі адной з ордэнскіх філій — інфлянцкія рыцары. Па-другое, паколькі за мір адзіным фронтам выступілі ўсе прыбалтыйскія дыяспары Захаду, то крыжакам не выпадала выглядаць у вачах Еўропы адшчапенцамі. Некалькі гадоў пасля віленскай дамовы не было чуваць пра буйныя бітвы і паходы ў Прыбалтыцы. У гэтым бачыцца асноўны поспех дыпламатыі Гедыміна і значэнне Віленскай дамовы.

У сапраўднасці, аднак, спакою не было. Па дарогах гойсалі банды рабаўнікоў, таму гандлёвыя сувязі фактычна аказаліся перарванымі. Гедымін скардзіўся на падтрымку Інфлянцкім ордэнам бандыцкіх атрадаў, якія нападалі на пагранічныя землі Літвы і рабавалі полацкія воласці. Вялікі князь абвінавачваў рыцараў у прычыненні крыўды яго паслам, нягледзячы на глейты⁷² бяспекі.

Гедымін імкнуўся пашырыць заміраную прастору і ў 1326 г. выслаў адмысловае пасольства ў Вялікі Ноўгарад, якое было там зычліва прынята. Як паведаміў мясцовы летапіс, “*прыехалі паслы з Літвы... і дакончылі мір з ноўгарадцамі і з немцамі*”.

Несумненнай няўдачай дыпламатычнай акцыі Гедыміна аказалася адсутнасць сярод падпісантаў Віленскага міру ордэнскай дзяржавы ў Прусах. Гэта азначала, што галоўная мэта, дзеля якой

⁷² Глейт (старабел.) — ахоўная грамата, пропуск для свабоднага праезду па пэўнай тэрыторыі.

патрацілася столькі высілкаў, дасягнута не была. Далейшыя падзеі, ужо ў наступным, 1324 г. паказалі, што расчараваны няпоўным поспехам сваёй дыпламатычнай акцыі Гедымін не давёў яе да канца. Менавіта адмовіўся ад прыняцця каталіцтва.

Няўдалы каталік

У сярэднявечнай Еўропе пытанне веры мела прынцыповае ідэалагічнае значэнне. Вера сведчыла пра прыналежнасць да той ці іншай цывілізацыі — сваёй або чужой. Хрысціянскі свет тады вызначаўся агрэсіўнасцю, і апрача мірнага місіянерства дапускаліся гвалтоўныя сродкі яго пашырэння, вяліся бясконцыя “войны за веру”.

У Цэнтральна-Усходнюю Еўропу хрысціянства пачало пранікаць ужо ў развітым сярэднявеччы. Акрамя місіянерскай дзейнасці і гвалтоўнага хрышчэння ў ходзе тэрытарыяльнай экспансіі (яскравы прыклад — нямецкія войны з палабскімі славянамі), яно пашыралася ў выніку палітычнага рашэння ўладара язычніцкай краіны. Харватыю змусілі хрысціцца франкі ў VIII ст. Чэхія хрысцілася ў IX ст., Польшча, Кіеўская Русь і Венгрыя — у X ст.

Хрышчэнне паганскай краіны азначала далучэнне яе да кола еўрапейскай цывілізацыі, а яе ўладара — да шэрагу еўрапейскіх манархаў, суб’ектаў міжнароднага права. Для ліцвінскіх гаспадароў прыняцце хрысціянства ў каталіцкай версіі было надзвычай важнай палітычнай праблемай, паколькі іх краіна стала аб’ектам атакі моцнай мілітарнай арганізацыі заходняга хрысціянства — Тэўтонскага ордэна. Пачынаючы ад Міндаўга, практычна кожны новы гаспадар сутыкаўся з гэтай праблемай і агалашваў дэкларатыўныя абяцанкі прыняць каталіцтва, абы толькі перасталі атакаваць краіну рыцары-крыжакі.

Гедымін таксама абвясціў сваё жаданне хрысціцца па каталіцкім абрадзе (двойчы пра гэта была гаворка ў цытаваных вышэй лістах), і Папа Рымскі Ян XXII распачаў адпаведныя прыгатаванні. Ён адмыслова выбраў і выслаў у чэрвені 1324 г. у Прыбалтыку сваіх паўнамоцных легатаў, якія павінны былі зрабіць дзве важныя справы: правесці абрад хрышчэння ліцвінскага гаспадара, гэта значыць далучыць да каталіцкага свету яшчэ адну краіну, і разабраць спрэчку Ордэна з ліцвінамі і інфлянцкімі немцамі (найперш архібіскупам рыжскім і горадам Рыгай). Легаты прыбылі ў Рыгу ў кастрычніку 1324 г. і адразу прыступілі да выканання сваёй місіі.

Найперш папярэдзілі кіраўніцтва Ордэна пра няўхільнае захаванне міру з Літвой, потым выслалі паслоў да Гедыміна, каб абгаварыць арганізацыю яго хрышчэння.

Захавалася надзвычай цікавая дэталёвая справаздача легацкіх пасланнікаў пра тую паездку. Па прычыне важнасці справы паслы вельмі падрабязна занатоўвалі не толькі падзеі, у якіх удзельнічалі, выказванні самога Гедыміна, але і сабраную ў розных размовах інфармацыю, нават намёкі, а таксама свае ўражанні ад размоваў з прыдворнымі ліцвінскага гаспадара. Гедымін запрасіў іх да сябе адразу ж у дзень прыезду і прыняў лісты ад легатаў (таксама ад рыжскага архібіскупа, двух інфлянцкіх біскупаў і рыжскага магістрату). Размову пра справы гаспадар перанёс на наступны дзень, патлумачыўшы тым, што паслы стаміліся з дарогі і павінны спярша адпачыць. На наступны дзень легацкія паслы, ідучы на ранішнюю імшу, правялі размову з манахам-францысканінам Мікалаем — выпыталі ў яго пра намеры Гедыміна адносна хрышчэння і прасілі парады, як найлепей выканаць сваю місію. Нягледзячы на ўсе іх старанні, з Мікалая ўдалося выцягнуць толькі адну, але вельмі важную інфармацыю (са слоў Мікалая вынікала, што ён належаў да гаспадарскай рады): *“Намеры караля змяніліся такім чынам, што ён зусім не хоча прымаць веру Хрыстову”*. Гэтая навіна моцна ўразіла паслоў і, ледзь дачакаўшыся заканчэння імшы, яны кінуліся з роспытамі да іншых францысканаў — братоў Генрыха і Бертольда. Тыя паведамілі, што сапраўды *“ў караля былі добрыя намеры, але, на жаль, пад уплывам іншых, нечакана ўзнікшых абставінаў, ён цалкам змяніў і адхіліў сваю першапачатковую задуму”*. Манахі падазравалі, што да такога рашэння Гедыміна схіліў якраз брат Мікалай. Іх саміх на працягу ўжо цэлага году не запрашалі на каралеўскія нарады, і да гэтага нібыта таксама прыклаў руку Мікалай. Размова была перарваная гаспадарскім пасланнікам, які паклікаў братоў Бертольда і Генрыха да Гедыміна (яшчэ раней той выклікаў Мікалая).

Пасля снедання пасланнікі легатаў атрымалі запрашэнне на аўдыенцыю да гаспадара, і калі на яе з’явіліся, то *“знайшлі яго ў каралеўскіх палатах разам з яго дарадцамі, прыкладна дваццаццю, што нам было вельмі непрыемна, бо мы спадзяваліся ўбачыць яго аднаго”*. Напэўна, паслы мелі яшчэ надзею паўплываць на гаспадара, паспрабаваць пераканаць яго ў прыватнай размове, а тут патрапілі на афіцыйную аўдыенцыю, дзе ім даводзілася чакаць толькі абвяшчэння ўжо прынятага раней рашэння.

Тым не менш, параіўшыся між сабой, паслы вырашылі дзейнічаць *“і, каб здабыць яго прыхільнасць, пачалі апавядаць пра прыбыццё паноў легатаў, і пра працэс супраць братоў Ордэна, і пра вяртанне пасля заключэння міру палонных і іх добра, за што ён вельмі дзякаваў і быў задаволены”*. Паслы напамнілі Гедыміну пра яго пасланне да Папы Рымскага, вобразна апісалі, як той *“з невымоўнай радасцю”* пасланне прыняў, і на наступны ж дзень загадаў склікаць кардыналаў, каб прачытаць ім пасланне, і пачаў старанна выбіраць адпаведных людзей для выканання місіі ў Літве, і не мог адразу іх знайсці. Але праз некаторы час выслаў паўнамоцных легатаў, якія прыбылі ў Рыгу. *“Пасланья ж яны дзеля Вашага навяртання ў хрысціянства, якога доўга дамагаліся Вы і Вашыя продкі, і з вялікім нецярпеннем жадаюць бачыць Вас, бо яны накіраваныя суды дзеля Вашага ўратавання і ўзвышэння Вашага каралеўства”*.

Выслухаўшы паслоў, Гедымін запытаў, ці ведаюць яны пра змест паслання, *“якое ён скіраваў пану апостальскаму намесніку і архібіскупу і ўсяму свету”*. Тыя адказалі, што так, кароль у ім выказаў жаданне прыняць хрысціянскую веру і хрысціцца. Тады Гедымін заявіў: ён не загадваў нічога такога пісаць, а калі брат Бертольд такое і напісаў, *“то няхай гэта ўпадзе на яго галаву. А калі ў мяне быў калі-небудзь такі намер, то няхай мяне ахрысціць д’ябал”*. Далей Гедымін сказаў: *“Няхай хрысціяне шануюць бога па-свойму, рускія — па-свойму, а мы шануем бога па нашым звычай, і ва ўсіх нас адзін бог”*. Сваю прамову гаспадар завяршыў філіпікай супраць хрысціянаў-каталікоў, найперш крыжакоў, выкрываў іх несправядлівасць, схільнасць да гвалту, жорсткасць, ненасытнасць і абвінавачуў у парушэнні ўсеагульнага міру, падпісанага ў мінулым годзе. Менавіта гэтая справа надзвычай цікавіла гаспадара, і яго людзі спецыяльна дапытваліся ў пасланцаў, ці будзе мірная дамова выконвацца.

Акрамя таго, па даручэнні Гедыміна было праведзена дазnanне адносна зместу яго лістоў, менавіта наяўнасці ў іх абяцання прыняць каталіцтва. Манахі-пісцы сцвярджалі: яны не пісалі нічога, што б не зыходзіла з вуснаў манарха. Адзін з іх, французсканін Бертольд, настойваў на дакладнай перадачы ў лісце словаў караля, менавіта што *“той жадае быць пакорлівым сынам і ўвайсці ва ўлонне святой мацеры-царквы”*. Тады ўпаўнаважаны Гедыміна спытаў: *“Значыць, ты прыпамінаеш, што кароль не загадваў табе пісаць пра хрышчэнне?”* Усе прысутныя манахі запэўнілі,

што “*быць пакорлівым сынам*” і “*ўвайсці ва ўлонне святой мацеры-царквы*” — ёсць не што іншае, як хрышчэнне.

Пасланнікі легатаў зрабілі апошнюю безнадзейную спробу пераламаць ход справы. Яны папрасілі ў Гедыміна прыватнай аўдыенцыі, але той ужо быў заняты перамовамі з татарскімі пасламі (цікавая дэталі пра адносіны Літвы са стэпавай дзяржавай), таму прыслаў на сустрэчу давераных людзей — сяброў сваёй рады. Не маючы іншага выйсця, паслы з Рыгі прасілі тых запэўніць гаспадара, што калі ён усё—такі вырашыць прыняць хрост, то дасягне такога ж вялікага гонару, як і іншыя хрысціянскія каралі, і нават большага. Папскія легаты маюць усе паўнамоцтвы даць каралю ўдвая больш, чым ён пажадае, “*і, карацей кажучы, ён стане такім вялікім і магутным каралём і валадаром, як ніхто на свеце*”.

Зрабіўшы такім чынам усё магчымае, каб пераканаць гаспадара, паслы пачалі распытваць усіх, каго толькі маглі, пра прычыны такога захавання Гедыміна. Ім расказалі, нібыта ордэнскія рыцары падкупілі ўплывовых жамойцкіх нобіляў, і тыя падняліся супраць Гедыміна ды пачалі пагражаць, што калі Гедымін ахрысціцца, то яны захопяць яго самога, і яго сыноў, і ўсіх яго блізкіх ды з дапамогай тэўтонскіх рыцараў выганяць з яго краіны і ўсіх вынішчаць. Нібыта русіны таксама пагражалі гаспадару. Таму ён і адмовіўся ад ранейшага рашэння і не адважваецца больш гаварыць пра хрышчэнне ў каталіцтва. Манахі—францыскане нагаварылі яшчэ на свайго брата Мікалая, нібыта ён адгаворваў гаспадара ад хрышчэння. Калі Гедымін прасіў таго рады ў гэтай справе, Мікалай нібыта адказаў: “*Вы шануеце рыжскага архібіскупа як бацьку, а ён сам сябе не можа абараніць, ён жа добры дванаццаты год знаходзіцца ў Рыме па сваіх справах, і да гэтага часу няма гэтаму канца. Значыцца, як Вас абароніць той, хто сабе самому не можа дапамагчы; а пан апостальскі намеснік так далёка, што Вы будзеце цалкам і поўнасю знішчаны, перш чым ён прыйдзе з дапамогай. Але калі Вы хочаце ісці гэтай дарогай, то Вы павінны аддаць перавагу якому—небудзь магутнаму каралю, як кароль Венгрыі ці Чэхіі. Яны змогуць Вас бараніць і аберагаць*”.

Яшчэ легацкім паслам пераказалі са слоў адной прыдворнай кабеты, нібыта гаспадар спачатку быў цвёрды ў сваім рашэнні прыняць каталіцкі хрост, пасля афіцыйнай адмовы ён некалькі начэй перажываў і “*горка плакаў і, перастаўшы, пачынаў зноў, і нібыта кожную ноч ён так рабіў тройчы*”.

Пакінуўшы ў баку перажыванні Гедыміна, якія, дарэчы, маглі быць плёнам фантазіі жанчыны або манаха, перадаўшага далей

яе аповед, можам зрабіць пэўныя высновы са згаданай справаздачы. Галоўная: Гедымін успрымаў справу свайго хрышчэння ў каталіцтва як палітычны акт, ён не перажыў раптоўнае духоўнае азарэнне, пазванне да Хрыста, як гэта спрабавалі прыпісаць яму некаторыя гісторыкі ў XIX ст. Ён, несумненна, адчуваў расчараванне ад фактычнай няўдачы сваёй дыпламатычнай акцыі. Мірная дамова 1323 г., на якую гаспадар паклаў шмат высілкаў, хоць і падтрыманая аўтарытэтам Папы Рымскага, не прывяла да спадзяванага міру і спакою ў Прыбалтыцы.

На цікавыя высновы наводзіць таксама спосаб, якім гаспадар ухіліўся ад выканання дэкларацыі, мяркуючы па ўсім, сапраўды меўшай месца. У паводзінах Гедыміна адчуваецца захаванне сапраўднага манарха, які дбае пра свой аўтарытэт у дзяржаве і за яе межамі. Манарх не можа не датрымаць дадзенага слова (гісторыя захавала некалькі цікавых апісанняў трымання свайго слова гедымінавым унукам Вітаўтам, нягледзячы ні на якія абставіны), таму справа была павернута так, нібыта слова ўвогуле не было.

Справаздача легацкіх паслоў утрымлівае шмат важнай для гісторыкаў інфармацыі. З яе вынікае, што гаспадар, несумненна, быў паганцам (не праваслаўным хрысціянінам), паходзіў з нейкага балцкага этнасу (літовец, яцвяг, жамойт ці інш.) і вызначаўся ўласцівай для жыхароў гістарычнай Літвы рэлігійнай талерантнасцю. Пры вялікім князі функцыянавала рада (зародак пазнейшага дзяржаўнага інстытуту — паноў—рады) у складзе каля дваццаці чалавек, да яе належаў, прынамсі, адзін каталіцкі манах, а склад залежаў ад волі манарха. Упамінанне пра размову Гедыміна з татарамі сведчыць, што Вялікае Княства Літоўскае мела дыпламатычныя кантакты з Залатой Ардой.

Пра нядошлую справу хрышчэння Гедыміна ўзгадвае таксама Пётр Дусбург, які даў сваю інтэрпрэтацыю і далучыў некаторыя дэталі. Па інфармацыі ордэнскага храніста, пасланцы папскіх легатаў вярнуліся з Літвы ў Рыгу ў канцы лістапада 1324 г. Разам з імі прыбыў пасол Гедыміна, які меў даручэнне афіцыйна перадаць легатам адказ Гедыміна ў справе прыняцця каталіцтва. На аўдыенцыі ў легатаў ліцвінскі пасол, *“муж шляхетнага роду, ... ад імя свайго караля ў прысутнасці легатаў і вялікай колькасці прэлатаў і іншых верных, якія стаялі навокал, урачыстым голасам абвясціў, што кароль ніколі не даваў згоды на ніякія пасланні ў справе хрышчэння яго і яго падданых і ніколі не пасылаў іх да Святога айца; ён ніколі не даваў загаду, каб такія пасланні*

былі публічна адчытаныя ў прыморскіх местах і іншых рэгіёнах каралеўства. Дадаў, што сам кароль злажыў прысягу багам ніколі не прымаць іншага вызнання, акрамя таго, у якім намерлі яго продкі. Што справа сапраўды выглядае так, пацвердзілі ўсёй грамадзе памянутыя пасланнікі. Калі легаты тое пачулі, то з тым адказам вярнуліся ў апостальскую сталіцу”.

Паводле Дусбурга, мірную дамову паміж Літвой і прыбалтыйскімі немцамі арганізавалі папскія легаты, а не Гедымін. Змяшаўшы ў адну кучу справы мірнага дагавору і хрышчэння ліцвінскага гаспадара, храніст менавіта Гедыміна абвінавачваў у парушэнні міру ў Прыбалтыцы. Замест таго, каб старацца аб хрышчэнні сваім і сваіх падданных, той нібыта “найшоў на шляхах сваіх папярэднікаў і ўвесь свой высілак скіраваў на знішчэнне веры і вернікаў”. Не выклікае даверу сцвярджэнне храніста, што “пасля зацвярджэння мірнай дамовы браты і астатнія хрысціяне з інфлянцай, прускай і іншых суседніх краін без ваганняў паверылі, што ўжо не будуць больш весці войнаў”. Вось у апошняе цяжка паверыць. Не так проста было братам–рыцарам адрачыся ад сваіх жыццёвых інтарэсаў ды спыніць адмабілізаваную і раскручаную на вайну ордэнскую ваенную машыну. Ваяваць за хрысціянскую веру было іх галоўным і адзіным прызначэннем. А Пётра Дусбург, як вядома, храніст менавіта ордэнскі. Каб падкрэсліць каварства ліцвінскага ўладара, ён паведамляе, што, калі на двары Гедыміна яшчэ знаходзіліся пасланнікі легатаў, той выслаў войска ў напад на Інфлянты: “Вось якую вялікую адданасць паказаў ён у справе прыняцця сакраменту хрышчэння”.

Справа яшчэ не даспела. Гедымін, як і папярэднія гаспадары, бачыў і ацэньваў толькі бліжэйшую палітычную перспектыву, менавіта непасрэдныя выгоды для сябе і краіны ў выніку прыняцця хрысціянства па каталіцкім абрадзе. Чалавек свайго часу, ён не мог ацаніць усе далёкасяжныя наступствы гэтага кроку, далучэння да заходнееўрапейскай цывілізацыі. Захаваў Гедыміна ў рэлігійных справах паказвае, што ён разглядаў іх пераважна (калі не выключна) праз прызму палітычных інтарэсаў сваёй дзяржавы. Праўда, чалавек яго ўзроўню быў у стане ацаніць і бліжэйшыя тактычныя выгоды ад прыняцця каталіцызму. Недалёка быў прыклад Польшчы, хрысціянскай краіны і таксама варожай Ордэну. Польскія каралі неаднаразова распачыналі судовыя працэсы супраць крыжакоў, абвінавачваючы тэўтонскіх рыцараў у беспадстаўнай агрэсіі. Хоць тыя працэсы палякі часцей

прайгравалі, але актыўнасць рыцараў стрымлівалі, хоць бы на час вядзення самога працэсу. Дый рэпутацыі Ордэна гэтыя судовыя разборкі наносілі шкоду, калі хрысціянскі манарх абвінавачваў і шырока агалашваў факты агрэсіі супраць хрысціянскіх земляў.

Дадатковай цяжкасцю была сітуацыя пагранічча паміж двума цывілізацыямі, у якой знаходзілася Літва. Несумненна, Гедымін браў пад увагу супярэчнасці паміж рознымі галінамі хрысціянства, менавіта, каталіцтвам і праваслаўем. Апошняе здаўна (ад XI ст.) было прысутнае ў Літве, і якраз да дзяржавы Гедыміна далучаліся новыя беларускія землі, у якіх праваслаўнае хрысціянства бясспрэчна дамінавала.

Гедымін разумеў важнасць рэлігійнага пытання і ўдзяляў яму шмат увагі. Менавіта Гедымін прычыніўся да стварэння першай праваслаўнай Літоўскай мітраполіі са сталіцай у Наваградку (выказвалася таксама версія, што яна паўстала ўжо пры Віцені). Пра Літоўскую мітраполію захавалася мала сведчанняў у крыніцах, першая звестка датычыць прысутнасці літоўскага мітрапаліта на сінодзе ў Канстанцінопалі ў 1317 г. Засталася інфармацыя пра яго ўдзел у канстанцінопальскім сінодзе ў 1327 і 1329 гг.; тым разам у актах называлася імя — Феафіл. Невядома, аднак, ці гэтая асоба была тым самым літоўскім мітрапалітам паміж 1317—1327 гг. Пасля смерці Феафіла, якая наступіла каля 1330 г., Літоўская мітраполія ліквідавалася, бо *“замала было на Літве хрысціянаў”*. Пасля 1330 г. звесткі пра яе на доўгі час зніклі з крыніц. Выказвалася меркаванне, што Гедымін даволі лёгка атрымаў згоду канстанцінопальскага патрыярха на стварэнне ўласнай мітраполіі, бо паказаў таму перспектыву хрышчэння паганскай Літвы.

Гаспадар дзейнічаў у тыповай сітуацыі пагранічча, якая высоўвае праблему выбару цывілізацыйнай арыентацыі. І ў гэтым выпадку відныя палітычныя разлікі Гедыміна: уласная мітраполія мела заданнем цясней з’яднаць у дзяржаве новадалучаныя праваслаўныя землі і прыцягнуць да Літвы новыя, у першую чаргу беларускія. Невядома дакладная тэрыторыя, якая падлягала літоўскаму мітрапаліту. Мяркуецца, што яна ахоплівала Наваградчыну, магчыма, частку Аўкштоты і павялічвалася па меры далучэння да Вялікага Княства Літоўскага беларускіх земляў.

Гедымін жа, як ён сам засведчыў у размове з пасланнікамі папскіх легатаў, лічыў мэтазгодным захоўваць веру сваіх продкаў. Гэта было звычайнай справай у такім спецыфічным рэгіёне, як Панямонне. Тут нават у славянскай яго частцы — Наваградчыне,

Гарадзеншчыне і Віленшчыне — хрысціянства не мела такіх трывалых і даўніх традыцый, як на рэшце беларускіх земляў. Праваслаўе прыйшло сюды амаль на сто гадоў пазней (у другой палове — канцы XI ст.) і распаўсюджвалася не гвалтам, а мірам праз місіянерства. Векавое сужыццё хрысціянаў з язычнікамі прывяло да спецыфічнай сітуацыі рэлігійнай талерантнасці, пра што найлепш выказаўся сам Гедымін (*“Кожны шануе Бога па-свойму”*).

Сёння яшчэ можна сустрэць меркаванні некаторых гісторыкаў пра пачуццё вышэйшасці ліцвінаў–язычнікаў над нібыта заваяванымі імі суседзямі–хрысціянамі. Аднак пра адваротнае сведчыць адсутнасць фактаў насаджвання паганскага культу. Наадварот, крыніцы толькі і адзначаюць, што справа ўвесь час ішла пра прыняцце паганцамі хрысціянства ў праваслаўнай або каталіцкай форме.

Гедымін адносіўся да рэлігійных справаў чыста прагматычна, з палітычным разлікам. Яго дзяржава значна пашырылася за кошт праваслаўных земляў, адсюль зычлівая ўвага гаспадара да справаў гэтай канфесіі. Варта ўзгадаць лёгкасць, з якой дзеці Гедыміна прымалі праваслаўе, прыходзячы княжыць на беларускія і ўкраінскія землі.

У каталіцызме гаспадар бачыў нашмат менш палітычных перспектываў. Цікава, што парада, якую даў Гедыміну мамах–францысканін Мікалай, менавіта не спадзявацца ў барацьбе з Ордэнам на папу рымскага, а лепей хаўрусавацца з якім–небудзь бліжэйшым каралём, знайшла рэалізацыю ўжо ў наступным годзе. Гедымін заключыў антыкрыжацкую вайсковую дамову з польскім каралём Уладзіславам Лакеткам.

Першы ліцвінска–польскі саюз

З даўніх часоў раздробленая Польшча была ласай здабычай для ваяроў з Літвы. Рэгулярныя імклівыя напады, якія сягалі аж да Малапольшчы і Вялікапольшчы (а гэта больш за тры сотні кіламетраў дарогі), прыносілі багатую здабычу, найперш — у людзях. Не выпадкова найбліжэйшыя да Літвы мазавецкія князі шукалі міру і саюзу з небяспечным суседам і наладжвалі з ліцвінскімі князямі дынастычна–шлюбныя сувязі. Ад часоў Трайдэна можна казаць нават пра адпаведную традыцыю. Але сярод саміх мазавецкіх князёў не было адзінства, бо амаль кожны мацнейшы сярод іх не толькі марыў пра аб’яднанне ўсяго

Мазоўша менавіта пад сваёй уладай, але праводзіў уласную, часта не ўзгодненую з іншымі знешняю палітыку. Невялікае Мазоўша ў XIV ст. апынулася між трох сілаў, нібы між трох агнёў. Акрамя набіраўшых моцы ордэнскай дзяржавы і Вялікага Княства Літоўскага, на захадзе пачало адраджацца Польскае Каралеўства. Мазоўшане мусілі манеўраваць, і хоць стараліся па магчымасці заставацца нейтральнымі, часцей былі змушаныя выбіраць які-небудзь саюз ці то добраахвотна, ці то пад прымусам абставінаў. Асобным мазавецкім княствам удалося такім чынам пратрымацца даволі доўга, а апошняе з іх было змушана ўвайсці ў склад Польскага Каралеўства толькі ў 1526—1529 гг.

Ліцвіны не ўпускалі зручнага выпадку парабаваць Мазоўша. Паколькі Мазовія не была ўключана ў спіс земляў, ахопленых віленскай мірнай дамовай, ліцвінскае войска на чале з Давыдам Гарадзенскім у канцы лістапада 1324 г. напала на Плоцкую зямлю і нанесла ёй вялікую шкоду. Пётра Дусбург, абвінавачваючы Гедыміна ў парушэнні міру з хрысціянамі, дэталёва апісвае, як ліцвіны абрабавалі і спалілі горад Пултуск — рэзідэнцыю плоцкага біскупа — і сто трыццаць вёсак таго біскупа і плоцкага князя Земавіта II (не закраліся ўладанні князя Вацлава — Ванька, за якім была замужам дачка Гедыміна), шмат шляхецкіх і манастырскіх маёнткаў, трыццаць касцёлаў, забілі ці забралі ў палон больш за чатыры тысячы чалавек. Трохі раней зяць Гедыміна Вацлаў быў ініцыятарам двух ліцвінскіх нападаў (паходы 1321, 1323 г.) на Добжынскую зямлю, якой кіравала варагуючая з ім княгіня Анастасся — удава Земавіта I. Абодва разы быў разбураны горад Добжынь, а самой зямлі нанесены вялікія страты.

На польскіх землях пасля больш чым векавой палітычнай раздробленасці пачала праяўляцца тэндэнцыя да аднаўлення цэнтралізаванай дзяржавы. Заканчэнне перыяду феадальнай раздробленасці ў Польшчы звязваецца з каранацыяй Уладзіслава Лакетка ў 1320 г. І хоць адраджанае Польскае Каралеўства было адносна невялікім — уключала адно Малапольшчу, Вялікапольшчу і Серадскую зямлю (займала трохі больш за 100 тысяч квадратных кіламетраў),— яно паступова ўваходзіла ў сілу і пачынала разглядацца за новымі землямі, якія лічыла сваімі па прычыне іх этнічнай польскасці ці колішняй прыналежнасці да дзяржавы дынастыі Пястаў. Аб'яднаная польская дзяржава пазбавілася найперш залежнасці ад нямецкіх імператараў, а потым і “пратэкцыі” рымскіх папаў. Ад апошняй засталася толькі плата “дэнарыя Святога Пятра”

ад сялянаў і гараджанаў ды яшчэ царкоўнай дзесяціны і аннатаў⁷³ ад духавенства. Польскія каралі ўвесь час імкнуліся (і часта дасягалі мэты) забраць сабе хоць бы частку касцельных даходаў.

Гедымін, па ўсёй верагоднасці, прыхіліўся да парады свайго саветніка, манаха Мікалая, і вырашыў завязаць хаўрус не з далёкім, таму мала прыдатным папам рымскім, а з бліжэйшым моцным манархам. Найлепей надаваўся польскі кароль — блізікі па тэрыторыі і кроўна зацікаўлены ў паўстрыманні крыжакоў. Мір быў выгодны і польскаму каралю, бо спыняў ліцвінскія наезды, на якія палякі не мелі рады, прынамсі, ніводнага паходу ў адказ за некалькі дзясяткаў гадоў яны не правялі.

Ліцвінскі гаспадар прыступіў да новай дыпламатычнай акцыі з уласцівай яму адказнасцю ды грунтоўнасцю. Найперш паціху, без лішняга розгаласу правёў адпаведную падрыхтоўку: уступіў у кантакт з польскім каралём і хутка ўзгадніў з ім неабходныя дэталі. Праўда, у гістарыяграфіі выказваліся меркаванні, што ініцыятарам саюзу быў Лакетак. У прынцыпе, не так ужо важна, хто пачаў першы, але якраз у той час Гедымін праводзіў свой слыжны дыпламатычны марш на Захад. Дамова з польскім каралём магла быць яго складовай часткай. Лакетак таксама ўсведамляў цяжкасці змагання з Ордэнам у адзіноце. А здабыць ён хацеў шмат чаго, найперш вярнуць польскае Памор'е (захопленое крыжакамі ў 1308 г.) з буйнейшым і багацейшым горадам рэгіёну — Гданьскам. Нянавісць да нямецкіх крыжакоў-хрысціянаў аказалася мацнейшай за непрыязнасць да паганскага манарха ды ўсе крыўды і страты ад ліцвінскіх наездаў. Каб гэтыя крыўды раптоўна не ўсплылі і не ўскладнілі саюзных адносінаў, было прынята рашэнне замацаваць дамову шлюбам дзяцей (ужо спраўджаная тактыка Гедыміна). Шлюб польскага каралевіча Казіміра (будучага караля Казіміра Вялікага) з ліцвінскай князеўнай Альдонай (у хрышчэнні, абавязковым перад вачамі каталіцкай Еўропы, Ганны) Гедымінаўнай адбыўся 16 кастрычніка 1325 г. у сталічным Кракаве. Хронікі паведамляюць, што пасагам маладой сталі 20 тысяч палякаў, захопленых ліцвінамі падчас рабаўнічых наездаў і цяпер вярнутых на радзіму, следам за шлюбным картэжам ліцвінскай князеўны.

Неўзабаве ў наступным 1326 г. справа дайшла да першага выпрабавання польска-ліцвінскага саюзу. Лакетак вырашыў

⁷³ Аннаты — ад сярэдзіны XIII ст. аднаразовая выплата на карысць рымскай курыі ад біскупаў, абатаў, якія атрымлівалі вакантнае царкоўнае ўладанне, у памеры гадавога даходу з яго.

выкарыстаць ліцвінаў, каб палічыцца з яшчэ адным нямецкім ворагам — брандэнбуржцамі, якія непакойлі і паступова акройвалі яго дзяржаву з паўночнага захаду. Папярэдне ён заключыў перамір'е з прускімі крыжакамі, каб забяспечыць, па-першае, тыл на час сваёй адсутнасці, па-другое, гарантаваць вольны праход ліцвінам уздоўж ордэнскай мяжы. Гедымін выслаў у падмогу палякам правэранага военачальніка і сваю давераную асобу Давыда Гарадзенскага на чале адборнага атрада ў 1200 вершнікаў. Выправа праходзіла вельмі паспяхова. Нечакана з'явіўшыся ў ваколіцах Франкфурта-на-Одэры, саюзнікі страшэнна спустошылі ваколіцу. Немцы, у першую чаргу тэўтонскія рыцары, дэталёва апісалі і разгалосілі па Еўропе зверствы ліцвінаў, абвінаваціўшы польскага караля ў змове з язычнікамі супраць хрысціянаў (хоць сярод ліцвінаў, несумненна, былі і хрысціяне, напрыклад, іх правадыр, праваслаўны князь Давыд). Па звестках храністаў, ліцвіны вывелі каля 6 тысяч палонных і спалілі 140 вёсак і касцёлаў. На адваротнай дарозе іх правадыр быў забіты, паводле польскага гісторыка XV ст. Яна Длугаша, мазавецкім рыцарам Анджэем Гостам за ранейшыя крыўды, учыненыя Давыдам мазаўшанам. Ордэнскі храніст Пётр Дусбург, сучаснік гэтай падзеі (яго хроніка заканчваецца якраз у 1326 г.), апісаў яе так: *“За тым войскам пайшоў адзін паляк, які перажываў з-за такой вялікай разні хрысціянаў. Ён прыкідваўся прыхільцем няверных. У адпаведным месцы і часе, у прысутнасці многіх людзей забіў Давыда, кашталяна Гародні і кіраўніка той вайскавай выправы, які, як казалася вышэй, учыніў веры і вернікам агромністае зло”*. Паход 1326 г. меў шырокі, з палітычнымі наступствамі розгалас у Еўропе. З аднаго боку, ён прынёс Польшчы непрыемнасці, бо саюз з язычнікамі супраць хрысціянаў зашкодзіў рэпутацыі каралеўства (яшчэ праз сто гадоў яго ўспаміналі на Саборы ў Канстанцы). З другога боку — Лакетак атрымаў канкрэтныя матэрыяльныя набыткі: да яго дзяржавы была далучана тэрыторыя на паграніччы Вялікапольшчы, Памор'я і Сілезіі.

Наступны сумесны выступ адбыўся ўжо ў 1327 г. Тады распачалася вайна Польшчы супраць Мазоўша і Ордэна, і, падобна, Лакетак настойваў на ўдзеле ў ёй Гедыміна. Аднак у таго да канца года трымаўся мір з рыцарамі, зацверджаны папскімі легатамі. Тым не менш, Гедымін не ўхіліўся ад саюзнага абавязку: яго войскі атакавалі крыжацкага хаўрусніка — Віскую зямлю — адно з мазавецкіх княстваў, падпісаўшых якраз абарончы саюз

з Ордэнам. Не выпадкова ліцвінская атака кіравалася менавіта на гэтага, а не на іншага крыжацкага саюзніка, Плоцкае княства, бо ў апошнім замужам за князем Ваньком была родная дачка Гедыміна. На зямлю Ванька Плоцкага напаў кароль Лакетак.

Праз два гады, калі крыжакі арганізавалі буйны паход на Жамойць, польскі кароль, верагодна, па ўзгадненні з Гедымінам, напаў на Прусы, і ордэнскае войска было вымушана вярнуцца, каб бараніць сваю зямлю. Гэтая акцыя палякаў мела для іх цяжкія наступствы. Аб'яднаныя ордэнскія і чэшскія войскі занялі Добжынскую зямлю, а чэшскі кароль узяў ленную прысягу ад Вацлава (Ванька) Плоцкага. Дзяржава Лакетка апынулася нібы ў абцугах паміж дзвюма магутнымі сіламі — Ордэнам і Чэшскім Каралеўствам.

У 1330 г. палякі і ліцвіны зноў выступілі разам вялікім паходам на ордэнскую дзяржаву. На гэты раз асабіста стаўшы на чале войскаў, Лакетак меў яшчэ ў сваім распараджэнні атрад венгерскіх вершнікаў. Аднак, калі Гедымін на чале сваіх харугваў з'явіўся на ўмоўленае месца, якое было вызначана на варожай тэрыторыі (пад Брадніцай у Хельмінскай зямлі), то не знайшоў там ні Лакетку, ні яго войска. Пазней выявілася, што польскі кароль у паход выступіў, але зусім у іншым кірунку. На месца спаткання ён планаваў прыйсці пазней (напэўна, разлічыў, што крыжакі ў гэты час будуць занятыя Гедымінам). Апынуўшыся на варожай тэрыторыі, адзін, без саюзніка, Гедымін ацаніў такія паводзіны Лакеткі як парушэнне саюзных абавязкаў (можна здагадацца, якія моцныя словы гучалі ў адрас палякаў, што *“не ставіліся”* ва ўмоўленым месцы). Калі манархі нарэшце сустрэліся, то таксама, напэўна, не забракавала прыкрых словаў. Масла ў агонь падліў камандзір венгерскага атрада, заявіўшы, што ён не жадае ваяваць супраць хрысціянаў у саюзе з паганцамі. Справа скончылася, калі Лакетак заплаціў кампенсцыю за парушэнне дамовы (кароль ліцвінаў і русінаў не дазваляў жарту са сваім маястатам) і павярнуў сваё войска дадому. Першы ў гісторыі ліцвінска-польскі саюз даў сур'ёзную трэшчыну.

Магчыма, для Гедыміна больш рацыянальным рашэннем было б стрымаць свой гнеў і скарыстацца з прысутнасці польскіх войскаў, каб разам працягнуць паход і нанесці крыжакам як найбольшую шкоду. А ён дзейнічаў нібыта пад уплывам эмоцый. Аднак уся чыннасць Гедыміна на становішчы манарха супярэчыць такой ацэнцы. Ён тама і стаў вялікім палітыкам, што ўмеў стрымацца і абстрагавацца ад эмоцый, прымаючы важныя рашэнні. Вялікі

гаспадар і ў тым выпадку пэўна ведаў, што рабіў. Відаць, можна прыхіліцца да меркавання тых гісторыкаў, якія сапраўднай прычынай спынення паходу лічаць пазіцыю камандзіра венгерскага атрада. Немалаважнай таксама была страта даверу да саюзніка.

У 1331 г. адбылася апошняя сумесная акцыя, дакладней, яе спроба. Як і раней, было дамоўлена пра адначасовы напад палякаў і ліцвінаў на ордэнскую тэрыторыю з двух бакоў. Аднак ліцвінская выправа сарвалася па прычыне небывалага разліву рэк. Не здабыўшы нічога ў Прусах, ліцвіны падчас вяртання з паходу дапусцілі рабункі на польскіх землях. Пасля гэтага выпадку абодва бакі ўжо не выказвалі ахвоты да працягу супрацоўніцтва і пра нейкія сумесныя дзеянні гаворка не ішла, прынамсі, крыніцы пра гэта маўчаць.

Фактычна ліцвінска-польскі саюз распаўся, але не адышоў цалкам у нябыт. Хоць наперадзе ў Польшчы з Літвой была ўпартая барацьба і шматгадовая вайна за галіцка-валынскую спадчыну, якая разгарэлася ўжо пасля смерці Лакетка і Гедыміна, досвед першай супрацы не прайшоў марна. Пра яго памяталі і праз два з паловай стагоддзі. Напярэдадні Люблінскай уніі ў 1569 г. шляхецкія публіцысты ўспаміналі пра *“першае сяброўства і канфедэрацыю нашых продкаў пры Лакетку і Гедыміне 250 гадоў таму”*.

Пасля няўдалай выправы 1331 г. адзінай павяззю паміж двума краінамі заставалася да самай сваёй смерці ў 1339 г. польская каралева Ганна Гедымінаўна. Менавіта да гэтага года трываў перапынак у ліцвінскіх нападах на землі Польскага Каралеўства. Гедымін шанаваў сваю дачку, і гэта дало падставы польскім гісторыкам назваць яе *“паслом польска-ліцвінскага збліжэння”*.

У літаратуры можна спаткаць розныя ацэнкі першай спробы польска-ліцвінскага ўзаемадзеяння — ад самых песімістычных да цалкам станоўчых. Сапраўды, яна прынесла як выгоды, так і страты для саюзнікаў, прычым, здаецца, большыя выгоды атрымаў усё-такі ліцвінскі бок. Прынамсі, Гедымін, у адрозненне ад Лакетка, не страціў нічога ні са сваёй тэрыторыі, ні рэпутацыі ў вачах каталіцкай Еўропы (яна і так была не найлепшай).

Польска-ліцвінскі вайсковы саюз выклікаў занепакоенасць кіраўнікоў ордэнскай дзяржавы. Яны прынялі меры для запабягання падобнай сітуацыі на будучы час. На сустрэчы манархаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў Вышаградзе ў 1335 г. ордэнскія

паслы запатрабавалі ад палякаў абяцанкі, што, як хрысціяне, тыя не будуць больш аб'ядноўвацца з ліцвінамі супраць такіх жа хрысціянаў — ордэнскіх братоў. Крыжакі дамагліся свайго праз некалькі гадоў, калі абвастрылася польска-ліцвінская спрэчка за спадчыну Галіцка-Валынскай дзяржавы. Трактат, падпісаны ў Калішы ў 1343 г., прывёў да прыпынення польска-ордэнскіх войнаў аж да пачатку XV ст. Вялікае Княства Літоўскае зноў засталася са сваім злейшым ворагам сам-насам.

Кароль Літвы і Белай Русі

Найбольш ярка дыпламатычны талент Гедыміна праявіўся на “ўсходнім” знешнепалітычным напрамку. Тут практычна ўсе яго поспехі былі дасягнутыя без ужывання зброі. Зразумела, нельга ўсе дасягненні прыпісваць выключна дыпламатычнаму таленту гаспадара. Але вельмі важнай справай было яго жаданне і ўменне дзейнічаць мірнымі сродкамі. Міжнародная сітуацыя таму спрыяла. Беларускія землі на ўсход і поўдзень ад Літвы былі надзвычай прыхільныя да аб'яднання з ёй па прычыне пагрозы з боку Залатоў Арды. Татары трымалі пад сабой усходнюю, паўночную і паўднёвую Русь і нічога не мелі супраць, каб пашырыць свае ўплывы на захад.

Ужо ў першы перыяд гаспадарання Гедымін стварыў рэальныя падставы для таго, каб называцца “каралём ліцвінаў і русінаў”. Менавіта так тытулавалі яго за межамі Літвы, напрыклад, магістрат горада Рыгі і ордэнскі храніст Пётра Дусбург. Акрамя ўласна Літвы, якую Гедымін атрымаў у спадчыну разам з усімі яе ўнутранымі праблемамі ды знешнімі ворагамі, яго дзяржава паступова сабрала ўсе галоўныя гістарычныя вобласці Беларусі. Менавіта за гэтымі землямі (Полаччына, Віцебшчына, Магілёўшчына, Гомельшчына) у Вялікім Княстве Літоўскім трывала замацавалася назва “Русь” (не называліся так ні ўкраінскія, ні расейскія тэрыторыі).

Уваход Русі ў беларуска-літоўскае гаспадарства адбываўся эвалюцыйна, плаўна і натуральна, без яўнага гвалту. Напэўна, па гэтай прычыне нам невядомыя дакладныя даты іх далучэння — усё праходзіла спакойна, без бразгання зброяй, гвалту, захопаў, забойстваў. Таму тагачасныя летапісцы з храністамі не заўважалі сам момант аб'яднання, а толькі канстатавалі вынік.

Беларускія землі найбліжэй суседзілі з Літвой (якая і сама была напалову беларускай) і здаўна падтрымлівалі з ёй цесныя

адносіны. Яны ўжо, прынамсі, пару стагоддзяў былі мірнымі і часта саюзнымі. Надалей працягвалася павольная і непрыкметная, але ў гістарычнай перспектыве надзвычай важная праца — працэс балта-славянскіх кантактаў, дакладней, натуральная беларусізацыя балтаў, у тым ліку літоўцаў.

Да збліжэння Русі з Літвой штурхала пагроза татарскага панавання. Выбар быў прадвызначаны: з аднаго боку — чужынцы, заваёўнікі з далёкага стэпу, з другога — суседская і роднасная Літва. Да сёння гісторыкаў дзівіць адсутнасць у крыніцах дакладнай інфармацыі пра амаль усе тэрытарыяльныя набыткі Гедыміна: ніхто не ведае, калі і якім спосабам далучаліся паасобныя землі. А то былі не абы-якія здарэнні! Не кожны год дзяржава павялічвае сваю тэрыторыю, ды яшчэ гэтак значна: на землі Віцебскую і Полацкую, Палессе (Турава-Пінскую зямлю), Падляшша, магчыма, Магілёўшчыну і Гомельшчыну (г.зв. Падняпроўскія воласці). Да сённяшняга дня некаторыя гісторыкі лічаць, што Гедымін падпарадкаваў яшчэ ладны кавалак Украіны (Кіеўскую зямлю), хоць большасць адносіць тое да часоў яго сына Альгерда.

Яшчэ гісторыкі здаўна спрачаюцца пра храналогію і метады пашырэння гаспадарства Гедыміна. Зразумелай выглядае сітуацыя з Віцебшчынай: шлюб Альгерда з віцебскай княжнай дазволіў мірна звязаць гэтую зямлю з Літвой (але не пазбавіць яе значнай аўтаноміі). Прыблізна ў той жа час і таксама мірным шляхам да Літвы далучылася і Полацкая зямля, якая яшчэ ў XII ст. страціла сваё палітычнае адзінства і падзялілася на некалькі самастойных княстваў: Полацкае, Віцебскае, Менскае, Друцкае, Лагойскае і інш. У беларускай літаратуры можна знайсці звесткі, што Полацк увайшоў у Вялікае Княства Літоўскае ў 1307 г., калі прыняў князем брата Віцены і Гедыміна Гердзена, ці што канчатковае злучэнне Полацка з Літвой адбылося каля 1326 г., калі полацкім князем стаў іншы брат Гедыміна Воін (пад канец жыцця Гедыміна там ужо сядзеў яго сын Нарымунт, у хрышчэнні Глеб). Аднак трэба асцярожна карыстацца тэрмінамі кшталту “ўваход”, “далучэнне”, бо дакументы і надалей сведчылі пра значную самастойнасць Полацка не толькі ва ўнутраных, але і ў міжнародных справах. Напрыклад, ліцвінска-інфлянцкая дамова ад 1 лістапада 1338 г. была заключана не толькі са згоды вялікага князя з сынамі і баярамі, але і “*епіскапа Полацка, караля і горада Полацка, караля Віцебска і горада Віцебска, якія ўсе на гэтым вышэйзгаданым міры цалавалі крыж*”. Да таго ж Полацк мог самастойна заключаць з Інфлянтамі асобныя дамовы, якія датычылі канкрэтных справаў:

умоваў і правілаў гандлёвых аперацый, асабліва гандлю на вагу. Так было ў грамаце, створанай між 1338—1341 гг., калі полацкі князь Глеб і епіскап Рыгор самастойна дамаўляліся з Рыгай.

Ліцвінска-полацкія адносіны зафіксаваны крыніцамі як саюзныя ўжо ў XII ст. Ад моманту ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага Полацк знаходзіўся ў сферы яго палітычных уплываў (успомнім пра ліцвінскіх князёў на полацкім стале — Таўцівіла, Гердзена). Літва здаўна выступала абаронцам полацкіх правоў перад інфлянцкімі немцамі ў прыбалтыйскім гандлі. Таму момант змены статусу ад залежнасці да фармальнага ўваходу ў дзяржаву прайшоў незаўважна, не выклікаўшы здзіўлення і ўвагі навакольных назіральнікаў. Тым больш што і Полацк, і Віцебск далучыліся да Літвы на правах шырокай аўтаноміі, якая была пісьмова аформлена ў выглядзе г.зв. абласных прывілеяў — першых у гісторыі дзяржавы. Да нас гэтыя прывілеі дайшлі ў копіях з XVI ст., бо кожны новы вялікі князь выдаваў іх пісьмовае пацвярджэнне. Лічыцца, што ўпершыню на пісьме гэтыя прывілеі былі складзеныя ў апошнім дзесяцігоддзі XIV ст., а яшчэ раней абавязвала традыцыйная вусная дамова-прысяга, па-старому — “рад”.

Гедымін са сваёй прыхільнасцю да дыпламатыі ўмацаваў і пашырыў слыны прынцып палітыкі вялікіх князёў літоўскіх у новадалучаных землях: *“Старыны не рушыці, а навiны не ўводзіці”*. Яшчэ ад часоў Міндаўга была закладзена традыцыя “лагоднага” падпарадкавання земляў Русі з захаваннем іх значнай аўтаноміі. Зусім не так, як тое рабіла Масква ва Уладзіміра-Суздальскай Русі. Там рэалізоўваўся мангольскі метада — вынішчэнне ўсяго і ўсіх, хто хоць бы тэарэтычна мог аказаць супраціў.

У Вялікім Княстве Літоўскім жыхарам Полаччыны і Віцебшчыны гарантавалася захаванне адвечных правоў. Нават пасля фармальнага ўключэння гэтых земляў у склад дзяржавы ў статусе ваяводстваў, аўтаномія іх надалей захоўвалася. Яна праяўлялася ў згодзе на ваяводу, ва ўласнай, адрознай ад Літвы, сістэме адміністрацыі. Пры прызначэнні прадстаўнікоў цэнтральнай улады — намеснікаў і ваяводаў — гаспадар абавязкова мусіў улічваць волю палачанаў і віцяблянаў: *“Даваці ваяводу па-старому, па іх волі; і каторы будзе ім ваявода нялюбый... то нам ваяводу ім іншага даць, па іх волі”*. Палачане і віцябляне захоўвалі манаполію на ўсе пасады мясцовага кіравання. Судовая ўлада гаспадарскай адміністрацыі абмяжоўвалася: *“А ваяводзе нашаму полацкаму мяшчан не судзіці аднаму, судзіці яму з баярамі і мяшчынамі”*.

Надалей важным органам самакіравання заставалася традыцыйнае веча, якое вырашала справы выбару ўладаў, нясення вайсковых павіннасцяў, розныя гаспадарчыя справы. Заканамерна, што першыя земскія прывілеі датычылі менавіта Віцебска і Полацка. Гэтыя землі, па-першае, мелі найдаўнейшыя на Беларусі, таму і самыя трывалыя традыцыі ўласнай дзяржаўнасці; па-другое, былі і заставаліся буйнымі, багатымі і ўплывовымі цэнтрамі рамяства і гандлю, кантраляваўшымі значны ўчастак міжнароднага дзвінскага гандлёвага шляху. У мірных дамовах Вялікага Княства Літоўскага з Вялікім Ноўгарадам і Псковам яшчэ ў сярэдзіне XV ст. побач акрэслення “ліцвін” выступалі тэрміны “палачанін” і “віцеблянін”, г.зн. жыхары гэтых гарадоў не цалкам атаясамліваліся з Літвой. Залежнасць Полацкай і Віцебскай земляў ад Літвы выражалася ў выплаце падаткаў у дзяржаўны скарб і адбыванні вайскавай павіннасці.

Непрыкметна да Вялікага Княства Літоўскага далучылася Меншчына. Наўгародскі летапіс назваў менскага князя сярод паслоў Літвы ў 1326 г. Тады ў Вялікі Ноўгарад прыбыло пасольства Гедыміна ў складзе брата вялікага князя Воіна — полацкага князя, менскага князя Васіля і князя Хведара Святаслававіча. Па ўсёй верагоднасці, у той жа час да Літвы далучыліся невялікія Лукомльскае і Друцкае княствы, размешчаныя паміж Менскам і Полацкам.

Палессе, ці Турава–Пінская зямля, даўнейшая тэрыторыя племяннога саюзу дрыгавічоў, таксама незаўважна апынулася ў Літве. Ужо ў канцы XII — пачатку XIII ст. яна палітычна раздзялілася на некалькі самастойных княстваў, цэнтрамі якіх былі Тураў на Прыпяці, Пінск на Піне, Слуцк на Случы, Клецак на Лані. У сярэдзіне XIII ст. гэтыя княствы трапілі ў палітычную залежнасць ад Галіцка–Валынскай дзяржавы. Даўнія і прыязныя іх адносіны з суседняй Літвой, напэўна, жывіліся, між іншым, спадзяваннем на вызваленне ад гэтай залежнасці. Мясцовыя князі, па сведчанні валынскага летапісца, здаўна мелі неахвоту (“лесць”) да галіцка–валынскіх уладароў. Найбольш яскравым эпізодам ліцвінска–пінскіх адносінаў у XIII ст. была палітычная і зброяная падтрымка пінчукамі сына Міндаўга Войшалка ў яго барацьбе за бацькоўскі трон. Дакументальнай канстатацыяй факту трывалага ўваходу Палесся ў Вялікае Княства Літоўскае, менавіта ў гаспадарскі дамен, стаў тастамент Гедыміна, па якім у галоўным палескім горадзе Пінску быў пасаджаны яго сын Нарымунт.

Калі параўноўваць з Полацкам і Віцебскам, то праўны статус Турава–Пінскай зямлі выглядаў трохі інакш. Ліцвінскія ўплывы тут былі не менш даўнімі, а ўласныя мясцовыя сілы не такімі моцнымі, каб дамагацца асобнага аўтаномнага акта–прывілею. Таму палескія княствы ўваходзілі ў Вялікае Княства паступова і непрыкметна для сучасных гісторыкаў, на падставе ліцвінскага права, і становіліся часткай вялікакняскага дамену.

Аднак у нас ёсць сведчанні, што і тут кардынальна не змянялася традыцыйная сістэма адносінаў ды шанаваліся мясцовыя правы і звычаі. Напрыклад, калі вялікі князь Аляксандр Казіміравіч (1492—1506 гг.) пачаў раздаваць у Берасцейскай зямлі *“валосткі ў дзяржаву”* баярам з уласнай Літвы, то мясцовыя баяры падалі яму скаргу, паказваючы, што гэтыя валосткі яны спрадвеку *“дзяржалі”* па чарзе. Гаспадар прызнаў слушнасць прэтэнзій і аднавіў ранейшы парадак.

Гедымін далучыў да Вялікага Княства Літоўскага яшчэ Падляшша — пагранічную вобласць на сутыку ўкраінскага, беларускага і мазавецкага этнічных масіваў. Наймацнейшымі тут былі ўплывы ўкраінскія (валынскія), і гэтая зямля (назва яе абазначае геаграфічнае месцазнаходжанне каля Польшчы — *“пад ляхамі”*) здаўна належала да Галіцка–Валынскай дзяржавы. Галоўныя яе гарады — Драгічын, Мельнік (абодва на рацэ Буг — міжнароднай гандлёвай артэрыі), Бельск і Бранск былі заснаваны ўсходнімі славянамі. Як часта здаралася ў сярэднявеччы, межы зямлі не былі стабільнымі і маглі змяняцца. Так у XI—XII стст. да Падляшша належаў яшчэ горад Берасце з ваколіцай.

Гісторыкі вызначаюць час далучэння Падляшша да Літвы па–рознаму: некаторыя адносяць да апошніх гадоў кіравання Гедыміна — 1336—1340, а большасць паказваюць на мяжу 1323—1324 гг. і лічаць яго вынікам паразумення паміж Лакеткам і Гедымінам, якое ў сваю чаргу стала пралогам польска–ліцвінскага саюзу ў 1325 г.

Берасцейская зямля, пагранічная з гістарычнай Літвой, падтрымлівала з ёй самыя цесныя адносіны. Па словах буйнейшага гісторыка Літвы Мацея Любаўскага, Берасцейская зямля з зямлёй літоўскай *“знаходзілася ў адносінах, можна сказаць, пераходных, не зусім з ёй злілася, але і не была ўжо аддзеленая ад яе так рэзка, як іншыя землі”*. Другі па значэнні горад зямлі пасля Берасця — Кобрын — ужо ў XIII ст. стаў цэнтрам асобнага ўладання ў складзе Галіцка–Валынскай дзяржавы. Да Літвы Кобрынскае

княства таксама далучылася незаўважна, прынамсі, для сучасных гісторыкаў. Дакументы другой паловы XIV ст. сведчаць, што то было ўладанне Альгерда. Кобрынскае княства ўвайшло ў склад Троцкага ваяводства і захоўвала адміністрацыйную самастойнасць да сярэдзіны XVI ст. Паводле тагачасных геаграфічных уяўленняў, на ўсход ад Кобрына пачыналася ўжо Палессе.

Заходняя частка Падляшша найбольш падлягала польскім, у першую чаргу мазавецкім уплывам. Мазавецкія князі часамі далучалі некаторыя яго тэрыторыі да сваіх уладанняў, сюды паступова наплывалі мазавецкія каланісты, якія прыносілі свае правыя нормы. Адсюль вынікала значна меншая сувязь заходняй часткі Падляшша з уласна Літвой.

Сукупнасць вядомай нам інфармацыі сведчыць пра мірнае далучэнне беларускіх земляў да беларуска–літоўскага гаспадарства. Ужо сам факт недахопу дакладных звестак паказвае на адсутнасць вайны і гвалту, бо навакольныя летапісцы з храністамі звычайна не абміналі ўвагай войны і замешкі ў суседзяў. Усе пералічаныя землі здаўна (па меншай меры з XII ст.) мелі даўнія сувязі з Літвой і ўваходзілі ў яе “пояс бяспекі”, дзе ліцвіны ніколі, крый Божа, не дапускалі набегав і гвалтаў.

Цікава параўнаць далучэнне да Літвы беларускіх земляў і Жамойці. Не выклікае сумненняў сувязь апошняй з Вялікім Княствам Літоўскім, але няма поўнай яснасці пра характар гэтай сувязі. Вядома, што існавала сціслае вайсковае супрацоўніцтва. Па звестках крыніц, ліцвінскія войскі актыўна ўдзельнічалі ў абароне жамойцкай мяжы і праводзілі сумесныя або скаардынаваныя з жамойтамі вайсковыя аперацыі супраць Ордэна. Вядома, што па даручэнні Пукувера яго сыны Віцень і Гедымін кіравалі асобнымі замкамі ў Жамойці — арганізоўвалі абарону і набіраліся каштоўнага вайсковага вопыту ў бітвах з найлепшым войскам Еўропы.

Гедымін заахвочваў жамойтаў да барацьбы з крыжакамі, прысылаў вайсковую дапамогу і запрашаў жамойцкіх вояў да ўдзелу ў сваіх выправах. Аднак вядомы выпадкі, калі гаспадар ігнараваў інтарэсы жамойтаў. Напрыклад, у ліцвінска–ордэнскай мірнай дамове з 1338 г. Жамойць не была ўключаная ў спіс земляў, ахопленых мірам, таму крыжакі яе надалей рабавалі. З другога боку, Ордэн з усіх сілаў стараўся пасварыць Жамойць з Літвой, прапаноўваў выгоды саюз то ліцвінам, то жамойтам, абавязкова паасобку, шчодро ўзнагароджваў уцекачоў з Жамойці. Часамі жамойты паддаваліся на гэтыя намовы і выступалі супраць Гедыміна.

У справе з хрышчэннем Гедыміна іх прадстаўнікі дазвалялі сабе нават пагражаць ліцвінскаму гаспадару. Адсюль вынікае выснова: Жамойць не ўваходзіла ў склад Гедымінавага “*Каралеўства Літвы і Русі*”. Важнейшы таму доказ — раздзел Гедыміна дзяржавы паміж сынамі не закрануў Жамойці. Найверагодней можна казаць пра цесны саюз або сюзерэнітэт Гедыміна (як тое было з Семігаліяй) над Жамойцю. Гэтая зямля знаходзілася ў сферы жыццёвых інтарэсаў ордэнскай дзяржавы як мост да злучэння па сушы яе прускай і інфлянцкай філіяў. Жамойты змагаліся за сваю незалежнасць і пры магчымасці выбару схіляліся да братняй Літвы, хоць нейкая частка мясцовай арыстакратыі была гатовая да саюзу з Ордэнам дзеля захавання, па прыкладзе прусаў, асабістых зямельных уладанняў і грамадскай пазіцыі. У XIV ст. Жамойць стала арэнай жорсткай барацьбы паміж Ордэнам з аднаго боку і жамойтамі з Літвой — з другога. Ліцвінскія гаспадары пад ціскам абставінаў неаднаразова згаджаліся на перадачу яе крыжакам. Справа закончылася толькі ў наступным, XV ст., калі паводле Мельнскай польска-ліцвінска-ордэнскай дамовы 1422 г. Жамойцкая зямля ўвайшла ў Вялікае Княства Літоўскае. Вынікае, што аб’яднанне ў Вялікім Княстве Літоўскім земляў, з якіх складалася сённяшняя Летува, адбылося на стагоддзе пазней, чым беларускіх. Сучасным ахвотнікам высвятлення этнічнай прыналежнасці гістарычнай Літвы варта звярнуць увагу на гэты гістарычны факт. Тады лягчэй будзе знайсці адказ на пытанне: чыёй дзяржавай у XIV ст. было Вялікае Княства Літоўскае — беларускай ці летувіскай?

Тытул “Кароль Літвы і Русі” (яшчэ раз звернем увагу — у ім ніяк не прысутнічала Жамойць) Гедымін мог ужываць у лацінскіх дакументах з поўным правам. Ва ўласных летапісах Вялікага Княства Літоўскага (у навуковай гістарыяграфіі яны называюцца “беларуска-літоўскімі”), якія пісаліся ў XV—XVI стст., менавіта ад Гедыміна пачынаецца верагоднае апісанне гістарычных падзеяў, хоць і пра яго асобу засталася шмат легендарнай інфармацыі.

Гедымін перанёс сталіцу ў Вільню — стары крывіцкі горад (узнік у XI—XII стст.) на раце Віліі, буйнейшым прытоку Нёмана. Легенда, змешчаная ў беларуска-літоўскіх летапісах, неправамерна прыпісвае Гедыміну заснаванне горада. Нібыта падчас палявання ён значаваў на прыгожай гары над ракой Вільняю (упадае ў Вілію) і ўбачыў у сне на той гары вялікага жалезнага ваўка, “*а ў яго ўнутры раве так, нібы сто ваўкоў вые*”. Язычніцкі святар-варажбіт патлумачыў гаспадару: жалезны воўк азначае

сталічны горад, а моцны рык значыць, “што слава яго будзе гучаць на ўсім свеце”. Уражаны Гедымін адразу ж заклаў на гэтым месцы горад. На самой справе на месцы Вільні ў 1 тыс. н.э. існавала балцкае паселішча. У XI—XIII стст. на гэтае, пакінутае ўжо ранейшымі жыхарамі месца прыйшлі славянскія каланісты — полацкія крывічы — і заснавалі паселішча, якое разраслося ў горад. Верагодна, перанос сталіцы на Вілію быў выкліканы стратэгічным разлікам: адсюль было зручней кіраваць найважнейшым заходнім вектарам замежнай палітыкі. Справы з Ордэнам як на поўначы (Лівонія–Інфлянты), так і на захадзе (Прусы) пастаянна патрабавалі імгненнага рэагавання, найперш хуткага збору войска ў выпадку небяспекі.

Сучасныя даследаванні паказалі, што ў Вялікім Княстве Літоўскім Руссю называлі ўсходнюю частку сучаснай Беларусі: Полаччыну, Віцебшчыну, Магілёўшчыну. Гісторыкі выявілі гэта ў дакументах XVI ст., але пачаткі такой традыцыі, несумненна, сягаюць часоў Гедыміна, калі названыя вобласці ўвайшлі ў склад беларуска–літоўскага гаспадарства. Усе рэгіёны дзяржавы ў XVI ст. (да Люблінскай уніі) мелі дакладныя назвы: побач з Літвой і Руссю ў дакументах выступаюць Палессе, Падляшша, Жамойць, Валынь, Кіеўшчына, Падолле. Яны захоўвалі ўласную спецыфіку адміністрацыйнага ўладкавання. У дзяржаву Гедыміна ўвайшла менавіта “беларуская” Русь. Гэтаксама русінамі называліся паводле веравызнання праваслаўныя жыхары іншых абласцей, у тым ліку Літвы і Падляшша. Адсюль вынікалі рэальныя падставы і поўнае права Гедыміна тытулавацца “каралём Літвы і Русі”.

Захоўваючы шырокую аўтаномію і мясцовыя традыцыі, беларускія землі ўсё цясней ядналіся вакол Літвы як палітычна, так і эканамічна. Беларуская мова стала афіцыйнай, а таксама літаратурнай мовай на тэрыторыі Вялікага Княства. У самой Літоўскай зямлі працягваўся працэс балта–славянскіх, а дакладней, летувіска–беларускіх кантактаў, сутнасцю якога была паступовая беларусізацыя (у тым ліку сялянская) паўночнай летувіскай часткі (Віленшчына — Аўкштота). Менавіта ад Гедыміна распачаўся г.зв. “залаты век” Беларусі — найбольш поўнае і гарманічнае развіццё беларускай культуры, калі яна ахоплівала ўсю грамадскую структуру краіны, ад сялянскага стану да вялікіх князёў. У сапраўднасці “залаты век” заняў больш двух стагоддзяў — працягваўся аж да Люблінскай уніі і потым ніколі ўжо не паўтарыўся. Аднак ён заклаў асновы нацыянальнага жыцця,

якія ператрывалі ўсе нягоды, асіміляцыі, фізічнае вынішчэнне носьбітаў. Дзякуючы таму сярэднявечнаму “залатому веку” сёння існуе яшчэ народ беларусаў.

Выпрастаная спружына

Міжнародная сітуацыя, а галоўнае ўнутраны стан дзяржавы Гедыміна давалі яму даволі шырокае поле для актыўнай знешнепалітычнай дзейнасці. На галоўным заходнім кірунку пасля некалькіх гадоў адноснага спакою ўсё вярнулася “на кругі свае”, г. зн. зноў распачалася звыклая вайна. Ордэнскія войскі, пачынаючы ад 1328 г., кожны год праводзілі па адным, а то і па два паходы супраць Літвы ці Жамойці. Асноўнымі аб’ектамі нападаў прускіх крыжакоў былі Гародня і розныя воласці ў Жамойці. У тым самым 1328 г. ордэнскія войскі акрамя Гародні атакавалі яшчэ дзве мясцовасці ў Жамойці. І так працягвалася да самой смерці Гедыміна. Полацкая зямля цярпела ад інфлянцкіх рыцараў (паходы ў 1333, 1334 гг.) У 1334 г. ордэнскае войска дайшло нават да ваколіц новай сталіцы Гедыміна — Вільні.

Ліцвіны таксама рэгулярна выпраўляліся супраць прускіх і інфлянцкіх рыцараў, але іх паходы адбываліся значна радзей. Акрамя памянутых ужо выправаў у рамках польска–ліцвінскага саюзу (1330, 1331 г.), Гедымін арганізаваў вайсковыя паходы ў 1329, 1336, 1337, 1338 гг. Як заўжды, гаспадар умела выкарыстоўваў дыпламатыю. У 1338 г. ён выключыў з гульні Інфлянцкі ордэн, падпісаўшы з ім мір, які не датычыў ордэнскай дзяржавы ў Прусах.

Прускія і рускія справы былі вельмі важнымі, але, напэўна, не адзінымі праблемамі вялікага ліцвіна. Узмацненне Польшчы і Літвы, асабліва далучэнне да апошняй Падляшша, пагоршыла ліцвінска–мазавецкія адносіны. Мазавецкія князі, якія самыя мелі прэтэнзіі на Падляшша, змянілі арыентацыю і замест Польшчы ды Літвы пачалі збліжэнне з Ордэнам. Адказам на польска–ліцвінскі саюз (1325 г.) была вайсковая дамова 1326 г. трох мазавецкіх князёў (у тым ліку і зяця Гедыміна Вацлава) з Ордэнам пра ўзаемную дапамогу ў выпадку нападу ворагаў. Натуральна, меўся на ўвазе напад палякаў ці ліцвінаў. Калі справа неўзабаве дайшла да вайны (у 1327 г.), то Ордэн выступаў у саюзе з мазаўшанамі, а Гедымін зброяна дапамагаў палякам.

Пазней мазавецкія князі стараліся захоўваць нейтралітэт, але часам зноў збліжаліся то з Польшчай, то з Ордэнам. Мірныя

адносіны з Літвой для іх закончыліся ў 1336 г., калі Гедымін выслаў на Мазовію свае войскі на чале з сынамі, сярод якіх былі Альгерд і Кейстут. Выправа прайшла паспяхова, ліцвіны вывелі з яе шматлікі палон. Аднак напад на Мазовію ў наступным годзе закончыўся паразай ліцвінскага войска. Мазавецкая пагоня заспе-ла яго на пераправе праз Нараў, і шмат ліцвінскіх вояў загінула. Наступны паход на Мазовію адбыўся напрыканцы гаспадарання Гедыміна ў верасні 1340 г.

Важнай справай для Літвы былі адносіны з Галіцка–Валынскім княствам, дзе перарвалася лінія ўласнага княскага роду. Павод-ле крыніцаў, двух апошніх галіцка–валынскіх князёў Андрэя і Льва Юр’евічаў не было ў жывых ужо ў 1323 г. Сямю гадамі раней, у 1316 г. гэтыя князі, адчуваўшыя пагрозу як ад Польшчы, так і з боку Літвы, аднавілі саюз з іх ворагам Тэўтонскім ордэнам, які для Валыні рэальнай пагрозы не нёс. Антылітоўскую скіраванасць саю-за ў гэксце дамовы палічылі за лепшае замаскіраваць. Пісалася, што галіцка–валынскія князі будуць бараніць тэўтонскіх рыцараў ад татараў (фактычна, рыцарам не страшных) і “ад усялякага варожага нападніка”. Ордэнская дзяржава якраз вяла актыўныя баі з Літвой, таму не цяжка здагадацца, хто быў тым “варожым нападнікам”.

Апошнім галіцка–валынскім князем стаў Баляслаў — сын сястры Юр’евічаў Марыі і мазавецкага князя Трайдэна. У сувязі з новым княжаннем на Валыні Баляслаў перайшоў з каталіцтва ў праваслаўе пад імем Юры. Таму ў гістарыяграфіі ён выступае з падвойным імем Юры–Баляслаў або Баляслаў–Юры. Новы князь у 1327 г. пацвердзіў працяг прыязных адносін з Ордэ-нам, але адначасова не ўхіліўся ад збліжэння з Вялікім Княствам Літоўскім. У 1331 г. Юры–Баляслаў узяў у Плоцку шлюб з дачкой Гедыміна, папярэдне ахрысціўшы яе пад імем Яўфімія (скарочана ў крыніцах — Офка). Акрамя таго, Гедымін заклаў фармальныя праўныя падставы для прэтэнзій яго наступнікаў на галіцка–ва-лынскую спадчыну, ажаніўшы (дата шлюбу дакладна не вядомая) свайго сына Любарта з тутэйшай княжной. Гэтая камбінацыя на-гадвае справу з Віцебскам, толькі там, у адрозненне ад Валыні, усё прайшло мірна, без вайны. Як інфармуе пазнейшы запіс у бе-ларуска–літоўскім летапісе, “а Любарта прыняў валадзімерскі князь да дачкі, ва Уладзімір і ў Лучэск (Луцк — А.К.) і ва ўсю зямлю Валынскую”. Невядома, праўда, з чыёй дачкой ажаніўся Любарт: аднаго з Юр’евічаў ці са сваёй пляменніцай, дачкой Юры–Баляс-лава (у навуковай літаратуры выказвалася і такая версія). Пасля

смерці Юры–Баляслава, якая наступіла ў адзін год з Гедымінам, Любарт Гедымінавіч прад’явіў і падтрымаў сілай зброі свае правы на галіцка–валынскую спадчыну.

Да сённяшняга дня выклікае дыскусіі сярод гісторыкаў праблема ўзаемаадносінаў дзяржавы Гедыміна з Кіеўскай зямлёй. Летапісная традыцыя з XVI ст. прыпісвае Гедыміну падпарадкаванне гэтай зямлі, гэтаксама як і Галіцка–Валынскага княства. Навуковы аналіз крыніц паказаў супярэчлівасць гэтых звестак. Дакладна вядома, што Валынь захавала незалежнасць да 1340 г. — тут кіравалі свае князі. З Кіевам сітуацыю праясніць складаней па прычыне адсутнасці інфармацыі. Часта даследчыкі абапіраюцца ў сваіх высновах на аналізе аднаго эпізоду з 1331 г., вядомага з летапіснага пераказу. У гэтым годзе кіеўскі мітрапаліт Феагност высвяціў на наўгародскага архіепіскапа выбранага наўгародцамі кандыдата — уладыку Васіля. Для рукапалажэння кандыдат у суправаджэнні наўгародскіх пасаднікаў выехаў ва Уладзімір–Валынскі, тагачаснае месца рэзідэнцыі мітрапаліта. Дарога напраткі пралягала праз Беларусь. Як паведамляюць летапісы, Гедымін затрымаў пасольства і адпусціў толькі тады, калі наўгародцы абавязаліся прыняць князем на адзін з удзелаў у сваёй зямлі яго сына Нарымунта. У Валыні Васіль быў пасвечаны ў сан, але і назад вярнуцца спакойна яму не ўдалося. Амаль услед за наўгародцамі да мітрапаліта прыбылі паслы ад Пскова і Гедыміна з просьбай рукапалажыць для Пскова асобнага ад Ноўгарада біскупа Арсенія. Гэтаму запырачылі наўгародцы, бо Пскоў здаўна належаў да іх епархіі (што давала падставы Ноўгараду лічыць яго сваім прыгарадам). Мітрапаліт прыслухаўся да аргументаў наўгародскай дэлегацыі і адмовіўся паставіць для Пскова асобнага епіскапа: *“Арсеній ад’ехаў з пскавічамі пасрамлёны ад мітрапаліта”*. Але і Гедымін, чыя пратэкцыя была праігнараваная, таксама палічыў сябе абражаным. Разумеючы гэта, уладыка Васіль вырашыў вяртацца дадому, абмінаючы тэрыторыю Літвы: *“Паміж Літвой і Кіевам уходам бегучы”*. У дарозе наўгародцаў дагнала вестка ад мітрапаліта, што *“князь літоўскі адпусціў на вас 500 чалавек літвы вас паймаці”*. Мінучы Кіеў, Васіль пад’ехаў да Чарнігава, і тут *“навучэннем д’ябальскім прыгнаў князь Хведар Кіеўскі з баскакам”*⁷⁴ у 50 чалавек разбоям, і ноўгарадцы асцерагліся і стаялі насупраць сябе, мала зло не ўчынілася праміж імі, а князь, дазнаўшы

⁷⁴ Баскак — ханскі намеснік на васальных землях, збіральнік падаткаў.

сору, пабег прэч, а ад Бога кары не ўцёк, бо памерлі ў яго коні”.

Удзел кіеўскага князя ў пераследзе няўгодных Гедыміну наўгародцаў даў падставы некаторым гісторыкам меркаваць пра залежнасць Кіева ад дзяржавы Гедыміна. З другога боку, прысутнасць пры Хведары Кіеўскім баскака пацвярджае падпарадкаванне яго княства татарам. Выказвалася таксама меркаванне, што Кіеў мог мець падвойную залежнасць — і ад татараў, і ад Літвы. Хоць у нас няма рэальных падстаў казаць пра падпарадкаванне Кіева Гедыміну, але нельга не заўважыць наяўнасці тут уплываў магутнага ўладара Літвы. У адным з тагачасных дакументаў упамінаецца брат Гедыміна Хведар. Выказвалася меркаванне, што тым братам мог быць князь Хведар Кіеўскі (як Воін быў князем полацкім).

Некаторыя даныя дазваляюць казаць пра істотныя палітычныя ўплывы Гедыміна ў значна аддаленых ад Літвы Смаленскай і Северскай землях (да апошняй належалі дробныя гарады—дзяржавы: Ноўгарад—Северскі, Чарнігаў, Бранск, Казельск, Навасільск і інш.) Аднак і тут характар іх залежнасці ад беларуска—літоўскага гаспадарства дакладна не высветлены. Напрыклад, у дамове з Рыгай у 1340 г. смаленскі князь назваў Гедыміна старэйшым братам.

Несумненна, Гедымін павінны быў браць пад увагу “татарскі фактар”. Яго дзяржава паступова пашыралася і падыходзіла да межаў падлеглых татарам рускіх княстваў. Нягледзячы на перыядычныя крызісы і ўнутраныя замешкі, Залатая Арда ў XIV ст. заставалася магутнай сілай, з якой лічыліся ўсе навакольныя манархі. Мы не маем дэталёвых сведчанняў пра ліцвінска—татарскія адносіны ў часы Гедыміна, але ведаем, што яны падтрымліваліся. Пра гэта сведчаць рэдкія, але выразныя ўпамінанні крыніц. Прыпамнім, як у 1324 г. падчас візіту пасланцаў папскіх легатаў тыя занатавалі прысутнасць пры двары Гедыміна татарскіх паслоў, з якімі гаспадар вёў перамовы. У сваю чаргу, ліцвінскія паслы бывалі і ў Ардзе. Адсутнасць буйнейшых ліцвінска—татарскіх канфліктаў можна патлумачыць двума прычынамі. Па—першае, Гедымін далучаў да сваёй краіны беларускія землі, якія ні фармальна, ні фактычна не былі “*ў волі татарскай*”. Ні Полацк з Віцебскам (у адрозненне ад Вялікага Ноўгарада), ні Тураў з Пінскам не плацілі даніны татарам і не пасылалі ў Арду паслоў даваць прысягу васальнай вернасці. Дарэчы, на гэтым факце грунтуецца адна з версій паходжання назвы Беларусі: Белая — значыць вольная, свабодная ад татараў.

Пакуль Гедымін аперываў у беларускай прасторы, сутыкненне з татарамі яму рэальна не пагражала. Са стэпавікамі ліцвінскі

гаспадар абыходзіўся ў сваім стылі: асцярожна, дыпламатычна, аддаючы перавагу мірным кантактам, а не ваенным наскокам. Ханы Залатой Арды таксама жадалі б пашырэння падуладнай ім тэрыторыі, але найлепшыя часы іх дзяржавы засталіся ў мінулым. Раней ці пазней ліцвінска-татарскія супярэчнасці павінны былі давесці да сур'ёзнага канфлікту, і сталася тое ў часы гаспадарання сына Гедыміна вялікага князя Альгерда.

Тым не менш і пры Гедыміне адносіны з Ардой нельга назваць ідылічнымі, бо ліцвінскі гаспадар пашыраў свае ўплывы таксама на землі з Вялікага Княства Уладзімірскага, якое было непасрэдна падпарадкаванае Залатой Ардзе. Паміж мясцовымі князямі адбывалася жорсткая барацьба за ханскі ярлык на вялікае княжанне, ці, іначай, за лідарства ў Паўночна-Усходняй Русі — будучай Расеі. Асноўнымі прэтэндэнтамі, сапернікамі ў гэтай барацьбе ў часы Гедыміна былі Цвярское і Маскоўскае княствы. Як вядома, Гедымін наладжваў кантакты і з адным, і з другім, выдаўшы сваіх дачок за цвярскага і маскоўскага князёў. Паступова выявілася, што маскоўскія князі аказаліся больш спрытнымі і ўдачлівымі ў здабыванні прыхільнасці татарскіх ханаў ды знішчэнні сваіх канкурэнтаў. Адсюль па заўсёднай логіцы знешняй палітыкі вынікала збліжэнне Гедыміна са слабейшымі — цвярскімі князямі — і ахаладжэнне адносінаў з маскоўскімі. У сваю чаргу, уладары Цвярскага княства шукалі ў Літве апоры і падтрымкі супраць Масквы. У выніку пачаў афармляцца ліцвінска-цвярскі саюз, які трываў амаль паўтары сотні гадоў.

Да аслаблення Цвяры значна прычынілася антытатарскае паўстанне ў 1327 г. (мясцовы князь Аляксандр беспаспяхова спрабаваў яго спыніць), калі цверычы перабілі татарскі атрад разам з ханскім паслом Чалханам (летапісны Шчалкан) — стрыечным братам хана Узбека. Ацалелыя ардынцы ўцякалі праз верную ім Маскву. За імі да хана скіраваўся ўласнай асобай маскоўскі князь Іван Данілавіч (Каліта), каб засведчыць сваю вернасць і ачарніць саперніка-цверыча. Менавіта маскоўскі князь і правёў карную экспедыцыю, якая страшэнна спустошыла Цвярскую зямлю, стаўшы на чале войска рускіх князёў і татарскага атрада. Цвярскі князь Аляксандр Міхайлавіч уцёк спачатку ў Ноўгарад, а калі яго там не прынялі, то ў Пскоў. У 1329 г. Іван Данілавіч дабраўся і туды: прышоў з войскам сваім і іншых рускіх земляў (у тым ліку ноўгарадскай дружынай). Напалоханыя пскавічы выправілі Аляксандра з горада і той знайшоў палітычны прытулак

у Вялікім Княстве Літоўскім у Гедыміна. Праз два гады Аляксандр Міхайлавіч вярнуўся ў Пскоў, каб сесці тут “з рукі” Гедыміна і княжыць шэсць гадоў.

Аднак Аляксандр Цвярскі не жадаў адмаўляцца і ад сваёй бацькаўшчыны. Ён паразумеўся з Узбекам, у 1337 г. выправіўся ў Арду, афіцыйна павініўся перад ханам, той усё дараваў і літасціва вярнуў яму княства Цвярское. У сваю чаргу, візіт хану зрабіў князь маскоўскі Іван Каліта (зімой 1338—1339 г.), пасля чаго адносіны Узбека да Аляксандра Цвярскога рэзка змяніліся. Хан выклікаў яго ў сваю стаўку і праз некаторы час (у выніку маскоўскіх інтрыг) загадаў забіць разам з сынам Хведарам. Іван Каліта, наадварот, атрымаў ад татарскага сюзерэна новыя “*пажалаванні*”. Гісторыкі выказалі меркаванне, што трагічны лёс цвярскіх князёў быў абумоўлены іх сувязямі з Гедымінам, якія перад ханам раскрыў у сваёй інтэрпрэтацыі Іван Каліта. У выніку Іван Данілавіч стаў першым маскоўскім князем, які захаваў за сабой вялікае княжанне ўладзімскае да самай смерці.

Маскоўскі князь пашыраў свае ўладанні і ўплывы пад шырмай павелічэння ўладанняў татарскіх. У якасці аднаго з чарговых аб’ектаў да паглынання намячалася суседняя Смаленская зямля. Мясцовы князь Іван Аляксандравіч выбраў больш талерантную Літву і прызнаў сваім сюзерэнам Гедыміна. Гэта азначала стан вайны паміж Ардой і Літвой. Зімой 1339—1340 г. татарскае войска выправілася паходам на Смаленск. Дапаможныя ім рускія войскі арганізаваў вялікі князь маскоўскі. Паход закончыўся беспаспяхова, а Іван Каліта хутка памёр (31 сакавіка 1340 г.).

Пскоўская рэспубліка ад самага пачатку княжання Гедыміна падтрымлівала з ім добрыя адносіны, пра што сведчыць зброяная выправа Давыда Гарадзенскага ў абароне пскоўскіх інтарэсаў у 1322 г. Акрамя таго, пратэкцыя ліцвінскага гаспадара дапамагала пскавічам у прыбалтыйскім гандлі, а таксама ў справе незалежнасці ад Вялікага Ноўгарада. Праўда, у выпадку асаблівай патрэбы, напрыклад, зброянай пагрозы, Пскоў падпарадкоўваўся вялікаму князю маскоўскаму. Але той быў далёка і яшчэ занадта слабы, таму купецкая рэспубліка зноў і зноў вярталася да палітыкі шукання пратэкцыі ў Літвы. У апісаным эпізодзе са спробай займець асобнага ад Ноўгарада епіскапа пскоўскае пасольства суправаджалі і падтрымлівалі паслы Гедыміна.

Ліцвінскі гаспадар наладзіў, хоць не адразу, мірныя адносіны і з Вялікім Ноўгарадам. У 1324 г. яго войскі падступілі да

пагранічча Наўгародскай зямлі: “*ваяваша Літва Ловаць і ўганіша іх наўгародцы, і біша я, а інья ўбежаша*”. Гэтая параза ліцвінаў мела ўплыў на заключэнне “*даканчання*” з Вялікім Ноўгарадам у 1326 г., якое на паўтары сотні наступных гадоў стала асновай мірных ліцвінска–наўгародскіх адносінаў. Ініцыятарам выступіў дыпламат Гедымін, бо менавіта яго пасольства прыехала ў Ноўгарад у гэтай справе. Яно акрэсліла статус пагранічных наўгародскіх валасцей, якія знаходзіліся пад суверэнітэтам Ноўгарада, але плацілі падатак таксама Літве — г. зв. чорную куну. Такім спосабам Літва становілася гарантам недатыкальнасці гэтых наўгародскіх тэрыторый, найбольш аддаленых ад цэнтра, таму цяжкіх для абароны. Акрамя таго, наўгародцы прынялі на свае воласці князем сына Гедыміна Нарымонта. Гэта адбылося праз два гады пасля абяцання, якое мусіў даць Гедыміну наўгародскі архіепіскап Васіль падчас праезду праз Літву. Уплыў на запрашэнне Нарымонта меў канфлікт з маскоўскім князем, які падбіраўся да багатых наўгародскіх уладанняў. Наўгародскі летапіс адзначыў пад 1333 г.: “*Сем же лете вложи Бог в сердце князю литовьскому Наримонту, нареченному в крещении Глебу, сыну великого князя литовьскаго Гедимина. И присла в Новгород, хотя поклониться святеи Софеи; и послаша новгородци по него Григорью и Олександра, и позваша его к себе; и приша в Новгород, хотя поклониться, месяца октябрия; и прияша его с честью, и целова крест к Великому Новуграду за один человек; и даша ему Ладогу, и Ореховыи, и Корельскыи, и Корельскую землю, и половину Копорья в отчину и в деду, и его детем*”. Як сапраўдны дыпламат, Гедымін пастараўся нейтралізаваць і маскоўскага візаві: у канцы 1333 г. быў арганізаваны шлюб Айгусты Гедымінаўны (у хрышчэнні Настасі) з сынам Івана Каліты Сімяонам. Аднак гэты шлюб не паклаў пачатак добрым адносінам з Масквой (гэтаксама як пазней у XV ст. шлюб прапраўнука Гедыміна Аляксандра і маскоўскай княжны Алены). Для Гедыміна, які выходзіў на заходняй школе дыпламатыі, шлюб дзяцей абавязваў, прынамсі, да хоць бы фармальнага міру, маскоўскі сват падобнымі этычнымі нюансамі не пераймаўся.

У наступным, 1334 г. наўгародцы памірыліся з Калітой, а Нарымонт пакінуў наўгародскую тэрыторыю і ад’ехаў у Літву. Ад кармлення ён не адмовіўся, пакінуўшы на воласцях намеснікаў. Пра іх наўгародскія крыніцы ўпамінаюць яшчэ ў 1338 і 1347 гг. Адказам Гедыміна на наўгародска–маскоўскае збліжэнне быў збройны наезд на наўгародскую воласць Таржок.

У такой сітуацыі Іван Данілавіч Каліта мусіў падтрымаць свой аўтарытэт ды задэманстравацца надзейным саюзнікам — гарантам наўгародскай бяспекі. Упершыню ў гісторыі маскоўскі князь насмеліўся збройна выступіць супраць Вялікага Княства Літоўскага. Аб'ектам яго атакі сталі невялікія гарадкі ў паўночнай частцы Смаленскай зямлі: Асечан, Расна і інш. Хоць гэта не была непасрэдна тэрыторыя дзяржавы Гедыміна, але сучаснікі ўспрымалі іх як літоўскія: “... і паслаў князь вялікі, папалілі гарадкі літоўскія Асечан і Расну і іншых гарадоў многа”. Гэта першыя вядомыя з крыніц збройны канфлікт Масквы з Літвой, а канкрэтней, з залежным ад яе княствам Смаленскім. Справа не дайшла яшчэ да непасрэднай сустрэчы на полі бою. Сапернікі на той час, можна сказаць, мелі розную вагавую катэгорыю. Масква толькі-толькі выбівалася на першыя ролі ў сваім рэгіёне (Паўночна-Усходняй Русі), а Літва ўжо вырастала ў наймацнейшую дзяржаву ва ўсёй Усходняй Еўропе. Яе тэрыторыя імкліва павялічвалася. Гедымін збіраў плён цяжкай працы сваіх папярэднікаў. Ліцвінская спружына пачала выпростацца.

Тастамент Гедыміна

Гедымін зараней паклапаціўся пра спадчыну, якую меўся пакінуць сваім дзецям. А дзяцей у яго было шмат, па розных звестках — сем ці восем сыноў і шэсць дачок. Ёсць розныя меркаванні адносна чарговасці іх народзінаў. Вось адна з дэталёва апрацаваных рэканструкцый:

1. Нарымунт — нарадзіўся каля 1300—1302 г.
2. Елізавета (жонка плоцкага князя Вацлава — Ванька) — нарадзілася каля 1301—1304 г.
3. Вітаўт — нарадзіўся каля 1302—1304 г.
4. Альгерд — нарадзіўся каля 1303—1305 г.
5. Марыя (жонка Дзмітрыя Грозныя вочы, вялікага князя цвярскага) — нарадзілася каля 1304—1307 г.
6. Карыят — нарадзіўся каля 1305—1308 г.
7. Яўнут — нарадзіўся каля 1306—1309 г.
8. Кейстут — нарадзіўся каля 1308—1310 г.
9. Альдона (жонка польскага караля Казіміра IV) — нарадзілася каля 1311—1313 г.

10. Любарт — нарадзіўся каля 1312—1315 г.
11. Манівід — нарадзіўся каля 1313—1315 г.
12. Невядомая (Яўфімія?), (*жонка галіцка-ўладзімірскага князя Баляслава-Юрыя II*) — нарадзілася каля 1314—1317 г.
13. Невядомая (Алена?), (*жонка казельскага князя Андрэя*) — нарадзілася каля 1315—1319 г.
14. Айгуста (Настасся), (*жонка маскоўскага вялікага князя Сімяона Гордага*) — нарадзілася каля 1316—1321 г.

Дапускаецца таксама, што ўсе дзеці маглі быць плёнам аднаго шлюбу з памянутай Еўнай. Гэтая прыблізная храналагічная рэканструкцыя, як і іншыя падобныя, абапіраецца на параўнанні розных звестак, найчасцей на інфармацыі пра дату шлюбу названых асобаў.

У вялікага чалавека і даробак аказаўся вялікі. Пра многія набыткі Гедыміна, менавіта пра далучаныя да яго дзяржавы новыя тэрыторыі, мы даведваемся толькі з яго тастаменту. Ён быў складзены ў апошнія гады жыцця вялікага князя, гэта значыць пасля 1338 г. Змест тастаменту да нас дайшоў дзякуючы вельмі сцісламу пераказу пазнейшага беларуска-літоўскага летапісу: “*Мантывіду бацька даў Карачаў⁷⁵ і Слонім, Нарымонту — Пінск, бацьку караля⁷⁶ — Крэва, да таго ж князь віцебскі сыноў не меў і прыняў [Альгерда] да дачкі ў Віцебск у зяці, Яўнута пасадзіў у Вільні на вялікае княжанне, Кейстуту даў Трокі, Карыату — Ноўгарадок, а Любарта прыняў уладзімірскі князь да дачкі ва Уладзімір і ў Луцк і ва ўсю зямлю валынскую*”. З гэтага кароткага, але надзвычай каштоўнага запісу відаць, што гаспадар дзяліў між сынамі галоўнае ўладанне, ядро дзяржавы — Літву, ды яшчэ найбліжэй размешчанае і найшчыльней з ёй звязанае Пінскае княства.

У гэтай Літве, якую дзеля адрознення ад агульнай назвы дзяржавы называюць у гістарыяграфіі “ўласна Літвой”, удзелы атрымалі пяць сыноў вялікага Гедыміна: Яўнут, Альгерд, Кейстут, Манівід і Карыят. Летапіс упамінае яшчэ Віцебскую і Валынскую землі. Пра Віцебск ведаем, што ён, падобна Полацку, у наступныя часы захаваў значную аўтаномію. Гэта дадаткова пацвярджаецца тастаментам. Гедымін

⁷⁵ Паводле іншых крыніц, Манівіду быў аддадзены не Карачаў за Бранскам, а Кернаў (Кернава). Гэта выглядае больш лагічным, бо дзялілася ўласна Літва, а не г.зв. землі-анексы.

⁷⁶ Гаворка пра бацьку Ягайлы Альгерда.

не мог свабодна распараджацца Полацкай і Віцебскай землямі, як сваімі патрыманняльнымі ўладаннямі ў Літве. Віцебскім князем Альгерд стаў не з волі бацькі, а па рашэнні мясцовага асяродка ўлады. Каб забяспечыць сыну больш трывалае становішча, бацька перадаў яму яшчэ важны ўдзел ва ўласнай Літве. Гэтакаса і Нарымонт, які быў прыняты князем на шэраг ноўгарадскіх валасцей, атрымаў ад бацькі больш гарантаванае ўладанне — Пінскае княства.

Любарту ў самой Літве ўладання не дасталася, магчыма, бацька быў пэўны яго пазіцыі на Валыні. Паколькі ліцвінскі летапісец рабіў гэты запіс нашмат пазней, сама раней у канцы XV ст., то ўжо ведаў, чым скончыліся прэтэнзіі Любарта на галіцка-валынскую спадчыну.

Не выклікае сумнення, што пры Гедыміне да дзяржавы было далучана Падляшша, гісторыкі дыскутавалі толькі пра канкрэтную дату гэтай падзеі. У XIII ст. гэтая зямля належала валынскім князям, але была, як напісаў Мацей Любаўскі, *“палітычна адзінай і замкнутай у сабе, са сваімі асаблівымі інтарэсамі і памкненнямі, са сваім галоўным горадам Берасцем. Гэтае палітычнае адзінства яна захоўвала ў першую пару пасля далучэння да Літвы пры вялікім князі Гедыміне”*. І тут бачым імкненне Гедыміна да захавання мясцовых традыцый. Калі Альгерд з Кейстутам пасля смерці бацькі перанялі ўладу ў дзяржаве, то Падляшша дасталася Кейстуту разам з Гарадзенскім княствам. Адсутнасць у пераліку Гарадзенскай зямлі можна патлумачыць тым, што яна ўжо ад XIII ст. была адміністрацыйна звязаная з Трокамі і таму разам з імі адышла да Кейстута.

Гедымін нікому з сыноў не завяшчаў Жамойці, гэтая зямля ўвогуле не ўпамянута ў тастаменце. Адносіны Жамойці з Літвой складваліся няпроста, хоць пэўнымі выглядаюць два іх нюансы. Па-першае, мела месца даўняе ліцвінска-жамойцкае збліжэнне на глебе супольнага змагання супраць Ордэна; па-другое, Жамойць у склад дзяржавы Гедыміна не ўваходзіла.

Падобна выглядала справа з Семігаліяй. Гедымін у дакументах тытулаваўся князем семігалаў, заступаўся за іх перад папам рымскім, абвінавачваў крыжакоў у спусташэнні іх зямлі. Як вядома, ліцвінска-семігальскія прыязныя адносіны сягаюць сваімі пачаткамі яшчэ ў XIII ст. да часоў вялікага князя Трайдэна. Як і ў Жамойці, даўняя традыцыя супрацы фармавалася на глебе сумеснай барацьбы супраць ордэнскіх рыцараў, тым разам інфлянцкіх.

З тастаменту можна выцягнуць інфармацыю адносна абсягу і ўнутранай пабудовы дзяржавы Гедыміна. Сваім дзецям Гедымін перадаваў дзяржаву нашмат большую па тэрыторыі за тую, якую ён прыняў пасля брата Віцены. Асноўным яе ядром па-ранейшаму была Літва — Верхняе і Сярэдняе Панямонне — вобласць з беларускімі гарадамі Наваградкам, Гародняй, Слонімам, Ваўкавыскам, Вільняй і мяшанай беларуска-летувіскай вясковай ваколіцай. На поўначы Літвы жыло шчыльнай масай балцкае, пераважна летувіскае насельніцтва, якое было язычніцкім і не мела гарадоў, на поўдні — беларускае з ужо трывалымі хрысціянскімі традыцыямі і развітымі гарадамі. Паміж двума этнічнымі масівамі не існавала выразнай мяжы, а мелася шырокая кантактная зона, у якой мясцовыя балты паступова беларусізаваліся.

Гэтая “ўласна Літва” і была тым першапачатковым Вялікім Княствам Літоўскім, якое адваёўвалі, баранілі і перадавалі далей папярэднікі Гедыміна. За час яго гаспадарання Літва “абрасла” новымі землямі, у першую чаргу, найбліжэйшымі да яе межаў. Росту не назіралася толькі на прускім і інфлянцкім напрамках. Там ішла вайна, у якой Літва сама мусіла бараніцца, каб не аддаваць ні свае тэрыторыі, ні землі саюзнікаў.

Гедымін упершыню аб’яднаў у адной дзяржаве амаль усе гістарычныя вобласці Беларусі (акрамя Смаленска) і накінуў палітычную залежнасць ад Літвы размешчаным далей за імі ўкраінскім і рускім землям. Уплывы Вялікага Княства Літоўскага пашыраліся па Усходняй Еўропе нібыта хвалі—кругі на спакойнай вадзе.

З тастаменту можна выцягваць высновы і пра прыныцып наследавання ўлады ў Літве. Запавет Гедыміна паказвае, што яго дзяржава выглядала дастаткова тыпова для сярэднявечча і была патрыманняльнай манархіяй. Паводле тагачаснага права, яна лічылася ўласнасцю гаспадара. Той перадаваў яе дзецям і дзяліў між імі паводле ўласнага рашэння. Гэтаксама вышэйшая ўлада была перададзена не па праву старшынства, а па волі вялікага князя. На вялікакняскім пасадзе ў Вільні Гедымін пакінуў не старэйшага сына Нарымунта, а Яўнута, якога бацька па нейкіх прычынах выдзяляў сярод іншых. Гэтае рашэнне — першая праява традыцыі перадачы вярхоўнай улады ў Літве, якая працягнулася пры Альгердзе і Кейстуце. Яно таксама сведчыць пра надзвычайна моцную пазіцыю цэнтральнай улады, увасобленай у вялікім князі.

Каб не ствараць падставы для палітычнага саперніцтва паміж старэйшымі і малодшымі прадстаўнікамі роду, Гедымін не пакінуў

зямельных уладанняў у Літве сваім братам: полацкаму князю Воіну і Хведару (верагоднаму князю кіеўскаму).

Гісторыкі да гэтага часу не высветлілі, па якіх прычынах Гедымін ажыццявіў менавіта такі падзел. Найперш, ім незразумелая сітуацыя з Яўнутаў — чаму яго бацька пакінуў на пасадзе вялікага князя, але асабістае ўладанне зрабіў меншым, а гэта значыць слабейшым, чым у Альгерда і Кейстута. Тыя атрымалі размешчаныя побач з Вільняй Трокі і Крэва. Альгерд да таго ж меў Віцебскую зямлю, а Кейстут — Гарадзенскую і, як мяркуецца, Падляшша. Першае, што прыходзіла ў галаву даследчыкам, — простае тлумачэнне, маўляў, Яўнут быў любімцам Гедыміна.

Аднак Гедымін усім сваім жыццём і дзейнасцю давёў, што ён з'яўляўся занадта разумным і дальнабачным палітыкам, каб кіравацца адной бацькоўскай прыхільнасцю. Вядомы польскі гісторык Генрык Пашкевіч прыйшоў да іншай высновы: Гедымін у гэтым выпадку, як заўсёды, добра прадумаў сваё рашэнне. Уладар Вільні павінен быў стаць рэгулятарам узаемаадносін паміж братамі, у той час як два наймацнейшыя князі (Альгерд і Кейстут) мелі прыкрываць ды забяспечваць два самыя важныя напрамкі знешняй палітыкі — захад і ўсход. Кожны з сыноў на сваім удзеле меў дакладна вызначанага ворага на мяжы, кожны адрабляў сваю дзялку: Альгерд — з паўночнай і ўсходняй Руссю; Кейстут — з Мазовіяй і асабліва з ордэнскай дзяржавай у Прусах; Яўнут рэалізоўваў адносіны з Інфлянтамі; Карыят дзейнічаў у паўднёва-ўсходнім кірунку; Нарымунт — у паўднёвым (татарскім); Любарт разбіраўся з Польшчай; толькі Манівід не прысутнічаў у гэтай схеме.

Гедымін спадзяваўся на згоду паміж нашчадкамі, на свой аўтарытэт і шанаванне яго апошняй волі. Можна сабе ўявіць, як вялікі ліцвін сядзіць у палацы віленскага замка, акружаны сынамі і дарадцамі, вяршыць дзяржаўныя справы. Рухі яго нетаропкія, пастава спакойная і велічная. Гаворыць таксама нетаропка, важка, кожнае слова мае значэнне і ловіцца на мяжу. Гаспадар не прывык да непаслушэнства, пакуль ён жывы, не можа быць і намёку на нейкі канфлікт ці нязгоду між сынамі. Іншая справа, калі тыя сталі самастойнымі палітычнымі дзеячамі — кіраўнікамі ўдзелаў. На жаль, пры ўладзе рэдка бывае поўнае паразуменне. Разлікі вялікага гаспадара на згоду ў родзе пасля яго смерці аказаліся памылковымі. Яўнут на галоўным пасадзе краіны наогула не затрымаўся.

Дзіўным выглядае такі палітычны пралік, як падзел дзяржавы на ўдзелы для сыноў. Больш рацыянальным рашэннем

было б перадаць усю ўладу аднаму, а рэшце пакінуць толькі невялікія ўладанні для пракорму ды прэстыжны статус князёў Гедымінавічаў. Не выклікае сумнення, што пры жыцці бацькі дзеці жылі і дзейнічалі заадно, як сапраўды адзіная сям'я. Ці Гедымін сапраўды верыў, што так будзе, калі яны застануцца самыя, без яго? Ці проста не мог дапусціць палітычнай дэградацыі сыноў, выгадаваных бацькам на дзяржаўных мужоў, кіраваўшых немалымі землямі?

Канфлікт паміж рацыяй стану і бацькоўскай любоўю стаў, напэўна, самай вялікай супярэчнасцю ў жыцці вялікага гаспадара, і ён яе вырашыў па-бацькоўску. Але з пазіцыі рацыі стану Гедымін памыліўся: падзяліўшы краіну на буйныя ўдзелы, якія захоўвалі вялікую аўтаномію, ён стварыў падставы для раздразнення дзяржавы. Выпраўляць яго пралік, наноў цэнтралізаваць дзяржаву пачалі Альгерд з Кейстутам (яны, напрыклад, падзялілі між сабой удзелы Манівіда і Карыята пасля смерці апошніх), а наступствы ліквідаваў толькі ўнук — Вітаўт.

Заканчэнне

Гедымін вывеў нашу дзяржаву з пачатковых межаў, у якіх яна была замкнутая націскам знешніх сілаў, і запачаткаваў бурлівы рост Вялікага Княства Літоўскага ў геаграфічнай і палітычнай прасторы сярэднявечнай Еўропы. Поспеху справы спрыяла тое, што гэты гаспадар жывё і дзейнічаў у адпаведных часах і абставінах, збіраў плён працы сваіх продкаў і выконваў сапраўды жыццёва важныя для краіны задачы. Але ў іх рэалізацыю Гедымін прыўнёс уласную індывідуальнасць і непаўторнасць. Найважнейшае — гаспадар цаніў спакойную, мірную, мала заўважальную працу вышэй гучнай, слаўнай і бурлівай вайны. Ён клапаціўся найперш не пра сваю асабістую славу, а пра карысць для краіны. Яму хапіла інтуіцыі і інтэлекту, каб зразумець, што моц дзяржавы дасягаецца яе дабрабытам, а той здабываецца найперш мірнай стваральнай працай, а не рабаўнічымі ваеннымі паходамі.

Мірна і непрыкметна нават для сучаснікаў Гедымін упершыню аб'яднаў у адзінай дзяржаве ўсе старажытныя гістарычныя вобласці Беларусі. Менавіта гэтае з'яднанне прыспешыла працэс фармавання сучаснага беларускага народа і забяспечыла яго гістарычны поспех. Злучэнне двух галоўных частак Беларусі: **Літвы** (Наваградчына, Гарадзеншчына, Віленшчына) і **Русі** (Полаччына, Віцебшчына,

Магілёўшчына, Гомельшчына) — адлюстравалася ў тытуле гаспадара, зафіксаваным у міжнародных актах: “Кароль Літвы і Русі”.

Гедымін быў вялікім дыпламатам, прадбачлівым, цяроплівым і няўхільным у дарозе да мэты. Варта ўзгадаць бліскуча падрыхтаваны Віленскі мір 1323 г. і здзіўленне ворагаў, якія неспадзеўкі, насуперак уласнай волі, аказаліся ў яго ўцягнутыя.

Нарэшце, вялікі гаспадар паказаў сябе моцным мужчынам, які запачаткаваў адну з найслаўнейшых у Еўропе дынастый. Гедымінавічы не толькі больш за два стагоддзі сядзелі на літоўскім вялікакняскім стале, але былі польскімі, венгерскімі ды чэшскімі каралямі. Нават у варожай Маскве князі з роду Гедыміна ставіліся вышэй за Рурыкавічаў.

Захаваныя дакументальныя звесткі паказваюць, што Гедымін паводзіў сябе як сапраўдны еўрапейскі манарх. Дбаў пра вышынню свайго маястату. Меў агромністую ўладу, мог распараджацца дзяржавай па ўласным разуменні, не пытаючыся нічыёй згоды. Пры боку гаспадара функцыянавала рада, якая не мела пастаяннага інстытуцыйнага складу і ў якую Гедымін уключав па сваім жаданні. Да яго паслуг быў багаты скарб — можна ўявіць, колькі каштавала адно будаўніцтва замкаў пры заходняй мяжы. Яго дзяржава ні ад каго не залежала, нават фармальна. Ні ад Залатой Арды, як Масква, ні ад нямецкага імператара ці папы рымскага, як Польшча ці Чэхія, ні ад Візантыі. Акрамя Тэўтонскага ордэна, навакол не было ніводнага суседа, якога Гедымін мусіў апасацца. Новыя зямельныя набывткі толькі дадавалі яму сілы і аўтарытэту ды, нібы ланцуговая рэакцыя, цягнулі за сабой наступныя. Гедыміну ўдавалася амаль усё, і гаспадар палічыў, што і пасля яго смерці станецца так, як ён вырашыў. Аднак надышлі новыя часы і іншыя абставіны, якія дыктавалі новыя рашэнні.

Друкуецца паводле: Краўцэвіч А. К. Гедымін (1316—1341). Каралеўства Літвы і Русі = Hiedymін. (1316—1346). Kingdom of Lithuania and Rutenia: нарыс / Алесь Краўцэвіч; пер. на англ. мову Андрэя Бурсава; пад аг. рэд. Міхася Скоблы; маст. Ігар Гардзіёнак. Мн.: Татарнікава С. Ю., 2012 г. — 152 с.

ВЯЛІКІ КНЯЗЬ ВІТАЎТ

Кожны народ мае сваіх знакамітых людзей. Сярод іх вучоныя, паэты, мастакі, падарожнікі, асветнікі, лекары, дзяржаўныя дзеячы. Яны сваім талентам і ўпартай працай здолелі прынесці вялікую карысць свайму народу і чалавецтву.

Такія асобы ніколі не знікаюць з зямлі бяследна. Іх справы працягваюць жыць і пасля смерці сваіх творцаў. Здараецца так, што слава гэтых знакамітых людзей перажывае нават народы, якія іх узгадавалі. Напрыклад, ужо тысячы гадоў не існуюць народы элінаў і рымлянаў, але і сёння кожны адукаваны чалавек назаве дзясяткі імёнаў, якія займаюць ганаровае месца ў гісторыі еўрапейскай цывілізацыі: Арыстоцель, Платон, Аляксандр Македонскі, Юлі Цэзар, браты Гракхі, Цыцэрон і многія іншыя.

Імя Вітаўта — адно з найслаўнейшых у гісторыі беларусаў. Больш за пяць з паловай стагоддзяў прайшло ад часу смерці гэтага чалавека, але цікаvasць да яго не толькі не згасе, але, наадварот, разгараецца. Вітаўт быў вялікім князем, гаспадаром нашай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага. Дзякуючы свайму таленту, надзвычайнай працаздольнасці і нязломнай волі ён прывёў беларуска-літоўскую дзяржаву да вышэйшага росквіту яе велічы і магутнасці. Вітаўт пражыў доўгае і незвычайнае жыццё, поўнае прыгодаў і дзівосных здарэнняў. Былі паходы, бітвы — цяжкія сутыкненні з закаванымі ў бронь нямецкімі рыцарамі, адчайныя сечы з дзікімі татарскімі загонамi. Былі ўцёкі з глыбокіх замкавых лёхаў з пераапрапаннем у жаночае адзенне, было распачнае ратаванне з поля бітвы ад ворага. Але больш было перамог, і яшчэ якіх!

Цэлыя краіны, пакораныя і сцішаныя, схіляліся перад нашым князем. Мы хочам распавесці табе, чытач, пра жыццё гэтага чалавека. Таму запрашаем услед за намі перанесціся ў дзівосны і таямнічы, страшнаваты і прыцягальны свет беларускага сярэднявечча.

Літва — яго Радзіма

У даўнія-даўнія часы, амаль шэсць з паловай стагоддзяў назад, наша зямля была пакрытая такімі дрымучымі і вялікімі пушчамі,

што падарожны мог шмат дзеён прабірацца праз іх і не сустрэць чалавечага жылга. Зразумела, тагачасныя лясы ажно кішэлі рознай дзічынай, сярод якой самай магутнай жывёлінай быў нават не зубр, а яшчэ буйнейшы за яго дзікі бык — тур. Між яго рагамі маглі спакойна сесці два чалавекі. У рэчках і азёрах вадзілася такая буйная рыба, што мясцовыя людзі лавілі яе на кручок таўшчынёй з мізінец. Можна ўявіць сабе, якое патрэбна было вудзільна, каб выцягнуць такую здабычу. Людзей на Беларусі жыло тады разоў у дзесяць ці нават пятнаццаць меней, чым сёння. Наша краіна не называлася яшчэ Беларуссю, заходнюю яе частку называлі Літвой, а ўсходнюю проста — Руссю. Наша дзяржава мела назоў Вялікае Княства Літоўскае і была яшчэ даволі маладой — мела не больш ста гадоў. Аснову яе моцы складалі слынныя старажытныя гарады, такія, як Полацк, Віцебск, Менск, Наваградак, Гародня і яшчэ шмат іншых, якія вядомыя і сёння. Усе яны мелі вялікія і добра ўмацаваныя замкі.

Вось якраз тады, каля 1350 г., у Літве нарадзіўся хлопчык, якога назвалі Вітаўтам. Краіна перажывала цяжкія часы. Па ўсёй Еўропе гуляў страшэнны мор. Людзі паміралі сотнямі і тысячамі. На цэле хворых з'яўляліся чорныя плямы, таму немач назвалі “чорнай смерцю”. Толькі ад адной весткі пра яе набліжэнне пусцелі цэлыя вёскі і гарады. Тым жа часам нашым продкам даводзілася весці вельмі цяжкую і ахвярную вайну супраць рыцараў Тэўтонскага ордэна.

Не бывае такіх ліхалеццяў, каб іх не перажылі людзі, а тым больш звыклых да гора беларусы⁷⁷. Ратаваліся ад “чорнай смерці” ды іншых пошасцяў, адбіваліся ад немцаў і патроху мацавалі сваю дзяржаву, лепшыя часы якой былі яшчэ наперадзе. Кіравалі краінай у той час два браты — князі Альгерд і Кейстут — сыны слаўнага Гедыміна. Сам вялікі князь Гедымін загінуў за дзевяць гадоў да нараджэння ўнука Вітаўта. Яго застрэлілі з гарматы падчас аблогі аднаго з крыжацкіх замкаў. Агнястрэльная зброя тады толькі-толькі з'явілася ў Еўропе. Яна была вельмі недасканалая (металічная трубка) і небяспечная ў карыстанні — магла ўзарвацца, калі насыпалі зашмат пороху.

Гедымін пакінуў пасля сябе 7 сыноў і 7 дачок. Сваім сынам ён раздаў у валоданне ўдзелы — буйныя часткі дзяржавы. Цэнтральныя землі са сталічным горадам Вільняй дасталіся аднаму

⁷⁷ У часы, пра якія ідзе гаворка, нашы продкі часцей зваліся “ліцвінамі” і “русінамі”.

з малодшых — Яўнута. Альгерд і Кейстут напачатку прынялі волю бацькі, але праз некалькі гадоў вырашылі, што пры такім падзеле парадку ў краіне не будзе. Яны аб'ядналіся, занялі сталіцу, звялі з вялікакняскага пасада Яўнута і пачалі разам кіраваць дзяржавай. Альгерд прыняў тытул вялікага князя і сеў у сталічнай Вільні. Ён займаўся ўсходнімі справамі дзяржавы: далучаў новыя землі, паспяхова ваяваў з Масквой, нанёс паражэнне татарам у бітве на Сініх водах.

Меншы брат Кейстут прыняў на сябе ўвесь цяжар барацьбы з Тэўтонскім ордэнам. Жыццё гэтага князя-ваяра праходзіла ў бесперапыннай вайне. Ён адбіваў напады крыжакоў і сам спусташаў іхнія землі, помсцячы за страты радзімы. У той вайне перавага ў сіле была на баку крыжакоў. Іх падтрымлівала рыцарства ўсёй Заходняй Еўропы. Амаль кожны год да Прусіі, дзе размяшчаўся Ордэн, з'язджаліся рыцары са сваімі атрадамі, каб ісці ў паходы супраць паганаў. На самой справе тэўтонскія рыцары ваявалі не так за веру Хрыстову, як за свае інтарэсы ў Прыбалтыцы. Яны нападалі на беларусаў і гарады-рэспублікі Пскоў ды Вялікі Ноўгарад, нягледзячы на тое, што там таксама жылі хрысціяне. Вайна вялася вельмі жорстка, кожны год рыцары арганізоўвалі адзін ці нават некалькі нападаў на нашыя землі. Стараліся напасці нечакана, палілі і рабавалі паселішчы, бурылі замкі (калі ўдавалася іх захапіць), забівалі мужчын, зводзілі ў палон жанчын і дзяцей.

Ліцвіны не паддаваліся, адбіваліся як маглі, будавалі новыя магутныя замкі, хадзілі паходамі на Прусію. У выніку гэтай вайны на мяжы паміж нашай дзяржавай і Тэўтонскім ордэнам утварылася пустынная незаселеная паласа зямлі шырынёй у некалькі дзясяткаў кіламетраў. Людзі баяліся жыць у гэтым вельмі небяспечным месцы: пастаянна туды-сюды праходзілі крыжацкія і літоўскія ваенныя атрады, выведнікі і проста ваяўнічыя разбойныя гурты.

На вайну з крыжакамі князь Кейстут паклаў усё сваё жыццё. Ён вызначаўся мужнасцю і высакародствам у баі, таму меў вялікую павагу нават сярод ворагаў. Князь двойчы трапляў у палон да крыжакоў. Першы раз яго абмянялі на вялікую колькасць палонных немцаў, другім разам ён здолеў уцячы з самога Мальбарка — сталіцы ордэнскай дзяржавы. У вязніцы Кейстуту прыслужваў хрышчоны крыжакамі ліцвін, якому тыя давяралі. Князь падгаварыў земляка, і яны разам уцяклі на радзіму, пераапрунуўшыся ў крыжацкую вопратку.

Мястэчка Мір. Раскоп дома ганчара 2-й паловы XVII ст. з кафлянай печкай. Маштабную лінейку трымае Дзмітры Краўцэвіч. (Архіў А. Трусава), 1984 г.

Ніна Здановіч і Аляксандр Кушнярэвіч на баявой галерэі Лідскага замка. Раскопкі 1980 г. (Архіў А. Кушнярэвіча)

Раскопкі Любчанскага замка ў 1982—1983 гг. Злева направа: Генадзь Сагановіч, Галіна Якшук, Ніна Здановіч, Вольга Сямашка, Лявон Мірончык. (Архіў Н. Здановіч)

Алег Трусаў і Ігар Чарняўскі з карчагай, адкапанай на Замкавай гары ў Мазыры. (Архіў А. Трусава)

Алег Трусаў у Лідскім замку. 1977 г. Першы сезон раскопак. (Архіў А.Трусава)

**Абарона Міхасём Ткачовым доктарскай дысертацыі
(з архіва Лявона Калядзінскага)**

**Абарона Міхасём Ткачовым доктарскай дысертацыі. Менск, 1987 г.
Інстытут гісторыі АН БССР**

**Сядзяць (злева направа) Іван Марчанка, Пётр Петрыкаў, Галіна
Сяргеева, Анатоль Кірпічнікаў, Павал Рапапорт, Міхась Біч, Міхаіл
Касцюк, Уладзімір Міхнюк**

**Віншує Генадзь Каханойўскі, за Ткачовым стаяць Эдвард Зайкоўскі,
Лявон Калядзінскі**

Паплечніка віншуе Міхась Чарняўскі

Віншуюць Вольга Зайцава, Аляксандр Кушнярэвіч, Аляксандр Краўцэвіч

Віншуюць Алёг Трусаў і Ігар Чарняўскі

Дыялогі: Анатоль Грыцкевіч — Павал Рапарт; Міхась Ткачоў — Міхаіл Спірыдонаў

**Легенда Адраджэння
мастак Яўген Кулік**

Кейстут сябраваў са сваім братам, вялікім князем Альгердам, а той, у сваю чаргу, заўжды быў гатовы дапамагчы грашамі і вайсковай сілай.

Хлопчык, пра якога наша гаворка, нарадзіўся менавіта ў сям’і слаўнага князя Кейстута. Адбылося гэта ў Троках — сталіцы ўладанняў Кейстута. Хлопчык рос у магутным замку, збудаваным яго дзедам Гедымінам на востраве сярод чыстага ляснага возера з маляўнічымі берагамі. Старажытныя песні і паданні, дзівосныя легенды і казкі, пачутыя ад нянек і старых дзядзькоў-вояў, абудзілі ў хлопчыка глыбокую любоў да роднага краю. Усе гэтыя аповяды пра незвычайных волатаў, чарадзеяў, вядзьмарак, лесавікоў, берагіняў прымушалі заміраць і зноў моцна калаціцца сэрцайка.

Вітаўт быў чацвёртым сынам князя, але з цягам часу ён стаў бацькавым улюбёнцам і рыхтаваўся працягнуць справу Кейстута. Княжыч рос у атмасферы любові і павагі з боку сваякоў і служылых людзей. Разам з тым ён праходзіў суровую школу рыцарскай навукі, бо ў тыя часы быць князем значыла быць воінам і ваенным правадыром. З малых гадоў Вітаўт старанна вучыўся ездзіць вярхом, трапна страляць з лука, дасканала валодаць дзідай, мячом і іншымі відамі зброі. Вонкава князь не выглядаў магутным: меў невысокі рост і хударлявы целасклад, але заўжды вызначаўся рухавасцю і кіпучай энергіяй. Ён здзіўляў сучаснікаў сваёй выключнай трываласцю, мог з незвычайнай хуткасцю пераадольваць вялікія адлегласці і суткамі не злазіць з каня.

Акрамя фізічнай загартоўкі княжыч атрымаў адукацыю, належную чалавеку яго паходжання. Ён валодаў не толькі старабеларускай, але яшчэ нямецкай і лацінскай мовамі. Поруч з бацькам з трынаццаці гадоў браў удзел у далёкіх і небяспечных паходах супраць крыжакоў. Ва ўзросце 27 гадоў малады князь упершыню самастойна павёў войска на вайну. Бацька выдзеліў Вітаўту ўдзел — Гарадзенскае княства, — дзе той самастойна кіраваў, засвойваў складаную навуку дзяржаўнай службы.

Быў у Вітаўта добры сябар — стрыечны брат Ягайла — сын вялікага князя Альгерда. Альгерд і Кейстут радаваліся дружбе сваіх сыноў. Яны хацелі, каб парадак і згода ў дзяржаве захоўваліся і пасля іх адыходу ад кіравання. Міналі гады. Вітаўт і Ягайла жылі весела і дружна. Маладыя сілы і энергія патрабавалі выйсця. Княжычы хадзілі ў баявыя паходы на землі крыжакоў. Гэта было цяжкай і вельмі небяспечнай справай. Патаемна сабраўшы дружыну, прабіраліся вузкімі ляснымі дарогамі і звярынымі сцежкамі

ў бок Прусіі. Вораг мог падсцерагаць за кожным дрэвам ці лясным завалам, кожную хвіліну магло пачуцца рэзкае трымценне спущанай цецівы... Далёка наперад і ў бакі высылаліся дазоры, важка адцягвалі плечы даспехі, рука сціскала рукаятку мяча, сэрца поўнілася вострым пачуццём небяспекі і азарту. Князі ішлі на вайну — тое было іхняй справай.

Амаль такім жа небяспечным з'яўлялася паляванне на буйнога пушчанскага звера. Дзікія быкі, тур ці зубр, лёгка падымалі на рогі паляўнічага разам з канём, маленькая нязграбнасць ці прамаруджанне маглі каштаваць жыцця. Пазней, стаўшы сталымі мужчынамі і кіраўнікамі буйных дзяржаваў, Ягайла і Вітаўт усё роўна захаваюць любоў да пушчанскіх ловаў і будуць займацца паляваннем да самай глыбокай старасці.

Маладыя князі сталелі, станавіліся дарослымі мужчынамі, рыхтаваліся працягваць справу сваіх бацькоў. Краіна перажывала не самыя лепшыя гады. Час ад часу праходзілі новыя эпідэміі, працягвалася вайна з Ордэнам: на заходніх межах палалі гарады і вёскі, распачна галасілі жанчыны і дзеці. Але ацалелыя людзі зноў вярталіся на папалішчы, зноў адбудоўвалі жыллё, засявалі палеткі. Дзяржава не толькі не аслабела, але патроху мацавалася. Увесь народ, баяры і простыя людзі разумелі небяспеку крыжацкай навалы і ўсё цясней гуртаваліся вакол сваіх князёў для адпору чужынцам. Вялікае Княства Літоўскае само магло б справіцца з Ордэнам, калі б не вялікая падтрымка таму з боку Заходняй Еўропы. Краіна трымалася, ставіла заслоны крыжакам на Захадзе і пашырала свой уплыў на Усходзе. Але вось у 1377 г. ва ўзросце 81 года памёр вялікі князь Альгерд. Тады яшчэ ніхто не ведаў, што дзяржаву чакаюць новыя цяжкія выпрабаванні і ўнутраная смута.

Сталенне героя

На вялікакняскім пасадзе ў Вільні Альгерд пакінуў любімага сына Ягайлу. Здавалася, усё засталася па-ранейшаму, і стары Кейстут падтрымліваў пляменніка ў новай ролі. Аднак хутка між імі наступіў разлад. Ці Ягайла паверыў нагаворам надзядзьку (кажуць, найбольш нагаворвала на Кейстута маці Ягайлы, княгіня Ульяна), што той хоча скінуць яго з вялікакняскага пасада, ці то маладому князю хацелася стаць адзіным панам у дзяржаве. Напэўна, прычына была і ў тым, і ў другім. Вялікі князь Ягайла вельмі любіў уладу і дзеля гэтага парушыў бацькоўскі запавет. У 1380 г. ён уступае

ў патаемную змову супраць Кейстута са злейшымі ворагамі айчыны — рыцарамі Тэўтонскага ордэна. Ён дамовіўся, што рыцары будуць нападаць толькі на землі Кейстута, а Ягайла — ствараць выгляд, што збіраецца памагаць дзядзьку бараніцца. Для дзяржавы наступілі неспакойныя часы. Князь Кейстут нейкі час нічога не ведаў пра здраду і займаўся сваёй звычайнай справай — ваяваў з крыжакамі. Але раптам ён пачаў заўважаць, што ніяк не можа захапіць ворага знянацку, усюды, куды б ні прыйшло яго войска, крыжакі даўно былі гатовыя да абароны (іх папярэдзваў Ягайла). Усё стала зразумелым старому вою, калі ён атрымаў ліст ад камандзіра парубежнага крыжацкага замка — той паведамляў аб дагаворы з Ягайлам. Магчыма, рыцары спецыяльна паслалі гэтае паведамленне, каб распачаць у Літве міжусобную вайну. Сапраўды, абураны Кейстут выступіў да Вільні, схапіў Ягайлу з папличнікамі і знайшоў дакументы, якія пацвердзілі здраду. У гэты час у сталіцу прымчаўся Вітаўт, які знаходзіўся ў сваёй Гародні і нічога не ведаў. Відавочна, толькі праз яго заступніцтва Ягайла не быў строга пакараны — яго адправілі княжыць у родавае ўладанне Крэва.

Але на гэтым справа не скончылася. У Ягайлы былі браты, якія кіравалі буйнымі часткамі краіны і маглі сабраць значную вайсковую сілу ў яго падтрымку. Першым супраць Кейстута выступіў малодшы брат Ягайлы — ноўгарад-северскі князь Дзмітры Карыбут. Кейстут пайшоў на яго вайной. У гэты час Ягайла скарыстаўся зручным выпадкам, захапіў Вільню і пад яе сценамі разбіў дружыну Вітаўта. Кейстут з дарогі павярнуў назад да сталіцы. І вось два войскі сустрэліся і сталі, гатовыя да бітвы, на адлегласці ў некалькі палётаў стралы адно ад другога. З аднаго боку — дружыны Кейстута і Вітаўта, з другога — Ягайлы з дапаможным крыжацкім аддзелам.

Толькі крыжакі цешыліся з такога павароту справаў, літоўскія ж воі з абодвух бакоў не мелі ніякага жадання праліваць братэрскую кроў. Таму ўсе з надзеяй глядзелі, як ад стана Ягайлы аддзялілася купка вершнікаў — то ехаў на перамовы брат Ягайлы, князь Скіргайла. Ён прывёз прапанову скончыць справу мірам і запрашаў да намёту Ягайлы на мірныя перагаворы. Найбольш узрадаваўся гэтай прапанове Вітаўт, які са скрухай перажываў разлад паміж бацькам і сябрам, шкадаваў парушанай згоды. Асцярожны Кейстут урэшце паддаўся на гарачыя ўгаворы сына і, прыняўшы ад Скіргайлы клятву ў тым, што Ягайла не прычыніць яму ніякай шкоды, паехаў разам з Вітаўтам.

Аднак у лагеры Ягайлы бацьку з сынам акружылі вершнікі і прымусілі накіравацца да Вільні. Войску Кейстута паведамілі, што ўсё ў парадку, і ўзрадаваныя баяры раз'ехаліся па хатах. У Вільні князеў кінупі ў вязніцу. Вітаўт ад перанесенага стрэсу цяжка захварэў. Старога князя па загаду Ягайлы вывезлі ў Крэўскі замак, дзе праз некалькі дзён ён загінуў — быў задушаны. Ягайла адмаўляў сваё дачыненне да смерці дзядзькі, якога шанавала і паважала ўся краіна. Ён загадаў прывезці цела старога ваяра ў Вільню і наладзіў яму ўрачыстае пахаванне. Склалі вялікае вогнішча, на якім спалілі цела Кейстута разам са зброяй, коньмі, сабакамі, сокалам і розным начиннем, як тое было прынята па паганскім звычай.

Вось так Ягайла дамогся свайго і атрымаў непадзельную ўладу ў Літве. Ён не надта перажываў, што за перамогу было заплачана здрадай, клятвапарушэннем і забойствам. Ва ўсе часы, ва ўсіх краінах знаходзяцца людзі, гатовыя на любое злачынства, каб толькі атрымаць уладу над другімі людзьмі. Падчас гэтых падзей Вітаўт меў за плячамі трыццаць два гады жыцця. То быў сталы мужчына, дасведчаны розумам, загартаваны ў ваенных паходах і фізічных практыкаваннях. Служыць радзіме, як бацька, і жыць у згодзе з Ягайлам, як Кейстут жыў з Альгердам, — вось усё, чаго ён хацеў, да чаго імкнуўся.

Здрада Ягайлы, смерць бацькі, няволя моцна паўплывалі на гэтага ўражлівага і вельмі эмацыйнага чалавека. Яго цяжкая хвароба ў вязніцы — напэўна, вынік моцнага псіхалагічнага ўзрушэння. Сталася так, што раптоўна разваліўся, разбурыўся ўвесь ранейшы жыццёвы лад, які быў звыклы з дзяцінства, здаваўся такім справядлівым і дасканалым.

Вітаўт ніколі не дараваў свайму колішняму сябру смерці бацькі і пазней не раз вінаваціў Ягайлу ў гэтым забойстве. Але пакуль ён не мог і думаць пра помсту, сам сядзеў у няволі і толькі ачунаў пасля хваробы. Яго таксама следам за бацькам вывезлі ў Крэўскі замак. Аднак не такі гэта быў чалавек, каб бяздзейсна і пакорліва чакаць літасці пераможцы. Вітаўт вырашыў ратавацца самому. Дапамагала яму жонка — смаленская князеўна Ганна, якая была побач з мужам і адведвала яго ў цямніцы. Адночы яна затрымалася на спатканні больш чым звычайна. І вось чаму. Вітаўт пераапрунуўся ў адзенне адной са служанак жонкі і такім спосабам выйшаў з вязніцы. Потым, непрыкметны ў цемры, асцярожна спусціўся па вяроўцы з высокага мура і перабраўся цераз

запоўнены вадой роў. Ва ўмоўленым месцы яго ўжо чакалі верныя людзі з асядланымі коньмі.

І вось князь імчыць на поўдзень, прэч ад страшнага Крэўскага замка з яго жудаснымі лёхамі і вечна сырымі сценамі (замак узведзены напалову на балоце). Сапраўды, замак у Крэве — не самая вясёлая мясціна на Беларусі. Яшчэ да сёння яго руіны ўражваюць падарожнага суровым сярэднявечным духам.

Шлях Вітаўта ляжаў у Мазовію да сястры, якая была замужам за мазавецкім князем. Аднак мазур адмовіў у прытулку, баючыся сапсаваць адносіны з вялікім князем літоўскім. Куды падзецца ўцекачу, якому не было месца на радзіме? Вітаўт мог накіравацца ў Еўропу да двара германскага імператара, мог паехаць на службу да маскоўскага князя. Але і тут, і там яго на ўсё жыццё чакала роля найміта, выканаўцы чужой волі. Такая доля не падыходзіла гордаму ўнуку Гедыміна.

Ён хацеў быць уладаром у сваёй краіне. Сэрца прагнула помсты за смерць бацькі, за тое, што яго самога змусілі стаць уцекачом—выгнанцам. Ён, чалавек, які не ўчыніў ніякага злачынства, павінен бадзяцца па чужых краінах, глытаць пыл чужынскіх дарог, сілкавацца кавалкам чужога хлеба. А здраднік Ягайла, загубіўшы свайго дзядзьку, захапіўшы ўсё яго майно, балюе ў сталічнай Вільні.

Асабліва балюча, што гэты забойца быў найлепшым сябрам. Вітаўт любіў яго больш за родных братоў, а той здрадліва карыстаўся гэтым сяброўствам. Нават тады, калі ўжо задумаў здраду і пад выглядам палявання паехаў дамаўляцца з крыжакамі, то ўзяў з сабой Вітаўта, каб не абудзіць падазрэнняў дзядзькі. І пакуль Вітаўт займаўся ловамі, Ягайла рыхтаваў згубу яго бацьку!

Такое не даруецца. Куды б ні паехаў, дзе б ні быў, у сэрца грукае прага помсты, і няма чалавеку спакою. Але што можа зрабіць ён, ледзь уратаваны з няволі, амаль безабаронны, з купкай верных баяраў, якія таксама ратуюцца ад гневу Ягайлы. Заставаўся толькі адзін шлях, дзе можна было знайсці дапамогу, — у Тэўтонскі ордэн.

Для тых часоў пераход на бок ворага быў звыклай справай, многія паны рабілі так шмат разоў дзеля ўласнай выгоды. Аднак Вітаўту было цяжка зрабіць падобны крок. Тэўтонскі ордэн — зацятая вораг яго радзімы. Бацька Вітаўта ўсё жыццё паклаў на змаганне з крыжакамі, і сам Вітаўт з дзяцінства ведаў: крыжакі — ворагі, якія хочуць пагубіць яго і з якімі не можа быць згоды. Аднак

выбіраць не выпадала, і Вітаўт ступіў на гэты шлях. Тут не было месца пчыраму сяброўству, вернасці крыві і братэрскай любові. Усё вырашала ўлада. Яна была мэтай, яна была Богам. За яе здраджвалі, пераступалі клятву, забівалі, ішлі вайной на родную зямлю.

Пераход князя на бок крыжакоў зрабіў вялікае ўражанне на сучаснікаў. Імя Вітаўта побач з імем Кейстута было сцягам барацьбы ліцвінаў за незалежнасць сваёй дзяржавы. Калі Вітаўт паслаў ганцоў на Жамойць (даўняе ўладанне бацькі) з заклікам збірацца да яго ў Прусы, то жамойты не маглі даць веры, што іх князь можа быць у хаўрусе з крыжакамі.

Крыжакі ахвотна прынялі ўцекача, хоць у іх была мірная дамова з Ягайлам. Рыцары карысталіся любым сродкам, каб аслабіць свайго галоўнага ворага — Вялікае Княства Літоўскае. І найлепшы з іх — унутраная вайна між ліцвінамі. З Вітаўтам рыцары абыходзіліся не надта ветліва, бо для іх ён быў дробным тубыльскім князьком, які не мае ні зямлі, ні войска. Падчас першай сустрэчы хохмайстар (кіраўнік Ордэна) сказаў яму: “Чаму прыйшоў не раней, калі меў віленскі замак, а цяпер, калі не маеш ні людзей, ні зямлі?”

Вітаўт глыбока схаваў свае сапраўдныя пачуцці да крыжакоў, ён навучыўся не зважаць на абразы і ветліва ўсміхацца нават у той момант, калі хацелася пусціць у справу меч. Школа выгнання — вельмі жорсткая школа, і Вітаўт шмат чаму ў ёй навучыўся. Найперш навучыўся цярэць і чакаць свайго часу. Ад Тэўтонскага ордэна яму была патрэбна дапамога супраць Ягайлы. Галоўнай задачай князя становіцца адваёва бацькоўскай спадчыны. Дзеля гэтага ён быў гатовы на ўсё, нават на вайну супраць роднай краіны.

Аднак крыжакі не вельмі спяшаліся даваць Вітаўту войска, а трымалі яго як пагрозу для Ягайлы, спадзеючыся такім чынам змусіць вялікага князя на новыя ўступкі. Сапраўды, Ягайла добра ведаў цану свайму былому сябру і пабойваўся таго нават у выгнанні. Вось чаму спачатку ён ва ўсім саступаў рыцарам, пакуль крыжакі не захацелі паставіць пад сваё падпарадкаванне самога вялікага князя разам з усёй яго дзяржавай. Тут ужо Ягайла не вытрымаў і адверг нахабныя патрабаванні. Тэўтонскі ордэн адразу ж абвясціў вайну Вялікаму Княству Літоўскаму і даверыў войска Вітаўту.

На чале крыжацкіх ваенных аддзелаў Вітаўт хадзіў вайной на сваю радзіму. Палалі вёскі і гарады, крыжацкія рыцары і жаўнеры забівалі ліцвінаў, рабавалі іх маёмасць, сотнямі

і тысячаі вялі ў палон жанчын і дзяцей. Князь абыякава глядзеў на слёзы і пакуты суайчыннікаў, водблескі пажараў не запальвалі гневаў яго вачэй, сэрца яго скамянела і не адгукалася на боль простых людзей. Князем валодала адна прага, адна мэта — вярнуць сабе бацькоўскую спадчыну, стаць уладаром у сваёй краіне.

Вітаўт падпісваў пагадненні, якія яму навязваў Ордэн, згадзіўся на перадачу часткі Літвы і Жамойці і нават на пераход усіх сваіх уладанняў да крыжакоў. Пазней Вітаўт перанёс страшэнную і непапраўную страту: раптоўна памерлі двое яго маленькіх дзетак Іванка і Юрачка, якія выходзілі ў Ордэне. Хадзілі чуткі, што іх атруцілі крыжакі, каб адпомсціць князю за здраду Ордэну і потым забраць сабе яго землі. Урэшце ў Вітаўта засталася толькі адна дачка Соф'я.

У 1383 г. Вітаўту ўдалося на кароткі час здабыць сабе родавае гняздо — Трокі, — але ўтрымацца там ён не здолеў. Рыцары хрысцілі князя па каталіцкім абрадзе і далі нямецкае імя — Віганд. Новаспечаны каталік Віганд зноў і зноў хадзіў вайной на Літву, зноў і зноў помсціў Ягайлу. Нарэшце той вырашыў, што выгадней замірыцца з Вітаўтам, чым цяпець такія страты ад вайны. Акрамя таго, Ягайла ў гэты час збіраўся стаць яшчэ польскім каралём праз жаніцьбу з маладой польскай каралевай Ядвігай. Каб заняцца жаніцьбай, яму патрэбен быў спакой у Літве.

Здаецца, мэта Вітаўта ўжо блізка. Ягайла патаемна прыслаў да яго паслоў, прасіў міру і сяброўства, узамен абяцаў вярнуць бацькоўскія ўладанні. З боку Вітаўта пярэчанняў не ўзнікла. Зразумела, пасля ўсяго, што між імі здарылася, не было гаворкі пра нейкія сяброўскія пачуцці, вяртанне юнацкай дружбы. Гэта быў кампрамісны саюз двух палітыкаў, кожны з якіх паслугоўваўся ўласнымі мэтамі і задачамі.

Нарэшце Вітаўт мог адкрыта выказаць свае сапраўдныя пачуцці да крыжакоў, скінуць маску добрабычліўца і вернага васала⁷⁸, адпомсціць за ўсе крыўды і прыніжэнні. Рыцары надоўга запамнілі адыход Вітаўта з Прусаў у ліпені 1384 г. Князь са сваёй дружнай знянацку захапіў і разбурыў некалькі крыжацкіх замкаў, пазабіваў многіх рыцараў і з трыумфам рушыў да Літвы. Пачаўся новы этап жыцця і дзейнасці нашага героя. Наперадзе былі новыя выпрабаванні, здабыткі і расчараванні, новыя сваркі і замірэнні з Ягайлам.

⁷⁸ Так у сярэднявеччы называўся пан, які падпарадкоўваўся другому, буйнейшаму ўладару — сюзерэну.

Улада вышэй за ўсё

Вітаўт зноў на радзіме. Здавалася, ён дасягнуў таго, за што так упарта змагаўся і плаціў такой дарагой цаной. Вернута бацькава спадчына. Аднак становішча Вітаўта ў дзяржаве было зусім не падобнае на адносіны Кейстута з Альгердам. Там быў раўнапраўны саюз, змацаваны братэрскім сяброўствам. Ягайла ж і не думаў раўняць з сабою былога сябра, а паставіў Вітаўта ў шэраг іншых удзельных князёў, залежных ад уладара Літвы. Ён перадаў Вітаўту не ўсе Кейстутавы землі. У Троках сядзеў малодшы брат вялікага князя — Скіргайла, той самы, які ў 1382 г. падманнай клятвай прывёў Вітаўта з бацькам у рукі ворага. Ягайла не хацеў скласці афіцыйны дакумент, дзе былі б юрыдычна замацаваныя яго адносіны са стрыечным братам.

Вітаўт на першых часах выступае як верны васал Ягайлы і падтрымлівае таго ва ўсіх справах. Галоўная з іх — жаніцьба вялікага князя з Ядвігай, а затым каранацыя на польскае каралеўства. Ягайла дамогся такіх свайго, пераадолеўшы ўсе перашкоды на шляху да польскай кароны. Самай непрыемнай акалічнасцю было тое, што Ядвіга ўжо была заручаная з аўстрыйскім герцагам Вільгельмам і шчыра таго кахала. Вільгельм патаемна прыехаў у Кракаў, аднак польскія паны, якія хацелі бачыць каралём ліцвіна, выправадзілі аўстрыйяка са сталіцы і давалі справу да патрэбнага ім выніку.

Ягайла дорага заплаціў за каралеўскі тытул. Найперш яму давялося аддаць агромністую суму грошай (з дзяржаўнай скарбніцы Вялікага Княства) у якасці адступнога аўстрыйскаму жаніху. Затым ён, нядоўга думаючы, вырашыў ахвяраваць незалежнасцю сваёй радзімы і ў 1385 г. у Крэве падпісаў унію, якая прадугледжвала ўключэнне Вялікага Княства ў Польскае Каралеўства. Акрамя таго, новаму каралю давялося пісьмова даць цэлы шэраг шлюбных абяцанняў палякам. Сярод іх — вяртанне ўсіх земляў, захопленых крыжакамі, і некалькі важных прывілеяў панам, якія прывялі яго да кароны. Вітаўт разам з іншымі ўдзельнымі князямі павінен быў асобнай граматай пацвердзіць усе ягайлавы абяцанкі і сваю вернасць польскай кароне. Ён суправаджаў Ягайлу на каранацыю ў Кракаў і нейкі час заставаўся там. Палякі, відаць, баяліся, што хітры Ягайла, атрымаўшы карону, можа хутка забыцца на свае абяцанні.

Вітаўт шмат рупіўся над гаспадарчым развіццём сваіх земляў, падтрымліваў гандаль і рамёствы. Князь таксама мужна

абараняў Літву. Разам з братамі Ягайлы ён здабываў ордэнскія замкі і адбіваў крыжацкія напады. На ўсходзе даў рашучы адпор смаленскаму князю, які сабраўся захапіць Мсціслаў і Воршу. Адначасова Вітаўт пачаў рыхтавацца да адкрытага выступлення супраць Ягайлы. У яго накапілася шмат крыўдаў на новаспечанага польскага караля, які хацеў па-ранейшаму панаваць над Літвой. Абяцаў бацькаву спадчыну, ды не ўсю аддаў. Не хацеў даваць ніякіх пісьмовых гарантый і збіраўся нават вывесці Вітаўта з родавых уладанняў і адправіць княжыць на поўдзень у чужыя землі. Ягайла крыўдзіў братаў Вітаўта, дарыў каталіцкай царкве землі з яго ўладанняў.

Незадаволенасць Ягайлам шырылася па ўсёй Літве. Ліцвіны не хацелі ні ад каго залежаць, тым больш ад палякаў. Яны заўжды былі вольным народам і стварылі магутную дзяржаву. А тут сам вялікі князь з лёгкасцю згаджаецца на далучэнне яе да Польшчы, уводзіць у літоўскія гарады польскія залогі, аддае землі і замкі палякам. Вітаўт вырашыў скарыстаць выгадную сітуацыю і падтрымаць незадаволеных. Урэшце ён стаў на чале барацьбы ліцвінаў за незалежнасць сваёй краіны.

Аднойчы ў пачатку 1389 г. Вітаўт патаемна сабраў на нараду ліцвінскіх баяраў, каб дамовіцца аб сумесных дзеяннях. Вынікам той нарады стала спроба хітрасцю захапіць Вільню. Сястра Вітаўта выходзіла замуж, і князь папрасіў дазволу правесці шлюбныя ўрачыстасці ў сталіцы. Быццам дзеля гэтага ён паслаў у Вільню вялікі санны абоз, які суправаджалі ўзброеныя людзі. Аднак хітрасць раскрылі, і абоз быў затрыманы. Пасля гэтага здарэння становішча Вітаўта ў Літве стала яшчэ больш хісткім і небяспечным. Ён прыняў рашэнне зноў пакінуць радзіму і ўступіць у саюз з Тэўтонскім ордэнам.

Крыжакі не забыліся на падзеі, якія адбыліся шэсць гадоў назад, яны не даравалі Вітаўту разбураных замкаў і пабітых рыцараў. Але палітычныя разлікі ўзялі верх над крыўдамі. Вітаўт быў ужо не той адзінокі ўцякач-выгнаннік, на Прусы ішоў сталы палітык з моцнай падтрымкай па ўсім Вялікім Княстве Літоўскім. Аднак на гэты раз яго прымалі з вялікай насцярогай і падазронасцю. Напачатку ў Прусію выклікалі ў якасці закладнікаў бліжэйшых сваякоў князя: малодшага брата Жыгімонта, жонку Ганну, сястру Рынгау. XIX студзеня 1390 г. Вітаўт выдаў Ордэну дакумент, дзе абяцаў выканаць усе ранейшыя дамовы, прыйсці ў Прусы і аддаць свой лёс у рукі Бога і хохмайстра Тэўтонскага ордэна.

З Прусаў Вітаўт пачынае новы рашаючы этап змагання за ўладу ў Літве. Разам са сваімі прыхільнікамі, крыжацкім войскам, шматлікімі еўрапейскімі рыцарамі—“гасцямі” ён праводзіць небывалыя па размаху паходы на Літву і найперш на Вільню. Зноў з дапамогай ворагаў ён здабываў сабе дзяржаву і зноў ад гэтага пакутаваў просты люд яго радзімы. У 1390 г. тры вялікія войскі адправіліся з Прусаў у ваенны паход на Вільню. Адным з тых атрадаў камандаваў сам Вітаўт. Сярод мноства еўрапейскіх рыцараў вылучаўся заморскі каралевіч — будучы кароль Англіі Генрых IV. Войскі спустошылі ўсё, што траплялася на іх шляху, па Нёмане везлі абложныя машыны, сярод якіх былі катапульты велічыней з добры дом. Вільню баранілі галоўным чынам польскія залогі, і хоць прыхільнікі Вітаўта падпалілі Крывы горад, сталіца ўстаяла. Абодва бакі панеслі падчас аблогі значныя страты, загінуў брат Ягайлы Карыгайла і брат Вітаўта Таўцівіл. Не скарыўшы замкаў, крыжакі з багатай здабычай адышлі.

Вітаўт становіўся ўсё больш небяспечным для Ягайлы. Справа ішла да таго, што ён мог пры падтрымцы ліцвінаў усталявацца ў Літве і без згоды польскага караля. Вітаўт ужо здабыў уласнымі сіламі, без крыжацкай падмогі сваю Гародню. Тут справа таксама не абышлася без унутранай падтрымкі. Ліцвіны з залогі нечакана напалі на палякаў, захапілі іх і перадалі Вітаўту разам з ключамі ад замка. Вырас міжнародны аўтарытэт Кейстутавіча. Маскоўскі вялікі князь Васіль Дзмітравіч узяў за жонку яго дачку Соф’ю. Спецыяльнае пасольства, мінаючы ўладанні Ягайлы, прыехала ў Прусію па маладую. Соф’я накіравалася ў далёкую Масковію таксама кружным шляхам праз Балтыйскае мора і стала вялікай княгіняй маскоўскай.

Урэшце Ягайла вырашыў зноў мірыцца з братам і зрабіць Вітаўта саюзнікам, пакуль той сам не ўзяў, што хацеў. Аднак узнікла адна цяжкасць: крыжакі пільна сцераглі Вітаўта, а патрэбна было ўсё абгаварыць і паразумецца. Ягайла хутка знайшоў магчымасць паслаць надзейнага чалавека, не абуджаючы падазрэнні тэўтонаў. Тым чалавекам стаў адзін з мазавецкіх князёў — Генрых. Ён карыстаўся даверам у Ордэне, бо атрымаў нямецкае выхаванне, і прыбыў зараз да Прусаў у якасці афіцыйнага прадстаўніка польскага караля. Генрых наладзіў сувязь з Вітаўтам і спакваля патаемна давеў справу да агульнай згоды. Цяпер Вітаўту патрэбна было арганізаваць вяртанне на радзіму, пакуль рыцары ні аб чым не здагадаліся. Ён ажыццявіў гэтую аперацыю бліскача. Спачатку

пачаў пакрысе збіраць да сябе ў замак Рыттэрсвердэр сваякоў і адданных прыхільнікаў. Па яго просьбе хохмайстар адпусціў жонку, затым па чарзе прыехалі князі і баяры. Не ўдалося забраць толькі малодшага брата Жыгімонта. Пасля адыходу Вітаўта той доўгія шэсць гадоў правядзе ў крыжацкай няволі, пакуль брат не вызваліць яго.

Наступіў вызначаны час. Каб зусім заспакоіць сваіх наглядчыкаў, Вітаўт сабраў замежных “гасцей” быццам для паходу на Літву. Раптоўна літоўская дружина напала на крыжакоў у замку, захапіла і разбурыла ўмацаванні. Затым гэтак жа нечакана Вітаўт захапіў яшчэ два ордэнскія замкі і, адаслаўшы еўрапейскіх рыцараў, накіраваўся ў Літву. Насустрэч яму выехаў Ягайла. 5 жніўня 1392 г. у Востраве на Гарадзеншчыне стрыечныя браты заключылі афіцыйную дамову, вядомую ў гісторыі як Востраўскае пагадненне. Нарэшце Вітаўт стаў вялікім князем літоўскім.

Руплівец гаспадарства

Перад новым вялікім князем ляжала агромністая краіна, аслабленая войнамі і міжусобнымі сварамі. Хоць паводле традыцыі Вітаўт меў афіцыйны тытул гаспадара дзяржавы, сапраўдным гаспадаром ён не быў. Многія ўдзельныя князі лічылі сябе ледзь не цалкам самастойнымі ўладарамі сваіх земляў. Самымі моцнымі з іх былі Альгердавічы — браты Ягайлы, якія ў большасці ставіліся да Вітаўта варожа. Ягайла падчас перамоваў здолеў навязаць як мага болей выгодных для яго і невыгодных для Вітаўта ўмоваў. Вітаўт вымушаны быў прызнаць сябе васалам польскага караля. Аднак гэта не вельмі непакоіла вялікага князя — былі б сілы, то будзе і воля. Значна цяжэй складваліся яго адносіны са сваімі ўдзельнымі князямі. Першым паўстаў Дзмітры Карыбут, які ваяваў яшчэ супраць Кейстута. У адкрытым баі Вітаўт яго разбіў, захапіў у палон і адправіў у Кракаў на суд каралю. Падобны лёс напаткаў шмат каго з тых, хто не хацеў паддавацца волі вялікага князя.

Гэты невысокі і нястрашны з выгляду чалавек з заўсёднай лагоднай усмешкай на вуснах меў нязломную волю, умеў без знешніх эфектаў прывесці да пакоры любога і мог, не змяніўшыся ў твары, прысудзіць чалавека да смерці. Княскі гнеў быў страшнейшы за смерць. Летапісец паведамляе, як падчас грунвальдскага паходу двух ліцвінскіх вояў заспелі на рабаўніцтве. Іх прывялі да Вітаўта, і той без лішніх слоў загадаў ім самім сябе павесіць. Тыя не прамаўдзілі выканаць загад, надзелі сабе на шыі петлі.

У 1395 г. раптоўна развітаўся з жыццём галоўны сапернік Вітаўта ў Літве — Скіргайла Альгердавіч. Летапіс паведамляе, што князь памёр ад атруты. Шмат хто лічыў, што тут не абышлося без Вітаўта. Усяго праз некалькі гадоў пасля яго ўзыходу на вялікакняжскі пасад Літва зноў стала адзінай дзяржавай з моцнай цэнтральнай уладай.

Вітаўт паступова скарыў удзельных князёў, адных разбіў у адкрытым баі, другіх перавёў на меншыя ўдзелы. Адначасова князь мацаваў сваю галоўную апору ў дзяржаве — служылае баярства. Атрымліваючы ад вялікага князя маёнткі, пасады, узнагароды, баяры былі гатовы служыць уладару душой і целам і без ваганняў пакласці за яго галаву. Вітаўт умеў быць шчодрым і ніколі не пакідаў без узнагароды верную службу. Шмат хто разбагацеў з яго дараванняў.

Гісторыя памятае здарэнне, калі адзін паляк, верна справіўшы службу вялікаму князю, збіраўся вярнуцца на радзіму. Вітаўт паклікаў яго да сябе і надзяліў значнай сумай грошай. Побач якраз была жонка князя Ульяна (князь жаніўся другі раз пасля смерці Ганны). Яна пачала вымаўляць мужу за тое, што ён раздае дзяржаўныя грошы. Вітаўт нічога не адказаў, толькі падвоіў узнагароду. Жонка зноў не сцяrpела. Так адбывалася некалькі разоў, пакуль спалоханая кабета не замоўкла. Паляк, разгублены ад нечаканасці, паехаў на радзіму багацеем.

Патроху пашыраўся ўплыў Літвы на Русі. Асабліва прызныя адносіны склаліся з Цвярскім княствам — адвечным сапернікам Масквы. З рэспублікамі Псковам і Вялікім Ноўгарадам Вітаўт то мірыўся, то пагражаў вайной і хадзіў на іх у паходы. У 1389 г., выконваючы яго волю, ноўгарадцы прынялі да сябе князем выдатнага літоўскага палкаводца Сямёна Лінгвена Альгердавіча.

Вітаўт быў шчодрым уладаром, справядлівым суддзёй і верным сябрам. Але ён мог быць таксама хітрым і жорсткім палітыкам. Пра апошнія сведчыць яго ўчынак са смаленскімі князямі. У 1395 г. вялікі князь сабраў войска і аб'явіў паход супраць татараў. Па дарозе ён падышоў да Смаленска і спыніўся побач з горадам. Смаленскае княства было амаль незалежнай дзяржавай і мела сваю княскую дынастыю. Аднак мясцовыя князі сварыліся між сабой, дзялілі і ўсё ніяк не маглі падзяліць уладу. Вітаўт запрасіў да сябе ў лагер двух варагуючых князёў, каб вырашыць іх спрэчку. Тыя, узрадаваныя, прыехалі — спадзяваліся, што ўладар Літвы сваім аўтарытэтам спыніць разлад між імі.

Аднак даверлівых смалянаў чакала горкае расчараванне. Вітаўт прыйшоў у Смаленск зусім не для таго, каб займацца дробнымі мясцовымі звадамі. Па яго загаду смаленскія князі былі схоплены і вывезены ў Літву. Ліцвінскае войска заняло горад, а потым і ўсё княства.

Пасля апошняга разрыву Вітаўта з Ордэнам крыжакі пачалі помсціць і павялі вайну супраць Літвы з небывалым да гэтага імпэтам. Войскі Ордэна амаль штогод урываліся ў межы Вялікага Княства, нішчылі паселішчы, забіралі ў палон мясцовы люд. Яшчэ нядаўна Вітаўт сам поруч з рыцарамі ўдзельнічаў у такіх нападах, а цяпер ён старанна арганізоўвае абарону і рашучы адпор крыжакам.

У тагачаснай вайне галоўнай задачай было своечасова даведацца пра намеры ворага, яго сілу і накірунак паходу. Для гэтага стваралася дасканалая сістэма выведы. Памежная варта трымала пад наглядам лясныя дарогі, рачныя броды, каб пры першым з'яўленні ворага перадаць па ланцужку ў бліжэйшы замак сігнал трывогі. Тады ва ўсе бакі ляцелі ганцы, людзі з навакольных вёсак беглі да замка, неслі свой скарб, гналі жывёлу. Збіраліся мясцовыя баяры і рыхтаваліся да абароны. Аднак не так шмат было на мяжы магутных замкаў, каб усе жыхары ваколіцы маглі ў іх схвацца. Таму мясцовы люд рыхтаваў сабе сховішчы ў дрымурых гушчарах і непраходных балотах, ладзіў тайнікі для захавання збожжа і маёмасці.

Вось наехалі крыжакі, падступілі да замка, пачалі рыхтавацца да аблогі: апранаюць даспехі, рыхтуюць балісты і тараны. Развязаюцца харугвы, бегаюць жаўнеры і збраяносцы, трубяць ражкі. Сярод шэрай масы выдзяляюцца постаці ў белых плашчах з чорным крыжам на грудзях. Гэта рыцары Тэўтонскага ордэна.

Асобна выстройваюцца атрады прыезджых еўрапейскіх рыцараў-гасцей. Яны апрануты больш страката і ярка. На шчытах і харугвах намаляваны каляровыя рыцарскія гербы. Пачынаецца аблога замка. Абложныя машыны балісты і гарматы са страшэннай сілай б'юць каменнымі ядрамі ў замкавыя мury, шпурляюць у двор гаршкі з палаючай смалой.

Калі ўдавалася зрабіць у сцяне пралом, то туды кідаліся штурмавыя групы з лесвіцамі. Іх прыкрывалі арбалетчыкі і лучнікі, якія безупынна абстрэльвалі байніцы замка. Рыцары Тэўтонскага ордэна былі спрактыкаванымі ў аблозе і штурме замкаў, ведалі

шмат розных прыёмаў і хітрасцяў. Пад прыкрыццём вялізных шчытоў—насцілаў жаўнеры і палонны мясцовы люд (яго гналі пад прымусам) падбіраліся да замкавага рова і засыпалі яго ў выбраным месцы галлём, каменнем, зямлёй. Тады ў справу ўводзілася драўляная штурмавая вежа на калёсах. Гэтае збудаванне спецыяльна выкарыстоўвалася для штурму замкаў і рыхтавалася загадзя. Вежу ў разабраным выглядзе падцягвалі да месца, хутка даводзілі да ладу і ставілі на колы. Потым яе павольна пасоўвалі ўпрытык да замкавых муроў, і ўдарныя групы з самых моцных і адчайных вояў пераскоквалі з яе на замак і мячомі пракладвалі дарогу асноўнаму войску.

Падрыхтоўка і выкарыстанне вежы было вельмі складанай задачай, якая далёка не заўсёды вырашалася паспяхова. Нейкая выпадковасць ці пралік маглі сапсаваць усю справу. Найперш патрэбна было дакладна вызначыць вышыню вежы, бо калі яе верхняя пляцоўка знаходзілася ніжэй замкавай сцяны, то ўся работа аказвалася марнай. Вельмі няпроста было падвесці вежу да патрэбнага месца. Калі роў быў засыпаны недастаткова шчыльна, то магло праваліцца кола і засесці ў выбоіне — ні ўзад ні ўперад.

Абаронцы ў гэты час не спалі ў шапку. Яны таксама мелі багаты баявы вопыт, умелі будаваць балісты і трапна страляць. На вежу абвальваліся агромністыя камяні, сыпаліся запальныя стрэлы, спецыяльныя атрады былі гатовыя ў зручны момант падабрацца да яе, каб разваліць або падпаліць. Часта вежа не паспявала і блізка падабрацца да замкавых муроў, як ужо палала, развальвалася пад градам камянёў. Звычайна абложнікі адначасова выкарыстоўвалі розныя метады штурму, каб раздзяліць сілы абаронцаў, прымусіць іх змагацца адразу ў некалькіх месцах. Не грэбавалі падкупам і катаваннем палонных, каб даведацца пра слабыя месцы абароны і патаемныя выходы з замка.

Паспрабуем уявіць, як адбываўся штурм замка. Балісты крыжакоў бесперапынным боем зрабілі ў верхняй частцы сцяны шырокі пралом, куды можна дабрацца па лесвіцы. У некалькіх месцах пад прыкрыццём шчытоў удалося заваліць абарончы роў. Ужо стаіць на колах штурмавая вежа, у ёй схаваліся воі, гатовыя па першым сігнале зрушыць гэтую махіну і пасоўваць у патрэбным кірунку. Затаіліся штурмавыя групы, забяспечаныя доўгімі лесвіцамі, вяроўкамі з крукамі, расстаўлены лучнікі і арбалетчыкі стралковага прыкрыцця. Усе гатовыя, кожны ведае сваё месца і баявую задачу.

Пачынае світаць, спачатку амаль непрыкметна, а потым усё хутчэй і хутчэй начныя прыцемкі саступаюць месца дзённаму святлу. Усё выразней вымалёўваюцца ў ранішнім тумане суровыя і строгія абрысы ліцвінскага замка. Там таксама не спяць і чакаюць. Яны ведаюць пра атаку. Такія рэчы немагчыма рыхтаваць незаўважна. Здаецца, неймаверная трывожная напруга, якая авалодала тысячамі ўзброеных, гатовых да бою людзей, хваляй сягае за замкавыя мury і перадаецца іх абаронцам. Там усю ноч адчуваўся нейкі рух. Ліцвіны спрабавалі заваліць пралом у сцяне, рыхтавалі зброю і рыштунак. Але пад раніцу і там усё сціхла.

Вось на макаўцы спічастай вежы замка, пакрытай чырвонай дахоўкай, бліснуў першы сонечны прамень. Сонца — зорка, якая паклала пачатак зямному жыццю, — зараз мусіла стаць сігналам для смерці. Пачуўся зычны высокі гук баявога ражка, і ўсё прыйшло ў рух. З лязгам апусціліся на твар прылбіцы шлемаў, рукі сціснулі рукаяткі мячоў і перакладзіны лесвіц, зашчоўкалі механізмы зарадкі арбалетаў, натужна зарыпелі колы абложнай вежы. Штурмавыя атрады высоўваюцца з прыкрыцця і падбегам кіруюцца да замкавых сценаў. Грудзі напаўняе свежае ранішняе паветра, вось ужо чуваць посвісты першых ліцвінскіх стрэлаў. Трапечуцца харугвы, ляскача зброя, гудуць трубы, з сотняў грудзей выраваецца глухі рык, каб падбадзёрыць сябе, заглушыць страх.

Многае залежыць ад гэтых першых хвілін бою. Самы нязначны поспех аднаго ці другога боку можа акрыліць або прывесці ў роспач войска і вырашыць усю справу. Вось запалала штурмавая крыжацкая вежа, і з замка данёсся шматгалосы пераможны крык. Вось са сцяны над праломам сарваўся ўніз працяты арбалетнай стралой ліцвін, і адразу — радасны покліч у шэрагах штурмоўцаў. Полымя на вежы ўдалося збіць, яна няўмольна сунецца наперад, дзесяткі лесвіц прыхінуліся да сценаў, найбольш каля пралома, па іх, як мурашы, лезуць наверх рыцары і жаўнеры. Абаронцы сякерамі разносяць у шчэпкі драбіны, басакамі адпыхваюць іх ад сцяны, льюць на галовы крыжакам кіпень, гарачую смалу, нечыстоты, скідваюць вялізныя камяні і бярвенні. З абодвух бакоў свішчуць стрэлы. Воі звярэюць ад страху, болю, крыві, многія трацяць кантроль над сабой, скідваюць цесныя шлемы. Адзін крыжацкі жаўнер, вылезшы ў пралом з мячом у руцэ, раптам рынуўся ўсім целам уніз на падворак, прама на дзіды абаронцаў. Групе крыжакоў удаецца прабіцца праз пралом у замак. Тут ужо гатовы іх сустрэць. Насупраць пралому выстраены спецыяльны

ўдарны атрад ліцвінаў. Наперадзе яго шэраг арбалетчыкаў. Яны даюць залп ва ўпор па штурмоўцах і разбгаюцца ў бакі, прапускаячы калону цяжкаўзброеных вояў. Праз некалькі хвілін адчайнай сечы група крыжакоў знішчана — ацалелыя ад стрэлаў паляглі пад дзідамі і мячамі.

Прыпыніўся рух абложнай вежы, яна засела ў ровы ў некалькіх кроках ад сцяны замка. Адзін з крыжацкіх вояў у запале скочыў з яе верхняй пляцоўкі проста на дах баявой галерэі замка. Ён упаў грудзмі на дахоўку, пачаў апаўзаць, зачапіўся рукамі, завіс нагамі над байніцай і стаў выбірацца наверх, але ў гэты момант быў працяты з байніцы дзідай і з распачным крыкам паляцеў уніз. Пахіленую вежу ўсё ніяк не ўдаецца зрушыць з ямы, абаронцы з трох бакоў кідаюць на яе палаючыя паходні, гаршкі са смалой, ва ўпор расстрэльваюць вояў, пакуль тыя не пакідаюць вежу, каб не згарэць зажива.

Праз нейкую гадзіну становіцца зразумелым, што штурм адбіты. Ліквідаваны невялікія групы абложнікаў, якія здолелі прарвацца на замкавыя сцены, але не атрымалі своечасовай падтрымкі, палае абложная вежа.

Нарэшце камандзір крыжацкага войска дае загад трубіць адбой. На душы ў яго прыкра. Усё было арганізавана як след, і быў момант — ён адчуў, што справа зроблена, калі штурмавой групе ўдалося пераадолець пралом у сцяне. Ён адразу накіраваў туды рэзервовы атрад, каб развіць поспех. Але калі атрад пачаў набліжацца да сценаў, раптам камень з замкавай балісты збіў з ног яго камандзіра. Некалькі хвілін затрымкі, пакуль выносілі параненага, дорага каштавалі крыжацкаму войску. Ліцвіны ліквідавалі прарыў і зноў наладзілі суцэльную абарону.

Комтур — правадыр паходу — зразумеў: гэты замак ён зараз не возьме. Мала людзей, мала харчовых прыпасаў, мала часу. Калі затрымацца яшчэ на некалькі дзён, то можна трапіць пад удар літоўскай падмогі, а не дай Бог сам вялікі князь наедзе з адборным войскам. І вось крыжакі кіруюць дамоў у Прусы, яны вязуць параненых і здабычу, вядуць палонных.

Пройдуць стагоддзі, і археолагі падчас раскопак будуць знаходзіць сляды той сечы: вялізныя, старанна абчасаныя каменныя ядры ад балістаў, дэталі лука ці арбалета, важкія сталёвыя наканечнікі арбалетных стрэлаў. Аўтару гэтых радкоў давялося ўдзельнічаць у раскопках аднаго з такіх замкаў у горадзе Ліда. Там

сярод знаходак быў конскі чэрап, у які глыбока і ўчэпіста ўрэзаўся арбалетны болт. Так яго і перадалі ў музей. Рэчы з археалагічных раскопак, ды яшчэ скупыя радкі крыжацкай хронікі — вось амаль і ўсё, што дайшло да нас ад тых далёкіх падзей, ад людзей, якія былі іх непасрэднымі ўдзельнікамі.

Але нават з самых сціслых, нешматслоўных апісанняў храністаў мы адчуваем напоўненасць тагачаснага жыцця, адчуваем дух сярэднявечча. Вось, напрыклад, урыўкі з паведамлення аб адным з вялікіх крыжацкіх паходаў на Літву, у якім, верагодна, удзельнічаў сам храніст. У 1394 г. хохмайстар Ордэна Конрад фон Юнгінген арганізаваў выправу, якая мела мэтай адбудову знішчанага ліцвінамі замка Рыттэрсвердэр і напад на Вільню. Войска складалася з ордэнскіх аддзелаў, рыцараў з Францыі, Германіі, а таксама наймітаў — 150 бургундскіх лучнікаў. Пакуль крыжакі спяўляліся па невялікіх рэках да Нёмана, жамойты папярэдзілі пра гэта Вітаўта. Слухаем далей храніста XIV стагоддзя: “Магістр са сваімі людзьмі хутка плыў на ладдзях па Нёмане, дайшоў да Рыттэрсвердэра, стаяў там чатыры дні і чуў, як надышоў Вітаўт з вялікім войскам, які прыбыў да гэтага краю з надобрымі намерамі і гарматамі. Ён страляў па палатках магістра, вялікага маршала, а найбольш па палатцы комтура з Балгі. Хохмайстар таксама загадаў нацэліць свае гарматы на ворага”.

Некалькі дзён прайшло ў перамовах і дробных сутычках. Вітаўт ухіляўся ад бітвы і перашкаджаў крыжакам адбудоўваць замак. Нарэшце ордэнскае войска, не выканаўшы першай задачы, накіравалася ў бок Вільні па самай кароткай дарозе. Далей зноў слова храністу: “Схапілі аднаго ліцвіна, ад якога даведаліся, што Вітаўт стаў у лесе паміж засекамі ў васьмі далінах, ён мае гарматы і да іх безліч боепрыпасаў, і ў яго войску былі жамойты. Пачуўшы гэта, хохмайстар правёў нараду, адважыўся ісці іншай дарогай цераз пушчу. Той дарогай прусакі ніколі не хадзілі і пракладалі сабе шлях і клалі масты праз дрыгву. На ноч хохмайстар стаў у нейкім вялікім лесе, дзе мала меў спакою і дзе не знайшлі пашы для коней”.

Нарэшце крыжакі перакрочылі пушчу і выйшлі да сталіцы Вялікага Княства. Распачалася аблога віленскіх замкаў. Ліцвіны мужа трымаліся на сценах і выходзілі біцца з ворагам за мury. Ім дапамагаў Вітаўт, які пастаянна быў непдалёк з моцным войскам і праз выведнікаў пільна сачыў за ўсімі дзеяннямі ворага. Храніст сведчыць: “Ноччу 400 чалавек (ліцвінаў) выйшлі з замка, каб напасці на заснуўшых лучнікаў ды гарматы. Але сустрэлі

брата⁷⁹ Ёгана фон Штрыфена, комтура з Брандэнбурга, які выйшаў у дазор; яго па-непрыяцельску пачалі біць стрэламі, але на крык на дапамогу комтуру прыбеглі людзі з Балгі. І так біліся ўночы”.

Бесперапынным гарматным абстрэлам крыжакі ў некалькіх месцах разбілі замкавыя мury, але прарвацца ў замак не здолелі. “Хацелі таксама новым ровам адвесці ваду ад сценаў замка і пачалі капаць яго, але шмат прусакоў было паранена, таму кінулі працу, пакінуўшы равы, як даўней былі. Выбілі таксама пралом у мury, праз які, быццам ластаўкі, (ліцвіны) вылятаючы і вяртаючыся з дзідамі і мячомі забівалі хрысціянаў і зноў папраўлялі прабіты мур. Прыдумлялі розныя хітрасці, якімі дражнілі войска, бо беглі да шалашоў (крыжацкіх), быццам хацелі іх запаліць, і ўжо ўстанавілі гарматы для страляння па хрысціянах. Аднаму двараніну адарвала абедзве галёнкі, другі быў забіты паганамі, і так ад камянёў і стрэлаў шмат хрысціянаў пацярпела, а войска было змушана адступіць”.

Крыжакі вярнуліся ў Прусы без поспеху і баявой славы. Пасля гэтага паходу некалькі гадоў прайшло ў дробных сутычках, перамовах і перамір’ях.

У 1398 г. Вітаўт зрабіў чарговы паварот у сваёй знешняй палітыцы, скіраваўшы пагляд на поўдзень. Перад гэтым ён пастараўся забяспечыць спакой на заходняй мяжы дзяржавы і дамогся мірнага пагаднення з Ордэнам шляхам часовых уступак крыжакам. Непасрэдным штуршком да замірэння з рыцарамі стаў абразлівы ліст, пасланы вялікаму князю польскай каралевай Ядвігай. Гэтая жанчына ўдзельнічала ў дзяржаўных справах не менш за Ягайлу і мела не менш за яго ўлады. Яна не любіла Вітаўта найперш за тое, што ён мала лічыўся з Польшчай і вёў самастойную палітыку. Раздражнёная, падбухтораная сваімі дарадцамі, каралева паслала вялікаму князю ліст, у якім запатрабавала, каб Літва ў знак васальнай залежнасці заплаціла даніну Польшчы. Вітаўт сабраў да сябе на раду баяраў і запытаў іх, ці згодныя яны быць пад палякамі. Абураныя ліцвіны заявілі, што іх край заўжды быў вольны.

Неўзабаве Вітаўт заключыў мір з Тэўтонскім ордэнам, вядомы ў гісторыі як Салінскае пагадненне 1398 г. Салін — востраў у ніжнім цячэнні Нёмана. Сюды ў атачэнні вялікай свету з’ехаліся вялікі князь з хохмайстрам і пастанавілі: Вітаўт саступае Ордэну

⁷⁹ Рыцары Тэўтонскага ордэна называлі адзін аднаго братамі.

частку земляў у Жамойці і дапамагае збудаваць два ці тры замкі на мяжы, а рыцары адпускаюць з палону яго брата Жыгімонта. Вітаўт будзе дапамагаць Ордэну заваёўваць Пскоў, а рыцары Вітаўту — Вялікі Ноўгарад.

Улетку 1398 г. Вітаўт вадзіў сваё войска ў стэп і прывёў адтуль шмат палонных татараў, якіх ён рассяліў па Літве. Нашчадкі тых палоннікаў і сёння жывуць у нас на Гарадзеншчыне ды Віленшчыне. Яны засвоілі беларускую мову, але захавалі даўнюю веру — мусульманства.

Новая выправа ў стэп рыхтавалася няспешна і грунтоўна. Татарскія орды былі галоўнай перашкодай да пашырэння ўплываў Літвы на паўднёвую частку Русі. Са стэпу заўжды павявала пагрозай. Напады качэўнікаў былі імклівымі і спусташальнымі. Пасля іх заставалася пустка. Вітаўт спачатку імкнуўся выкарыстаць дыпламатычныя сродкі. Ён прыняў да сябе хана Тахтамыша, які пацярпеў няўдачу ў змаганні за ўладу ў Залатой Ардзе і ратаваўся ўцёкамі. Вітаўт абяцаў хану дапамогу і сваё слова стрымаў — пройдзе час і Тахтамыш стане татарскім уладаром.

Летам 1399 г. у паход на татараў выправілася моцнае літоўскае войска, а таксама дапаможныя аддзелы палякаў і рыцараў Тэўтонскага ордэна (адпаведна 400 і 100 капейшчыкаў). Месцам збору быў Кіеў. Вось войска ўступае ў стэп. Рыцары і жаўнеры пачуваюць сябе ўпэўнена, ідуць і едуць спакойна — ніхто ў стэпе не асмеліцца напасці на такую магутную армію. Сустрэча з ардой адбылася на рацэ Ворскле. Хан Цемір–Кутлук, пабачыўшы моц хрысціянскага войска, пачаў перамовы аб міры.

Вітаўт патрабаваў, каб татары прызналі вяршэнства над сабой Літвы і ў знак гэтага плацілі даніну, а на сваіх манетах чаканілі партрэт вялікага князя літоўскага. Цемір–Кутлук не прычыў, толькі папрасіў некалькі дзён на роздум. Як потым высветлілася, хітры татарын наўмысна зацягваў час, бо чакаў падмацавання. І вось на пяты дзень перамоваў з грукатам і крыкам, скрыпам нязмазаных колаў і ржаннем коней са стэпу насунулася цёмная маса вершнікаў і павозак — то прыйшла другая татарская арда. Веў яе хан Эдыгей. Цяпер перавага ў сілах была ўжо на карысць стэпавых жыхароў.

Ханы паводзілі сябе незалежна і з выклікам, чулі сваю сілу. Эдыгей нават дазволіў сабе пакпіць з Вітаўта. Яшчэ надаўна той патрабаваў ад Цемір–Кутлука называць яго бацькам у знак

признання першынства Літвы. Цяпер жа Эдыгей са здзекам заявіў, што ён разумее жаданне Вітаўта называцца бацькам Цемір–Кутлука, бо той маладзейшы. Але, у сваю чаргу, Вітаўт павінен называць бацькам яго, Эдыгея, як самага старэйшага сярод іх. Вялікі князь разгневаўся і вырашыў на полі бою паказаць нехрысцю, хто ёсць хто. Паплечнікі–князі і дарадцы раілі Вітаўту не прымаць бітву, а як найхутчэй падпісаць мірную дамову, але намарна. Вялікі князь прагнуў помсты і рваўся ў бойку.

Пачалася бітва. Татары ўсёй сваёй “цъмою” наваліліся на хрысціянаў, тыя стойка трымаліся, але ўрэшце былі літаральна змеценыя лавінай дзікай татарскай конніцы. Хто мог, той ратаваўся ўцёкамі. Першым пабег Тахтамыш. Сам Вітаўт у распачы ўцякаў, днём і ноччу не злазячы з каня. Выратавалася толькі невялікае войска, астатнія воі склалі галовы на чужыне ў тым нешчаслівым паходзе. На полі бою загінула каля дваццаці князёў і дзесяць слыннейшых тэўтонскіх рыцараў. Татары таксама панеслі значныя страты, памёр ад раны хан Цемір–Кутлук. Татарская лава следам за ўцекачамі дакацілася да Кіева, сабрала з горада багаты выкуп і са здабычай павярнула ў стэп.

Цяжкае паражэнне на Ворскле не было катастрофай для Вялікага Княства. У паходзе ўдзельнічала толькі частка літоўскага войска. Але на нейкі час Вітаўту давялося адмовіцца ад вялікіх знешнепалітычных планаў.

Найперш Вітаўт узяўся за рускія справы, якія патрабавалі шмат клопату. Адбыліся ваенныя сутыкненні з разанскімі і вяземскімі князямі, якія скончыліся перамогай Літвы. Многа непрыемнасцяў прынеслі Вітаўту смаляне. Яны паўсталі, забілі вялікакняскага намесніка і прывялі да ўлады аднаго з мясцовых князёў. Тры паходы на Смаленск правёў Вітаўт, пакуль у 1405 г. праз здраду аднаго са смалянаў не заняў горад, на гэты раз канчаткова. У 1406 г. вялікі князь нечакана напаў на пскоўскі прыгарад Каложу, захапіў шматлікі палон і вывеў у Літву. У Гародні да нашага часу частка горада мае назву Калож, — як мяркуюць, менавіта тут Вітаўт пасяліў тых палонных.

Пасля паразы на Ворскле вялікаму князю давялося часова змяніць свае адносіны да Польшчы. Літоўскія ўдзельныя князі, а потым і сам Вітаўт зноў выдаюць граматы на вернасць польскаму каралю. У сваю чаргу, польскія паны абяцаюць ва ўсім падтрымліваць ліцвінаў.

Зацятую барацьбу супраць Вітаўта вёў малодшы брат Ягайлы — князь Свідрыгайла. Ён быў вельмі неўраўнаважаным чалавекам, а ў гневе становіўся шалёным. Свідрыгайла шмат разоў то ўцякаў з Літвы, каб змагацца супраць Вітаўта, то вяртаўся назад і мірыўся з вялікім князем. Ён пабываў і ў германскага імператара, і ў маскоўскага князя, неаднойчы з'язджаў у Прусію, пакуль падчас чарговай змовы не быў схоплены і пасаджаны ў турму.

Няроўна складваліся адносіны Літвы з Тэўтонскім ордэнам. Замерэнне на востраве Салін трывала да 1401 г., потым зноў запанавала варожасць. Затым у 1404 г. у Рацияжы быў заключаны мір паміж Літвой, Польшчай і Ордэнам. Некалькі гадоў пасля гэтага Вітаўт уладкоўваў справы на ўсходзе і ў самой Літве. Але каля 1408 г. ён прыйшоў да высновы, што надышоў час усур'ёз заняцца самым небяспечным, самым страшным і непрымірым ворагам — крыжакамі. Пачалася падрыхтоўка да Вялікай вайны.

Вялікая бітва

Тэўтонскі ордэн быў для Вялікага Княства Літоўскага пастаяннай і страшнай пагрозай. Нягледзячы на шматлікія замірэнні, розныя мірныя дамовы, абодва бакі разумелі іх нетрываласць і непрацягласць. Справа краналася жыццёвых інтарэсаў. Рыцары нямецкага паходжання ў свой час здолелі наладзіць магутную арганізацыю ў Палестыне, потым перабраліся ў Прыбалтыку і стварылі тут невялікую, але багатую і моцную дзяржаву. Галоўнай прычынай іх ваенных поспехаў была падтрымка ўсяго каталіцкага свету. Рыцары Тэўтонскага ордэна не мелі права ўступаць у шлюб, таму іх маёмасць і пасады не маглі перадавацца ў спадчыну ад бацькі да сына. Ордэн папаўняў свае шэрагі за кошт непарыўнага паступлення маладых шляхціцаў з Германіі. Рыцараў у Ордэне ніколі не было вельмі многа, у найлепшыя часы іх колькасць не перавышала 700 чалавек. Сваёй дзяржавай яны кіравалі калектыўна. Кожны рыцар займаў якую-небудзь кіруючую пасаду, а ў час вайны камандаваў атрадам. Эканамічны падмурак дзяржавы стваралі сяляне, склад якіх папаўняўся з заваяваных крыжакамі тутэйшых людзей — прусаў, а таксама каланістаў з Германіі, Чэхіі, Польшчы.

Рыцары заснавалі шмат гарадоў. Да Прусаў запрашала-ся таксама шляхта, якая не ўступала ў Ордэн, а несла службу за зямельны надзел. Прусія багацела дзякуючы прадуманай

і дасканала арганізаванай гаспадарцы. Ордэн меў свае шматлікія філіі ў Еўропе, якія таксама прыносілі добрыя прыбыткі. Значныя і пастаянныя даходы адкрывалі рыцарам магчымасць выставіць на вайну моцнае войска з наймітаў. Дзясяткі і сотні рыцараў з усіх еўрапейскіх краін са сваімі атрадамі ледзь не штогод збіраліся ў Прусы, каб прыняць удзел у паходах супраць паганаў. Калі ўлічыць яшчэ немалыя ўласныя ваенныя сілы, то стане зразумелым, чаму невялікая ордэнская дзяржава магла на роўных змагацца з Вялікім Княствам Літоўскім, Каралеўствам Польскім і нават перамагаць іх.

Галоўнай задачай Тэўтонскага ордэна лічылася барацьба з паганамі да таго часу, пакуль яны не прымуць хрысціянства. Таму, каб апраўдаць свае войны з каталіцкай Польшчай і праваслаўна-каталіцкай Літвой, рыцары стараліся запэўніць увесь свет, што гэтыя краіны падтрымліваюць паганаў, а хрысціянства прынялі толькі для выгляду. Наступ на літоўскія і польскія землі праводзіўся няспынна і арганізавана. Рыцары дзе падкупам ды хітрыкамі, а найчасцей ваеннай сілай захоплівалі ўсё новыя і новыя ўладанні. Цяжкаўзброенае, закаванае ў латы войска ўпарта прабівалася ў глыб чужой тэрыторыі, забівала мужчын, брала ў палон жанчын і дзяцей. Потым будаваўся замак, у якім заставалася залого. Адсюль арганізоўвалі новыя паходы.

Крыжакі ўпарта імкнуліся злучыцца па сушы са сваёй філіяй у Лівоніі. Для гэтага ім патрэбна было захапіць Жамойць. Пасля працяглай барацьбы крыжакі прымусілі Вітаўта падпісаць перадачу Ордэну гэтай зямлі. У Польшчы крыжакі адабралі Памор'е і некаторыя іншыя землі.

У зацятым супрацьстаянні з Ордэнам Вітаўт лёгка паразумеўся з Ягайлам, які ў свой час даў абяцанне вярнуць палякам усе захопленыя крыжакамі ўладанні. Так пачаў стварацца цесны саюз двух славянскіх дзяржаў супраць агульнага ворага. Вітаўт і Ягайла трымалі свае нарады ў сакрэце, запісаў не вялі, таму даследчыкі толькі здагадваюцца пра дэталі іх дамовы.

Зімой 1408 г. стрыечныя браты сабраліся ў Наваградку. Відаць, якраз тады выпела канчатковае рашэнне аб расправе з Ордэнам. Два мудрыя ліцвіны, меўшыя за плячамі дзясяткі гадоў ваеннага вопыту і дасведчаныя ў дзяржаўным кіраванні, задумалі небывалую справу. Яны вырашылі выправіць даўняю памылку князя Конрада Мазавецкага, які ў XIII стагоддзі прывёў Тэўтонскі ордэн у Прыбалтыку, і зліквідаваць ордэнскую дзяржаву ў Прусах. Для

таго часу гэта была сапраўды небывалая задума. Галоўнай мэтай тагачаснай вайны лічылася спусташэнне, а ў лепшым выпадку захоп прыгранічнай вобласці варожай дзяржавы.

Вітаўт і Ягайла даўно пазбавіліся сантыментаў у адносінах між сабой. Саюз уладароў будаваўся на чыста практычнай аснове ўзаемнай выгоды і супадзенні інтарэсаў. Саюзнікі цалкам давяралі адзін другому, бо Тэўтонскі ордэн быў найстрашнейшым ворагам абедзвюх дзяржаў. Вялікі князь і кароль распрацоўвалі план вайны, абдумваючы і ўзважваючы кожную драбніцу. Ордэнскія рыцары таксама рыхтаваліся да вайны. І крыжакі, і ліцвіны з палякамі вербавалі жаўнераў—прафесіяналаў, праводзілі дыпламатычную падрыхтоўку. У Польшчы з Літвой былі саюзныя адносіны з чэшскім каралём Вацлавам і венгерскім Жыгімонтам, аднак Ордэн перацягнуў іх на свой бок, заплаціўшы агромністыя сумы грошай. У 1408 г. Вітаўт заключыў перамір'е са сваім зяцем, маскоўскім князем Васілём Дзмітрыевічам, і можна было не асцерагацца ўдару ў спіну. Крыжакі стараліся пасварыць Вітаўта з Ягайлам, а вялікі князь рабіў выгляд, што ў яго няма ніякага саюзу з польскім каралём.

У самым канцы вясны 1409 г. на Жамойці выбухнула паўстанне супраць крыжакоў. Жамойты палілі крыжацкія замкі, забівалі немцаў, якія не паспелі ўцячы. Вітаўт тайна падтрымаў паўстанцаў. Рыцары рыхтаваліся ісці вайной на Жамойць і Літву, яны паслалі пасольства да польскага караля, каб даведацца, ці будуць палякі падтрымліваць Вітаўта. Ягайла, у сваю чаргу, выслаў да хохмайстра пасольства з прапановай мірна вырашыць канфлікт з Жамойцю. Польскія паслы ніяк не хацелі даваць адказ на прамое пытанне, ці будзе Польшча перашкаджаць Ордэну ў барацьбе з паўстанцамі. Нарэшце хохмайстру ўдалося выведаць у кіраўніка польскага пасольства сапраўдныя намеры Ягайлы. Той у гарачцы спрэчкі прагаварыўся, маўляў, калі Тэўтонскі ордэн нападзе на Літву, то польскі кароль павядзе войска на Прусію. Адказам рыцараў было аб'яўленне вайны Польскаму Каралеўству. 16 жніўня ордэнскія войскі перайшлі мяжу і пачалі пустошыць польскія землі. Так пачалася Вялікая вайна 1409—1411 гг.

Палякі былі не гатовыя да ваенных дзеянняў. За два тыдні крыжакі здабылі ўсе галоўныя замкі Добжынскай зямлі. У Жамойці перавагу мелі жамойты і ліцвіны.

У канцы верасня ў паход рушыла галоўнае польскае войска. 6 кастрычніка яно вярнула замак Быдгашч, і на гэтым ваенным дзеянні ў 1409 г. былі скончаны. Польшча і Ордэн заключылі

перамір’е на восем з паловай месяцаў — “да заходу сонца” 24 чэрвеня 1410 г. Спрэчку паміж суседзямі даручылі вырашыць чэшскаму каралю. А мы ўжо ведаем, што ён быў падкуплены крыжакамі. Прысуд Вацлава, зразумела, быў на карысць Ордэна. Палякі і ліцвіны не збіраліся яго прызнаваць. Зноў пачалася актыўная падрыхтоўка да вайны. Крыжакі спрабавалі ў чарговы раз пасварыць Вітаўта з Ягайлам, на гэты раз з дапамогай венгерскага караля. Той падчас сустрэчы з вялікім князем прапанаваў яму каралеўскую карону і саюз супраць Польшчы. Вітаўт рашуча спыніў перамовы і пра ўсё паведаміў Ягайлу. Калі князь вяртаўся ў Літву, крыжакі спрабавалі яго перахапіць у дарозе. Вялікі маршал нечакана напаў на Ваўкавыск, захапіў і спаліў горад, але Вітаўт у гэты час быў ужо ў Слоніме.

У снежні 1409 г. вялікі князь і кароль сабраліся на нараду ў Бярэсці. Адначасова было наладжана паляванне ў Белавежскай пушчы. Мясца дзікіх звяроў засольвалі ў бочках. Усім, у тым ліку і крыжацкім шпегам, стала ясна, што паляванне ладзілася не так сабе — рыхтуюцца харчовыя прыпасы да паходу.

Хохмайстар Ульрых фон Юнгінген збіраў і аналізаваў інфармацыю, якую дастаўляла добра арганізаваная выведка Ордэна. Крыжацкія шпегі пад выглядам купцоў, вандроўных манахаў, святароў перамяшчаліся па Літве і Польшчы, выведвалі подкупам і хітрасцю важныя звесткі і перадавалі іх у ордэнскую сталіцу Мальбарк. Па ўсім выходзіла, што ворагі Ордэна збіраліся нанесці ўдары па Прусіі з розных бакоў: Літва — з усходу, Польшча — з поўдня. Згодна з гэтым меркаваннем крыжакі пачалі рыхтаваць свой план вайны. Галоўная задума палягала ў тым, каб затрымаць наступ варожых войскаў з дапамогай шматлікіх добра ўмацаваных замкаў, прымусіць ліцвінаў і палякаў з вялікімі цяжкасцямі адваёўваць гэтыя замкі і такім чынам знясіліць іх войскі, потым перайсці ў наступ і разбіць ворага.

На самой справе кіраўніцтва Ордэна памылялася ў ацэнцы планаў саюзнікаў. Вітаўт і Ягайла збіраліся весці вайну зусім іншым чынам і толькі стваралі выгляд, што намерваюцца наступаць на Прусы з двух бакоў. Яны да апошняга трымалі сваю задуму ў сакрэце, войскі рыхтаваліся, але не ведалі, куды яны будуць накіраваны. Сапраўдныя намеры ліцвінаў стануць вядомы толькі ў ліпені 1410 г.

Надышло лета 1410 г. Вітаўт і Ягайла дзейнічалі адпаведна свайму плану. Яны здолелі абхітрыць крыжакоў. Спецыяльна выпраўленыя вайсковыя аддзелы імітавалі падрыхтоўку да паходу

каля ордэнскай мяжы. Крыжацкія шпегі даносілі аб гэтым свайму начальству, і кіраўніцтва Ордэна рыхтавалася адбіваць напады з двух бакоў. Буйныя групы крыжацкіх войскаў былі выдзелены для прыкрыцця магчымых накірункаў наступу ворагаў. Галоўная армія збіралася ў цэнтры краіны.

Вітаўт і Ягайла ажыццяўлялі зусім іншы план: злучалі свае войскі ў адно, каб напасці на Прусію супольна і разграміць Ордэн у генеральнай бітве. Галоўнае, каб ордэнскае войска не перашкодзіла злучэнню.

Набліжалася заканчэнне перамер'я. Днём і ноччу не спыняўся рух у крыжацкіх замках. Доўгія абозы падвозілі прыпасы, працавалі кузні — Ордэн рыхтаваўся да абароны.

Гэтак жа няспынна — днём і ноччу — па ліцвінскіх дарогах прабіраліся атрады вершнікаў і пехацінцаў: ліцвіны ішлі да месца збору. Ліцвінскае войска збіралася каля ракі Нараў. Вялікімі і маленькімі атрадамі, групамі і паасобку з усіх канцоў неабсяжнай краіны сцякаліся воі, як ручаіны да ракі. Добра ўзброеныя, на дагледжаных конях.

Кожны ведаў сваё кап'ё і харугву⁸⁰. Не бралі з сабой вялікага абозу — наперадзе была далёкая дарога. З гэтай жа прычыны ў войску было няшмат пяхоты і невялікая колькасць лёгкіх гармат. Збіралася войска, выстройвалася да паходу. Трапяталіся на ветры прапорцы⁸¹, на хуткіх, як вецер, невысокіх конях насіліся татары з атрада саюзнага хана Джэлаалэдзіна. Лёгкая татарская конніца была выдатна прыстасаваная для выведкі, аховы войска ў паходзе і асабліва да пагоні за разбітым ворагам. Аднак стэпавікі гэтак жа лёгка маглі кінуцца і ў рабунак мірных паселішчаў, таму за імі патрабаваўся пільны нагляд.

Нарэшце ўсё гатова. Князь узяў руку — і адразу пранізліва зараўлі паходныя ражкі і дуды, ударылі бубны, уся разнашэрсная маса сярэднявечнага беларускага войска скранулася і рушыла, на хаду падстройваючыся, раўняючыся, набіраючы паходны тэмп. Едуць, гайдаюцца ў такт конскай хадзе баявыя літоўскія і русінскія баяры-рыцары — вопытныя воі, загартаваныя ў бясконцых войнах і паходах. З крыжакамі біліся яшчэ іх дзяды і прадзеда. Яны заўжды ў баявой гатоўнасці, іх не заспееш знянацку, яны ў агонь і пекла пойдучы за сваім князем і ў любы момант гатовыя

⁸⁰ Харугва — назва палка, а таксама сцяга.

⁸¹ Невялікі сцяг для арыентацыі вояў у паходзе.

ахвяраваць за яго жыццём. Па бакавых дарогах і далёка наперадзе войска гойсаюць татарскія і ліцвінскія дазоры: сцерагуць шлях, разведваюць пераправы, высочваюць варожых шпегаў. Хоць з крыжакамі перамір’е да 24 чэрвеня і тыя яшчэ нічога не ведаюць аб выправе, але шлях ляжыць уздоўж ордэнскай мяжы, а вораг ёсць вораг. Ужо высланы да караля Ягайлы надзейныя ганцы, якія нават пад катаваннем не выдадуць ворагу вестку, прызначаную каралю: “Вялікі князь з войскам ідзе да Віслы!”

У Мазовію да Чэрвінска сыходзіліся польскія войскі. Ажыццяўлялася стратэгічная задума Вітаўта з Ягайлам — арміі дзвюх дзяржаваў збіраліся ў адзін кулак, каб потым усёй сілай абрынуцца на варожую краіну. Такому тарану немагчыма было супрацьстаяць. Галоўная задача саюзнікаў — зрабіць так, каб армія ордэна трапіла пад гэты таран, прыняла бой у адкрытым полі, а не адседжвалася ў замках. Для гэтага Вітаўт і Ягайла вызначылі накірунак руху наўпрост на ордэнскую сталіцу — Мальбарк.

А што крыжакі? Яны па-ранейшаму не здагадваліся аб сапраўдных намерах ворага. Ужо калі Вітаўт рухаўся да Віслы, атрады, пакінутыя ім у Літве, напалі на прыгранічныя ордэнскія землі. Рыцары, як і раней, чакалі ўдару з двух бакоў. Не дапамагла і выдатная ордэнская выведка. Хохмайстар не хацеў даваць веры сведку, які на ўласныя вочы бачыў на пераправе цераз Віслу Вітаўта побач з Ягайлам.

Аб’яднаная саюзная армія дакладна выконвала план. Баявы дух войска быў высокім. Усе адчувалі, што гэта не звычайны паход, ніхто ніколі не бачыў такой масы войскаў, сабраных у адно цэлае. Воі ішлі ваяваць за святую справу, кожны меў да крыжакоў асабістыя рахункі. Здзіўленне і захапленне выклікаў пантонны мост, наладжаны цераз мнагаводную Віслу. Войскі арганізавана перайшлі на правы бераг, затым мост разабралі на часткі і сплавілі да Плоцка, каб выкарыстаць на зваротнай дарозе.

9 ліпеня войскі саюзнікаў перайшлі мяжу з Прусіяй і накіраваліся ў глыб краіны. Кіраўніцтва Ордэна, нарэшце, зразумела план ворага. Па загаду хохмайстра ордэнская армія перакрыла дарогу на сталіцу і пачала рыхтавацца да бою. Прывесці аддзелы, якія прыкрывалі ліцвінскую мяжу і дарогу на Памор’е, ужо не было часу.

Войскі сустрэліся ў сярэдзіне ліпеня паміж вёскамі Грунвальд і Таненберг. Адбылася знакамітая бітва, вядомая ў гісторыі як

Грунвальдская (яшчэ яе называюць Таненбергская, або Дубровенская — па бліжэйшым горадзе), у якой вырашаліся лёсы Еўропы. У ёй удзельнічала каля 60 тысяч чалавек — агромністая па тых часах лічба.

Раніцай 15 ліпеня войскі выстраіліся тварам у твар на пакатых пагорках між Грунвальдам і Таненбергам. Аднак бітва не пачыналася. Развываліся харугвы і плюмажы⁸² на шлемах, лесам стаялі дзіды, сонца блішчала на сталёвых даспехах і зброі. Скакалі ў розныя бакі ганцы, войскі не рухаліся. Крыжакі не хацелі наступаць першымі. Яны прыйшлі сюды раней за ліцвінаў з палякамі і паспелі падрыхтаваць пазіцыю: выкапалі і замаскіравалі ямы—пасткі, за імі паставілі артылерыю і арбалетчыкаў. Чакалі, каб ворагі пайшлі ў наступ і натрапілі на пасткі ды гарматны абстрэл.

Саюзнікі не пачыналі бітву з-за польскага караля. Вітаўт даўно быў гатовы, кіпеў энергіяй, рваўся ў бой, а Ягайла бавіў час у малітве і цырымоніях. Нарэшце, блізка да поўдня, немцы прыслалі два мечы для вялікага князя і караля з заклікам да бою. Па камандзе Вітаўта ліцвінскае войска з поклічам “Вільня!” рынулася ў атаку. Сскрануўся з месца і левы польскі фланг, на хаду спяваючы “Багародзіцу”.

Надзеі крыжакоў на пасткі і артылерыю не апраўдаліся. Наперадзе была лёгкая манеўровая конніца, якая не панесла значных стратаў. Артылерысты паспелі стрэліць толькі адзін раз. Сутыкненне было жаклівым. Ад ляскату мячоў, сякераў, пошчакаў арбалетаў, трэску паламаных дзідаў, іржання коней, крыкаў, енку, стогну стаяў страшэнны грукат, “як быццам абрушваўся нейкі велізарны будынак”. Гул бітвы чулі людзі за некалькі кіламетраў ад месца падзеі.

Зацятая бойка цягнулася каля сямі гадзін. Шалі перамогі хісталіся то ў адзін, то ў другі бок. Фактычна ішлі дзве бойкі — на правым, ліцвінскім, і левым, польскім, флангах. Ліцвіны дзейнічалі больш вынаходліва, яны абхітрылі крыжакоў, прыкінуліся, быццам уцякаюць, рыцары кінуліся следам, расстроіўшы свае шэрагі. Тады іх акружылі і ўсіх пабілі. Урэшце пад вечар стала зразумела, што справы Ордэна кепскія. Ліцвіны і палякі, больш шматлікія, пачалі адольваць. Крыжакоў акружылі і дабівалі, пакуль не здаліся тыя нямногія, хто застаўся ў жывых. Загінулі амаль усе рыцары, у тым ліку хохмайстар і ўсе вышэйшыя чыны. Крыжакі спрабавалі бараніцца ва ўмацаваным абозе,

⁸² Плюмаж — пучок пёраў на макаўцы шлема.

але былі выбітыя магутным націскам. Толькі нямногія здолелі выратавацца ўцёкамі. Цэлую ноч працягвалася пагоня за ўцекачамі. Назаўтра, пахаваўшы забітых, падлічыўшы страты і набыткі, войска пачало рыхтавацца да руху на Мальбарк.

Здавалася, што з ордэнскай дзяржавай у Прусіі было скончана. Армія саюзнікаў без бою займала гарады і магутныя замкі. Жыхары многіх з іх самі абяззбройвалі крыжацкія залогі і перадавалі пераможцам. Заставалася толькі заняць Мальбарк і падзяліць між сабой здабытыя землі.

Аднак ліцвінаў і палякаў аспярэдзіў комтур Генрых фон Плаўн, які з пачатку вайны прыкрываў шлях на Памор'е і ў Грунвальдскай бітве не ўдзельнічаў. Атрымаўшы вестку пра жажлівы разгром ордэнскага войска, ён не трацячы часу павёў свой атрад у Мальбарк і паспеў арганізаваць абарону сталіцы. Мальбарк быў непрыступнай крэпасцю і, маючы добрыя запасы харчавання, зброі і рыштунку, мог вытрымаць любую аблогу. Амаль два месяцы ліцвіны і палякі трымалі ў атачэнні ордэнскую сталіцу, але ўзяць яе не змаглі. Нарэшце яны рушылі дамоў.

Вайна працягвалася далей і ўрэшце скончылася Торуньскім мірам у пачатку 1411 г. Ордэнская дзяржава ацалела, ёй нават удалося вярнуць амаль усе землі, страчаныя пасля Грунвальдскай бітвы. Але хрыбет драпежніку быў зламаны. Тэўтонскі ордэн ужо не змог узняцца да сваёй ранейшай магутнасці. Грунвальдская перамога назаўжды пакончыла з крыжацкай агрэсіяй супраць Літвы і Польшчы. І ў тым найвялікшае значэнне Грунвальда для нашага народа. Мы ніколі не павінны забываць пра тое, што гэтая слаўная старонка ўпісана ў беларускую гісторыю вялікім князем Вітаўтам.

Шлях да Еўропы

Апошнія дваццаць гадоў княжання Вітаўта вызначаліся пачаткам гаспадарчага ўздыму краіны пасля заняпаду ў XIV стагоддзі. Мір і спакой усталяваліся на заходніх межах княства. Пасля разгрому пад Грунвальдам рыцары Тэўтонскага ордэна і думаць не маглі аб якім-небудзь наступленні на ліцвінскую тэрыторыю. Крыжавыя крыжацкія набегі скончыліся назаўсёды. Людзі вярталіся на свае месцы, адбудоўваліся. Над спустошанымі вайной абшарамі зноў падымаліся мірныя дымкі сялянскіх хатаў, зноў зелянелі жытнёвыя палаткі. На поўначы, усходзе і поўдні ніхто не адважваўся ўступаць у канфлікт з магутнаю Літваю.

Вялікі ўплыў Вітаўт меў на багатыя гарады–рэспублікі Ноўгарад і Пскоў. Маскоўскім князем на той час быў унук Вітаўта Васіль Васільевіч, які раіўся з дзедам па важных справах. Вялікі князь актыўна ўдзельнічаў у татарскіх праблемах, нават прызначаў ханаў. Здараліся таксама і набегі на яго землі варожных татарскіх атрадаў.

У Вітаўта было ўсё, што мог пажадаць чалавек у XV стагоддзі. Па адным яго слове ўзводзіліся і буйліся замкі, вырасталі новыя вёскі і гарады. Калі князь куды–небудзь выязджаў, то па ўсёй дарозе яго чакалі свежыя коні. Гэты на дзіва вынослівы чалавек за кароткі час пераадольваў вялізныя адлегласці. Князь мог дазволіць сабе самую дарагую раскошу ці заморскае дзіва. Жонка Вітаўта, вялікая княгіня Ганна, аднойчы на піры ў Прусах выйшла ў такім шыкоўным і дарагім строі, што бывалыя еўрапейскія госці былі літаральна ашаломленыя і занатавалі такое здарэнне ў сваіх дзённіках.

Здавалася б, жыві сабе, смачна еш, мякка спі і кіруй краінай. Але Вітаўта такое салодкае жыццё не прываблівала. Ён быў папраўдзе дзяржаўным чалавекам, рупіўся аб сваёй краіне. Лёс Літвы стаў яго лёсам, яе інтарэсы — кроўнымі справамі князя. Вітаўт нястомна працаваў. Летапісец паведамляе, што ён нават у дарозе займаўся справамі дзяржавы, прымаў і выслухоўваў наведвальнікаў, вырашаў спрэчкі і судовыя справы. Ён быў справядлівым суддзёй і за адно гэта карыстаўся вялікай павагай. Калі князь стамяўся, то гуляў у шахматы або выязджаў на паляванне.

Перамога пад Грунвальдам над Тэўтонскім ордэнам падняла міжнародны аўтарытэт Літвы і яе гаспадара. Доўгі час гэтая краіна ўяўлялася еўрапейцам далёкай ускраінай, заселенай дзікунамі. Вітаўт здолеў давесці адваротнае. Вялікае Княства Літоўскае трывала ўвайшло ў ганаровае кола еўрапейскіх дзяржаваў, паступова яно становіцца ўплывовым фактарам еўрапейскай палітыкі. Па дапамогу да Літвы звяртаюцца самыя розныя краіны. Венецыянская Рэспубліка і Каралеўства Чэхія шукалі ў Вітаўта падтрымкі супраць германскага імператара. Справа зайшла так далёка, што вялікаму князю літоўскаму была прапанавана чэшская карона, і ён даў згоду яе прыняць.

У Чэхіі ў першыя дзесяцігоддзі XV стагоддзя разгарнуўся магутны нацыянальна–вызваленчы рух супраць немцаў і каталіцкай царквы. Яго ўдзельнікі называлі сябе гусітамі, гэта значыць паслядоўнікамі чалавека, які меў прозвішча Гус. Ян Гус — рэктар

Пражскага ўніверсітэта — палымяна заклікаў да справядлівасці, асуджаў каталіцкую царкву за імкненне да багацця і маральную распушту. Гус канфліктаваў з нямецкімі прафесарамі, якія выступалі супраць яго рэфарматарскіх ідэй.

6 ліпеня 1415 г. па прысудзе вышэйшага святарства Гуса спалілі на вогнішчы. Гвалтоўная смерць Гуса выклікала абурэнне ва ўсёй Чэхіі. Яго паслядоўнікі захапілі ўладу ў краіне і паспяхова ваявалі з германскім імператарам, які спрабаваў задушыць рух і авалодаць Чэхіяй. Гусіты запрасілі падтрымкі ў Літвы і прапанавалі Вітаўту стаць іх каралём. Вітаўт прыняў прапанову і накіраваў у Чэхію свайго намесніка князя Жыгімонта Карыбутавіча з пяцітысячным войскам. Некалькі гадоў ліцвінскі князь кіраваў каралеўствам, пакуль не пацярпеў паражэнне і быў змушаны вярнуцца.

У тыя часы Вітаўт ужо быў чалавекам сталага веку, меў узрост больш за 70 гадоў. Ён умела кіраваў краінай, клапаціўся аб дзяржаўнай гаспадарцы, падтрымліваў мір і спакой. Сяляне працавалі, здабывалі хлеб, баяры і князі ваявалі, баранілі дзяржаву, святары дбалі пра выратаванне душаў. Над усімі стаяў вялікі князь, ён увасабляў сабой дзяржаву, і яго называлі гаспадаром.

Вітаўт шчодрай рукой раздаваў узнагароды за дзяржаўную службу і найперш баярам—шляхце, якія падтрымалі яго ў барацьбе за ўладу, баранілі краіну ў бясконцых войнах і паходах. У 1413 г. Гарадзельскім прывілеем князь надаў асаблівыя правы і вольнасці найбольш слынным баярскім родам каталіцкага веравызнання. Не забываў гаспадар і сваіх праваслаўных падданных, дараваў землі праваслаўнай царкве і баярам, якія спавядалі праваслаўную веру.

Ураўнаважанымі сталі адносіны князя з польскім каралём і стрыечным братам — Ягайлам. Яны часта сустракаліся, абмяркоўвалі дзяржаўныя справы, успаміналі мінулыя гады.

У 1418 г. памерла жонка Вітаўта вялікая княгіня Ганна, з якой ён прайшоў поруч лепшыя гады жыцця. Князь моцна гараваў, але праз некаторы час ажаніўся другі раз з княгіняй Ульянай Гальшанскай.

Дзяржаўная энергія Вітаўта з гадамі не слабела. Ён па-ранейшаму ўпэўнена кіруе гаспадарствам, прымае адказныя рашэнні, вядзе актыўную дыпламатычную перапіску. Імператар Свяшчэннай Рымскай Імперыі звяртаецца да яго з вялікай павагай, Рымскі Папа шле князю сваё бласлаўленне. Аслаблены Тэўтонскі ордэн з усіх сіл стараецца падтрымліваць мір з Літвой і адначасова

пасварыць яе з Польшчай. Германскі імператар Жыгімонт не аднойчы прапаноўваў Вітаўту зрабіць вялікае княства каралеўствам. Нарэшце князь вырашыў, што час прыйшоў, і даў згоду на каранацыю. Яна павінна была адбыцца ў 1430 г. у Вільні. Шматлікія госці, уладары з розных краін з'ехаліся ў ліцвінскую сталіцу, каб прысутнічаць на гэтай падзеі. Папа Рымскі ўрачыста асвятіў ліцвінскую карону, падрыхтаваную германскім імператарам. Спецыяльнае пасольства павезла яе ў Літву. Аднак па дарозе абоз быў затрыманы адным з польскіх паноў. Госці Вітаўта пасля доўгага чакання пачалі памалу раз'язджацца з Вільні.

Вялікі князь таксама не дачакаўся сваёй кароны. У 1430 г. па дарозе з Вільні да Трокаў 80-гадовы Вітаўт упаў з каня, быў перавезены ў Трокі, дзе праз некалькі дзён памёр. Уся краіна аплаквала яго смерць. Польскі гісторык Длугаш пісаў, што гэты чалавек здаваўся годным жалю і слёз не толькі свайму, але і іншым народам.

Так закончылася жыццё вялікага князя Вітаўта. Дзякуючы свайму дзяржаўнаму розуму, працаздольнасці і таленавітасці Вітаўт узвысіў Вялікае Княства Літоўскае, зрабіў яго славу тай еўрапейскай дзяржавай. Ён шмат паспеў папрацаваць для радзімы. Літву пакінуў у росквіце славы і велічы, мір і спакой запанавалі на яе межах. Нашыя продкі атрымалі магчымасць бесперашкодна ладзіць сваё жыццё, будаваць гарады і мястэчкі, ствараць дзівосныя творы мастацтва, унікальную беларускую культуру.

Вось чаму мы з удзячнасцю шануем памяць нашага слаўнага продка — вялікага князя Вітаўта.

Друкуецца паводле: Краўцэвіч А.К. Вялікі князь Вітаўт. Мінск: Юнацтва, 1998.— 48 с. (тэкст друкаваўся як раздзел у кнізе Краўцэвіч А. Рыцары і дойліды Гародні. Уроцлаў, 2009. С.36—65).